

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI SAKARYA UNİVERSİTETİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI VƏQFİ**

**“QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI:
İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN AZƏRBAYCAN
MODELİ VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ”**

MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANSIN

MATERİALLARI

**The global financial crisis:
Azerbaijan model of economic
security and world practice**

International confrence

(II KİTAB)

21-22 dekabr 2009, Bakı –Azərbaycan

BAKİ - 2010

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru,
Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin sədri,
i.e.d. prof. Şəmsəddin HACIYEVİN ümumi rəhbərliylə hazırlanmışdır**

Elmi redaktor: i.e.d. prof. Əvəz BAYRAMOV

Redaksiya heyəti: Prof. Dr. İsmail AKTÜRK
i.e.n., dos. Mustafa SADIQOV
i.e.n., dos. Nazim HACIYEV
Elşən BAĞIRZADƏ

Buraxılışa məsul: Elşən BAĞIRZADƏ

“Qlobal maliyyə böhranı: iqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları
(II Kitab). Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010

*Kitabda istifadə olunan fotolar Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
fotoqrafi Kamal CƏLİLOVA məxsusdur.*

© “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010

“Dünyada müşahidə olunan maliyyə böhranı bir sıra ölkələrin iqtisadi potensialına zərbə vurub. Lakin Azərbaycan düşünülmüş siyasət və güclü iqtisadiyyatla özünü bu böhranlı durumdan qoruyur.”

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

MÜNDƏRİCAT

Konfrans haqqında	7
Konfransın təşkilatçıları	8
Konfransın Təşkilat Komitəsi	8
Konfransın koordinatorları	9
Konfransın elm komitəsi	9

III Bölmə: Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modelinin spesifik xüsusiyyətləri 11

- Günümüzde Yaşanan Ekonomik Krizlərin Özlilikləri, Son Global Ekonomik Kriz və Azərbaycan Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme, **Prof. Dr. İsmail AKTÜRK, Dr. Geray MUSAYEV, Azərbaycan**13
- Uluslararası kaynak aktarma mekanizmaları çerçevesinde dünya krizi ve Türkiye ekonomisine yönelik bir risk değerlendirme, **Prof. Dr. Recep KÖK, Yrd. Doç. Dr. Hakan KAHYAOĞLU, Türkiyə**.....25
- Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyə konseptual baxışlar, **prof. Əli ƏLİRZAYEV, Azərbaycan**32
- Qlobal Maliyyə Böhranı və Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Modelinin Dayanıqlılığı, **prof. Rasim HƏSƏNOV, Azərbaycan**39
- Qlobal Maliyyə Böhranı Kontekstində Azərbaycan Bank Sisteminin Maliyyə Sabitliyi: Qiymətləndirmə və Təhlil, **Prof. Dr. Hasan SELÇUK, Türkiyə, prof. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan** 46
- Azərbaycanın böhrandan sonrakı inkişaf modeli, **i.e.n. Əli MƏSİMLİ, Azərbaycan** ... 60
- Qlobal maliyyə böhranı və milli iqtisadi inkişafın tərəddüdləri, **prof. Məhəmməd həsən MEYBULLAYEV, Azərbaycan** 70
- Qlobal Maliyyə Böhranı və Azərbaycan İqtisadiyyatının Davamlılığını Şərtləndirən İqtisadi Siyasətin Prioritetləri, **prof. Məhiş ƏHMƏDOV, Azərbaycan**81
- Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişaf meyillərinin xüsusiyyətləri, **prof. Fərhad RƏHMANOV, mag. Kamil ƏLİYEV, Azərbaycan**90
- Мировой Финансовый Кризис и Азербайджан: Взгляды и Размышления, **prof. Бейбала ХАНКИШИЕВ, Azərbaycan** 101
- Qloballaşma və Azərbaycanda Kooperasiyanın inkişaf meyilləri, **dos. Həsən İSRAFİLOV, Azərbaycan** 109
- Qlobal maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının institusional əsasları, **dos. Fikrət RƏHİMLİ, Azərbaycan** 114
- Böhran dövründə innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri, **dos. Əli HACIYEV, Arzu HACIYEVA Azərbaycan** 120
- Стоимостно-ориентированный анализ мотивации акционеров (неинституциональный подход), **доц. Ниязи ИСМАИЛОВ, Azərbaycan**..... 130
- Qlobal Tənəzzülün Azərbaycanın Maliyyə Bazarına Təsiri, **dos. Asiman QULİYEV, Azərbaycan** 142
- Роль конкурентоспособности в обеспечении экономической безопасности Азербайджана, **доц. Магомед ДЖАМИЛОВ, Azərbaycan** 155
- Qlobal iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycanın region ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin inkişaf meyilləri, **dos. Müşviq QULİYEV, Azərbaycan** 161

- Dünya maliyyə böhranı şəraitində sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində dövlətin rolu, **dos. Gülbəniz ƏLİYEVƏ, Azərbaycan** 165
- Qlobal maliyyə böhranının özəllikləri və Azərbaycan, **dos. Heydər HƏSƏNOV, Azərbaycan**173
- Azərbaycanın enerji güvənliyinin təmin edilməsində bərpa olunan enerji mənbələrinə istifadənin gələcək perspektivləri, **Dr. Qadir BAYRAMLI, Azərbaycan**.....180
- Проблема создания антикризисной адаптивной модели аграрного производства в Азербайджане, **доц. Муслим ИБРАГИМОВ**185
- Конкурентоспособность национальной экономики в условиях глобального финансового кризиса: макроэкономический взгляд, **доц. Гюлнара МИКАИЛЗАДЕ, Azərbaycan** 197
- Экономическая безопасность предпринимательства в современном Азербайджане, **доц. Самира АБАСОВА, Azərbaycan** 204
- Qlobal maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlili, **dos. Fəridə ƏMİROVA, Azərbaycan** 215
- Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya maliyyə böhranı zəminində, **i.e.n. Ramiz CAVADOV, Azərbaycan** 221
- Значение Бюджетно-фискальной Политики в Государственном Бюджете Азербайджана в Период Финансово-экономического Кризиса, **i.e.n. Rauf SALAYEV, Azərbaycan** 226
- Global Mali Kriz ve Yoksulluk, **Arş. Gör. Alparslan BAŞARAN, Türkiyə** 238
- Azərbaycan Ekonomik Güvenlik Modeli'nin Temel Özelliklerinden Biri Gibi Kayıtdışı Ekonomiyle Mücadele Politikası, **Öğr. Gör. Elşen BAĞIRZADE, Azərbaycan**250
- Kriz zamanı Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankasının yönetim özellikleri, **Dok. Öğr. Anar EMİNOV, Azərbaycan** 254
- Superiorities of existing oil boom in Azerbaijan from the crisis management perspectives, **asp. Aghanemat AGHAYEV, Azərbaycan** 261
- Qlobal maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların layihələr çərçivəsində cəlb edilməsi proseduraları, **dos. Niyazi HƏSƏNOV, Azərbaycan** 265
- Dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasında vergilərin rolu, **Zöhrab PAŞAYEV** 275
- Azərbaycanda qlobal maliyyə böhranının əmlak vergisi və büdcə gəlirlərinə təsiri, **dos. K. XUDAVERDİYEVƏ, mag. G. XUDAVERDİ, Azərbaycan**..... 286
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli rəqabətqabiliyyətliliyin rolu, **Seyhun YUSİFOV, Azərbaycan** 295
- Основные меры по обеспечению экономической безопасности Азербайджана в условиях глобального финансового кризиса, **i.e.n. Leyla ƏLİYEVƏ, Azərbaycan** 301
- Транспортные факторы развития внешнеэкономических связей Азербайджана в период финансового кризиса, **дис. Анар РЗАЕВ, Azərbaycan** 309
- Azərbaycanda xarici ticarət siyasətinin formalaşması təcrübəsi və əsas prioritetləri, **dis. Abbas MƏMMƏDOV, Azərbaycan** 320

• Обеспечение продовольственной безопасности как необходимое условие повышения конкурентоспособности Азербайджана в условиях мирового кризиса, dos. Zenfira NOVRUZOVA, Azərbaycan	330
• Qlobal iqtisadi böhran və əhali gəlirlərinin diferensiasiyası, i.e.n. Əli ƏLİYEV, Azərbaycan	340
• Ərzaq malları bazarının inkişaf problemləri, dos. Pərviz AXUNDBƏYLİ, Azərbaycan	350
• Мировая экономическая рецессия 2008-2009 годов как фактор модернизации Российской экономики, доц. Верди МУТАЛИМОВ, Rusiya	356
• Maliyyə böhranı şəraitində pul kütləsinə olan tələb və təklifin tarazlaşdırılması, dos. Sevinc MUSAYEV, Azərbaycan	359
• Qlobal maliyyə böhranı və istehsal güclərindən istifadə imkanları, dos. Fazil HACIYEV, Azərbaycan	366
• Финансовый кризис и его влияние на крупнейшую экономику мира, Фарид САТТАРОВ, Azərbaycan	372
• Maliyyə böhranına qarşı antiböhran tədbirləri: bank və əmanət sığorta sistemi (Dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı), Elxan VƏLİYEV, Azərbaycan	384
• Qlobal böhran şəraitində maliyyə hesabatının formalaşdırılması problemləri, dos. Vaqif QULİYEV, Nigar ATAĞİŞİYEV, Azərbaycan	395
• Dünya maliyyə böhranı və ekoloji təhlükəsizliyin təmini problemləri: reallıq və prioritetlər, Ceyhun HACIYEV, Azərbaycan	406
• Vergi informasiya sistemi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında İKT-nin rolu, Elçin MƏMMƏDOV, Azərbaycan	411
• Promotion of business ethics of transnational corporations in the process of socio-economic development of the republic of Azerbaijan, Emin TEYMUROV, Azərbaycan	421
• Схемы расчетов платежей по кредитам и инструменты ипотечного кредитования, Фарид ГУСЕЙНОВ, Azərbaycan	427
• Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin qiymətləndirilməsi, Seymur ORUCOV, Azərbaycan	432
• Azərbaycanın davamlı inkişaf modelinə keçidini şərtləndirən amillər, Günay PƏNAHOVA, Azərbaycan	438
• Qlobal maliyyə böhranı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi, Kazımlı Ə.X, Azərbaycan	447
• Qlobal iqtisadi böhran və Azərbaycanın enerji təminatı strategiyası, Ceyhun OSMANLI, Azərbaycan	452
• Qlobal maliyyə böhranının regional inkişafa təsiri, Orxan HACIƏLİYEV, Azərbaycan	456
Konfransın yekun bəyannaməsi	464
Fotosessiya	467

KONFRANS HAQQINDA

Artıq iki ilə yaxındır ki, dünya iqtisadiyyatı öz inkişafında növbəti böhran mərhələsinə daxil olmuşdur. Hazırkı böhranın əvvəlkilərlə müqayisədə əsas fərqləndirici cəhəti dünya iqtisadiyyatında sürətlənən qloballaşma prosesinin doğurduğu yeni tendensiyalarla sıx bağlı olmasıdır. Bu isə mövcud böhranın səbəbləri və aradan qaldırılması istiqamətindəki nəzəri axtarışlara yeni məzmun keyfiyyəti qazandırmışdır.

Böhran Azərbaycan iqtisadiyyatı baxımından da spesifik xarakter daşıyır. Belə ki, dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələrinin belə iqtisadiyyatlarında ciddi tənəzzül prosesləri müşahidə edildiyi halda, Azərbaycan öz iqtisadi inkişaf imkanlarını hələ də qoruyub saxlayır və bu ili də iqtisadi artımla başa vuracağı gözlənilir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Türkiyə Respublikası Sakarya Universiteti və Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin təşkilatçılığı ilə keçirilən bu beynəlxalq elmi-praktiki konfransın da əsas məqsədi qlobal maliyyə böhranı ilə bağlı yeni nəzəri axtarışları genişləndirmək və Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modelinin spesifik cəhətlərini tədqiq etməklə, iqtisadi siyasət üçün müavfiq tövsiyələr hazırlamaq olmuşdur.

Ümummili lider Heydər Əliyevin Fəxri Xiyabandakı məzarı önünə əklil qoyulması ilə başlanan və 21-22 dekabr 2009-cu il tarixləri arasında Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Bakı şəhərində yerləşən əsas binasında keçirilən konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Rusiya və UNCTAD-ın Cenevrə Katibliyindən 100-dən çox alim və mütəxəssisin məruzələri dinlənilmişdir.

Konfransda Azərbaycan ictimaiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin təmsilçiləri, o cümlədən rəsmi və özəl strukturların nümayəndələri, həmçinin də xarici ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların Bakıdakı nümayəndəliklərinin əməkdaşları da iştirak etmişdir.

Konfransın sonunda Yekun Bəyannamə qəbul edilmiş və təşkilatçılar tərəfindən məruzəçilərə və konfransın işində aktiv iştirak edənlərə xüsusi sertifikatlar təqdim edilmişdir.

Konfransın gedişi Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələri, eləcə də Türkiyənin TRT telekanalı və Anadolu Agentliyi tərəfindən geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

KONFRANSIN TƏŞKİLATÇILARI

- Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
- Türkiyə Respublikası Sakarya Universiteti
- Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

- **Prof. Şəmsəddin HACIYEV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru
- **Prof. Dr. Mehmet DURMAN**, Türkiyə Respublikası Sakarya Universitetinin rektoru
- **Prof. Dr. Turan YAZGAN**, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin sədri
- **Prof. Əvəz BAYRAMOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elm və informasiya texnologiyaları üzrə prorektoru
- **Elçin ƏLİYEV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Ümumi İşlər üzrə prorektoru
- **dos. Əsəd MİRZƏYEV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Tədris Hissəsinin müdiri
- **i.e.n. Mirənvər MAHMUDOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin İnzibati-təsərrüfat İşləri üzrə prorektoru
- **Seymur ORUCOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri
- **i.e.d. Rasim HƏSƏNOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru
- **Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ**, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin Təhsil Qurumları üzrə koordinatoru
- **Prof. Dr. İsmail AKTÜRK**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Türk Dünyası İşlətmə Fakültəsinin dekani
- **Doç. Dr. Zafer DEMİR**, Türkiyə Respublikası Sakarya Universitetinin Baş katibi
- **Doç. Dr. Şükran AKGÜL**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Türk Dünyası İşlətmə Fakültəsinin katibi
- **Dos. Məhəmməd CƏMİLOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti rektorunun İnnovasiya və Strateji İnkişaf məsələləri üzrə məsləhətçisi
- **Dos. Həsən İSRAFILOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistr Hazırlığı Mərkəzinin direktoru
- **Dos. Rüfət QASIMOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Beynəlxalq Əlaqələr və İnformasiya Texnologiyaları şöbəsinin müdiri
- **Dos. Mustafa SADIQOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elm Şöbəsinin müdiri
- **Dos. Zöhrab İBRAHİMOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Doktorantura və Aspirantura şöbəsinin müdiri
- **Elşən BAĞIRZADƏ**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistr Hazırlığı Mərkəzinin böyük inspektoru

KONFRANSIN KOORDİNATORLARI

- **Gazi BİLGİN**, Türkiyə Respublikasının Azərbaycanadakı səfirliyinin ticarət baş müşaviri
- **Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ**, Türkiyə Respublikası Hacettepe Universiteti
- **Prof. Dr. İsmail AKTÜRK**, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi
- **Prof. Dr. Gültekin RODOPLU**, Qırğızıstan Respublikası İqtisadiyyat və Biznes Universiteti
- **Prof. Dr. Kasım KARAHAN**, Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti
- **Doç. Dr. Zafer DEMİR**, Türkiyə Respublikası Sakarya Universiteti
- **Doç. Dr. Şükran AKGÜL**, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi
- **Dos. Mustafa SADIQOV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
- **Dos. Nazim HACIYEV**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
- **Elşən BAĞIRZADƏ**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
- **Elçin TEYMUROV**, Azərbaycan Respublikasının Cenevrə şəhərində BMT bölməsi və digər beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndəliyi

KONFRANSIN ELM KOMİTƏSİ

- Prof. Şəmsəddin HACIYEV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Əvəz BAYRAMOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Dr. Turan YAZGAN, TDAV, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ, TDAV, **Türkiyə**
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK, TDAV, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Eyüp AKTEPE, Gazi Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Selahattin SARI, Beykent Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU, İqtisadiyyat və Biznes Universiteti, **Qırğızıstan**
- Prof. Dr. Recai COŞKUN, Sakarya Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Avni EGELİ, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ, Hacettepe Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Kamil TÜĞEN, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Abdilbaet MAMASIDIKOV, İqtisadiyyat və Biznes Universiteti, **Qırğızıstan**
- Prof. Dr. Rezan TATLIDİL, Ege Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. İbrahim KANYILMAZ, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Hüseyin ŞAHİN, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Ercan DÜLGEROĞLU, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Coşkun Can AKTAN, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Saleh MƏMMƏDOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Dr. Ahmet Fazıl ÖZSOYLU, Çukurova Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Mustafa TANYERİ, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Mustafa AYTAÇ, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Hanifi ASLAN, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Sacit ERTAŞ, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**

- Prof. Dr. Ebru ERTAŞ, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Utku UTKULU, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN, Sakarya Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Telman HÜSEYNOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Məhəmməd həsən MEYBULLAYEV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Əlican BABAYEV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Arif ŞƏKƏRƏLİYEV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Rasim HƏSƏNOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Qabil MANAFOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Məhiş ƏHMƏDOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Zahid MƏMMƏDOV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Dr. Aytaç EKER, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Prof. Tofiq QULİYEV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Dəməd BAĞIROV, ADİU, **Azərbaycan**
- Prof. Mirələm HƏSƏNLİ, ADİU, **Azərbaycan**
- İ.e.d. Elnur SADIQOV, ADİU, **Azərbaycan**
- İ.e.d. Elşən HACIZADƏ, ADİU, **Azərbaycan**
- Doç. Dr. Mehmet YÜCE, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Doç. Dr. Feridun YILMAZ, Uludağ Universiteti, **Türkiyə**
- Doç. Dr. Şaban KAYIHAN, Sakarya Universiteti, **Türkiyə**
- Doç. Dr. Tolgu SARUÇ, Sakarya Universiteti, **Türkiyə**
- Doç. Dr. Mustafa SAKAL, 9 Eylül Universiteti, **Türkiyə**
- Doç. Dr. İbrahim ACAR, Süleyman Dəmirəl Universiteti, **Türkiyə**
- Dos. Asiman QULİYEV, ADİU, **Azərbaycan**
- Dos. Natiq QURBANOV, ADİU, **Azərbaycan**

III BÖLMƏ

Bölmənin adı: Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modelinin spesifik xüsusiyyətləri

Bölmənin həmsədrləri: Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ – Prof. Qabil MANAFOV

GÜNÜMÜZDE YAŞANAN EKONOMİK KRİZLERİN ÖZELLİKLERİ, SON GLOBAL EKONOMİK KRİZ VE AZERBAJYAN EKONOMİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. İsmail AKTÜRK*
Dr. Geray MUSAYEV**

Ö Z E T

Çağımızın gelişmiş ve gelişen ülkeleri sanayileşme ile bilgi ve teknoloji çağını birlikte yaşamaktadırlar. Bu meyanda ülkeler birbirine yakınlaşmakta mal ve finans piyasaları milli sınırları zorlamakta ve bu durum bireysel boyutları aşan bir durum arz etmektedir. Son yıllarda dünya genelinde yaşanan üretime, rekabete dayanan bu hızlı değişim, küreselleşme yada globalleşme dediğimiz bir kavramın literatürümüze girmesine yol açmıştır.

Küreselleşme yada globalleşme ülkelerin siyasi, ekonomik ve mali güçlerine göre de ülkeye ya olumlu yada olumsuz şekilde yansımaktadır. Bu sürecin özellikle sebep olduğu ekonomik olumsuzluklarının en belirgin olduğu örneklerden birisi de ekonomik krizlerdir. Günümüzün mutasyona uğramış ekonomik krizleri global olarak yüzyılın başında 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, daha sonra ekonomik krizi ile ortaya çıkmıştır. Bu krizin temel nedeni o dönem için ülke ekonomileri mal ve ticarete dayalı bir ekonomi ve altın standardına dayalı para sistemi idi. Dolayısıyla, ortaya çıkan kriz sanayileşmenin bir ürünü olarak çok fazla üretim, fakat talep yetersizliği şeklinde ortaya çıkan ve deflasyonun hakim olduğu bir global ekonomik kriz idi. Etkileri en az on yıl sürmüş ve II. Dünya Savaşı ortaya çıkmıştır.

Günümüzün krizleri ise altın standardından uzaklaşmış, maldan ziyade uluslar arası para rezervlerine dayandırılmış finans sektörü ağırlıklı bir ekonomi olduğu için ortaya çıkan buhranlar öncelikle ağırlıklı finans mali yönlü olarak ortaya çıkmakta, sonra onun tetiklediği reel sektörü de içine alan şekilde global mali ve ekonomik kriz şeklinde tezahür etmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası daha çok IMF ve Dünya Bankası gibi finans kuruluşları ile finans alanları, DTÖ gibi kuruluşla da dünya ticareti yönlendirilmektedir. Bu kuruluşların bazen olumlu, bazen de olumsuz yönlendirmeleriyle dünya mali ve ekonomik gelişiminden gelişmiş ülkeler daha avantajlı, gelişmekte olan ülkeler ise tam sağlıklı bir ekonomi ve maliye politikaları da izleyememeleri sonucu ortaya çıkan gerek ülkesel, gerek bölgesel ve son ortaya çıkan mali ve ekonomik krizden olumsuz etkilenmektedirler. Cari açıklar, aşırı borçlanma, çılgın tüketim harcamaları, sağlıklı kamu geliri oluşturmama gibi nedenlerle IMF'nin stand by düzenlemelerine muhatap olmalarına yol açmakta ve krizin olumsuz etkilerini gelişmiş ülkelerin yanında en çok gelişmekte olan ülkelerin hissetmelerine yol açmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik Buhran, Global Ekonomik Kriz, Global Mali Kriz, Kriz Yönetimi, Devlet Petrol Fonu.

Giriş

İktisat tarihinde literatüre baktığımızda kriz kavramlarının değişik isimlerde ele alınması 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan sonrasına rastlamaktadır. Fakat kriz şeklinde tezahürü daha sonraki yıllara rastlamaktadır. Daha sık kullanımı konjonktür daralmasına karşılık olan "buhran" olmaktadır. İşte bu yüzden 1929' da ortaya çıkan krizin genel ifadesi "Dünya Krizi yerine Dünya Ekonomik Buhranı"dır.

Buhran sözcüğünün kriz kavramı ile dünya iktisat literatüründe yoğun olarak kullanılması global boyutlu etkileri görülen, 1997 yılında Güney Asya'da meydana gelen ekonomik krizlerdir. Ekonomik kriz kavramı, konjonktür dalgalanmalarında gerileme ve daralma dönemlerinde üretimin daralması olarak ifade edilmektedir. Fakat bu kavram daha çok Güneydoğu Asya Krizi sonrasında farklı bir şekil almış ve krizin sebepleri de çeşitlenmiştir. Artık günümüzde mali piyasalar kriz dönemlerinde daha çok duyarlı hale gelmişlerdir.

* Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi Dekanı

** Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi Öğretim Görevlisi

Günümüzde kriz kavramı genellikle boyutlarının dünya ölçekli olması nedeniyle “global krizler”ler olarak isimlendirilmektedir. Çünkü küreselleşmenin olumsuz bir etkisi olarak dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen kriz, birbirine sıkı sıkıya bağlı bütünleşmiş mali piyasalar yoluyla diğer ülkelere yayılabilmektedir (Eroğlu, Albeni: 94).

Çağımızda mali ve ekonomik krizler sık aralıklarla tekrar etmekte, süreç bazen kısa bazen orta ve uzun sürebilmektedir. Nedenlerine göz attığımızda günümüzde bu krizlerin daha çok bankacılık ve finansal alanlardan kaynaklandığı gözlenmektedir. Çünkü gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkelerde para ve mali piyasalar her türlü gelişmeye anında tepki gösterebilmektedir. Bu tepkinin boyutları da daha çok gelişmekte olan ülkelerde piyasaların spekülatif hareketlere açık olmasına yol açmakta ve sonuçları ağır olabilmektedir.

Çağımızın global mali ve ekonomik krizinin olumsuz sonuçlarının daha kısa süreçte ortadan kaldırılması izlenecek mantıklı bir kriz yöntemiyle mümkün olacaktır. Disiplinli mali ve parasal politikalar bu süreci kısaltacaktır.

Günümüzde yaşanan ekonomik krizler ve özellikleri

Tarihi seyir içerisinde, insanlığın iktisadi alanda geliştirdiği, dönüm noktası olarak da kabul edilebilen bazı değişim merhaleleri vardır. Alvin Toffler’in “dalga” olarak da nitelendirdiği bu merhalelerden ilki, “tarım”a dayalı olup binlerce yıl sürmüştür; ikincisi “sanayi devrimi” ile başlamış ve üç asır devam etmiştir. Üçüncüsü ise içinde yaşadığımız, kimilerinin “sanayi ötesi”, kimilerinin “bilgi çağı” diye ifade ettiği, bütün dünyayı etkisi altına alan “küreselleşme” sürecidir (Durgut, 2000: 16).

Birinci Dalga; tarım devrimi sonrasında ilk avcı-toplayıcı kültürün yerine geçen toplumdur. Tarım toplumu süreci insanlık tarihiyle birlikte başlar. Buradaki temel öğreti üreten ve tüketen insanın genel olarak aynı olmasıdır. Yani insan kendi için avlanır, toprağı kendi için eker, kendine barınacağı evler yapar. Amaç içgüdüsel olarak kendisinin ve koruması altındakilerin temel yaşamsal gereksinimlerini karşılayabilmektir. Herkes kendi ihtiyacını karşıladığı için de bireysel anlamda özel uzmanlıklar yoktur.

İkinci Dalga; binlerce yıl süren tarım toplumu dalgası 1830’lu yıllarda İngiltere’de başlayan sanayi devrimi ile birlikte yerini sanayi toplumu dalgasına bırakır. Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte makineleşme de artar. İnsan gücüyle yapılan birçok iş fabrikalarda makineler tarafından çok daha hızlı ve standart şekilde yapılmaya başlanır. Fabrikada çalışanlar toplumun üreten kesimini oluştururken diğer kesim tüketici rolünü üstlenir. Tarım toplumunda olduğunun aksine toplumun üreten ve tüketen kesimlerinin birbirinden keskin hatlarla ayrılması, tarihte ilk kez bugünkü anlamıyla üretici ve tüketici olarak adlandırdığımız sınıfların doğmasına yol açar. Bu sayede piyasalar oluşur, alışveriş ağları örgütlenir. Artık "kullanma amaçlı üretim" yerini "alışveriş amaçlı" üretime bırakmıştır.

Üçüncü Dalga; sanayi sonrası toplumdur. Geç 1950’lerden bu yana çoğu ülke bir İkinci Dalga Toplumundan Üçüncü Dalga Toplumu olarak adlandırılan merhaleye doğru ilerlemektedir. Bunu açıklamak için birçok kelime-tanımlar Süper-Sanayi Toplumu gibi ya da Bilgi çağı, Uzay Çağı, Elektronik Çağ, Global Köy, Teknetronik Çağ, Tekno-Bilimsel Devrim gibi terimler kullanılır. Belirli derecelerde bireyselleşme, ayrışma, bilgi-tabanlı üretim ve değişimin hızlanması bu merhalenin özellikleridir. Ayrıca ekonomide hizmetler sektörünün sanayi sektörünün ötesine geçmesi de bu çağın bir diğer özelliğidir.

Günümüzde içinde yaşadığımız sanayi ötesi toplumun sanayi toplumu ile kısaca karşılaştırmalı analizini yapacak olursak, sanayi toplumunda üretim unsurları olarak toprak, emek, sermayeden oluştuğunu, varlıkların maddi varlıklara dayalı olduğunu, üretim ve ürün

yapısı için seri üretimin, kitlesel üretimin, emek yapısının ise fiziksel (kol gücü) emek ile tekrarlanan, mekanik emek, tam zamanlı çalışma, fabrikada çalışmanın belirgin özellikler olarak dikkat çektiği görülmektedir. Sanayi toplumunda ise üretim unsurları olarak özellikle bilgi (veri, imaj, kültür, ideoloji, değer) dikkat çekmekte, varlıklar maddi olmayan varlıklara dayalı olmakta, üretim ve ürün yapısının ise esnek teknoloji, ürün esnekliği sonucunda bireyselleşmenin yaygın olduğu, emek yapısının ise bilgi işçiliği ile yaratıcı emek, yarı zamanlı çalışma, evden çalışma gibi faaliyetleri içerdiği görülmektedir.

Aslında, bu özellikler her merhalenin kendine özgü ekonomik krizleri ile ilgili bize bazı ipuçları vermektedir. Tarım toplumunda üreten ve tüketen insanın genel olarak aynı olması ve dolayısıyla ekonomik ilişkilerin gelişmemesi sebebiyle günümüzdeki anlamıyla bir ekonomik krizden (güven ortamının zedelendiği piyasaların aşırı derecede duyarlı pozisyon aldığı ortamlarda ekonomideki değişiklikler) bahsetmemiz herhalde doğruluk payı içermez. Bu dönemde, temel ekonomik sıkıntılar doğa olayları sebebiyle tarımsal ürün üretiminde yaşanan sorunların; kıtlık sorununun, yaşanmasıdır.

Sanayi toplumunda yaşanan ekonomik krizler ise genel olarak ekonomi yazınında 1929 Büyük Buhranı olarak yer alan krizin özelliklerini taşımaktadır. Sanayi toplumunda tarım toplumundaki kullanım amaçlı üretim yerine “alışveriş amaçlı” üretim söz konusu olduğu için arz ve talebin piyasalardaki gelişmeler doğrultusunda belirlenmesi geçerlidir. Bu sebepten, sanayi döneminde ekonomik krizler arz ve talep arasındaki eşitsizlikleri, başka bir ifadeyle üretim ve tüketim arasındaki eşitsizlikleri içerdiği için reel ekonomiye dayalı krizlerdir. Bu dönemde yaşanan ve günümüzde de global anlamda dünyada en büyük kriz olarak kabul edilen 1929 Büyük Buhranı toplam arzın toplam talepten fazla olması, tüketimin üretimi karşılamaması sebebiyle ortaya çıkmıştır.

Çeşitli isimlerle anılan günümüz sanayi ötesi toplumu, aslında bu merhaleyi iyi bir şekilde ayırtmak için kullanılan bilgi, tüketim ve postmodern toplum kuramlarıyla (Şan ve Hira: 5-11) daha açık bir şekilde ifade edilebilir. Bilginin önemine değinen, bilgiye sahip olanın her zaman avantajlı olacağını savunan bilgi toplumu kuramı, teknolojik gelişmenin sağladığı araçları (geliştirilmiş dağıtım kanalları, pazarlama yöntemleri, satış politikaları) kullanarak tüketimi yaygınlaştıran ve insanları tüketmeye özendiren tüketim toplumu kuramı ve nihayet yaşanan bütün bu gelişmeler, bir zamanlar sanayi devrimi ve paralelinde gelişen aydınlık dönemi ve onun geliştirdiği modern toplumu ortaya çıkarmasına benzer şekilde, postmodern toplumu geliştirmiştir. Sosyal, kültürel, ekonomik, ahlaki değerler ve düşünce tarzları da artık kırk veya elli sene öncesindekinden tamamen farklılık arz etmekte ve dünya genelinde bütünleşmeye başlamaktadır.

Bu gelişmeler doğrultusunda ve küreselleşmenin getirdiği “sınırsızlaşma” olgusunun desteğiyle sanayi ötesi toplumda ekonomik sistem de oluşum sürecini pekiştirmektedir. Ülkeler arasında gelişmişlik farkına aldırış etmeksizin ülkelerde benzer piyasa enstrümanları ve/veya araçlarının yaygınlaştığı sanayi ötesi toplumda yaşanan krizler de sanayi toplumu dönemindeki krizlerden farklılık arz etmektedir. Sanayi toplumundaki reel sektöre dayalı krizlerin yerini artık mali piyasada ortaya çıkan ve olgunlaşan, daha sonra ise ekonomik sistemin geneline yayılan yeni kriz şekli almıştır. Önceleri gelişmekte olan ülkelerde veya daha kesin bir ifadeyle gelişen piyasalarda 1990’lı yıllarda “borç” krizleri veya “sermaye kaçıışı” şeklinde ortaya çıkan krizler (Meksika, Arjantin, Brezilya, Güney Asya, Rusya ve Türkiye), son global mali krizle ortaya çıktığı şekliyle “yapay değerler” krizi olarak gerçekleşmiş ve gelişmiş ülkelerde başkaldırmıştır.

Aslında 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizleri bir taraftan sanayi toplumun, diğer taraftan da sanayi ötesi toplumun özelliklerini beraber taşımakla, borç krizlerine öncülük etmiştir. Bu dönemde bir taraftan OPEC’in petrol fiyatlarını yükseltmesiyle dünya ekonomisinde ilişkiler sekteye uğrarken ve ekonomik dengeler bozulurken, diğer taraftan petrol ithal eden gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırma yolunda ekonomik kalkınmanın finansmanı için almış olduğu kredileri ödeyememesi sebebiyle yaşanan sıkıntılar dünya ekonomisinde 1970’li yılların petrol krizlerini doğurmuştur.

Petrol krizleri ve öncesindeki gelişmeler sonucunda Bretton Woods para sisteminin çökmesiyle, yani altın karşılığı-kağıt para basımının terk edilmesiyle dünya ekonomisinde yeni bir dönem başlamıştır. Yeni paranın bu özelliği (kağıt paranın altın karşılığının olmaması) sonucu mal piyasası ile para piyasası arasında denge de zamanla bozulmaya başlamıştır.

Bu dönemden sonra borç krizlerinin çoğunun bir ayağını ise Uluslar arası Para Fonu oluşturmuştur. Özellikle, krizi önceden göremediği noktada büyük eleştiriler alan Uluslar arası Para Fonu’nun durumunun tartışması yapılırken, kriz öncelerinde uluslar arası mali sistemin gözetmeni olarak kabul edilen bu örgüte gelecekte nasıl bir rol verileceği hususu dünya gündeminde yerini almıştır (Göktaş, 2000: 7). Yine, bahsettiğimiz Meksika, Arjantin, Brezilya, Rusya ve aynı zamanda 2001 Türkiye krizleri IMF “şartlılık prensibi” doğrultusunda verilen kredilerin oluşturduğu ekonomik gelişmelerin bir ürünüdür denilebilir. Kimi ifadeyle “ülkelerin ekonomik özelliklerini dikkate almayan standart programlar” olarak da ifade edilen “şartlılık prensibi” doğrultusunda uygulanan ekonomik politikalar 1990’lı yılların “borç krizlerini” beraberinde getirmiştir.

Doksanlı yılların sonuna doğru yaşanan Güney Asya krizi ise daha “global alana” taşarak ekonomik krizlerinin farklı bir boyutunu ortaya koymuştur. Bu krizin yaşanmasıyla küreselleşen mali piyasaların beklenmedik gelişmeler ve/veya haberler karşısında aşırı duyarlı oldukları gözlenmiştir. Ekonominin mali yapısına ilişkin bazı tedirginliklerin ortaya çıkmasıyla küresel sermayenin ani kaçıışı bu krizi diğerlerinden farklı kılmakla beraber, küreselleşmenin farklı bir boyutunu da gözler önüne sermiştir; küresel sermaye her zaman kalıcı olmama özelliğine sahiptir ve özellikle bu sermayenin daha yoğun bir şekilde yerleştiği gelişen piyasaları tedirgin etmektedir.

Son global ekonomik kriz

Sanayi ötesi toplum kuramlarından tüketim toplumu kuramını açıklamaya çalışan Marc Guillaume’in fikirleri son global krizin temel neden-bütünleşmesini ortaya koymakta dikkat çekicidir.

Guillaun’a göre tüketim toplumu, metaların mübadele ve orijinal kullanım değerlerinin ortadan kaldırılmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Guillaun tüketimcilik evresinde pazardan alınan malların “yarar işlevi” gölgelenirken, “gösterge işlevi”nin başköşeye geçtiğini öne sürer. İmrenilen, elde edilmeye çalışılan, alınan ve tüketilen göstergelerdir. Metaların özgün kullanım değerlerinin ortadan kalkması ile metaların ikincil ve yapay yeni değerlerine kavuşmaları eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Bu ise metalara kültürel çağrışımlar ve yanılsamalar silsilesini üstlenebilecek ölçüde geniş bir özgürleşme getirecektir (Şan ve Hira: 10).

Günümüz yüksek teknolojilerinin üretim sistemlerinde yaygın olarak kullanılması üretimin daha az maliyetle, hızlı, esnek ve aynı zamanda daha kaliteli gerçekleşmesini sağlamaktadır. Hal böyleyken, girişimci için daha çok kar elde etmek amacıyla üretimin daha

da arttırılması için artık tek bir sorun kalmaktadır: satışın arttırılması ve bu doğrultuda tüketimi teşvik etmek veya tüketiciyi tüketmeye bağımlı kılmak. Böylece, satışın sürekliliği sağlanacaktır.

Bu doğrultuda işletmeciler yeni satış politikaları (satışa reklam ve promosyon desteği, taksitli satış) geliştirirken, ticari bankalar da satış destekleyici türlü destekleyici yöntemler geliştirdiler. Kredi kartları, riskli ama yüksek faizli tüketici kredileri vb. bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Bu gelişmeler hem işletmeciyi, hem de ticari bankaları memnun ederken, bir taraftan sunulan kolaylıklar sonucu (gelir elde etmeden harcama) tüketicilerin ortaya koyduğu toplam talepteki artış ve bunları destekleyici mali türev araçlar, Guillaun'ın bahsettiği gibi metaların özgün kullanım değerlerini ortadan kaldırarak, yapay yeni değerlere kavuşmasını sağlamıştır. Bu ise daha önce de bahsettiğimiz gibi mal piyasaları ile onların parasal karşılığını bulduğu para piyasaları arasında dengeyi bozguna uğratmıştır.

Aslında bu gelişmelerin yaşanmasını destekleyici olayların 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların sonundan itibaren gelişmeye başladığı söylenebilir. Bu yıllarda, önce Japon ekonomisinde daha sonra ise ABD ekonomisinde yaşanan ekonomik büyümedeki yavaşlamaların sebebi iktisatçılara göre, bu ülkelerde tasarruf eğiliminin yüksek oranda gerçekleşmesi olmuştur. Tasarrufları piyasalara çekmek, büyümeye hız vermek ve ekonomiyi yeniden canlandırmak için öncelikle faiz oranlarının düşürülmesi amaçlanmış ve bu doğrultuda politikalar geliştirilmiş ve uygulanmıştır.

2001 sonrasında ABD ekonomisini toparlamak için hızla indirilen faizler (2001-2004 dönemi), kredi kullanma talebini artırdı. Artan kredi hacmi emlak fiyatlarını yükseltti. Yüksek emlak fiyatları, yeni kredi alınabilmesini sağladı. İpotekli gayri menkule, ikinci-üçüncü ipotek yapılarak elde edilen kaynakla yeni harcama yapma imkanı sağlandı (Aktaş, 2008).

2002 yılında inşaat sektörü ile ekonomiyi canlandırmak ve düşük gelirli konut sahipleri olabilmelerini kolaylaştırmak amacıyla yeni düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemelerle "subprime mortgage"le düşük kaliteli emlak kredilerinin artışına izin verilmiştir. Böylece, dar gelirli konut sahiplerinin kullandığı ve subprime olarak adlandırılan "yüksek riskli krediler" in boyutu 1.5 trilyon ABD Doları'na kadar ulaşmıştır.

Beş yıl öncesine kadar ABD'de faizler son derece düşük olduğu için özellikle orta ve alt gelir grubundaki kişiler değişken faizli kredileri kullanmayı tercih ettiler. Ancak, ABD Merkez Bankası'nın son iki yılda faiz oranlarını artırması, konut sektörünü durgunluğa soktu. Konut satış fiyatları ile kira gelirlerinin de piyasa düzeyinin altına inmesiyle, bu krediyi kullanan düşük gelirli gruplar, kredilerini düzenli olarak ödeyemez hale geldiler. Bankaların, tüketicilere satın alacakları ev ve dairelerin bedelinin tamamını, hatta değerinin yüzde 110 oranında borçlanma fırsatı vermesi, kredilerin geri dönüşünü zora soktu. ABD'de bankalar konut kredileri için gereken parayı yatırım bankalarında ihraç ettikleri tahviller ile borçlanarak sağlıyorlardı. Yatırım Bankaları ise daha da fazla kredi verebilmek için, mevcut kredi alacaklarını satarak (menkul kıymetleştirme) yeni kaynaklar elde etmiş ve bunlarla da yeni krediler açmıştır. Ancak kredilerin geri dönüşü zora girince yatırım bankaları ve ABD mortgage piyasası için sıkıntı ortaya çıkmış oldu.

Mortgage piyasasında ortaya çıkan ve likidite krizine dönüşen mali kriz 2007 yılında ABD finans ve sigorta, gayrimenkul, inşaat ve madencilik sektörü başta olmak üzere toplam dört sektörün büyüme hızının yavaşlamasıyla reel ekonomiyi etkiledi ve zincirleme olarak ekonomik büyüme hızını önce yavaşlattı, sonra ise eksi değerlerde gerçekleşmesine sebep

oldu. Günümüz küresel ekonominin lokomotifi konumundaki ABD ekonomisinde ortaya çıkan bu kriz pek tabii global ekonomik krize dönüştü.

Krizin mikro düzeyde analizini yaptığımızda çeşitli faktörlerin burada etkili olduğu, ayrıntılarıyla ortaya çıkmakta ve bu konuda da ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır. Krizi makro düzeyde incelediğimizde, şu tabloyla karşılaşmaktayız: 2007 yılı sonu itibariyle dünya ekonomisinin veya diğer bir ifadeyle küresel ekonominin büyüklüğü yaklaşık (ülkelerin GSYİH'nin toplamı) 60 trilyon dolar civarında olmasında rağmen, genellikle vadeli piyasalarda işlem yapan, nispeten daha yüksek riskli yatırımlara girilerek, yüksek karlar elde etmeyi amaçlayan hedge fonların değeri 2 trilyon dolar, türev ürünlerin değeri ise 120 trilyon dolar, yani dünyada üretilen mal ve hizmetlerin değerinde iki kat daha fazladır. Oysa, 2000 yılında hedge fonların değeri 500 milyar dolar, türev ürünlerin değeri ise 20 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir (Aktaş, 2008). Söz konusu durum mal piyasası ile para piyasası arasındaki fark boyutlarını ortaya koymaktadır.

Krizin ortaya çıkmasıyla ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkeler önce tek başlarına krizle mücadele politikası uygulamışlardır. Buradaki öncelikli amaç krize sebep olan ve batan şirketlerin finansmanının kamu tarafından desteklenmesi ve para politikalarıyla mali piyasaları rahatlatmak ve aynı zamanda tüketimin desteklenmesi ile talep yönlü üretim düşüşünün önüne geçmek olmuştur.

Keynesyen ekonomik politikalar benzeri bu politikaların piyasaları kısa vadeli rahatlatmanın ötesine geçemeyeceği anlaşılınca, daha global düzeyde ve katılımcı çözüm politikaları arayışına başlanmıştır. Bu doğrultuda, 2009 yılında IMF'in ve 1999 yılından beri diyalog şeklinde yürütülen; dünyadaki global ve ortak sorunlara katılımcı bir anlayışla çözümler üretmeyi amaçlayan ve gelişen piyasa ekonomilerinin de içinde bulunduğu, G-20'nin yıllık toplantısında kriz masaya yatırılmış ve çözüm arayışlarına başlanmıştır.

Bu toplantılardaki görüşmelerde öncelikle IMF'in aktif rolüne değinilmiş ve krizin etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla IMF'e gelişmiş ülkeler tarafından ek kaynaklar sağlanması kararlaştırılmıştır. Kısacası, ülkeler bu konuda tek başlarına mücadele etmek yerine IMF'e ek kaynaklar tahsis ederek krizden çıkış yolunda ülkelere kredi sağlamak amacıyla, onun kredi portföyünü zenginleştirmişler.

Toplantılarda üzerinde anlaşılan bir diğer konu ise her ülkenin bir yerde kendi üretim fazlasını eritmesi konusu olmuştur. Kalıcı düzelme sağlanması açısından, ekonomilerin arz tarafının sağlığına kavuşturulması çabasının tamamlayıcı unsuru olarak, küresel talep dengesinin de yeniden kurulması gerekiyor. Özellikle ihracata dayalı büyüme stratejisi uygulayan ve cari fazla veren pek çok ekonominin iç talebe ve ithalata ağırlık vermesi gerekecek. Yıllardır gelişmiş ülkeler (özellikle ABD) dış açık vererek ekonomisi ihracata dayalı büyümeye endekslili Çin gibi gelişmekte olan ülkelerin büyümesine ve döviz rezervleri biriktirmesine yardımcı olmuşlardır. Gelişmiş ülkeler üretim düşüşünü engellemek için artık gelişmekte olan ülkelerin bu rezervlerinin kendilerinden yapılacak ithalatta kullanılmasını ve gelişmekte olan ülkeleri büyümeyi iç piyasaları hesabına devam ettirmesini ve böylece elde edilecek büyüme oranlarının daha sağlıklı temellere dayanmasını istemekteler (IMF, 2009a: 4).

Krizden çıkış için yapılacaklar konusunda yapmış olduğumuz bu genellemenin daha geniş ve ayrıntılı hali IMF'nin 6-7 Kasım 2009'da İskoçya'nın St. Andrews kentinde yapılan G-20 Maliye Bakanları toplantısına sunduğu bir raporda krizden çıkış stratejisinin temel ilkeleri olarak sıralanmıştır. Buna göre krizden çıkış stratejisinin ilkeleri aşağıdakiler olmalıdır (IMF, 2009b: 1):

- Çıkışın zamanlaması ekonominin ve finansal sistemin durumuna bakılarak belirlenmeli, talebi ve finansal onarımı destekleyecek yönü ihmal edilmemelidir.
- Bazı istisnalar dışında mali konsolidasyon öncelikli amaç olmalı. Normalleşme ortamına geçiş gerektiğinde para politikası daha esnek bir ayarlamaya tabi tutulmalı.
- Mali çıkış stratejisi şeffaf, kapsamlı ve açık bir iletişimle hazırlanmış olmalı. Bu strateji, açıkça belirlenmiş bir zamanlama çerçevesinde kamu borç stokunun belirli bir düzeye düşürülmesine odaklanmalı.
- Güçlü bir faiz dışı fazla mali ayarlamaların anahtar itici gücü olmalı. Bu ayarlamalar krizle ilgili olarak yürürlüğe konmuş olan mali canlandırma önlemlerinin geçici olarak devam ettiği dönemde başlamalı.
- Geleneksel para politikasında sıkılaştırma yapılmadan önce alıılmamış para politikası önlemlerine başvurulmamalıdır.
- Mali politika desteklerinin nasıl ve ne şekilde kaldırılacağına ilişkin kararlar ekonomik koşullar, finansal piyasaların istikrarı ve piyasa temelli mekanizmalar paralelinde alınmalıdır.
- Çıkış politikalarını tutarlı yapmak bütün ekonomilerin iyileşmesine yardımcı olacaktır. Koordinasyon, bir senkronizasyon olarak algılanmamalıdır. Ama politika koordinasyonundaki eksiklikler ters etkilerin yaygınlaşmasına yol açabilir.

Ekonomik kriz ile ilgili temel konulara böylece değinildikten sonra şimdi de son global ekonomik krizin Azerbaycan ekonomisi üzerindeki etkisi üzerine bir değerlendirme yapalım.

Global ekonomik kriz ve Azerbaycan ekonomisi üzerine bir değerlendirme

Azerbaycan ekonomisinin günümüzde yaşanan global ekonomik krizden ne şekilde etkilendiğinin ortaya konması açısından tarihi seyir içinde kısa bir dönem arz eden ve bağımsızlık dönemini içeren on sekiz yıllık tarihindeki ekonomi politikalarını ve gelişmeleri gözden geçirmemiz gerekmektedir. Bu amaçla, Azerbaycan'daki ekonomik gelişmeleri üç döneme ayırarak inceleyebiliriz. Bunlardan ilki 1991-1994 yıllarını kapsayan birinci dönem, 1995-2000 yıllarını kapsayan ikinci dönem, üçüncüsü ise 2000 sonrası dönemi kapsayan dönemdir.

Birinci dönemde çoğu geçiş ekonomileri gibi Azerbaycan'da da sosyalist ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçişte "şok tedavi" yöntemini uygulamıştır. Bu yöntemin, belirgin özelliği fiyatların ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, özelleştirmeler ve kamusal faaliyetlerin daraltılması ile hızlı bir şekilde piyasa ekonomisine geçişi sağlamaktır. Bu dönemde Azerbaycan'da söz konusu bu uygulamaların yapılması piyasa ekonomisine özgün kurumsal altyapı yetersizliği ve Karabağ Savaşı nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sovyetlerin çökmesiyle ekonomik ilişkilerin sekteye uğraması bir taraftan, uygulanan "şok tedavi" programları da bir başka taraftan ekonomik durgunluğu ve enflasyonu beraberinde getirmiştir. 1991-1995 yılları arasındaki dönemde GSYİH %60 oranında azalmış, enflasyon ise dörtlü hanelerde seyretmiştir (Musayev, 2007: 218).

1995-2000 dönemini kapsayan ikinci dönem ise ekonomik istikrar politikalarının uygulandığı dönemdir. Bu dönemde, "şok tedavi" politikalarının uygulanması getirmiş olduğu olumsuzluklar nedeniyle terkedilmiş, "kademeli geçiş" programı uygulanmaya başlanmıştır. İlk hedef olarak ise üretimdeki düşüşün önüne geçerek ve enflasyonu durdurarak ekonomide makroekonomik istikrarın sağlanması belirlenmiştir. Özelleştirme konusunda devlet programlarının, sıkı para politikasının uygulanması, Merkez Bankası faaliyetlerinin düzenlenmesi, diğer taraftan hukuki alanda piyasa ekonomisinin tahsisi için reformların

gerçekleştirilmesi bu dönemde gerçekleştirilen başlıca uygulamalardır. Bu uygulamalar sonucu ekonomi çok kısa bir dönemde toparlanmaya başlamış ve 1996 yılından itibaren büyüme oranları gerçekleşmiştir. Yabancı şirketlerle petrol anlaşmalarının yapılması ise hükümetin öteden beri ekonominin lokomotifini durumundaki petrol sanayisini geliştirerek kalkınmanın finansmanı için kaynak sağlamaya çalıştığını göstermektedir.

2000’li yılları kapsayan üçüncü dönemin ilk yılları ikinci dönemdeki uygulamaların devamı niteliğini taşıırken (makro ekonomik istikrarın korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması), özellikle 2003 yılından sonraki yıllar Azerbaycan ekonomisi için önemli gelişmelerin yaşandığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. 2003 yılından günümüze petrol fiyatlarındaki artış ve dolayısıyla da petrol ihraç gelirlerinin artmasıyla gerek GSYİH, gerek de kamu harcamalarının miktarında oldukça önemli artışlar kaydedilmiştir. Artan petrol ihraç gelirleri hükümeti diğer sektörlerin (inşaat, hizmet, tarım) ve ekonominin sosyal yönünün geliştirilmesi yönünde de faaliyetleri desteklemeyi olanak sağlamıştır. Genel rakamlarla ifade edecek olursak, bu dönemde GSYİH yaklaşık olarak dokuz, kamu harcamalarının miktarı ise yine yaklaşık olarak on beş kat artmıştır (Tablo 1 ve Tablo 2).

On sekiz yıllık bir ekonomik gelişmeyi incelediğimizde Azerbaycan’da uygulanan ekonomi politikasının bazı önemli özellikleri dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki ihtiyatlılık veya aceleci davranmama, ikincisi ise ülke ve dünya ekonomisindeki gelişmelerin yakından takip edilerek homojen politikaların benimsenmesidir. Özellikle, uygulanan ihtiyatlı ekonomi politikalarının desteğiyle petrol gelirleri sonucu talep baskısıyla enflasyon oranlarının büyüme oranlarının üzerinde gerçekleşmesinin önüne geçilmiştir. Bu ise makroekonomik istikrarın en önemli şartlarından biridir. Makro ekonomik istikrarın korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması ise Azerbaycan ekonomisi için her zaman öncelikli amaç olmuştur.

Tablo 1. Makroekonomik Göstergeler (2000-2008) (mln. AZN)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYİH	4718,2	5315,6	6062,5	7146,5	8530,2	12522,5	18037,1	26815,1	38005,7
Artış (%)	11,1	9,9	10,6	11,2	107,0	26,4	34,5	25,0	110,8

Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası Yıllık İstatistikleri, www.nba.az (15.11.2009)

Kriz öncesi makro ekonomik göstergeleri incelediğimizde GSYİH’nin 1995 yılından itibaren komşu Rusya’daki ve Güney Asya’daki ekonomik krizlere rağmen aralıksız olarak artış gösterdiğini, kamu harcamalarındaki önemli artışlara rağmen bütçe dengesinin sağlandığını (Tablo 2), Merkez Bankası ve Devlet Petrol Fonu’ndaki rezervlerin GSYİH’nin yarısına eşit olduğunu ve Ödemeler Dengesi Cari Hesabı’nın 2004 yılından beri devamlı fazla vererek global ekonomik krizin yaşandığı 2008 yılında bu oranın GSYİH’nin %40’na ulaştığını (Tablo 3) ve dış borçların GSYİH’ya oranının %8-9’larda seyrettiğini görmekteyiz. Bu göstergeler doğrultusunda, kesin bir ifadeyle krizin kısa dönemli olması durumunda Azerbaycan ekonomisinin bundan fazla etkilenmeyeceği söylemek mümkündür.

Tablo 2. Devlet Bütçesi Göstergeleri (1995-2008) (mln. AZN)

Yıllar	Bütçe Gelirleri	GSYİH'nin Yüzdesi Olarak	Bütçe Giderleri	GSYİH'nin Yüzdesi Olarak	Bütçe Açığı	GSYİH'nin Yüzdesi Olarak
1995	415,6	19,5	428,4	20,1	-12,8	0,6
1996	498,0	18,2	481,9	17,6	16,1	0,6
1997	513,0	16,2	588,7	18,6	-75,7	2,4
1998	465,5	13,5	528,3	15,4	-62,8	1,8
1999	549,7	14,6	641,5	17,0	-91,8	2,4
2000	715,5	15,2	763,8	16,2	-48,3	1,0
2001	783,8	14,7	806,6	15,2	-22,8	0,5
2002	910,2	15,0	931,7	15,4	-21,5	0,4
2003	1225,5	17,1	1234,0	17,3	-8,5	0,2
2004	1481,2	17,4	1501,0	17,6	-19,8	0,2
2005	2055,2	17,3	2140,7	18,0	-85,5	0,7
2006	3881,2	21,9	3789,7	21,4	91,5	0,5
2007	6006,6	23,8	6059,5	24,0	-52,9	0,2
2008	10762,0	28,3	10680,0	28,1	82,0	0,2

Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası Yıllık İstatistikleri, www.nba.az
(15.11.2009)

Aslında yukarıda sunulan ciddi rakamlara dayalı olumlu makroekonomik tablo bir taraftan petrol fiyatlarının artışının sonucu olarak görülüyor olsa da, diğer taraftan gelirlerinin doğru yönetilmesinin de bir göstergesidir.

Tablo 3. Ödemeler Dengesi Göstergeleri (2005-2009)
(mln. ABD doları)

	2005	2006	2007	2008 I. Çeyrek	2008 II. Çeyrek	2008 Yılsonu	2009 I. Çeyrek	2009 II. Çeyrek
Cari Hesap	167	3707	9019	3683	6029	16453	1795	2686
Dış Tic. Dengesi	3299	7745	15224	5816	8202	23012	2110	3805
Mal İhracatı	7649	13014	21269	7237	9996	30586	3587	5256
Mal İthalatı	-4350	-5269	-6045	-1421	-1794	-7574	-1477	-1451
Hizmetler Dengesi	-1970	-1923	-2131	-508	-591	-2343	-268	-332
Sermaye Hesabı	567	-1737	-5760	-1895	-1283	-3557	-2979	-978
Rezerv Hareketleri Hesabı	-608	-1717	-2898	-1761	-4289	-12050	2043	-1560
Net Hata ve Noksan	-126	-256	-361	-27	-457	-846	-859	-148
Denge	0	0	0	0	0	0	0	0

Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası Yıllık İstatistikleri, www.nba.az
(15.11.2009)

Petrol ihracat gelirlerine dayalı kalkınma modeli uygulayan Azerbaycan 1999 yılında söz konusu gelirlerin yönetimini gerçekleştirmek amacıyla bir bütçe dışı fon uygulaması olan Devlet Petrol Fon'unu tahsis etmiş ve 2001 yılından itibaren fona ihracat edilen petrol gelirlerinin transferi gerçekleşmiştir. Böylece, petrol ihracat gelirlerinin bütçe içerisine alınarak kamu harcaması şeklinde cari dönemlerde gerçekleştirilmesinin önüne geçilmiştir. Bunun yerine ihtiyaçlar doğrultusunda, her bütçe yılında Fon'dan Devlet Bütçesi'ne transferler gerçekleştirilmiştir. İlk olarak 2003 yılında 150 milyon ABD doları olarak transfer edilen bu tutar günümüzde beş milyar ADB dolarına ulaşmış ve kamu gelirleri içerisinde vergilerden sonra en önemli payı oluşturmaktadır. Devlet bütçesine transfer edilen Fon gelirleri genellikle

kamu yatırım harcamalarının finansmanında kullanılmaktadır. Bu uygulama ise, kamu harcamalarında savurganlığın önüne geçmeyi olanaklı kılmaktadır.

Son yılların bütçe rakamlarını incelediğimizde bütçe kesin hesap rakamlarının bütçe kanunlarında planlanan rakamların ötesinde bütçe gerçekleştiğini gözlemlemekteyiz. Bunun sebebi kamu harcamalarına önemli kaynak teşkil eden petrol gelirleri tahminin ihtiyatlı olarak tahmin edilmesidir. Global ekonomik krizin etkisiyle 2008 yılı hariç, önceki yıllarda bütçe kanunlarında önerilen dünya petrol fiyatı, gerçekleşen fiyatların altında seyretmiştir. Böylece, kamu gelirlerinin hesaplanmasında aşırı iyimserlikten kaçınılmış ve harcamalar da bu doğrultuda gerçekleştirilirken, yıl içerisinde petrol fiyatlarındaki gelişmeler doğrultusunda bütçe rakamları tekrar gözden geçirilerek ekonomik gerçeklikler doğrultusunda konsolide edilmiştir.

Devlet bütçesinin harcamalar kaleminin strüktürünü 2009 yılı bütçe kanunu verilerini inceleyecek olursak, kamu harcamalarının yaklaşık rakamlarla %60'nın cari harcamaları, %40'nın (4.717.994.600 AZN) ise doğrudan yatırım harcamaları olduğunu görmekteyiz (Bütçe Kanunu, 2009: m. 8). Bu tablo, aslında ekonomik büyümenin devlet tarafından önemli ölçüde desteklendiğini de göstermektedir. Bu harcamaların gerçekleştirilmesi Azerbaycan ekonomisi açısından hayati önem taşımaktadır. Çünkü doksanlı yıllarda ve erken 2000'li yıllarda Azerbaycan'a özellikle petrol endüstrisine yönelik olmak üzere önemli yabancı sermaye akımları gerçekleşmiştir. GSYİH düzeyinde bu akımlar dikkate alındığında Azerbaycan geçiş ekonomileri içerisinde en fazla yabancı sermaye çeken ülkeler arasında yer almıştır. Yabancı sermaye yatırımları bahsedilen yıllarda hem Azerbaycan'ın döviz sıkıntısını giderirken, diğer taraftan da üretimi gerçekleştirilmesine yönelik olması sebebiyle ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Günümüzde bu pozisyonda devletin yer alması ve yapılan yatırım harcamalarının büyük çoğunluğunun petrol dışı sektörlerin geliştirilmesine yönelik olması büyük önem arz etmektedir.

Krizin olası etkilerinin fazla hissedilmemesini sağlayan uygulamaların günümüzde de devam ettirilmesi (ihtiyatlılık prensibi) kriz döneminde mali yapının sağlıklı olduğunun göstergelerindedir. Açıklamaya çalıştığımız bu uygulamalardan birincisi Azerbaycan'ın uluslar arası sermaye ve mali piyasalara yönelik politikalarının ihtiyatlı tutum sergiliyor oluşudur. Azerbaycan ekonomisinin dünya ekonomisine entegre olduğu dış ticaret göstergeleri dikkate alındığında açıkça görülmektedir. Uluslar arası mali piyasalara entegrasyon konusunda ise Azerbaycan bir yerde ihtiyatlı davranmaktadır. Bunun da gerçekçi sebepleri vardır. Öncelikle, ülke ekonomisinde petrol gelirleri nedeniyle döviz sıkıntısının yaşanmıyor olması, bu durumu gerekli kılmaktadır. Doksanlı yıllarda döviz sıkıntısının yaşandığı dönemlerde dahi Azerbaycan bu konuda hassas tutum sergilemiştir.

Diğer bir uygulama ise, geçiş ekonomilerinin çoğunda olduğu gibi Azerbaycan'a yönelik de toplu özelleştirme baskısının olmasına rağmen, hükümetin kontrollü ve bilinçli bir özelleştirme uygulaması gerçekleştirdiği görülmektedir. Özellikle stratejik öneme sahip başta Devlet Petrol Şirketi, Azerbaycan Hava Yolları vb. devlet şirketlerinin, en azından bu aşamada; ülkede özel sektörün sermaye birikimini oluşturma aşamasında olduğu süreçte, özelleştirilmemesi aslında doğru bir yaklaşımdır. Her ne kadar, bir yerde verimlilik anlayışının tam olarak uygulanmadığı ifade ediliyor olsa bile, bu şirketlerin devlet kontrolünde olması günümüzde yaşadığımız kriz ortamında önem arz etmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin kriz öncesi ve günümüzdeki görünümü, ekonominin daha önce de bahsettiğimiz gibi global ekonomik krizin kısa dönemli olması halinde önemli derecede etkilenmeyeceğini göstermektedir. Fakat kriz eğer uzun döneme yayılırsa, sıkıntıların

yaşanması kaçınılmaz görülmektedir. Mevcut döviz rezervleri kısa vadede ekonomiyi ayakta tutabilir, fakat krizin uzun döneme yayılması ve bunun petrol fiyatlarına olumsuz yansımaları durumunda döviz rezervlerinin erimesiyle beraber, uluslar arası mali piyasalardaki sıkıntılar nedeniyle bu piyasalardan alacakların tahsil edilmesinde de sorunlar yaşanabilir. Bu ise sürekli büyümeye odaklanmış, fakat henüz kalkınmayı bütün olarak tamamlamamış Azerbaycan ekonomisinin krizden olumsuz etkilenmesine sebep olabilir.

Dünya ekonomisindeki ve ülkedeki mevcut ekonomik durumu, gelişmeleri ve gerçekleştirilen ekonomi politikalarını dikkate alarak Azerbaycan ekonomisinde günümüz global ekonomik krizi ve olası diğer ekonomik krizleri önlemek için yapılması gerekenleri aşağıdaki başlıklarda özetleyebiliriz:

- Uygulanmakta olan ekonomi politikasının geliştirilerek devam ettirilmesi; ülke para birimi manatın istikrarının korunması bu anlamda ilk akla gelendir. Keza, ülkede on yıldan fazla bir dönemdir para birimi istikrarını korumaktadır. Buna mukabil tasarrufların strüktüründe de manat lehinde gelişme yaşanmaktadır. Para biriminin değerindeki değişiklikler ekonomide güven kaybını beraberinde getirebilir.

Yapılacak kamu harcamaları miktarının, özellikle tüketime yönelik harcamaların arttırılmasının gerekçeleri ayrıntılı bir şekilde analiz edilmeli ve artışlar aşırıya kaçmadan yapılmalıdır. Aksi takdirde, kaynakların israfı bir şekilde kullanımı ve enflasyonist durum ortaya çıkabilir.

- Petrol dışı sektörün geliştirilmesine yönelik desteğin devam ettirilmesi; günümüzde GSYİH’da sanayi sektörünün payı %60 civarındadır. Sanayi sektörünün ise %90-95 petrol sanayisi oluşturmaktadır. Bu tablodaki durum aslında son yıllarda petrol fiyatlarındaki artışların sonucunu da yansıtmaktadır. Petrol fiyatlarının artması sanayi sektörü içinde petrol sanayisinin payını da arttırmaktadır. Ama petrol fiyatlarındaki düşüş de arzu edilir durum olmadığına göre, diğer sektörlerin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Yapılan devlet desteği ile bu konuda önemli gelişmeler yaşanmaktadır ve petrol dışı sektörde olumlu büyüme oranları gerçekleşmektedir. Desteğin öncelikli alanların belirlenmesiyle pragmatik bir şekilde devam ettirilmesi bu dengesizliği ortadan kaldırabilir.

- Kamu harcamalarında verimliliğin esas alınması; kamu harcamaları içinde özellikle yatırım harcamalarının, verimlilik-etkinlik ölçütlerine göre yapılması ve bir taraftan da dengenin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesi bu alanda daha olumlu sonuçları beraberinde getirecektir.

- Turizm ve diğer hizmet sektörlerinin geliştirilmesi; ülkenin ciddi anlamda turizm potansiyeli olmasına rağmen bu sektör fazla gelişmemiştir. Bu alanda altyapı ve eğitimli işgücü yetersizliği mevcuttur. Bu konu da, hükümetin öncelikli amaçları içerisinde olduğu yapılan uygulamalardan anlaşılmaktadır. Turizm Enstitüsü’nün kurulması ve bu alana çeşitli yatırımların yapılması bunun göstergeleridir. Çeşitli ülke tecrübelerinin araştırılması turizm sektörünün gelişmesini sağlayacaktır. Böylece, döviz gelirlerinin sadece petrol kaynaklı olması sorunu giderilebilir.

- Tarım sektörünün geliştirilmesi; son yıllarda GSYİH’nın hızlı bir şekilde artması tarım sektörünün buradan almış olduğu payı azaltmaktadır. Bu pay %5 ila %7 arasında değişmektedir. Üretim ve pazarlara ulaşım maliyetlerinin yüksek oluşu ve araştırma-geliştirme çalışmalarının olmayışı, sektörün gelişimini engellemektedir. Özelliği itibarıyla devlet desteği olmaksızın varlığını sürdürmesi zor olan tarım sektörüne desteklerin arttırılarak devam ettirilmesi ve üretim artışının sağlanması ülkeye kalitesiz ve organik olmayan tarım ürünleri girişini de azaltacaktır.

Sonuç

Denilebilir ki, ekonomik istikrarsızlığın bir göstergesi olarak ortaya çıkan, ülkelerin geleceğini ilgilendiren, kaderini tayin eden krizler ister ülkesel ister bölgesel veya global şekilde ortaya çıksın, bu durumun olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması ancak sağlıklı, mantıklı temellere dayandırılmış, siyasi ekonomik programlarla mümkündür. Bu doğrultuda, ekonomik istikrar, dolayısıyla siyasi istikrarın temini, bütçe ve maliye politikasının temelini de teşkil eden disiplinli denk bütçe politikası, kontrol edilebilir dalgalı kur politikası uygun yöntem ve araçlardır.

İzlenecek maliye politikası araçları; kamu harcamalarında kontrol, aşırı tüketime toplumu yönlendirmeden amaca uygun harcama politikaları, borçlanmanın sınırlarını iyi tayin ederek borçla elde edilen kaynakların ağırlıklı reel sektör alanlarına kaydırarak verimli kılan bir borç yöntemi, kamu gelirlerinin önemli kaynağını teşkil eden vergi v.b. gelirlerin temininde kayıt dışılığın asgari düzeye indirilmesi esasına dayanan mali politikalara dayandırılmış kriz yöntemi ile merkez bankalarının özerk yapısıyla yönlendirilen akılcı döviz ve faizleri bir enstrüman olarak kullanan para politikalarını içeren kriz yönetimiyle hem mali hem de parasal denge sağlanarak mali ve ekonomik krizin olumsuz etkilerinden daha kısa dönemde kurtulmuş oluna bilinir. Esasında günümüzdeki global mali, dolayısıyla global ekonomik krizin etkilerinin ortadan kaldırılması her bir ülkenin kendi yöntemleriyle bertaraf edilebilir. Bu meyanda, ülkeler ister gelişmiş ister gelişmekte olan ülkeler olsun her ülkenin ekonomisinin dayandığı sektör ve alanlar da farklıdır. Örneğin ABD, İngiltere ağırlıklı mali sektöre dayalı ekonomiler oldukları için global mali buhranın kaynağı da bu ülkelerde ortaya çıkmış ve hem kendi ülkelerinin hem de diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin reel sektörlerini de tetikleyerek global mali buhran global ekonomik buhrana dönüşmüştür. Japonya mali-reel sektör ağırlıklı ekonomi olduğundan, her iki krizin muhatabı, Almanya reel sektör ağırlıklı deflasyona muhatap bir ülke, gelişmekte olan Çin gibi reel sektör ağırlıklı kalkınma hızı düşen aynı zamanda yeterli dövizini olan ülkeler krizden daha az etkilenirken, Rusya, Kazakistan v.b. ülkeler petrol gelirlerine dayalı ve petrol fiyatlarını bütçesinde yüksek fiyatlardan döneme göre fiyatlandıran ülkelerin piyasaları mali piyasalara da açık olduklarından aşırı borçlanmışlar ve krizin en çok etkilediği ülkeler olmuşlardır. Türkiye gelişen bir ülke olarak 2001 ekonomik krizinde mali disiplinle bütçeyi kontrol ettiğinden finans sektörü de güçlendirilmiştir. Cari açığa dayalı bir sanayileşme politikasıyla ürettiği malları ihraç ettiği ülkelerin de kriz nedeniyle deflasyona muhatap olmaları Türkiye’de 2008’de %13.4’lük küçülmeye yol açmış, işsizlik artmıştır.

Tebliğimize örnek ülke teşkil eden Azerbaycan ise global mali buhrandan en az etkilenen ülkelerden olmuştur. Zira, izlediği bütçe ve maliye politikaları yukarıda saydığımız politikalarla uyumludur. Azerbaycan ekonomisi ağırlıklı olarak petrol ve doğal gaz dayalı bir ekonomidir. Kriz öncesi dönemlerde bütçesine petrol fiyatlarını en yüksek olduğu dönemi esas almayarak daha düşük fiyatla ilgili kaleme koymuş, bütçe dışı fon uygulaması olan Devlet Petrol Fonu’na petrol ihraç gelirlerinin bir kısmını aktarmış, daha az borçlanmış, kontrollü harcama yapmış, denk bütçe politikası izlemiştir. Tabii ki, kamu gelirlerinde önemli kalem teşkil eden vergi ve başka kayıt dışılık da azaltılabilirse, daha istikrarlı bir gelişim, beraberinde gelir dağılımını da adaletli yapılabilen bir programla hem krizin olumsuz etkilerinden uzaklaşılacak hem de daha müreffeh bir ülke olacaktır.

Kaynakça

- AKTAŞ, Ramazan, “Küresel Kriz ve Türkiye”, İşveren Dergisi, TİSK, Kasım, 2008, www.tisk.org.tr (12.11.2009)
- DURGUT, Şükrü, “Dünyada Yaşanan Globalleşmenin Türkiye’ye Etkileri”, Standart Dergisi, Ekim, 2000
- EROĞLU, Ömer, MESUT, Albeni, Küreselleşme, Ekonomik Krizler ve Türkiye, Bilim Kitabevi, Isparta, 2002
- GÖKTAŞ, Abdülkadir, Küresel Kriz ve Türkiye, Özen Yayıncılık, Ankara, 2000
- IMF 2009a, World Economic Outlook (WEO), “Sustaining the Recovery” October 2009, (Türkçe Özet), IMF, www.imf.org (20.11.2009)
- IMF 2009b, Global Economic Prospects and Principles for Policy Exit, Group of Twenty, Meetings of G-20 Finance Ministers and Central Bank Governors, St. Andrews, United Kingdom, November 6-7, 2009
- MUSAYEV, Geray, “Geçiş Ekonomilerinde Mali Disiplinin Sağlanmasında IMF ve Dünya Bankası’nın Rolü; Azerbaycan Örneği”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007
- ŞAN, Mustafa Kemal, HİRA, İsmail, “Sanayi Sonrası Toplum Kuramları”, www.elelebizbize.com/.../mustafakemalsan/Sanayi_Sonrasi_Toplum%20Kuramlari.pdf (18.11.2009)
- Azerbaycan Cumhuriyeti 2009 Yılı Bütçe Kanunu
- Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası Yıllık İstatistikleri, www.nba.az (15.11.2009)

ULUSLAR ARASI KAYNAK AKTARMA MEKANİZMALARI ÇERÇEVESİNDE DÜNYA KRİZİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE YÖNELİK BİR RİSK DEĞERLENDİRMESİ

Prof. Dr. Recep KÖK*

Yrd. Doç. Dr. Hakan KAHYAOĞLU**

İktisat Biliminde finansal değişkenlerin ekonomik etkilerini ele alan ve inceleyen ekoller olmasına karşın, bu ekoller disiplin içinde hakim bir görüş haline gelememişlerdir*. Gelişmiş ülkelerin gelişim sürecinde yaşamış oldukları kriz ve ekonomik konjonktürlere bakıldığında reel ekonomik değişkenlere bağlı analizlere dayalı bir yazın gelişmiştir. Günümüzde ki krizleri ele alan çalışmalara bakıldığında ülkelerin kriz süreçleri temel de ödemeler dengesi ve buna bağlı olarak dış ticaret dengesi açısından ele alınmaktadır. İkiz açıklar çerçevesinde konu ele alındığında söz konusu dış ticaret dengesi sonuçta bir yatırım tasarruf açığı olarak incelenmektedir. Bu açıdan konuya yaklaşıldığında bugün yaşanan finansal krizin açıklanması oldukça zor olmaktadır. Bunun önemli nedeni finansal değişkenlerin temelinde var olan borçlanma ve ekonomideki borç stokunun değerinde ortaya çıkabilecek dalgalanmaların etkilerinin inceleme konusu yapılmamış olmasıdır. Oysa

*, ** DEÜ İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyeleri

* Dick Brayan ve Michael Rafferty, Capitalism With Derivatives A Political Economy Of Financial Derivatives, Capital and Class, Palgrave, 2006, p.21.

ekonomide karar birimlerinin belirli bir borç stokuna sahip olmalarının deflasyonist ortamda ortaya çıkaracağı sonuçların incelebileceği temel eserler vardır*.

İktisat bilimi mal ve faktör piyasalarında fiyatların aşağıya doğru esnek olmaması durumunda parasal değişkenlerin etkili olduğunu ortaya koymuştur. Finansal değişkenlerin kısa dönemde reel ekonomik değişkenler üzerinde etkili olmasının nedeni, ele alınan dönemlerde reel değişkenlerin finansal değişkenlere tepki vermesinin gecikmeli olmasıdır. Bu konunun daha iyi anlaşılması için finansal değişkenlerin hangi yapılar içinde oluştuğunun anlaşılması gerekmektedir. Bu konuda başlangıç noktası ekonomik birimlerin bilançolarının analize açık olması ve denetim birimleri tarafından incelenmesidir. Ekonomik birimlerin borç ve varlık stokları yönüyle bilançoları izlendiğinde, her bir ekonomik birimin varlığı içinde yer alan ve alacak hakkı veren finansal araçlar, diğer ekonomik birimlerin bilançolarında yükümlülük- borç olarak bulunmaktadır. Ekonomik birimlerin bilançolarının varlık-borç yapısı ekonomik şoklara karşı farklı tepkiler vermektedir†. Nitekim ekonomide borç stokundaki artış finansal değişikliklerin ekonomik konjonktürdeki değişikliklere karşı duyarlılığını artırmaktadır. Bu nedenle kamu sektörünün, finansal sektörün, üretici birimler baülamında firmaların; yine ve tüketici karar alma birimlerinden hane halkı sektörünün bilançolarının varlık-borç yapısı ekonomik konjonktürdeki dalgalanmaların büyüklüğü ve şiddetini belirlemektedir.

Ekonomideki düzenlemeler veri iken ekonomideki bir şokun finansal sektör üzerindeki etkisi duyarlılık testleri ile izlenmektedir. Finansal sektörün risklerinin izlenmesi ve kontrolü genel olarak bu sektörün yüksek borçlanma yani kaldıraç oranıyla çalışmasından ileri gelmektedir. Bu bağlamda ekonomideki karar birimlerinin borç stokundaki artışın etkilerinin sonuçlarını anlamak kolaydır. Bu tecrübe ve bilgi birikimine sahip olan ABD ekonomisinin hangi güdü ve düşünceyle ekonomik birimlerin borç-varlık dengesini bozacak bir Mortgage balonunu ortaya çıkarmış olabileceği tartışılmalıdır. Her şeyden önce ABD'nin vermiş olduğu dış açıklar dikkate alındığında bu açığın hangi yollarla finanse edildiği krizin dinamikleri açısından önemli olmaktadır. ABD ekonomisinde 1970'li yıllarda yaşanan enflasyonist süreç ABD ekonomik karar birimlerinin bilinç altında önemli bir iz bırakmıştır. Bu iz nedeniyle ABD ekonomisinde yaratılacak olan bir büyümenin ve sürdürülebilir refah olgusunun enflasyonist olamaması üzerinden bir yapılanma ortaya çıkmıştır. 11 Eylül 2001 Tarihinden sonra ABD ekonomisinde yaşanan süreç söz konusu enflasyonist olamayan bir sürecin başlanmasına olanak veren bir ortam ortaya çıkardığı bilinmektedir. 11 Eylül 2001 tarihinden sonra ABD hane halkı ve firmalar kesimi dünya ekonomisindeki finansal araç stokunu azatırken; ABD ekonomisine ters yönlü bir parasal akım ortaya çıktı. Böylece ABD dünya finans sisteminden kullanmış olduğu likiditeyi azalttı. Bunun sonucunda da dünya finans sisteminde bir likidite bolluğu ortaya çıktı. Nitekim 2003 yılında IMF tarafından yayınlanan Global Financial Stability Raporuna göre ABD dünya ekonomisindeki toplam sermaye akımlarının %71 ini kullanırken; bu oran 2006 yılında %59 kadar inmiştir. Dolayısıyla bu oran 2007 yılında %47 ye kadar gerilemiştir‡. Bu Süreç, hem Çin'in parasını dolara endekslemesi sonucunda farklı bir yapı ortaya çıkarmış hem de dünya ekonomisi tarihi açısından farklılaştıran önemli bir olgu olarak ticari serbesti ortamını yaratmıştır. ABD

* Irving Fisher, "The Debt-Deflation Theory of Great Depressions", *Econometrica*, Vol:1, No:4,1933.

† Dale Gray ve Samuel Malone, *Macrofinancial Risk Analysis*, Wiley, 2008, pp.187-202.

‡ Global Stability Report, http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2008/02/sa/sa_figure1.pdf.

2002'den sonra dış ticaret açığı veren bir ülke olmasına karşın Çin'in parasını dolara endekslemesi nedeniyle enflasyonist bir baskı olmadan iç talebini canlı tutabilmiştir. Ayrıca, ABD Dolarının dünya piyasalarında değeri düşerken, ABD'nin dış talebi Çin'in yerli parasının dolarla beraber düşmesi sonucunda Çin'den ithalatı artmış, Çin'in mallarının daha da ucuzlamasına neden olmuştur. Böylece Çin dünya ekonomisinde en büyük dolar rezervine sahip olan bir ekonomi haline geldiği için Çin'in parasının değerini artırması yönünde baskılar ortaya çıkmıştır.

2003 yılının başından itibaren yaşanmaya başlanan ekonomik gelişme dönemi, 2006 yılında Avrupa Birliği'nde ABD'nin tersine bir enflasyonist baskıyı ortaya çıkardı. Bu dönemde ilk defa petrol üreticisi olamayan fakat ihracat ülkesi olan Asya-Pasifik ülkelerinde de ABD doları aleyhine bir finansal gelişim gözlenmeye başladı. Açıklanan bu dönemde ABD hane halkı gelir artışından daha yüksek oranda borç birikimine sahip oldu*. Söz konusu borç birikiminin ev gibi reel bir varlığa dayalı olmasından dolayı hane halkının bir borç ödememe riskiyle karşı karşıya kalacağı oldukça geç algılandı. Bununla birlikte söz konusu mortgage araçlarının garantörü durumunda olan finansal kuruluşların da mortgage dayanağı olarak bilinen evlerin fiyatlarındaki düşüşü dikkate almadıkları görüldü. ABD ekonomisinde varlıkların değerindeki artışlar servet artışı ve buna bağlı olarak yeniden borçlanmaya olanak sağlayan bir sistem olarak işledi. Bu durum hanehalkının kullanılabilir gelir seviyesinin üzerinde tüketim yapmasına yol açarak ekonominin talep yönlü büyümesine de neden oldu. Ancak mortgage fiyatlarındaki şişkinlik bir düşüşe neden olunca, hanehalkının geliriyle finansal sistemin en büyük kuruluşlarının bile mevcut kaynaklarla karşılayamayacağı büyük bir likidite talebi ortaya çıktı.

Hanehalkının borçluluk düzeyindeki yükseklik tüketim düzeyinin daha hızlı bir şekilde düşmesine yol açtı. Bu süreç ABD bankacılık sisteminde sermaye yeterliliği sorununu ortaya çıkardığı için finansal sisteme olan güvensizlik ortamı, ekonomide tüm finansal yükümlülüklerin parasallaşmasına neden oldu. Yükümlülüklerin parasallaşması, yani likidite edilmesi paranın dolanım hızının azalmasına yol açarak Marshallgil para talebinin bir sonucu olarak bilinen önemli oranda para talebinin kaynağını oluşturdu.

ABD bankalarının aktifindeki değişimin özsermayedeki değişimle karşılanması gerekliliği ortaya çıkınca Mortgage fiyatlarındaki düşüş ev fiyatlarının daha hızlı düşmesine neden olmuştur. Bu durum bankaların hanehalkından ek teminat istemelerine yol açarak talebin azalmasına etki etmiştir. Ev fiyatlarındaki düşmeyle birlikte mortgage düşüş sarmalı, ABD finans sektörünün en büyük kuruluşlarının iflas etmesine yol açmıştır.

ABD'deki bankacılık krizinin derinleşmesi süreci, Türkiye Ekonomisi özelinde parasal sisteme yansımış; bankacılık sisteminde kredi arzının azalmasına yol açmıştır. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu ilk önlem olarak bankaların ayırdıkları değer düşüşleri, kaşılıklarını azaltarak kredi kanalının aktif tutulmasını sağladı. Ancak bugün devam etmekte olan temel beklentiye rağmen karşılık kararnamesinin düzenlenerek kredi karşılıklarının ayrılmaması sorunun aşamadığının bir göstergesi sayılabilir. Bu bağlamda şu aşamada -en azından- en riskli kredilerin ayrıştırılması talebi önemli bir öneri olarak değerlendirilmelidir.

ABD'de başlayan ve Dünya Ekonomisine yayılan bugünkü krizin asıl dinamiği Türev araçlardır: Türev araçlar genel olarak firmaların bilanço dışı işlemleridir. Bu araçlar genel

* Bu konuda gerekli veriler için bkz. Federal Reserve Statistics and Historical Data, <http://www.federalreserve.gov/econresdata/releases/statisticsdata.htm>

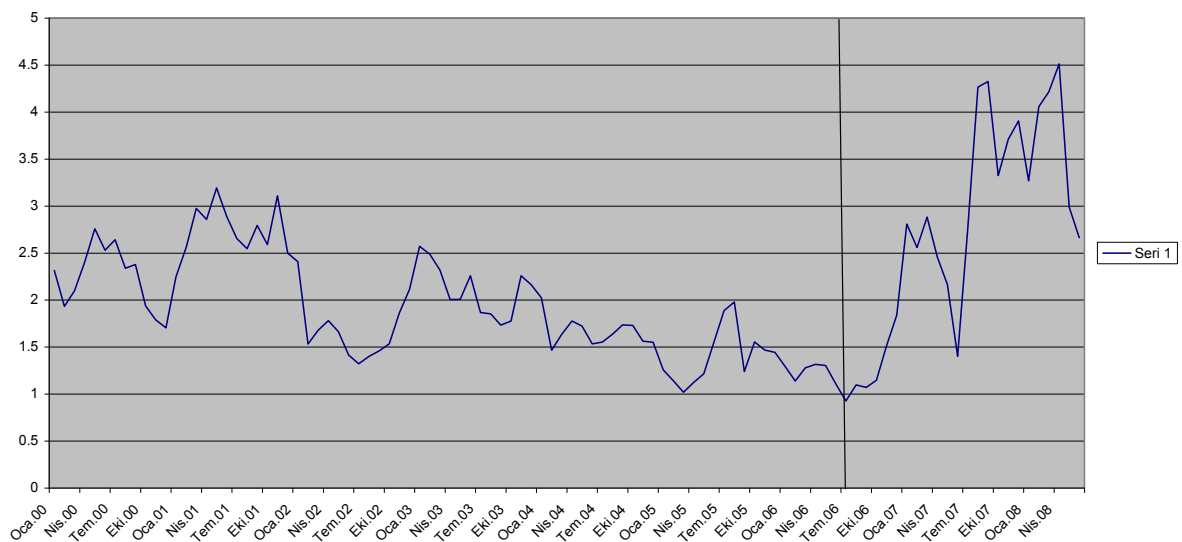
olarak finansal risklerin yönetilmesi için kullanılan ve temelinde bir varlığın (mal veya menkul kıymetin) değerine bağlı olarak yaratılan finansal araçlar olarak bilinmektedir. Türev araçların bugünkü büyüklüğünün belirlenmesi oldukça zordur. Bu zorluk nedeniyle ABD’de krizin kaynağı olarak görülen türev araçlar “toksik” olarak tanımlanmaktadır. Türev araçların en önemli etkisi Merkez bankalarının dışında önemli bir likidite genişlemesinin kaynağını oluşturmaktadır. Krizin öğrettiği en önemli sonuçlardan birisi de; merkez bankalarının finansal araç ve stokunu dikkate almadan politika belirlemiş olmalarıdır.

AB Merkez bankasının 2006 yılının Mayıs ayında faiz oranlarını yükseltmesi sonucunda finansal piyasalarda portföylerde yeniden bir yapılanma yaşanmıştır. Söz konusu politikanın uygulanması sonucunda ABD bankaları yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanmaya başlamışlardır. Bu durum ABD bankalarının EURO cinsinden önemli bir yükümlülük açığı taşıdıkları yönünde bir bilgi sağlamaktadır.

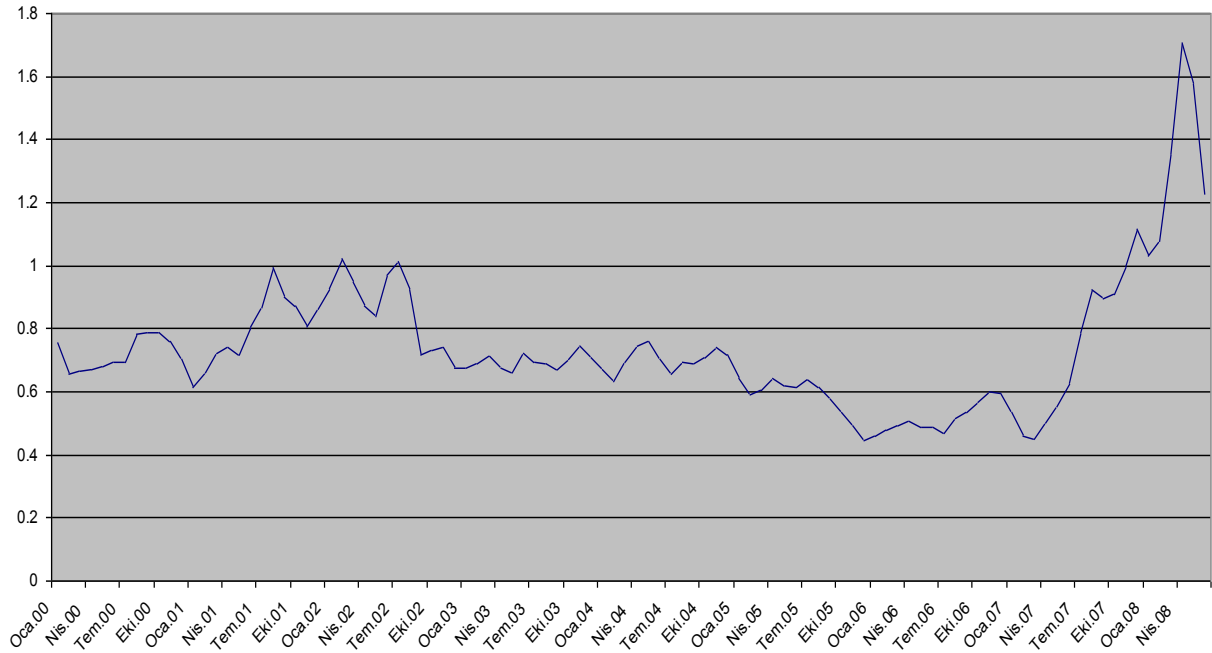
Nitekim, AB ortak maliye politikasının olmaması, finansal sistemi üzerinde kontrolü zorlaştırmaktadır. Bunun nedeni AB ülkelerinin aynı parayı kullanmalarına karşın, farklı borçlanma oranlarına sahip olması ile açıklanabilir. Bu durumda AB merkez bankasının uyguladığı faiz politikaları, ülkeler üzerinde farklı etkiler ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan AB’nin parasal birlik için belirlediği borç stoku/GSYİH oranı yetersiz bir ölçüt olmaktadır. Burada önemli olan ülkelerin her birinin finansal sistemden borçlanacağı likiditenin büyüklüğüdür. Ayrıca AB ülkelerindeki hanehalkı ve firmaların borçluluk oranları da ülkelerin karar birimleri üzerinde borçluluk düzeylerine göre farklı etkiler yaratmaktadır. Bu farklılık bazı AB ülkelerinde (İspanya, Yunanistan vb.) daha etkili sonuçlar doğurabilir.

Örneğin aşağıdaki grafik AB ülkelerinin faiz oranları arasındaki sapmayı göstermektedir. Söz konusu oranın, faiz oranlarının yükseltildiği mayıs 2006 dan sonra izlendiğinde, AB’nin finansal piyasalarının entegrasyonun boyut ve olası etkileri, tartışılmaya değer bulgulardır.

AB ÜLKELERİ GECELİK FAİZ ORANLARI ARASINDAKİ SAPMA

AB ÜLKELERİ ARASINDA DEĞİŞKEN FAİZ ORANLARI ARASINDAKİ SAPMA

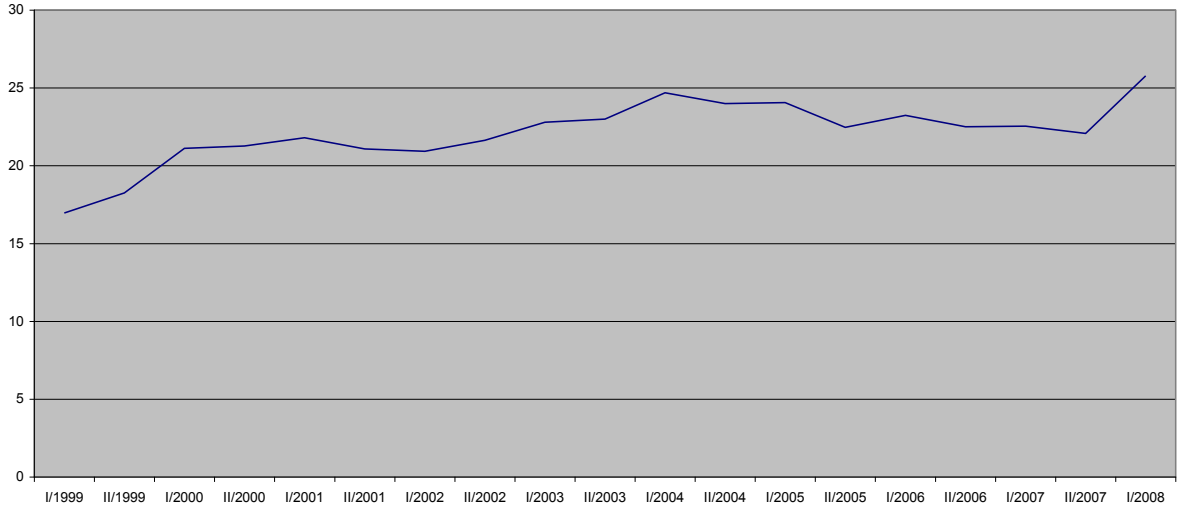
Yukarıdaki grafik de değişken faiz oranlarına göre AB ülkeleri arasındaki sapmayı bize göstermektedir. Burada standart sapma sıfıra ne kadar yaklaşırsa entegrasyonun geçerliliği ve güven katsayısı artmaktadır*.

Grafik 1’de görüldüğü gibi krizin başlangıcı Mayıs 2006 kabul edilirse, Ocak 2000-Haziran 2008 arasında AB Ülkelerinin her birinin gecelik faiz oranlarının AB’nin ortalama gecelik faiz oranlarından standart sapmalarının farklılığı ölçütü ile ülkeler arasındaki risk primlerinin farklı olması ortaya çıkmaktadır. Söz konusu veri AB Merkez Bankası tarafından finansal piyasalar arasındaki bölünmenin ölçüsü kabul edilmektedir.

Grafik 2’de görülen eğilim de AB Merkez Bankası açısından finansal piyasalar arasında bir bölünmeyi ifade etmektedir. Grafiklere göre 2006 yılı itibariyle finansal entegrasyonda bir kopukluğun olduğu gözükmemektedir. Bu durum AB Merkez bankasının politikalarını etkisiz hale getirdiği gibi dış finansal şokların emme kapasitesini zayıflatmaktadır. Buna göre entegrasyon ekonomileri de krize yönelik çözüme ümit edildiği ölçüde katkı sağlamamaktadır. Çünkü parasal birlik olmakla birlikte maliye politikası ortak değildir. Buna göre para politikası tek başına şok kaldırma ve emme kapasitesine sahip görülmemektedir. Mevcut krizde olduğu gibi şoklar dünyadan geldiğinde, AB’nin Merkez Bankası bu şoku giderme gücünden yoksundur. Bu durum şu gösterge ile açıklanabilir.

* Avrupa Merkez Bankası , Financial integration indicators, <http://www.ecb.int/stats/finint/html/index.en.html>

AB ÜLKELERİNİN AB ÖDEMELER SİSTEMİ İÇİNDE YAPMIŞ OLDUKLARI FİNANSAL İŞLEMLERİN TOPLAM FİNANSAL İŞLEMLER İÇİNDEKİ PAYI (HACİM OLARAK)

Yukarıdaki grafikte AB ülkelerinin AB finansal sisteminde yapmış oldukları finansal işlemlerin toplam işlem hacmine oranı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında AB merkez Banksının %25 mi yoksa %75 mi yönetebileceği sorgulanmalıdır. Bu durum ayrıca AB para bölgesinin hangi ülkelerin işlem yaptığı bir alan haline geldiği parasal sistemin geleceğinin sorgulanması açısından önemli olmaktadır.

Dünya ekonomisinde uluslar arası parasal sistemin çöküşünün sonuçları birinci ve ikinci dünya savaşları gibi düzeltici savaşların nedeni olmuştur. Nitekim İkinci Dünya savaşından sonra Breton Woods Para sistemi kurulmuş ve düzenleyici örgüt olarak ta IMF yapılandırılmıştır.

Sonuç:

Türkiye açısından bir durum değerlendirmesi yapıldığında tasarruf yatırım açığının daha etkin bir şekilde yönetilmesi gerekliliği bilinmektedir. Nitekim 2001-2007 döneminde dünya da yaratılan likidite bolluğundan fırsatlar ölçütünde daha akılcı bir şekilde yararlanılabildi. Ancak Türkiye’de bu fırsat iyi değerlendirilmemiş sürdürülebilir cari açık öngörüsü ile bu günlere geldiği için dünya ekonomik krizinin tehdit ettiği ülkeler sıralamasında en başlara yerleşmiştir. Bu özet sonucun altı çizildiğinde burada üzerinde durulması gereken temel öneri uzun dönemde krizin nedenselliklerinin doğru analizidir. Buna göre Türkiye’de dış kaynak ihtiyacını teşvik etmek için başvurulmuş özelleştirme olgusu, liberal kapitalist piyasalar argümanı olan verimlilik ve etkinliği artırma rasyonelliği ile açıklanamaz. Nitekim mevcut kriz karşısında gelişmiş ekonomilerden ABD ve İngiltere bile koşullara bağlı olarak etkin regülasyonun örnek uygulamalarını temsil etmektedirler. Bu durum ekonomilerin tarihsel anlamda salt ideolojik önermelerle yönetilemeyeceğini göstermektedir. Yani koşullara bağlı olarak etkinlik açısından özelleştirmenin rasyonelitesi ile millileştirmenin rasyonelitesi arasında fark yoktur denebilir. Ekonomide asıl olan şey ulusal bağlamda, ekonomik olayları canlı bir organizma gibi görüp, net kaynak transferine ve/veya uzun dönemde refah kaybına yol açan tıkanıklıkları engellemek ve etkin kaynak kullanımına imkan veren iktisat politikalarına hayatîyet kazandırmaktır. Örneğin özelleştirmeden doğan ve pozitif dışsallık sağlayan yabancı sermaye, orta vadede ve uzun dönemde yerleşik ülkede

doğrudan ya da iştirakleri çerçevesinde yatırım yapmıyor ise; başlangıç döneminde özelleştirmeden doğan sermaye kazançları ülkenin portföy yatırımlarının içinde bulunsa bile kriz dönemlerinde sıcak para hareketlerinin yönünü izlemektedir. Ayrıca, bu sermaye kazancı yerleşik ülkenin üretim kapasitesinden doğmakla birlikte ekonomik konjoktüre bağlı olarak yurt dışına çıkması halinde, söz konusu miktar kadar dış kaynak gerekliliği yarattığı için ödenilen faiz ve risk primleri çerçevesinde çarpan etkisini de içinde taşıyan dış kaynak ihtiyacınının şiddetini artırmakta ve büyük bir sosyal maliyete dönüşmektedir.

Tarihsel deneyime göre küresel krizler küresel tahribatı geride bırakarak kendi içinde çözümlenebilmektedir. Mevcut kriz içinde her bir ülke kendi ekonomisi içinde çözüm yolları bulmaya çalışırken, küresel ölçekte bilinen en önemli araçsal kurumlar(Dünya Bankası, IMF vb.) ile güç dengeleri (G-20) de çözüme katkı sağlayıcı roller yüklenmektedir. Ancak, bu rol tanımlaması insanlığın refah sorununu uzun dönemde hangi ölçüde çözebilecektir? Kaynak transferinin yönünü, kısa dönemde yeniden gelişmiş ülkeler lehine mi çevirmektedir? Gelişmekte olan ülkelerin refah kaybı nasıl telafi edilecektir? Bu soruların cevabı, iktisat retoriğine bağlı olarak, teoriler ve araçsal tahmin yöntemlerinin, öngörü yapma ve kestirimde bulunma kriterlerinin bilimsel olarak tekrar tekrar sorgulanmasıyla bulunabilir. Bu bağlamda insan kimliğinin ön plana çıkarılması, insana ait olan nesnel değerlerin insana aktarılması, yeni teorilerin geliştirilmesine ya da mevcut teorilerin varsayımlarının gözden geçirilmesine bağlıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1. Avrupa Merkez Bankası, Financial Integration Indicators, <http://www.ecb.int/stats/finint/html/index.en.html>
2. Dick Brayan ve Michael Rafferty, **Capitalism With Derivatives A Political Economy Of Financial Derivatives, Capital and Class**, Palgrave, 2006, p.21.
3. Dale Gray ve Samuel Malone, Macrofinancial Risk Analysis, Wiley, 2008, pp.187-202.
4. Global Stability Report, http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2008/02/sa/sa_figure1.pdf.
5. Global Stability Report, http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2008/02/sa/sa_figure1.pdf.
6. Federal Reserve Statistics and Historical Data, <http://www.federalreserve.gov/econresdata/releases/statisticsdata.htm>
7. Irving Fisher, "The Debt-Deflation Theory of Great Depressions", **Econometrica**, Vol:1, No:4,1933.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYƏ KONSEPTUAL BAXIŞLAR

i.e.d., prof. Əli ƏLİRZAYEV*

XÜLASƏ

İqtisadi təhlükəsizlik müasir keçid iqtisadiyyatı şəraitində konseptual əsaslara, səmərəli təşkilati mexanizmlərə və real potensiala uyğun ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli həlli yollarını kəsb edir. Azərbaycanın 1995-2008-ci illərdəki iqtisadi artım göstəriciləri və Heydər Əliyevin sürətlənmə strategiyası və islahatlar proqramı, davamlı inkişafın metodoloji əsasını yaradır.

Müasir inteqrasiya amilinin istifadəsi qloballaşmanın təsirlərini qiymətləndirməklə davamlı inkişaf meyilləri, istiqamətləri, elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də pragmatik yanaşma və mövcud reallıqlara bərabərlik və bərabərsizliklərə iqtisadi qiymət verməklə tənzimləmə siyasəti dövlətçiliyi daha da möhkəmləndirir.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, sosial ədalət, qütbləşmə, təhlükəsizlik konsepsiyası

İqtisadi təhlükəsizlik çox kriteriyalı, müxtəlif aspektli yanaşma metodologiyası və konkret göstəricilər, real təzahürləri ilə konseptual yanaşma predmetidir. Hər bir ölkədə iqtisadi təhlükəsizlik həmin ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edən potensial imkanlar və onlardan istifadənin səmərəliliyi ilə ölçülür.

İqtisadi təhlükəsizlik özünü təminat və iqtisadi cəhətdən əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında qütbləşmənin elmi və sosial dominantlığı ilə uyğunlaşmasını irəli sürür. (*Əlirzayev Ə.Q. Bakı, 2005; səh. 102*)

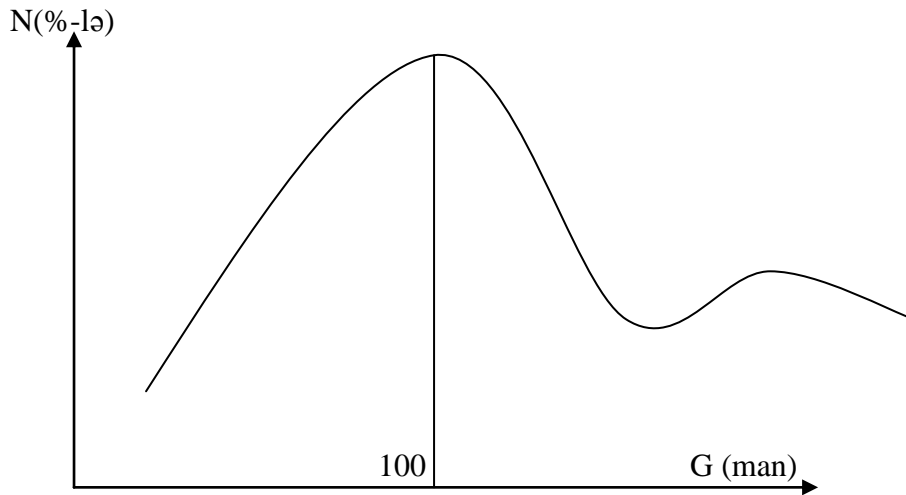
İqtisadi təhlükəsizlik, sosial ədalət, sosial fərqlərin və əmək fəaliyyətinin faydalılığına uyğun bölgü və istehlak davranışı formalaşdırmaq şərtləri və uyğun mexanizmlərini əhatə edir. İqtisadi təhlükəsizlik əmək ölçüsü ilə istehlak ölçüsü, sosial təminatla maksimal gəlirlər arasında olan fərqlərin və formalaşma amillərinin idarə olunmasında əsas rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizlik, fikrimizcə, makroiqtisadi artım, bazarda özünü təminat və əhalinin rifahına yönəldilən resursların artımı və tarazlı inkişaf meyilləri ilə ölçülür. İqtisadi təhlükəsizlik, həmçinin, mikrosəviyyədə əhalinin gəlir və istehlak, sosial müdafiə sistemində qütbləşmə və «mənimləmə» səviyyəsi ilə səciyyələnir. Qloballaşma və əhali problemləri qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir (*Rimaşenskaya N. 2004; 190-343*).

Qütbləşmənin obyektiv və subyektiv amilləri, ümumi və konkret təşkilati mexanizmləri mövcuddur. Gəlirlərin mənbələri və onların formalaşma amilləri təminat səviyyəsinin maliyyə əsasını yaradır. Əhalinin qütbləşmə səviyyəsi cəmiyyətin qonağı olmaqla əhali tərəfindən maraqla qəbul olunur (*Rivkina B.; 2003; 27-42*).

Azərbaycan əhalisinin adambaşına düşən gəlirlərinin səviyyəsinə görə paylanma dinamikası aşağıdakı qanunauyğunluqlar kəsb edir.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Sosial Sferanın İqtisadiyyatı və İdarəedilməsi kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi.

Qrafik. Əhalinin adambaşına düşən gəlirləri

Qrafikdən görüldüyü kimi əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə ev təsərrüfatları üzrə paylanması qütbləşmənin əmsalları olan desil, kvantil və cini əmsallarını hesablamağa imkan verir. İqtisadi cəhətdən aztəminatlılıq və yüksək gəlirlilik arasında nisbətlərin optimal ölçüsü haqqında gəlirlərin paylanması, daha çox kvantil və mediana ilə ölçülməsi, fikrimizcə, daha reallığa yaxındır. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas təminatı, iqtisadi artım, sosial müdafiə və ehtiyatların arasında optimal nisbətlərin əsaslandırılması və proqnozunun elmi əsaslarla, aktiv siyasət mexanizmi kimi istifadəsidir. Ona görə də struktur siyasət, cari və perspektiv xərclər, sosial və investisiya xərcləri arasında nisbətlərin struktur tənzimləmə roluna baxılması nəzəri və metodiki aspektləri kəsb edir. Struktur tənzimləmə istehlak və investisiya istiqamətində ümumi daxili məhsulun istifadəsi və onun əsasında yaranan dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri yığım və istehlak məqsədlərinə yönəldilən resursların dəyişməsilə qiymətləndirilir. Belə ki, struktur baxımından istehsal və istehlak arasında nisbətlərin birmənalı və identik olması nəzəri baxımdan mütləq yanaşmadır. Real iqtisadiyyatda istehlak yanaşması açıq iqtisadiyyat şəraitində və biznes maraqlarına uyğun idxal və ixracat təşəbbüslüyündə sərbəst dəyişilir. Struktur səmərəsi multiplikasiya effekti və yaxud «sinergetik» effekt kimi qiymətləndirilir və daha çox hesabata alınması mürəkkəb hesablarla bağlı olan modellərlə ifadə olunur. Respublikada sahə strukturunu tam bazar tələbinə uyğun dəyişməsi məntiqinə əsaslanmaqla ənənəvi istehsal və sosial müdafiə prioritetləri üzrə olan problemlərin həlli çətinləşir. Ona görə də struktur tənzimlənməsi, dövlətin iqtisadi siyasəti, onun prioritetləri və tənzimləmə mexanizmlərinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda iqtisadi struktur özünəməxsus problemlərdən və perspektiv inkişafın amilinə çevrilməsi üçün hazırlanan bir sıra cari strategiyadan asılıdır. Neft amili ümumi daxili məhsulun istehsalı, bölgüsü və onun istifadəsində bir sıra sosial nəticələrin və perspektiv əsaslı tədbirlərin elmi əsaslarla işlənməsi və tətbiqi ilə mümkün olur.

Fikrimizcə sənaye strukturu təhlükəsizliyin əsas meyarı olmalıdır. Belə ki, sənaye potensialının əsas amili olaraq kənd təsərrüfatı və işçi qüvvəsinin daha ekstensiv istifadəsi və uyğun olaraq yerli tələbata yönəldilməsi məhz strukturlaşmada aparıcı dominant rolunu oynamalıdır. Kənd təsərrüfat sənayesini potensialı kimi qiymətləndirməklə onun iqtisadi artımı və məhsulunun istehlak və emal sənayesi üzrə istifadəsində daha çox emal sənayesinə üstünlük verilməlidir. Bu qlobal baxış ölkədə bölgü, gəlirlərin istifadəsi və investisiyanın

strukturunu formalaşdırır. Azərbaycanda sənaye sahəsinin ümumi daxili məhsulda, əhalinin məşğulluğunda və ixracat potensialında xüsusi çəkisi neft sənayesi hesabına formalaşır. İntellektual mülkiyyətin, investisiya xarakterli sahələrinin inkişafında sənaye potensialı öz tələbatına, digər sahələrə nisbətən üstün artıma və dayanıqlı meyllərlə əsaslanmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı və strukturlaşma daha çox makrosəviyyədə həllini tələb edən problemlərlə bağlıdır. Şirkət və sahibkarlıq səviyyəsində strukturlaşma rəqabət mühitünə davamlı inkişafı və artım müddətli qərar qəbulunun hazırlanmasında nəzərə alınır. Strukturlaşma dövlətin himayəçilik siyasətinin əlverişli və keyfiyyətli proqnozlaşması ilə bağlıdır. Bu isə investisiya ilə istehlak arasında maddi maliyyə nisbətlərinin tarazlaşması yolu ilə mümkün olur. Planlı təsərrüfat sistemində maddi və maliyyə resursları tarazlı həlli, maliyyə kredit siyasətinin dayanıqlığı olmasını, onun xərc strukturuna nəzarətin təmin edilməsi ilə mümkün olurdu.

Müasir şəraitdə maddi resursların mərkəzləşdirilmiş forması olduğu üçün onun iqtisadiyyat üzrə tərtib edilməsi mümkün deyil. Amma maddi resursların istifadəsində maliyyə resurslarının məsrəflərinin optimal xərc strukturunu formalaşdırmaq problem kimi həll edilə bilər. Bu da resursların həcmi onun maddi maliyyə ölçüləri arasında məsrəflər və son istifadə qiymətlərinin nəzərə alınması ilə hər bir fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və onun «tələb» funksiyası kimi bölgü sistemində istifadəsi metodiki cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu gün insanın və əmək qabiliyyətli insanın təkrar istehsalı, onun maliyyə resurslarının tarazlı inkişafı müasir şəraitdə bölgü funksiyasını, daha çox əməkhaqqı sistemini onun təminat səviyyəsi ilə son həddi arasında olan proporsiyaları tənzimləmək zəruriliyi meydana çıxır. Azərbaycan Respublikasında əməkhaqqının orta aylıq səviyyəsi iqtisadi artımla yanaşı artır. Əməkhaqqı mövcud iqtisadiyyatın bazar tipli inkişafı şəraitində sahə diferensiasiyasına, region fərqlərinə, əhalinin sosial qrupları üzrə formalaşma və səviyyəsinə görə diferensiallaşır. Biz əməkhaqqı səviyyəsinin diferensiasiyasına təsir edən amillərin xarakterinə və ümumi prinsiplərinə öz fikrimizi aşağıdakı kimi formalaşdırırıq.

1. Əməkhaqqı müasir sahibkarlıq, ev təsərrüfatlarının inkişafında təşəbbüskarlıq və son nəticə olan fəaliyyətin faydalılığına görə fərqlənir.

2. Əməkhaqqının minimal səviyyəsi yaşayış üçün zəruri olan istehlak səbətinə uyğun formalaşmalı, istehlak səbətinin hazırlanmasında mövcud alıcılıq qabiliyyəti və istehlak bazarında qiymət dəyişməsi, inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

3. Əməkhaqqı sistemi minimal əməkhaqqı ilə tənzimlənməli və əməkhaqqı digər gəlirlərin formalaşması üçün dominant rolunu oynamalıdır.

4. Minimum əməkhaqqı ilə orta aylıq minimum pensiya və bir sıra müavinətlər hesablanmalıdır.

5. Əhalinin gəlirlərinin sosial qruplar üzrə əməkhaqqı ilə yanaşı digər gəlirlərin və müavinət sisteminin diferensiasiyası, əməyə görə paylanmış qütbləşməni saxlamaqla, minimum istehlak səbətinə təmin edən səviyyə həcmində eyni prinsipə əsaslanmalıdır.

Gəlirlərin formalaşması və onun differensiasiyası, əmək və transfert gəlirləri arasında elmi əsaslarla qərarlaşdırılmış nisbətlər makro- və mikrosəviyyədə stimulların əsas amili, əsas prinsipləri kimi təhlükəsizliyin ədalətli bölgü sistemi ilə təminatına səbəb olur. Əlbəttə, əmək gəlirləri və transfert gəlirləri arasında optimal nisbəti müəyyən etmək, resept vermək çətinidir. Amma transfert gəlirlərinin aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində rolunu nəzərə almaqla onu ölkənin iqtisadi potensialı ilə bağlamaq və yaşayış minimumu ilə tənzimləmək metodologiyası təkmilləşə bilər. Prinsipcə yoxsulluğun azaldılması səyləri, mexanizmləri və əsas maliyyə, maddi tədbirlər layihəsi yoxsulluğun azaldılmasının əsas istiqaməti olmalıdır (*Əlirzayeva T.Ə., Əlirzayev Ə.Q. :2007; səh-140*).

Yoxsulluq və təhlükəsizlik mütləq və nisbi yoxsulluq səviyyəsini ölçmək və onun dəyişmə dinamikası, hədləri və baş verəcək iqtisadi dəyişmələrlə yoxsulluğun dəyişməsi arasında funksional əlaqələrin qiymətləndirilməsi metodikası vacibdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və dünya bankının metodiki tövsiyələrinə görə yoxsulluq həddi adam başına düşən gündəlik gəlirlərlə müəyyənləşir. Belə ki, iki ABŞ dollarından aşağı olan ailə üzvləri yoxsulluq həddində yaşayırlar, təbii ki, gəlirlər səviyyəsi, təhlükəsizlik baxımından potensialları qiymətləndirir. Adam başına düşən ÜDM-un həcmi və dövlət büdcəsi, həmçinin, əhalinin gəlirləri hər bir regionda iqtisadi durum və istehlak davranışından asılıdır. İstehlak davranışı müasir şəraitdə yoxsulluğu və qütbləşməni qiymətləndirməyə imkan verir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının əhalisinin istehlakında ərzaq istehlakı son 20 ildə 30% təşkil edir.

İstehlak davranışının bazar iqtisadiyyatı şəraitində davranış modelinin tərtib olunması üçün metodika əsas verir. Davranış obyektləri, təsərrüfat subyektləri, əhali və həmçinin sosial qrupların əmək və istehlak qabiliyyətlərini ümumiləşdirmək və ölçmək üçün Neyron şəbəkə modellərini tətbiq etməyə imkan verir. Belə ki, əhali öz sosial-demoqrafik tərkibinə, iş qabiliyyətinə gəlirlilik səviyyəsinə görə Neyron şəbəkə folrmasında təsvir olunur.

Belə ki, əhalinin sosial və gəlir qrupları üzrə istehlak davranışının onun tiplərini yaradır. Tipləşdirmənin meyarı olaraq gəlirlərin dəyişməsinin istehlak dəyişməsinə təsiri fəza və konkret göstərici ilə qiymətləndirilir. Onda davranış tipləri belə olur:

$$T(t) = f \left[G \frac{dg}{dp}; \frac{dD}{dn} \right]$$

Nəticədə gəlirlər üzrə əhalinin istehlak davranışı üzrə qruplaşmasında yeni tip əhali meydana gəlir. Mövcud statistik göstəricilər əsasında əhalinin yoxsul təbəqələrinin istehlak davranışı ilə orta təmin olunmuş təbəqələr arasında istehlak davranışı, onun faktorları ilə tamamlandıqda perspektiv davranış paylanması tapıla bilər.

İqtisadi təhlükəsizlik, əhali istehlakının müəyyən normalar və yaxud konseptual məqsəd göstəricilər ilə müqayisədə real vəziyyəti qiymətləndirilir. Ona görə də istehlakın strukturunda dəyişmələr, proqnoz hesablamaları üçün istifadə oluna bilər.

Təhlükəsizlik konsepsiyası, daxili bazarın qruplaşması və əhalinin məşğulluğu məskunlaşması tədbirləri ilə bağlıdır. Təhlükəsizlik konsepsiyası, regional siyasət, daxili bazarın qorunması, resurs potensialının yüksəldilməsi yollarının bazar tipli modellər sistemini yaratmaq tarazlı inkişaf strategiyası ilə reallaşır. İqtisadi təhlükəsizlik təşkilatı problem olaran əsaslandırılır. «Nəhəng siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni inteqrasiya ilə ifadə olunur. Müasir qloballaşma ictimai həyatı müxtəlif ölkələrdə milliləşməsinin yeni forması kimi baxıla bilər». (Mehtiyev R. 2002.; səh-147).

Regional siyasət, respublika, region qarşılıqlı əlaqənin, vəzifə bölgüsündə və istehlak sferasında bərabər şərtlərinin yaradılması ilə mümkündür. Azərbaycanın regional inkişaf strategiyası öz əhəmiyyəti ilə, zərurət üzündən meydana çıxır. Bu gün Azərbaycan respublikalarında iqtisadi potensialın 50%, yerləşdiyi halda, onun istifadə dərəcəsi ayrı-ayrı qlobal vəzifələrin yerinə yetirilməsində xeyli aşağıdır. Əhalinin 49% regionlarda yerləşdiyi halda sahibkarlığın 70%, dövlət büdcəsinin formalaşmasında mərkəzin payı 90% təşkil edir.

Regionların spesifik xüsusiyyətləri, onların təbii sərvətlərlə ixtisaslaşması regionlarda sahibkarlığın forma və strukturunu formalaşdırır. Sahibkarlıq və onun regionlarda inkişafına və səmərəli təşkilinə dövlət himayəsi dövlətin regional siyasətini formalaşdırır. Regionların inkişafı, ərazi bütövlüyü, məskunlaşma və region infrastrukturunun genişlənməsi ilə yanaşı

uyğun mexanizmlərin reŷion prioritetliyini əsaslandırır. O cümlədən, maliyyə dəstəyi, vergi güzəştləri, sahibkarlığa dəstək istiqamətləri və dağ reŷionlarında istehsal, xidmət, emal müəssisələrinin tikilməsi aparıcı strateji planlaşma mexanizmləridir. Reŷionların sosial iqtisadi inkişafında strateji istiqamət olaraq yerli və mərkəzi vəsaitlərin səmərəli istifadəsi, onun maliyyə sərbəstliyini təmin edən tədbirlərin və uzunmüddətli proqramların tətbiqini tələb edir. Müasir şəraitdə məqsədli proqram planlaşması iqtisadi və sosial idarəetmə mexanizmi kimi tarazlı inkişafın və hər bir atılan iqtisadi addımın reallığını təmin edir. İqtisadi təhlükəsizlik kompleks tədbirlərin elmi əsaslarla hazırlanmış iqtisadi inkişaf konsepsiyasının, real və əhatəli iqtisadi qanunların, perspektiv himayəçilik siyasətinin vahid sistem təsviri ilə mümkün olur. Hər bir ölkədə aparıcı halqa və dominant rolunu oynamaq funksional sahə, fəaliyyət sahəsi olur. Bu sahənin səmərəli fəaliyyətindən, cari gəlirlərindən, perspektiv inkişaf istiqamətlərindən istifadə etmək strategiyası olaraq Azərbaycan Respublikasında neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi və onun səmərəli istifadəsi müasir şəraitdə prioritet istiqamət olaraq əsaslandırılır. Azərbaycan Respublikasında neft gəlirlərinin istifadəsi, perspektiv iqtisadi artımın əhalinin məşğulluğunun və daimi məskunlaşma şəraitinin təminat rolunu artırmaq gəlirlərin istifadəsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi problemləri neft gəlirlərinin, kənd təsərrüfatına yönəldilməsi, kənd təsərrüfatı sahələrinin daxili bazarın ödənilməsində rolunu yüksəldilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafı yolu ilə bəzi məhsullar üzrə ixracat potensialının artırılması məqsədinə yönəldilir. Müasir şəraitdə kəndin sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, burada əhalinin məskunlaşması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün kompleks fəaliyyət sahələrinin təşkili əsas rol oynayır. Ərazi təhlükəsizliyinin əsas meyar və göstəriciləri iqtisadi, sosial məna kəsb edir. Ərazidə əhalinin məskunlaşması onun iqtisadi potensialının və əmək ehtiyatlarının tam və səmərəli təşkil olunması ilə mümkündür. Ona görə də müasir şəraitdə şəhər və kənd şəraitlərinə uyğunlaşması infrastruktur layihələrin, respublikada üstünlüyü və mövcud gəlirlərin bu sahələrə yönəldilməsi əsas rol oynayır. Kəndin ərazi və sahələrin qovşağı kimi onun inkişaf istiqamətləri, fikrimizcə neft gəlirlərinin mövcud səviyyəsində həll olunmalıdır. Kənd əhalisinin məşğulluğunun yüksəldilməsi, fərdi sahibkarlıq, elm sənayenin yüksəldilməsi və hər bir sahibkarların ixracat yönlü potensialını artırmaq və məqsədlə yönəldilən infrastruktur sahələrinin inkişafı ilə həll olunur. Kənd təsərrüfatının emal sənayesi kompleks inkişafı, istehlak bazarında ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi onun ərazisinin işğal altında olması, əhalinin köçkün kimi, öz resurslarından müvəqqəti məhrum olması bir sıra problemlər yaradır. Bu problemlərin həlli respublika daxili resursların köçkün ehtiyaclarını ödəmək, yeni yaşayış yerlərini tikmək və köçkünlərin maddi təminatı üçün xərclərin çəkilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də ölkədə təhlükəsizlik sistemi resursların istifadəsində mövcud düşünülmüş çətinliklərin maddi əsasını yaratmaqla, onun perspektiv həlli üçün əlavə xərclərin çəkilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası 2000-ci ilə qədər xarici investisiyalara ehtiyacı və bu amildən istifadə etmək səyləri iqtisadi tənzimləmədə əsas rol oynayırdı. İndiki şəraitdə Azərbaycan Respublikası daxili və xarici investor rolunu oynamaqla ehtiyatların səmərəli istifadə problemləri ilə üzləşir. Ehtiyatların cari xərclər, yığım və ondan istifadə edilməsi, ölkədə pul-kredit siyasətini informasiya səviyyəsinin azaldılması və böhrandan çıxmaq yollarını hazırlamağa maddi əsas yaradır.

İqtisadi təhlükəsizlik proqramatik maliyyə xərcləri və onların səmərəli istifadəsi yolları ilə tənzimlənilir. Respublikada maliyyə potensialı dövlət və qeyri-dövlət maliyyə potensialının

formalaşması və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi perspektiv tarazlı inkişafın və büdcədaxili olmalarının cari təminatçısı kimi çıxış edir. Dövlət büdcəsinin dinamikası gəlirləri və xərcləri Azərbaycan Respublikasında 2005-ci ildən daima artan meyillərə, sosial yönlü xərclərə və funksional təyinatına görə ölkədə regional sahibkarlıq fəaliyyətinin üstünlüyünü təmin edən prinsiplərə və meyillərə əsaslanır. Ölkənin toplum maliyyə balansı dövlət və qeyri-dövlət sektorunun maliyyə resursları, büdcədən kənar fondlar və xarici ölkələrdən müəssisə və biznes üçün gətirilən resurslar ilə formalaşır. Toplum maliyyə balansının 55%-ni qeyri-dövlət maliyyə resursları təşkil edir. Bu da maliyyə və kredit siyasətinin, pulun miqdarını nəzərə almaqla əmtəə, xidmət dövriyyəsinin strukturu və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla antiböhran tədbirlərini həyata keçirməyi formalaşdırır. Müasir şəraitdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında ayrı-ayrı sahələrin rolu və təbiiq olunan vergi sisteminin artıq hüquqi təcrübü bazası yaradılmışdır. Respublikada vergi dərəcəsinə azaltmaqla, vergi bazarını genişləndirmək, daha çox diferensial vergi siyasətini formalaşdırmaqla, sahibkarlığın inkişafı və səmərəliliyin artırılmasına maraqları artırmaq strategiyası əsas meyar olaraq qəbul olunur. Amma Azərbaycan dövlət büdcəsinin böhran şəraitində və ondan sonra bir sıra problemləri meydana çıxır.

1. Büdcə kəsirinin kəskin artımı, onun 1200 manata qalxması bu budcə gəlirlərinin 12,5%-ni təşkil edir. Fikrimizcə bu kəsirin ödənilməsində inflyasiya əmələ gətirən qiymətlərin və xarici amillərdən asılılığın artmasına səbəb olur. Əgər bu kəsir qiymətli kağızlar və yaxud xarici səhmlər vasitəsilə ödənilərsə, onda xarici təsirlərdən qaçmaq mümkün olmaz.

2. Əsas büdcənin gəlirlərində daxili borcların xüsusi çəkisinin böyük olması və onun, daha çox xərc strukturunda yeni kəsirin yaranmasında rolu ilə qiymətləndirilir. Respublikada borcların iri şirkətlər tərəfindən yaranması, bir sıra problemlərin həllinə dövlət səviyyəsində yanaşmanı tələb edir.

3. Sosial yönlü siyasətdə büdcə xərclərinin funksional sosial xərclər üzrə dinamikası istehlak bazarı ilə uyğunlaşmır.

Dövlət büdcəsinin artımına onun maliyyə təminatı, funksiyası və xərc strukturunun təkmilləşməsi dayanıqlı və tarazlı inkişafın əsas mexanizmi kimi baxılmalıdır. Təbii ki, dövlət büdcəsinin tənzimləmə funksiyası və onun daxilində investisiya istehlak arasında nisbətlərin iqtisadi artımda rolu ilə qiymətləndirilməlidir. İqtisadi artımın əsas amilləri olaraq maddi və şəxsi amillərin təkrar istehsalını təmin edən və geniş istehlak potensialı yaratmaqla əhalinin güzəranını yüksəldən istiqamətlər qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə istehsal funksiyaları və amillərin dəyişməsinin məntiqi və keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmalıdır. İkisektorlu model olaraq «Geniş istehlak» resursları ilə investisiya resursları arasında tənzimlənilir. Müasir şəraitdə «geniş istehlak» strukturu əhalinin istehlakına yönəldilən bütün resurslara mənbələrindən və təşkili quruluşundan asılı olmayaraq istehlaka yönəldilən pullu və pulsuz xidməti özündə birləşdirir.

İstehlakın idarə olunması əhalinin tələbatına uyğun bazarın təşkili və həmçinin, səmərəli bazar strukturunu formalaşdırmaq yollarını özündə əks etdirir. Daxili bazarın qorunması və bazarda əmtəə, xidmət və kollektiv istehlak formalarının təşkili, müasir şəraitdə tələbatın ödənilməsinin səmərəli variantları ilə reallaşır.

Daxili bazarın qorunmasında idxal siyasəti və ixracata stimül yaratmaq cəhdləri birbaşa və dolayısı yolla tələb, təklifin uzlaşmasını təmin edir. Daxili bazarın qorunması iqtisadi, təşkilati mexanizmlər və alıcılıq qabiliyyətinə uyğun əmtəə və xidmət dövriyyəsinə təşkil etmək yolları proqnozlaşdırılır. Daxili bazarın qorunmasında təhlükəsizlik sistemi hər bir əmtəənin, digər əmtəə və xidmətlərin əvəz edilməsi qiymətləndirilir. Alıcılıq qabiliyyətinə

görə əhalinin paylanması bazarın marketinq quruluşunu müəyyənləşdirir. Ona görə də marketinq planlaşmasında əhalinin adambaşına düşən gəlir səviyyəsi, məcburi ödəmələr, hər nəfərə düşən pullu və pulsuz xidmətlərin həcmi əsas götürülür. Əhalinin alıcılıq, istehlak davranışı ilə istehsal və idxal mənbələri arasında tarazlıq mövcud şəraitdə təhlükəsizliyin təşkilati problemlərini əhatə edir. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas istiqamətləri, birsıra aparıcı sahələrin iqtisadi potensala yğun yerləşməsi, kompleks şəraitin yaradılması yolları ilə mümkün olur. Müasir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında turizmin infrastruktur və istehsal infrastrukturu bazarının yaradılması əsas istiqamətlər olaraq inkişaf etdirilir.

İqtisadi təhlükəsizliyin əsasını vergi ödəmələri, sosial müdafiə xərcləri, uyğun olaraq pensiya manatları, həmçinin, müavinət sisteminin təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahibkarlığın inkişafını, stimulların yaradılmasını və dövlət büdcəsinin formalaşmasında dinamizmi qiymətləndirir.

Sosial vergilər pensiya islahatlarında fərdi uçot sisteminin təkmilləşməsi ilə bağlıdır. Sosial sığorta sisteminin təkmilləşməsində pensiya təminatında ədalətli bölgü sistemini və resurslardan səmərəli istifadə etməyi təkmilləşdirir. Respublikada sosial sığorta sisteminin təşkili, onun ödəmələr və haqqları arasında tarazlığın təmin olunması, perspektiv istiqamətdə bazar tipli inkişafın əsas istiqamətləri kimi tədqiq olunur.

Sosial-iqtisadi inkişafın bazar tipli modeli, açıq iqtisadiyyat və qloballaşma üstünlüklərindən istifadə etmək yollarının və şəraitlərinin səmərəli variantlarının seçilməsi ilə mümkün olur. Bu məqsədlə dünya iqtisadi birliklərinin maliyyə korporasiyalarının və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların mexanizmlərindən istifadə etməklə inteqrasiya amilinin respublika iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirmək olar.

İnteqrasiya amili iqtisadi maraqlar və onların tənzimlənməsi yolu ilə təmin edilir. Azərbaycanın inteqrasiya amilini artırmaq üçün onun ticarət mədəni əlaqələri daha da genişlənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayeva T.Ə, Əlirzayev Ə.Q. Əhali gəlirləri və istehlakının formalaşması və idarə olunması, Bakı: Elm, 2007.- S. 206.

2. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər. Bakı: Adiloğlu, 2005. S. 538.

3. Римащенко Н. Человек и реформы, Секреты выживания. Москва: РИЦ ИСЭПЦ .392.

4. Ramiz Mehdiyev Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri, Bakı.: 2002, S.-464.

5. Рывкина Р.Б. Справедливые и несправедливые социальные неравенстве и современный рост. Серия теоретический приblem и прав человека» Москва, 2003.- 663 с.

QLOBAL BÖHRAN VƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF MODELİNİN DAYANIQLIĞI

i.e.d., prof. Rasim HƏSƏNOV*

X Ü L A S Ə

Məruzə son illərdə dünyada baş verən qlobal iqtisadi- maliyyə böhranı şəraitində, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı problemlərinin iqtisadi dayanıqlıq prizmasından qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Müəllif ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin dayanıqlığını iqtisadi sistemin tranzitivliyi xüsusiyyətləri və dünya iqtisadi böhranın yaranmasını şərtləndirmiş faktorları baxımından qiymətləndirməyə çalışmışdır. Məruzədə iqtisad böhranın baş verməsi və onun sürətli inkişafının konkret maddi nəticələri ilə yanaşı, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə vura biləcəyi zərərli konseptual formada müəyyənləşdirilmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, müasir mərhələdə iqtisadi inkişaf, xarakterinə görə bütövlükdə bütün dünyada, apriori xüsusiyyətli, mürəkkəb, özü inkişaf edən sistemə çevrilmişdir. Hazırda iqtisadi inkişaf fenomenləri və qlobal böhranların anatomiyasının tədqiqi ilə bağlı ən mühüm məsələ, iqtisadiyyatın klassik, ətalətli və kumilyativ inkişaf qanunauyğunluğundan kənara çıxmaların proqnozlaşdırılmasının mürəkkəbliyidir. Bununla yanaşı müəllifin fikrincə iqtisadi böhranın bütün mənfi cəhətləri ilə yanaşı, gələcəkdə müsbət təsirlər əldə etmək üçün, çıxarılması mümkün olan nəticələrə diqqət yetirmək də vacibdir. Belə nəticələri həttə “Xırşman effektləri” kimi dəyərləndirmək də olar. Məsələn, böhran şəraitində iqtisadi siyasətin yeni yönəldicilərinin yaranması mühüm nəticələrdən hesab edilə bilər. Bu, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının bəyan etdiyi ölkəmizin “stabilitədən inkişafa doğru” tərəqqi strategiyasının məntiq nəticəsi hesab olunmalıdır.

Düşünülmiş və əsaslandırılmış siyasətin ardıcıl realizasiyası, qazanılmış uğurların möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsini təmin etmişdir. Məsələn, dünyada dərinləşən maliyyə böhranının təsiri nəticəsində həttə bir çox aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatında yaranan durğunluğa baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı, rəsmi və beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına əsasən, inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, tranzitivlik, böhran, inkişaf, strategiya.

Giriş

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf xüsusiyyətləri sırasında qloballaşma və iqtisadi açıqlığın yaratdığı, ayrı-ayrı, o cümlədən, inkişaf etmiş ölkələrin, qarşılıqlı asılılığının güclənməsi meyli, fikrimizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında əsas istiqamətləndiricilərdən biri və müvafiq milli strategiyanın formalaşdırılmasında struktur yaradıcı amil hesab olunmalıdır. Çağdaş dövrümüzdə qlobal böhranların intensivləşməsi belə mülahizələri aksioma çevirməkdədir. Məlum olduğu kimi, dünyanın bir sıra tanınmış ekspertləri və tədqiqat mərkəzləri müasir iqtisadi böhranın səbəbləri və inkişafı xronologiyasını fərqli qadada izah edirlər. Əslində bu tamamilə başa düşüləndir. Belə ki, təxminən son 20 ildə, dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının əsas dominantları və xüsusiyyətləri haqqında fikirlər olduqca müxtəlifdir. İqtisadi inkişaf, xarakterinə görə bütövlükdə, apriori xüsusiyyətli, mürəkkəb, özü inkişaf edən sistemə çevrilmişdir. Düz 40 il ərzində iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatlarına layiq görülmüş müəlliflərin baxışlarının təmayülləri göstərir ki, indi iqtisadi inkişafın normativ və pozitiv modelləri arasındakı ənənəvi fərqlər sürətlə itir. Müasir inkişafın xarakteri, ənənəvi nəzəriyyələrin heç biri ilə tam uyğun olmayan proseslərin baş verməsini sübut edir. Ona görə də qısa zaman kəsimində çox faydalı nəticələr verən iqtisadi idarəetmə və qiymətləndirmə metodologiyaları, elmi mahiyyət baxımından haqlı olaraq yüksək qiymətləndirilir, lakin müəyyən müddətdən sonra həmin nəzəriyyələr yalnız iqtisadi fikir tarixinin metodiki vasitəsinə çevrilir. Məsələn, vaxtilə Nobel mükafatına layiq

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” kafedrası.

görülmüş, bank vəsaitlərinin hecirləməsi metodunun törəmə maliyyə alətlərinin yaranmasında və sürətlə inkişafında rolunun hazırda, iqtisadi böhranların yaranmasının əsas səbəblərindən biri kimi dəyərləndirilməsi, dediklərimizin sübutu kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, dünya iqtisadi böhranlarının baş verməsinin bir növ adiləşməsi və intensivləşməsinin özünün də çoxşaxəli “obyektiv” kökləri vardır. Məhz, buna görə də, müşahidə olunan iqtisadi inkişaf fenomenlərinin və böhranların əsaslandırılmasında fərqlilik ciddidir. Bununla belə fikrimizcə, iqtisadi inkişaf fenomenləri və qlobal böhranların anatomiyasının tədqiqi ilə bağlı ən mühüm məsələ, iqtisadiyyatın klassik, ətalətli və kumilyativ inkişaf qanunauyğunluğundan kənara çıxmaların proqnozlaşdırılmasının mürəkkəbliyidir. Bu baxımdan, müasir dünya qlobal iqtisadi böhranının yaranması və inkişafı xronologiyasının sistemləşdirilməsinə yanaşmaların fərqliliyini normal qarşılamaq gərəkdir.

Qlobal böhranın səciyyələndirilməsi

Bir sıra ekspertlərin qənaətinə görə, müasir böhran 2006-cı ildə ABŞ-da ipoteka bazarında müşahidə olunan, zəif standartlara əsasən kredit verən kompaniyaların problemləri ilə başlamışdır. İpoteka bazarının ikinci dəstəsinin iştirakçılarının bazardan çıxması ilə böhrana faktiki start verilmişdi. Hazırda bir sıra ekspertlər iqtisadi böhranın yaranmasının fərdi günahkarlarını müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Məsələn, tanınmış “Gardian” ən çox günahkar hesab olunan 25 nəfərin siyahısını dərc edərək, əsas günahkarı ABŞ FES keçmiş rəhbəri Alan Qrinspeni hesab etmişdir. Onun əsas təqsiri “aşağı faiz dərəcəsi və ipoteka istiqrazlarının tənzimlənməsindəki çatışmazlıqlar” sayəsində “ipoteka köpüyünün” şişirdilməsi kim müəyyənləşdirilmişdir. Braziliya prezidenti Luis Silva böhranın baş verməsində beynəlxalq təşkilatları günahlandırır. Dünya sosial forumunda çıxış edərək o, bəyan etmişdir: “Böhran ona görə baş vermişdir ki, 80 -90 illərdə beynəlxalq təşkilatlar, dövlətin heç nəyə qadir olmamağı və “bazar allahı”nın iqtisadi inkişafı və sosial ədaləti təmin edəcəyini reklam edərək belə idarəetmə modelini dünyaya ixrac etməyə çox çalışmışlar. İndi isə bu “bazar allahı” yetərincə nəzarət olmadığından və möhtəkirliyin hesabına yıxılmış və dərin böhran yaranmışdır.”

Avstraliyanın baş naziri Kevin Reddin fikrincə, müasir iqtisadi böhranın köklərini son 30 ildə hökmran ideyaya çevrilmiş neoliberalizm, iqtisadi liberalizm və ya iqtisadi fundamentalizm adlandırılan cərəyanlarda axtarmaq gərəkdir. Bu cərəyanların əsas ideyası ondadır ki, hökumətlərin iqtisadi fəaliyyəti məhdudlaşdırılmalı və tədricən bazar qüvvələri ilə əvəz edilməlidir.

Məşhur C.Soros isə qeyd edir ki, “Müasir böhranın səbəbləri kənarda deyil. Onun yaranmasını sistemin özü şərtləndirmişdir”. 2008 ildə gördük ki, riskləri bölüşdürmək əvəzinə, dünya maliyyə sistemi onları daha da artırır. Neoliberal ideyanın “görünməz əli” işləmir. C. Stiqlisin dediyi kimi, “görünməz əlin görünməməyinin səbəbi ondadır ki, belə əl burada yoxdur.”

Böhranla mübarizənin əsas istiqamətləri haqqında fikirlərdə çox müxtəlifdir. Böhranın miqyası və xarakteri göstərir ki, artıq kiçik tədbirlərlə kifayətlənmək olmaz. Bu baxımdan müasir böhranın iki mühüm dərəsi olduqca əhəmiyyətli hesab olunur.

Maliyyə bazarlarının avtomatik özünü tənzimləmə potensialı heçdə həmişə yetərli deyildir və hökumətlər heç vaxt iqtisadiyyatın stabilliyinin təmin olunması funksiyalarından və ya vəzifəsindən imtina etməməlidirlər.

Ən çox müşahidə olunan fikirləri ümumiləşdirsək hesab olunur ki, indiki şəraitdə hökumətlər nəinki açıq maliyyə bazarlarını tamamilə özüdağılmadan qorunmalıdır, eyni

zamanda, tənzimlənən bazarlara etimadı bərpa etməlidir. Məsələn Kevin Redd, dünya iqtisadi böhranından çıxış yolunu, ilk növbədə, iqtisadi stabilliyin təmin edilməsi və qorunmasında dövlətin fəvqəladə rolunun bərpa edilməsində görür. Onun fikirinə, iqtisadi fəaliyyətdə elə anlar yaranır ki, nəinki iqtisadi siyasətdə, hətta hökumətin fəaliyyətinin fəlsəfəsində ciddi korreksiyaların aparılmasına tələbat yaranır. Məsələn, böhrandan çıxmaq üçün mərkəzçi hökumətlər, ilk növbədə, dövlətin yardımı ilə, korrekt tənzimlənən maliyyə bazarlarını bərpa etməklə, daxili və qlobal tələbi bərpa edilməlidir. Lakin dövlətin rolunun gücləndirilməsində, “hər şeyi dövlət etməlidir” ideyasının rəqabətli bazarı məhv etməsinə yol vermək olmaz və nəzərə almaq vacibdir ki, indiki mərhələdə böhranla mübarizədə əsas amillərdən biri onun miqyasıdır. Dünya maliyyə bazarlarının tənzimlənməsinin elə modellərinin seçmək lazımdır ki, resursların iqtisadiyyatın daha zəif tənzimlənən sektorlarına axmasının qarşısı alınsın. Sistem yaradıcı maliyyə institutları üçün informasiyaların ötürülməsini təmin edən daha ciddi standartların yaradılması vacibdir.

Beynəlxalq böhrana qarşı mübarizənin əsas yükünü ABŞ-ın çəkməsi qeyri-adi görünməsə də ABŞ hökumətinin mübarizə proqramı mühüm əlamətlərlə səciyyələnir. Məsələn, yenidən fəaliyyətə başlayan prezident Obama 2009 və 2010-cu illər üçün dövlət büdcəsinin layihələrini konqresə təqdim edərkən “Gələcəkdə qənaət etmək üçün indi xərcləri artırmalıyıq” tezisini irəli sürdü. Prezident belə hesab edir ki, indiki şəraitdə iqtisadiyyatı “işə salmaqla” sonralar maliyyə intizamını möhkəmləndirməklə, artım tempi bərpa oluna bilər.

Böhranla mübarizə proqramların, dəyərləndirərkən nəzərə almaq vacibdir ki, onun dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən, Avropada və Amerikadakı təzahür formaları bir-birindən fərqlənir. Bunun əsas səbəbi, əlbəttə, iqtisadi sistemlərin fərqli strukturlara malik olmasındadır. Məsələn, ekspert qiymətləndirmələrinə görə, Avropa banklarında, özlərinin “zəhərli” aktivləri Amerikadakına nisbətən xeyli azdır. Bu banklarda amerikan banklarından götürülmüş borclar isə çoxdur. Ona görə də Avropada borcların payı daha sürətlə azalacaqdır. Digər tərəfdən, dövlət sektorunun payı böyük olduğundan, burada avtomatik tənzimləyicilər daha yaxşı işləyir. Lakin Avropa ölkələrinin açıqlığı çox böyükdür. Ona görə də onlarda iqtisadi disbalansların “toplanması” imkanları çoxdur.

Böhran göstərdi ki, iqtisadi siyasətdə beynəlxalq əməkdaşlıq gözlənilən effekti vermədi. Onun səbəblərini araşdıraraq bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi zəruri hesab olunmuşdur. Böyük iyirmiləyin London sammiti çərçivəsində aparılmış müzakirələrdə, belə fəaliyyətin dörd istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir: iqtisadi siyasət sahəsində zəruri xəbərdarlıqlar daha məqsədyönlü və konkret olmalıdır; qlobal sistem risklərinin qarşısının alınması üçün, qərar qəbulunda liderlik təmin olunmalıdır; maliyyə sektorunun sağlamlaşdırılması üçün xarici resurslardan istifadə qaydaları müəyyənləşdirilməlidir; qlobal likvidlik sistemi yaradılmalıdır.

Həmin tövsiyələri nəzərə alaraq, böhrana qarşı tədbirlər sırasında BVF özünün kreditləşdirmə siyasəti və mexanizminə mühüm dəyişiklər etmişdir: Kredit şərtləri, üzv ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin dayanıqlığı və inkişaf determinantlarından asılı olaraq veriləcəkdir; Yeni “Çevik kredit xətti” (yüksək inkişaf determinantlı və əsaslandırılmış iqtisadi siyasət aparən ölkələr üçün irimiqyaslı avans maliyyələşdirilməsi xətti yaradılmışdır; “Stend-Bay”kredit xəttinin, ÇKX meyarlarına cavab verməyən ölkələr üçün analoji sığorta xarakterli kreditlərin verilməsi yolu ilə genişləndirilməsi; - Kredit limitlərinin ikiqat artırılması qaydaların, müddətlərin və alətlərin sadələşdirilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur.

İqtisadi böhranın bütün mənfi cəhətləri ilə yanaşı, gələcəkdə müsbət təsirlər əldə etmək üçün çıxarılması mümkün olan nəticələrə diqqət yetirməkdə vacibdir. Hesab edirik ki, bu nəticələri hətta “Xırşman effektləri” kimi dəyərləndirmək də olar. Məsələn, ekspertlərin

böhran şəraitində iqtisadi siyasətin aşağıdakılar kimi yeni yönəldicilərinin yaranması haqqında qənaətni biz də bölüşürük:

- Böhran şəraitində səhvlərin buraxılması imkanları azalır: dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında; siyasi qərarların qəbulunda səhv buraxmaq imkanları azalır.
- Milli valyutaların stabilliyinin qorunması, davamlı iqtisadi siyasətin nəticəsi kimi ölkənin iqtisadi qüdrətinin simvoluna çevrilir.
- Böhran şəraitində likvidliyi təmin edə bilən ölkələrdə büdcə xərclərinin məhdudlaşdırılmasına ehtiyac yaranmır.
- Bir sıra ölkələrin qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biri – böhranla mübarizə üçün tətbiq edilmiş tədbirlərin nəticələrinin aradan qaldırılması olacaqdır. Çünki dövlət borcunun yüksək səviyyəsi, dövlətin maliyyə sektorunda artan iştirakı və uzunmüddətli dövrdə büdcə sferasının dayanıqlığının təmin olunması, həmçinin, böhranın digər fiskal yükləri, məsələn, xüsusi sektorda borcların restrukturizasiyası, ciddi problemlər hesab olunmalıdır.

Beləliklə, qlobal böhranın səciyyələndirilməsini, yuxarıda qeyd olunanlarla məhdudlaşdıraraq hesab edirik ki, çağdaş şəraitdə, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi səviyyəsinin, bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin dayanıqlığı prizmasından dəyərləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlıq xüsusiyyətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edərkən ölkə iqtisadiyyatını formalaşmaqda olan bazara malik olmasını və bunun doğurduğu tranzitivlik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Yəni, qeyd olunan bu iki son dərəcə mühüm xüsusiyyət, özlüyündə iqtisadi inkişafın xarakterinin fundamental tərkib hissələridir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişaf və transformasiya hədəfləri ilk dəfə xalqın təkidi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçilmiş Heydər Əliyevin parlamentin tribunasındakı ilk çıxışında bəyan olunmuşdur: “Siyasətdə və iqtisadiyyatda sərbəstlik, hüriyyət, insan azadlığı, insan haqlarının qorunması və sərbəst iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bərqərar olmalıdır”.

“İstədiyimiz məqsədlərə çatmaq üçün vəzifə, iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatlar aparmaqdan və bu islahatlar vasitəsilə, Azərbaycanın mövcud iqtisadiyyatını, sərbəst iqtisadiyyat prinsipləri əsasında irəlilətməkdən ibarətdir” deməklə, ulu öndər faktiki olaraq islahatların istiqamətini göstərirdi. Eyni zamanda o, xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, “Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini tətbiq edərək, sərbəst iqtisadiyyata geniş yol verərək və onu əsas yol hesab edərək, bunların hamısını əhalinin bütün təbəqələrinin rifah halının sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına yönəltməliyik”. O, dünya təcrübəsinin dərlərindən müdrik nəticələr çıxararaq eyni zamanda qeyd edirdi ki, “Azərbaycanda iqtisadi islahatlar ideologiya əsasən deyil real həyat həqiqətlərinə uyğun aparılacaq”.

Yeni iqtisadi sistemin quruculuğu yolunda Azərbaycanda aparılan iqtisadi siyasətin doğruluğunun ən yaxşı sübutu əldə olunmuş nəticələndir. Əsas makroiqtisadi parametrlərin son dövrlərdəki dinamikası, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf yolunu adekvat əks etdirir. Statistik rəqəmlər sübut edir ki, 1996-cı ildən başlayan yüksəliş son illərdə daha böyük sürət almışdır.

Uğurlu neft strategiyasının realizasiyası sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı, özünün inkişaf xüsusiyyətlərinə görə dünyanın lider ölkəsinə çevrilməklə bərabər, tamamilə yeni

istiqlamət almışdır. Bu özünü, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının bəyan etdiyi ölkəmizin “stabilikdən inkişafa doğru” tərəqqi strategiyasının məntiq nəticəsi hesab olunmalıdır. Bu baxımdan hökumətin 2003-2008-ci illərdəki iqtisadi siyasəti çox önəmlidir. Böyük neft gəliri erasının başlaması ilə iqtisadi siyasətdə ciddi dəyişiklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, iqtisadi inkişafın meyarları kimi, ənənəvi kəmiyyət göstəricilərindən yaxın gələcəkdə imtina olunacağını əks etdirir. Məsələn, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədləri və onların proqramlı realizasiyası; yeni iş yerlərinin açılması üzrə 2003-cü ildə elan olunan beşillik hədəflər; ölkə regionlarının sosial iqtisadi inkişafında tarazlığın təmin olunması məqsədləri; iqtisadi konyunkturanın stabilliyinə istiqamətlənən antiinflasiya siyasəti; dövlət büdcəsinin inkişafın tənzimləyicisi və sterilizatoru funksiyalarının genişləndirilməsi və s. dayanıqlı və stabil dinamikəli inkişaf siyasətini şərtləndirən mühüm faktorlar hesab olunmalıdır.

Məhz belə düşünülmüş və əsaslandırılmış siyasətin ardıcıl realizasiyası, Azərbaycanda həmin beş ilin, əvvəlki 8-10 ildə qazanılmış uğurların möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsi dövrünə çevrilməsini təmin etmişdir. Məsələn, dünyada dərinləşən maliyyə böhranının təsiri nəticəsində hətta bir çox aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatında yaranan durğunluğa baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı, rəsmi və beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına əsasən inkişaf etməkdədir.

Dünya iqtisadiyyatı 2003-cü illə müqayisədə, ümumilikdə 25,4 faiz, o cümlədən, ABŞ-da 13,3 faiz, Avropa İttifaqında 13,7 faiz, MDB ölkələrində 45,4 faiz, Çində 66,5 faiz artdığı halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,6 dəfə artmışdır. 2008-ci ildə ÜDM - in real həcmi 2003-cü illə müqayisədə, 2,6 dəfə artaraq 38 mlrd manat olmuş, o cümlədən, qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə, neft sektoru isə 4,1 dəfə artmışdır. ÜDM - də özəl sektorun payı 2008-ci ildə 84,5 faiz təşkil etmişdir. İl ərzində ÜDM - in real artımı 10,8 faiz, o cümlədən, neft sektoru üzrə 7 faiz, qeyri-neft sektoru üzrə isə 15,7 faiz olmuşdur. ÜDM - ün adambaşına düşən nominal həcmi 2003-cü ilə nisbətən 5 dəfə artaraq 4.440 manat təşkil etmişdir.

İqtisadi yüksəlişin əsas bazası olan sənaye sahəsində 2008-ci ildə istehsal olunmuş məhsulun həcmi 28 mlrd manat təşkil etməklə, il ərzində 7 faiz, son beş ildə isə 2,5 dəfə artmışdır. Neft strategiyasının uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycanın tarixində rekord səviyyədə - kondensat da daxil olmaqla, 44,5 milyon ton neft hasil edilmiş və 16,3 mlrd kubmetr qaz təhvil verilmişdir. Bu, əvvəlki ildəkinə nisbətən müvafiq olaraq 4,6 faiz və 50,4 faiz çoxdur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına qoyulmuş investisiyaların həcmi son beş ildə 38 mlrd manat təşkil etmişdir. Bunun 16 mlrd manatı daxili, 22 mlrd manatı isə xarici investisiyalar olmuşdur. Ölkəmizin strateji valyuta ehtiyatları 2003-cü ilə nisbətən 11 dəfə artmış və 18 mlrd dollar təşkil etmişdir. Bu isə 2008-ci ilin sonuna olan 2,9 mlrd dollar məbləğində dövlət borcundan 6,2 dəfə çoxdur. Qeyri-neft sektorunun, o cümlədən aqrar bölmənin inkişafında həyata keçirilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasına yönəldilən investisiyaların həcmi 6 mlrd manat, o cümlədən 2008-ci ildə 2 mlrd manat təşkil etmişdir. Dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin, xüsusən də regionlarda yaşayan əhalinin məşğulluq səviyyəsi xeyli artmışdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının hesabatlarında, Azərbaycanda həyata keçirilən sistemli iqtisadi islahatlar, mütəmadi olaraq öz yüksək qiymətini almışdır. 2008-ci ilin yekunlarına əsasən isə ölkəmiz dünyada “Lider – reformator ” ölkə elan edilmiş və 2009-cu il üçün ölkəmizin iqtisadi inkişaf perspektivləri, dünya maliyyə böhranının ölkə

iqtisadiyyatına təsirinin qarşısının alınması ilə bağlı görülən tədbirlər müsbət qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə, qlobal iqtisadi böhranın anatomiyası və çağdaş Azərbaycan iqtisadiyyatının tranzitivlik xüsusiyyətləri haqqında qeyd olunanları ümumiləşdirərək, ölkəmizin iqtisadi inkişafına daha böyük ümidlərlə baxa bilərik. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin obyektiv qiymətləndirmələri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "... Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının bir parçasıdır və dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edən ölkədir və əlbəttə ki, dünyada gedən proseslər bizdən yan keçə bilməz. Buna baxmayaraq, zaman göstərib və sübut edibdir ki, biz böhranlı durumda da normal yaşaya, inkişaf edə bilərik.

...Bizim əsas uğurlarımızın səbəbləri neft-qaz deyil, ...güclü iqtisadi siyasətdir, iqtisadi və siyasi islahatlardır. Bu islahatlar dünya birliyi tərəfindən də görünür və qəbul edilir. ... İndiki durumda bütün sənaye müəssisələri dayanır, ixrac dayanır, investisiyalar dayanır, banklar kreditlər vermir, banklarda likvidlik, demək olar ki, çox aşağı səviyyədədir. Azərbaycanda isə xarici investorların, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və Azərbaycanın İnvestisiya Şirkətinin birgə iştirakı ilə nəhəng, bölgə üçün çox böyük sənaye müəssisələri yaradılır. Son beş il ərzində 2004-cü ildən 2008-ci ilə qədər iqtisadiyyatımız 2,6 dəfə artmışdır. Hesab edirəm ki, bu, dünyada ən yüksək göstəricidir. Hətta bu gün böhran ilində - gördüyünüz kimi, neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsinə baxmayaraq, iqtisadiyyatımız yenə də artır. Bu ilin 9 ayında ümumi daxili məhsulun artımı 6,1 faiz olmuşdur. Lakin dünən verilmiş məlumata görə, 10 ay ərzində ümumi daxili məhsulun artımı 8,3 faiz, sənaye artımı isə 7,4 faiz olmuşdur. Bu, bizim iqtisadiyyatımızın davamlı xarakterindən xəbər verir. İqtisadi böhrana baxmayaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı davam edir və uğurla həyata keçirilir.

Biz öz iqtisadiyyatımızı inkişaf etdiririk. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən artıq oturuşmuş dövlət kimi tanınır. Mən hesab edirəm ki, biz artıq iqtisadi sahədə keçid dövrünü başa vurmuşuq. Nəzərə alsaq ki, dünyanın aparıcı maliyyə qurumları Azərbaycanda aparılan islahatları çox yüksək qiymətləndirir. Müxtəlif hesablamalara görə Azərbaycan postsovet məkanında iqtisadi islahatlar və iqtisadi inkişaf baxımından birinci yerdədir. Mən hesab edirəm ki, artıq bu sahədə keçid dövrü başa çatıb. Dünya İqtisadi Forumu – dünyanın ən mötəbər qurumlarından biri olan bu təşkilat rəqabətqabiliyyətliliyinə görə Azərbaycanı dünya miqyasında 51-ci yerdə görür və bütün MDB məkanında biz bu sahədə birinci yerdəyik. Dünya Bankı 2008-ci ilin hesablamalarına görə Azərbaycanı bir nömrəli islahatçı ölkə kimi tanıdı. Bu, bir daha onu göstərir ki, bizim uğurlarımızın əsas səbəbi ölkədə aparılan siyasi və iqtisadi islahatlardır. Hasilat sənayesi sahələrində şəffaflığın təmin edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan təcrübəsi dünya miqyasında öyrənilir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Azərbaycanı bu sahə üzrə mükafatlandırır. Ona görə biz gələcəyə bu prizmadan yanaşmalıyıq. Azərbaycan üçün ən ağır, ən çətin dövr artıq arxada qaldı. Sabitlik dövrü tam bərqərar olundu və biz irəliyə baxmalıyıq. Azərbaycan 20 ildən, 50 ildən sonra necə inkişaf edəcək, hansı resurslar bunu təmin edəcək?! Əlbəttə ki, təbii resurslarımızın mövcudluğu bizə əlavə güc verir. Xüsusilə müstəqilliyimizin ilk illərində və bu gün müstəqil siyasət aparmaq üçün, öz taleyimizin özümüz tərəfindən həll edilməsi üçün çox mühüm rol oynayır. Əlbəttə ki, uzun illər bundan sonra bu amillər nəinki ölkəmizin inkişafına, eyni zamanda, regional vəziyyətə mühüm təsirini göstərəcəkdir.

Bu il bütün dünya böhran içindədir və biz dünyada gedən proseslərə bələdik. Azərbaycan iqtisadiyyatı doqquz ayda 6,1 faiz artıb. Bütün bu nəticələr onu göstərir ki, biz sözün əsl mənasında, müstəqil dövlətlik, müstəqilliyimizi hər şeydən uca tuturuq,

müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün əlimizdən gələni edirik. Bu müstəqilliyi əbədi, dönməz etmək üçün mən bir daha vurğulamaq istəyirəm, hesab edirəm ki, təhsilin səviyyəsi ən vacib rollardan birini oynayır. Azərbaycanda bu istiqamətdə çox vacib işlər görülüb. Bütövlükdə təhsil sahəsində görülən işlər müsbət qiymətləndirilə bilər. Çatışmayan cəhətlər vardır. Biz də onları bilirik. Onları aradan qaldırmaq üçün biz daha da fəal işləməliyik.

İqtisadiyyatımız əvvəlki illə müqayisədə daha çox şaxələndirilib. İqtisadiyyatımızın rəqabətqabiliyyəti bizim üçün prioritetdir. Biz çox məmnunuq ki, rəqabətqabiliyyətinə görə, Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında Azərbaycan dünyada 51-ci, MDB-də isə birinci yeri tutub. Bu, bizim iqtisadi siyasətimizin və islahatlarımızın, şaxələndirilmənin və dəyişikliklərin bariz nümunəsidir. Həmçinin, şəffaflıq sahəsində yüksək nailiyyətlərimiz "Doing business" hesabatında xüsusilə qeyd edilib. Bütün bunlar münbit sərmayə şəraitini yaradır.

Nəticələr

Dünya iqtisadi böhranının yaratdığı şərait və Azərbaycanın böyük "neft gəliri dövrünün" astanasında iqtisadi siyasətdə baş verən progressiv dəyişikliklər iqtisadi transformasiyanın müasir vəzifələrinə yenidən baxmağı tələb edir.

Strateji baxımdan, ölkədə aparılan iqtisadi islahatların və bütövlükdə iqtisadi siyasətin paradıqmasını şərtləndirən, son dərəcə mühüm digər bir amil, iqtisadi sistemimizin, dünya təsərrüfat sisteminə qovuşmasının zəruriliyi və məqsəduyğunluğudur. Ona görə də yuxanda deyildiyi kimi, islahatların çərçivə şərtləri sırasında, dünya iqtisadiyyatında baş verən global proseslər və yaranmış meyillər mühüm yer tutur.

Bu baxımdan, böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətini aşağıdakı ümumiləşdirilmiş qiymətləndirmələrlə ifadə etməyi məqbul sayırıq:

- Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq əlaqələrinin əsasən, idarə olunan kanallar vasitəsilə qurulması;
- Ölkənin tədiyyə balansının tarazlığı, makromaliyyə və makroiqtisadi sabilliyin dayanıqlıq potensialı mövcuddur və uzun müddətlidir;
- İqtisadiyyatda dövlət xərclərinin böyük həcmi, daxili bazarda, o cümlədən, sosial sferada, gərginliyin yaranmasına imkan verməyəcəkdir;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının böhrandan yararlanmaq imkanı kimi, sosial strukturlaşdırılmış və bazar münasibətlərinə əsaslanan sistemin formalaşdırılmasının başa çatdırılması ilə, tranzitivlik xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılması mümkündür.

Ədəbiyyat

1. İ.Əliyev. Azərbaycan Respublikası NK geniş iclasının materialları.// Azərbaycan.- 2009.- 13 yanvar.
2. Л.И.Абалкин. Курс переходной экономики, М.: 1997 .
3. Д. Родрик. Многочисленные рецепты экономического роста. ИА АКПресс, 2008 (<http://www.akipress.org>).
4. Государственное регулирование рыночной экономики. Под ред. И.И.Столярова. М.:2001.- С.48.
5. [http:// imf.org/](http://imf.org/) Доклад по вопросам глобальной финансовой стабильности. Апрель 2009 г.

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNİN MALİYYƏ SABİTLİYİ: QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ TƏHLİL

Prof. Dr. Hasan SELÇUK*
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV†

XÜLASƏ

Məqalədə qlobal böhranın Azərbaycana təsir kanalları və Azərbaycanın bank sisteminin qlobal böhrana qarşı hazırladığı antiböhran proqram modellərinin təhlili verilir. Qlobal maliyyə böhranının (2008) xronikası və postkrizis ssenarisinin inkişafının mərhələləri incələnir və böhrana qarşı mübarizənin dörd əsas modeli təhlil edilir. Araşdırmada Azərbaycanın antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsində modellərin hər birinə xas olan bu və ya digər cəhətlərdən uğurla istifadə etdiyi usul və metodları verilir.

Açar sözlər: bank sistemi, maliyyə böhranı, bank böhranı, antiböhran proqram modelləri, əmanət sığorta fondu.

Bank böhranı maliyyə böhranının tərkib elementi kimi

Bank böhranı maliyyə (Məmmədov, 2005:14) böhranının əsas elementidir. Lakin bu anlayışların qarşılığı ingilis dilində təxminən financial, currency, foreign exchange (monetary), banking crisis kimi oxşar terminlərdir. Bununla belə Qərb elmi ədəbiyyatında bütün bu terminlərin işlənməsində elə bir ciddi qayda yoxdur. Qərb ədəbiyyatında maliyyə böhranı termini, faktiki olaraq, bank böhranı kateqoriyası ilə eyni tutulur. Lakin maliyyə böhranı anlayışına belə yanaşma optimal deyildir, çünki bank böhranı maliyyə böhranının bir komponentidir. Maliyyə böhranı anlayışı bank böhranı anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır. Maliyyə böhranının tərkibinin identifikasiyası zamanı ciddi diskussiya xarakterli suallar yaranır. Qərb və Rusiya iqtisadçı-alimlərinin əsərlərində finans böhranının strukturu-dəqiq izahı yoxdur.

Biz hesab edirik ki, maliyyə böhranının strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: **valyuta** (milli valyutanın devalvasiyasına səbəb olur); **bank** (bir və ya bir neçə bankın müflisləşməsi ölkədə ödəmə böhranını yaradır və onun fonunda da iqtisadiyyatda bankların müflisləşməsi epidemiyası yayılır); **borc** (daxili və ya xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır) və **birja** (qiymətli kağızların bazar dəyərinin sürətlə düşməsi).

Maliyyə böhranlarının səbəbləri müxtəlifdir, o cümlədən: tutar qeyri-sağlam makroiqtisadi siyasət, hesablaşma- ödəmə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorundakı çaxnaşma, zəif və ya axsaq Mərkəzi Bank sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (məsələn, əsas milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi və ya əsas idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan valyuta mübadilə kursu (adətən, yüksək), siyasi qeyri-sabitlikdir.

Sistemli bank böhranının başlanğıcı ümumilikdə bank sektorunda müstəsna rolu olan bir və ya bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı ola bilər. Bu cür bankların dağılması «domino effekti»ni təhrik edə və bununla da sistemli böhran yarada bilər.

Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə bank sistemini böhrana salan fərqli səbəblərlə bərabər, bütün ölkədə keçərliliyi orta səbəblər də var və beynəlxalq təcrübədə bank böhranının ən geniş yayılmış izahına görə əgər aşağıdakı dörd şərtəndən biri mövcud olarsa bank sisteminin vəziyyəti böhranlı hesab oluna bilər:

* Türkiyə Respublikası. Mərmərə Universiteti.

† Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

1. Bankların aktivlərində işləməyən, yəni gəlir gətirməyən aktivlərin payı 10 %-dən çoxdur;

2. Bankların xilasetmə əməliyyatına sərf olunan məsrəflər ÜDM-in 2 %-dən çoxdur;

3. Bank sektorunun problemləri bankların əhəmiyyətli hissəsinin (10 %-dən artıq) milliləşdirilməsinə gətirib çıxarıb;

4. Əmanətçilər arasında şaiyələr yaranıb və depozitlərin kütləvi surətdə geri götürülməsi baş verib və ya depozitlərin dondurulması, ya da ki, böhrana cavab olaraq hökumət tərəfindən depozitlərə ümumi zəmanətlərin tətbiq olunması kimi fəvqəladə tədbirlər görülüb.

Maliyyə böhranının hərərət dərəcəsinin şiddətlənməsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

1. Faiz dərəcələrində yüksəlmə;

2. Bankın balansındakı pozuntular;

3. Fond birjasında çöküş;

4. İqtisadiyyatda qeyri- müəyyənsizliyin artımı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank böhranları qanunauyğun haldır ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bu çərçivədə bank sektorundakı böhranların səbəblərini araşdıran elmi-tədqiqat işləri son illər artmaqdadır.

Sistemli bank böhranlarının səbəb və nəticələri

Bank sisteminin böhrana girməsinin başlıca problemi sistemin dövlətə və cəmiyyətə yüklədiyi maliyyə ağırlığındadır. Bəzi hallarda, bankların xilas edilmə əməliyyatı maliyyə böhranların şaxələrinə artıraraq daha böyük zərərlərə yol açır.

2007- ci ildə ABŞ-da başlayan və daha sonra əksər ölkələrə yayılan maliyyə böhranı dünyanın keçirdiyi ən iritutumlu qlobal böhrandır. 1975- 2009 -ci illərdə 50 -dən artıq ölkədə 200 -dən çox valyuta və 54 borc/bank böhranları qeydə alınıb (Bax-cədvəl № 1).

2007- 2008 -ci illərdə ABŞ-da baş verən böhranın daha çox “finans infeksiyası” kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

Cədvəl 1

1990-2009-ci illərdə sistemli bank böhranları

Əlcəzair 1990-1992	Konqo 1994-2002	ABŞ 1980-1992
Argentina 1995, 2001-2002	Kosta-Rika 1994-1997	Svazilend 1995
Boliviya 1994-1997, 2001-2002	Kot-d-İvuar 1988-1991	Syerra-Leone 1990-1993
Braziliya 1994-1999	Keniya 1993-1995	Tayvan 1997-1998
Burkina Fasso 1988-1994	Koreya 1997-2002	Tanzaniya 1988-1991
Bolqarıstan 1991-1993	Liberiya 1991-1995	Tailand 1997-2002
Burundi 1994-1997	Madaqaskar 1988-1991	Tunis 1991-1995
Venesuela 1993-1997	Malayziya 1997-2001	Türkiyə 1991, 1994, 2000-2002
Macarıstan 1991-1995	Mavritaniya 1984-1993	Uqanda 1994-1997
Qana 1997-2002	Meksika 1994-1997	Uruqvay 2002
Qayana 1993-1995	Nepal 1988-1991	Filippin 1998-2002
Qvineya-Bisau 1994-1997	Nigeriya 1991-1995	Finlandiya 1991-1994
İspaniya 1977	Norveç 1987-1993	Şri-Lanka 1989-1993
Hindistan 1991-1994	Papua Yeni Qvineya 1989-1992	İsveç 1990-1993
İndoneziya 1992-1995, 1997-2002	Paraqvay 1995-1999	MAR 1988-1999
İtaliya 1990-1995	Rusiya 1995-1998	Çili 1981-1983
Kamerun 1987-1993, 1995-1998	Ekvador 1995-2002	Çad 1992
Estoniya 1992-1994	Yaponiya 1992-2002	Çexiya 1995
Kolumbiya 199-2000	AB 2008	Yamayka 1996-2000
ABŞ 2007-2008		Rusiya 2008

1970-2000-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli finans aktivlərinin 10-30%-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008-2009-cu illərdə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda, banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, global maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. dollar və ya qlobal ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına yönəlik çəkilən məsrəflər orta hesabla ÜDM-in 15-20%-ni təşkil edir. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması çox böyük məsrəflər tələb olunmuşdur: İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Malayziyada 20,5%-i həcmində, Meksikada isə 30%-dən yuxarı səviyyəyə çatmışdı. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd dol. və ya ÜDM-in üçdəbirini təşkil edirdi. Türkiyədə hətta bank sektorunun 25%-nin öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan (BDDK) yaradıldı (Məmmədov,2007, 56).

2 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, Rusiyada bankların struktur yenilənməsinə sərf olan birbaşa maliyyə məsrəfləri 1998-ci ildə ÜDM-in 0,2%-ni təşkil etdiyi halda, 2009-cu ilin aprel ayına bu göstərici 21,7% təşkil etmişdir.

Cədvəl 2

Müxtəlif ölkələrdə bank böhranlarının aradan qaldırılmasına
dövlət xərclərinin səviyyəsi, ÜDM-də %-i

Ölkə	Böhran dövrü	İtkilər /ÜDM	Ölkə	Böhran dövrü	İtkilər /ÜDM
ABŞ	1984-1991	2-5	Malayziya	1997	20.5
Norveç	1987-1989	3-4	C. Koreya	1997	26.5
İsveç	1990-1993	4-6	Meksika	1995	20
İspaniya	1977-1985	16.8	Argentina	1980-1982	55.3
Finlandiya	1991-1993	4-6	Kolumbiya	1997-2001	4
Rusiya	1998-1999	0,2	Braziliya	1994-1996	20
Yaponiya	1990	20	Çexiya	1994-1995	12
İndoneziya	1997	51	Türkiyə	2001	19.3
ABŞ	2008	38,7	Rusiya	2008	21,7
Avro zona	2008	23	Yaponiya	2008	12

2007-2008-ci il böhranından sonra ABŞ hökuməti bankların struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-un 38,7 %-ni təşkil edir, yəni rəqəmlə ifadə etsək-5500 mlrd dollar. Avrozonada isə, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-un 23,4%-i həcmində çatmışdı (3285mlrd. dollar), o cümlədən, AFR hökumətinin antiböhran proqramının həcmi 500 mlrd. Avro, Fransada 360 mlrd. Avro, İrlandiyada 400 mlrd. Avro təşkil etmişdir (Apak, 2009:234).

Bankların böhrana girməsinə bir çox amil təsir göstərir. Bank aktiv dəyərinin pisləşməsinin ən başlıca səbəblərindən biri də verilən kreditlərin geri dönməməsidir. Buna bank sistemində «kredit riski»* də deyilir (cədvəl 3).

* Basel bankınd nəzarət və nizamlaşdırma komitəsi tərəfindən kredit riski, bir bankın kredit müştərisinin ya da özü ilə bir anlaşmaya tərəf olanın müqavilə şərtlərinə uyğun formada öhdəlikləri qarşılayamama olaraq tanımlanmışdır.

Bir sıra ölkələrdə bank sisteminin vəziyyətinin xarakteristikası

Ölkə (mötərizədə müşahidə dövrü verilir)	Bank sektorunun əlverişsiz vəziyyətinin göstəricisi
ABŞ (1980)	1990-cı ildə 469 əmanət bankı 2,6 mlrd dol dəyərində məcmu itkisi barədə bəyanat vermişdir
Meksika (1982)	1.10.1982. Bank sistemi milliləşdirilib
Meksika (1994-1995)	Bankların vaxtı keçmiş borcları 55 mlrd pesoya çatmışdır (ÜDM-un 3.3%-i və ya fond bazarının çökməsindən sonra onların özlərinə məxsus kapitallarının, demək olar ki, 100%-i). (Bankların 25%-i yenidən dövlətin nəzarətinə keçmişdir)
Argentina (1995)	Əmanətlərin geri götürülməsi, demək olar ki, 8 mlrd dol təşkil edib. Yəni əmanətlərin ümumi həcmnin təxminən 1/5-i banklardan geri götürüldü ki, bu da bank sisteminin likvidliyini nəzərəcərpacaq dərəcədə sarsıtdı, müflisləşmənin zəncirvari reaksiyası başlandı
Braziliya (1995)	“Economico bank”ın itkiləri 3.5 mlrd. dollar, “Nacional bank”ın digər banklara borcu isə 4 mlrd real təşkil etdi
Cənubi-Şərqi Asiya (1997)	İndoneziyada qaytarılmamış ssudaların payı 85%, Tailandda – 50.4%, Malayziyada – 40%, Cənubi Koreyada– 45% təşkil edib.
Yaponiya (1997)	Yaponiyanın kredit təşkilatlarında ümitsiz kreditlərin həcmi 1,1 trln. dollar təşkil edib (ÜDM-un 25%-i).
Çexiya (1997-1998)	Bank strukturlarının struktur dəyişilmələrinə sərf olunan birbaşa finans xərcləri ÜDM-un 4%-ni, bank ssudaları üzrə borclar isə 25%-ni təşkil edib
Rusiya (1998)	Həmin ilin ikinci yarımilində Rusiya banklarında itkilərin miqyası bank sisteminin kapitalının 50-60%-i qədər qiymətləndirilir (ÜDM-in 2-3%-i); bank sistemindəki kapital itkiləri nəticəsində milli əmanətlərin ixtisarı – 2,5%; bütün bankların 15 % -dən çoxuna verilən kreditlərin yarıdan artığı vaxtı keçmiş kreditlər olmuşdu.
Türkiyə (2000-2001)	Vaxtı keçmiş kreditlər bütün kreditlərin orta hesabla 20 %-ni təşkil edib. Hətta yenidən təşkil olunmadan sonra itkilər ÜMM-un 20 %-i səviyyəsində qalıb. Türkiyə banklarında itkilərin miqyası, demək olar ki, 40 mlrd dollar həcmində qiymətləndirilir.
Yaponiya (1998-2003)	2003-cü ilin mart ayının sonuna olan vəziyyətdə Yaponiya bankları 398 mlrd. dollar həcmində işləməyən aktivlərə malik idi.
Argentina (2001)	Bankların məcmu itkiləri 6-10 mlrd dollar həcmində qiymətləndirilir.
İspaniya (2008)	Bankların məcmu itkiləri 100 mlrd dollar həcmində qiymətləndirilir.
Norveç (2008)	Bankların məcmu itkiləri 57 mlrd dollar həcmində qiymətləndirilir.

Mənbə: müəlliflər çeşidli mənbələri araşdıraraq hazırlamışdır.

3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, vaxtı keçmiş kreditlər məcmu kreditlər içində (hansı ki, borclular tərəfindən vaxtında qaytarılmır və bu vəsaitlər üzrə faizlər hesablanma bilinmir) artan çəkisi bank sisteminin böhranlı vəziyyətinin əsas göstəricisi hesab olunur. Bu cür hallarda hökumətin ləng tərpənməsi bütün iqtisadiyyatın vəziyyətinə olduqca mənfi təsir göstərir.

Son məlumatlara görə hazırki finans böhranı nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd dollardan çox təşkil edir, bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə bilib. Lakin BMF-nun son hesablamalarına görə bankların

itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox 1,6 trln. dollaradək arta bilər (Məmmədov, 2008, № 12).

Beləliklə, Qlobal maliyyə böhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. Kredit həcminin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
4. Büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda gerilmə;
6. İşsizliyin güclənməsi;
7. İstehlak xərclərinin azalması.

2007- 2008–ci illərdə qlobal maliyyə böhranının xronikası

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirləkdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka “köpüyü” partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da, öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resesiyyə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

Beləliklə, 2007- 2008–ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Anglo- sakson maliyyə böhranı (2007–ci ilin yaz ayından 2008- ci ilin mart ayınadək). Qlobal böhranının ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə meydana çıxdı və ABŞ-in ən iri ipoteka Bankının “Bear Stearns” qurtarılmasına yönəlmiş başlanan əməliyyat oldu.
2. Hüdud çəkmə və ya sərhad çəkmə (decoupling, mart- avqust 2008- ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid varqlımaqda idi ki, böhran inkişaf etməkdə olan, ölkələrə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas edilməsində əsas katalizator olacaqdır.
3. Kredit daralma əməliyyatı (de-leveraging, sentyabr-noyabr 2008-ci il). Qlobal böhranın inkişaf etməkdə ölkələrə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resesiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı.
4. Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq (quantitative easing, noyabr 2008–ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiksəl xarakterli çox çeşidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd, ilk növbədə, pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır (Qaydar, 2009:43).

Qlobal böhranın Azərbaycana təsir kanalları

Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana təsir kanalları aşağıdakılardır:

1. Neft və digər yanacaq ixrac məhsullarının qiymətinin dünya bazarında azalması. İxracın 90%-dən, büdcə gəlirlərinin isə 60%-dən çoxu neft sektoru hesabına formalaşır. (AR MB hesablamlarına görə, neftin qiymətinin hər 1% azalması qeyri-neft ÜDM-ni 0.13% azaldır, büdcə xərclərinin hər 1% azalması isə ÜDM-i 0.3% azaldır).

2. Beynəlxalq maliyyə bazarında likvidlik çatışmazlığı və ya banklararası kredit böhranı nəticəsində xarici maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdud vəziyyətə düşməsi.
3. Pul baratlarının azalması (təkcə Rusiyadan ötən il 930 mln. dollar gəlib).Baratların azalması istehlak fəallığına mənfi təsir edir (baratların hər 1% azalması qeyri-neft ÜDM-in 0.06% azalması effektini verir)
4. ABŞ və AB ölkələrində resessiya. Qlobal tələbin azalması nəticəsində (əsasən, ABŞ və AB ölkələrində resessiya)qeyri-xammal ixracı azalmaqdadır (ixracın azalması qeyri-neft sənayesində artıma mənfi təsir göstərir).

Bank böhranına qarşı hökumətlərin antiböhran proqram modelləri

Bir çox ölkələrin hökumətləri və mərkəzi bankları bank böhranının həlli və öz bank sistemlərinin struktur yenilənməsi ilə müxtəlif üsullarla məşğul olurdu. Təcrübə göstərdi ki, nə struktur yenilənməsinin ideal forması, nə də bank sektorunda vəziyyətin normallaşdırılmasının universal strategiyası mövcud deyil, bir çox hallarda bu və ya digər fəaliyyət konkret vəziyyətlərdən asılıdır. Vaxt keçdikcə banklar da, dövlətlər də böhran hallarının mənfi nəticələrinin qarşısının alınmasına yönəlmiş bütöv tədbirlər kompleksləri, o cümlədən, kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və Mərkəzi Bank infrastrukturalarının bütövlükdə etibarlılığını yüksəldən tədbirlər işləyib hazırladı.

Bir qayda olaraq əsas maliyyə yükü birbaşa və ya dolay yolla, o cümlədən, restrukturizasiya üçün yaradılan dövlət agentliklərinin fəaliyyətinin maliyyələşdirmək dövlət büdcəsinin üzərinə düşdü. Bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilmə zamanı əksər ölkələrdə bu prosesin həyata keçirilməsinin həvalə edildiyi xüsusi institutlar yaradıldı. Ənənəvi olaraq dövlətlər bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılması prosesində aktiv rol oynayır. Onlar bank sisteminin problemlərinin həlli üçün maliyyə resursları ayırmaqla özlərinin təşkilatçı rolunu təsdiqləmiş olur. Bu məqsədlər üçün görülən tədbirlər müxtəlif amillərdən, hər şeydən əvvəl, bank böhranların konkret səbəblərindən və onların yarandığı, inkişaf etdiyi ümumi iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Tarazlaşdırma prosesinin bərpası hər yerdə ağırlı şəkildə baş verir, dövlət hər yerdə bu prosesdə iştirak edir. Lakin müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif ölkələrdə bu cür iştirakın dərəcəsi əhəmiyyətli şəkildə dəyişir. Böhranın səbəbləri bəzi ölkələrdə üst-üstə düşürdü, bəzilərinə öz spesifikasiyası ilə fərqlənirdi, lakin onun qarşısının alınması formaları hər yerdə bir çox cəhədən oxşar idi: sabitləşdirici kreditləşdirmə, rekapitalizasiya və s.

Bununla belə digər ölkələrin təcrübəsi, dövlət strukturlarının bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılmasında fəaliyyətinin təhlili bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin üç əsas istiqamətini qeyd etməyə imkan verir:

1. Əsas vəzifəsi bank sisteminin likvidliyinin saxlanması və onun hesablaşmaların həyata keçirilməsində vasitəçilik funksiyalarının bərpa edilməsi olan antiböhran tədbirləri;
2. Bank sisteminin struktur dəyişiklikləri (kredit təşkilatlarına tətbiq olunan və ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunmasına və ya ləğv etmə prosesinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi);
3. Bank sisteminin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sisteminin möhkəmləndirilməsinə yönələn islahat.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək bankların struktur yenilənməsinin dörd əsas prinsipini göstərmək olar:

1. Struktur yenilənməsi sürətlə və diqqətlə aparılmalıdır ki, finans bazarları vasitəçik funksiyasının yerinə yetirilməsinə mümkün qədər tez başlaya bilsin;

2. Vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən maliyyə yükü mütləq minimumda saxlanılmalıdır;
3. Problemlə bank yardım edərək yaranan mənəvi risk probleminə qaçmaq üçün səhmdarlar, menecment və işçi heyət bankın üzvləşdiyi vəziyyətə görə məsuliyyəti bölüşməlidir;
4. Gələcəkdə məhkəmə çəkişmələri ilə üzvləşməmək üçün bankın struktur yenilənməsi şəffaf və obyektiv kriteriyalara uyğun şəkildə aparılmalıdır.

Bu nədənə, Azərbaycan banklarında maliyyə şəffaflığının və bazar intizamının artırılması, məlumatların açıqlanması prosesinin effektiv nəzarətlə əhatə olunması məqsədilə «Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi Qaydaları» na, əlavələr edilmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Ölkələr üzrə açıqlanan maliyyə paketləri (UDM nisbəti,%)

Ölkələr	2008	2009	2010
Çin	0,4	3,1	2,7
C.Koreya	1,1	3,9	1,2
Rusiya	0	4,1	1,3
ABD	1,1	2	1,8
C.Afrika	1,7	1,8	-
Kanada	0	1,9	1,7
Almaniya	0	1,6	2
Meksika	0	1,5	-
Yaponiya	0,3	2,4	1,8
Fransa	0	0,7	0,8
Hindistan	0,6	0,6	0,6
Türkiyə	0	0,8	0,3
Brazilya	0	0,6	0,8

Mənbə: TCMB. Mayıs 2009. sayı 8.

2008-ci il qlobal maliyyə böhranına qarşı mübarizənin prinsip etibarilə dörd əsas modelini göstərmək olar. Həmin modellərin hamısı dövlətlərin özəl biznesə - böyük və kiçik ölçülü korporasiyaların, bank və şirkətlərin fəaliyyətinə prinsipcə daha çox dolaylı müdaxilə və tövsiyə xarakterli məsələləri nəzərdə tutur.

Birinci modeli hələ ABŞ-ın sabiq prezidenti Corc Buş təklif etmiş, daha sonra isə onun varisi, ABŞ-ın yeni prezidenti Barak Obama həmin modelə bəzi dəyişikliklər etməklə onun inkişafını davam etdirir. Burada maliyyə sektoruna struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-un 38,7 %-ni təşkil edir. lakin bu vəsaitlər parlamentin və ictimaiyyətin ciddi nəzarəti altında olacaqdır. Bu proqramda maliyyə sektoru iqtisadiyyatın yüksəldilməsi üçün əsas lokomotiv hesab edilir. Maliyyə sektorunda etimad və güvən sistemi bərpa edildikdən sonra iqtisadiyyatın digər başqa sahələrində də inkişaf müşahidə ediləcəkdir.

İkinci modeli şərti olaraq Fransa prezidenti Nikola Sarkozinin adı ilə əlaqələndirmək olar. Onun siyasətinin mahiyyəti istehsal sektorunun, ilk növbədə, yüksək texnologiyalar sektorunun, eləcə də vergi və kredit güzəştləri formasında istehlakçılardan dəstəklənməsindən ibarətdir. Son zamanlar burada da hökumət tərəfindən görülən tədbirlərin aşkarlığına və açıq olmasına üstünlük verilir. Dövlət, ilk növbədə, real sektora yardım etməyi nəzərdə tutur, ancaq bununla yanaşı iş adamları böhrandan çıxış üçün dəqiq biznes planı, istehsalın strukturunun dəyişdirilməsi və səmərəsinin artırılması planı mövzusunda hökumətə elmi

tutumlu proqram təqdim etməlidir. Bundan başqa, hökumət fransız şirkətlərinin xarici sərmayəli quruluşlar tərəfindən alınma təhlükəsinə yönəlik əlavə tədbirlər hazırlamaqdadır. Bankları qurtarma əməliyyatı planı çərçivəsində onlara dəstək məqsədilə 320 mlr. Avro məbləğində maliyyə vəsaiti ayrılacaqdır.

Üçüncü modeli təklif edən Böyük Britaniyanın baş naziri Qordon Braundur: dövlət bütün riskləri öz üzərinə götürərək, müflisləşənləri sadəcə olaraq, milliləşdirir. Nəzərdə tutulur ki, dövlət bu halda da iqtisadi məqsədəuyğunluq prinsipindən çıxış edəcək, bu və ya digər istehsalın, maliyyə strukturunun sadəcə nominal olaraq saxlanmasını deyil, həm də onun səmərəsinin artırılmasını öz qarşısına məqsəd qoyacaqdır.

Azərbaycan özünün antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsində yuxarıda sadalanan üç modelin hər birinə xas olan bu və ya digər cəhətlərdən uğurla istifadə etdi¹ və 2009-cu il fevralın 23-də **“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının yekunlarına həsr olunmuş konfransda Prezident İlham Əliyev nitqində** İV model antiböhran tədbirləri kimi qəbul edilən proqramın tezisləri aydın və dolğun formada açıqladı: “Azərbaycan dövləti son beş il ərzində bölgələrə çox böyük sərmayə qoyubdur, bununla bərabər özəl sektorun inkişafı üçün böyük həcmdə kreditlər, güzəştli şərtlərlə kreditlər ayrılmışdır, sahibkarlığın inkişafına böyük dəstək verilmişdir, həm mənəvi dəstək, həm siyasi, həm də maddi dəstək, yəni bütün bu amillər birləşəndə, əlbəttə ki, uğura nail olmaq mümkündür və Azərbaycanın son beş il ərzində keçdiyi yol bunun əyani sübutudur. Azərbaycanın təcrübəsi və apardığımız siyasət onu göstərir ki, biz öz maliyyə imkanlarımızdan ən düzgün, ən ağıllı şəkildə istifadə etdik. O maliyyə resursları investisiyalara qoyuldu, iqtisadiyyatın real sektoruna qoyuldu, energetika, qazlaşdırma, nəqliyyat, səhiyyə və təhsilə, humanitar sahəyə qoyuldu. Beləliklə, xidmət səviyyəsi qalxdı, imkanlar artdı, biznes üçün daha da yaxşı şərait yaradıldı”.

İlham Əliyevin Azərbaycan hökumətinin yanvarda keçirilmiş iclasında səsləndirdiyi tədbirlər kompleksinin 7 antiböhran istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İstehlak qiymətlərinin azaldılması zərurəti*.
2. İnhisarçılıqla mübarizə.†
3. Mərkəzi Banklara dəstəyi, kreditlərə və faiz dərəcələrinə nəzarəti əhatə edən maliyyə monitorinqi.‡ Əsas tədbirlərdən biri dövlətin valyuta ehtiyatlarının bir qismini Azərbaycan banklarında yerləşdirməkdir. Dünya bank qruplarının itkiləri fonunda Azərbaycanın Mərkəzi Bankları ölkənin Neft Fondunun aktivlərinin daha etibarlı

¹ 2008-ci ilin yekunlarına görə, Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti inamlı sabitliyi ilə fərqlənir. Statistik göstəricilər baxımından mənzərə belədir: ÜDM 11 faiz, əhalinin pul gəlirləri 36 faiz artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 16 faizdən 13,2 faizə düşmüş, orta aylıq əməkhaqqı 335 dollara çatmış, pensiya, orta hesabla 120 dollaradək artmış, il ərzində 120 mindən çox yeni iş yeri yaradılmışdır.

* Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 may 2005-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında “Anti-inflyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” fərmanı ilə inflyasiyanın tənzimlənməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir.

† AR Prezidenti İlham Əliyevdən nitqindən sitat: “Əsassız inhisarçılığa, qeyri-sağlam rəqabətə son qoyulmalıdır. Bu işlərlə məşğul olan tərəflər ciddi şəkildə cəzalandırılmalıdırlar ki, bu sahədə biz ciddi dönüş yaradaq. Bu sahədə maksimum şəffaf olmalıdır, dövlət qurumları tərəfindən bütün qanunsuz tələblər, xoşagəlməz hallar, qanunsuz müdaxilələr dərhal dayandırılmalıdır. Bu qanunsuz işlərlə məşğul olanlar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Artıq olunur və daha geniş və daha ciddi şəkildə olmalıdır”.

‡ sitat: “Biz həmişə maliyyə intizamının möhkəmlənməsinə fikir vermişik. İndiki şəraitdə bunun daha da böyük əhəmiyyəti var. Ona görə maliyyə intizamı, maliyyə resurslarının xərclənməsinə nəzarət – bu, həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır, indi isə buna daha da böyük ehtiyac var”.

“saxlanma yerlərinə” çevrilməkdədir. Bundan əlavə, antiböhran tədbirləri sahibkarlara bundan sonra da güzəştli kreditlərin verilməsini nəzərdə tutur*.

4. Real iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun davam etdirilməsi†.
5. Sosial öhdəliklərin dəstəklənməsi. ‡
6. Sənaye müəssisələrinin daxili bazara istiqamətləndirilməsi§.
7. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.** 2009-cu ildə ölkənin özünü bütün strateji ərzaq məhsulları ilə tam təmin etməsi xətti götürüləcəkdir. Buna müvafiq olaraq, fermerlərə subsidiyaların verilməsi, gübrə alınması və güzəştli şərtlərlə onlara verilməsi davam etdiriləcəkdir.

Beləliklə, xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda səmərəli antiböhran idarəçiliyini həyata keçirməyə imkan verən ən önəmli amil ev idarələri və işgüzar dairələr tərəfindən ölkə prezidentinə olan inam və güvən sistemidir.

Ən rəşional variant, gözlənilə biləcək böhranların öncədən təsbit edilməsi və buna qarşı tədbir alınması ən doğru siyasət olaraq görülməkdədir.

Azərbaycanda bunun üçün, ilk növbədə, siyasi iradə ortaya qoyulubdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ifadəsi bunu isbat edir: “ Bu gün Azərbaycanda elə bir sahə yoxdur ki, konkret proqramla təmin olunmasın. Həm də qəbul edilmiş bütün proqramlar konkret xarakter daşıyır. Hər bir proqramın konkret icra mexanizmləri, konkret maliyyə bazası var və bütün texniki imkanlar var. Digər tərəfdən, konkret proqramlar icra olunmağa başlanmışdır, maliyyə sektorunda nizam-intizam möhkəmləndirilmişdir. Əlbəttə ki, neft-qaz sahəsində görülən işlər maddi imkanlarımızı genişləndiribdir və biz bu imkanlardan çox səmərəli istifadə etdik. Həm investisiyalar qoyuldu, həm də özəl sektorun inkişafına çox gözəl şərait yaradıldı, böyük həcmdə kreditlər verilməyə başlanmışdır. Beləliklə, bu gün biz tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq oturmuş iqtisadiyyatdır və dünyanı bürümüş maliyyə və iqtisadi böhran zamanı Azərbaycanda bu, çox az hiss olunur. Biz elə etməliyik ki, böhranın ola biləcək mənfi təsirini maksimum dərəcədə azaldaq və mən şübhə etmirəm ki, buna nail olacağıq”††.

* sitat: “Mən hesab edirəm ki, xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarımızdan biz müəyyən həcmdə ən əmniyyətli, ən etibarlı yerli banklara yerləşdirə bilərik. Ancaq o şərtlə ki, bu vəsait yalnız iqtisadiyyatın real sektoruna yönəldilsin və bu vəsaitin xərclənməsində dövlət nəzarəti həddindən artıq güclü olsun”.

† sitat :Azərbaycanda bu gün yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması üçün dövlət öz köməyini göstərməlidir.

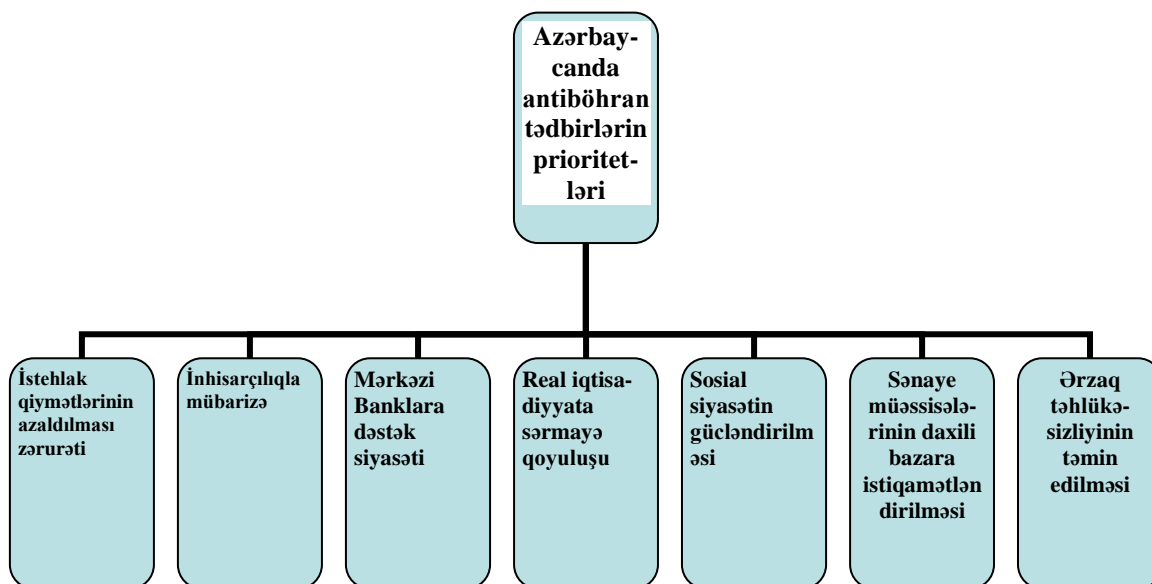
‡ sitat : Sosial problemlərin həlli, ümumiyyətlə, ölkənin inkişaf imkanlarını göstərir. Azərbaycanda bu sahəyə daim böyük diqqət göstərilmişdir və əlbəttə ki, bizim artan maddi imkanlarımız sosial məsələlərin həllinə çox müsbət təsir etmişdir. Azərbaycanda bu istiqamətdə görülmüş işlər onu göstərir ki, sosial məsələlər, sözün əsl mənasında, bizim üçün prioritetdir.

§ sitat : “Azərbaycanın təcrübəsi və apardığımız siyasət onu göstərir ki, biz öz maliyyə imkanlarımızdan ən düzgün, ən ağıllı şəkildə istifadə etdik. O maliyyə resursları investisiyalara qoyuldu, iqtisadiyyatın real sektoruna qoyuldu, energetika, qazlaşdırma, nəqliyyat, səhiyyə və təhsilə, humanitar sahəyə qoyuldu”.

** sitat : “Bu gün Azərbaycanda istehlak olunan məhsulların tam əksəriyyəti, yəni qida məhsullarının tam əksəriyyəti yerli istehsalıdır. Bu böyük nailiyyətdir, həm ölkədə biznesin, sahibkarlığın inkişafına, regionların inkişafına böyük xidmət göstərir, eyni zamanda, biz ərzaq təhlükəsizliyimizi təmin edə bilmişik”.

†† Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının yekunlarına həsr olunmuş konfransda Prezident İlham Əliyevin giriş nitqi (23-02-2009 13:58)

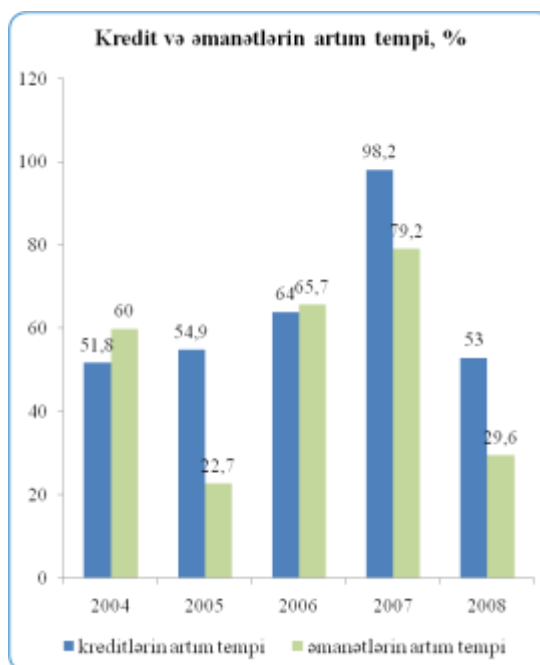
Sxem 2. Azərbaycanda antiböhran tədbirlərin prioritetləri

Azərbaycanda global böhranın qarşılınması

Bank sektorunun 5 ildə sıçrayışlı artımı:

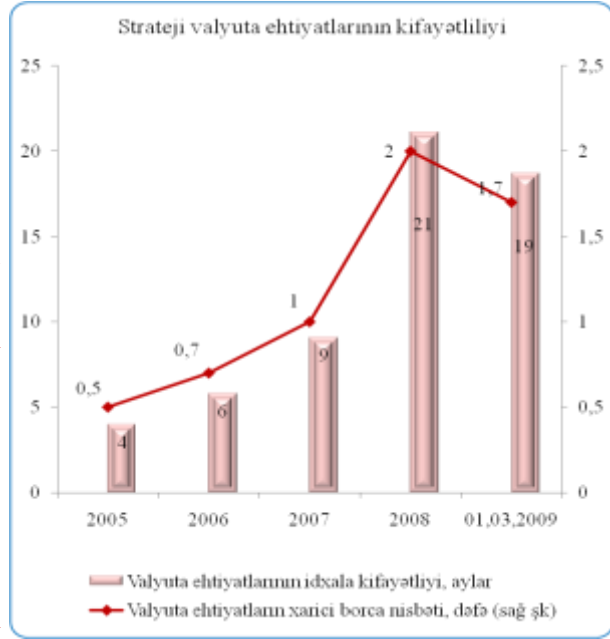
- ❑ Sektor iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən olmuşdur;
- ❑ Sektorun maliyyə dərinliyi (aktivlər/qeyri-neft ÜDM) 3 dəfə artmışdır;
- ❑ Kreditlər 11.7 dəfə, əmanətlər 7.6 dəfə artmışdır;
- ❑ Sektor dünya maliyyə sistemində sürətlə inteqrasiya etmişdir;
- ❑ Təkcə 2007-ci ildə xaricdən cəlb olunan maliyyə resursları 2.8 dəfə artmışdır.

Azərbaycanda global böhranın qarşılınması

2008-ci ildə

- ❑ **İqtisadi artım:**
 - Azərbaycan: 10.8%
 - MDB (orta): 6%
 - Avrozona: 0.9%
 - Pribaltika: 0.5%
- ❑ **Strateji ehtiyatlar/məcmu xarici borc nisbəti: 2 dəfə**
- ❑ **Xarici dövlət borcu/valyuta ehtiyatları nisbəti:**
 - Azərbaycan: 16.5%
 - Pribaltika: 193%
 - Macarıstan: 121%
 - Ukrayna: 75%
- ❑ **Strateji ehtiyatlar/idxalın örtülməsi, aylar ilə: 19 ay**
- ❑ **Ölkənin kreditor mövqeyi – xaricə qarşı xalis maliyyə tələbləri: 12.6 mlrd. dollar**

13

Sxem 3. Azərbaycanda global böhranın qarşılınması.

Bank böhranlarına qarşı alınabilecek tədbirlər paketi kontekstində: Əmanət Sığorta Fondunun fəaliyyəti

Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar hazırlanır. Məhz, bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar kontekstində Əmanət sığorta sistemi (ƏSC) fəaliyyət göstərir.

1930-cu illərdə ABŞ-da banklardan əmanətin çəkilməsini önləmək üçün mükəmməl bir dərman olaraq ortaya çıxmış və illərdən bəri özəl sektoru əmanət riskindən qorumaqdadır. Bankın əmanət sahibləri, bank seçimində öz təhlillərindən çox hökumətin sığorta sahəsində təcrübəsinə əsaslanaraq güvən alır.

Əmanət sığorta sisteminin tətqiqatı 1930-cı illərdə ABŞ-da bank iflaslarına cavab olaraq qanuni çərçivəyə minmişdir. Əmanət sığorta sisteminin təməlləri 1933-cü ildə FDİC* (Federal Deposit Insurance Commite) qurulması ilə başlamışdır. ABŞ-da bank əmanətlərinə təminatı Federal Deposit Insurance Corporatin (FDİC) adlı qurum həyata keçirir.

Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrdə “əmanət-sistemlərinə aid təlimatlar 30 may 1994-cü il 94/19 EC sayılı Avropa parlamentində qəbul edilmişdir. Təlimata görə birliyə daxil olan dövlətlərdə fəaliyyət izni olan bütün bankların cəlb etdikləri əmanətlər qarşılığında əmanət sığorta sistemində iştirakına məcburiyyət gətirmişdir. Təlimatın 3-cü maddəsinin 1 bəndinə görə kredit qurumları əmanət sığorta sisteminə qatılmadıqca, banklara əmanət toplamaq lisenziyası verilmir. Təlimatın 7-ci maddəsinə görə birliyə üzv olan dövlətlərin əmanətçilərə 20.000 Avroya qədər olan bölümünü ödəməklə məsuldur.

* FDİC 1934-ci ildə bank sistemi içərisində əmanət sahiblərinə güvən saxlamaq məqsədilə qurulmuşdur. FDİC, üzvlərinin maksimum 100.000 \$-a qədər olan əmanətlərini güvən altına almaqdadır.

2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı Avropa Birliyi ölkələri arasında əmanət sığorta sistemi haqqında qəbul etdikləri qərarların deklarativ olduğunu ortaya qoydu. Məsələn, İrlandiya və Yunanıstan hökumətləri təktərəfli olaraq bank əmanətlərinə (həcmindən asılı olmayaraq) 100 % zəmanət verdi. Böyük Britaniya hökuməti İrlandiya hökumətinin bu qərarına təpki olaraq əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 35 min funt sterlinqdən 50 min funt sterlinqədək artırdı. Bütün bu kimi addımlar AB üzv ölkələrində “iqtisadi millətçilik” siyasətinin bank sektorunda “moral hazard” təhlükəsinə yol verəcəyini ortaya qoydu.

2008-ci ilin sentyabrında Rusiya əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 100 min rubldan 200 min rubla, ödənişlərin maksimal məbləğini isə 400 min rubldan 700 min rubla qaldırmaqla əmanətlərə tətbiq olunan dövlət təminatının artırılmasını elan etdi. Lakin bu tədbir hələ ki, əhəmiyyətli kapital axınına səbəb olmadı.

Azərbaycanda «Əmanətlərin sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci ildə dərc edilməklə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir. Fond tərəfindən sığortalanan əmanətlər üzrə kompensasiya məbləği 4000 manatdan 6000 manata qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 08 may 2009-cu il tarixdə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etmişdir.

Qanuna edilmiş dəyişikliklə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının uçot faiz dərəcəsi asılılığı aradan qaldırıldı. Qəbul olunmuş qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş növbədənənar iclasda Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi.

Qeyd edək ki, 2009-cu il 01 yanvar tarixindən etibarən Fonda üzv olan banklarda 15 faiz dərəcəsi ilə və bu faiz dərəcəsi həddində əmanətlər yerləşdirmiş əmanətçilərin əmanətləri qorunan əmanətlər hesab olunur və fond tərəfindən sığortalanır.

Xatırladaq ki, qanuna edilmiş dəyişikliyə əsasən kompensasiya məbləğinin maksimum həddi 30 min manatdır. Əmanətçilər əmanətlərin sığortalanması üçün heç bir ödəniş etmirlər. Sığorta haqları yalnız banklar tərəfindən ödənilir. Bundan başqa, qanuna dəyişikliyə uyğun olaraq hər hansı iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verərsə, əmanətçilər sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanətin 100 % həcmində və maksimum 30 000 min manat məbləğində kompensasiya ala biləcəklər. Qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiya məbləğinin 30 min manata çatdırılması MDB məkanında ən yüksək kompensasiya məbləğidir. Müqayisə üçün Qazaxıstanda kompensasiya məbləği 33 min, Rusiyada isə 25 min ABŞ dolları təşkil edir.

Beləliklə, əmanət sığorta sisteminin məqsədi – makro baxımdan əmanət sahiblərinin bank sistemlərinə olan güvəni gücləndirir və əmanətlərin bankçılıq sistemi kənarında qalmasını və ya sistem kənarına çıxarılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, ƏSS yığım sahiblərinin əmanətlərini topluca və ani olaraq banklardan çəkmələri durumunda bu sektorda yaşanabiləcək böhranların da qarşısını alır və ya ola biləcək mənfi təsirləri minimuma endirilməsində böyük xidməti vardır.

2009-cu ildə proseslər

Qlobal böhran və manatın məzənnəsi:

- ❑ Valyuta bazarında təzyiğin artmasına baxmayaraq, manatın məzənnəsi sabitdir
- ❑ Manatın sabit qalmasının əsas arqumentləri:

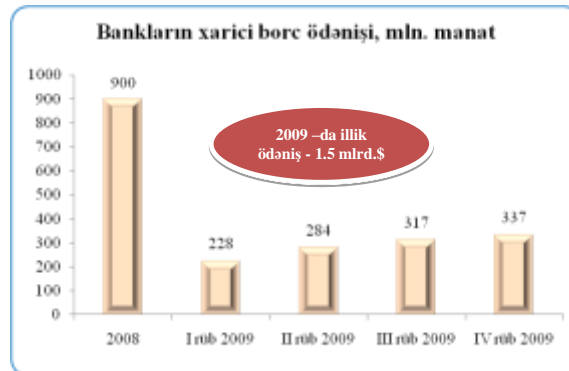
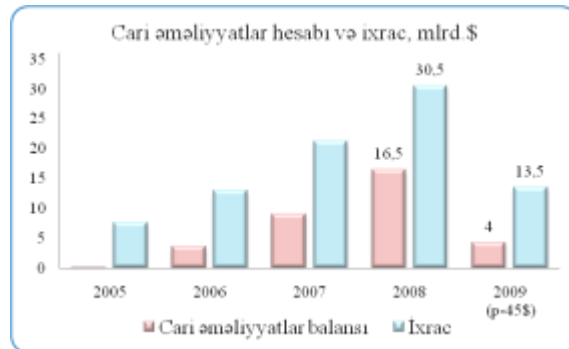
- Maliyyə sabitliyini qorumaq:
 - əmanətlərin qorunması;
 - xarici borc a xidmət xərclərinin artmaması ;
 - kredit portfelinin pisləşməməsi (kreditlərin yarısı xarici valyutadadır).
- Yüksək inflyasiyadan qorunmaq.
 - bəzi MDB ölkələrində devalvasiyadan sonra orta aylıq inflyasiya tempi 2 dəfə yüksəlib
 - Azərbaycanda yerli istehsalın material tutumunda idxal olunan materialların payı 50%-dir.
- Dollarizasiyanın kəskin artmasına yol verməmək.
- Tədiyə balansını fundamental amildir, neftin 40 -50\$ olması halında belə valyuta ehtiyatları azalmayacaq.

Valyuta	Uzuclaşma 2009-cu il I rüb
Rus rublu	12%
Türk lirəsi	10%
Qazax təngəsi	20%
Ukr. qrivnası	54%
Belarus rublu	34%
Erməni dramı	20%

17

2009-cu ildə proseslər

- ❑ Tədiyə balansında profisitinin azalması, lakin qalması
- ❑ Bankların xarici borc ödənişi: cari ildə 1.5 mlrd.\$ olacaq (portfelin 18%-i qədər);
- ❑ Pul bazarlarının aylıq həcmnin 2 dəfə azalması;
- ❑ Valyuta bazarına təzyiğin artması: indiyədək Mərkəzi Bank 1 mlrd.\$ satmışdır (bunun 38%-i nağd dollar);
- ❑ Deflyasiya: son 3 ayda 2%, daşınmaz əmlak bazarında 4%;
- ❑ Kreditlərin artım dinamikasının sabitləşməsi.

18

Mənbə: Elman Rüstəmov. Qlobal böhran və Mərkəzi Banklar. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 21 aprel 2009-cu il.

Azərbaycanın qlobal böhrana qarşı görülən tədbirlərə verilən qiymətləndirmə

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranın (2008) yaxınlaşdığı kontekstində Azərbaycanda maliyyə sabitliyi qorunub saxlanılması ilə səciyyələnmiş, bank sistemində sabitlik və artım dinamikası təmin olunmuşdur.

Bu ifadənin əsasını Prezident İlham Əliyevin aşağıdakı fikri təşkil edir: “Bildiyiniz kimi, bir ilə yaxındır ki, dünyanı qlobal maliyyə və iqtisadi böhran bürüyüb. Keçən il altı ayın yekunlarını müzakirə edərkən biz gələcək o böhranın ilkin görüntülərini, demək olar ki, qeyd etmişdik. Görülən tədbirlər nəticəsində və ümumiyyətlə, Azərbaycanda son illər aparılan islahatlar nəticəsində biz nail ola bilmişik ki, bu böhranın Azərbaycana təsiri minimum dərəcədə hiss olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun illər uğurla inkişaf edir, iqtisadiyyatımız çoxşaxəlidir və bu, əsas amildir ki, bizi bu çətin sınaqda qoruya bilmişdir. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq, bizim milli valyutamız devalvasiyaya uğramayıbdır. Bu da çox önəmli iqtisadi və sosial göstəricidir. Çünki bəzi ölkələrdə süni şəkildə devalvasiya etməklə, yerli istehsalçıların imkanlarını təşviq etmək məqsədləri güdüldü. Biz də buna gedə bilərdik. Ancaq nəzərə alsaq ki, ilk növbədə, insanların həyat səviyyəsi haqqında düşünməliyik, biz buna getmədik. Azərbaycan iqtisadiyyatı və milli valyutamız sabit qalmaq üçün kifayət qədər güclüdür və əminəm ki, gələcək aylarda bu sahədə heç bir dəyişiklik olmayacaqdır”^{*}.

Beləliklə, qlobal maliyyə və iqtisadi böhran şəraitində makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması, dövriyyədə pul kütləsinin artmasına nəzarətin gücləndirilməsi və maliyyə intizamının sərtləşdirilməsi, uğurla həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində ölkənin getdikcə artan maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, istehlak bazarına nəzarətin gücləndirilməsi, iqtisadiyyatda sağlam rəqabət mühitinin formalaşması ilə bağlı bir sıra vacib tədbirlərin, infrastruktur layihələrin və digər sosial və iqtisadi proqramların icra olunması və həyata keçirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan vətəndaşlarının rifahının yaxşılaşmasına və gəlirlərinin sabitləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəkdir.

Postkrizis Dünya İnstitutu: manat MDB-də ən dayanıqlı valyutadır, Azərbaycan böhrandan az itkilərlə çıxacaq;

Goldman Sachs: Azərbaycan iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə MDB ölkələri arasında liderliyini qoruyub saxlayır;

BVF: Azərbaycanın iqtisadi siyasəti qlobal böhrana davam gətirəcəkdir;

Dünya Bankı: Keçid dövründə Azərbaycan hökuməti iqtisadi islahatlar sahəsində nümunəvi uğurlar əldə etmişdir ki, bu da bir çox ölkələrlə müqayisədə onun qlobal böhrandan daha az itki ilə çıxmasına zəmin yaradacaq.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Rüstəmov Elman. Qlobal böhran və Mərkəzi Banklar. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009.
2. Məmmədov Z.F. Finans iqtisadiyyatı. – Bakı, 2003.
3. Məmmədov Z.F. Böhranın bank sistemində islahatların gücləndirilməsinə təsiri: dünya iqtisadi praktikasında əsas inkişaf yolları // Bank biznes. 2008. - № 12..
4. Mamedov З.Ф. Анатомия финансового кризиса. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2005. 10 с

^{*}Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında Prezident İlham Əliyevin giriş nitqi (22-07-2009 16:45).

5. Мамедов З.Ф. Роль кризиса в реформировании банковского сектора стран формирующихся рынков // Журнал Финансы и кредит, 2007 март, 10(250).
6. Е.Т.Гайдар. Финансовый кризис: в России и в мире. М., Просpekt, 2009.
7. S.Apak Küresel krizler. Istanbul, 2009. s.234.

AZƏRBAYCANIN BÖHRANDAN SONRAKI İNKİŞAF MODELİ

i.e.n. Əli MƏSİMLİ*

XÜLASƏ

Təqdim olunan tədqiqat işi Azərbaycanın böhrandan sonrakı inkişaf modelinin optimal variantının axtarışına həsr olunub. Tədqiqatda əsas məqsəd Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelinin işlənilib hazırlanmasının, eləcə də həmin modeli reallaşdırmaqdan ötrü islahatların yeni mərhələsinə başlanmasının zəruriliyini əsaslandırmaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaqdan ötrü, müəllif qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın əsas cəhətlərini araşdırmış, müqayisəli təhlil əsasında onun postsovet məkanına aid ölkələrə təsirini öyrənmiş və bu əsasda böhranın Azərbaycana məhdud təsirinin səbəblərini aşkarlamışdır. Eyni zamanda, tədqiqat işində böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə və real sektoruna, xarici iqtisadi fəaliyyətinə və sosial sahəyə göstərdiyi təsir də konkret statistika materiallarının köməyi ilə öz əksini tapmışdır. Aparılan təhlilin məntiqi nəticəsi kimi müəllif Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelini reallaşdırmaqdan ötrü həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər kompleksinin əsas məqamlarını özündə əks etdirən təkliflər irəli sürmüşdür. Tədqiqat işində öz əksini tapmış yanaşma üsulu və təkliflər, bir tərəfdən Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelini işlənilib hazırlanması işinin genişlənməsinə əlavə impuls verilməsi, digər tərəfdən isə hökumətin anti-böhran siyasətində istifadə edilməsi baxımından faydalı ola bilər.

Giriş

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri getdikcə daha artıq dərəcədə sürətlə qloballaşan maliyyə münasibətlərin təsiri altına düşür. Qlobal miqyasda xarici ticarətin, sərmayə və kredit qoyuluşlarının artım tempi dünyanın ümumi daxili məhsul istehsalının orta illik artım tempini xeyli üstələyir. Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, dünya ticarətinin məcmu dəyər göstəriciləri benəlxalq valyuta ticarətinin cəmi 5 faizini təşkil edir. Dünya bazarlarında likvidlərin 97-98 faizi bilavasitə maliyyə sektoru ilə əlaqədardır. Maddi istehsalla bağlı maliyyə əməliyyatları isə cəmi 2-3 faiz təşkil edir.¹ Ona görə də, dünya maliyyə bazarı, bir tərəfdən milli iqtisadiyyatları ucuz kredit və zəruri sərmayələrlə təmin etməklə inkişafın sürətlənməsində mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən isə dünya maliyyə bazarında baş verən sabitsizliklər “domino effekti” prinsipi ilə yayılaraq əksər ölkələrin iqtisadiyyatına sarsıdıcı zərbə vurur. Bu, özünü 2008-ci ildə başlayıb, 2009-cu ildə daha da dərinləşən dünya maliyyə-iqtisadi böhranının təmsalında çox aydın şəkildə nümayiş etdirir. Dünya maliyyə böhranının dərinləşməsi nəticəsində 2008-ci ilin sonlarına dünyanın inkişaf etmiş fond bazarlarında indekslər 40 faizən çox, inkişaf etməkdə olan ölkələrin birjalarında isə 50-75 faiz arasında aşağı düşdü. Dünya ölkələrinin anti-böhran xərcləri 12 trln dollara, yəni bütün dünyada istehsal olunan ümumi daxili məhsulun 20 faizinə yaxınlaşsa da, Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertlərinin hesablamalarına görə 2009-cu ilin sonlarına böhranın dünya iqtisadiyyatına vurduğu ziyan artıq 3,6 trilyon dolları ötür. Hazırkı dünya maliyyə böhranı digər qlobal problemlərin – qlobl iqlim dəyişikliklərinin, dünya ticarətindəki hərc-mərcliyin, beynəlxalq miqrasiyanın güclənməsi, terrorizmin və hərbi münaqişələrin artması, dünyadakı

* Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü

geosiyası və geoiqtisadi dəyişikliklərin təsiri altında dərinləşərək xeyli mürəkkəbləşmişdir. Böhran başlandıqdan bu yana dünya ölkələrinin həyata keçirdiyi antiböhran tədbirlərinin real təsirinin təhlili belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, hələlik dünyada qlobal problemlərin, o cümlədən, böhranın aradan qaldırılmasının etibarlı institusional mexanizmi yaradılmayıb. Ona görə də həyata keçirilən antiböhran tədbirləri əksər ölkələrdə böhranın köklü səbəblərini aradan qaldıra bilmədiyindən, onun mənfi təsiri davam etməkdədir.

Dünya maliyyə-iqtisadi böhranının Azərbaycanı məhdud təsirinin səbəbləri

Dünya maliyyə- iqtisadi böhranı postsovet məkanına aid ölkələrdən ən çox Ermənistan, Litva, Latviya, Ukrayna, Estoniya, Rusiya, Qazaxıstana təsir göstərib. Moldova, Qırğızıstan, Belarus-böhrana orta səviyyədə məruz qalıb. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatların qiymətləndirmələri göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı böhrana daha yaxşı tab gətirən ölkələr sırasındadır.² 2008-ci ildə dünyada iqtisadi artım tempi 2,3 faiz, avro zonasına aid olan ölkələrdə 2 faiz, MDB-də 5 faiz³ olduğu halda, Azərbaycanda iqtisadi artım tempi orta dünya göstəricisini 4 dəfə, avro zonası ölkələrini 5 dəfə, inkişaf etməkdə olan, eləcə də MDB ölkələrinin artım tempini isə 2 dəfə üstələyərək 10,8 faiz təşkil etmişdir. MDB-nin Dövlətlər- arası Statistika Komitəsi və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının proqnozlarına görə, 2009-cu ildə ÜDM-in Rusiyada-8,5 faiz, Ukraynada-14 faiz, Ermənistanda-19 faiz, Moldo- vada-8 faiz, Litvada-18 faiz, Latviyada-16 faiz, Estoniyada- 13 faiz azalacağı, Azərbaycanda isə 8 faiz, Azərbaycan hökumətinin proqnozlarına görə isə 12 faiz artacağı gözlənilir.

Bunu şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakı məqamlar xüsusi yer tutur:

1. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya maliyyə bazarından güclü asılılığı yoxdur. Böhran başlayana qədər Azərbaycan bankları xarici maliyyə bazarlarından cəmi 2,5 mlrd. dollar məbləğində kredit resursları cəlb etmişdi ki, bu da onun bütün bank öhdəliklərinin 25 faizindən azını təşkil edir. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 70-100 faiz həddinə çataraq həmin ölkələrin maliyyə- bank sistemində sarsıdıcı zərbə vurmuşdur. Məsələn, Qazaxıstanın dövlət borcu ÜDM-in cəmi 1,5 faizi (2 mlrd. dollar) səviyyəsində olması fonunda xüsusi bölmənin dövlət tərəfindən zəmanət verilməyən borcu 2008-ci ilin sentyabrına 103 mlrd. dolları ötdü ki, bu da Qazaxıstanın ÜDM-nin 80 faizinə yaxın bir səviyyədə ümumi xarici borcun yaran- masına gətirib çıxarmış oldu. Qazaxıstanın maliyyə bazarındakı bu qəbildən olan vəsaitlərin sürətlə çəkilməsi dünya maliyyə bazarındakı böhranın həmin ölkənin iqtisadiyyatına daha güclü zərbə vura bilməsinə şərait yaratmış oldu. Beynəlxalq maliyyə bazarının həmin qəbil- dən olan resurslarının, eləcə də spekulativ kapitalın həcmində ifrata çatmaması hesabına Azərbaycan özünü dünya maliyyə böhranının ən dağıdıcı ilk dalğasından qoruya bildi.

2. Böhrandan əvvəlki illərdə Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstanda iqtisadiyyatın maliyyə- ləşdirilməsində ağırlıq mərkəzi daxili investisiyalardan xarici investisiyaların üzərinə keçil- mişdisə, Azərbaycanda əksinə, iri neft layihələrinə sərmayə qoyuluşu mərhələsi başa çatdı- ğından, daxili sərmayənin payı artmağa başlamış və 2009-cu ildə onun xüsusi çəkisi 80 faizə çatmışdır. İri layihələrin maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitinin payı artmış və nəticədə dövlət xüsusi sektorun ən iri sifarişçisinə çevrilmişdir. Həmin amil kapitalın geri çəkilməsi və ya ölkədən kapital axını nəticəsində müəssisələrin kütləvi surətdə dayanması, kütləvi işsizlik və sair bu kimi fəsadların Azərbaycanda dərinləşməsinə mühüm rol oynamışdır.

3. Mərkəzi Bankın, Maliyyə Nazirliyinin və digər hökumət strukturlarının mühafizə- zəkar, ehtiyatlı və kifayət qədər də savadlı siyasəti dünya maliyyə böhranının Azərbaycana mənfi təsirini minimuma endirilməsində mühüm rol oynamışdır.

4. Böhranın yaratdığı fəsadlar əksər ölkələrin valyuta ehtiyatlarının əriməsinə səbəb olsa da, Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2007-ci ildəki 7,4 mlrd dollardan 2009-cu ildə 20 mlrd dollara çatmış və 2,5 dəfə artmışdır. Böhran nəticəsində 2008-ci ilin ortalarından 2009-cu ilin əvvələrinə qədər Rusiyanın qızıl- valyuta ehtiyatları 35 faiz, Belarusun 37 faiz, Ukraynanın 27 faiz, Ermənistanın 21 faiz, Qırğızistanın 17 faiz, Qazağıstanın 13 faiz azaldığı halda Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 30 faiz artmışdır.⁴ Nəticədə Azərbaycan global böhranın fəsadlarından qorunmaqdan ötrü yaxşı “təhlükəsizlik yastığı” əldə etmiş, bu isə, öz növbəsində, hökumətin manevr imkanlarını artıraraq böhranın mənfi təsirindən yayınmaqda, psixoloji və potensial imkanlar baxımından isə böhranın nəticələrini öz gücünə aradan qaldırmaq imkanı yaratmışdır. 2008-ci ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun 11 faizə qədər, neftdənkənar sahələrin 16 faizə yaxın, sərmayə qoyuluşlarının 34 faiz, kredit qoyuluşlarının 50 faizdən artıq, əhalinin gəlirlərinin isə 38 faiz artması,⁵ 2009-cu ildə templər aşağı düşsə də, hər halda əksər sahələrdə artım prosesinin yenə də davam etməsi göstərir ki, Azərbaycan dünya maliyyə böhranının birinci dalğasına nəinki duruş gətirə, həm də keçmiş SSRİ-yə daxil olan ölkələr arasında ən dinamik inkişaf edən ölkə statusunu qoruyub saxlaya bilib. Dünya İqtisadi Forumunun makroiqtisadi sabitlik, əmək bazarının səmərəliliyi, dövlət idarəetməsinin, infrastrukturun və maliyyə bazarının mükəmməllik səviyyəsi və bu kimi digər mühüm meyarlar əsasında 2009-2010-cu il üçün hazırladığı "Global Rəqabətlik Hesabatı"nda Azərbaycan 18 pillə irəliləyərək, 133 ölkə arasında 51-ci yerə, MDB ölkələri arasında isə 1-ci yerə yüksəlmişdir. Bu hesabatda qonşu ölkələrdən Türkiyə 61-ci, Rusiya 63-cü, Qazaxıstan 67-ci, Ukrayna 82-ci, Gürcüstan 90-cı yerdədir.

Lakin bütün bunlar heç də o demək deyildir ki, dünya maliyyə böhranı Azərbaycana təsir göstərmir və bu yöndəki risklərin ölkəmizə dəxli yoxdur.

Dünya maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri

Azərbaycanın maliyyə bazarının dünya maliyyə bazarından asılı olmaması, ölkənin maliyyə bazarında xarici kapitalın payının azlığı, “təhlükəsizlik yastığı” kimi yetərincə valyuta ehtiyatlarının mövcudluğu və hökumətin yeritdiyi kifayət qədər səliqəli siyasət global böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirinə azaldılmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə təhlillər göstərir ki, 2009-cu ildə dünya maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri güclənmişdir. Bu təsir özünü daha çox üç istiqamətdə göstərir:

1. Dünya bazarında neftin qiymətinin 2008-ci ilin ortaları ilə müqayisədə aşağı düşməsi;
2. Dünya maliyyə bazarında ucuz maliyyə resurslarının məhdudlaşması;
3. Dünya bazarlarında ümumiyyətlə mal və xidmətlərə tələbatın azalması.

Dünya bazarında neftin qiyməti 2008-ci ilin ortalarındakı 147 dollardan ilin sonuna 35-40 dollardan da aşağı enməklə 4 dəfəyə yaxın azaldı. Azərbaycanın ÜDM-də neft amilinin payı 60 faiz, dövlət büdcəsində ondan da artıqdır. Dünya bazarında neftin qiymətinin cəmi 1 dollar aşağı düşməsi ölkənin ÜDM-ni 230-250 mln dollar azaldır. Ona görə də neftin qiymətinin kəskin sürətdə aşağı enməsi 2008-ci ildə ÜDM-in artım tempinin proqnozlaşdırıldığı 18,2 faizə qarşı 10,8 faiz təşkil etməsində əsas rol oynamışdır.

Dünya maliyyə bazarında ucuz maliyyə resurslarının məhdudlaşması Azərbaycan banklarının bu cür yeni kredit xətlərinin açmasında çətinliklər yaradır. Bundan əlavə ölkənin kommersiya bankları aldıkları 2,5 mlrd. dollarlıq xarici borcun 2 mlrd. dollarını qaytarmalı olub. Amma bu məbləğ bankların məcmu kredit resurslarının 25 faizindən də azını təşkil etdiyindən, ölkənin bank sistemində Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstanda olduğu kimi ağır zərbə vura bilməyib. 2008-ci ildə Azərbaycan banklarının ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşu 53,5 faiz, əhalinin banklara əmanət qoyuşu isə 29,6 faiz artıb. Bu müsbət dinamizm 2009-cu ildə də

davam edib. Bununla belə kreditlər sahəsindəki problemlər 2008-ci ilin sonlarına yaxın özünü bir sıra bankların timsalında istehlak kreditlərinin verilməsinin dayandırılması və məhdudlaşdırılması, eləcə də dövrüvə vəsaitinin çatışmazlığı üzündən bəzi iş adamlarının bankdakı hesablarından pul çıxarması şəkildə göstərməyə başlamışdır.

Son zamanlar dünya maliyyə böhran şəraitində əksər ölkələrdə, o cümlədən, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi və xüsusi çəkisinin kəskin artımı baş verib ki, nəticədə bəzi ölkələrdə bu göstərici 15-20%-dək yüksəlib. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların və qeyri-bank kredit təşkilatları tərəfindən verilən kreditlərin tərkibində olan vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 2009-cu ilin noyabrın 1-nə 290 mln. manat təşkil edib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2 dəfə artıqdır. Azərbaycanda vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi son bir ildə 2,1%-dən 3,6%-dək yüksəlib.

Azərbaycanın xarici dövlət borcunun həcmi 2009-cu ilin oktyabr ayının 1-nə 3 331,5 mln. ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da cari ilin əvvəlinə olan analoji göstərici ilə müqayisədə 11% çoxdur. Xarici dövlət borcunun ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti isə 8,7%-ə bərabər olub.

Dünya bazarlarında tələbin aşağı düşməsi, Azərbaycanın neftdən kənar sahələrin ixrac yönlü məhsul istehsal edən şirkətlərinin fəaliyyətinə və gəlirlərinə mənfi təsir göstərmişdir. 2009-cu ilin on ayının nəticələrinə görə, böhran sərmayə qoyuluşlarının 20 faiz, büdcənin gəlirlərinin 4,5 faiz, xərclərinin 4,5 faiz aşağı düşməsinə gətirib çıxarmış, xarici ticarət xeyli azalmışdır.

Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarı da qlobal maliyyə böhranından müəyyən qədər ziyan çəkib. Əmlakın dövlət qeydiyyatı xidmətinin məlumatlarına görə, 2008-2009-cu illər ərzində əmlakın bütün növlərinin qiymətləri orta hesabla 10- 15 faiz aşağı düşüb. 2008-ci ilin sonuna ikinci mənzil bazarında qiymətlər 2007-ci ilin səviyyəsinə enib, 2009-cu ildə bu proses nisbətən sabitləşməyə başlayıb. Qiymətlərin aşağı düşməyə başlaması, dünya maliyyə böhranının təsiri altında daşınmaz əmlak bazarında fəallığın azalması ilə əlaqədardır. Nəticədə, Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarındakı enmələr dövrünün problemlərinin ağırlığına dözə bilməyən şirkətlərin həmin bazarı tərk etməsi prosesi gedir. Digər şirkətlər isə maliyyə problemlərini həll etməkdən ötrü mənzillərin qiymətini aşağı salmaq və digər təşviqləndirici üsullardan istifadə edirlər.

Dünya maliyyə böhranının təsiri əmək bazarında da hiss olunur. Milli sahibkarlar konfederasiyasının məlumatına görə, 2008-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının tikinti, ticarət, məişət texnikası istehsalı və satışı, mebel istehsalı və sair bu kimi sahələrdə, 2009-cu ildə isə kimya sənayesində iş yerlərinin azalması və işçilərin bir hissəsinin məzuniyyətə göndərilməsi halları baş verib. Amma Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin apardığı monitorinqin nəticələrinə görə, 2008-ci ildə və 2009-cu ilin əvvəllərinə həmin sahələrdə işdən azad olanların sayı məhdud xarakter daşıyır. Belə ki, nazirliyin məlumatlarına görə, 2008-ci ildə işləyən vətəndaşların yalnız 0,86 faizinin əmək müqaviləsi dayandırılıb. Monitorinqə cəlb olunan 244 min işçisi olan 3463 müəssisədə təqribən 2000 nəfərin əmək müqaviləsi dayandırılıb ki, bu da həmin müəssisələrdə çalışanların cəmi 0,8 faizini təşkil edir. Təbii ki, nazirliyin keçirdiyi monitorinq qlobal maliyyə böhranının təsiri altında Azərbaycanın əmək bazarında baş verən prosesləri tam əks etdirmir, amma hər halda çox mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edən bu fəaliyyət sahəsindəki meyil və proseslərin məğzini təsvir etməkdən ötrü zəngin məlumat verir.

**Postsovet məkanı ölkələrində 2007-2010-cu illər üzrə Ümumi Daxili Məhsulun
dinamikası**

	2007	2008	Proqnozlar	
			2009	2010
Azərbaycan	25	10,8	6-8	6
Ermənistan	13,8	6,8	-16	0-2
Belarus	8,2	10	0	2
Gürcüstan	12,4	4	-5*	2*
Qazaxıstan	8,9	2,4	-2-0	0-2
Qırğızıstan	8,2	7,6	3	3
Moldova	3	7,6	-6-8	0
Rusiya	8,1	5,6	-7-8	1-3
Tacikistan	7,8	7,9	3-4	-
Özbəkistan	9,5	9,4	8	-
Ukrayna	7,6	2,1	-13-15	1-2
MDB üzrə orta hesabla	8	5	-7,5-8,5	1-3
Latviya	10,5	6,2	-16*	-2*
Litva	8	6,5	-18*	-3*
Estoniya	8	6	-13*	0*

* Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının proqnozları

Mənbə: MDB Dövlətlərarası Statistika Komitəsi (MDB DSK), MDB MSK-nın proqnozları;
Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının məlumatları.

Ekspert rəylərinə görə, Rusiyada böhran dərinləşdikcə orada işləyən miqrantların bir hissəsinin, o cümlədən, azərbaycanlıların 10-15 faizə qədərini vətənə qayıtmaq etimalı proqnozlaşdırılmışdı. Lakin 2008-2009-cu illərdə Azərbaycanda bu sahədə ciddi miqyas alan tendensiya nəzərə çarpmadı. Amma xaricdə, o cümlədən, Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların öz ailələrinə göndərdikləri pul məbləğinin aşağı düşməsi hiss olunmaqdadır. O ki, qaldı məsələnin digər tərəfinə, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin hesablamalarına görə, Rusiyada yaşayan azərbaycanlı vətənə qayıtdığı təqdirdə, iş düzəlmə məsələsi normal həll olunarsa, onlardan hər biri əlindəki sərmayə ilə azı 5-10 nəfəri də işlə təmin edə bilər.

Dünya maliyyə böhranının Azərbaycana təsirinin azaldılması yolları

2008-2009-cu illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ciddi sınaq ili oldu və ölkə iqtisadiyyatı bu sınaqdan postsovet məkanına aid ölkələrin əksəriyyəti ilə müqayisədə daha az itgi ilə çıxa bildi. Fikrimizcə, qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri daha çox aşağıdakı hallarda güclənə bilər:

1. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranın uzanması;
2. Dünya bazarında neftin qiymətinin Azərbaycanın 2010-cu il büdcəsində nəzərdə tutulan 45 dollardan aşağı enməsi və qiymətlərin aşağı səviyyədə qalması müddətinin uzanması;
3. Manatın məzənnəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi və yaxud daha da bahalaşması;
4. Azərbaycanın Antiböhran Proqramının ləng və səmərəsiz şəkildə həyata keçirilməsi.

Eyni zamanda, təhlil göstərir ki, sözügedən istiqamətlərdə gərginləşmələrin başvermə ehtimalı azdır. Ona görə də hökumət və Mərkəzi Bank Antiböhran Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində addımlar atır. Mərkəzi Bank mərhələlərlə

faiz dərəcəsinin 15 faizdən 2 faizə endirib. Kommersiya bankları mənfəət vergisindən azad edilib. Bütün bunlar bankların böhran şəraitində fəaliyyətinin normal davam etdirilməsi üçün zəruri addımlardır. Bununla belə, hökumətin Antiböhran Programında nəzərdə tutulan istiqamətlərdə görüləsi işlərin xeyli hissəsi hələ qabaqdadır.

Cədvəl 2

2008-2009-cu illərdə Azərbaycanın makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası

Göstəricilər	2009-cu ilin yanvar-noyabrı 2008-ci ilin yanvar-noyabrına nisbətən, faizlə	2008-ci ilin yanvar-noyabrı faktiki 2007-ci ilin yanvar- noyabrına nisbətən, faizlə
Ümumi daxili məhsul	109	111.5
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) ümumi həcmi	108.2	106.8
Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar	81.2	138.8
Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatlarının ümumi məhsulu	103.3	106.2
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	108.6	115.6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	95.5	167.2
Dövlət büdcəsinin xərcləri	94.5	172.
Adambaşına düşən gəlirlər	106.2	135.6
Bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əməkhaqqı, manat	111.7	124.3
İstehlak qiymətlərinin indeksi	101.5	121.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, makroiqtisadi göstəricilər, 2009-cu ilin yanvar-noyabrı, www.azstat.org

Hökumətin antiböhran siyasəti üç əsas blok üzrə bir-biri ilə əlaqələndirilmiş tədbirlər kompleksini özündə əks etdirməlidir:

Maliyyə və bank sisteminin gücləndirilməsi. Bu istiqamətdə büdcə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması və həmin vəsaitin öz təyinatına görə xərclənməsinin etibarlı mexanizminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Milli Məclisdə Büdcə Məcəlləsinin, Dövlət Maliyyə Nəzarəti haqqında Qanunun qəbulunun sürətlənməsinə, eləcə də Hesablama Palatasının səlahiyyətlərinin artırılması işinin davam etdirilməsinə ehtiyac vardır. Zəruri hallarda banklara sabitləşmə kreditlərinin verilməsi, bankların restrukturizasiyası, faiz dərəcələrinin aşağı salınması, əhalinin əmanətlərinə təminat dərəcəsinin artırılması və s. bu kimi tədbirlərdən sistemli şəkildə istifadə edilməlidir. Pul-kredit siyasəti sahəsində stimullaşdırıcı və daxili bazarın sabitləşdirilməsinə xidmət edən siyasətə keçilməlidir. Manatın məzənnəsinin sabit saxlanılması hökumətin antiböhran siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olub, dünya maliyyə böhranının təsirinin azaldılmasında mühüm rol oynayıb. 2008-ci ildə manat dollara nisbətdə 5,2 faiz, avroya nisbətdə isə 9 faiz bahalaşmış. Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın xarici ticarətinin cəmi 3 faizi netdən kənar sahələrin məhsullarıdır. Azərbaycanın daha çox ticarət etdiyi ölkələrin valyutalarının məzənnəsinin aşağı düşdüyü bir zamanda manatın bahalaşması, yalnız ölkədə makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaqdan ötrü atılan faktiki addım kimi qiymətləndirilməlidir. Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın neft gəlirlərinin azalması və eyni zamanda, ölkəyə dollar kütləsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha az məbləğdə daxil olması müşahidə olunur. Belə bir şəraitdə manatın məzənnəsinin uzun

müddət süni surətdə artırılması, bir tərəfdən Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarının xeyli hissəsinin sürətlə bu işə sərf edilməsinə, digər tərəfdən isə neftdənkənar sahələrin rəqabətqabiliyyətinin, eləcə də ixrac imkanlarının aşağı düşməsinə, eləcə də global maliyyə böhranı nəticəsində stimullaşmağa başlanan idxal daha da güclənə bilər. Bu isə yerli istehsalın neftdənkənar sahələrinin daralmasına, iş yerlərinin ixtisar edilməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də hazırkı böhran şəraitində ölkənin istehsalla məşğul olan bütün sahibkarlarının heç bir fəqr qoymadan dəstəklənməsinin ən səmərəli üsulu manatın məzənnəsinin həddən artıq yüksəlməsinə imkan verməyən və onun rəqabətqabiliyyətli məzənnəsinin təmin edilməsinə yönəldilən pul siyasətinin həyata keçirilməsidir.

İqtisadiyyatın real sektorunun dəstəklənməsi. Hökumət iqtisadiyyatın real sektorunun dəstəklənməsi istiqamətində təsirli tədbirlər kompleksi hazırlayıb həyata keçirməlidir. İstehsala qabaqcıl texnika və texnologiyanın tətbiqi hərtərəfli təşfiqləndirilməli, mənfəətin ən müasir texnikanın alınmasına yönəldilən hissəsi vergidən azad edilməli, eləcə də ölkəyə gətirilən müasir texnika və texnologiya gömrük vergilərindən azad edilməlidir. Azərbaycanın innovasiyalı inkişaf yoluna keçməsinə ötrü ölkədə islahatların yeni mərhələsi başlanmalı, elm tutumlu və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı hərtərəfli təşfiqləndirilməlidir. Bununla yanaşı iqtisadi fəallığı artırmaqdan ötrü vergilərin azaldılması, o cümlədən, mənfəət vergisinin 22 faizdən 18 faizə, əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) 18 faizdən 14 faizə, sosial sığortaya ayırmaların işəgötürənlər tərəfindən ödənilən hissəsinin tədricən azaldılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Sahibkarlara verilən güzəştli kreditlərin həcmünün artırılması və kreditə görə fəzi dərəcəsinin hazırkı 7 faizdən aşağı salınması çox zəruridir. İpəkçilik, xalçaçılıq, xalq sənətkarlığı və bir sıra perspektivli sahələrin inkişafına xidmət edən sahibkarlara vergi kanikullarının tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu istiqamətdə təklif olunan tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, neftdənkənar sahələrin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının lokomotivinə çevrilə biləcək yeni istehsal və xidmət sahələrinin meydana çıxmasına şərait yarada bilər.

Dünya maliyyə böhranının əhaliyə təsirinin azaldılmasının təmin edilməsi. Global maliyyə böhranı şəraitində əhəlinin güzəranına mənfə təsir göstərən bir sıra risklər, o cümlədən, əmanətlərin qiymətdən düşməsi və ya batması, əməkhaqlarının dondurulması, iş yerlərinin itirilməsi, əhəlinin aldığı kreditlərin qaytarılması sahəsində problemlər daha geniş yayılmışdır. Həmin təhlükəli meyillərin Azərbaycanın sosial həyatında yer tapmasına imkan verməməkdən ötrü hökumətin böhran şəraitində sosial proseslərin tənظيمlənməsi istiqamətində tədbirlər kompleksini hazırlayıb həyata keçirilməsinə, eləcə də ünvanlı sosial yardımın dairəsinin genişləndirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Dövlət, biznes strukturları və həmkarlar təşkilatlarının böhran şəraitində iş yerlərinin ixtisar edilməsi hallarının minimuma endirilməsi sahəsində razılaşıdırılmış əməkdaşlığın gücləndirilməsi, yeni işsizliyin məhdudlaşdırılmasında təsirli rol oynaya bilər. Bununla yanaşı dövlət iş yerlərini itirənlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görməlidir. Böhran şəraitində geniş təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi lazımdır ki, arzu edən hər kəs yeni ixtisas ala və həyat statusuna yenidən baxmaq imkanını əldə edə bilsin.

Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelinin reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri.

Böhranın təsiri ilə xeyli ölkə geniş anlamda təhlükəsizlik, rəqabətə davamlılıq, həyatın keyfiyyəti ilə bağlı məsələlərin xüsusi aktuallıq kəsb etməsi ilə müşayət olunan ciddi təhdid və çağırışlarla üz-üzə qalacaqdır. Əgər cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən

sistemli islahatların yeni mərhələsinə başlanılmasa, Azərbaycan ortamüddətli perspektivdə institusional dalana dirənə bilər. Ona görə də belə hesab edirik ki, Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelinə keçməsinin zamanı çatmışdır. Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelinə keçməsi dedikdə insan kapitalından, zəngin resurs potensialından və əlverişli geopolitik üstünlüklərdən istifadə etməklə, inteqrasiya imkanlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını, innovasiyalı texniki-iqtisadi inkişaf modelinə keçid və bu əsasda ölkədə həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tuturuq.

Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelində insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını **birinci prioritet** təşkil edir. Azərbaycanın əsl tərəqqisi və uğurları birbaşa insan inkişafı sahəsində əldə edəcəyi nəcildən asılı olacaqdır. İnkişafın innovasiyalı yoluna çıxmaqdan ötrü, islahatlar və milli dəyərlər kontekstində təfəkkürümüz köklü surətdə dəyişməlidir. Real iqtisadi azadlıq və demokratiyaya, yaradıcılıq azadlığına, şəffaflığa əsaslanan yeni mədəniyyətin formalaşması tələb olunur. İqtisadi strategiyamızda hakimiyyət strukturları, biznes strukturları və vətəndaş cəmiyyətinin yeni təfəkkürə əsaslanan çevik əməkdaşlığını nəzərdə tutan innovasiyalı inkişafın interaktiv idarə edilməsinə üstünlük verilməlidir. İnstitusional islahatlar həyata keçirilməli, insan kapitalı və innovasiyaların rolu artırılmalı, yeni ideya, ixtira və kəşv bazarları formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməli, istedadlı və rəşadətli düşüncə qabiliyyətinə malik insanlar hər vasitə ilə təşviqləndirilməlidir. Təhsilin keyfiyyəti yüksəldilməli, gənclərin intellektual azad və fəal vətəndaş mövqeyi ruhunda tərbiyələndirilməsi sahəsində proqram xarakterli tədbirlər görülməlidir. Ona görə ki, inkişafın innovasiyalı yoluna çıxmaqdan ötrü bizə milli və bəşəri dəyərlərə, demokratiya institutlarına, Konstitusiyaya hörmət edən, azadlığı hər şeydən üstün tutan, ağıllı, məsuliyyətli insanların cəmiyyətinə əsaslanan hərtərəfli yeniləşmə lazımdır.

İkinci prioritet – zəngin resurs, neft, qaz və sair resurslardan səmərəli istifadədir. Azərbaycan həm zəngin resurs potensialına, həm də əlverişli tranzit imkanları ilə regionun ən önəmli ölkəsidir. Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, Xəzərdə 15-22 mlrd. ton neft və 12-18 trln. kub metr qaz ehtiyatları vardır ki, onun da 5 mlrd. ton neft və 5 trln. kub metr qaz ehtiyatları Azərbaycana məxsusdur. Həmin potensiala görə Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında, həm də Avropanın neft və qazla təchizatının şaxələndirilməsində önəmli rol oynayır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, siyasi qərar çoxdan verilsə də hələlik Azərbaycan NABUCCO-nun yeganə real resurs bazasıdır. NABUCCO reallaşsa, Azərbaycan qazı Almaniyaya qədər gedib çatacaq və ölkəmizin Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolu artacaq. Sıxılmış Azərbaycan qazının Qara dəniz vasitəsilə Bolqarıstana çatdırılması Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına çıxarılmasının yeni marşrutu ola bilər. Azərbaycanın Odessa-Brodı-Plotsk-Qdansk layihəsində iştirakı həmin layihənin reallığını xeyli artırır. Həmin xəttlə Azərbaycan neftinin Polşaya çatdırılması və oradan da Litvanın Mejaykye neftayırma zavoduna ötürülməsi və emal olunan neft məhsullarının qonşu ölkələrin bazarlarına çıxarılması nəzərdə tutulur. Ona görə də Azərbaycanın enerji resursları üstə Qərblə Rusiya arasında rəqabət güclənəcək. Bu kontekstdə Azərbaycanın Qərblə əməkdaşlıqdakı fədakarlığı özündə məqsəd xarakteri daşımamalıdır. Azərbaycan Avropanın milli təhlükəsizliyi səviyyəsinə qalxmış enerji təhlükəsizliyi sahəsində nə səviyyədə etibarlı partnyor kimi çıxış edirsə, Avropa Birliyi də Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin bir nömrəli problemi olan ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında qəbul etdiyi müvafiq qətnamələrə hörmət edərək birmənalı mövqeyə nümayiş etdirməlidir.

Üçüncü prioritet Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyindən istifadə edərək, inteqrasiya imkanlarından səmərəli istifadədir. 2008-ci ilin avqustundakı Qafqaz böhranından sonra

dünyanın postsovet nizamının özülü xeyli dəyişmişdir. Belə şəraitdə yeni “Təhlükəsizlik, Əməkdaşlıq və İnkişaf Konsepsiyası”na təkidli tələb yaranmışdır. “Şərq tərəfdaşlığı” proqramı bu istiqamətdə, xüsusən də Azərbaycanın və digər iştirakçı ölkələrin avrointegrasiyası istiqamətində atılmış vacib addımdır. Bu əsasda Azərbaycanın mövcud konkret üstünlüklərin fəallaşdırılması və insan inkişafı qaynaqlarının imkanlarından kompleks istifadə edilməsi çox vacibdir. Son vaxtlar Azərbaycanın da üzv olduğu GUAM, Çex Respublikası, Polşa, həmçinin, Baltik və Skandinaviya ölkələri ilə əməkdaşlığa dair konkret layihələrin işlənilməsi işini intensivləşdirməyi qərara almışdır. Azərbaycanın yeni bazarlara çıxması sahəsindəki maneələri aradan qaldırmaqdan ötrü ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük məsələsi həll olunmalıdır. Çünki ÜTT-yə üzvlük istənilən halda Azərbaycana məhdudiyətlərdən daha çox üstünlüklər verəcəkdir. Belə ki, ÜTT-yə üzvlüyün köməyi ilə müəyyən ticari mübahisələrin ədalətli həllinə nail olmaq imkanı yaranır. Ölkə sahibkarları ÜTT-yə üzv dövlətlərin bazarına çıxış imkanı əldə edir. Ölkənin daxili bazarında rəqabət imkanı artır, milli qanunvericiliyin beynəlxalq qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması baş verir. Bununla yanaşı ölkəyə, xüsusən də neftdənkənar sahələrə sərmayə qoyuluşu ilə bağlı inam artar və həmin sahələrə sərmayə qoyuluşu imkanları genişlənmiş olar.

2009-cu ilin iyununda Baltik Assambleyası ilə GUAM Parlament Assambleyası arasında saziş imzalanmış və əməkdaşlığın əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Əməkdaşlığın əsas hədəfi Baltik və GUAM ölkələrində demokratiyanın genişlənməsi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafdır. Əməkdaşlıq haqqında belə bir sazişin BENELÜKS (Belçika, Niderland, Lüksemburq) Parlamentlərarası Məsləhət Şurası, Şimal Şurası və GUAM Parlament Assambleyası arasında imzalanması məqsədmüvafiq olardı. Belə bir addımın atılması Azərbaycanın və digər GUAM ölkələrinin Avropa strukturlarına integrasiyasının sürətlənməsinə ciddi təkan vermiş olar.

Düşünürük ki, belə əməkdaşlıq sayəsində global və regional təhlükəsizliyin təminatında ən etibarlı amillərdən olan strateji tərəfdaşlıq, konstruktiv və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq sahəsində, iqtisadiyyatın müasirləşməsində, inkişafın innovativ yoluna çıxmaq və bu əsasda çoxsahəli və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın yaradılmasında və Azərbaycanın, eləcə də qeyd olunan region ölkələrinin əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında böyük irəliləyişə nail olmaq mümkündür.

Nəticə

Təhlil göstərir ki, dünya maliyyə-iqtisadi böhranı obyektiv və təbii xarakter daşısa da, onun görünməyən tərəfləri xeyli dərəcədə “insanın bəd əməlinin” nəticəsidir. Böhran nəticəsində iqtisadiyyatın təkcə maliyyə sektoru deyil, real və sosial sektorları da böhranın güclü zərbəsinə məruz qalıb. Bu isə bir çox ölkələrdə işsizlər ordusunun artmasına, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, sosial gərginliyin, eləcə də sosial-siyasi xarakterli problemlərin artmasına gətirib çıxarıb.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya maliyyə bazarından güclü asılılığının olmaması, hökumətin, xüsusi sektorun çoxsaylı investisiya layihələrinin əsas sifarişçisi və maliyyələşdiricisi kimi çıxış etməsi, ölkənin yetərli qədər maliyyə resursları təmsalında etibarlı “təhlükəsizlik yastığının” yaradılması, antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün xarici mənbələrə müraciət edilməsinə ehtiyacın olmaması, Mərkəzi Bankın, Maliyyə Nazirliyinin və digər hökumət strukturlarının mühafizəkar, ehtiyatlı və kifayət qədər də savadlı siyasəti dünya maliyyə böhranının Azərbaycana mənfi təsirini minimuma endirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Bununla belə, Azərbaycan iqtisadiyyatının, eləcə də xarici ticarətinin strukturunun hazırkı vəziyyətində böhranın davam etməsi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya olunduğu sahələrdə birbaşa itgilərimiz daha çoxdur. Bu özünü dünya bazarında neftin qiymətinin, eləcə də xarici ticarətin həcmının kəskin sürətdə aşağı düşməsi nəticəsində Azərbaycanın gözlənilən gəlirlərinin azalmasında daha qabarıq göstərir. Neftin qiyməti ilə yanaşı, dünya bazarında tələbatın aşağı düşməsi də Azərbaycanın eksportunun azalmasında mühüm rol oynamışdır. Dünya maliyyə bazarında ucuz maliyyə resurslarının məhdudlaşması Azərbaycanın da maliyyə bazarına təsirsiz ötürülməmiş, bankların böhrandan əvvəlki səviyyədə istehlak kreditləri vermək imkanlarını məhdudlaşmasına və faiz dərəcələrinin artmasına səbəb olmuşdur. Böhranın sosial sahəyə təsiri özünü daha çox 2008-2009-cu illər ərzində büdcə təşkilatlarında çalışanların əməkhaqqlarının proqnozlaşdırılmış artımının ertələnməsində, bir sıra sahələrdə, xüsusən də kimya, neft-kimya, tikinti sahələrində iş yerlərinin azalmasında, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların öz ailələrinə göndərdikləri pul vəsaitinin məhdudlaşmasında və yeni iş yerlərinin açılma tempinin aşağı düşməsində göstərmişdir.

Böhrana qarşı tədbirlər siyasətində həllini gözləyən çoxsaylı məsələlər içərisindən üç problemin həlli önə çəkilmişdir:

1. İqtisadiyyatın maliyyə sektorunun sabitləşdirilməsi, maliyyə və bank sisteminin gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın likvidliyinin artırılmasının təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlər hesabına istehsalın artım templərinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması və qarşıdakı illərdə 8-9 faizlik davamlı inkişaf tempinin qorunub saxlanması.
2. İqtisadiyyatın real sektorunun, xüsusən də istehsalla məşğul olan kiçik və orta biznesin, aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının dəstəklənməsinin gücləndirilməsi. İnnovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının təşviqləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması. Tikinti sektorunda və daşınmaz əmlak bazarında yaranmış problemlərin həllinin sürətləndirilməsi.
3. İnflyasiyanın güclənməsinin qarşısının alınması və dünya maliyyə böhranının əhaliyə təsirinin azaldılmasının təmin edilməsi.

Böhranın təsiri ilə xeyli ölkə enerji və ərzaq təhlükəsizliyi, rəqabətə davamlılıq, həyatın keyfiyyəti və s. ilə bağlı məsələlərin xüsusi aktuallıq kəsb etməsi ilə müşayət olunan ciddi təhdid və çağırışlarla üz-üzə qalacaqdır. Azərbaycana gəldikdə isə yaxın perspektivdə ölkə iqtisadiyyatı yüksək artım sürətini saxlayacaq, 1 dolların 80 qəpik ətrafında məzənnəsi nisbi sabit qalacaqdır. Azərbaycanın 2010-cu ilin büdcəsində neftin bir barrelinin qiyməti 45 dollar proqnozlaşdırılırsa da, orta qiymət bundan yüksək olacaq və həmin real qiymət Azərbaycan büdcəsinin kəsirinin azalmasına, eləcə də sosial sahəyə əlavə vəsaitin ayrılmasına imkan verəcəkdir. Bununla belə enerjidaşıyıcılarının qiymətləri yenidən qalxarsa istehlak qiymətlərinin də qalxmasına impuls veriləcək. Biznes mühiti canlansa da çətin olaraq qalacaq. Bankların xaricdən kapital tapmaqda, yerli şirkətlərin isə əlverişli kreditlərə çıxmaqda çətinlikləri davam edəcək. Qlobal iqtisadi vəziyyətin əvvəlki illərlə müqayisədə pisləşməsi ölkənin qeyri- neft sektorunu inkişaf etdirilməsi sahəsində əlavə problemlər də yarada bilər.

Təkcə böhranı aradan qaldırmaq yox, həm də uzunmüddətli perspektivdə sabit artım və davamlı inkişafı təmin etməkdən ötrü iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə yönəldilmiş birgə layihələrin həyata keçirilməsi, maliyyə sisteminin inkişaf etdirilməsi, idxalı əvəz edən rəqabətqabiliyyətli istehsalın təşviqləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan da daxil olmaqla əksər postsovet məkanı ölkələri qarşıdakı illər ərzində həyatın bütün sahələrində kompleks dərin və çətin islahatlar keçirmədikləri təqdirdə bu

ölkələr başqa şəkili böhrana yuvarlana bilər. Bunun nəticəsi kimi əgər cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən sistemli islahatların yeni mərhələsinə başlanılmasa, Azərbaycan orta müddətli perspektivdə institusional dalana düşə bilər. Ona görə də Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelinə keçməsinin zamanı çatmışdır. Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelinə keçməsi dedikdə, insan kapitalından, zəngin resurs potensialından və əlverişli geopolitik üstünlüklərdən istifadə etməklə, inteqrasiya imkanlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını, innovasiyalı texniki-iqtisadi inkişaf modelinə keçid və bu əsasda ölkədə həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tuturuq. Ona görə də məruzədə Azərbaycanın böhrandan sonrakı optimal inkişaf modelində insan kapitalından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasını birinci, zəngin resurs, neft, qaz və s. resurslardan səmərəli istifadə ikinci, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyindən istifadə edərək inteqrasiya imkanlarından səmərəli istifadə, isə üçüncü prioritet təşkil edir.

Azərbaycanda islahatların yeni mərhələsinə başlamaqla, qeyd olunan tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, bir tərəfdən global maliyyə böhranının Azərbaycana təsirinin minimuma endirilməsində, digər tərəfdən isə ölkənin innovasiya sıçrayışına nail olub, yüksək sürətlə inkişaf edərək həyatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması işinin sürətləndirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı: "Səda", 2009, s.42.
2. Prospects for the Global Economy / www.web.worldbank.org
3. Российский экономический журнал, 2009, № 8-9, с.11.
4. Содружество Независимых Государств в 2008 году, Краткий справочник предварительных статистических итогов. Межгосударственный статистический комитет СНГ. - М. 2008. с.27.
5. Социально-экономическое положение стран СНГ в I квартале 2009 года. <http://www.securities.com>.

GLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI VƏ MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏRƏDDÜDLƏRİ

i.e.d., prof. Məhəmməd həsən MEYBULLAYEV*

XÜLASƏ

Məruzədə iqtisadi böhranın fərqləndirici xüsusiyyəti: iqtisadi artım sürəti; işsizlik səviyyəsi; kapitalın məhsuldarlıq səviyyəsi ilə əlaqədar olduğu göstərilir. Həmçinin dünya maliyyə böhranının fundamental səbəbləri kimi iqtisadi inkişafın milli xüsusiyyətləri ilə bağlı olan:

- mikroiqtisadi amil kimi, qiymətli kağızların şirkətlər tərəfindən törəmə istiqrazların buraxılması, risklərin qiymətləndirilməməsi; investorlar arasında paylanılan ipoteka kreditinin şəffaflığının müəyyənləşdirilməməsi ilə;

- makroiqtisadi amil kimi, pul-kredit siyasətində, qiymətli kağızlar bazarında, yumşaq və ya olduqca aşağı faiz dərəcələri ilə bağlı iqtisadi fəaliyyətində, bankların pul bazası ilə kredit həcmi arasında kəskin fərqin olması, müxtəlif aktivlərin rolunun qiymətləndirilməsi ilə;

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti İqtisadi nəzəriyyə-2 kafedrasının müdiri

- meqoiqtisadi amil kimi, dünya ölkələrində gedən maliyyə böhranının səbəblərini nəzərə almadan iqtisadi əlaqələrin qurulması ilə;
- institusional amil kimi isə risklərin tənzimləyici və reyting daşıyıcı amil kimi rolunun qiymətləndirilməməsi və s. əlaqədar olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında maliyyə və iqtisadi böhranın milli iqtisadi inkişafın tərəddüdü vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün ardıcıl şəkildə:

- iqtisadi siyasətin əsas vasitələrindən biri kimi iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasında dövrü xarakterli əlaqənin qorunmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Qlobal maliyyə və iqtisadi böhranlı vəziyyətin sistemli xarakter almaması üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, bazarla optimallıq səviyyəsinin təmin olunması baxımından zəruridir. Sahibkarlıq mühitinin uzun müddət ərzində inkişaf strategiyası təmini ilə dövlətin tənzimləmə mexanizminin həyata keçirilməsini müasir milli iqtisadi inkişafın əsas xətti kimi qiymətləndirmək olar.

Açar sözlər: iqtisadi tərəddüd, iqtisadi artım sürəti, inflyasiya, işsizlik, kapitalın məhsuldarlığı.

Qlobal maliyyə böhranının dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nüfuz etməsilə maliyyə resurslarının formalaşması, istifadəsi və tənzimlənməsi prosesinin həyata keçirilməsində, eləcə də pul-kredit siyasətinin düzgün qurulması olduqca mürəkkəb, səmərəli və çəvik mexanizmdən istifadə olunmanı təkidlə qarşıya qoyur.

Müasir qlobal maliyyə və iqtisadi böhranın mahiyyətini, səbəblərini, aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirməklə, yeni iqtisadi sistemin ilkin inkişaf fazasına daxil olmuş ölkələrin milli iqtisadi mənafeələrinin reallaşdırılması və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Dünya maliyyə və iqtisadi böhranın başlanmasına dair olduqca müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunlardan bəzilərini qeyd edək. Məsələn, göstərilir ki, müasir böhran kompleks şəkildə iqtisadi, hərbi, ekoloji sahələri əhatə etməklə Sovet İttifaqının dağılması ilə eyni vaxtda başlamaqla düzgün iqtisadi strategiyanın seçilməməsi ilə əlaqədardır (Popov, 2008:112). Digərləri bu böhranın daha fundamental xarakter daşımaqla təkə ABŞ-da ipoteka krediti ilə deyil, daha geniş makro, mikro, institusional xarakterli iqtisadi problemlərlə əlaqədar olduğunu qeyd edir (Kudrin, 2009:9). Bəzilərinin fikrinə görə isə böhran ABŞ-da prezident R.Niksonun vaxtından başlayaraq 1971-ci ildə üzən valyuta məzənnəsinin tətbiqi ilə, yəni qızılla konversiya edilmiş dollardan imtina olunması dövründən başlanıb (Suetin, 2009:40). Bəziləri ABŞ-ın Federal ehtiyatlar sisteminə 1987-2006-cı illər ərzində sədrlik etmiş A.Qrinspeni günahlandırır. Siyahını xeyli uzatmaq olardı, çünki bu istiqamətdə istər ölkə, istərsə də xarici elmi ədəbiyyat və informasiya vasitələrində istənilən sayda məlumatlar verilmişdir.

Əlbəttə, burada kimin günahkar olmasını deyil, nə etməyin lazım olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bir halda ki, dünyanın 20 ölkəsinin iştirakçıları da daxil olmaqla əksər aparıcı ekspert iqtisadçılar da hesab edir ki, dünya maliyyə böhranı, nəinki milli, hətta milli səviyyədən də üstün dəqiq tənzimlənməlidir. Bu baxımdan, dünya maliyyə böhranının səbəblərini araşdırmaqla, onların baş verməsi xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaqla, hər bir ölkə öz milli iqtisadi inkişafının təmin olunması istiqamətində böhrandan qorunmaq tədbirlərini hazırlamalıdır. Belə bir tədbirlərin hazırlanması, eyni zamanda, keçmişin dərslərini mənimsəmək, gələcəyə məqsəd və vəzifələri hazırlamaqla, yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasını qarşıya qoyur.

Cari maliyyə böhranının səbəbi kimi ABŞ-da ipoteka kreditinin şişirdilmiş şəkil alması, «pis» bankirlərin olması, dünya valyuta ehtiyatlarının zəifliyi, dollar kütləsinin həddindən artıq dünya miqyasında köpük şəkildə yayılması, üzən valyuta məzənnəsinin tətbiqi və s. göstəricilərdir. Bu göstəricilərin hər biri istər ayrılıqda, istərsə də kompleks şəkildə müasir dünya iqtisadi böhranı üçün fundamental xarakter ola bilməz. Çünki, dünya inteqrasiya

prosesinin xarakteri elədir ki, tam olmasa da, iqtisadi əlaqələrin xarakteri, məzmunu, səmərəsi haqqında informasiya sürətlə yayılır.

Son onillik ərzində dünya birjalarında iştirak edənlərin ardıcıl qiymət artımı ilə əlaqədar tədbirlər görülməsi refleks xarakter almışdır. Bu da neftin qiymətində olan dəyişikliklərin sürətli xarakter almasına təkan vermişdir. Ona görə də hesab etmək olar ki, 2006-cı ildən başlanan neftin «qiymət bumu» bütövlükdə digər sahələrin məhsullarının qiymətinin artmasına səbəb oldu ki, bu əvvəlcə maliyyə böhranını, sonra isə iqtisadi böhranı əsaslandırdı.

Hazırkı iqtisadi böhranın fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının inkişafına müxtəlif şəkildə təsir göstərmişdir. Bu da, hər şeydən əvvəl, özünü daha çox:

- iqtisadi artım sürətində;
- işsizlik səviyyəsində;
- kapitalın məhsuldarlıq səviyyəsində göstərilmişdir.

Həmçinin maliyyə böhranı iqtisadi sistemlərin milli modellərinin müxtəlifliyi şəraitində də özünü əks etdirmiş və ölkələrdə yeridilən iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun gələn iqtisadi proses kimi formalaşmışdır.

Milli iqtisadiyyatların tərəddüdlü hərəkəti iqtisadi fəaliyyətin böhrana çox və ya az məruz qalması ilə, yaxud onun fəsadlarını asanlıqla uzaqlaşdırması ilə əlaqədardır. Hər halda qlobal xarakterli böhranlar milli iqtisadiyyatlara təsir göstərərək onun dalğavari hərəkətini əsaslandırır.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq dünyanın bir sıra ölkələrində mütəmadi olaraq maliyyə və iqtisadi böhranlar baş vermişdir. İlk olaraq bu proses 1991-1993-cü illərdə inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən olan İngiltərəni, İtaliyanı, İsveçi, Norveçi və Finlandiyanı, 1994-1995-ci illərdə Latın Amerikasını ölkələrini, xüsusən Meksikanı, Braziliyanı, 1997-1998-ci illərdə Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrindən Cənubi Koreyanı, Tailandı, Malayziyanı, İndoneziyanı, Filippini, Şərqi Avropa ölkələrindən Rusiyanı, Ukraynanı, 2000-ci illərdə Türkiyəni və digər ölkələri əhatə etmişdir. 2008-ci ilin sentyabr ayından başlayaraq maliyyə böhranı daha kəskin xarakter alaraq dünyanın super dövləti olan ABŞ-ın ipoteka bazarından başlanan maliyyə böhranı daha kəskin xarakter alaraq, spiralvari şəkildə dünyanın həm inkişaf etmiş, həm inkişaf etməkdə olan, həm də keçid iqtisadi sistemli ölkələrində sürətlə yayılmağa başlamışdır. Maliyyə böhranını, daha sonra iqtisadi böhranın əsas səbəbi kimi çıxış etməklə yalnız daşınmaz əmlak bazarı ilə, fond bazarı ilə əlaqələndirmək bir o qədər də düzgün olmazdı. Bu bazarlar siklik enmələri sürətləndirməklə, böhranın daxili elementlərini üzə çıxartmışdır. Halbuki, dünya maliyyə böhranının daha fundamental səbəbləri vardır ki, bunlar da iqtisadi inkişafın milli xüsusiyyətləri ilə bağlı olan:

– mikroiqtisadi amil kimi, qiymətli kağızların şirkətlər tərəfindən törəmə istiqrazların buraxılması, risklərin qiymətləndirilməməsi; investorlar arasında paylanılan ipoteka kreditinin şəffaflığının müəyyənəşdirilməməsi ilə;

– makroiqtisadi amil kimi, pul-kredit siyasətində, qiymətli kağızlar bazarında, yumşaq və ya olduqca aşağı faiz dərəcələri ilə bağlı iqtisadi fəaliyyətində, bankların pul bazası ilə kredit həcmələri arasındakı kəskin fərqin olması, müxtəlif aktivlərin rolunun qiymətləndirilməməsi ilə;

– mezoiqtisadi amil kimi, dünya ölkələrində gedən maliyyə böhranının səbəblərini nəzərə almadan iqtisadi əlaqələrin qurulması, idxal-ixrac əməliyyatlarında yalnız baza prinsiplərinə üstünlüyün verilməsi, ölkələrin milli mənafeyi və təhlükəsizliyinin başlıca olaraq digər ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq səviyyəsindən asılılığı ilə;

– institusional amil kimi isə risklərin tənzimləyici və reyting daşıyıcı amil kimi rolunun qiymətləndirilməməsi və s. əlaqədar olmuşdur.

Bu amillərin doğurduğu fəsadlar hər biri ayrı-ayrı olsa da, bütövlükdə pul-kredit sisteminə ciddi təsir göstərməklə, böhran riskini artırmaqla, iqtisadi resessiyaya və yaxud iqtisadi enmələrə imkan yaratmışdır ki, nəticə etibarilə, dünya təsərrüfat sisteminə daxil olan ölkələrin milli iqtisadi inkişafında müəyyən tərəddüdü meyillərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəzi ölkələrin iqtisadiyyatı sırf böhranlı vəziyyətə, bəziləri iqtisadi resessiyaya, bəziləri kəskin iqtisadi enmələrə, digərləri isə durğunluq vəziyyətinə düşmüşdür. Bu da, öz növbəsində, iqtisadi inkişafın tsiklik xarakter almasına səbəb olmaqla, iqtisadi dinamikanın zəifləməsinə gətirib çıxartmışdır.

İstər qlobal iqtisadi inkişafın, istərsə də ayrı-ayrı inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş vermiş tərəddüdlərin və ya enmələrin səbəblərini qiymətləndirərkən əsas məqsəd mövcud vəziyyətdən çıxış etməklə, onun milli iqtisadi inkişafa vura biləcəyi ziyanı minimuma endirmək yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ona görə də qlobal iqtisadi artımın zəiflədiyi bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın artım sürətini qorumaq, onun real sektor üzrə yüksəlməsini təmin etmək vacib məsələlərdəndir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada neftin qiymətində olan dəyişikliklər kəskin şəkildə gündəlik neftə olan ehtiyacın həcmi azaltmayacaq. OPEK-in proqnozlarına görə onun gündəlik həcmi 2009-cu ildə 2007-ci ilə nisbətən 0,2 mln.barel azalaraq 85,7 mln. barel olacaqdır. Bu onu göstərir ki, neftin həcmi deyil, onun keyfiyyət xüsusiyyətləri birja möhtəkiqləri tərəfindən qiymətləndiriləcək.

Fikrimizcə, milli iqtisadi inkişafın tərəddüdü vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün ardıcıl şəkildə tədqiqatların həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

– uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin olunması üçün inflyasiyanın üzərində nəzarətin tətbiq olunması vacibdir. İqtisadi siyasətin əsas vasitələrindən biri kimi iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasında dövrü xarakterli əlaqənin qorunmasını;

– daxili bazarda pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində kommərsiya banklarının ümumi kredit resurslarından aşağı faiz dərəcələrinin tətbiqi ilə istifadə olunması;

– fiskal və monetar tədbirlərdən əlaqələndirici şəkildə istifadə etməklə, maliyyə bazarında dayanıqlı vəziyyətin qorunması;

– maliyyə bazarını tənzimləyən yeni qaydaların tətbiq olunması;

– kəskin xarakterli sosial problemlərin həlli üçün fiskal tədbirlərdən istifadə olunması;

– real sektorun bütün səviyyələrində (sahə, region, firma) dövlət tərəfindən ardıcıl stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi;

Ümumiyyətlə, qlobal maliyyə və iqtisadi böhranlı vəziyyətin sistemli xarakter almaması üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi bazarla optimallıq səviyyəsinin təmin olunması baxımdan zəruridir. Sahibkarlıq mühitinin uzun müddət ərzində inkişaf strategiyası təmini ilə dövlətin tənzimləmə mexanizminin həyata keçirilməsini müasir milli iqtisadi inkişafın əsas xətti kimi qiymətləndirmək olar.

Bizim fikrimizə görə isə, dünya maliyyə böhranı 2006-cı ildən başlayaraq neftin qiymətinin sürətlə artdığı dövrdən başlamışdır. Neftin qiymətinin sürətlə artması, nəticə etibarilə bütün enerjidaşıyıcıların qiymətini yüksəldərək əmtəə və xidmətlərin ümumi qiymət səviyyəsinin sürətlə qalxmasına səbəb olmuşdur. Qiymət artımı neft hasil edən ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət təsir etməklə həm də onlar üçün perspektiv dövrlər üçün mürəkkəb problemlər yaratmışdır. Hər bir ölkə, istər inkişaf etmiş, istər inkişaf etməkdə olan, istərsə də keçid istiqamətli olsun, onlar milli mənafeələr baxımından uyğun maliyyə-pul siyasətinin

formalaşması və tətbiqi sahəsində tədbirlərin görülməsi məqsədini qarşıya qoyur. Ona görə də müasir şəraitdə maliyyə-pul sisteminin və onu əhatə edən elementlərin inkişaf etdirilməsi qarşılıqlı əlaqə mexanizminin təmin edilməsi və tarazlığın qorunması istiqamətində dövrü xarakterli problemlər meydana gətirir. Birmənalı demək olar ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə-pul sistemi həlledici rol oynayır.

Maliyyə böhranı şəraitində iqtisadi inteqrasiya prosesinin qorunması naminə milli iqtisadiyyatın makromüvazinətinin yaradılmasında və qorunmasında maliyyə-pul sisteminin funksional rol oynaması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ayrı-ayrılıqda makroiqtisadi müvazinətin yaradılmasında maliyyə və pul resursları müstəqil təsir dairəsinə malik olmaqla alternativ makroiqtisadi siyasət ssenarilərinin qurulmasında müstəqil funksional rola malikdir. Bu baxımdan pul-kredit sisteminin çoxşaxəliliyi, mürəkkəbliyi, zənginliyi və dinamikliyi, həm nəzəri-elmi baxımdan, həm də praktiki istifadə baxımından həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

«Pul qaydaları» prinsipinə görə (3-5%) pul kütləsi artımı vasitəsilə sərt pul-kredit siyasətinin aparılması əslində inflyasiyanın cilovlanması üçün tətbiq olunan bir siyasət olmuşdur. Bu da formalaşmış bazar sistemli ölkələr üçün tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Bu ölkələrdə artıq adambaşına ÜDM həcmi 25 min dollardan yüksək və iqtisadi artım sürəti 3-8% artımı əsas götürülmüşdür. Sonrakı dövrlərdə bu siyasət öz effektini itirməyə başlamışdır. Düzdür, keçid iqtisadi sistemli ölkələrdə «pul qaydaları» prinsipindən istifadə olunması makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasında öz əhəmiyyətini göstərmişdir. Lakin dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasətin əhatəliyindən və islahatlaşma prosesinin miqyasından asılı olaraq burada istisnaqlar mövcud olur. Bunu ölkəmizin iqtisadi inkişaf sahəsindəki uğurları sübut etdi. Yüksək 35%-ə qədər iqtisadi artım sürətinin əldə olunması, «pul qaydaları» prinsipinin pozulmasını əsaslandırır. Lakin pul-kredit siyasətinin sərtliyi davam olundu. Bu da Mərkəzi Bankın inflyasiyanın yumşaldılması və aşağı birrəqəmli səviyyəsinin qorunmasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar oldu. Lakin açıq inflyasiya istənilən səviyyədə olmasa da, lakin qısamüddətli dövrdə onun birrəqəmli səviyyəsi qorundu, gələcək dövr üçün xərc amili ilə bağlı gizli inflyasiya prosesinin gedişatı labüdləşdi. Ona görə də pul kütləsinin artımı ilə «qaydalar» prinsipindən kənar, yüksək iqtisadi artım sürətilə uyğunlaşdırılmasına xüsusi önəm verilməlidir.

Makroiqtisadi müvazinətin pul-kredit istiqamətində təkmilləşdirilməsi də uçot dərəcəsi ilə faiz dərəcələrinin dəyişilməsindən və ya onların arasındakı fərqdən də asılıdır. Əslində fərqi və marj həddinin ayrı-ayrı dövrlərdə yeridilən faiz siyasətinin mahiyyətini əks etdirir ki, bu da həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin tərkib elementi kimi çıxış edir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, cari ildə uçot dərəcələrinin minimum 2% səviyyəsinə endirilməsi kommərsiya banklarının iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində kreditləşmə prosesinin həyata keçirilməsindəki fəaliyyətlərinin yüksəlməsinə səbəb olacaq.

Uzun və qısa müddət ərzində depozitlərə görə faiz dərəcələrinə diqqət yetirərkən aydın olur ki, uzunmüddətli depozitlərə nisbətən qısamüddətli depozitlərə olan meyil üstünlüyə malikdir. Bu prosesə mənatla qısamüddətli kreditləşmədə də öz meylini saxlamışdır. Faiz dərəcələrinin qısamüddətli kreditləşmə üçün üstün meylə malik olması əslində pulun dövrüyyəsini sürətləndirməklə əlavə pul kütləsinin inflyasiya yükünü artırır. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ölkədə 2006-cı ildə pul tədavülünün sürəti 5,2-yə bərabər olmuşdur. Yəni hər manat əlavə 5,2 manata tələb yaradır. MDB-nin bəzi ölkələrinin müvafiq göstəricilərinə diqqət yetirərkən burada tamamilə başqa mənzərə müşahidə olunur. Hər vahid pul kütləsinin artımı Rusiyada 2,6 rubla, Ukraynada 2,1 qrivinə, Qazaxıstanda 2,6 tanqaya, Belorusda 4,5

rubla tələb yaradır. Bu isə o deməkdir ki, ölkədə dövriyyəyə çıxarılan əlavə pul kütləsinin inflyasiya yükü qeyd olunan ölkələrə nisbətən daha yüksəkdir. Ona görə də orta və uzunmüddətli kreditləşməyə olan meylin güclənməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Son illərdə qeyri-ticarət sektorunda kreditləşmənin nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlməsi, əlbəttə, neft gəlirlərinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Bu prosesin artan xətlə müşahidə olunması artıq hamıya bəllidir. Neft gəlirlərinin artımı ilə əlaqədar, onun yüksək fazasının müşahidə olunduğu dövrdə ən böyük iqtisadi problem kimi pul-kredit sferasında bank likvidliyi ilə kreditlərə görə faiz dərəcələrinin artımı probleminin tarazlığının təmin olunması məsələsi meydana gələcəkdir. Ona görə də dünya maliyyə böhranı kontekstində milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi müvazinətinin təmin olunmasında neft gəlirlərinin tədricən və nisbətən azaldığı şəraitdə pul-kredit sisteminin fəaliyyətində baş verəcək dəyişikliklərin nəzərə alınması zərurətini nəzərə almaq vacibliyi qarşıya çıxır.

Makroiqtisadi müvazinətin pul-kredit aspektinin təhlilində, kreditləşmə prosesinin uzun, orta və qısamüddətli olmasının üzə çıxarılmasının xüsusi əhəmiyyət daşımaları barədə yuxarıda qeyd olunmuşdu. Pul kütləsinin inflyasiya yükünün azaldılmasında uzunmüddətli kreditləşmə həcmının dövrü təhlilinin aparılması vacibdir.

Cədvəl 1

Uzunmüddətli kreditin həcmi

İllər	Həcmi, mln.manat	ÜDM-də payı, %	ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı, %
2001	132,3	2,5	4,1
2002	145,4	2,4	3,9
2003	183,3	2,6	4,1
2004	288,7	3,4	5,5
2005	527,7	4,4	7,6
2006	1220,7	6,9	15,1

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl materiallarından görüldüyü kimi, təhlil dövrü ərzində uzunmüddətli kreditlərin həcmi dinamik xarakter daşmışdır. Onun həm illik həcmi, həm ÜDM-dəki payı, ÜDM qeyri-neft payındakı hissəsi artmağa doğru meyil etmişdir. Belə ki, 2001-2006-cı illər ərzində uzun müddət ərzində kreditlərin həcmi 9,3 dəfə artmışdır. ÜDM-dəki payı 2,5%-dən 6,9%-ə, ÜDM qeyri-neft payında 4,1%-dən 15,1%-ə yüksəlmişdir. Lakin buna baxmayaraq, ÜDM-də uzunmüddətli kreditlərin payı 2006-cı ildə Rusiyadan 3 bənd, Belorusdan 6 bənd, Ukraynadan 23 bənd, Qazaxıstandan 28 bənd geri qalırdı. Uzunmüddətli kreditlərin həcmi az olması onun investisiya yönümlüyünü və əsas kapitalın yeniləşməsi istiqamətindəki rolunun zəif olmasını göstərir. Bu isə zəruri multiplikator effektinin baş verməsini ləngidir. Ona görə də makroiqtisadi müvazinətin qurulmasında uzunmüddətli kreditləşmənin multiplikator effektinin yüksəldilməsi üçün həcmi artırılmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, fond bazarlarının iqtisadi artımın yüksəltdiyi dövrlərdə zəif inkişafı müəssisələrin investisiyalaşmasının maliyyələşməsində bank kreditlərinin rolunu yüksəldir. Lakin ölkəmizdə belə bir proses müşahidə olunmamışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, səhmlərin, istiqraz vərəqələrinin alqı-satqısının zəifliyi birmənalı şəkildə ölkəmizdə maliyyə böhranının yayılmasının qarşısını alan amil kimi çıxış etmişdir. Ona görə də gələcəkdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı real sektorun genişləndirilməsi istiqamətində aparılmalıdır.

Təhlillər göstərir ki, bank kreditlərinin bütün investisiyalardakı payı, 2001-ci il istisna olmaqla, hal-hazırda 6,4%-dən çox olmamışdır. Bu isə iqtisadiyyatın istehsal yönümlüyünün yüksəldilməsinə mənfi təsir göstərən amil kimi çıxış edir. Aşağı kreditləşmə həcminin mövcud olması, görünür bank aktiv və passivlərinin həcmnin az olması və faiz normasının yüksəkliyi ilə, kreditlərə olan tələbin aşağı olması ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bankların passivlərinin həcmi 2006-cı ildə 3778 mln. manat olmaqla ÜDM-in 21.3%-ni təşkil etmişdir. Uyğun olaraq bu göstəricinin səviyyəsi Ukrayna və Rusiyadan 3 dəfə, Qazaxıstandan 2,5 dəfə, Belarusdan isə 1,8 dəfə aşağı olmuşdur. Ona görə də kreditləşmə prosesinin sürətləndirilməsi ilə yanaşı, onun fiziki həcmnin artırılması üçün çevik uzunmüddətli və stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Milli valyuta ilə depozitlərin həcmnin aşağı olması Mərkəzi Bankın səmərəli pul-kredit siyasətinin aparılması imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. Manatla aparılan kreditləşmə imkanlarının məhdudluğu üzündən kreditlərə görə yüksək faiz dərəcələrinin saxlanması məcburiyyətindən irəli gəlir. Ona görə də manatla depozitlərin formalaşmasını stimullaşdırmaq üçün aparılması üçün bank sektoruna olan əhali inamını bərpa etmək lazımdır. Bunun üçün hazırda olduqca münbit şərait meydana gəlmişdir. Neft gəlirlərinin artımı ilə büdcə gəlirlərinin artması, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi istiqamətində əhalinin müstəqilliyə qədər əmanətlərinin tədricən geri qaytarılması mexanizminin təşəbbüskarı kimi Mərkəzi Bank ardıcıl, əsaslı və ədalətli mövqedən Milli Məclisin Maliyyə Nazirliyi ilə qarşılıqlı iş aparması məqsəduyğun olardı.

Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişaf etdiyi bir şəraitdə makrotənzimləmə prosesinin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Müxtəlif iqtisadi vasitələr əsasında makroiqtisadi müvazinətin qurulması, xüsusən də faiz siyasəti əsasında onun tədqiq olunması olduqca zəruridir. Faiz siyasəti milli iqtisadiyyatın inkişafının tərəddüdlüyünü əsaslandıran makroiqtisadi amillərdən biridir.

Maliyyə böhranının baş verdiyi şəraitdə faiz siyasətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq olunması, onun formalaşması prosesi, eləcə də faiz dərəcələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olan amillərin üzə çıxarılmasına diqqətin verilməsi olduqca vacibdir. Ona görə də elmi prinsipə söykənərək fiziokratizmdən başlayaraq neoklassik, keynsçi, monetarist, islam iqtisadiyyatı konsepsiyaları çərçivəsində faiz dərəcələrinin mahiyyətindən çıxış edərək onların ümumi metodoloji əsasları diqqət mərkəzində olmalıdır. Pula olan tələb və təklifin, ya onun likvidlik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin təsnifatı dövrü tələbatı uyğun olaraq qiymətləndirilməlidir. Xüsusən əllərdə olan faktiki pul həcmi ilə onlara olan tələbin səviyyəsi rifah halının artımı, gəlirlərin səviyyəsi, qiymət səviyyəsi, milli valyuta kursu, inflyasiya səviyyəsi və digər amillərin təsir dairəsi müstəqil şəkildə öyrənilməlidir. İqtisadi proseslərə faiz dərəcələrinin təsirinin təhlili istiqamətində əsas diqqət likvidliyə yetirilməli, iqtisadiyyatın kreditləşmə və investisiya həcminə, inflyasiyaya və valyuta məzənnələrinə, iqtisadiyyatın strukturuna və fond bazarlarına olan təsiri nəzərə alınmalıdır. Burada əsas diqqəti cəlb edən cəhət kimi, iqtisadiyyatın pula olan tələbatının müəyyən edilməsində pul-kredit siyasətilə faiz dərəcəsi arasında olan əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsinə müraciət olunmaqla, bu sahədə mövcud olan nəzəri ümumiləşmələrə əsaslanmaqla, milli iqtisadiyyatın malik olduğu xüsusiyyətlər, eləcə də neft gəlirlərinin dövrü artımına uyğun gələn, keçid dövrü üçün səciyyəvi olan pul-kredit siyasəti yeridilməlidir. Pul sistemi ilə faiz normasının tənzimlənməsi sahəsində Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların aparılmasına, məcburi bank ehtiyatlarının normalarının dəyişilməsinə, yenidən maliyyələşmələrin dəyişməsinə olan diqqətinin artırılması məsələləri

də ön planda durmalıdır. Dövlətin faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi istiqamətində mövcud olan mövqelərdən çıxış edərək faiz dərəcələrinin ya bazar tərəfindən müəyyən edilməsi, ya dolayı vasitələrlə müəyyən olunması, ya da ki, krediti reqlamentləşdirən minimal və maksimal faiz dərəcələrinin həddinin müəyyən olunması zərurəti göstərilməlidir. Bununla əlaqədar dünyada mövcud olan faiz dərəcələri ilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə metodları haqqında mövcud məlumatlardan istifadə edilməklə, eyni zamanda, keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər üçün onların əhəmiyyəti göstərilməklə reqlamentləşdirilmiş kredit vasitələrindən istifadə olunmasına diqqət artırılmalıdır. Ölkədə faiz dərəcələrinin müasir vəziyyətinin təhlilinə əsaslanaraq əsas diqqət borc kapital bazarının formalaşması və gələcəkdə onun dəyişməsi mexanizmi öyrənilməlidir. Fond bazarının hazırda ölkədə zəif inkişafı kreditin həcmində aşağı səviyyədə olmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də kommersiya banklarına depozitlərin cəlb olunması istiqamətində stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi olduqca vacibdir. MDB-nin bir sıra ölkələrinin təcrübəsi timsalında M_3 –ün pul kütləsini ÜDM-də ölkəmizdəkindən yüksək xüsusi çəkiyə malik olması səbəbi kimi depozitlərin həcmində çox olmasına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, ÜDM-də depozitlərin həcmi əgər təkcə 2006-cı ildə ölkəmizdə 5%-ə bərabər idisə, Rusiyada bu rəqəm 25%-ə bərabər olmuşdur. Kreditlərə olan tələbin ölkə səviyyəsindən aşağı olması bir sıra amillərlə əlaqədardır ki, bunlardan kreditlərə görə real faiz dərəcələrinin yüksək olmasını, sahibkarlıq mühitinin qənaətbəxş olmamasını və valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsini qeyd etmək olar. Eyni zamanda manat və valyuta depozitləri üzrə faiz dərəcələrinin müqayisəli təhlilində də bu prosesi müşahidə etmək olar. 2001-2006-cı illər ərzində onların depozitlərdə tutmuş olduqları xüsusi çəkiləri araşdırılarkən aydın olur ki, ölkəmizdə dolların kursunun aşağı düşməsinə baxmayaraq ölkədə valyuta kreditlərinə manata nisbətən daha çox üstünlük verilir. İqtisadiyyata faiz dərəcəsinin təsirini tədqiq etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, xüsusən sənayedə baş verən dəyişikliklər bu istiqamətdə aparılacaq siyasətin istiqamətinə də diqqət yetirilməlidir.

Yüksək faiz dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsini ölkədə həyata keçirilən sərt pul kredit siyasəti ilə deyil, neft sektoruna edilən investisiyalarla və neft ixracından əldə olunan gəlirlərlə əlaqələndirmək olar. Azərbaycanda faiz siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri kimi, faiz siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar görülmüş kompleks tədbirləri qeyd etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq M_3 -ün həcmi ilə depozitlərin həcmi arasında olan əlaqənin mahiyyəti açıqlanmalı, onun MDB, Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisəli təhlili aparılmalı, ölkədə M_3 -ün ÜDM-də xüsusi çəkisinin qeyd olunan ölkələrə nisbətən aşağı olmasının səbəbləri üzə çıxarılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq kapitallaşmanın və bank passivlərinin artımı üçün bir sıra tövsiyələr etmək olar. Burada dövlətin bank aktivlərində iştirakını, Neft Fondunun vəsaitlərindən istifadəsini, rəqabət əsasında bankların kapitallarının iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməsi istiqamətində istifadə olunmasını, istənilən vaxtda əmanətçilərin öz pullarını depozitlərdən çıxarılması imkanlarının yaradılmasını göstərmək olar. Bank risklərinin azaldılması və onların təminatlılığının yüksəldilməsi istiqamətində də bir sıra tədbirlər görmək olar. Bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir ki, kreditlərə görə faiz dərəcələrini müəssisələrin mənfəət səviyyəsi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Eyni zamanda, müxtəlif sahələr üzrə fərqləndirilmiş faizlərin tətbiq olunmasına üstünlüyün verilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Faiz siyasətinin hazırlanması bilavasitə onun ölkə iqtisadiyyatının yeniləşdirilməsi məqsədilə əlaqələndirməli və onun makroiqtisadi müvazirətin yaradılmasında və qorunmasındakı rolu diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycanda kredit bazarı olduqca zəif inkişaf etmişdir. Ümumi kredit qoyuluşlarında uzunmüddətli kreditlərin həcmi və xüsusi çəkisi olduqca aşağıdır. Real sektora qoyulan

kreditlər cüzi çəkiyə malikdir. 2005-ci ildə ticarət və xidmətə qoyulan kreditin ümumi kredit qoyuluşlarında xüsusi çəkisi – 25,1% təşkil etdiyi halda, bu rəqəm sənaye və istehsal üzrə – 5,8%, kənd təsərrüfatı və emal sənayesində – 6,8% təşkil etmişdir. Əksər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ipoteka kreditləşməsi geniş yayıldığı halda, Azərbaycanda öyrənilən dövrdə kapital bazarında səhmlər, sənaye və dövlət uzunmüddətli istiqrazları olmamışdır. Azərbaycanın kredit bazarında əsasən dövlət borc öhdəliyi 3 ay müddətində dövriyyədə olan dövlət qısamüddətli istiqrazları və 28 gün dövriyyədə olan Mərkəzi Bankın qısamüddətli notları mövcuddur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, kredit bazarlarında qısamüddətli istiqrazların üstünlüyü iqtisadiyyata neqativ təsir göstərir, xüsusi sektorun qiymətli kağızlarını bazardan sıxışdırıb çıxarır. Təcrübə göstərir ki, dövlət qısamüddətli istiqrazlar bazarının sürətli inkişafı dövlət borcunu kəskin artırır və maliyyə böhranına səbəb olur.

Pul bazarında tarazlığın təmin olunmasının əsas məqsədi qiymətlərin stabilliyinin qorunub saxlanmasından ibarət olduğundan, pul kütləsinin artım həddi müəyyən edilir, çünki uzunmüddətli dövrdə inflyasiyanın səviyyəsi məhz pul kütləsindən asılıdır. Ona görə də pul bazarında tarazlığın təmin olunması zamanı pul kütləsinə üstünlük verilir. Sabit qiymətlər həm də inflyasiya üzrə tədbirlər sisteminin səmərəliliyini əks etdirir.

Ölkədə həyata keçirilən pul siyasətinin əsas məqsədi inflyasiyanın tənzim olunması və onun idarə oluna biləcək səviyyədə saxlanılmasıdır. İnflyasiyanın nəzarət altında saxlanması ölkədə ixrac sahələrinin və idxalı əvəz edən sahələrin inkişafına şərait yaradır.

Bank sektorunda kompleks tədbirlər həyata keçirməklə ölkədə istehsal və iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradan pul siyasəti iqtisadi inkişafın yüksək tempə artması, inflyasiyanın real səbəblərinin araşdırılması və qarşısının alınması, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi və s. digər zəruri problemləri həll edə bilər. Həmçinin ölkədə pul siyasəti həyata keçirilərkən iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı, ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya meyilləri, iqtisadi proseslərin qloballaşmasının respublika iqtisadiyyatına təsiri imkanları da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda bu sahədə real vəziyyət budur ki, bir tərəfdən ABŞ dolları ilə müqayisədə Azərbaycan manatı bahalaşır, digər tərəfdən əmtəə və xidmətlərə nəzərən Azərbaycan manatının alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, o ucuzlaşır. ABŞ dolları ölkəmizin iqtisadiyyatına kifayət qədər sirayət etdiyindən onun ucuzlaşmasının qarşısı alınmalı və ölkə iqtisadiyyatı müflisləşmədən müdafiə edilməlidir. Bu məqsədlə ölkəyə ucuz, arxasında heç bir əmtəə və xidmətin dayanmadığı dolların milli iqtisadiyyata axınının qarşısı alınmalı, neftdən, qazdan və digər xammal satışından əldə olunan pullar xarici investisiyalara, yatırımlara istiqamətləndirilməlidir.

Banklar pul bazarında tarazlığı qoruyub saxlamaq və inflyasiyanın qarşısını almaq üçün valyuta bazarına da müdaxilə etməlidir və bu müdaxilə yetərinə olmalıdır. 2005-ci ildə bu müdaxilənin həcmi 119 mln. dollar olmuşdur ki, bu da 2004-cü illə müqayisədə 25,1% azdır. Burada Mərkəzi Bank artan pul kütləsinin inflyasiya yaradan hissəsini təmizləməklə öz hüququndan istifadə etmişdir. İlin sonunda dövriyyədə olan notların həcmi 156,5 mlrd. manat təşkil etmişdir və il ərzində 58,1% artmışdır. Bütün bu tədbirlərin nəticəsi olaraq Mərkəzi Bankın bilavasitə nəzarətində olan pul bazası il ərzində cəmi 7,5% artmışdır. 2004-cü ildə isə bu artım 38,0% təşkil etmişdir. M_2 isə bu dövrdə 16% artmışdır. 2004-cü illə müqayisədə bu artım 2 dəfəyədək aşağıdır. Beləliklə, Mərkəzi Bank 2006-2007-ci illərdə monetar şəraiti sərtləşdirməklə inflyasiyanın qarşısını almağa çalışmışdır. Lakin 2006-2007-ci ilin məlumatları göstərir ki, bu siyasət, nəinki inflyasiyanın qarşısını ala bilmiş, əksinə onun artım tempi yüksəlmişdir.

Hazırkı şəraitdə ölkənin maliyyə-kredit sistemi özünün etibarlılığı, dayanıqlığı və investisiya yönümlülüyü istiqamətində dəyişikliklərə uğramışdır. Hökumət dövlət lisenziyası almış bankların etibarlılığı baxımından özünün şəxsi məsuliyyəti və cavabdehliyi problemini həll etməlidir. Əmanətçilərin öz pul vəsaitlərini bankların depozit hesablarında yerləşdirmək marağını artırmaq üçün dövlət kompensasiyaları, yaxud da bu depozitlərin dövlət sığortası kifayət qədər yüksək səviyyədə olmalıdır. Bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür, lakin fikrimizcə, əmanətçilərə və səhmdarlara kifayət qədər təminatlar verilmir. Bankların depozit hesablarındakı vəsaitlərin 2009-cu ilin ortalarından 30 min manata qədər sığortalanması nəzərdə tutulmuşdur. Mövcud şəraitdə, iri maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması baxımından bu azdır. Fikrimizcə, bu rəqəmin 35-50 min manat səviyyəsinə qaldırılması məqsədəuyğun olardı. Bu elə hazırda ipotekaya görə verilən məbləğin səviyyəsi ilə eynilik daşıyır.

Kommersiya bankları gəlirlərinin əsas hissəsini (80%) valyuta birjasındakı əməliyyatlardan, 20%-i isə kredit əməliyyatlarından alır. Bu kreditlər isə mövcud kredit faizi şəraitində qeyri-istehsal bölməsinin kreditləşdirilməsinə yönəldilir (istehlak, ipoteka kreditləri və s.). İqtisadiyyatın real bölməsindəki müəssisələrin onlar üçün sərfəli faiz dərəcəsi ilə kreditləşdirilməsi sistemi yaradılmalıdır. Bu zaman yaradılan kreditləşdirmə sistemi banklar və investisiya şirkətləri üçün öz effektivliyini qoruyub saxlamalıdır. Bunun üçün kommersiya banklarına uzunmüddətli investisiya kreditlərinin həcminə banklararası kreditin aşağı faiz dərəcəsinin və mənfəətə aşağı vergi dərəcəsinin tətbiqi məqsədəuyğun olardı.

Keçid dövründə maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması həm makromaliyyə sabitliyinin təmin olunması və ölkənin iqtisadi artım potensialının formalaşması prosesinə, həm də bank sisteminin dayanıqlığının artırılmasına müsbət təsir göstərir. Bu zaman maliyyə resurslarının istehsal sferasında təmərküzləşməsi həddinin artması makroiqtisadi dinamika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, istehsal sferası maliyyə strukturlarının müxtəlif formalı kapital qoyuluşları üçün ən dayanıqlı potensial bazadır.

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə gələcəkdə iri sənaye müəssisələrinin və maliyyə-bank strukturlarının çoxlu səhm paketlərinin bazara daxil olması gözlənilir. Sözsüz ki, ilkin mərhələdə bu səhmlərin qiyməti onların real qiymətindən xeyli aşağı olacaq. Belə bir şəraitdə banklar üçün həmin səhmlərin alınması yolu ilə istehsalın investisiyalaşdırılması kreditlərin verilməsindən daha cəlbedici olacaq. Investisiyalaşdırmanın belə üsulu daha az riskə malik olmaqla, həm müəssisənin idarə olunmasında iştirak etməyə, həm də fond bazarında bu səhmlərlə spekulyativ əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə mənfəət əldə etmək imkanı yaradır.

Səhmlərə sahib olmaqla banklar istehsal müəssisələri üzərində nəzarət üçün daha güclü vasitə əldə etmiş olur, bu da hazırkı şəraitdə kreditin qaytarılmasının ən etibarlı təminatı olmaqla kredit risklərinin azalmasına şərait yaradır. Beləliklə, istehsalın uzunmüddətli kreditləşdirilməsinin səmərəliliyini təmin edən makroiqtisadi meyillərin artması ilə səhmlərə sahib olmaq imkanı bankların, ilk növbədə, nəzarət oluna bilən müəssisələrə kredit qoyuluşlarını stimullaşdıracaq. Eyni zamanda bu banklarla əlaqəli olan sığorta kompaniyaları, investisiya fondları və digər maliyyə qurumlarını «öz» sistemlərinə daxil olan müəssisələrə kapital qoyuluşlarını həyata keçirməyə təşviq edəcək.

Valyuta ehtiyatlarının əsaslandırılmış həcmindən yuxarı hissəsini xəzinədarlığın nəzarəti altında konkret səmərəli istehsal layihələrinin reallaşdırılmasına yönəltmək yolu ilə real iqtisadiyyatın investisiyası üçün istifadə etmək lazımdır. Investisiya sistemi maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın real bölməsinə cəlb olunmasına yönəldilməlidir. Həm də investisiya siyasətinin əsas istiqaməti idxalın əvəzləndirilməsinin inkişaf etdirilməsinə

yönəldilməlidir. Bu, əmtəə və xidmətlərin, texnologiyaların, istehsalın, eləcə də bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün yerli əmtəə istehsalının, ölkə məşinçayırmasının texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması hesabına inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadi artımın yeni meyillərinin yaranmasına şərait yaradacaq.

Hazırda hökumət dollar təzyiqinin qarşısını almaq üçün əsas alət kimi sterilizasiyanı görür. Amma bu alət, bir tərəfdən bazardan dollar almaqla, manatın bahalaşmasına (deməli, həm də inflyasiyaya) imkan vermirsə, digər tərəfdən manatla pul bazasını genişləndirməklə tələbin təklifdən üstünlüyünü şərtləndirir və inflyasiya yaradır. Buna görə də gərək hökumətin sterilizasiyanın bu labirintindən çıxmaq üçün dövriyyədəki pulların inflyasiya yaratmaması üçün cilovlayıcı tədbirləri təkcə not və ya dövlət qısamüddətli istiqrazların emissiyası ilə məhdudlaşmasını, bank sektorunda əhalinin artan gəlirlərinin əmanətə yönəldilməsi təşviq edilsin, kommertiya banklarının məcburi ehtiyat normasını artırılın, qeyri-nağd əməliyyatların xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli artımı əldə edilsin.

Nəticə

Dünya iqtisadiyyatında maliyyə və iqtisadi böhranın, milli iqtisadi inkişafın tərəddüdlü vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün, ardıcıl şəkildə, fikrimizcə, tədqiqatların həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

- uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin olunması üçün inflyasiyanın üzərində nəzarətin tətbiq olunması vacibdir. İqtisadi siyasətin əsas vasitələrindən biri kimi iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasında dövrü xarakterli əlaqənin qorunması;

- daxili bazarda pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində kommertiya banklarının ümumi kredit resurslarından aşağı faiz dərəcələrinin tətbiqi ilə istifadə olunması;

- fiskal və monetar tədbirlərdən əlaqələndirici şəkildə istifadə etməklə, maliyyə bazarında sabitləşdirici vəziyyətin qorunması;

- maliyyə bazarını tənzimləyən yeni qaydaların tətbiq olunması;

- kəskin xarakterli sosial problemlərinin həlli üçün fiskal tədbirlərdən istifadə olunması;

- real sektorun bütün səviyyələrində (sahə, region, firma) dövlət tərəfindən ardıcıl stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi.

Ədəbiyyat

1. Г.Попов. Об экономическом кризисе 2008 года// Вопросы экономики.- 2008. №12.- С.112.
2. А.Кудрин. Мировой финансовый кризисы его влияние на Россию. Вопросы экономики.- 2009- №1.- С. 9.
3. А.Суэтин. О причинах современного финансового кризиса// Вопросы экономики.- 2009.- №1.- С. 40.

GLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI VƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DAVAMLILIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN İQTİSADI SİYASƏTİN PRIORİTETLƏRİ

i.e.d. Məhiş ƏHMƏDOV*

XÜLASƏ

Məqalədə müasir maliyyə böhranını doğuran səbəblər, amillər, şərtlər və ondan çıxışla bağlı ayrı-ayrı ölkələrdə reallaşdırılan proqramlar və tədbirləri nəzərdən keçirərək ümumiləşdirmələr etməyə cəhd göstərilir. Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini dəyərləndirmək məqsədilə son illərdə ölkəmizdə iqtisadi inkişafın xarakteri nəzəri və əməli baxımdan araşdırılır. Məqalənin sonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal maliyyə böhranına davamlılığını və bu gün onun az itkilərlə böhrandan çıxışını təmin etmək məqsədilə işlənib hazırlanan və uğurla reallaşdırılan iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətləri göstərilir, ümumiləşdirmələr edilir, onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: Qlobal maliyyə böhranı; qlobal makroiqtisadi tarazlıq; davamlı inkişaf; innovasiyalı inkişaf modeli; milli iqtisadiyyatın böhrana davamlılığı.

Qlobal maliyyə böhranı milli iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini, hərəkətverici qüvvələrini, amillərini dəyişən şəraitə və tələbə uyğun dərk edilərək yenidən dəyərləndirilməsini kəskin aktuallaşdırdı. Belə bir şəraitdə hər bir ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin optimallığı və səmərəliliyi bu gün milli iqtisadiyyatın dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranına davamlılığı ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın başlıca istiqamətləri üzrə sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi, nəinki nəzəri, eləcə də mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada baş verən makroiqtisadi proseslərin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsinə cəhd edən iqtisadçılar belə nəticəyə gəlirlər ki, dünya maliyyə böhranının tədricən iqtisadi böhrana çevrilmək təhlükəsi hələ də qalır. Məlumdur ki, bu gün dünyada tüğyan edən qlobal maliyyə böhranı bütün inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə-fond və iqtisadiyyatı ilə sırf vəhdətdə olan ABŞ-ın milli bazarlarından başladı. Bütün bu proseslərə ABŞ-ın təsiri istər dünya maliyyə resurslarının, eləcə də, dünya milli məhsulunun strukturunda onun çox böyük xüsusi çəkisi malik olması ilə yanaşı, dünya iqtisadiyyatının inkişaf xarakterinə onun güclü təsiri ilə şərtlənir.

Dünyada baş verən müasir qlobal maliyyə böhranının tarixi səpkidə araşdırılması göstərir ki, onlar öz başlanğıcını, ilk növbədə, beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin formalaşmasının sırf monitar prinsiplərə əsaslanan «Vaşinqton konsensusunun» qəbulu dövründən başlayır. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin xarakterinə məhz belə yanaşma artıq özünü 1997-1998-ci illərdə (Asiya ölkələrində) beynəlxalq maliyyə böhranına gətirib çıxartdı. Təcrübə onu da sübuta yetirdi ki, sırf monitar prinsipləri rəhbər tutan maliyyə təşkilatları kritik məqamlarda dünya maliyyə sistemini sabitləşdirmək qabiliyyətinə malik deyildir. Digər tərəfdən bu proseslər inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrin strateji maraqlarının daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə dünya bazarında bir çox təbii resurslara, habelə daşınmaz əmlaka, qiymətlərin bir çox halda süni surətdə formalaşdırılmış bazar konyunkturasının təsiri altında kəskin yüksəlməsi, çoxsaylı «maliyyə piramidalarının» quraşdırılması bu ölkədə real kapitala fiktiv kapitalın dəyəri arasındakı fərqin əsassız olaraq hədsiz dərəcədə artmasına gətirib çıxartdı.

Qlobal maliyyə böhranını doğuran amilləri şərh edərkən ABŞ-ın federal ehtiyat sisteminin prezidentinin özü etiraf etmişdir ki, bu gün Amerikanın maliyyə böhranına səbəb olan ən mühüm amillərdən biri də bu illərdə ABŞ hökumətinin dövlətin iqtisadi siyasətində

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kafedrasının müdiri

Keynsin makroiqtisadi tənzimləmə prinsiplərindən imtina etməsi olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, sosializm sisteminin və eləcə də SSRİ-nin dağılması nəticəsində yeni təşəkkül tapan milli iqtisadiyyatın bir çox beynəlxalq valyuta fondunun və dünya bankının tövsiyələri əsasında sistemin transformasiyasını həyata keçirirdi ki, bu da bir çox hallarda qeyri-bərabər rəqabət mühiti üzündən, habelə beynəlxalq valyuta fondu və dünya inkişaf fondu tərəfindən onlara külli miqdarda kreditlərin verilməsi də, son nəticədə ABŞ-a bir çox hallarda iqtisadi amillərlə şərtlənməyən böyük miqdarda valyuta axınına səbəb oldu ki, bu da fikrimizcə, bugünkü global maliyyə böhranını doğuran amillərdən hesab edilməlidir.

Global maliyyə böhranının başladığından ötən müddət iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarının, prinsiplərinin, hərəkətverici qüvvələrinin və amillərinin dəyişən şəraitə və tələbə uyğun dərk edilərək dəyərləndirilməsini kəskin aktuallaşdırdı.

Bununla bağlı, birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, son 80 ildə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş böhranları doğuran səbəblər amillər, şərtlər və onların xarakterləri kəskin dəyişmişdir. Belə ki, əvvəllər müşahidə olunan bütün böhran və durğunluq halları müəyyən dövrdən sonra təkrar istehsalın əvvəlki fazasına qayıtmış və müəyyən bir dövrdən sonra yenidən inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Başqa sözlə, böhrana düşər olmuş ölkə həmin dövrdə bərqərar olmuş münasibətlər sisteminə əsaslanaraq böhrandan çıxıb çıxmışdır. Lakin ötən dövr ərzində ayrı-ayrı dünya ölkələrinin, eləcə də inkişaf etmiş 20 ölkənin dövlət başçılarının müxtəlif səviyyəli müzakirələrində və beynəlxalq maliyyə qurumlarının maliyyə böhranından çıxışla bağlı irəli sürdükləri təklif və proqramların araşdırılmasından birmənalı belə qənaətə gəlinir ki, müasir dünya artıq böhran ərafəsi formalaşmış sırf liberal, monetar prinsiplər əsasında istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi prosesləri səmərəli idarə etmək mümkün deyildir. Ona görə də müasir dövrdə yeni prinsiplər və meyarlar əsasında dünyada, dünyanın yeni inkişaf modeli formalaşdırılmalıdır. Hələ 2000-ci illərdə dünyanın bir sıra aparıcı elmi-iqtisadi məktəbləri belə hesab edirdilər ki, bu gün dünyada liberalizmə, strukturalizmə və realizmə əsaslanan iqtisadiyyat formalaşmalıdır. Əgər həmin modelin birinci tezisini açıqlamağa cəhd etsək, onda qeyd etməliyik ki, hətta bu gün də makroiqtisadi səviyyədə də dövlət iqtisadi proseslərə fəal müdaxilə etməməlidir. Lakin ən klassik liberal monetar inkişaf modelinə əsaslanan Amerika hökuməti də ölkəni müasir maliyyə böhranından çıxarmaq məqsədilə fəal və miqyaslı müdaxilə siyasəti həyata keçirir. Bu mənada bu gün dünya iqtisadiyyatında liberal prinsiplərin sırf tətbiqi artıq tam smərəsiz görünür. Bu baxımdan mövcud reallığa uyğun olaraq monetar prinsiplərin fiskal tənzimləmə siyasəti ilə birgə tətbiq olunması məqsədəuyğun hesab olunur. Doğrudur, hələ vaxtilə Nobel mükafatı laureatı M. Fridmen yazırdı ki, son yüz ildə ABŞ-da baş vermiş bütün böhranların əsasında səhv pul-kredit siyasəti durmuşdur. Bu tezis bu gün özünü doğruldur, lakin böhrandan çıxışla bağlı həmin məktəbin nümayəndələrinin irəli sürdükləri təkliflər birmənalı qəbul oluna bilməz. Təəssüf ki, dünya global iqtisadiyyatının fəaliyyətinə dair irəli sürülən bu birinci prinsipi tam qəbul etdi, lakin dəyişən tələbə və şəraitə uyğun olaraq realizmə əsaslanan müvafiq iqtisadi siyasəti formalaşdırmadı.

Son illərdə reallıq ABŞ iqtisadiyyatında müşahidə olunan əsas ziddiyyət bundan ibarətdir ki, real və fiktiv kapital arasındakı fərq özünün elə bir maksimum həddinə çatdı ki, nəticədə real sektorla, maliyyə və xidmət sektoru arasında dərin uçurum yarandı. Başqa sözlə, artan maliyyə resurslarına müvafiq tələb formalaşmadı. Bununla bağlı, hələ vaxtilə Keyns haqlı olaraq yazırdı ki, cəmiyyətdə tələbi idarə etməklə bütün iqtisadi-sosial problemləri həll etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ölkələrin böhrandan çıxış proqramlarında bu problemin həlli yollarına fərqli yanaşılır. Məsələn, ABŞ dövləti maliyyə sektoruna çox böyük

miqyasda büdcədən yardımlar etməklə ölkə iqtisadiyyatının böhrandan çıxışını təmin etməyə çalışır. Əksinə, əksər Avropa ölkələri daha çox real sektora müxtəlif proqramlar və yardımlar etmək vasitəsilə real məcmu tələbin genişləndirilməsinə üstünlük verir. Lakin Çinin təcrübəsi onu sübut edir ki, istər inkişafın təmin olunması, istərsə də böhrandan çıxış zamanı dövlət və bazar mexanizminin optimal nisbətdə tətbiqi daha çox səmərə verir.

Nəhayət, hazırkı dövrdə qlobal dünya iqtisadiyyatının liberalizminə, realizminə əsaslanaraq onun müvafiq strukturunun formalaşdırılması problemi böhrandan çıxışda həlledici bir istiqamətə çevrildi. Çünki, təcrübə göstərir ki, müasir maliyyə - iqtisadi böhran, əslində, qlobal dünyanın bir makroiqtisadi tarazlıqdan, strukturundan başqa bir yeni makroiqtisadi tarazlığa keçid prosesidir. Bu isə, öz növbəsində, beynəlxalq miqyasda yeni “oyun qaydalarının”, strukturlarının yaradılması və mövcudların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Əlbəttə, burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır, bu gün dünya təsərrüfat, maliyyə sisteminin qloballaşması qlobal, milli iqtisadiyyatların bütün sferalarda qarşılıqlı əlaqə və asılılığını kəskin artırmışdır. Doğrudur, bir çox ölkələr özlərinin maliyyə-iqtisadi siyasətini Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya İnkişaf Bankının prinsip və tövsiyələri əsasında formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə cəhd edir. Lakin təcrübə onu göstərir ki, son illərdə maliyyə bazarlarının beynəlxalq xarakteri ilə onun milli iqtisadiyyatlarda fəaliyyət və tənzimləmə xarakteri arasında dərin ziddiyyətlər yaratmışdır. Belə ki, sözdə ayrı-ayrı ölkələr beynəlxalq maliyyə sisteminin prinsiplərini qəbul etsə də maliyyə mexanizmlərinə və risklərin idarə olunmasına fərqli yanaşır. Ona görə də dünyada yeni yaranacaq inkişaf modelinin ən xarakterik cəhətlərindən biri beynəlxalq və milli pul-kredit tənzimləmə mexanizmlərinin uyğunlaşdırılması problemidir.

Eyni zamanda, müasir qlobal maliyyə böhranının aradan qaldırılması ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin böhrandan çıxış proqramlarının təhlili göstərir ki, onlar bir çox halda ziddiyyətli xarakter daşıyır. İnkişaf etmiş bir çox ölkələrin tədiyyə balansında ABŞ dollarının çox böyük xüsusi çəkiyə, Avropa İttifaqı ölkələrində isə eyniadlı valyutanın mövcudluğuna və onların qloballaşmanın tələblərinə uyğun vahid pul-kredit mexanizmlərinin tətbiqini qəbul etmələrinə baxmayaraq hər bir konkret ölkənin böhrandan çıxış proqramı, əslində “suda boğulanın problemi hər kəsin öz işidir” prinsipi üzərində qurdular ki, bu da böhrandan çıxışı daha da çətinləşdirdi. Bu baxımdan, qloballaşma şəraitində bu prosesə fəal qoşulan ölkələrin pul-kredit tənzimləmə mexanizmlərinin unifikasiya edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, hər bir ölkənin inkişaf modelinin prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilən iqtisadi siyasət, sosial-iqtisadi proseslərin fiskal və monetar tənzimlənməsi, sadəcə olaraq, ancaq iqtisadi artımın yüksək sürətinin təmin edilməsi məqsədlərinə istiqamətlənməsi müasir dövrdə məqbul sayıla bilməz. Bu baxımdan, ölkəmiz beynəlxalq miqyasda baş verən prosesləri, mütərəqqi meyilləri nəzərə alaraq iqtisadi strategiyanın milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi, dinamik və tarazlı effektiv fəaliyyəti, rəqabət-qabiliyyətliliyi gözlənilməklə davamlı inkişafın təmin olunmasına istiqamətlənməlidir. Əks təqdirdə qısa bir müddətdən sonra ölkə yenidən böhrana düşər olar ki, hətta bu zaman inkişafın start imkanlarının itirilməsi mümkündür.

Qlobal maliyyə böhranından çıxış proqramları milli iqtisadiyyatın davamlılığının təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsinin, ilk növbədə, iqtisadi inkişafın innovasion əsaslarının yaradılmasına xidmət etməlidir. Bütün bunlar, öz növbəsində, transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı müvafiq iqtisadi siyasətin işlənilməsi və reallaşdırılmasını tələb edir. Əlbəttə, bu zaman davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi ilə yanaşı, müvafiq bazar sisteminin fəaliyyəti

yətinin təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasını formalaşdırarkən ən başlıca problem prioritetlərin düzgün seçilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar maliyyə xidmətləri sferasının, digərləri sənayenin və yaxud real sektorun, insan kapitalının inkişafının təmin edilməsi, başqaları turizmin, nəqliyyat kommunikasiyası sferasının üstün inkişafını və s. təklif edirlər. Bir çox hallarda əsas meyar kimi dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyillərə uyğunlaşmağı təklif edirlər. Göstərilən istiqamətlərin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, zənnimizcə perspektiv inkişaf imkanları dəyərləndirilərkən əsas meyar ölkəmizdə davamlı inkişaf prizmasından onların perspektivdə ölkəmizin dinamik və tarazlı inkişafını nə dərəcədə təmin etmək qabiliyyəti əsas götürülməlidir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tarazlı inkişafı təmin etmək üçün ölkədə həyata keçirilən maliyyə-büdcə, kredit, vergi siyasəti və inzibati-iqtisadi vasitələr məhz bu məqsədin reallaşdırılmasına xidmət etməlidir. Lakin o da həqiqətdir ki, Azərbaycanda xammal-ixrac yönümlü inkişafının imkanlarını nəzərə almadan ancaq innovasiyalı inkişafa keçidin tam istiqamət götürülməsi bu gün iqtisadi inkişafda qeyri – tarazlığa səbəb ola bilər. Belə ki, mövcud reallıqları nəzərə alaraq respublikamızda iqtisadi inkişafın bütün imkanlarını uzlaşdırmaqla dinamik inkişafa nail olmaq mümkündür.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlığının artması və xüsusən, onun yaxın vaxtlarda Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq meyli davamlı inkişafın təmin edilməsinin strateji problemlərinin həlli, ilk növbədə, onların iqtisadi təhlükəsizlik prizmasından dəyərləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılması, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanda geniş təkrar istehsalın mövcud reallıqlar və dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyillər nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın innovasiya modelinə keçidi təmin etmək üçün zəruri iqtisadi, təşkilati, texniki tədbirlərin həyata keçirilməsini, müvafiq olaraq dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıdakıların nəzərə alınmasını tələb edir [1]:

- Azərbaycanda iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın çuğlaşaraq vahid texniki-texnoloji ardıcılıq sistemində fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın innovasiya və investisiya fəallığını artırmaq və onların əsasında əsas fondların və istehsal potensialının texniki-texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün fəal gömrük, vergi və digər stimullaşdırıcı vasitələrin geniş tətbiq edilməsini;
- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində formalaşan iqtisadi-təşkilati və texniki potensialın digər sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini;
- mümkün qədər ölkəmizin malik olduğu təbii, maddi resursların potensialını və istifadəsini nəzərə alaraq, ölkədə beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına nail olunmasını və s.

Sosial sahədə milli maraqları səmərəli reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Belə ki, iqtisadi inkişafda əhalinin maraqlarının təmin edilməməsi müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafda əhalinin marağının azalmasına gətirib çıxarar ki, bu da son nəticədə iqtisadi inkişafın dinamikasına və onun səmərəliliyinə güclü neqativ təsir göstərir. Bu baxımdan, ölkəmizdə sosial siyasətdə milli maraqların müəyyənəşdirilməsi və səmərəli reallaşdırılması davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərtinə çevrilir.

Sistemin transformasiyası dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin edən

amillərin sistemli təhlili göstərir ki, ilkin mərhələdə heç bir ölkə dövlətin fəal və güclü müdaxiləsi olmadan milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini həyata keçirə bilməmişdir. Belə ki, bazar sisteminə keçid şəraitində, başqa sözlə yeni iqtisadi sistemin institusional, hüquqi bazasının formalaşmadığı halda dövlətin effektiv investisiya – innovasiya strategiyasını reallaşdırmaq, əməli cəhətdən beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq mümkün olmur. Belə ki, ilkin mərhələdə ölkəni onun düşdüyü sistemin böhranından çıxarmaq məqsədilə güclü makroiqtisadi sabitləşmə siyasəti reallaşdırmaq lazımdır. Transformasiya gedişində mövcud iqtisadi potensial və onların reallaşdırılması imkanları nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın prioritetləri də tədricən dəyişir.

Böhrandan çıxış gedişində milli iqtisadiyyatı davamlı inkişafa istiqamətləndirmək üçün dövlət və bazar mexanizminin optimallığı vahid sistem həddlərində formalaşdırılaraq həyata keçirilməsi, həm də sosial-iqtisadi problemlərin həllində bazar mexanizmi ilə dövlət müdaxiləsinin hədləri arasında mütənasibliyin gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçirilməsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi tsiklin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq bu və ya digər dərəcədə təhlükəsizlik problemləri gözlənilməyə bilər. Əsas məsələ həmin tərəddüdlər zamanı ölkə elə bir potensiala, gücə malik olmalıdır ki, onları vaxtında yaranan təhlükəni aradan qaldırmaq, ən başlıcası isə özü-özünün inkişafını təmin etmək qabiliyyətinə malik olmaqla davamlı inkişafının zəruri əsaslarını sarsıtmasın.

O da məlumdur ki, ölkə də qlobal iqtisadi proseslərin inkişafı daha geniş şəkildə nəzərdə tutulur ki, onun da sayəsində istehsal daha çox beynəlmilləşir, onun beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliklə qarşılıqlı asılılığı güclənir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi prizmasından iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi qloballaşma şəraitində sosial-iqtisadi inkişafın genetik xarakterinin əsaslarına təsir göstərə bilən daxili və xarici amillərin təsirini aradan qaldırmağa və yaxud minimumlaşdırmağa istiqamətlənməlidir. Odur ki, ölkəmizdə iqtisadi sistemin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən bütün dəyişikliklərin və bütün səviyyələrdə işlənilən hazırlanan iqtisadi strategiyanın istisna bilməyən şərti və meyarı, habelə davamlı və innovasiya inkişaf modelinə keçidin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin prinsiplərinə nə dərəcədə cavab verməsi hesablanmalıdır.

İqtisadiyyatın təhlükəsizliyini xarakterizə edərkən milli iqtisadiyyatın davamlılığını, rəqabətqabiliyyətini, mövcud potensialdan səmərəli istifadəni, dinamik və davamlı inkişafı təmin edən amil və şərtlər milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin meyarları hesab olunmalıdır. Bununla yanaşı, milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin sahəvi aspektləri müvafiq struktur siyasətinin reallaşdırılmasını tələb edir. Buraya, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyi və bazarda onun məhsullarına olan tələbatın, inkişafının texniki-texnoloji səviyyəsi və nəhayət, üçüncüsü, sahənin inkişafının investisiya-resurs təminatı nəzərə alınmalıdır.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik strategiyasının işlənilən hazırlanması və reallaşdırılması zamanı, birincisi, milli maraqları səmərəli reallaşdırmaq və onları maksimum dərəcədə xarici amillərin neqativ təsirindən qorumaq üçün dövlətin müstəqil surətdə iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələri səmərəli və müstəqil həll edilməsinə, ikincisi, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin etməyə və cəmiyyətdə sosial həmrəyliyi və sabitliyi təmin etmək, əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, üçüncüsü, dünya təsərrüfatında baş verən dinamik dəyişikliklərə, qlobal rəqabətə, resursların məhdudluğundan irəli gələn problemlərə vaxtında uyğunlaşmaq və xarici

təhlükələrə adekvat tədbirlər həyata keçirilməsinə, dördüncüsü, Azərbaycanın qloballaşan dünyada iqtisadi və siyasi maraqlarını reallaşdırmaq üçün səmərəli iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasının həllinə istiqamətləndirilməlidir. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının çoxspektrli bir problem olduğunu nəzərə alaraq, təkcə iqtisadi metodlarla deyil, həm də siyasi, xarici – iqtisadi, demoqrafik, ekoloji siyasət vasitəsilə, başqa sözlə, qeyri-iqtisadi vasitələrlə reallaşdırmağa çalışmaq lazımdır.

Təhlil göstərir ki, keçidin ilkin mərhələsində ölkəmizdə formalaşdırılan makroiqtisadi və sosial siyasət cəmiyyətdə siyasi-sosial sabitliyi təmin etməklə yanaşı, başlıca makroiqtisadi göstəricilərin müsbət dinamikasını təmin etməyə imkan vermişdir. Lakin yaxın gələcəkdə bu siyasətin Azərbaycanın inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin əlavəsinə çevrilməsi təhlükəsini nəzərə alaraq ölkəmiz ötən dövr ərzində yaradılmış start kapitalına əsaslanaraq, 2004-cü ildən başlayaraq özünün iqtisadi strategiyasında prioritetləri dəyişən şəraitə və tələbə uyğunlaşdırdı. Bunlara “AR sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” 2004-2008 və 2009-2013-cü illəri əhatə edən, “Azərbaycan regionlarında sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı”nın, 2006–2015-ci illəri əhatə edən davamlı inkişafa dair dövlət proqramının qəbulu və s. aid ola bilər.

Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə təkrar istehsal proseslərinin, habelə, strateji və zəruri sahələrin idarə olunmasında dövlətin tənzimləyici rolu gücləndirilməlidir. Ölkədə davamlı inkişafı təmin etmək üçün bu gün dövlətin institusional funksiyalarının artırılması da zərurətə çevrilmişdir.

Ümumən, böhrandan çıxış proqramları gələcəyə istiqamətlənməlidir. Bu baxımdan ölkədə davamlı inkişafın təmin edilməsi, hər şeydən əvvəl, görünür yaxın gələcəkdə, sadəcə olaraq, adambaşına düşən ÜDM-in dinamik və davamlı artımını deyil, həm də onun elmi-texniki tərəqqi və milli iqtisadiyyatın strukturunda müvafiq irəliləyişlərlə müşahidə olunmasını; iqtisadi sabitliyin təmin edilməsini, qiymətin və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin, milli valyutanın sabitliyini, inflyasiyanı və büdcə kəsinin minimum səviyyədə saxlanılmasını; xarici ticarətin tarazlığı, ən başlıcası isə ölkənin müsbət tədiyyə balansını formalaşdırılmasını; cəmiyyətdə bütün təsərrüfat subyektləri üçün bazar rəqabətinin və inhisarçılıq fəaliyyətinin bərabər iqtisadi əsaslarda tənzimlənməsini tələb edir.

Müasir dövrdə dünyada istehsalın miqyasının kəskin genişlənməsi sayəsində dövriyyəyə getdikcə daha çox maddi resursların cəlb olunması, lakin onların həcminin məhdudluğu və baha başa gəlməsi, texniki-texnoloji tərəqqinin təsiri altında ekoloji problemlərin kəskinləşməsi, dünyada baş verən qloballaşma proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, iqtisadi-sosial, demoqrafik, ekoloji və s. problemlərin ümumbəşəri xarakter daşmasına gətirib çıxarmışdır.

Resursların məhdudluğu və tələbatların durmadan artdığı bir şəraitdə hər bir iqtisadi artımın hansı yol və vasitəsilə əldə olunması, onun təmin edilməsinin cəmiyyətə hansı və nə qədər resurs sərfi nəticəsində başa gəlməsi bəşəriyyətin gələcək inkişafının təmin edilməsi baxımından prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu və digər amillərin təsiri altında dünyada insan – təbiət münasibətlərinin gərginləşməsi cəmiyyətin təbii bazisinə əsaslanan sosial-iqtisadi strukturunun, inkişaf amillərindən davamlı təkrar istehsal inkişaf modelinə keçid konsepsiyasının işlənib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Belə bir şəraitdə ölkəmizdə davamlı inkişafa nail olunması onun təmin edilməsinin başlıca struktur istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini, ölkəmizin malik olduğu resurslar balansını, istifadə edilmə dərəcəsi, mövcud imkanlar daxilində onların reallaşdırılması mümkünlüyünün dəyərləndirilməsini və bunların əsasında Azərbaycanda uzun müddətə cari və perspektiv məqsədlərin uzlaşdı-

rılmasına əsaslanan optimal və səmərəli strateji inkişaf strategiyasının çoxvariantlı konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Bu gün dünya iqtisadiyyatında integrasiya prosesləri və milli iqtisadiyyatlar arasındakı əlaqələrin miqyası və intensivliyi elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, özünəməxsus qanunauyğunluğu, meyilləri, fəaliyyət və inkişaf mexanizmi ilə səciyyələnən qlobal iqtisadiyyat təşəkkül tapır. Bu zaman dünya təsərrüfat sistemi həddlərində beynəlmiləl təkrar istehsal tsiklləri formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir şəraitdə beynəlxalq miqyasda dünya gəlirləri formalaşmağa başlayır. Bu zaman fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyat üçün strateji məqsəd mümkün qədər həmin gəlirlərdən maksimum bəhrələnmək uğrunda apardığı mübarizə ilə müşahidə olunur.

İqtisadi proseslərin beynəlmiləlləşməsi özünün yüksək fazasına daxil olduğundan dünya bu gün nəinki fəlsəfi, eləcə də real olaraq vahid «dünyaya», başqa sözlə, ayrıca bir ölkə-sistemə çevrilir. Bu gün dünyada baş verən qloballaşma prosesləri ətrafa açıq gözlə baxmağa, orada baş verən prosesləri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı ölkənin seçdiyi inkişaf modelini, demokratik proseslərlə – sivilizasiyanın əlaqəsini qiymətləndirməyə, bununla da mütərəqqi inkişaf yolunu seçmiş zəif inkişaf etmiş ölkələrə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin başlıca mənbələrini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Müasir dünyada müşahidə olunan ən başlıca meyillərdən biri sənaye cəmiyyətindən post-sənaye cəmiyyətinə keçid təşkil edir. Post-sənaye cəmiyyəti bəzən «Yeni iqtisadiyyat» kimi xarakterizə olunur ki, o da, hər şeydən əvvəl, informasiya texnologiyasına və vençur biznesinə əsaslanır.

Müasir dövrdə davamlı və keyfiyyətli iqtisadi artıma keçidin mühüm şərti olan «Yeni iqtisadiyyat»ın inkişafı istehsalın ənənəvi amillərinin artırılması hesabına deyil, əsasən iqtisadiyyata yeni texnika və texnologiyaların vençur biznesinin, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinə əsaslanır. Bu zaman innovasiya iqtisadi artımın əsas amilinə çevrilir, innovasiya iqtisadi artımın tələblərinə istiqamətlənir, sahibkarlıq bölməsinə xidmət edir. Elmi kəşflərin maliyyələşdirilməsinə və əməli tətbiqinə vençur biznes fəal yardım göstərir. Məsələn, ABŞ-da vençur biznes mikroelektronika, nano-biotexnologiya kimi sahələrin üstün inkişafına şərait yaratmışdır. «Yeni iqtisadiyyat» üçün İnternet vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələrin ümumdünya sistemini yaratmaqla qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafı xarakterikdir [2].

Qlobal iqtisadi böhran şəraitində bu məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadi qurumlar qarşısında makroiqtisadi sabitliyin qorunması, müvafiq qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi kimi vəzifələr qoyulmuşdur.

Bu gün yeni formalaşan milli iqtisadiyyatların daha çox xarici bazarlarla bağlı olan və daxildə, əslində, bir-biri ilə istehsal əlaqəsi olmayan müəssisələrin konqlomeratına çevrilmək təhlükəsi vardır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq integrasiyasının onun daxili integrasiyasını üstələməsi uzaq perspektivdə ölkənin iqtisadi potensialını zəiflədir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyat beynəlxalq qloballaşmanın subyektindən daha çox onun obyektinə çevrilə bilər. Odur ki, hər hansı bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşmasının effektivini ÜDM-in fiziki artımı ilə yanaşı, bütünlükdə, ölkənin təkrar istehsal prosesinin səmərəliliyi baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Problemə məhz bu cür yanaşdıqda, qloballaşma iqtisadi-sosial inkişafın güclü amilinə çevrilir. Çünki, müasir dünyada, əslində milli iqtisadiyyatlar deyil, milli maraqlar qloballaşır.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında rolunun artması onunla şərtlənir ki, bu gün dünyada resurslar uğrunda mübarizə lider ölkələrin xarici siyasətinin əsas prioritetinə çevrilmişdir. Burada əsas problem, təkcə resurslardan istifadə imkanlarının artırılmasında deyil, eyni zamanda rəqibi bu hüquqlardan səmərəli istifadədən məhrum etməklə, əslində həmin ölkələrin iqtisadi artım imkanlarının məhdudlaşdırılmasına xidmət edir.

Beləliklə araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın qlobal maliyyə-iqtisadi böhrandan çıxışı, son nəticədə, investisiya, innovasiya, institut və infrastruktur kimi problemlərin səmərəli həllinə əsaslanmalıdır.

Aydındır ki, dünya maliyyə böhranı bu və ya digər dərəcədə Azərbaycana da təsir edir. Üstəlik də, Azərbaycanda bu proseslər dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşahidə olunur. Bu prosesləri hələ böhranın başlanğıcında çox düzgün qiymətləndirərək professor Şəmsəddin Hacıyev qeyd etmişdi ki, «Hal-hazırda bütün dünyanı silkələyən qlobal maliyyə böhranının hər hansı bir simptomunun birbaşa ölkəmizin iqtisadiyyatına nüfuz etməsi mümkünsüzdür. Geniş təkrar istehsal prosesinin milli bütövlüyü, ölkə daxili iqtisadi proses və hadisələrin normal gedişi prizmasından təhlili göstərir ki, xarici amillərin birbaşa təhlükə yaratması qeyri-mümkündür. Geniş təkrar istehsal prosesinin milli bütövlüyü, ölkədaxili iqtisadi proses və hadisələrin normal gedişi prinzmasından təhlil göstərir ki, xarici amillərin birbaşa təhlükə yaratması qeyri-mümkündür. Gözlənilən təhlükədən ən az itki ilə çıxan ölkələr içərisində Azərbaycanın lider olacağı şübhəsizdir» [3].

Bütün bunlar son nəticədə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə bağlı əsas ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, bu gün prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən dəyişən qəraitə uyğun olaraq yaradıcılıqla formalaşdırılan və reallaşdırılan effektiv iqtisadi siyasətlə şərtlənir [4].

Son illərdə, Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin nə qədər düzgün, real və strateji baxımdan səmərəli olduğu özünü hətta qlobal maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik və davamlı inkişafında özünü göstərir.

Belə ki, 2009-cu ildə MDB dövlətlərinin əksəriyyətində iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi – ümumi daxili məhsulun Rusiyada 14%, Qazaxıstanda 1,5%, Belarusda 12,7%, Moldovada 24,6%, Tacikistanda 11,4%, Ukraynada 29,6% azalması fonunda Azərbaycanda 6,1 faiz artıma nail olunmuşdur. Hesabat dövründə ölkəmizdə sənayedə 5 faiz, kənd təsərrüfatında 3 faiz artımın baş verməsi, habelə, respublikanın strateji valyuta ehtiyatlarının ilin əvvəli ilə müqayisədə 1 milyard dollar artaraq 19,1 milyard dollara çatması çox müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət sayəsində ölkəmizi xarici risklərdən qorumaq üçün böyük işlər görülmüş və kifayət qədər valyuta ehtiyatı yaradılmışdır. Bütün bunlar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ölkə prezidentinin yeritdiyi çevik və düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində, hətta qlobal maliyyə böhranı şəraitində belə, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafının təmin olunacağı şübhə doğurmur.

Bütün bunlar Azərbaycanda əlverişli biznes, investisiya mühitinin formalaşdırılması, enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizlik, yoxsulluq problemlərinin həlli, infrastrukturun yeniləşdirilməsi sahəsində əldə olunan yüksək nailiyyətlər, ilk növbədə, ölkəmizdə müstəqillik illərində reallaşdırılan sistemli, düzgün və koordinasiya olunmuş iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsi hesab edilməlidir.

Nəticə

Qlobal maliyyə böhranına müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlılığını təmin edən iqtisadi strategiyanın başlıca istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- transformasiya gedişində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrini Azərbaycan ancaq milli reallıqlar prizmasından dəyərləndirərək strateji iqtisadi siyasətini formalaşdırması;

- milli rəqabət üstünlükləri əsas götürülərək real sektorun inkişafına, xüsusən, neft sektoruna innovasiya xarakterli böyük investisiyalar qoyulmuşdur. Strateji baxımdan səmərəli neft strategiyasının formalaşdırılması cari və perspektiv məqsədlər, vəzifələr nəzərə alınaraq onları reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirlərdən düzgün istifadə edilməsi sayəsində bütünlükdə onun Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının lokomotivinə çevrilməsi;

- Azərbaycanda uzunmüddətli dövlət proqramları və layihələri əsasında milli iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişafa istiqamətlənməsi, xüsusən qeyri-neft sektorunun, milli sahibkarlığın inkişafına güclü dövlət dəstəyinin olması;

- son beşillikdə Azərbaycanda həyata keçirilən çox çevik və səmərəli regional siyasət, öz əməli nəticəsi olaraq ölkənin qlobal maliyyə böhranına davamlılığının xeyli artması;

- Azərbaycanda enerji və ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və onların uğurla reallaşdırılması;

- xarici-iqtisadi əməkdaşlıq nəzərə alınmaqla geniş təkrar istehsalı təmin etmək üçün zəruri iqtisadi-təşkilati və texniki şəraiti yaratmaqla iqtisadi inkişafın xarici amillərdən mümkün qədər asılılığının azaldılması;

- milli prioritetlərə uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün zəruri bazar və dövlət mexanizminin tətbiqinin təmin olunması;

- milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün investisiya və innovasiya fəallığının gücləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın dinamik və tarazlı inkişafını təmin edən əsas şərtlərdən biri transformasiya gedişində dünya təcrübəsini milli reallıqları nəzərə alaraq dövlət və bazar mexanizminin optimal nisbətdə tətbiqi və s. hesab olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfransın plenar iclasının materialları. «İqtisad universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2006, I-II hissə
2. «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı» (YAİİDP) regional görüşlər 2005, İllik hesabat.
3. Azərbaycan qəzeti, 20 noyabr 2008-ci il.
4. Dünya İqtisadi Forumu, «Qlobal rəqabətə davamlılıq indeksi» 2007-2008.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DAYANIQLI İNKİŞAF MEYİLLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

i.e.d., prof. Fərhad RƏHMANOV*
Kamil ƏLİYEV†

X Ü L A S Ə

Məruzədə maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan Respublikasının inkişafının dayanıqlılıq xüsusiyyətlərinə baxılır. Müəlliflər Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edir və bu sahədə qarşıda duran prioritetləri müəyyənləşdirirlər. Əsas diqqət dayanıqlı inkişaf göstəricilərinin müəyyən olunması və qiymətləndirmə meyarlarının seçilməsində qarşıda duran problemlərinin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, minilliyin inkişaf məqsədləri, XXI əsrin gündəliyi.

Giriş

İqtisadiyyatda baş verən böhranlar çox zaman dövlət xərclərinin ixtisar olunmasını tələb edir. Təəccüblü deyil ki, ən çox ixtisar olunan xərclər dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına çəkilən xərclərdir. Bu gün qənaət olunan hər bir manatın əvəzinə isə gələcəkdə dəfələrlə artıq xərcləmək məcburiyyətində qala bilərik. İqtisadiyyatda baş verən böhranlar bu gün dayanıqlı inkişafı təhlükə altına qoyduğundan gələcəkdə ekoloji, sosial böhranlar fonunda çox mürəkkəb böhranlar ortaya çıxa bilər. Hətta onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1929-1933-cü illər böhranından fərqli olaraq bugünkü böhran enerji resurslarının məhdudluğu, azon qatının dəşilməsi, global istiləşmə, QİÇS xəstəliyinin yayılması, nüvə silahı ilə daha çox silahlanma fonunda gedir.

Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişaf xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasında hazırkı inkişaf sürəti ölkəyə böyük imkanlar vəd edir. Amma nəzərə alsaq ki, bu inkişaf təbii ehtiyatların ifrat dərəcədə mənimlənməsi hesabına gedir, ekoloji problem özünü kəskin şəkildə büruzə verməsi üçün çox vaxt tələb olunmayacaq. Ekoloji problem əsasən istehsal prosesinin ətraf mühitə mənfi təsirlərindən doğur. Lakin elə problemlər də var ki, onlar istehsalla birbaşa bağlı deyil, ona görə də onlar ilk baxışda nəzərə çarpmır. Onların da yaratdığı fəsadlar ekoloji problemlərin yaratdığı fəsadlar kimi təhlükəlidir.

Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişafa daha çox mane olan problemlər ekoloji problemlərdir. Zəngin təbii ehtiyatların kəşf olunması və emalı yaxınlıqda yerləşən yaşayış məntəqələrinin inkişafına və iri şəhərlərə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Ölkə ərazisinin coğrafi xüsusiyyətlərinin sənayenin inkişafında nəzərə alınmaması və sənayedə tətbiq olunan texnologiyada bu sahəyə ciddi yanaşılmaması tədricən problemlər yaratmağa başladı. Buna görə də, ixtisaslaşma istiqamətlərindən asılı olaraq hər rayonun özünəməxsus ekoloji problemləri formalaşmışdır.

Bugünkü ölçü meyarları ilə yanaşsaq, eyni dövrdə sosial sahədə vəziyyətin qənaətbəxş olduğunu qeyd etməliyik. Demografik vəziyyət, səhiyyə, təhsil, həyat standartları (həyat tərzi) sahələrində narahatlıq doğuracaq ciddi problemlər mövcud olmayıb. Rəsmi məlumatlarda yoxsulluğun olması göstərilir. Bu sahələrin problemləri müstəqillikdən sonra aktuallaşdı. İqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşməsinin nəticəsində 1991-ci ildə ölkədə adambaşına ÜDM

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Makroiqtisadi tənzimləmə kafedrası.

† Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı

98,3 ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bu zaman ən əsas problem – yoxsulluq problemi meydana çıxdı ki, məqsədli proqramlar nəticəsində müəyyən nailiyyətlər əldə olunmuşdursa da, problem hələ də tamamilə aradan qaldırılmayıb.

Ekoloji problemlər yalnız Azərbaycanın quru ərazisi ilə məhdudlaşmır. Xəzər dənizinin 5 ölkə tərəfindən sürətlə çirkləndirilməsi dənizin sahilində daha çox əhalisi yaşayan, Bakı və Sumqayıt kimi iri sahiləyi şəhərləri olan Azərbaycan Respublikası üçün daha aktualdır.

Bu gün üçün Azərbaycanın dayanıqlı inkişafına mane olan ən aktual problem Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal altında olması, əhalisinin də 1 mln nəfərinin öz torpaqlarından köçkün düşməsidir. Həmin əhali isə ölkənin digər bölgələrinə səpələnib. Bu isə ölkədə həm demoqrafik vəziyyəti mürəkkəbləşdirir, həm də əhalinin ətraf mühitə təzyiqini artırır.

Azərbaycan Respublikası nəzarəti altında olmayan ərazilər ekoloji vəziyyətin daha da korlanması, mövcud infrastrukturun məhv olması, ərazinin terrorçular üçün sığınacaq əhəmiyyətinin artması, Orta Asiyadan Avropaya maneəsiz narkotik tranziti üçün əlverişli dəhlizə çevrilməsi və bir çox milli çərçivələri artıq çoxdan aşmış təhlükələrlə üzbəüz qalmışdır. Bu problemlərin mövcudluğunun yalnız Azərbaycan üçün deyil, həm Cənubi Qafqaz, həm də qonşu regionlar üçün arzuolunmazdır və onların aradan qaldırılması külli miqdarda vəsait tələb edir. Buna görə də belə məsələlərin həllində ölkənin maliyyə dəstəyinə ehtiyacı var.

Seçilmiş prioritetlər və dayanıqlı inkişaf meyilləri

XXI əsr inkişaf xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənəndir. Artıq bir çox hamıya məlum olan problemlər var ki, onlar dünya dövlətlərinin birgə inkişafına mane olur. Bütün dünya ölkələri üzrə bu problemlər təhlil olunaraq onların arasından ən əsasları seçilmişdir ki, yeni minillikdən başlayaraq bu problemlər tamamilə aradan qaldırılsın. “Minilliyin inkişaf məqsədləri” adı altında birləşdirilən bu səkkiz məqsəd aşağıdakılardır:

1. İfrat yoxsulluğu aradan qaldırmaq;
2. Ümumi ibtidai təhsili təmin etmək;
3. Gender bərabərliyini təmin etmək;
4. Uşaq ölümünü azaltmaq;
5. Anaların sağlamlığını yaxşılaşdırmaq;
6. QİÇS, malyariya və digər xəstəliklərlə mübarizə aparmaq;
7. Ətraf mühitin dayanıqlılığını təmin etmək;
8. Qlobal partnyorluğu inkişaf etdirmək.

Lakin minilliyin inkişaf məqsədləri dayanıqlı, müxtəlif təhlükələrdən təcrid olunmuş inkişafın təmin olunması üçün kifayət etmir. Dayanıqlı inkişaf daha geniş və əhatəli məfhumdur. Dayanıqlı inkişaf bugünkü tələbatların elə təmin olunmasını nəzərdə tutur ki, gələcək nəsillərə də həmin tələbatlarını ödəmək üçün imkanlar saxlanılsın.

Dayanıqlı inkişafın əhatə etdiyi problemlərin qlobal xarakterli olması onun həllində bütün dünya dövlətlərini maraqlı edir. Lakin təklikdə bu problemi heç bir dövlət həll edə bilmir. Bunun üçün bütün dünya dövlətlərinin birliyi lazımdır. 1992-ci il 3-14 iyul tarixində Rio-de-Janeyro şəhərində BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə konfransında dayanıqlı inkişaf üzrə əsas sənəd - “XXI əsrin gündəliyi” qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda dayanıqlı inkişaf problemləri ilə ən aktiv məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar BMT və Dünya Bankıdır.

“XXI əsrin gündəliyi” müasir aktual problemlərinə həsr olunub, həmçinin, dünyanı növbəti yüzillikdə qarşılaşacağı problemlərin həllinə hazırlamaq məqsədi güdür.

“XXI əsrin gündəliyi”ndə duran məsələlərdə ətraf mühitin qorunması və inkişafı məqsədləri inkişaf etməkdə olan ölkələrə onların qlobal ekoloji problemlərin və dayanıqlı inkişafın sürətləndirilməsinə əlavə xərclərin təmin olunması üçün əhəmiyyətli miqdarda yeni və

əlavə maliyyə resurslarının axınını nəzərdə tutur. Ona görə də müəyyən etmək lazımdır ki, hansı məqsədlərə daxili maliyyə vəsaiti hesabına nail olmaq olar, hansı məqsədlərin isə həllində maliyyə vəsaitini kənardan tələb etmək lazım gələcək.

Dayanıqlı inkişaf üçün həm ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi siyasətləri həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişafın canlandırılması və sürətləndirilməsi üçün həm dinamik və münbit beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, həm də milli səviyyələrdə siyasətlər vacibdir. Əgər dünya iqtisadiyyatında dinamizm və sabillik çatışmasa və o qeyri-müəyyənliklərdən əziyyət çəksə, inkişaf prosesi möhkəmlənmək üçün özündə güc toplamayacaq.

Yoxsulluq problemi – bu, yaranma səbəbləri həm milli, həm də beynəlxalq xarakter daşıyan çətin, çoxplanlı problemdir. Onun aradan qaldırılması üçün konkret ölkələrdə yoxsulluqla mübarizəyə yönəlmiş proqramlar və milli səviyyədə qəbul olunan qərarlara beynəlxalq dəstək əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün dövlətlərdə yoxsulluğun aradan qaldırılması, gəlirlərin daha ədalətli bölgüsü və insan resurslarının inkişafı əvvəlki kimi ən əsas vəzifə hesab olunur.

Yoxsulluq problemi və ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi sıx əlaqəlidir. Baxmayaraq ki, yoxsulluq yalnız müəyyən növ ekoloji gərginlikləri şərtləndirir, qlobal ekoloji mühitin davam edən pisləşməsinin, səbəbi əsasən də sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə, istehlakın və istehsalın strukturunun rəşional olmamasındadır. Bu da narahatlığı artırır, çünki disproporsiyanın güclənməsinə səbəb olur.

Ətraf mühitin qorunması sahəsində təbii resursların rəşional istifadəsinə çağırın və diqqətini təbii resursların qorunmasına və saxlanmasına yönəldən siyasət mütləq o insanların maraqlarını nəzərə almalıdır. Yoxsulluq problemi, ətraf mühitin qorunması və inkişafını eyni vaxtda həll edən effektiv strategiyada diqqət, hər şeydən əvvəl, resurslar, istehsal və insanlarla bağlı aspektlərə yönəlməlidir və o, demografik problemləri, tibbi xidmətin yaxşılaşdırılmasını, qadın hüquqlarını, gənclərin rolunu və s. əhatə etməlidir.

Ətraf mühitin keyfiyyətini qoruyub saxlamaq və dayanıqlı inkişafı təmin etmək resurslardan optimal istifadə olunması və tullantıların azaldılması üçün istehsalın effektivliyinin artırılması və istehlakın strukturunun dəyişdirilməsini tələb edir.

Əsas diqqəti təbii resurslara olan tələbə və bu resursların tükənməsinin qarşısını alınması, ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsinin aşağı salınması məqsədilə effektiv istifadəsinə yönəltmək lazımdır. Tələb isə, əlbəttə ki, qeyri-rəşional istehlakı şərtləndirir.

Əmtəə və xidmətlər istehsalının enerji və materialtutumluluğunun azaldılması ekoloji gərginliyin azalmasına, iqtisadiyyatın və sənaye istehsalının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına təsir edə bilər. Bununla da, sənaye sektoru ilə yanaşı, enerji və resurslardan iqtisadi cəhətdən səmərəli və ekoloji təhlükəsiz istifadə aşağıdakı yollarla təmin edilə bilər:

- a) mövcud ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsini təmin etmək;
- b) ekoloji təhlükəsiz texnologiyalar ixtirası sahəsində elmi-tədqiqat işlərinə təsir etmək;
- c) ekoloji cəhətdən təhlükəsiz, yeni və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin genişləndirilməsi;
- d) ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və bərpa olunan təbii resursların dayanıqlı istifadəsinin genişləndirilməsi.

Əhalinin sayının və istehsalın miqyasının, istehlakın qeyri-rəşional strukturu ilə yanaşı, artması planetin həyat təmin edən potensialını daha da azaldır. Belə qarşılıqlı təsir edən proseslər atmosfer, torpaq, su, enerji və digər resurslardan istifadəyə təsir edir. Bu proseslərin tənziqlənmədiyi sürətlə böyüyən şəhərlər ciddi ekoloji problemlərlə qarşılaşır. Şəhərlərin sərhədlərinin genişlənməsi yerli idarəetmə orqanlarını və şəhər təsərrüfatlarını idarə edən

orqanları daha çox diqqət ayırmağa məcbur edir. Bu mürəkkəb qarşılıqlı təsirlər sisteminin başlıca elementi insan amilidir ki, onu da kompleks dayanıqlı inkişaf planının hazırlanması və həyata keçirilməsi siyasətində nəzərə almaq lazımdır. Belə siyasət demoqrafik tendensiyalar və amillər, müvafiq texnologiyalarla resursların istifadəsi və inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu nəzərə almalıdır. Demoqrafik siyasət, həmçinin, insanın ekoloji problemlər və inkişaf problemlərinin həllində oynadığı rolunu nəzərə almalıdır.

Dayanıqlı inkişafın mövcud planlarında demoqrafik tendensiyalar və amillər, adətən istehlakın strukturuna, istehsal, həyat tərzinə və uzunmüddətli dayanıqlı inkişafa təsir edən əsas amillər qismində nəzərdən keçirilir. Amma gələcəkdə ümumi inkişaf siyasəti və planlarının hazırlanmasında bu suallara daha çox diqqət ayrılması lazım gələcək.

Yerli səviyyələrdə dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün demoqrafik tendensiyaları və məcmu şəkildə ekosistemin vəziyyəti, texnologiya, yaşayış məntəqələri, sosial-iqtisadi struktur və resurs əldə etmək imkanları kimi amilləri nəzərə alan yeni ölçü meyarları lazımdır. Əhali artımı sahəsində proqramlar sosial-iqtisadi və ekoloji problemləri nəzərə almaqla hazırlanmalıdır. Kompleks dayanıqlı inkişaf proqramları demoqrafik tendensiyalar və amillər ilə resursların rəşional istifadəsi və həmin əhalinin ehtiyaclarını ödəmək tədbirləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni təmin etməlidir. Əhali artımı sahəsində proqramlar onların sektorlararası proqramlarla birgə həyata keçirilməsi zamanı daha effektiv olur.

Sağlamlıq və inkişaf məsələləri bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Yoxsulluğun artmasına səbəb olan natamam inkişaf əhalinin sayının artması ilə istehlakı artırır və bu da ətraf mühitin sanitari vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur.

Səhiyyə, son nəticədə fiziki, bioloji, iqtisadi və sosial sahələrdə əlaqənin məharətlə idarə olunmasından asılıdır. Dayanıqlı inkişaf yalnız o halda mümkündür ki, insanlar sağlamdır. Buna baxmayaraq, inkişaf sahəsində tədbirlərin əksəriyyəti ətraf mühitə müəyyən mənfi təsirlər edir, bu da, öz növbəsində, səhiyyə sahəsində bir çox problemlərin yaranması və güclənməsinə səbəb olur.

Bir çox xəstəliklərin yayılması vaksinasıya və kimyəvi terapiya preparatlarının köməyi ilə nəzarət altına alınsa da, elə ciddi xəstəliklər hələ də var, onlarla mübarizə aparmaq çətindir. Amma su təchizatı və sanitari qovşaqlarında ekoloji tədbirləri gücləndirməklə onların qarşısını almaq mümkündür.

Ətraf mühitdə, iş yerlərində və hətta fərdi mənzillərdə elə çirklənmələrə rast gəlinir ki, bu insan tələfatına səbəb ola bilər. Bu əsasən əvvəllər mövcud olmuş dayanıqlı inkişafa diqqət yetirilmədiyi, bəzən də onun tamamilə inkar olunduğu istehsal modelləri, istehlak və həyat tərz, enerji istehsalı və istehlakı və s. ilə əlaqədardır.

Şəhərlərin inkişafının dayanıqlılığı su təchizatı sisteminin vəziyyəti, havanın keyfiyyəti, tullantıların emalı və kənarlaşdırılması zamanı sanitari-gigiyena normalarına əməl olunmasını təmin edən ətraf mühitin mühafizəsi infrastrukturunun yaradılması ilə əlaqəli çoxlu parametrlərlə müəyyən olunur.

Dayanıqlı inkişaf sahəsində əsas sənəd olan “XXI əsrin gündəliyi” 1992-ci ildə qəbul olunmasına baxmayaraq, bu problem Azərbaycan Respublikasında nisbətən sonralar aktuallaşmışdır.

Hal-hazırda dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətində işlər gedir. Müvafiq sahələrin dirçəldilməsi və problemlərinin həll olunması istiqamətində müvafiq dövlət proqramları qəbul olunur. Təkcə 2002-2007-ci illərdə dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətində müxtəlif sahələr üzrə 36 dövlət proqramı qəbul olunmuşdur. Minilliyin inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün 2015-ci ilə qədər “Yoxsulluğun azaldılması və dayanıqlı inkişaf

üzrə uzunmüddətli strategiya”nın hazırlanması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Ölkənin dayanıqlı inkişaf problemi birbaşa ölkə prezidentinin nəzarəti altındadır.

Dayanıqlı inkişaf yolunun seçilməsində qarşıda duran problemlər

Qeyd etmək yerinə düşər ki, dayanıqlı inkişafın və müasir iqtisadiyyata iqtisadi-sosial və iqtisadi-ekoloji təsirlərin nəzəri və praktiki aspektləri yetərincə öyrənilməyib. Lakin əldə olunan məlumatlar bunlar arasında asılılıqların olduğunu əminliklə söyləməyə əsas verir.

Dayanıqlı inkişafda əsas rolun sənayenin dayanıqlı inkişafında olduğunu qeyd edən BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatı (UNIDO) sənaye inkişafı indeksinin hesablanmasını təklif etmişdir. Bu indeks “müəyyən dövr üçün ölkə daxilində sənayenin inkişafı, ölkənin sənaye məhsulları ixracı imkanları və sənaye intensivliyini göstərən nisbi kəmiyyətdir”. İndeksin hesablanması UNDP tərəfindən hesablanan insan inkişafı indeksi (HDI) ilə oxşardır. Ümumiyyətlə BMT-nin təbəçiliyində olan müxtəlif təşkilatlar tərəfindən dayanıqlı inkişafı qiymətləndirmək üçün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yoxsulluq indeksləri, ömrün uzunluğu indeksi, təhsil səviyyəsi indeksi və s. kimi bir çox belə indekslər təklif olunmuşdur.

XXI əsrin gündəliyinin 40-cı fəslində dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən göstəricilərin işlənilməsi hazırlanması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Dayanıqlı inkişafı qiymətləndirmək üçün BMT Katibliyinin Sosial-İqtisadi məsələlər Departamentinin (DESA) göstəricilər sistemi işləyib hazırlamışdır. Komissiyanın hazırladığı göstəricilər daim təkmilləşdirilir və bu göstəricilər 1996, 2001, 2007-ci illərdə dərc olunmuşdur. Birinci dəfə dərc olunan göstəricilər toplusu diskussiyalar üçün nəzərdə tutulmuşdu və 134 göstəricini əhatə edirdi. 1996-1999-cu illərdə 22 dövlət könüllü olaraq bu göstəricilərin tətbiqinə başladı, lakin əksər dövlətlər bu göstəricilərin tətbiqində, xüsusilə də insan inkişafı və müvafiq siyasətin hazırlanmasında ziddiyyətlərlə qarşılaşdılar və məlum oldu ki, bu qədər sayda göstəricini idarə etmək çətindir. Buna görə də 2001-ci ildə dərc olunan göstəricilər artıq 58 göstəriciyə endirilmişdi. 2005-ci ildə görülən işləri qiymətləndirərkən məlum olmuşdur ki, ölkələr uğurla təklif olunan göstəricilər əsasında öz milli göstəricilər toplularını hazırlaya bilməmişlər. Burada, həmçinin, ölkələrin minilliyin inkişaf məqsədlərinə nə dərəcədə nail olduqlarını qiymətləndirmək üçün gördükləri işlər də mühüm rol oynamışdır. 2007-ci ildə isə yeni göstəricilər toplusu dərc olundu. Dayanıqlı İnkişaf Komissiyasının (CSD) təklif etdiyi toplu 50 əsas göstəricidən ibarətdir. Bu 50 göstərici isə geniş 96 göstəricinin tərkib hissəsidir. Əsas toplu dayanıqlı inkişaf göstəricilərini asan idarə etmək məqsədinə xidmət edir. Yardımcı göstəricilər isə müxtəlif dövlətlərin daha aydın qiymətləndirmə apara bilməsinə, dayanıqlı inkişafa daha mükəmməl təsir etmək imkanı əldə etməyə kömək edir.

Göstəricilər toplusu 2001-ci ildəki tematik strukturunu saxlayır və aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Yoxsulluq
2. İdarəetmə
3. Səhiyyə
4. Təhsil
5. Demografiya
6. Təbii fəlakətlər
7. Atmosfer
8. Torpaq
9. Okeanlar, dənizlər və sahillər
10. Təmiz su
11. Biomüxtəliflik

12. İqtisadi inkişaf
13. Qlobal iqtisadi əməkdaşlıq
14. İstehsal və istehlak xüsusiyyətləri.

Dayanıqlı inkişaf göstəriciləri dayanıqlı inkişafı bütövlükdə hərtərəfli əks etdirməyə çalışır. Vahid indeks də integrativ xassəyə malikdir, amma o, belə geniş məsələdə müxtəlif sahələr arasındakı inkişaf fərqlərinin üstünü örtülü saxlayır. Məhz buna görə də çoxölçülü modelin inkişafı məqsədəuyğun sayıldı. Göstəricilərin tematik qruplarla əlaqələndirilməsi (bax: şəkil 1) onları sahələr üzrə nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Göstərilən indikatorların əsas və yardımçı indikatorlardan ibarət olması ölkələrə öz milli dayanıqlı inkişaf strategiyalarını hazırlamaqda geniş imkanlar açır.

Lakin bu göstəricilər toplusunun Azərbaycanda tətbiqi hələ tam işlənilməyib. Əsas problem statistik göstəricilərdə mövcud olan fərqlərdir. Elə göstəricilər var ki, onlar uyğun gəlir, elə göstəricilər var ki, uyğun gəlmir. Lakin elə göstəricilər də var ki, onlar qismən uyğundur. Məsələn, komissiya səhiyyə sahəsində 5 yaşa qədər uşaq ölümü göstəricisini təklif edir, Azərbaycanda isə 1 yaşa qədər uşaq ölümünün statistikasını aparılır. Lakin əvvəlki dövrlərin məlumatlarının saxlandığı sənədlərin yoxlanılması yolu ilə əvvəlki dövrlər barədə ətraflı təsəvvür yaratmaq olar. Əvvəlki dövrlərin statistik məlumatlarının yeni göstəricilərə uyğunlaşdırılması isə müəyyən qədər vaxt tələb edir. Ölkələr dayanıqlı inkişaf göstəricilərində özlərində mövcud statistika uyğunlaşdırıla bilər. Bunun necə yerinə yetirilməsini aşağıdakı sadə matris vasitəsilə göstərə bilərik.

Münasiblik

	Münasiblik			
	münasib	münasib oxşar indikator	münasib, amma çatışmayan	qeyri-münasib
mövcud				
potensial mövcud				
oxşar mövcud məlumat				
mövcud deyil				

istifadə olunacaq
 dəyişdiriləcək
 eyniləşdiriləcək
 kənarlaşdırılacaq

Şəkil 1. CSD-nın dayanıqlı inkişaf indikatorlarının uyğunlaşdırılması matrisi

Məlumatların mövcudluğu baxımından aydındır ki, birinci qrupa düşən məlumatlar olduğu kimi istifadə olunacaq, ikinci qrupa o göstəricilər düşəcək ki, onlar üzrə məlumatlar mövcuddur, amma onların təhlili nəzərdə tutulmadığı üçün onlar ümumiləşdirilmir. Üçüncü qrup üçün məsələnin mahiyyətini özündə saxlayan başqa göstəricidən istifadə etmək olar.

Mövcud olmayan məlumatları toplamağa başlamaq da olar. Amma burada gəlirlər və xərclər analizi aparılmalıdır ki, yeni göstərici üzrə məlumat toplamağa çəkilən xərclərin xeyri mövcud, amma azacıq fərqlənən məlumatların istifadə olunmasının vurduğu zərərdən çoxdur ya yox?

Münasiblik nöqtəyi-nəzərindən baxaq. Əlbəttə çalışmaq lazımdır ki, seçilən göstəricilər münasib olsun və birinci kateqoriyaya onları aid edə bilək. İkinci kateqoriyaya o məlumatlar düşəcək ki, onlar CSD göstəricisindən fərqlənir, amma eyni məsələni başqa cür qiymətləndirir. Onlardan istifadə etmək olar. Üçüncü kateqoriyaya o məlumatlar düşəcək ki, onlar CSD göstəricilərinə uyğun gəlir. Ola bilər ki, bu məlumatlar kənarlaşdırılsın və ya başqa göstərici qrupuna daxil edilsin. Bu məlumatlar ölkənin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Dördüncü qrupa isə ölkəyə aid olmayan məsələləri əhatə edən göstəricilər düşəcək.

Dayanıqlı inkişaf göstəriciləri seçilmiş milli dayanıqlı inkişaf strategiyasını ifadə etməli və qiymətləndirməyə imkan verməlidir. Milli dayanıqlı inkişaf strategiyasına belə tərif vermək olar: milli dayanıqlı inkişaf strategiyası – iqtisadi, ekoloji və sosial məqsədlərə nail olmağa istiqamətlənmiş fikirlərin və davranışların balanslaşdırılmış və inteqrasiya etdirilmiş qaydada dəfələrlə iştirak etdiyi və təkrarlandığı prosesdir. Göstəricilər toplusundan milli dayanıqlı inkişaf strategiyalarının müxtəlif mərhələlərində - ilkin qiymətləndirmə, monitorinq, hesabat və son qiymətləndirmə mərhələlərində istifadə olunmalıdır. Göstəricilərin strategiyanın formalaşdırılması ilə paralel işlənilib hazırlanması strategiyanın konkret və ölçülə bilən nəticələr verəcəyinə təminat verir. Milli dayanıqlı inkişaf strategiyası milli dayanıqlı inkişaf məqsədlərini konkret siyasət və davranış üsullarına çevirmək üçün əlverişli vasitədir.

Azərbaycan hökuməti 2006-2015-ci illəri əhatə edəcək uzunmüddətli inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur. Strategiyada hökumətin 2015-ci il üçün yoxsulluğun azaldılması və dayanıqlı inkişaf üzrə hədəflərinə, o cümlədən, ölkə üçün özünəməxsus Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) hədəflərinə nail olmaq üçün siyasət prioritetləri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Siyasət prioritetləri dövlət orqanlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və vətəndaş cəmiyyətinin digər nümayəndələri daxil olmaqla cəmiyyətin geniş təbəqələrini əhatə edən iştiraklı müzakirələr prosesində müəyyən olunması nəzərdə tutulur.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətində işlər gedir. Artıq uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan hökuməti ilə Asiya İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, BMT İnkişaf Proqramı və Dünya Bankı ilə birgə bəyannamə də qəbul olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu istiqamətdə görülən tədbirlərə aşağıdakı məsələlərin də aid edilməsi məqsədəuyğundur:

1. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişafa dair hazırlanacaq strategiyaya XXI əsrin gündəliyinə çıxarılan məsələlər nöqtəyi-nəzərindən yanaşma;
2. Azərbaycan Respublikasının inkişaf xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin sosial xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq dayanıqlı inkişaf göstəricilərinin müəyyən olunması istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi;

3. Uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanmasında BMT-nin sosial-iqtisadi məsələlər departamentinin hazırladığı göstəricilər toplusundan nümunə kimi istifadə olunması;
4. Minilliyin inkişaf məqsədlərinə dayanıqlı inkişafın ilkin mərhələsi kimi baxılması və strategiyanın hazırlanmasında nəzərə alınması;
5. Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişafa mane olan məsələlərin nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar qarşısında qaldırılması və məsələlərin həlli üçün dəstək tələb olunması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün 2015-ci ilə qədər Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Uzunmüddətli Strategiyanın hazırlanmasına dair Birgə bəyannamə.
2. Indicators of Sustainable development: guidelines and methodologies. October, 2007. Third edition.
3. Dayanıqlı inkişaf üzrə Yohannesburq Bəyannaməsi. 26 avqust – 4 sentyabr 2002.
4. United Nations Millennium Declaration. Resolution adopted by the General Assembly. A/55/L.2 Agenda 60 (b) 18.09.2000.
5. XXI əsrin gündəliyi. 3-14 iyun 1992-ci il BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio-de-Janeyro konfransı.

Əlavə 1. Dayanıqlı inkişaf göstəricilərinin tematik qruplarla əlaqəsi

	Yoxsulluq	İdarəetmə	Sağlamlıq	Təhsil	Demografiya	Təbii fəlakətlər	Atmosfer	Torpaq	Okeanlar, dənizlər və sahillər	Təmiz su	Biomüxtəliflik	İqtisadi inkişaf	Qlobal iqtisadi partnyorluq	İstehlak və istehsal nümunələri
Milli yoxsulluq həddindən aşağıda yaşayan əhalinin miqdarı	■													
Günə 1 USD-dan az qazanan əhalinin sayı	■													
Milli gəlirdə payına görə əhalinin ilk 1/5-nin son 1/5-nə nisbəti														
Təkmilləşdirilmiş sanitariya vasitələrindən istifadə edən əhalinin sayı			■											
Təkmilləşdirilmiş su mənbələrindən istifadə edən əhalinin sayı														
Elektrik və digər enerji xidmətləri ilə təchiz edilməmiş ev təsərrüfatlarının nisbəti														
Yemək bişirmək üçün bərk yanacaqdan istifadə edən əhalinin nisbəti			■											
Xarabalıqlarda yaşayan şəhər əhalisinin miqdarı	■													
Rüşvət vermiş əhalinin faiz nisbəti		■												
Əhalinin hər 100 000 nəfərinə qəsdən adam öldürmələrin sayı		■												
5 yaşa qədər uşaq ölümü			■											
Doğum anında gözlənilən ömür uzunluğu				■										
Doğum anında gözlənilən sağlam ömür uzunluğu				■										
İlkin sağlamlıq xidməti müəssisələrinə müraciət imkanına malik olan əhalinin miqdarı				■										
Yoluxucu uşaq xəstəliklərinə qarşı immunizasiya				■										
Hamiləliyin qarşısını alan vasitələrdən istifadə				■										
Uşaqların qidalanmasının vəziyyəti														
Tütün məmulatlarından istifadənin yayılma səviyyəsi														
Özünü öldürmələrin nisbəti														
QİÇS, malyariya, vərəm kimi əsas xəstəliklərlə xəstələnmə səviyyəsi														
İbtidai təhsilin axırıncı sinfinə qəbul olunanların ümumi sayı				■										
İbtidai təhsilə ümumi qəbulolma səviyyəsi				■										

ÜDM-də investisiyanın payı																							
Ümumi yığım																							
Xalis yığım (bütün ödənişlərdən sonra)																							
İnflyasiya səviyyəsi																							
Borcun ümumi milli gəlirə nisbəti																							
Əmək məhsuldarlığı və əmək vahidi dəyəri																							
Məşğulluq-əhali nisbəti																							
Müvəqqəti məşğulluq																							
Qeyri - kənd təsərrüfatı sektorunda məşğulluq, əməkhaqlarında qadınların payı																							
Hər 100 nəfərə internet istifadəçilərinin sayı																							
Hər 100 nəfərə telefon xətlərinin sayı																							
Hər 100 nəfərə mobil telefon istifadəçilərinin sayı																							
Tədqiqat və inkişafa ümumi daxili xərclərin ÜDM-də payı																							
Turizm gəlirlərinin ÜDM-də payı																							
Cari tədiyyə balansı kəsiri ÜDM-in faiz nisbəti kimi																							
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən və zəif inkişaf etmiş ölkələrdən idxalın payı																							
İEOÖ və ZİEO-dən idxala qoyulan orta tarif miqdarı																							
ÜMG-in faiz nisbəti kimi verilmiş və ya əldə olunmuş xalis Rəsmi İnkişaf Yardımı																							
FDİ-nin idxalı və ixracı ÜDM-in faizi kimi																							
Pul köçürmələri ÜMG-in faiz nisbəti kimi																							
İqtisadiyyatın material tutumu																							
Yerli material istehlakı																							
İllik enerji istehlakı, cəmi və əsas istifadəçi kateqoriyaları üzrə																							
Ümumi enerji istifadəsində bərpa olunan mənbələrin payı																							
Enerji istifadə intensivliyi, cəmi və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə																							
Tullantıların yaranması																							
Zərərli tullantıların yaranması																							
Radioaktiv tullantıların idarə olunması																							
Tullantıların təmizlənməsi və məhv olunması																							
Səmişin daşınmasının formalara görə bölüşdürülməsi																							
Yük daşınmasının formalara görə bölüşdürülməsi																							
Nəqliyyatın enerji tutumu																							

Mənbə: The indicators of sustainable development: Guidelines and methodologies. 2007.

МИРОВОЙ ФИНАНСОВЫЙ КРИЗИС И АЗЕРБАЙДЖАН: ВЗГЛЯДЫ И РАЗМЫШЛЕНИЯ

проф. Бейбала ХАНКИШИЕВ*

АННОТАЦИЯ

Темой нашего реферата является мировой финансовый кризис, разразившийся в сентябре 2008 года и длившийся по сей день. В частности в работе даны основные факторы, обуславливающие мировой финансовый кризис, основные формы его проявления и механизмы распространения. Также даны основные этапы развития кризиса (первый, второй, третий), мнения ведущих экономистов по поводу причин его возникновения, а также прогнозы экономистов по поводу развития мирового финансового кризиса. Как видно из названия работа посвящена вопросу воздействия кризиса на экономику Азербайджанской Республики. Основными показателями, иллюстрирующими положение экономики в стране являются макроэкономические показатели. В работе даны таблицы с основными макроэкономическими показателями страны за январь-сентябрь 2009 года. Также идёт речь о международной экономической глобализации в масштабе всего мира и в частности её влияние на экономику Азербайджанской Республики. В конце даны наши взгляды и соображения по поводу дальнейшего развития страны.

Ключевые слова: мировой финансовый кризис, международная глобализация, постсоциалистическая трансформация.

Глобализация и постсоциалистическая трансформация – это две характерные черты современности. Глобализация есть, по сути, перманентный процесс, происходящий на протяжении столетий. В настоящее время глобализация имеет особенный облик. С одной стороны, это связано с четвёртой научно-технической революцией и вслед за этим появлением «новой экономики»- экономики эпохи информационных технологий и Интернета. Как глобализация, так и трансформация – необратимые процессы. Эти процессы ускоряют темп развития экономики, что в свою очередь влечёт за собой увеличение темпов производства по всему миру. При ускоренном темпе экономики её неотъемлемой частью становятся мировые финансовые кризисы. В работе мы проанализировали мнения ведущих экономистов и высказали своё мнение по поводу дальнейшего развития мирового финансового кризиса.. В связи с вышеуказанными можно сказать, что эта тема сегодня является актуальной.

Мировой финансовый кризис 2008 года — **первый экономический кризис 21-го века**, проявившийся в форме ухудшения основных экономических показателей в большинстве стран. Его непосредственным предшественником был ипотечный кризис в США, который приобрёл мировой характер и постепенно начал проявляться в повсеместном снижении объемов производства, снижении спроса и цен на сырьё, росте безработицы.

Мировой финансовый кризис – кризис, который охватил страны всего мира. Возникновение экономического кризиса было обусловлено следующими факторами:

- перегрев сырьевых рынков (в том числе, рынка нефти и продовольствия);
- перегрев фондового рынка
- перегрев кредитного рынка и явившийся их следствием ипотечный кризис

Рассмотрим основные формы проявления мирового кризиса:

- убытки и банкротство ипотечных компаний, банков и хедж фондов.

*Кафедры Финансы АГЭУ

- снижение уровня жизни населения, в большей степени среднего класса и людей с низким уровнем доходов.
- Массовые сокращения работников.
- Повышение цен на товары потребления.

Механизмы распространения кризиса:

- серия банкротств банков, страховых компаний, ипотечных в компаниях, колоссальные убытки банков
- невозвраты по кредитам
- кризис ликвидности, который связан с быстрым изъятием средств из рискованных активов и переводом их в менее рискованные сегменты рынка
- рост процентных ставок на рынке межбанковских кредитов.
- Проблемы рефинансирования
- замедление роста почти всех экономик мира.

Первый этап кризиса - с июля 2007 до августа 2008 г. - характеризовался развитием американского ипотечного кризиса, списанием огромных средств по залоговым банками и первыми банкротствами. Только за это время мировая финансовая система понесла потери в сумме примерно до 800 млрд. долл.

Второй этап - кризис ликвидности - Ипотечный кризис в США (2007) спровоцировал в сентябре 2008 года кризис ликвидности мировых банков: банки прекратили выдачу кредитов, в частности кредитов на покупку автомобилей. Как следствие, объемы продаж автогигантов начали сокращаться. Три автогиганта Opel, Daimler и Ford сообщили в октябре о сокращении объемов производства в Германии. Из сферы недвижимости кризис перекинулся на реальную экономику, началась рецессия, спад производства.

Третий этап - паралич кредита, вытекающий из кризиса ликвидности и недоверия внутри банковской системы. Чем дольше он продолжается, тем больше вреда наносит текущей экономической деятельности, но особенно - будущим капиталовложениям.

Существует много мнений по поводу причин мирового кризиса. Экономисты активно высказывают своё мнение по этому вопросу. По мнению директора Института новой экономики Государственного университета управления, академика РАН **Сергея Глазьева** основными причинами глобального кризиса являются:

- саморазрушение финансовой пирамиды долговых обязательств США;
- виртуализация финансовых операций (деривативы), повлекшая недооценку финансовых рисков и отрыв финансового рынка от реального сектора экономики;
- обесценение значительной части капитала в условиях исчерпания возможностей экономического роста на основе доминирующего технологического уклада и связанного с этим структурного кризиса экономики ведущих стран.

Е. Гайдар считает, что экономика имеет циклический характер, что "за тучными годами всегда следуют тощие", а благоприятная конъюнктура сменяется неблагоприятной. По мнению экономиста **Олега Григорьева** основной и единственной причиной обвального кризиса мировой экономики является - перепроизводство основной мировой валюты – доллара США.

У **Игоря Юргенса** своё мнение о причинах финансового кризиса:

- Спусковым крючком мирового кризиса стали суррогатные деньги, которые глубоко проникли во все поры финансовой системы.

Речь идет об особом виде ценных бумаг - деривативах. Это так называемые производные финансовые инструменты. Игорь Юргенс считает, что «банки США дали гражданам ипотечные кредиты, под них "выпустили" производные бумаги. И виртуальные деньги, которые продавали и перепродавали, стали оборачиваться во всем мире. Заемщики реальные деньги вовремя не вернули - началась цепная реакция».

Экономист **Степан Демура** считает, что причинами кризиса являются:

- наращивания долговых обязательств последние 20 лет.

«Весь мир доходы будущих периодов уже потратил вчера и сегодня. Технологических прорывов пока нет. Финансовые показатели стали ухудшаться».

По мнению **М.Г. Делягина** причинами кризиса служат:

- неудачная политика сложившейся финансовой системы.
- низкое качество регулирования,
- дисбаланс между возросшим спросом на кредитные ресурсы и источниками их обеспечения,

У экономистов разные прогнозы по поводу развития мирового финансового кризиса. Оптимисты говорят, что спад кризиса ожидается уже в конце 2009 года, пессимисты уверены, что кризис продлится как минимум ещё три года.

Большее количество экспертов склоняется к тому, что реально подъем обозначится где-то весной 2010 года.

Доминик Стросс-Кан глава Международного валютного фонда (МВФ) считает, что мировая экономика начнёт выходить из финансового кризиса в конце 2009 - начале 2010г. Годовой прогноз на 2009 год от банка "Ренессанс Капитал": Главный вывод авторов исследования: четвертый квартал 2009 года обещает стать периодом мощного восстановления экономики. По мнению аналитиков 2009 год стал переломным для экономики: В третьем квартале 2009 года всё сильнее стал ощущаться благоприятный эффект и проявились первые признаки улучшения мировой экономики.

Ушедший в историю 2008 год для финансового сектора, как впрочем, и для всей экономики Азербайджана был периодом испытания нарастающего влияния мирового финансового кризиса. С началом кризиса снижались темпы роста экономики и отдельных отраслей, стала увеличиваться безработица, участились случаи банкротств компаний и физических лиц. Инвесторы из развитых стран приступили к выводу своих капиталов, приостановили кредитование, создавая при этом давление на обменные курсы валют. Снизились потребности в нефти и нефтепродуктах, что повлияло на падение цен на энергоносители. Этот фактор также повлиял на удешевление доллара США. Падение курса американской валюты отразилось на снижении конкурентоспособности экспортируемой продукции и на увеличении объемов дешевого импорта, на снижении импортируемой инфляции. Отголоски мирового кризиса дошли и до Азербайджана, экономика и банковско-финансовая система которого к началу 2009 года стали испытывать некоторые неудобства и трудности. Первые сигналы надвигающейся катастрофы начали просматриваться в начале года. В январе появляется информация о негативных тенденциях в американской экономике, вызванной ипотечным кредитованием жилья, и намерениях ФРС о снижении ставки рефинансирования. Одновременно мировые цены на нефть, брали высоту в 100 долларов США за баррель. Это обуславливало повышение спроса на американскую валюту, что одновременно со снижением темпов роста американской экономики влияло на падение курса доллара к

другим валютам мира. Эти тенденции отразились и на рынке драгоценных металлов, где цена одной тройской унции золота к концу марта приблизилась к 1000 долларам США. На этом фоне росла добыча и экспорт нефти из Азербайджана на мировые рынки энергоносителей. Национальная экономика продолжала демонстрировать высокие темпы роста. Рост объемов поставок и непрекращающееся повышение цен на нефть обеспечивали увеличение поступления в страну нефтедолларов. Это способствовало долларизации экономики и одновременно падению курса американской валюты по отношению к манату. Кроме того, это обуславливало необходимость увеличения манатной экспансии для стабилизации курса. В этих условиях росла импортируемая инфляция и снижалась конкурентоспособность азербайджанской экономики на внешних рынках. В сравнении с январем - октябрём 2008 года индекс потребительских цен за январь-октябрь 2009 года составил 101,7%. Этому в определенной мере способствовал и рост денежной массы. ЦБА для обеспечения макроэкономической стабильности продолжал принимать меры по совершенствованию денежной политики, отвечающей международным стандартам. ЦБА принял решение о начале реализации концепции по удержанию стоимости маната относительно корзины валют на стабильном уровне. Введение бивалютной корзины и манатные интервенции должны были остановить укрепление маната.

По мнению аналитиков, хотя экономика Азербайджана и его банковско-кредитная система продолжали демонстрировать устойчивое развитие, тем не менее первые сигналы мирового кризиса начали давать о себе знать. Состояние финансового рынка Азербайджана во многом оставалось под влиянием совокупности факторов глобального характера, выраженных через рост мировых цен на энергоносители, зерновые культуры и продовольственные товары, через кризис экономики США и падение курса американской валюты к валютам ведущих стран мира, через укрепление позиций евро.

Тем временем ситуация на мировых финансовых рынках и даже в экономиках многих стран оставалась довольно сложной. Опасения экспертов, которые предсказывали значительное ослабление мирового спроса, начали воплощаться в реальность. Снизила обороты экономика США. Кризис стал охватывать даже самые, казалось бы, процветающие страны. Поэтому энтузиазм покупок нефти заметно ослабевает. Эта ситуация начала оказывать свое отрицательное влияние и на другие товарные рынки. Однако спрос на доллар не падал и он пользовался успехом. Укреплению американской валюты способствовали факты снижения деловой активности и в европейских странах.

Волнения на фондовых биржах, а также спад мировой экономики наряду с другими стали причинами падения цен на нефть. На торговых площадках мировых бирж фондовые сделки, как правило, завершались снижением ведущих индексов. В этот период усилились процессы слияния крупных банков в США, Великобритании, Японии. В результате крупного обвала курсов акций на российских биржах торги на фондовых биржах РТС и ММВБ были приостановлены.

Учитывая ситуацию на товарно-сырьевых рынках, характеризующуюся снижением нефтяных котировок, сложившаяся модель интеграции Азербайджана в мировую экономику на основе поставок энергоносителей, отныне не отвечает современным требованиям, зависит от конъюнктуры мирового рынка и естественно ставит задачи неременной диверсификации экономики страны и тем самым оптимизации структуры ВВП. Между тем, по итогам десяти месяцев 2009 года в стране было произведено ВВП на сумму 26,6 млрд. манат с приростом к соответствующему периоду прошлого года на

8,3%. Высокими темпами роста завершились десять месяцев с.г. для промышленности, инвестиций, транспорта, строительства не отставала от них и сфера услуг. Отметим, что объем денежной массы и уровень инфляции регулировались на основе денежной политики ЦБА, в которой важное место отводится и регулированию курса национального маната к ведущим иностранным валютам. Как видно финансовый рынок Азербайджана продолжал свое устойчивое функционирование, хотя и наблюдались некоторые тенденции незначительного снижения объемов валютных операций. Это, конечно же, подтверждает тезис о том, что финансовый рынок страны во многом остается под влиянием совокупности факторов глобального значения и внутренних факторов. Что касается внешних факторов отметим, что в октябре 2008 года стали сильнее проявляться признаки того, что волна американского финансового кризиса приобретает глобальный характер. Более того, из-за резкого снижения ликвидности финансовый кризис привел к сокращению объемов банковского кредитования и тем самым стал отрицательно влиять на темпы роста экономики. В конечном итоге это привело к резкому падению цен на нефть. Это лишний раз является подтверждением того, что одним из факторов, управляющих сегодня ценами на нефть является состояние экономики. Несмотря на принимаемые меры, по мнению аналитиков, это были лишь первые шаги, и отрицательное воздействие глобального кризиса еще долго будет держаться. Однако, глубина мирового финансового кризиса и тяжесть сложившейся ситуации заставила устроителей пересмотреть формат встречи и пригласить за стол переговоров лидеров развивающихся стран (Аргентина, Австралия, Индия, Бразилия, Китай, Россия, Турция и др.). так в ноябре 2008 года в Вашингтоне состоялся саммит «большой двадцатки» - G-20, объединяющей 19 из 25 крупнейших экономик мира плюс Евросоюз. Сдержанный тон итогового заявления G-20 показывает, что кризис и его последствия будут отрицательно влиять на экономики стран мира не менее полутора-двух лет. Но на фоне мирового финансового кризиса и стремительного падения цен на энергоносители монетарные власти Азербайджана смогли обеспечить рост инвалютных резервов ЦБА, стратегических инвалютных резервов создав при этом необходимую подушку безопасности для устойчивого и долговременного социально-экономического развития Азербайджана. Обобщающий макроэкономический показатель - производство ВВП за январь-октябрь 2009 года достиг 26647,5 млн. манат с приростом на 8,3%. При этом на душу населения этот показатель достиг 2995,1 манат. (см. Таблица № 1)

Таблица №1

Динамика роста ВВП Азербайджанской Республики

Год	Всего	Изменение по сравнению с предыдущим периодом, (увеличение, раз)	На душу населения, AZN	Изменение по сравнению с предыдущим периодом, (увеличение, раз)
	Млн., AZN			
1995	2133.8	-	282.1	-
2000	4718.1	2,2	595.1	2,1
2005	12522.5	2,6	1513.9	2,5
2009 (январь-октябрь)	26647,5	2,1	2995,1	1,98

Источники: www.azstat.org www.maliyye.gov.az www.nba.az

Уже около десяти лет в Азербайджане идут два равнозначных процесса, захватывающие масштабom, размахом и темпом, ангажирующие интеллектуальные, материальные и эмоциональные силы всего человечества. Одним из них является глобализация экономических отношений, а другим-постсоциалистическая трансформация. Глобализация экономических отношений имеет несколько важных аспектов:

- Повсеместное присутствие международных финансовых институтов, которое означает усиление давления, на правительства отдельных стран содействуя сокращению вмешательства государства в деятельность на внутреннем рынке и либерализации международных финансовых отношений.

- Следующий аспект финансовой глобализации связан с международной финансовой интеграцией, т.е. с усилением барьеров между внутренним и мировым финансовым рынком с развитием множественных связей между ними. Финансовый капитал может без ограничений перемещаться с внутреннего на мировой финансовый рынок и наоборот.

- Третьим аспектом финансовой глобализации являются финансовые инновации, т.е. создание новых финансовых инструментов и технологий.

Выводы

Из всего сказанного видно, что финансовая глобализация имеет определённые позитивные последствия. К ним, несомненно, относится снижение недостатка финансовых ресурсов в разных регионах. Кроме того, глобализация усиливает конкуренцию на национальных финансовых рынках, что сопровождается как снижением стоимости финансовых услуг, так и уже отмечавшимся процессом вымывания посредничества. Как отмечал президент страны Ильхам Алиев на расширенном заседании Кабинета Министров 16 октября, посвящённом итогам социально-экономического развития за девять месяцев 2009 года: «...Кризис очень негативно повлиял, можно сказать, на все страны, и в мировом масштабе в абсолютном большинстве стран наблюдается экономический спад. А экономика Азербайджана развивается. Мы делаем всё, что считаем правильным и необходимым для страны. Мы абсолютно убеждены в том, что наша политика служит интересам азербайджанского народа, и самыми прекрасными показателями этого являются социально-экономические итоги девяти месяцев». (см. таблицы № 2-3)

Таблица № 2

Доходы государственного бюджета Азербайджанской Республики

Показатель	2000	2005	2009 (январь-сентябрь)
Налог на добавленную стоимость (млн. AZN)	190.8	599.9	1119,6
Акцизный налог (млн. AZN)	22.4	141	156,6
Налог на прибыль (млн. AZN)	125.9	355.4	657,4
Налог на доходы с населения (млн. AZN)	94	317.4	328,7
Налоги, связанные с внешней экономической деятельностью (млн. AZN)	63.4	205.2	141,2
Налог на имущество (млн. AZN)	11.8	40.4	4831,6

Прочие налоги (млн. AZN)	26.9	38.9	
Другие налоги (млн. AZN)	117.9	288.2	
Рудниковый налог (млн. AZN)	50.4	53.5	
Земельный налог (млн. AZN)	6.7	15.3	
Доходы - всего (млн. AZN)	714.6	2055.2	7235,1
Изменение по сравнению с предыдущим периодом, (увеличение, раз)	-	2,8	3,5

Источники: www.azstat.org www.maliyye.gov.az www.nba.az

Таблица № 3

Расходы государственного бюджета Азербайджанской Республики

Показатель	2000	2005	2009 (январь-сентябрь)
В экономику (млн. AZN)	89.4	444.7	2741,6
В образование (млн. AZN)	181.8	372.5	1941,5
В здравоохранение (млн. AZN)	40.9	115.3	
В науку (млн. AZN)	9.3	28.8	
На социальную безопасность и обеспечение (млн. AZN)	139.3	304.9	
Культура, искусство, средства массовой информации и спорт (млн. AZN)	20.6	50.6	1773,8
Расходы на обеспечение органов государственной власти и управления (млн. AZN)	37	123.9	
Расходы на правоохранительные органы, судебные органы и прокуратуру (млн. AZN)	74.4	206.4	
На погашение внешних долгов государства (млн. AZN)	18	15.9	
На погашение внутренних долгов государства (млн. AZN)	15.8	9.6	
Другие расходы (млн. AZN)	137.2	468.1	
Расходы-всего (млн. AZN)	764	2140.7	6456,9
Профицит (+), дефицит (-) (млн. AZN)	-49.3	-85.5	+778,2
Изменение по сравнению с предыдущим периодом, (увеличение, раз)	-	2,8	3,0

Источники: www.azstat.org www.maliyye.gov.az www.nba.az

Также нужно отметить, что по итогам девяти месяцев 2009 года Азербайджан занимает лидирующее место по ряду макроэкономических показателей среди стран СНГ. (см. таблица № 4)

Таблица № 4

Основные социально-экономические показатели стран СНГ по итогам январь-сентябрь 2009 года (по сравнению с соответствующим периодом прошлого года в %; с постоянными ценами)

	ВВП	Общий объём промышленной продукции	Оборот розничных товаров по всем каналам торговли: в т.ч. официально зарегистрированные предприятия	Импорт: За пределы стран СНГ
Азербайджан	106,1	105,0	108,5	89,4
Армения	81,7	88,6	100,8	68,0
Белоруссия	99,7	95,5	102,6	76,7
Казахстан	96,8	99,0	89,2	76,7
Киргизия	102,9	88,5	103,0	72,5
Молдавия	92,2	75,7	-	60,6
Россия	89,6	86,5	94,7	60,7
Таджикистан	102,7	90,0	110,1	77,7
Украина	82,2	71,6	83,8	43,9

Источники: www.azstat.org www.maliyye.gov.az www.nba.az

Также нужно отметить, что в дальнейшем усиленное развитие в Азербайджане финансовых рынков, а также продажа акций азербайджанских предприятий на мировых фондовых площадках станет одним из ключевых источников дохода государственного бюджета страны. Считаем что:

1. **расширение производства**, т.е. увеличение числа местной продукции
2. **ускоренное развитие ненефтяного сектора**,
3. **превышение экспорта товаров над импортом**,
4. **увеличение финансовой помощи малому и среднему бизнесу**,
5. **усиление страхования сельского хозяйства от экологических бедствий**,
6. **усиление государственного контроля за исполнением государственного бюджета**,

в итоге будут стимулировать развитие экономики в Азербайджане. Таким образом, результаты успешно осуществленных за короткий промежуток времени во всех отраслях экономики страны реформ настойчиво претворяемых в жизнь в Азербайджане под руководством президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, смогли предотвратить сильное воздействие мирового финансового кризиса на экономику страны.

Литература

1. Колодко Гжегож В. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран -, ЕГУ 2002
2. «Sosial, iqtisadi inkişaf» - (yanvar-oktyabr 2009) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Staistika Komitəsi
3. Долженкова Л.Д. Кризисы и реформа.- М., 2004
4. Как сохранить деньги во время кризиса // «Эксперт», 2009г.№1/

QLOBALLAŞMA VƏ AZƏRBAYCANDA KOOPERASIYASININ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

i.e.n., dos. Həsən İSRAFİLOV*

ABSTRACT

In article light of increasing processes of globalization have found reflection the basic tendencies of development of cooperation in Azerbaijan. Influencing shifts occurring on the world market of global changes on cooperative movement are revealed. Prominent features of cooperative movements in Azerbaijan are opened. Improvement of specification -legal base and acceptance the corresponding state concept in the given direction is offered on development of cooperation in republic

Key words: cooperative, globalization, reforming

Giriş

Qloballaşmanın dərinləşdiyi indiki şəraitdə iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun təminatı istiqamətində kooperasiya və onun mühüm xarakterik strukturları olan kooperativlərin rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Təcrübə göstərir ki, kooperativlər məşğulluğun təminatının üstün əhəmiyyəti ilə fərqlənərək qarşılıqlı yardımla insanların birgə səylər müqabilində sosial müdafiəni daha dolğun təmin edir. Reallıq belədir ki, işini düzgün qurmuş kooperativlər qloballaşmanın mənfəətindən digər müəssisə və təsisatlara nisbətə daha az zərər qurtulurlar. Çünki payçılıq kapitalına əsaslanan kooperativlər fəaliyyətlərində spekulasiya xarakterli heç bir işə cəlb olunmadan daha konyunktur strategiya və taktika ilə hərəkət edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bütün kooperativləri birləşdirən ümumi əlamət, onların əməkdaşlıq etməsidir. Bu fəaliyyət və əməkdaşlıq isə stabil iş yerləri, dolğun sosial müdafiə və bərranlara qarşı birgə səyləri birləşdirir [3, 6]. Bununla belə, qloballaşma şəraitində yeni inkişaf meyillərini təmin etmək üçün müasir dövrdə kooperativlər qarşısında bir sıra vəzifələr öz həllini gözləyir. Bu vəzifələr ümumi səciyyə daşdığı kimi, Azərbaycan Respublikası üçün də müvafiqlik təşkil edir. Konkret olaraq qloballaşma və kooperasiya münasibətləri Azərbaycanda da qarşılıqlı təsirdə cərəyan edir. Bundan irəli gələrək kooperasiyanın beynəlmilləşməsinin elm sferasında tədqiqi də aktuallığını artırır.

Qloballaşma və kooperasiya münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəliliyi

İqtisadi quruluşlar və ideologiyalar arasında mənafe toqquşmalarının balanslaşdırılmış qlobal təsir sferaları «Soyuq müharibə» dövründə siyasi sabillik mənafe balansı üzərində qurulurdu. Bütün bunlar isə rəqabətdə olan iqtisadi sistemlər, ideyalar, hərbi potensial və s. arsında balans və balanslaşdırılmış qlobal təsir dairəsi kontekstində baş verirdi. Müasir dünya isə artıq yeni qlobal reallaqların tarazlığının tapılmasını tələb edir. Lakin köhnəliyin qalıqlarının aradan qaldırılması heç də asan başa gəlmir və ağrısız ötürür. Çünki bu proses mövcud olan bir çox sahələrin ənənəvi fəaliyyət növlərinin ləğv olmasına və silinib getməsinə səbəb olur. Dünya ticarət strukturlarının qarantına və texnoloji imkanlarına arxalanan qlobal iqtisadi qüvvələr, artıq kapitalın azad hərəkətinin üstünlüklərindən bəhrələnmə bilirlər [7, 10]. Regionlarda mövcud olan iqtisadi çətinliklərin çözülməsi dövlətin qarşısında yeni-yeni duran xüsusi problemlər yaradır, onlarda bu çətinliklərin kompensasiyası üçün narahatlıq hissi oyadır. Beləliklə, dövlətin, ayrı-ayrı məmurların arzu və istəklərindən asılı olmadan uzun illər vərdiş edilmiş ənənəvi həyat ukladı, bəzi ictimai dəyərlər və s. aradan qalxır, onların əvəzinə

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr Hazırlığı Mərkəzinin direktoru.

yeniləri yaranır. Eyni zamanda, iqtisadiyyat, ticarət siyasət, təhsil, mədəniyyət və konkret iş sahəsində dünyada daralma prosesi gedir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq qlobal dünyanın geriyə yolu yoxdur. Beynəlxalq aləm, çoxsaylı beynəlxalq qurumlar artıq yeni tarazlıq nöqtəsi axtarışındadır. Buna görə də, dünya təsərrüfatının çevik strukturları olan kooperasiya və kooperatorlar da qloballaşmanın tələblərinə daha çevik uyğunlaşmaya məcburdur. Digər tərəfdən də, belə münasibət qloballaşan dünyamızda yalnız kooperativlərin yerli icmalarda yeni sosial-iqtisadi münasibətlərinin formalaşması və bərpasında oynayacağı rola əsaslanır.

İnsanlar beynəlxalq kooperasiyaya həm özlərinin, həm də ailələrinin problemlərinin müstəqil həll etmək vasitəsi və aləti kimi yanaşırlar. Yerli icmalar da öz növbəsində kooperasiyanı aparıcı, lider rolu oynayan bir qurum hesab edərək, ona böyük etimad göstərirlər. Dərinləşən qloballaşma prosesi isə kooperasiyanın ənənəvi paradiqmasını köklü dəyişikliklərə uğradır. İnformasiya texnologiyaları sahəsində baş verən inqilablar kooperativ sistemi lokal əlaqələr çərçivəsindən çıxaraq regionl, geniş çərçivədə isə qlobal münasibətlərə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır [4, 8, 11].

Müasir dövr kooperasiyanın canlanması üçün daim artmaqda olan yeni real imkanlar və geniş perspektivlər açmaqdadır. Yerli liderlik və kooperativ innovasiyasına meyillilik hissələrinin bərpa edilməsi bu gün, həmişə olduğundan daha vacibdir. Çünki qloballaşan dünyada kooperativlər bu və ya digər regiondan olan yerli icmalar və yerli insanlar ilə qlobal bazar arasında körpü rolunu oynamalıdır.

Bəs kooperativlərin sabahı necə olmalıdır? Təəssüf ki, bu suala birmənalı cavab vermək çətindir. Çünki hər bir ölkənin, regionun korporativlərinin özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri vardır. Digər tərəfdən onların hər biri fərqli inkişaf istiqamətlərinə malikdir. Bu xüsusiyyətlər və istiqamətlər isə onların qarşısında öz imkanlarına uyğun müxtəlif vəzifələr qoyur. Bu baxımından da perspektivliyi şübhə doğurmayan kooperativlərin sabahı məsələsi çoxaspekterli, komponentləri birləşdirir. Lakin bütün bunlarla yanaşı biz, qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın təkamüllü inkişafını da nəzərdən qaçıra bilmərik. Qlobal iqtisadiyyatın inkişafının hərəkətini müəyyənləşdirən siyasi dəyişikliklər də hökmən diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bununla belə, asan və ya çətinliyindən asılı olmayaraq yerli ehtiyaclara olan tələbat daim araşdırılmalı və öyrənilməlidir. Hər bir konkret ölkə və ya region üçün bu ehtiyaclar qlobal və lokal baxımından düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Əgər uzun illər ərzində kooperasiyaya dünyanın tələbatının ödəyici kimi baxılırdısa, müasir korporasiya nəinki təkcə bu günün, hətta gələcəyin artmaqda olan ehtiyaclarının təklifedici və ödəyici kimi baxılmalıdır. Lakin, təəssüf ki, bu gün qloballaşan dünyada heç də hamı bu obyektiv həqiqəti dərk edə bilmir və ya buna səy göstərmir.

Bu gün qloballaşma şəraitində kooperasiyanın inkişafının bəzi məsələlərinin tarixi baxımdan araşdırılmasına da böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, XXI əsrin əvvəllərində kooperativ təşkilatları, o cümlədən, Azərbaycan istehlak cəmiyyətləri ittifaqı qloballaşan dünya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurmaq məcburiyyətində qaldı. Belə ki, bazar bütün dünyada iqtisadi münasibətlərin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Dünya bazarlarında baş verən qlobal dəyişikliklər kooperativ hərəkətin inkişafına də əsaslı təsir göstərir. Bununla yanaşı, qloballaşma prosesləri iqtisadiyyatda böhran xarakterli hadisələrilə də müşayiət olunur [6]. Lakin öz işini düzgün qurmağa nail olmuş kooperativlər, digər xüsusi müəssisələrə nisbətən az zərər çəkir. Çünki onların fəaliyyəti payçıların kapitalına əsaslanır və o, heç bir spekulyasiya xarakterli fəaliyyətə cəlb olunmur. Qeyd olunmalıdır ki, insanların arzu və ya istəklərindən asılı olmadan inkişaf etmiş dövlətlər və iri transmilli korporasiyalar tərəfindən dünyanın bölüşdürülməsi prosesi gedir. İstehlak kooperativləri isə, öz növbəsində,

bu prosesə daha çox müqavimət göstərmək iqtidarına malikdir. Onu da qeyd edək ki, bu prosesdə kooperativlər heç də bütünlükdə bazarı deyil, yalnız öz payçılarının tələbatlarını ödəmək yönünə istiqamətlənməlidir. Kooperativlər öz fəaliyyətlərini nəqliyyat, sığorta, səhiyyə və sosial xidmətlər sahəsində daha geniş həyata keçirməlidir.

Qloballaşmanın kooperasiya qarşısında qoyduğu vəzifələr

Qloballaşma kooperativlər qarşısında yeni çoxfunksional tələblər qoyaraq müvafiq imkanlar da yaradır. Birbaşa qloballaşma ilə əlaqəli bu imkanlar sırasında kooperativlərin informasiya-kommunikasiya sistemlərindən istifadəsi ilə bağlı özəlliklərinin olması daha çox əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, kooperativlər internetdən öz qarşılıqlı əlaqələrinin yaradılması və genişləndirilməsində çox səmərəliliklə istifadə edir. İnternet həm də kooperativlərə marketoloji tədqiqatların aparılmasında yardımçı olur. Bu informasiya resursu vasitəsilə kooperativlər öz məhsullarının daha əlverişli bazarlarda yerləşdirilməsi imkanları qazanır və onu təmin edir. Digər tərəfdən tərcümə işi ilə məşğul olan kooperativlər müvafiq «virtual kooperativ» şəbəkəsi yaradaraq xidmətlərini genişləndirir və bu sahədə müvafiq standartlaşdırmaları həyata keçirirlər. Nəhayət, bir çox internet provayderləri əsl həqiqətdə kooperativ təsisatlandırma əsasında xidmətlərini reallaşdırırlar [7].

Qloballaşma şəraitində kooperativlər digər istiqamətlərdə də əhəmiyyətini və gərəkliliyini sınaşdır. Bu daha çox sosial və kommunal xidmətlər sahəsində fəaliyyətləri əhatə edir. Belə ki, bu istiqamətlərdə dövlət xidmət sferasını öz üzərinə götürməkdən çəkinir və onu kiçik mobil qruplu kooperativlərə ötürür. Uşaqların saxlanması və məktəbə hazırlığı, yaşlılara və ahillərə qayğı və eləcə də tibbi və kommunal xidmətlərin göstərilməsi bir sıra hallarda bu fəal qrupların fəaliyyət sferasına daxil olur. Çox zaman belə kooperativlər varlı vətəndaşların müvafiq sosial xidmətlər şəbəkəsinə daxil olmasında yeganə kanal rolunu oynayır.

Qloballaşmanın dərinləşməsi və genişlənməsi kooperativlərin fəaliyyət sferasına əhalinin riskli qruplarına sosial xidmətlər göstərmək funksiyasını da qatır. Bu təyinatlılıq isə bir sıra sənaye cəmiyyətlərində sosial müdafiənin ictimai sisteminin böhranı nəticəsində yaranmışdır. Belə təsisatların parlaq nümunəsi olaraq İtalyan sosial kooperativlərini misal göstərmək olar. Bu kooperativlərdə əlillər, qocalar, evsizlər və narkomanlar kimi əhali qruplarına çeşidli sosial xidmətlər göstərilir. Hazırda İtaliyada belə funksionallıqlı iki mindən çox kooperativ mövcuddur ki, onların bu sferadakı payı dövlət sektorunda göstərilən sosial xidmətlərin 13%-ə bərabərdir. Statistika göstərir ki, həmin kooperativlər əhalinin marginal qrupları üzrə 60 mindən çox iş yerinin açılışında rol oynamışdır [14]. Bunlarla yanaşı qloballaşma bir sıra yeni sosial oriyentasiyalı kooperativ təsisatlandırmaları da meydana çıxarmışdır. Bu kooperativlər də ideal alternativ mexanizmlər yaratmaqla sosial xidmətin genişləndirilməsi istiqamətində yeni fəaliyyət məkanlarını fəth edir.

Hazırda kooperasiyanın inkişaf perspektivləri istiqamətində kooperativ idarəetmənin müxtəlif formaları müzakirə olunmaqdadır. Bunların içərisində ən mühümü isə kooperativ menecmentin üstün texnologiyası sayılan operativ qərar qəbuletmənin təminatı ilə bağlıdır. Səmərəli operativlik isə iqtisadi artım və rəqabətə davamlılığın meyarıdır. Bununla belə kooperativ menecmentdə kədr seçimi də az əhəmiyyət daşımır. İdarəetmə orqanlarına kadrlar seçilərkən, onların şəxsi keyfiyyətləri ilə yanaşı, konkret fəaliyyət proqramına yiyələnmələri, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə imkanı və bacarığı, mənəvi saflıq və ən başlıcası isə profesional idarəetmə qabiliyyətinə malik olmaları kimi keyfiyyətlər, tələblər nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlardan irəli gələrək qloballaşmanın kooperativlər qarşısında qoyduğu vəzifələri konkretləşdirmək mümkündür. Həmin vəzifələr fikrimizcə aşağıdakı

istiqamətləri əhatə etməlidir:

- sadə strukturlu və iqtisadi avtonomiyası geniş olan təşkilatı formaya transformasiya;
- fəaliyyət sferasını genişləndirərək ərazi tələbli və rəqabətqabiliyyəti yüksək mal və xidmətlərə istiqamətlənmək;
- payçıların daha çox iqtisadi və sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət göstərmək;
- peşəkarlıq funksiyalarını birləşdirən, savadlı və praktiki vərdişlərə malik çevik işçi kollektivi formalaşdırmaq;
- həmrəyliyi gücləndirərək özlərinin assosiativ qurumlarını təsis etmək və
- inteqrasiya meyillərini sürətləndirmək.

Bu təhlili əsaslandırmaqlar bir daha onu göstərir ki, qloballaşma meyli kooperasiyanın inkişafına əsasən müsbət təsir göstərir və onun funksionalığının, sosial əhəmiyyətinin artmasına zəmin yaradır.

Azərbaycanda kooperasiyanın inkişaf meyilləri

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan qısa zaman ərzində xarici ölkələr, nüfuzlu beynəlxalq və maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələrini qurmuş, Avropa və Avroatlantik məkanına inteqrasiya proqramlarına müvəffəqiyyətlə qoşulmuşdur. İqtisadi sferada radikal islahatlar yolu ilə planlı dövlət iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid, dayanıqlı milli iqtisadiyyatın qurulmasında uğurlar əldə edilmiş, dinamik inkişaf meyilləri yaranmışdır. Artıq dövlət müstəqilliyi dönməz bir prosesə, Azərbaycan isə regionun liderinə çevrilmiş, dünya birliyi ölkələri arasında öz layiqli yerini tutmuşdur [1, 5, 9]. Bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi inkişaf meyilləri kooperasiya sferasını da əhatə etmişdir. İndi kooperasiyanın mənafeləri dövlət tərəfindən daha güclü müdafiə olunur. Çünki yaxşı dərk edilir ki, kooperativlər sosial sferanın inkişafında xüsusi rol oynaya bilər. Ətraf mühitin mühafizəsi, ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi, işsizliyin qarşısının alınması və s. Bu gün, həm də kooperativlərin düzgün qurulmuş fəaliyyətlərindən daha çox asılıdır. Kooperativlərin təşkil edilmiş forması maliyyə vəsaitlərini mobiləşdirməyə, xərcləri idarə etməyə, onları nəzarətə götürməyə, eləcə də cəmiyyətdə məsuliyyət və həmrəylik hissəsinə imkan yaradır.

Qloballaşma meyillərindən irəli gələrək müasir sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsində bütün sahələrin, o cümlədən də, kooperasiyanın bəhrələnməsi üçün Azərbaycanın mühüm məsələlərindən biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük məsələsi qalmaqdadır. Hesablamalar belədir ki, ÜTT-yə üzvlük kooperasiyanın inkişafını daha da səmərəli edəcəkdir. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, bu istiqamətdə kooperasiya irəliləyişlərini geniş imkanlara malik olduğu aqrar sektorda daha geniş şəkildə əldə ediləcəkdir. Bu onunla əlaqələndirilir ki, Azərbaycan Respublikasında əhalinin yarısı kənd yerlərində yaşayır və ənənəvi olaraq da kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir. Dövlət müstəqilliyinin bərpası və möhkəmləndirilməsi şəraitində isə ölkənin kənd təsərrüfatının yenidən qurulması çox vacib bir məsələ kimi ortaya çıxır. Regional iqtisadiyyatın inkişafında, məşğulluğun təminatında, sosial rifahın yaxşılaşdırılmasında aqrar sektorun imkanları daim genişlənir və bu mənada da dövlət onu hərtərəfli müdafiə edir. Bununla belə, vurğulanmalıdır ki, respublikanın aqrar sektorunda hələ də çoxsaylı problemlər, köklü düzəlişini gözləyən və həllini tapmamış problemlər qalmaqdadır. Problemlər isə, ilk növbədə, təkmil menecment aspektində, kooperasiyanın inkişafı, struktur və texnoloji sferasında, başlıca olaraq isə keyfiyyət və məhsuldarlıq sahəsində özünü göstərir. Bu baxımdan ÜTT-yə üzvlük məsələsi Azərbaycanda aqrar sektorun yenidən qurulması, qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan məzmun və formada modernizasiyasını sürətləndirə və tam

bərqərar edə bilər [2, 12, 13]. Buna görə də, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlük məsələsi daha sürətli aparılmalı və bu istiqamətdə aqrar sektor üçün də mühüm olan prioritetləri müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bunlarla yanaşı, qloballaşma prosesindən qaynaqlanaraq Azərbaycanda kooperativ hərəkatının inkişafında, kooperasiyanın yeni məzmun və ahəngdə canlandırılmasında müxtəlif məqsəd və təyinatlı kooperativlərin yaradılması təcrübəsindən istifadə olunması zərurətləri də vardır. Burada xüsusən əhalinin kəsib təbəqələri yaşayan ərazilərdə yerli ehtiyaclara hesablanmış və bunula da regional mahiyyət daşıyan müvafiq profilli kooperativlərin yaranışı özünün effektivliyini daha çox nümayiş etdirər. Çünki, həmin təbəqənin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduğundan, ixtisaslaşdırılmış kooperativlərin fəaliyyətin özünü doğrultmur. Lakin bu gün çoxməqsədli kooperativlərin yaranması prosesi TMK-ları qane etmir. Onlar hər vaxtda bu prosesə mane olmağa çalışır, özünün maneəliyi geniş məhsul assortimenti ilə üstünlüyü əldə saxlamağa cəhd edirlər. Bütün bu maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, kooperativlərin sosial missiyalarının əhəmiyyəti yüksəlir. Bu missiya eyniliklə Azərbaycan üçün də müqabildir.

Nəticələr

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda kooperasiyasının inkişaf meyilləri istiqamətində aparılan təhlildən belə nəticələr hasil edilir ki, müasir dünyada kooperativ hərəkat qloballaşmanın təsirləri ilə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Belə şəraitdə isə davamlı inkişafı təmin etmək üçün kooperativlər bir sıra problemləri həll etməli və müvafiq təxirəsalınmaz vəzifələri yerinə yetirməlidir. Bu vəzifələri isə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- kooperasiya effektivliyi təşviqatı gücləndirilməli və davamlı xarakter almalıdır;
- kooperasiyanın institusional bazasını təkmilləşdirən, fəaliyyət səmərəliliyini stimullaşdıran daha əlverişli iqtisadi mühit formalaşdırılmalıdır;
- rəqabətqabiliyyəti yüksək və yerli tələbləri dolğun ödəyəcək müqabil bazar əsasları yaratmalıdır;
- kooperativ hərəkatını akitivləşdirən uzunmüddətli dövlət proqramı işlənib hazırlanmalıdır;
- ÜTT-yə daxilolma prosesi ilə bağlı fəaliyyətlər artırılmalıdır;
- savadlı və praktiki vərdislərə malik çevik işçi kollektivi formalaşdırılması stimullaşdırılmalıdır;
- kooperativ fəaliyyətlər növmüxtəlifliyi və yeni təsərrüfatçılıq metodları ilə zənginləşdirilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, qloballaşmanın mənfi təsirlərini təcrid etməkdə Azərbaycanda kooperativlər öz işlərində sosial xidmətlər, təhsil, idman-sağlamlıq, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində fəaliyyət funksionallıqlarını genişləndirməli və səmərəliliklərini artırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. ARDSK, Bakı: Səda, 2009.
2. Əhmədov I.V., Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı: Ozan, 2006.
3. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. М.: Экономика, 1990.
4. Бринк Линдси. Глобализация, М.: ИРИСЭН, 2008.
5. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев: 2000.
6. Иванов Е.А., Шашлов С.А. Кооперативный уклад в экономике, М.: Финансы и статистика, 1991.

7. Крашенинников А.И. Кооперация в современном мире, М.: Экономика, 2004.
8. Михайлова В.А. Глобализация, М.: РАГС, 2008.
9. Самедзаде З.А. Этапы большого пути - Экономика Азербайджана за полвека, её новые реалии и перспективы. Баку: «НУРЛАР», 2004.
10. Толстых В.И. Глобализация в социокультурном измерении, М.: Экономика, 2001.
11. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление, М.: Логос, 2002.
12. www.e-qanun.az.
13. www.agro.gov.az.
14. www.portal.ruc.su/coop.

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ İNSTİTUSİONAL ƏSASLARI

i.e.n., dos. Fikrət RƏHİMLİ*

XÜLASƏ

Məqalədə qlobal maliyyə böhranı şəraitində ölkə iqtisadiyyatının böhranlı vəziyyətindən nəinki minimum itkilərlə çıxması, hətta regionlarda, qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi göstərilir. Bunun əsas səbəbləri düzgün iqtisadi strategiyanın qurulması, ölkədə sahibkarlığın inkişafına bütün şəraitlərin yaranması və ilk növbədə, institusional və struktur islahatlar, sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə qurulması, müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi sahələrini əhatə edən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Açar sözlər: qlobal maliyyə böhranı, kiçik və orta sahibkarlıq, institusional əsaslar, regionların prioritet inkişafı.

Qlobal böhranın əsas səbəbini həqiqətən bazar iqtisadiyyatının tsiklik inkişafında axtarmaq lazımdır. Onun da əsas təkanı son 30 il ərzində dünya maliyyə bazarlarında virtual pulların, yəni arxasında real əmtəə kütləsi olmayan maliyyə alətlərinin sürətlə inkişafı olmuşdur. Bu alətlərin bazar dəyərinin kəskin aşağı düşməsi milyardlarla dollar itkiyə səbəb olmuşdur. Ekspertlər hesab edirlər ki, dünyada son illər yeridilən ekspansiv maliyyə-kredit siyasəti “maliyyə köpüklərini” qaynaqlandıran əsas mənbədir. Əslində böhran maliyyə arxitekturasının radikal dəyişməsinə gündəmə gətirdi və bu istiqamətdə bank-maliyyə sistemlərinə irimiqyaslı dövlət müdaxiləsi getdikcə güclənir. ABŞ-da maliyyə sistemində hökumətin təcili yardım paketi ÜDM-in 10%-nə, Rusiyada 9 %-ə çatıb.

Dünyada baş verən maliyyə böhranının təsiri nəticəsində bir çox aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatında iqtisadi artımın azalması, hətta dayanması ilə müşayiət olunur.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kafedrası.

Dünya iqtisadiyyatının dinamikası 2003-2008(2003=100%)

Ölkələr	Artım
Dünya ölkələri üzrə	25,4
ABŞ	13,3
Avropa İttifaqı	13,7
MDB	45,4
Çin	66,5
Azərbaycan	2,6 dəfə

Mənbə: UNCTAD, Trade and Development Report, 2008.

Gördüyünüz kimi, dünya iqtisadiyyatı 2003-cü illə müqayisədə ümumilikdə 25,4 %, o cümlədən ABŞ-da 13,3 %, Avropa İttifaqında 13,7 %, MDB ölkələrində 45,4 %, Çində 66,5% artdığı halda, Azərbaycanın iqtisadiyyatı 2,6 dəfə artmışdır. Hətta 2008-ci böhran ili ərzində ÜDM-in real artımı 10,8 %, o cümlədən, neft sektoru üzrə 7 %, qeyri-neft sektoru üzrə isə 15,7 %, MDB-6 %, Avropa 0,9 %, Pribaltika 0,5 % olmuşdur. 2009-cu ilin 9 ayı üzrə bu artım 6 % təşkil etmişdir, ilin axırına qədər proqnoz 9 %-dir. Bunun əsas səbəbi – ölkəmizdə qlobal böhranın qarşılınması amilləridir:

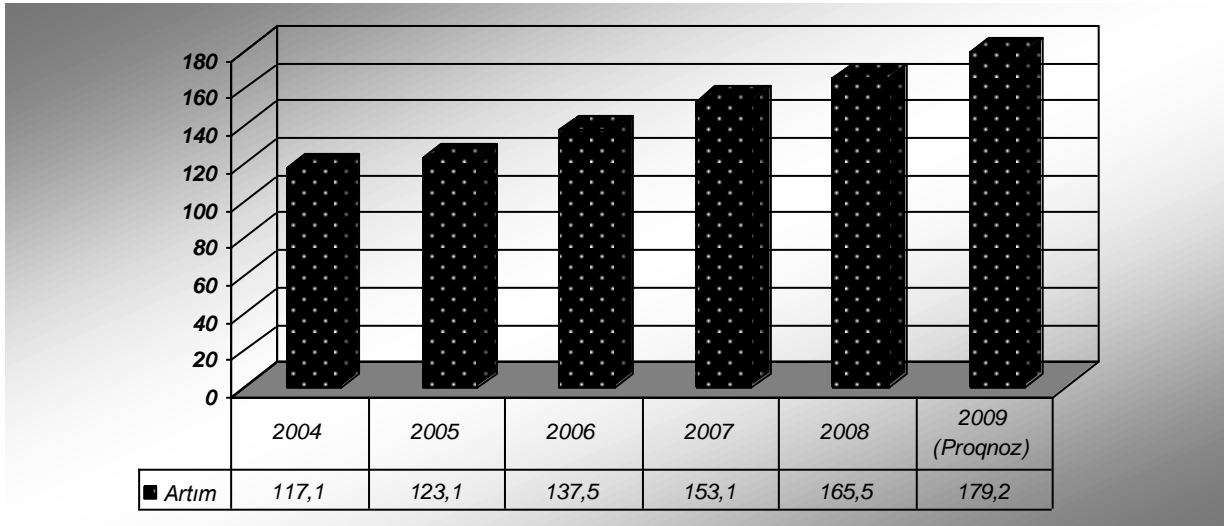
- Uğurlu iqtisadi strategiya nəticəsində iqtisadiyyatın həcmnin son 5 ildə 2.6 dəfə artması;
- Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının 19 milyard ABŞ dollarına çatdırılması. Bu dövlət borcundan 3 dəfə çox, özəl sektorun da borcu nəzərə alınmaqla, məcmu xarici borcdan 2 dəfədən çoxdur;
- Məcmu xarici borcun Ümumi Daxili Məhsulda payı cəmi 16% təşkil edir;
- Strateji ehtiyatlar qeyri-neft sektorunun əmtəə və xidmət idxalını 27 ay ərzində maliyyələşdirmək üçün kifayət edir (neft amilindən asılılığın azalması);
- Toplanmış ehtiyatlar hesabına ölkə ən kritik qlobal şəraitdə belə yaxın illər üçün öz maliyyə ehtiyatlarını fasiləsiz ödəmək iqtidarındadır.

Ona görə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının hesabatlarında Azərbaycanda həyata keçirilən sistemli islahatlar və 2009-cu il üçün ölkənin iqtisadi inkişafı, qəbul olunmuş dövlət büdcəsi, dünya maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin qarşısının alınması ilə bağlı görülən tədbirlər müsbət qiymətləndirilmişdir.

Ötən 5 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin etmiş amillərdən biri neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına, infrastruktur layihələrinə, regionların davamlı və tarazlı inkişafına, yəni sahibkarlığın inkişafına yönəldilməsi olmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində sahibkarlığın rolu böyükdür. Təsadüfi deyil ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri məhz özəl sektorun hərtərəfli dəstəklənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, bu sahədə müxtəlif yardım və təşviq mexanizmlərinin tətbiq edilməsidir.

**Qeyri-neft sektoru məhsulunun 2003-2008-ci illər üzrə
real artım dinamikası (2003=100)**

Bunun nəticəsində qeyri-neft sahələrində işgüzar fəallıq yüksəlmiş, 2003-2008-ci illərdə bu sektora yönəldilmiş xarici investisiyaların həcmi 1,8 milyard dollara çatmış, qeyri-neft sektorunda yaradılmış ÜDM və bu sektorun müəssisələri tərəfindən ixrac olunan mal və xidmətlərin həcmi 1,8 dəfə artmışdır.

Qeyri-neft sektorunun iqtisadi potensialı xeyli möhkəmlənmiş, beş il ərzində (2003-2008-ci illər) qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların həcmi 15,5 mlrd manat təşkil etmişdir (19 milyard ABŞ dollarından artıq).

Həmin müddətdə qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 16,4%, onların məhsul istehsalı isə 48,3% artmış, yüksək texnoloji məhsulların – avtomobillərin, plazma tipli televizorların, kompüterlərin və.s istehsalına başlanmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafının barometri kiçik sahibkarlığın fəaliyyət səviyyəsidir. Son illər kiçik sahibkarlığın inkişafına diqqət artırılmış, onun inkişafının institusional əsasları genişlənməmişdir. İlk növbədə, dövlət qurumları institusional və struktur dəyişikliklərə uğrayırlar. Bunun da səbəbi onunla bağlıdır ki, dövlətin tələbinə uyğun sahibkarlığın inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması istiqamətində dövlət qurumlarının fəaliyyətinin daima təkmilləşdirilməsi lazım gəlir. Azərbaycanda sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və davamlı inkişafı ilə bağlı məsələlər birbaşa olaraq İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin səlahiyyətindədir və bu proseslərin idarə edilməsinin müasir tələblərə uyğun təşkilini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 2006-cı il 28 dekabr tarixli fərmanı ilə Nazirliyin yeni strukturu, eləcə də yeni əsasnaməsi təsdiq olunmuşdur. Nazirlik digər iqtisadi vəzifələrlə yanaşı, ölkədə sahibkarlığın inkişafı istiqamətində aşağıdakı vəzifələri də həyata keçirir:

1. Sahibkarlığa dövlət yardımının əsas istiqamətləri, ümumi şərtləri, formaları və mexanizmlərinin hazırlanmasında iştirak etmək, onların həyata keçirilməsini təmin etmək;
2. Sahibkarlığa yardım tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və xarici kreditlər (qrantlar və digər maliyyə vəsaitləri), yerli və xarici hüquqi

- və fiziki şəxslərin könüllü ayırmalarının cəlb edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək;
3. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;
 4. Dövlət orqanlarından və bələdiyyələrdən, digər şəxslərdən sahibkarların və istehlakçıların hüquqlarını və qanuni mənafələrini məhdudlaşdıran hərəkətlərin dayandırılmasını tələb etmək;
 5. Sahibkarlığa kömək məqsədilə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq elm, istehsalat, məsləhət, reklam-sərgi, informasiya qurumları, mətbuat orqanı və digər strukturlar yaratmaq;
 6. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını, sahibkarlıq mühitinin vəziyyətini və dövlət dəstəyi tədbirlərini, özəl sektorda investisiya fəaliyyətini təhlil etmək, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf prioritetlərini nəzərə almaqla bu sahədə zəruri olan tədbirlərin görülməsini təmin etmək;
 7. Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən müasir qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görmək;
 8. Sahibkarların maarifləndirilməsi sahəsində, o cümlədən, kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübə və onun tətbiqi sahəsində fəaliyyəti həyata keçirmək;
 9. Sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə dövlət tərəfindən yaradılan qurumların, o cümlədən, güzəştli maliyyə vəsaitinin ayrılması, sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət-qabiliyyətinin artırılması, istehsal olunan malların keyfiyyətinin artırılması, yerli və xarici bazarlara çıxarılması üçün fəaliyyət göstərən təşkilatların yaradılmasını və idarə edilməsini təşkil etmək;
 10. Sahibkarlığın inkişafı üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yaradılan şirkətlərin, fondların, o cümlədən, investisiya şirkətlərinin (fondların), vençur fondlarının və bu sahədə digər ixtisaslaşdırılmış qurumların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini həyata keçirmək;
 11. Sahibkarlıq subyektlərinin istehsal etdiyi malların və göstərdiyi xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılması və bununla bağlı lazım olan əlverişli şəraitin yaradılması üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək, ixracatçıların maraqlarının müdafiə olunması sahəsində məqsədyönlü tədbirlər görmək;
 12. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin lazım olan iqtisadi və hüquqi informasiya ilə təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək;
 13. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və təşviqi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün lazım olan tədbirlər görmək və s.

Aparılan islahatlar nəticəsində İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin strukturunu iki hissəyə: mərkəzi aparat və tabeliyinə daxil olan qurumlara ayırmaq olar. Nazirliyin strukturuna daxil olan qurumlara Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Antiinhisar Dövlət Xidməti, İstehlak Bazasına Nəzarət üzrə Dövlət Xidməti, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin regional bölmələri, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Bakı Biznes Tədris Mərkəzi aiddir.

Mərkəzi Aparatın tərkibində sahibkarlığın inkişafı ilə birbaşa və ya dolayı məşğul olan Sahibkarlığın inkişafı siyasəti şöbəsi, Dövlət investisiyaları şöbəsi, Xarici ticarət və iqtisadi əlaqələr şöbəsi, Davamlı inkişaf və regional siyasət şöbəsi və digər sektorlar vardır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi sahibkarlığın inkişafı və əhalinin işgüzar fəaliyyətinin artırılması sahəsində dövlət maliyyə yardımının göstərilməsini Sahibkarlığa Kömək Milli

Fondunun vasitəsilə həyata keçirir. Fondun əsas vəzifələrinə sahibkarlığın inkişafına kömək etmək məqsədilə maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunması və səmərəli istifadəsi əsasında dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək etmək, sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş proqramları maliyyələşdirmək, sahibkarlığın, sağlam rəqabətin və əmtəə bazarının inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edən sahə və regional proqramların və investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək və s. aiddir. Fond ona həvalə olunmuş vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. Sahibkarlıq subyektlərinə zəruri olan hüquqi, iqtisadi və digər məlumatların toplanmasında, bazar konyunkturasının öyrənilməsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı proqramların və investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasında məsləhətlər verir və metodiki kömək göstərir;
2. Sahibkarlıq subyektlərinə bərabər şərait və imkanlar yaranmasını təmin edən bazar infrastrukturunun formalaşmasında iştirak edir;
3. Sahibkarlar tərəfindən yeni məhsul növlərinin istehsalı layihələrinin işlənilib hazırlanmasında, yeni texnologiyaların, ixtiraların və "nou-hau"ların mənimsənilməsinə kömək edir;
4. Sahibkarlıq subyekti üçün idarəetmə kadrlarının hazırlanması istiqamətində lazımı tədbirlər görür.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının öncül istiqamətləri üzrə sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına güzəştli kreditlər aşağıdakı öncül sahələr üzrə maliyyələşdirilir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarında, dövlət proqramlarında iqtisadiyyatın bu və digər sahəsinin inkişafı ilə bağlı konkret layihələrin maliyyələşdirilməsi;
- Sənaye məhsullarının istehsalı və emalı;
- Tikinti materiallarının istehsalı və ağac emalı;
- Qədim xalq sənətinin inkişafı;
- Turizm infrastrukturunun inkişafı;
- İnformasiya – kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı;
- Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı.

Bu kreditlərin verilməsində hal-hazırda 35 müvəkkil kredit təşkilatı iştirak edir (2002-ci ildə-6; 2003 də isə 14).

Müvəkkil kredit təşkilatları son istifadəçilərə fondun vəsaitlərini öz adından və öz riskləri hesabına həyata keçirir. Kreditin məbləği bir min manatdan üç milyon manata qədər, 0,5%-dən 7%-ə qədərdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, yəni dövlət tərəfindən sahibkarlara son beş il ərzində 500 milyon dollardan artıq imtiyazlı kreditlər verilmişdir.

Nəticədə, 5 il ərzində kiçik müəssisələrin sayı 10 min, hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarların sayı 102 min artmış, 2010-cu il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkədə kiçik müəssisələrin sayı 68 min, fərdi sahibkarların sayı isə 330 min nəfərə çatmışdır. Kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən son beş ildə yaradılmış əlavə dəyər 5 dəfə artmış, onun qeyri-neft sektorundakı xüsusi çəkisi 40%-dək yüksəlmişdir. Bu dövr ərzində sahibkarlıq subyektləri tərəfindən iqtisadiyyatda yönəldilmiş əsas kapitalın həcmi və müəssisələrin dövrüyyəsi 2 dəfə

artmışdır. Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 25 vahiddən 41 vahidə yüksəlmişdir.

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirmişdir. Sahibkarlar artıq mövcud problemlərin həllində iştirak edir. Bu baxımdan, yaradılmış mexanizmlər (Sahibkarlar Şurası, İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondu və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması və onun dövlət, ictimai təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi Azərbaycan cəmiyyətinin və dövlətinin mühüm addımı kimi qiymətləndirilməlidir. Sahibkarlar Şurasının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və bu sahəyə dövlət qayğısının istiqamətləri barədə təkliflər hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etməkdən ibarətdir. İctimai əsaslarla fəaliyyət göstərən Şuranın tərkibində yerli və xarici sahibkarlar, sahibkarların ictimai birliklərinin nümayəndələri geniş təmsil olunmuşdur.

Sahibkarlar Şurası bir sıra Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində də mövcud bu tip strukturlardan bir sıra pozitiv xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu, istər onun yaradılması, istərsə də fəaliyyəti mexanizmlərini əhatə edir. Sahibkarlar Şurasının Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin yanında yaradılması sahibkarlığa dövlət himayəsinin ən yüksək səviyyədə daha bir təsdiqi kimi qiymətləndirilərək, dövlət-sahibkar münasibətlərinin daha yüksək səviyyəsinin əldə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şuranın tərkibinə istər yerli, istərsə də xarici sahibkarların, onların ictimai ittifaqlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının daxil edilməsi bu münasibətlərin tam spektrinin əhatə olunmasını təmin etmişdir.

Nəinki ölkəmizdə dövlət-sahibkar tərəfdaşlığı institutlarından statusuna görə analoqu olmayan, hətta Müstəqil Dövlətlər Birliyi miqyasında mövcud bu tip strukturlardan müəyyən dərəcədə fərqlənən Sahibkarlar Şurası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadi islahatlar kursunun həyata keçirilməsində onun etibarlı dayağına çevriləcəyinə əminlik yaradır.

Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı modelinin mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri – həmin model çərçivəsində davamlı inkişaf üçün əsaslı zəminin formalaşmasıdır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə də bu strateji xətt ardıcıl olaraq davam etdirilməkdədir. Ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının davam etdirilməsi ilə yanaşı, bu sahədə inkişafın hazırkı dövrün tələbləri baxımından sürətləndirilməsi üzrə dövlət siyasəti həyata keçirilir. Əlbəttə, bu xüsusda Prezident İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” və onun davamı olaraq dövlət başçısının 14 aprel 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunan “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” ayrıca qeyd olunmalıdır. Danılmaz həqiqətdir ki, məhz bu proqramlar regionların iqtisadi inkişafında tamamilə yeni səhifə açmış, insanların rayonlardan mərkəzə və digər ölkələrə axınının qarşısını almış, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişafına xüsusi təkan vermişdir. Bu gün regionların sərvətlərindən və təbii şəraitindən səmərəli istifadə edilməsi ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında, qeyri-neft sənaye sahələrinin, o cümlədən, emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, turizmin inkişafının təmin olunmasında, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsində qeyd olunan proqramların icrası müstəsna rol oynayıb və oynamalıdır.

Son beş il ərzində reallaşan regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı birinci Dövlət Proqramının icrası və nəticələrinin təhlili göstərir ki, bu dövrdə ölkənin makroiqtisadi göstə-

ricilərində regionların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməyə başlayıb. Həmçinin, yerlərdə sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi, yerli istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və genişləndirilməsi, iqtisadi və sosial-mədəni infrastruktur obyektlərinin yenidən qurulması, yoxsulluğun azaldılması, yeni iş yerlərinin açılması nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində böyük uğurlar əldə olunub.

Son dövrlərdə sahibkarlığın dövlət maliyyələşməsində özünü biruzə verən mütərəqqi cəhətlərdən biri də sahibkarların investisiya layihələrinin strukturunda böyük və irihəcmli kreditlərin artması meylinin güclənməsidir. Dövlətin güzəştli kreditlərinin böyük bir hissəsinin regionlarda sahibkarlığın inkişafına yönəldiyini nəzərə alsaq, həmin vəsaitlərin bölgüsündə yüksəkhəcmli kreditlərin artması meyli, xüsusən iqtisadi rayonlarda əlverişli sahibkarlıq mühitinin getdikcə təşəkkül tapması kimi dəyərləndirilməlidir.

Bütövlükdə isə, 2003-2009-cu illərdə ölkə başçısı, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlığın sistemli inkişafı strategiyası nəticəsində ölkədə milli sahibkarlığın yüksək inkişafına nail olunmuş, sahibkarlıq strukturlarının səmərəli fəaliyyəti üçün əlverişli mühit təmin olunmuş, ölkədə milli sahibkarlar təbəqəsi aparıcı qüvvə kimi təşəkkül tapmağa başlamış və bununla da öz gəlirlər səviyyəsinə görə orta təbəqəyə aid edilən ailələrin sayı xeyli artmış, son nəticədə isə sahibkarlığın perspektivdə daha dinamik, tarazlı və sürətli inkişafını təmin etmək üçün möhkəm institusional təməl yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. 2009-cu ilin yekunlarına görə Azərbaycan dünya miqyasında ən sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasındadır. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclası. // Azərbaycan qəzeti, 2010, 19 yanvar.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” Bakı, 2009
3. Постсоветский институционализм. Власть и бизнес. Под ред. Р.М.Нуреева. Ростов-на-Дону: Наука, 2006, 512 с.
4. Лемещенко П.С. Институциональная экономика. Учебное пособие. Минск, 2005. 315 с.
5. Дорина Е.Б. Прогнозирование институциональных преобразований и предпринимательской деятельности. Минск, 2001.
6. UNCTAD. Trade and Development Report, 2008.

BÖHRAN DÖVRÜNDƏ İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

i.e.n., dos. Əli HACIYEV*
Arzu HACIYEVA

XÜLASƏ

2008-ci ilin sonlarından başlayan böhran bu gün davam edir. Onun başvermə səbəbləri, xüsusiyyətləri, böhrandan çıxma yolları hərtərəfli araşdırılır və tədqiqat aktuallığını saxlayır. Azərbaycan üçün böhranın birbaşa və dolaylı nəticələrinin aradan qaldırılması üçün düzgün innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya siyasətinin istiqamətlərinin tədqiqi nəticəsində, innovasiya strategiyası haqqında nəzəri və praktiki təkliflərin irəli sürülməsidir. Bununla

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Marketing” kafedrasının müdir əvəzi

əlaqədar olaraq innovasiya infrastrukturunun yaradılması və inkişafı perspektivlərinə baxılmışdır. Müasir mərhələdə bu strukturların vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir.

Innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki əsaslarının öyrənilməsi əsasında, eləcə də respublikada milli innovasiya sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili nəticəsində innovasiya infrastrukturunun təşkilatı-iqtisadi modeli təklif olunmuşdur. Onun mühüm elementi kimi istehsal – texnoloji istiqamətin götürülməsi və bünövrəsində kiçik innovasiya mərkəzlərinin dayanması əsaslandırılmışdır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatına rəğmən innovasiya mərkəzlərinin 3 modelindən: milli texnoparklar; regional innovasiya mərkəzləri; yüksək texnoloji məkanlardan (ərazilərdən) istifadə olunması məqsədəuyğunluğu açıqlanmışdır.

Respublikada elmi-texniki və innovasiya sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün vençur sahibkarlıq sisteminin formalaşdırılması zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Innovasiya infrastrukturalarının təklif olunan modeli çərçivəsində vençur investorları ilə innovasiya infrastrukturunu subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət variantlarına baxılmışdır.

Elmi-texniki məhsulların bazara irəlilədilməsi sisteminin inkişafı məqsədilə respublikada innovasiya birjasının yaradılmasının əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Açar sözlər: innovasiya pauzası, geniştətbiqli texnologiya (GTT), innovasiya infrastrukturunu.

Bir sıra ekspertlər böhranı maliyyə, digərləri beynəlxalq, üçüncü qrup isə ekoloji böhran kimi dəyərləndirirlər. Fikrimizcə, bu böhran müxtəlif sferaları əhatə edən qlobal kompleks böhrandır. Böhranın başlıca səbəbi analitiklərin əksəriyyətinin qəbul etdiyi kimi maliyyə kompaniyalarının qeyri-şəffaflığı, direktiv sistemin mürəkkəbliyi, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsində buraxılan səhvlərlə əlaqədardır. Lakin böhranın səbəblərinin mütləq mənada ancaq maliyyə sferası ilə əlaqələndirilməsi, dünya iqtisadiyyatının quruluşunda son onilliklərdə baş verən, xüsusilə də onun real sektorunda, dəyişikliklərin nəzərə alınmaması düzgün deyildir. Bu baxımdan, böhranın səbəblərinin və onun fəsadlarının aradan qaldırılmasının iqtisadi artımın texnologiya nəzəriyyəsinə uyğun olaraq «innovasiya pauzası»na rəğmən həllini daha qənaətbəxş hesab etmək olar. Başqa sözlə, yeni «geniş tətbiqli texnologiya»nın yaradılması və istifadə olunması böhrandan çıxmağın və iqtisadi artımın azalmasından qaçmağın mühüm vasitəsidir. Lakin təcrübə göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı bilavasitə yeni GTT-in istifadəsindən asılı deyildir. Bu ölkələrdə iqtisadi artım artıq Qərb iqtisadiyyatında öz səmərəliliyini təsdiq etmiş GTT-in götürülməsi hesabına da təmin oluna bilər.

Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun çıxardığı nəticəyə görə iqtisadi artımın birinci mərhələsindən ikinci mərhələsinə keçid prosesində olan ölkələr qrupuna daxildir. Bu səbəbdən digər məsələlərlə bərabər iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi zamanı keyfiyyətli institusional mühitin formalaşmasına, istehsal infrastrukturunun inkişafına, diqqətin yetirilməsi məqsədəuyğundur. Ölkənin iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında müxtəlif səviyyələri əhatə edən ardıcıl tarazlaşdırılmış yenidənqurma siyasəti təkamül yolu ilə getməlidir və onun institusional dayaqlarını tam əhatə etməlidir.

Təhlil göstərir ki, son illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı sabit artım nümayiş etdirsə də onun quruluşunda ciddi mütərəqqi dəyişikliklər baş verir, çünki artım əsasən neft və qazın böyük həcmdə ixracına əsaslanır. Respublikada əlverişli investisiya mühitinin təmin olunması və innovasiyaların həyata keçirilməsi sahəsində çatışmazlıqlar mövcuddur.

Beləliklə, Azərbaycan üçün böhranın birbaşa və dolaylı nəticələrinin aradan qaldırılması üçün düzgün innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi böyük aktuallıq kəsb edir.

2008-ci ilin sonlarından başlayan cari böhrandan keçən dövr ərzində böhranın səbəbləri, xüsusiyyətləri və onun nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında müzakirələr sənətimiz, yeni-yeni versiyalar meydana gəlir. Böhran dünyada hadisələrin gedişatına ən böyük təsir gücünə

malik olan qüvvə olaraq qalmaqda davam edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir sıra ekspertlər bu böhranı maliyyə, digərləri beynəlxalq münasibətlərin böhranı, üçüncü qrup isə ekoloji böhranı kimi dəyərləndirirlər. Fikrimizcə söhbət (ən müxtəlif sferaları -maliyyə, hərbi, ekoloji və s. əhatə edən) qlobal kompleks böhrandan gedir.

Artıq belə bir fikir əksəriyyət tərəfindən qəbul olunur ki, böhranı dünyanın inkişaf etmiş ən böyük ölkəsində ABŞ-da baş vermiş və fond bazarlarının çoxunda «köpüklərin» meydana gəlməsi, bilavasitə xarici səbəbin olmaması ilə səciyyələnir. Böhranı fərqləndirən xüsusiyyətlərdən onun əhatə etdiyi ölkələrin və regionların genişliyi, eləcə də böhranın çox dərin olduğu da qeyd edilir.

Böhranın baş verməsinin başlıca səbəblərinə gəlincə, analitiklərin çoxu onun maliyyə kompaniyalarının qeyri-şəffaflığı, derivativlər sisteminin mürəkkəbliyi, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsində buraxılan səhvlərlə əlaqədar olduğunu göstərirlər.

Böhranı mexanizmini işə salan «buraxıcı titək» ABŞ-ın ipoteka kreditləşməsi bazarında başlayan problemlər olsa da, onun əsasında makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institusional sahəyə aid daha fundamental səbəblər dayanır.

Həm də bu dəyişikliklərin miqyası o dərəcədə böyükdür ki, onlar maliyyə sistemində köklü surətdə təsir etməyə bilməz. Bu baxımdan, böhranı mexanizminin iqtisadi inkişafın «texnologiya» nəzəriyyəsi əsasında izahını daha qənaətbəxş hesab etmək olar.

Bu nəzəriyyənin baniləri Y. Şumpeter, N.D.Kondratyev və S. Kuznecin və onun müasir tərəfdarlarının fikirlərinə görə, geniştətbiqli texnologiya iqtisadi artımın əsas mühərriki kimi çıxış edir. (Polteroviç, 2008; 5) «Geniştətbiqli texnologiya» (GT) onun müəllifləri tərəfindən çoxsaylı təkmilləşdirmələrə imkan verən, müxtəlif istifadə variantları olan, xalq təsərrüfatının çox sektorlarında tətbiq olunan və digər texnologiyalarla uyğunlaşmaqla onların səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıran (sonuncu mühüm xüsusiyyət texnoloji komplementarlıq adlanır) texnologiya kimi xarakterizə edilir. Yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərinə görə hər bir GT iqtisadiyyatın texnoloji quruluşunu əsaslı surətdə dəyişməklə istehsal amillərinin məhsuldarlığının aşağı düşməsinin qarşısını alır və iqtisadi artımın qorunub saxlanmasını təmin edən yeni texnologiyaların bütöv bir qollu-budaqlı «ağacını» yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, GT konsepsiyası tamamilə üst-üstə düşməsə də Q. Menş tərəfindən iqtisadi dövriyyəyə daxil edilmiş bazis innovasiyası anlayışına yaxındır. (Polteroviç, 2008; 7)

Hər bir GT-nin tətbiq imkanları sahəsi nə qədər olsa da məhduddur, onun ikinci innovasiyasının doğduğu səmərəlilik isə tədricən azalmağa meyillidir. Buna görə də iqtisadi artımın azalmasından qaçmaq üçün köhnə GT-ni əvəzləyəcək, yaxud onu tamamlayacaq, ya da ki, onunla birgə fəaliyyət göstərəcək yeni GT-lərin vaxtında yaradılması zəruridir. Təcrübə göstərir ki, yeni GT-lər nisbətən gec meydana çıxır, onların işlənməsi çox ləngiyirsə, bu staqnasiyaya da gətirib çıxara bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı yeni GT-in işlənməsindən bilavasitə asılı deyildir. Çünki bu ölkələrdə artım artıq Qərbdə öz səmərəliliyini təsdiq etmiş GT-in tətbiqi hesabına da baş verə bilər.

Beləliklə, cari böhranı mexanizmini innovasiya pauzası (aramı) ilə əsaslandırılanlar meydana çıxırlar ki, onların fərziyyəsinə görə indiki böhranı iki amilin əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Birinci amil: mövcud GT-lər – kompyuter və internet iqtisadi artımın mühərriki kimi əsasən öz imkanlarını tükəndirdiklərinə, yeni GT-lər isə gecikdirdiklərinə və hələ ki, bu rolu öz üzərinə götürə bilməyə hazır olmadıqlarına görə texnoloji innovasiyalar axınının səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması. İkinci amil: uzun bir keçmiş dövrdəki

təcrübəyə və birja mexanizmlərinin fəaliyyətlərinə əsaslanmaqla fasiləsiz texniki tərəqqinin davam edəcəyi haqqında birmənalı inamın formalaşması (Polteroviç, 2008; 9).

Lakin gələcək böhransız inkişafa inam və deməli, əhalinin gəlirlərinin daha tez artmasının gözlənilməsi hər bir bazarda «köpüyün» yaranmasının səbəbi ola bilər. Mənzil bazarının xüsusiyyətləri – miqyası, bəzələrin uzunmüddətliliyi və maliyyələşdirmənin çoxpilləliyi (bilavasitə törəmə alətlərlə) – belə bir şəraitdə onu piramidanın yaranmasına daha real namizəd edir. Məhz bu göstərilən xüsusiyyətlərə görə ABŞ-da baş verən ipoteka böhranı dünya böhranının başlanması üçün işə salma mexanizmi rolunu oynamışdır.

İnnovasiya pauzası haqqında hipoteza iqtisadi inkişafda uzun tsikllər nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqədardır və bilavasitə artım konsepsiyasına söykənir. Bu zaman artım konsepsiyasına GT yaranması, müvafiq ikinci innovasiyaların yayılması, GT imkanlarının tədricən aradan qalxması və onların əvəzlənməsi prosesi kimi baxılır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, cari böhrandan xilas olmağın yolu innovasiya pauzasının aradan qaldırılması, GT iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi, innovasiya iqtisadiyyatının qurulmasıdır.

Azərbaycanda iqtisadi böhran şəraitində iqtisadiyyatın inkişaf vəzifəsi ilə bərabər həm də milli iqtisadiyyatın rəqabət üstünlüklərindən istifadə edilməlidir. Başqa sözlə, sabit inkişaf edən diversifikasiyalı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılması başlıca məqsəddir. Bu məqsədin əldə edilməsi iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində innovasiyaların tətbiqi ilə modernləşmənin aparılması ilə əlaqədardır. Modernləşmə müxtəlif səviyyələrdə və istiqamətlərdə aparıla bilər. Hazırda ölkəmiz üçün önəmlisi iqtisadi siyasətdə elə vasitələrə üstünlük verilməsidir ki, bu vasitələr institusional dəyişikliklər üçün əsas rol oynayır və dünya böhranının fəsadlarına qarşı çeviklik nümayiş etdirir. Çünki Azərbaycan, Dünya İqtisadi Forumunun çıxardığı nəticəyə görə, iqtisadi artımın birinci mərhələsindən ikinci mərhələsinə keçid prosesində olan ölkələr qrupuna daxildir. Bu səbəbdən də digər məsələlərlə bərabər iqtisadiyyatın modernləşdirməsi zamanı keyfiyyətli institusional mühitin formalaşmasına, istehsal infrastrukturunun inkişafına diqqətin yetirilməsi məqsədəuyğundur. Ölkənin iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında müxtəlif səviyyələri əhatə edən ardıcıl tarazlaşdırılmış yenidənqurma siyasəti təkamül yolu ilə getməlidir və onun institusional dayaqlarını tam əhatə etməlidir.

Müasir mərhələdə inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya iqtisadiyyatına keçid müşahidə olunur. Bu proses müxtəlif fəaliyyət sferalarında, yeni texnoloji qərarların işlənilməsi və tətbiqinin səmərəli sisteminə əsaslanır. İndi təbii resursların mövcudluğunun mühüm rol oynadığı dövr sona çatır, texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə onlardan maksimum səmərəli istifadə edilməsi qabiliyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Ucuz, ixtisasız əməkdən istifadə olunmasına əsaslanan istehsal öz yerini başlıca resurs kimi innovasiyanı qəbul etmək və həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan insana verir.

Hazırda aparıcı dünya dövlətlərinin iqtisadi inkişafında mühüm rolun innovasiya fəaliyyətinə aid olduğu aydın görünür. Başqa sözlə, dünya iqtisadiyyatında özünün məkanını tapmağa və müəyyən sabit mövqə tutmağa cəhd edən hər bir dövlət üçün innovasiya fəaliyyəti prioritetlik kəsb edir.

Yüksək rəqabətin hökm sürdüyü müasir dünya şəraitində sabit iqtisadi inkişafın təmin edilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar ölkəmizin həll edəcəyi problemlərin xarakteri hədsiz dərəcədə mürəkkəbləşir. Söhbət sadəcə olaraq iqtisadi artımdan deyil, iqtisadiyyatda rəqabət əsaslarının yaradılması məqsədilə onun keyfiyyətinin artırılmasından gedir.

Cədvəl 1

İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiya xərcləri, min manat

	2004	2005	2006	2007	2008
Bütün sənaye	417.1	53 273	1 330	49 620	8 020.0
Məhsul innovasiyaları	343.1	53 265	777.4	34 114	7 244.6
Proses innovasiyaları	74.0	8.3	552.3	15 507	775.4
Mədəncixarma sənayesi	154.3	43 892	191.7	97.6	592.3
Məhsul innovasiyaları	154.3	43 892	169.8	97.6	592.3
Proses innovasiyaları	-	0.2	21.9	-	-
Emal sənayesi	262.8	8 572	1 138	49 493	7 427.7
Məhsul innovasiyaları	188.8	8564	607.6	34 016	6 652.3
Proses innovasiyaları	74.0	8.1	530.4	15 477	775.4
Neftayırma məhsullarının istehsalı	1.8	-	1.3	5 756	775.4
Proses innovasiyaları	1.8	-	1.3	5 756	775.4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	117.6	64.5	119.1	523.7	41.1
Məhsul innovasiyaları	117.6	57.2	112.3	178.6	41.1
Proses innovasiyaları	-	7.3	6.8	345.1	-

Mənbə: Azərbaycan sənayesi. 2009; 65.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı sabit artım nümayiş etdirir, lakin onun quruluşunda mühüm mütarəqqi dəyişikliklər baş vermir. Bütövlükdə son 13 ildə respublikada ÜDM fiziki həcmi 5 dəfə artmışdır. 2005-2008-ci illərdə isə ÜDM orta hesabla 24% artmışdır. Bu yüksək artım neft və qazın böyük həcmdə ixracına əsaslanmışdır. Bu artıma müsbət təsir edən amillərdən biri də əvvəlki dövrlərdə həyata keçirilən investisiyalar olmuşdur. Son 8 ildə əsas kapital sayılan investisiyaların həcmi 11 dəfə artmışdır. Bu illərdə yığım norması orta hesabla 35% təşkil etmişdir (E. Rustamov 2008; 86).

Bununla belə hələ ki, respublikada əlverişli investisiya mühiti təmin olunmamışdır. Bu səbəbdən də innovasiyaların həyata keçirilməsi sahəsində ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur. Digər tərəfdən, indi iqtisadi artımın əsas mühərriki hesab olunan «genişətbiqli texnologiya»nın reallaşdırılması da düzgün innovasiya strategiyası ilə əlaqədardır.

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan sənayesində və onun aparıcı sahələrində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər on dəfələrlə azalmışdır.

Verilən məlumatlardan görünür ki, 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə bütünlüklə sənaye üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər 6 dəfədən çox, məhsul innovasiyalarına çəkilən xərclər 5 dəfədən artıq, proses innovasiyalarına xərclər isə 20 dəfədən çox azalmışdır. Maşın və avadanlıqlar istehsalı sahəsində vəziyyət daha acınacaqlı olmuşdur.

Maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin quruluşunun təhlili göstərir ki, əsas vəsait mənbəyi kimi müəssisələrin öz vəsaitləri çıxış etmişlər.

Cədvəl 2

Fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiya xərcləri, min manat

	2004	2005	2006	2007	2008
Bütün sənaye	417.1	53 273	1 330	49 620	8 020.0
Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	312.1	4 060	887.9	25 586	5 890.3
Dövlət büdcəsi	67.2	43 026	15.8	29.8	9.4
Büdcədən kənar fondlar	36.0	1 619	329.1	9 255	-
Sair	1.8	4 569	96.9	14 750	2 120.3
Emal sənayesi	262.8	8 572	1 138	49 493	7 427.7
Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	157.8	2 384	734.0	25 514	5 298.0

Dövlət büdcəsi	67.2	-	-	-	9.4
Büdcədən kənar fondlar	36.0	1 619	307.2	9 255	-
Sair	1.8	4 569	96.9	14 724	2 120.3
Maşın və avadanlıqların	117.6	64.5	119.1	523.7	41.1
Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	117.6	64.5	119.1	523.7	41.1

Mənbə: Azərbaycan sənayesi. 2009; 66.

Bunu pozitiv bir hal kimi qiymətləndirsək də, qeyd etmək lazımdır ki, daha yüksək-miqyaslı və səviyyəli innovasiyaların həyata keçirilməsinə dövlət tərəfindən ciddi maliyyə dəstəyi zəruridir.

Aparılan təhlil göstərir ki, sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amilləri öz xarakterinə görə iki qrupa bölmək olar: iqtisadi və istehsal amillərinə. Son iki ilin (2007-2008-ci) məlumatlarına əsasən iqtisadi amillər içərisində yeniliklərin dəyərinin yüksək olmasını, yüksək iqtisadi riskin mövcudluğunu və təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətinin uzun olmasını qeyd etmək olar. İnnovasiyaya mane olan istehsal amillərindən isə satış bazarları haqqında zəruri informasiyanın çatışmamasını, ixtisaslı işçilərin azlığını və müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsini göstərmək olar.

Müəssisələrin əksəriyyətində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər içərisində böyük xüsusi çəkiyə texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınmasına çəkilən xərclər – 4525 min man. malikdir.

Beləliklə, respublikamızın sənaye müəssisələrində innovasiyaya mane olan mühüm amillər qalmaqdadır ki, bunlardan da çəkilən xərclərin az olması halını xüsusi olaraq vurğulamaq olar. Başqa sözlə Azərbaycan sənayesində innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi, onun əhatəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi mühüm iqtisadi problemdir.

Cədvəl 3

Fəaliyyət növləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiya xərcləri, min manat

	2004	2005	2006	2007	2008
Bütün sənaye	417.1	53 273	1 330	49 620	8 020
Yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	131.2	853.5	786.5	3 799	2 528
Texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	39.4	1 840	363.4	40 001	4 525
Yeni texnologiyaların alınması	121.8	50 573	168.6	299.0	114.9
Proqram vəsaitlərin alınması	-	-	-	26.3	465.9
İnnovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	-	-	49.1	-
Yeni məhsulun buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsal hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	53.4	4.6	10.6	163.1	386.7
marketing tədqiqatları	-	0.82	-	0.3	-
Texnoloji innovasiyalar	70.8	2.02	0.6	5 283	-
marketing tədqiqatları	-	0.02	-	-	-
Texnoloji innovasiyalar	-	0.02	-	-	-

Mənbə: Azərbaycan sənayesi. 2009; 66.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, səmərəli innovasiyalı inkişafın zəruri şərti müvafiq innovasiya strukturlarının mövcudluğudur. Bunu təsdiq etmək üçün aşağıdakı dəlillərin gətirilməsi

kifayətdir. Amerika alimi F. Linnin məlumatlarına görə 1885-ci ildən 1919-cu ilədək yeniliklərin mənimsənilməsinin orta müddəti 37 il təşkil etmişdir, 1920-ci ildən 1944-cü ilədək- 24 il, 1945-ci ildən 1964-cü ilədək- 14 il, daha perspektivli kəşflər (kvant fizikası, atom energetikası, elektronika) üçün isə – 3-5 il olmuşdur. Müasir mərhələdə elmi işləmələrin texnoloji mənimsənilməsi dövrü 3 ili keçmir, Mobil rabitə sahəsində isə – 1 ildən artıq olmur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya strukturu keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəlindən aktiv formalaşmağa başlamış, onun inkişafı özünün maksimum səviyyəsinə XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında çatmışdır (J. Ulanova, 2006; 4).

Beləliklə, innovasiya strukturunun inkişafı dərəcəsi ilə yeniliklərin mənimsənilməsi sürəti arasındakı qarşılıqlı əlaqəni deyilənlər bir daha sübut edir.

Müasir mərhələdə Azərbaycanda innovasiya fəallığının azalması innovasiya sahəsinin investisiyalaşdırılmasının böyük kommersiya riski ilə bağlı olması, böyük həcmdə investisiya resurslarının yatırımları zəruriliyi ilə onun qaytarılmasının uzunmüddətliliyi, elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətinin hüquqi təminatının qeyri təkmilliyi, daxili bazarın xüsusiyyəti ilə əlaqədardır.

Hazırda iqtisadiyyatda əsas problemlərdən biri elm və istehsalın səmərəli əlaqəsinin və elmi-texnoloji məhsulun əmtəə səviyyəsindəki çatdırılmasının təsirli mexanizmlərinin olmamasıdır.

Digər tərəfdən o da məlumdur ki, elmin, təhsilin və istehsalın qarşılıqlı fəaliyyətinin daha səmərəli modeli, innovasiya istehsalçıları və istehlakçıları, eləcə də elmi ideyalarla onun praktiki həyata keçirilməsi arasında əlaqələndirici halqa innovasiya infrastrukturudur.

Bu vaxta qədər innovasiya infrastrukturları əsasən biznes – inkubatorlar, texnoparklar şəbəkəsinin aktiv formalaşdırılması yolu ilə yaradılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatların çoxusunun innovasiya strukturunun elementlərinə aid edilməsi çətindir. Çünki, onlar yaranma mərhələsini keçirlər və öz fəaliyyət istiqamətlərini dəqiq təsəvvür edə bilmirlər. Onların fəaliyyətinin əsas sahəsi kimi, bir qayda olaraq, kiçik sahibkarlığın inkişafının müxtəlif istiqamətləri üstünlük təşkil edir, innovasiya müəssisələrinə xidmət isə kənar qalır.

Beləliklə, innovasiya infrastrukturunun inkişafı səviyyəsindən, onun fəaliyyətinin keyfiyyətindən iqtisadiyyatda innovasiya yenidənqurmasının həyata keçirilməsinin sürəti, onların dəyəri və nəticəliliyi deyil, həm də hər bir innovasiya layihəsinin reallaşdırılması imkanları da asılıdır.

Innovasiya infrastrukturunu - müxtəlif istiqamətli fəaliyyət göstərən və bir-birini qarşılıqlı tamamlayan müxtəlif təşkilatı-hüquqi formada təşkilatlar sistemidir, eləcə də onların birgə fəaliyyət qaydasıdır ki, o da başa çatmış elmi işləmələrin texnoloji mənimsənilməsindən başlamış innovasiya prosesi mərhələlərinin reallaşdırılmasını təmin edir. Innovasiya infrastrukturunu Milli innovasiya sisteminin əsas elementlərindən biridir. Milli innovasiya sistemi isə bu və ya digər dövlət üçün xarakterik olan və innovasiya proseslərinin getməsi şəraitinə təsir göstərən hüquqi, maliyyə, sosial-iqtisadi və informasiya institutlarının məcmusunu özündə birləşdirir.

Innovasiya infrastrukturunun yaradılmasının son məqsədi bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq innovasiya fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsini təmin edən təsərrüfat subyektləri sisteminin yaradılmasıdır. Innovasiya infrastrukturunun yaradılması və inkişafının vəzifələri aşağıdakılardır: iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin aparılması və buraxılan məhsulun nomenklaturasının dəyişilməsi yolu ilə istehsalın tənəzzülünün aradan qaldırılması, ölkədə buraxılan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin və milli iqtisadiyyatın cazibədarlığının artırılması, elmi-texniki potensialın inkişafı.

İnnovasiya infrastrukturunu subyektlərinin funksiyaları müxtəlifdir. Bu funksiyalar konkret innovasiyaya məxsus fəaliyyət istiqamətlərindən, innovasiya prosesinin mərhələlələrindən, dövlət innovasiya siyasətinin məqsədlərindən asılıdır.

İnnovasiya infrastrukturunun yaranması və inkişafının xarici təcrübəsinin təhlili göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinin uğurlu inkişafına təminat verəcək ümumi bir vahid modelin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Fikrimizcə, innovasiya infrastrukturunun milli modelinin formalaşdırılmasında elmi parkların qarışıq modeli daha səmərəli tətbiq oluna bilər. Bu modeldə Avropa kontinenti və yeni sənaye ölkələrində geniş tətbiq olunan ənənəvi Amerika və yapon modellərinin xüsusiyyətlərinin əlaqələndirilməsi məqsədəuyğundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə innovasiya infrastrukturunun yaradılması zamanı yalnız xarici təcrübənin səmərəli sintezi kifayət deyildir, həm də innovasiyalı inkişafa təsir göstərən amillərin -iqtisadi, resurs, sosial, mədəni xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruridir.

İnnovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki əsaslarının öyrənilməsi əsasında, eləcə də, Azərbaycan Respublikası milli innovasiya sisteminin mövcud vəziyyətinin təhlili nəticəsində innovasiya infrastrukturunun təşkilatı-iqtisadi modelini təklif etmək olar.

Fikrimizcə formalaşdırılan innovasiya infrastrukturunun mühüm elementi istehsal-texnologiya istiqamət olmalıdır ki, bunun da bünövrəsində kiçik innovasiya mərkəzləri dayanmalıdır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatına rəğmən innovasiya mərkəzlərinin 3 modelinin istifadə olunması mümkündür: milli texnoparklar; regional innovasiya mərkəzləri; yüksək texnologiya məkanlar (ərazilər).

Milli texnoparkların yaradılmasının məqsədi ölkədə elmi-texniki potensialın müasir elmin və iqtisadi proseslərin prioritet sahələrinə cəlb edilməsi və elmi işləmələrin kommersiya qaydasında reallaşdırılması yolu ilə bu sahələrin daha da inkişaf etdirilməsidir.

Regional innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasının məqsədi Azərbaycan regionlarında texnologiya istiqamətlərin spektri üzrə innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsidir.

Yüksək texnologiya məkanları innovasiya infrastrukturunun subyektləri kimi istehlaktəyinatlı yüksək texnologiya məhsullarının buraxılışı üzrə xarici şirkətlərlə müştərək müəssisələrin yaradılması əsasında fəaliyyət göstərə bilər. Belə təşkilatların yaradılması məqsədi Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına istehlak əmtəələrinin istehsalı üzrə müasir texnologiyaların cəlb edilməsidir.

Yüksək texnologiya məkanları assosiasiya formasında yaradıla bilər.

Yüksək texnologiya məkanlarının inkişafı nisbətən qısa bir zamanda ÜDM-də elmtutumlu məhsulların xüsusi çəkisinin artmasına, ölkənin elmi-texnologiya və istehsal heyətinin yüksək texnologiya sahəsinə cəlb edilməsinə, rəqabətqabiliyyətli məhsullarla dünya bazarına çıxmaq üçün əlverişli şərait yaradılmasına və beynəlxalq keyfiyyət standartlarına keçidin sürətlənməsinə səbəb olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında elmi-texniki və innovasiya sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün vençur sahibkarlıq sisteminin formalaşdırılması da zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vençur sahibkarlığının inkişafı sahəsində daha yüksək nəticələri o halda, şəraitdə əldə etmək olar ki, bu sahədə təcrübəsi olan beynəlxalq və xarici maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlıq təmin olunsun. Ölkədə vençur sahibkarlığının inkişafı prosesində, bizim fikrimizcə, aparıcı rolu texnoparklar, innovasiya fəaliyyətinin analitik-informasiya mərkəzi və Milli innovasiya fondu oynaya bilər. Buna görə də qeyd edilən strukturların formalaşması və inkişafı sahəsində respublikamızda operativ tədbirlərin həyata

keçirilməsi məqsəduyğundur. Dövlət investisiya fondunun bu istiqamətdə fəaliyyət imkanları daha geniş ola bilər.

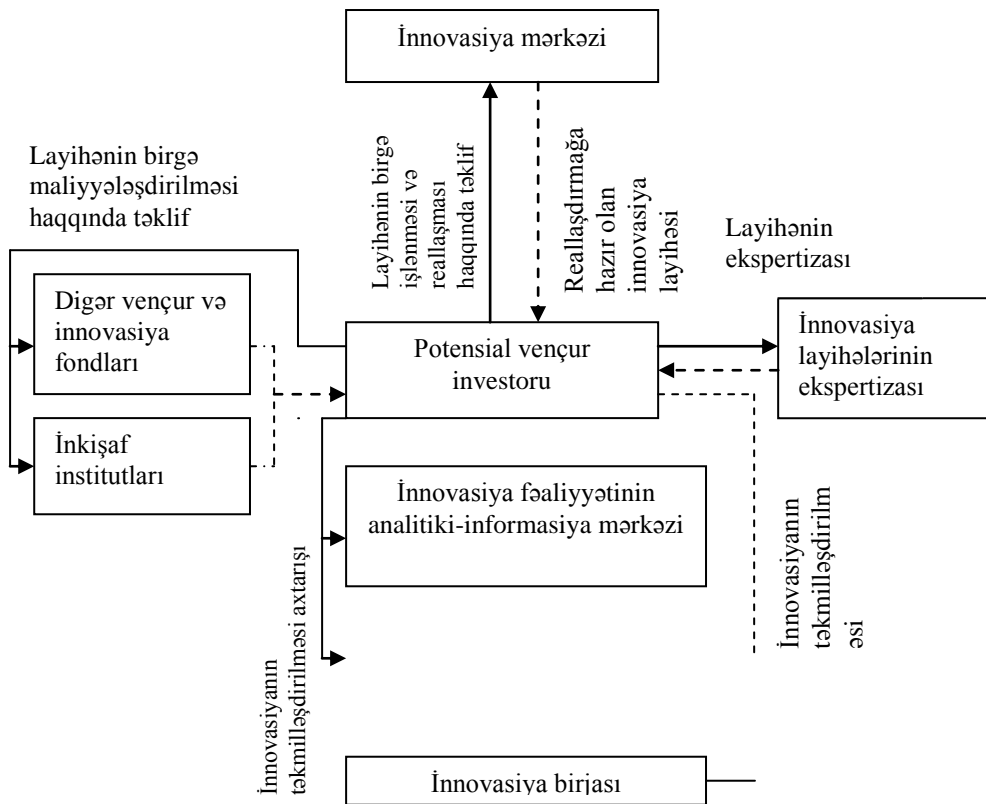
Müasir mərhələdə vençur maliyyələşdirilməsinin inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri kifayət miqdarda cəlbedici kompaniyaların (və ya innovasiya təşəbbüslərinin) olmamasıdır.

Bu baxımdan cari iqtisadi vəziyyətdə investisiya yatırımları üçün cəlbedici olan kompaniyalar (şirkətlər) deyil, ayrı-ayrı innovasiya layihələri müəyyən olunmalıdır. Bu cür yanaşma innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinin sıx qarşılıqlı fəaliyyəti zəruriliyini tələb edir. Ölkənin innovasiya infrastrukturunun təklif olunan modeli çərçivəsində vençur investorları ilə innovasiya infrastrukturunu subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin iki variantı nəzərdə tutulur:

- əməkdaşlıq təşəbbüsü innovasiya mərkəzindən daxil olur;
- əməkdaşlıq üçün təşəbbüs vençur investorundan daxil olur.

Göstərilən variantlardan ikincisinin yaranması ehtimalı daha yüksəkdir. Çünki, Azərbaycanda böyük maliyyə resursları mövcuddur, lakin investisiya yatırımları üçün perspektiv istiqamətlər məhduddur.

İnvestorun təşəbbüsü ilə layihənin reallaşdırılması zamanı innovasiya infrastrukturunu subyektlərinin birgə fəaliyyəti prosesi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnvestorun təşəbbüsü ilə layihənin reallaşdırılması zamanı innovasiya infrastrukturunu subyektlərinin birgə fəaliyyət prosesinin sxemi aşağıda verilmişdir. Göründüyü kimi bu zaman innovasiya mərkəzinin əsas üsürləri rolunu potensial vençur investoru, innovasiya fəaliyyətinin analitik-informasiya mərkəzi və innovasiya birjası oynayır. Eyni zamanda inno-

vasiya layihələrinin ekspertizasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Mümkün olan hallarda layihənin birgə maliyyələşdirilməsi imkanlarına diqqət yetirilir.

İnnovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı sahəsində innovasiya fəaliyyətinin analitik-informasiya mərkəzinin yaradılması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bu mərkəzin əsas funksiyaları innovasiya fəaliyyətinin bütün maraqlı subyektləri üçün innovasiya xarakterli informasiyanın toplanması, işlənməsi, təhlili və onlara təqdim olunması, eləcə də müvafiq materialların hazırlanması və kütləvi informasiya vasitələrində yerləşdirilərək cəmiyyətdə innovasiyalı inkişaf ideyasının təşviqatıdır. Analitik informasiya mərkəzinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün onun müasir kompyuterlərlə, məlumatların işlənməsi və ötürülməsi vasitələri ilə təchiz olunması, internetin qlobal kompyuter şəbəkəsinə çıxışı zəruridir. Bununla bərabər göstərilən funksiyaların avtomatlaşdırılmasını təmin edə biləcək müasir tam funksional proqram təminatının işlənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnnovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə onların reallaşdırılması başlananadək dövlət ekspertizasının, müstəqil ekspertizanın və innovasiya infrastrukturunu subyektlərində innovasiya layihələrinin ekspertizasının daxil olduğu üçsəviyyəli ekspertiza sisteminin yaradılması məqsədəuyğundur.

Elmi-texniki məhsulların bazara çıxarılması sisteminin inkişafı məqsədilə respublikada innovasiya birjasının yaradılmasının böyük əhəmiyyəti ola bilər.

Başlanğıc mərhələdə onun fəaliyyəti üçün İnternetin qlobal kompyuter şəbəkəsində xüsusi Web-saytın yaradılması və qorunması, onun vasitəsilə satışın təşkili məqsədəuyğundur. Bu sayt elektron ticarəti sahəsində informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin müasir tələblərinə uyğun olmalı, eləcə də birjanın bütün funksional potensialının reallaşdırılmasını təmin etməlidir.

Bu baxımdan respublikamızda fəaliyyətini canlandıran Xəzər neft-qaz birjasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Bu birja hazırda əsasən satış problemləri ilə məşğul olsa da, neft-qaz avadanlıqlarının, yeni texnologiyaların reklamı və tətbiqi sahəsində də mühüm işlər görür. Gələcəkdə innovasiya infrastrukturunu kimi bu tipli birjaların sənayenin digər sahələrində də təsis olunması məqsədəuyğundur.

İnnovasiyalı inkişaf tempinin sürətləndirilməsi üçün birjaların fəaliyyətinə elmi-texniki məhsulların alıcıları və satıcıları qismində xarici sahibkarların cəlb edilməsi zəruridir. Satıcı keyfiyyətində innovasiya fəaliyyətinin xarici subyektlərinin qeydiyyatı üçün müəyyən edici meyarlar kimi işləmələrin texnoloji səviyyəsi, layihənin reallaşdırılmasına ölkənin resurs potensialının cəlb edilməsi dərəcəsi, işləmələrin hazır istehlak məhsulları istehsalı üzrə sahələrə aid olması götürülməlidir.

Nəticə

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə böhranın nəticələrinin ləğv edilməsi «innovasiya pauzası»nın aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. İnnovasiya pauzası Azərbaycan üçün qabaqcıl ölkələrdən geri qalmanın azaldılması üçün yeni imkanlar açır. Çünki Qərbi yeni texnologiyalar axtarmaq məcburiyyətində qaldığı halda inkişaf etməkdə olan ölkələr onun keçmiş nailiyyətlərindən istifadə edə bilər. Bunun üçün yığım normasının artırılması, istehsalın kreditləşməsinin daha səmərəli mexanizminin formalaşdırılması, iqtisadi artımın idarəedilməsinin yeni sisteminin yaradılması zəruridir. Həmçinin dövlətin, biznesin və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edən yeni innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi lazımdır.

İnnovasiya siyasətinin mühüm tərkib elementi kimi, respublikamızda innovasiya infrastrukturunu şəbəkəsinin yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan innovasiya mərkəzlərinin yaradılması və vençur sahibkarlıq sisteminin inkişafı zamanın tələbidir, eləcə də innovasiya birjalarının təşəkkülü dəstəklənməlidir.

İnnovasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün iqtisadi artımın dövlət himayəsində olan interaktiv idarəetmə və planlaşdırma sisteminin tətbiqi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan sənayesi. Bakı, 2009.
2. В.Полтерович. Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации.// Вопросы экономики. 2009, № 6.
3. Рустамов Е. Принципы эволюционной модернизации переходных экономик. Вопросы экономики, 2008, № 4.
4. У.Уланова. Развитие инновационной инфраструктуры как фактора экономического роста. Сатора, 2006.

СТОИМОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ АНАЛИЗ МОТИВАЦИИ АКЦИОНЕРОВ (НЕОИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД)

к.э.н. доц. Ниязи ИСМАИЛОВ*

АННОТАЦИЯ

Решение о выплате дивидендов явно основывается только на текущих финансовых результатах, а не на результатах прошлых периодов. Законодательное ограничение на выплаты дивидендов в пределах чистой прибыли являются заимствованием идей германской системы права, призванной защищать имущество кредиторов при распределении прибыли. То есть, в рамках прокредиторской юридической версии вопрос об ограничении сумм выплачиваемых дивидендов размером чистой прибыли отчётного периода является не дискуссионным, а требующим однозначной трактовки, связанной с реализацией концепции сохранения капитала и в отечественном законодательстве. Надо понимать так, что нераспределённая акционерами прибыль прошлых лет не может быть источником для начисления дивидендов. Та часть прибыли, которая ранее уже была распределена акционерами или оставлена в распоряжении акционерного общества, не может быть перераспределена акционерами повторно. Нераспределённая акционерами прибыль прошлых лет может быть направлена (распределена) акционерами на любые цели, не связанные с выплатой дивидендов по акциям.

Методологический подход к анализу распределительных отношений в компании в рамках юридической концепции капитала, бесспорно, является важным инструментом реализации гражданских прав и свобод собственников. Однако в рамках этого подхода мы никогда не получим ответа на вопрос о достаточности полученного результата с учётом сложившейся экономической конъюнктуры, экономической обоснованности выплат дивидендов в связи с проводимой инвестиционной политикой руководства компании, альтернативности способов вознаграждения акционеров посредством проведения операций выкупа акций компанией, перепродажи акций на фондовом рынке, стимулирование акционеров-работников посредством повышения заработной платы и акционерских опционов, проведением реинвестирования дивидендов за счёт выплат собственными акциями. Преодолеть ограниченность юридической концепции капитала позволяют исследования дивидендной практики в рамках экономической и финансовой кон-

* Кафедры «Экономический анализ и аудит» АГЭУ

цепций капитала. При этом появляется возможность привнесения в анализ оценок реализации не только законных интересов собственников, но и подразумеваемых выгод акционеров в конкурентной экономике.

Ключевые слова: распределение прибыли, дивидендная политика, финансового капитала.

Введение

Компания, как институциональная единица гражданско-правового оборота, рассматривает чистую прибыль в качестве конечного финансового результата своей деятельности. Для акционеров же компании таким результатом является не прибыль общества, а только та её часть, которая при определённых условиях становится доступной его участникам. Подходы к интерпретации и квалификации процесса изъятия капитала из делового оборота во многом зависят от принятой в качестве детерминирующей концепции капитала.

В современных условиях принято акцентировать внимание на противоречии формы и содержания учёта и отчётности. Однако следует помнить, что это внешне протупающее противоречие между юридическими нормами и экономическими образами мышления нельзя решать автоматически в пользу какого-либо теоретического подхода, не согласуя его с экономическими нормами, получившими статус публичной нормы в государстве.

К юридической концепции капитала прибегают чаще всего уже только потому, что даже при отсутствии явно сформулированной и раскрытой дивидендной политики каждый акционер находится под защитой закона и потому соблюдение императивных норм гражданского законодательства является общеобязательным. Организационно-правовой аспект анализа практически означает осуществление контроля за соблюдением законных интересов собственников компании. Анализ надлежащей практики распределительных отношений в компании был бы техничным, если бы не широкий диапазон национальной специфики правоустанавливающих и правозащитных норм /в виде прямых императивных требований, а также в диспозитивных нормах/. Следует также принять в расчёт, что нарушение законодательно установленной процедуры влечёт оспоримость или нелегитимность действий. Поэтому регламентный аспект анализа при всей его внешней простоте представляется важнейшим в практическом плане, несмотря на интеллектуальный приоритет иных концепций капитала.

Исторически выверенный прокредиторский подход к защищённости капитала фирмы прежде всего опирается на концепцию сохранения /или резервирования/ номинальной величины капитала, согласно которой прибыль возникает только в том случае, если в течении отчётного периода установлен рост собственного капитала. Распределение прибыли в форме дивидендов не должно приводить к уменьшению величины собственного капитала.

Стоимостно-ориентированный анализ мотивации акционеров (неинституциональный подход)

Распределение прибыли (форма реализации разработанной дивидендной политики и политики формирования собственных инвестиционных ресурсов, в процессе которой полученная прибыль распределяется по основным направлениям ее предстоящего использования) является очень распространенным, но не единственным способом обеспечения имущественных интересов акционеров. **Дивидендная политика** (часть общей финансовой стратегии акционерного общества, заключающаяся в оптимизации

пропорций между потребляемой и капитализируемой частями полученной им прибыли с целью обеспечения роста рыночной стоимости акций), как инструмент финансовых взаимоотношений, эффективно проявляет себя в непубличных компаниях семейного типа с высокой степенью однородности состава акционеров (гендерная структура, экономическая равновеликость вкладов, одинаковая степень доступа и влияния на дела компании и т.п.). Однако по мере усложнения структуры акционерного капитала и проблематичность его расширения, такой инструмент уравнительного процесса распределительных отношений в более высокоразвитых компаниях утрачивает свойства простоты, одинаковости и бесспорности.

Очевидность роста экономического благополучия акционеров путем дивидендных вознаграждений была поставлена под сомнение М.Миллером и Ф. Модильяни (1961 г.). Представленная ими теорема иррелевантности дивидендов (*dividend irrelevance theory*), согласно которой величина дивидендов не влияет на совокупное богатство акционеров, по отношению к обыденному сознанию представляет собой парадокс или казус, но не убеждающую формулировку экономического постулата.

Основой теории Миллера-Модильяни (ММ-теории) является идея о том, что ценность фирмы определяется только ее способностью получать **доход** (приращение экономических выгод в форме притока или увеличения активов, либо сокращения обязательств, что выражается в увеличении капитала. Данное понятие включает в себя выручку и прочие доходы). Способ, которым будут разделены выгоды от этих доходов, существенной роли не играет. В плане ценности для акционеров нет разницы между выплатой дивидендов и реинвестированием средств в компанию с последующим отражением реинвестированных средств в цене акции. Для бухгалтерской науки и практики это диаметрально противоположное традиционному утверждение означает признание несущественным факт нераскрытия информации о начислении и выплате дивидендов. Не должно вызывать чувства обеспокоенности и отсутствие расчетов показателей текущей дивидендной доходности капитала; акцент в восприятии выгод акционеров смещается в сторону конечных показателей, связанных с оперированием с акциями.

Особенностью рыночно-ориентированной системой обеспечения вознаграждений акционеров выступает также то, что речь идет уже не о рыночных курсовых ценах на акции, а об ожиданиях их рыночной стоимости в отдаленной перспективе (практически это означает переход от информации в фактических измерителях экономической конъюнктуры к информации оценочного характера). В доказательство этого положения сравним два подхода к формированию экономических выгод акционеров:

- стоимость компании, определяемая дивидендными выплатами по итогам деятельности в каждом отчетном периоде

$$\begin{aligned}
& \text{Акционерная стоимость компании (SV)} = \sum_{t=1}^n \frac{\text{Ожидаемые дивидендные выплаты по отчетным периодам } t}{\text{дисконтный множитель по ставке требуемой нормы наращивания в прогнозном периоде } t} = \\
& = \frac{\text{Экспектационный дивиденд 1-го года}}{\text{Дисконтный множитель 1-го года}} + \frac{\text{Экспектационный дивиденд 2-го года}}{\text{Дисконтный множитель 2-го года}} + \text{и т.д.}
\end{aligned}$$

- стоимость компании, определяемая не выплатами, а reinvestированием дивидендов на первоначальных условиях:

$$\begin{aligned}
& \text{Стратегическая стоимость компании (SV)} = \sum_{t=1}^n \frac{\text{Подразумеваемые дивидендные вознаграждения, * дивиденды по относимые доходности к периоду } t}{\text{Дисконтный множитель по ставке требуемой нормы наращивания в прогнозном периоде } t} = \\
& \frac{0}{\text{Дисконтный множитель 1-го года}} + \dots + \frac{\text{Выплата дивидендных выплат}}{\text{Дисконтный множитель «n»-го года}} = \text{рыночная стоимость акций в «n»-ом году}
\end{aligned}$$

Как видим, при некоторых общих условиях, оценки стоимости компании, построенные из предположений дезинвестирования дивидендов и рефинансирования собственного капитала, оказываются равновеликими. Противоречия между условиями эквивалентности выгод и стоимостью акций в сущности нет; есть только внешняя противоречивая форма сопоставления текущих дивидендных вознаграждений и единовременной компенсационной выплатой совокупной выгоды с использованием механизма цен и утраты прав собственности в бизнесе компании. В терминах оценки стоимости бизнеса для акционеров, приведенное уравнение эквивалентности означает также равенство:

$$\text{Стоимость в использовании (Value in use)} = \text{Стоимость в обмене (Value in exchange)}$$

Исследователи отмечают, что главным достоинством ММ-теоремы было то, что в ней четко и подробно изложены все предположения, допущения и ограничения, из которых исходили авторы при проведении своего исследования. Явно предъявленная научная позиция по изучаемому вопросу и интеллектуальная честность в принятых авторами «ceteris paribus», позволили рассмотреть последствия принимаемых предположений:

- инвестиционная политика неизменна и известна всем держателям акций;
- ни дивиденды, ни доходы от прироста капитала не облагаются налогами;
- информация одинаково доступна и бесплатна для всех; обеспечена для всех участников информационная равноудаленность, по своему характеру и содержанию информация существенна, не ассиметрична и несмещенная;
- все инвесторы действуют рационально в соответствии с полной и равномерно распределенной информацией;
- не существует отдельного крупного держателя акций, способного влиять на цену акции;
- операции проводятся мгновенно и бесплатно;
- отсутствуют затраты на размещение новых выпусков акций;
- среди акционеров отсутствуют привилегии (нет различий в статусах мажоритарного и миноритарного собственника);
- на рынке имеется полная и единодушная определенность относительно будущего фирмы;
- держатели акций не несут никаких рисков потерь, связанных с тем, что руководство компанией осуществляется профессиональным менеджментом от их имени и по их поручению.

Научная дискуссия о правильности и конструктивности ММ-теоремы пошла по пути поиска логических противоречий, утрированных допущений и эмпирической проверки гипотез о реалистичности абстрактных положений (недопустимости принятых упрощений).

Джеймс Брикли и Джон Макконелл провели тщательный анализ направлений развития проблемы дивидендной политики, оценив творческий вклад в решение спорных вопросов ряда авторитетных исследователей – Линтнера, Гордона, Блэка, Литценбергера, Рамасвали, Петербрука, Ламберта, Алена и других. В итоге было сделано лишь заключение о том, что в результате напряженных исследований мы все еще знаем о дивидендной политике корпораций гораздо меньше, чем хотелось бы.

Мы знаем, что несмотря ни на что, многие компании ежегодно выплачивают держателям акций значительные суммы и что большая их часть выплачивается в форме обычных дивидендов. В то же время фирмы прибегают к массовым выкупам акций. Кроме того, известно, что выплата дивидендов и выкуп акций сопровождается долгосрочным повышением курса акций, а при снижении регулярных дивидендов курс акций падает. Признание получает также идея о том, что изменение размера дивидендов делает информацию, доступную лишь для менеджеров, также достоянием и широкого круга инвесторов, и это приводит к изменению курса акций. Однако остается все еще неясным, какую именно информацию доносят до участников рынка дивидендные платежи и какая существует связь между переданной информацией и стоимостью фирмы.

Кроме того, согласно гипотезе об информационном или сигнальном содержании дивидендной политики, сокращение размера дивидендов, как правило, приводит к снижению цены акции, а его увеличение – к росту. Признавая этот факт, Модильяни и Миллер, тем не менее, объясняют его несколько иначе. Дело в том, что в отношении выплаты дивидендов следование принципу стабильности и определенного консерватизма соблюдается руководством компании особенно ревностно. Поэтому, если вдруг происходит неожиданно резкое повышение величины выплачиваемого дивиденда, то

этот факт лишь говорит о благоприятной тенденции в развитии данной компании и ожидании ее управленческим персоналом устойчивых высоких прибылей в будущем. Именно таким пониманием ситуации руководствуется разумный инвестор, а вовсе не ориентацией, в своей инвестиционной политике на сиюминутное положение с выплатой дивидендов.

Иными словами, не текущая дивидендная политика, а ожидание благоприятных перспектив является решающим аргументом в повышении спроса на акции данной компании.

Законодателем определена прерогатива Совета директоров в обосновании экономически обоснованной политики дивидендных выплат. Собрание акционеров вправе лишь утверждать рекомендованную Советом директоров сумму дивидендов. По мнению Миллера и Модильяни, политика выплаты дивидендов не влияет на стоимость фирмы или цену капитала. Соответственно, оптимальной дивидендной политики не существует – выбранный вариант так же хорош, как и любой другой. Отсюда – дивидендам отводится остаточная роль, после решений вопросов об объеме капиталовложений и оптимальной структуры капитала (residual dividend model).

В концептуальном плане составление бюджета капитальных вложений осуществляется в несколько этапов:

- 1) Определяются затраты по проектам.
- 2) оценивается ожидаемый денежный поток с учетом фактора времени.
- 3) Проводится анализ рискованности денежного потока, что подразумевает построение и обработку ряда распределений, связанных с этим потоком.
- 4) Оценив риск денежного потока, руководство выбирает подходящее значение цены капитала, необходимое для построения дисконтированного денежного потока (DCF).
- 5) Далее строится DCF и рассчитывается его приведенная стоимость.
- 6) Наконец, приведенная стоимость ожидаемого денежного потока сравнивается с требуемыми затратами по проекту; если она превышает затраты по проекту, его следует принять, в противном случае проект должен быть отвергнут (с другой стороны, может быть рассчитана ожидаемая доходность проекта, и если она превосходит требуемое значение, проект может быть принят).

Поскольку и схема инвестиционных возможностей, и уровень прибыли фирмы варьируют по годам, строгое следование остаточному принципу выплаты дивидендов приводит к изменчивости дивидендов – в одном году фирма могла бы объявить, что дивидендов не будет в виду хороших инвестиционных возможностей, а в следующем выплатить крупные дивиденды, так как инвестиционные возможности невелики. Аналогично, колебания прибыли также приводят к изменчивости дивидендов, даже если инвестиционные возможности стабильны в течение времени. Меняющиеся дивиденды менее желательны, чем стабильные, а изменение выплаты дивидендов может подать ложные сигналы рынку и подорвать доверие инвесторов к фирме.

Остаточная модель представляет собой основу для установления целевого значения коэффициента выплаты дивидендов в долгосрочном плане, но строго из года в год этой модели на практике не придерживаются.

Компании используют представленную здесь модель для понимания факторов, определяющих оптимальную политику выплаты дивидендов, но при определении целевой доли дивидендов в качестве основы обычно используется модель финансового про-

гноза. Наиболее крупные фирмы имеют собственную модель, которая используется для прогноза их финансового состояния на ближайшие 5-10 лет. Информация о планируемых затратах капитала и потребности в оборотных средствах закладывается в модель наряду с оценками выручки, рентабельности, амортизации и других элементов, необходимых для прогнозирования общих денежных поступлений. Определяется также целевая структура капитала; при этом модель рассчитана на то, чтобы определить размеры заемного и акционерного капитала, необходимого для удовлетворения прогнозируемых потребностей в капитале при сохранении плановой его структуры. Затем в модель вводятся данные о выплате дивидендов. Чем выше доля дивидендов в прибыли, тем больше потребность во внешнем акционерном капитале. Большинство фирм используют эти модели, чтобы определить такую политику дивидендов на прогнозный период (обычно 5 лет), при которой акционерный капитал, достаточный для финансирования бюджета капиталовложений, образуется без необходимости выпуска новых обыкновенных акций или выхода структуры капитала за пределы оптимального диапазона. В свою очередь, нам хотелось бы отметить, что научная заслуга Миллера и Модильяни состоит вовсе не в необычной формализации модели экономического благополучия акционеров и парадоксальной ее трактовке «дивидендная политика не имеет значения». Ведь замена постоянной или переменной ренты (дивидендного потока) на единовременную эквивалентную сумму с точки зрения финансовой математики является если не тривиальной, то довольно элементарной математической задачей. Последовательность дивидендных выплат (включая и нулевые выплаты) может быть приведена, как финансовая рента, к некоторому моменту оценки как эквивалентная итоговая сумма ренты (будущая сумма ренты или дисконтированный к сроку аннуитетный поток). Например,

$$\text{Div}_1 \times \left(\frac{1}{1+i}\right)^1 + \text{Div}_2 \left(\frac{1}{1+i}\right)^2 + \text{Div}_3 \left(\frac{1}{1+i}\right)^3 + \dots = C_{\text{ренты}} = PV_{\text{ренты}} = pvp_{\text{акции}}$$

Важны именно условия реализации должного соответствия дивидендов и цены акции. А для этого важно обеспечить прозрачность (контроль) в мониторинге движения стоимости бизнеса компании. Прямое раскрытие дивидендов в таких условиях является весьма простой задачей по сравнению с информационным сопровождением процесса роста ценности бизнеса для акционеров.

Во-первых, необходимо на фактических данных показать, почему не выполнимы и недействительны принятые в ММ-теореме необходимые и достаточные условия. Если менеджмент компании действует в качестве исполнительного органа юридического лица добросовестно, разумно и в интересах каждого из участников институциональной единицы, то большинство из абстрактных положений не кажется столь отдаленными от действительного положения дел. Прежде всего, это касается информационной составляющей, которая обеспечивает адекватность восприятия акционерами условий «отсрочки» получения фьючерсных дивидендов. Так, в силу публичного характера доведения полезной финансовой информации через бухгалтерскую отчетность, трудно найти убедительные возражения на предмет обеспечения информационной прозрачности и транспарентности данных, влияющих на совершение сделок с акциями. Раскрытие умеренной и ценной информации для акционеров в бухгалтерской отчетности законодательно предопределено. Однако в практических целях имело бы смысл исходить не из фидуциарной концепции управления компанией, а из посылки презумпции виновности, непрофессиональных или нелояльных действий руководства компании по отношению к

ее собственникам. Это служило бы объяснением тому, почему так важно в учете и отчетности предъявлять данные об агентских издержках, о существенных параметрах бизнеса, наличия признаков дискриминации мажоритарных акционеров миноритариев и т.п.

Во-вторых, если в анализе и оценке дивидендных выплат акцент смещен в сторону уже фактически свершенных событий, то в стоимостно-ориентированном подходе в центр внимания попадают вопросы перспективного анализа. Инструментом анализа здесь выступают отчеты о стоимости (The Value Reporting), о рисках (The Risk Statement), о потенциале стоимости (The Value proposition). В таком методологическом ключе вместо лаконичной информации о возможностях дивидендных выплат из прибыли следует приводить данные высокой степени вероятности получения будущих экономических выгод в отдаленной перспективе и приходящейся по сметным расчетам на отчетный год.

В-третьих, анализ распределительных отношений между компанией и акционерами переносится в плоскость дискуссионных вопросов инвестиционных решений: реинвестированные дивиденды рассматриваются в качестве новых инвестиций акционеров. При этом имеют значение условия рефинансирования бизнеса. В частности, обеспечивается ли в формуле стратегической стоимости компании опережение наращивания величины дивиденда по мультипликатору капитализации в сравнении с множителем дисконтирования по ставке требуемой нормы доходности. В отмеченном смысле важно также информировать собственников о том, какую тенденцию сохраняет движение цены собственного капитала компании. А это означает, что формат бухгалтерской отчетности должен соответствовать концепции **финансового капитала** (капитал рассматривается как синоним чистых активов или собственного капитала компании. Он определяется в номинальных денежных единицах).

В-четвертых, ориентация не на текущие вознаграждения, а на компенсационные выплаты в период перехода прав собственности на акции резко повышает интерес к структуре акционерного капитала. При этом имеется в виду не финансовая структура акционерного капитала, а социально-демографический профиль собственника или характер деятельности институционального «инвестора в акции».

Ценностная школа предпочтений и выгод многих физических и юридических лиц такова, что им необходимы гарантированные суммы средств для текущего потребления – пенсионеры, социальный сектор экономики, физические лица без значительных средств к существованию; далеко не все обладатели акций склонны к финансовым рискам, выражающимися в разрывах ожидаемых оценок рыночной стоимости и реальной рыночной цены на акции. И потом, как говорится, «дорога ложка к обеду». Другую типологическую группу акционеров представляют те лица, которые имеют необходимый запас времени и средств к существованию на долгосрочную перспективу, а также предприниматели, берущие на себя риски оптимистичных и даже агрессивных ожиданий в рыночных котировках. Здесь осторожности и консерватизму противопоставляется деловая проциательность в области перспектив бизнеса, знание возможных рисков деловой активности и способов их нивелирования, обладание необходимыми инструментами совершения сделок с акциями на приемлемой основе (опционы пут и колл). Как правило, эту группу акционеров олицетворяют финансовые компании, портфельные инвесторы, паевые инвестиционные фонды с различными инвестиционными политиками, внешние управляющие, получающие вознаграждение в виде акционерного опцио-

на. Иначе говоря, необходим институциональный анализ акционеров по данным реестродержателя компании. Для данной группы владельцев приоритетными ценностями могут выступать возможности получения крупных единовременных сумм от продажи акций и перелив капитала в другую сферу деятельности, мобилизация достаточных ресурсов для реализации венчурных и инновационных бизнес-проектов и т.п.

В-пятых, обсуждение перехода от выплат дивидендов к перепродаже акций, как правило, ведется в терминах финансовой эквивалентности. Однако, стремление к приобретению конкурентных преимуществ на фондовом рынке заставляет акционеров ставить вопрос перед менеджментом компании не только о достаточности величины выгод, но и формировании финансовой синергии по дополнительным вложениям капитала. Повышенные требования обосновываются тем, что наращение собственного капитала должно сопровождаться эволюторным ростом цены собственного капитала. Есть также необходимость компенсировать транзакционные издержки, обеспечивающих доступ к фондовому рынку и возможность объективной оценки акций компании: услуги аудитора, рейтинговой компании, агентства, оценщика, специальные юридические услуги, брокерские вознаграждения и т.п.

При этом необходимо иметь в виду, что перепродажа акций в казначейский портфель компании потенциально несет в себе риски формирования экономически неоднородного состава акционеров (разные акционеры приобретают акции по разным ценам), выкуп акций производится из прибыли компании (т.е. за счет средств других акционеров), выкупной фонд акций ограничен размерами резервного фонда.

В то же время, продажа акций на свободном (вторичном) рынке зависит от активности и рыночной ликвидности акций (marketable shares), а также возможности осуществления теневых или чисто спекулятивных сделок.

В-шестых, получение выгод в форме прироста стоимости капитала, а не дивидендов имеет преимущество в смысле не налагаемых каких-либо ограничений. Гражданское законодательство, как правило, ставит ограничительные условия выплаты дивидендов. Хозяйственное общество не вправе принимать решение (объявлять) о выплате дивидендов по акциям:

- до полной оплаты всего уставного капитала общества;
- до выкупа всех акций, которые должны быть выкуплены в соответствии с требованием акционеров о выкупе обществом принадлежащих им акций;
- если на день принятия такого решения общество отвечает признакам несостоятельности (банкротства) в соответствии с конкурсным законодательством о несостоятельности (банкротстве) или если указанные признаки появятся у общества в результате выплаты дивидендов;
- если на день принятия такого решения стоимость чистых активов общества меньше совокупной величины уставного капитала, резервного фонда и суммы превышения ликвидационной стоимости размещенных привилегированных акций, определенных уставом, над их номинальной стоимостью.

Что же касается перепродажи акций на рынке, то владелец акций свободен принимать решение об условиях продажи на общих условиях не противоречащих гражданско-правовому обороту.

Итак, возникает искушение завершить проведенное исследование дивидендной практики и теории на пессимистической ноте. Однако очевидно, что для столь дели-

катной темы, как корпоративные финансовые результаты собственника, пока не прошел достаточно убедительный период, чтобы однозначно характеризовать дивидендную историю и ожидания акционерных выгод. Пусть мы знаем о дивидендной политике намного меньше, чем хотели бы знать, зато мы знаем о ней гораздо больше, чем пол века назад.

Выводы

Основным инструментом информационной поддержки проводимой политики распределения является бухгалтерская отчетность, так как все элементы регулирования капитала представляют собой исключительно бухгалтерские категории /уставный капитал, резервный фонд, чистая прибыль / или показатели, исчисленные на основе бухгалтерской отчетности / чистые активы, критерии благоприятной структуры баланса /.

Простоту базисной конструкции сохранности капитала на деле оказывается не просто обеспечить в силу появления вариативности и альтернативности трактовок концепции. Это характерно для учетных систем с использованием категории уставного капитала и для систем, основывающихся на категории фактически оплаченного капитала.

В первом из указанных случаев обращает на себя внимание разнородность и разновеликость показателей капитала по бухгалтерскому балансу, как остаточной величины, и расчётной величины чистых активов. Данные о величине собственного капитала фирмы по бухгалтерскому балансу, отчету о движении капитала и справочно приводимых сведениях о чистых активах не являются взаимно подтверждающими, а потому их использование в оценках сохранения капитала имеет условности.

Методика расчёта чистых активов фирмы /категория используемая в гражданском законодательстве/ нормативно регламентируется финансовыми органами и институциональным регулятором рынка ценных бумаг и это обеспечивает единообразное понимание всеми того, что предъявляется пользователям отчетности как капитал. Если собственный капитал фирмы определён бухгалтерами как мера прямого превышения балансовых активов над обязательствами по балансу, то юридически значимым следует считать капитал, выраженный через разность активов, принимаемых к расчёту чистых активов, и обязательств фирмы, принимаемых к расчёту в контексте исчисления чистых активов. Причины возникновения информационных разрывов и не сходимости показателей капитала неоднократно и тщательно исследовались /проф. В.Гетьман и др./, но проблема истинности величины капитала так и не была преодолена. Для дивидендной практики центральным является вопрос о пределах недопустимости снижения капитала: это может быть обеспечение минимально достаточной суммы уставного капитала, неизменность величины акционерного капитала, суммы полностью сформированного уставного капитала и требуемого резервного фонда, размер собственного капитала по состоянию на начало отчетного периода, показатель чистых активов на начало года и т.п.

Набор вариантов оценки сохранности капитала увеличивается в англо-саксонской системе учёта капитала. Будучи в своей правовой основе продебиторской системой учёта, фактически оплаченный акционерный капитал в ней постоянно варьирует из-за активно совершаемых операций с собственными акциями, а также отнесением на капитал контрпассивных корректировок на конъюнктуру курса валют по экстерриториальным инвестициям. Понимание сохранности капитала в контексте дивидендных выплат претерпевает в таком случае существенные изменения. Здесь важно не столько

обеспечить исполнение обязательств перед кредиторами, критично не допустить превышение допустимого уровня финансового риска /в виде перевеса обязательств над капиталом/, сколько обеспечить создание предпосылок для ведения непрерывной деловой активности, создать условия мотивации бизнеса с позиций акционеров. Таким образом, в англо-саксонской системе учёта сохранность капитала трактуется не в смысле некоторой гарантированной суммы возможного страхового возмещения своим кредиторам, а в ключе сохранения продуктивной целевой дееспособности фирмы, то есть генерирования будущих экономических выгод /и тем самым выполнения своего базисного институционального предназначения в рамках специально созданной юридической конструкции – юридического лица /. Категория капитала по выбору может акцентировать внимание на кредитоспособности и платёжеспособности фирмы, как коммерческого партнёра перед своими кредиторами, но в равной мере речь может идти о её коммерческой состоятельности, как потенциально конкурентоспособном деловом предприятии /может быть на первый взгляд проводящего агрессивную политику корпоративного финансирования /.

Трактовка сохранности капитала фирмы не должна противоречить пониманию достигнутого целевого результата. Теоретически это утверждение эквивалентно преодолению альтернативы: считать доступным для распределения между акционерами только чистую прибыль отчётного периода или возможно дезинвестирование капитала путём частичного изъятия заработанной и капитализированной прибыли прошлых лет.

Теорема Э. Пизани утверждает, что противоречий в оценке прибыли не может существовать в принципе, т.к. сальдо статического баланса в виде прироста капитала и результат превышения доходов над расходами в динамическом балансе – суть одно и то же (прибыль). Однако из-за введения в практический оборот прибыльных и неприбыльных статей капитала базисная теорема бухгалтерского учета фактически не подтверждается. К тому же, и законодатель четко не определил допустимые границы неснижения капитала: прирост чистых активов? минимальный уровень уставного капитала? формирование в установленном законом порядке уставного добавленного и резервного капиталов? наличие при распределении реинвестированной прибыли? и т.п. Понятие банкротства в конкурсном праве связано не столько с категориями капитала и прибыли, сколько с неоплатностью долга в срок или неблагоприятной структурой баланса в смысле текущей платежеспособности, т.е. ликвидности.

Отсутствие императивных формулировок относительно пределов допустимого варьирования капитала является основой разночтений и разных толкований соблюдения принципа непрерывного ведения бизнеса и обеспечения монотонности движения капитала. Это же обстоятельство не позволяет проводить жесткую и последовательную линию в финансовом контроле результатов функционирования капитала по принципу «в точном и полном соответствии с законом» (j.a.l., just at law). Практически это означает наличие большого числа степеней свободы в действиях исполнительного органа юридического лица, как агента собственников. Добросовестность, разумность и действие в интересах юридического лица в подобных случаях всего лишь подразумевается, но не обязательно выдерживается.

Так, буквальное следование законодательной трактовке капитала, как чистых активов, выводит из-под анализа такие важные обстоятельства, как обеспечение исполнения обязательств.

В результате заключения кредитных договоров, облигационных займов, особых условий совершения сделок компания может в добровольном порядке ограничить пределы собственности акционеров путём передачи имущества в залог, в результате того, что примет на себя обязательства гаранта или поручителя. Ограничения на оборотоспособность собственных средств и ограничение распоряжения ими прямо зависят от действий властей по удержанию и аресту имущества. Несмотря на экстренный характер отмеченных обстоятельств, последние необходимо учесть в определении фактической величины собственного капитала (в результате сокращения пределов правоспособности юридического лица).

Практически это означает, что фактический собственный капитал должен быть определен не как чистые активы, а как чистая собственность, т.е. в виде чистых активов, уменьшенных на объём притязаний на имущество в собственности акционеров (это соответствует характеристике чистой имущественной позиции).

В целях проводимого нами исследования важным является вопрос об источниках финансирования выплат дивидендов в связи с разнообразием национальных практик регулирования доходов на капитал.

Источники

1. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика, интерпретация. Пер. с англ. – М.: «Финансы и статистика», 1996.
2. Брейли Р; Майерс С. Принципы корпоративных финансов. Пер. с англ. – М.: «Олимп - Бизнес», 1997.
3. Миддлтон Д. Бухгалтерский учет и принятие финансовых решений. Пер. с англ. – М.; «Аудит» - «ЮНИТИ», 1997.
4. Модильяни Ф.; Миллер М. Сколько стоит фирма? Теорема ММ. Пер. с англ. – М.: «Дело», 1999.
5. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль. Пер. с англ. – М.: «Дело», 2003.
6. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия. Пер. с франц. - М.; «Аудит» - «ЮНИТИ», 1997.
7. Хелферт Э. Техника финансового анализа. Пер. с англ. – М.: «Аудит» - «ЮНИТИ», 1996.

QLOBAL TƏNƏZZÜLÜN AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ BAZARINA TƏSİRİ

i.e.n., dos. Asiman QULİYEV*

XÜLASƏ

Ötən əsrin doxsanıncı illərinin əvvəlində Azərbaycan öz müstəqilliyini qazanandan, ictimaiyyət və iqtisadiyyatın demokratik inkişafından sonra ölkədə daxili maliyyə bazarının bərpası prosesi başlayıb. Bu iş çox mürəkkəb və genişmiqyaslı olduğuna görə zaman tələb edirdi. Buna baxmayaraq, tarixi baxımdan qısa bir zamanda qanunverici hüquqi aktlar və normativ sənədlər əsasında - maliyyə bazarının əsas iştirakçıları olan maliyyə-kredit institutları (emitent-satıcılar, investor-alıcılar, provayder-vasitəçilər) kapitalın paylanması və yenidənpaylanması üzrə xidmət göstərilməsinin müasir mexanizmi yaradılıb. Ölkəmizin maliyyə bazarının uçot seqmentində əsas maliyyə aləti dövlət qısamüddətli istiqrazlar (DQİ) və AMB-nin Notları oldu ki, bunların emissiya və yerləşdirilməsi son vaxtlar təsadüfi xarakter daşıyır. Kommersiya, xəzinədar və bank vekselləri, korporativ istiqrazlar və qısamüddətli istiqrazların digər növləri kimi alətlər bazarda öz layiqli yerlərini tapa bilmədilər. Banklararası pul bazarı pul vəsaitlərinin banklar arasında qısa müddətə aktiv əməliyyatların, balansların tənzimlənməsi, tənzimləyici orqanlarının, xüsusilə də AMB-nin tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün verilən banklararası deposit və kredit formasında yenidənpaylanmasını təmin edir. Həmin seqmentdə AMB yenidənmalıyyələşdirmə qaydasında kommersiya banklarına kreditlər təqdim edir. Maliyyə bazarının konyukturundan asılı olaraq və sabitliyin qorunması, pul kütləsinin tənzimlənməsi və bank likvidliyinin təmin edilməsi məqsədilə AMB yenidənmalıyyələşdirilmənin faiz dərəcəsinə müəyyən edir. Belə ki, cari ilin oktyabr ayından etibarən AMB qlobal maliyyə böhranı təsirin yayılmasını nəzərə alaraq yenidənmalıyyələşdirilmənin faiz dərəcəsinə üç dəfə dəfə 15%-dən 8%-ə qədər endirib. Eləcə də faiz cədvəlinin yuxarı həddi 20%-dən 15%-dək, aşağı həddi isə 3%-dən 1%-dək endirilib.

Açar sözlər: Qlobal maliyyə böhranı, inflyasiya, investisiya, pul siyasəti, Fond Birjası, Valyuta Bazarı

Məzənnə formalaşdıran faktorlar

2008-ci ilin dekabr ayı maliyyə sektoru üçün, eyni zamanda Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatı üçün dünya maliyyə böhranının get-gedə artan təsirinə sınaqları dövrü kimi tanındı. Dövlətlərin qarşılıqlı maliyyə və iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsinin bir nəticəsi kimi qlobalozasiya və iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi ilə əlaqədar hələ bir il əvvəl Amerikanın ipoteka kreditləşdirilməsi bazarında yaşanan maliyyə-iqtisadi sarsıntı, 2008-ci ilin sonuna praktiki olaraq dünyanı bürüyən maliyyə-iqtisadi böhrana çevrildi. ABŞ-la yanaşı böhran burulğanına bir çox Avropa və Avrasiya dövlətləri düşdü. İqtisadiyyatın və ayrı-ayrı sahələrin, əlxsus da tikinti və istehsalatın artım templəri azalmağa başladı, işsizlik baş qaldırdı, şirkət və fiziki şəxslərin iflası halları çoxaldı. İnkişaf etmiş ölkələrin investorları öz kapitallarını geriye çağıraraq, kreditləşdirməni dayandırdılar və bununla, təbii ki, valyuta mübadiləsi məzənnəsinə təzyiq göstərdilər. Bu və ya digər fəaliyyətin zəifləməsi, bəzi hallarda isə tamamilə dayandırılması neft və neft məhsullarına tələbatı azaltdı, bu da enerji daşıyıcılarına qiymətlərin aşağı düşməsilə nəticələndi. Həmin faktor ABŞ dollarının ucuzlaşmasına da təsir göstərdi. Amerika valyutası məzənnəsinin enməsi ixrac məhsulları rəqabətliyinin azalmasına, ucuz idxal həcmənin çoxalmasına və eləcə də idxal edilən inflyasiyanın aşağı düşməsinə təsir etdi. Dünya böhranının əks-sədası 2008-ci ilin sonuna yaxın iqtisadiyyatı və bank-maliyyə sistemi bəzi çətinlik və narahatlıq hiss etməyə başlayan Azərbaycana da çatdı. Əgər hakimiyyət və AMB tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülməsəydi, dünya böhranının təsiri daha da ağır olacaqdı. Böhranın ilk siqnalları ilin əvvəlində artıq özünü büruzə verməyə başladı. Yanvarda Amerikanın iqtisadiyyatında daşınmaz əmlaka verilmiş ipoteka kreditlərilə törədilmiş mənfi meyillərə və FRS tərəfindən yenidənmalıyyələşdirmənin faiz dərəcəsinə endir-

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Türk dünyası İşlətmə” Fakültəsi Dekan Müavini

mək niyyətinə dair informasiya ortaya çıxdı. Neft hasilatı ilə məşğul olan ölkələrdə (İran, İraq, Nigeriya) geosiyasi gərginliyin artması bir barreli 100 ABŞ dollarına çatmış neftin qiymətinin mütləq qalxacağı haqda xəbər verilir. Bunların hamısı Amerika valyutasına tələbatın artmasını şərtləndirdi ki, bu da öz növbəsində Amerika iqtisadiyyatı templərinin aşağı düşməsilə eyni vaxtda dolların digər dünya valyutalarına nisbətən enməsinə səbəb oldu. Bu tendensiyalar qiymətli metallar bazarına da təsir etdi, burada qızılın bir troya unsiyasının qiyməti martın axırında 1000 ABŞ dollarına yaxınlaşdı. Bu zəmində Azərbaycandan dünya enerji daşıyıcıları bazarına ixrac olunan neftin hasilatı artırdı. Milli iqtisadiyyat davamlı inkişaf nümayiş etdirməyə davam edirdi. 2007-ci ilin birinci rübünə nisbətən ÜDM-in istehsalı 13,8% yüksələrək 8,2 mlrd. manata çatdı. Bununla belə, qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı ötən müvafiq dövrə nisbətən 39% olduğuna rəğmən 29,1%-dək azaldı. Üç ay müddətində sərmayələrin ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş həcmi 21,4 mln. manat artaraq 1409,2 mln. manat təşkil etdi. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi üç ayda 40,9% çöxələrlə 2896,2 mln. dollaradək çatdı. Eyni zamanda ixrac 68,0% yüksəldi və 1544 mln. manata bərabər oldu, halbuki idxal - 19,0% artaraq 1352,2 mln. manata uyğun oldu. Təchizat həcm-lərinin artması və neft qiymətlərinin durmadan yüksəlməsi ölkəyə neft dollarlarının daxil ol-masını təmin edirdi. Bu isə iqtisadiyyatın dollarlaşdırılmasına və eyni zamanda Amerika val-yutası məzənnəsinin digər valyutalara nisbətən enməsinə gətirib çıxardı. Digər tərəfdən bu durum manatın məzənnəsinin stabilizasiyası üçün ekspansiyanın artırılmasını tələb edirdi. Yaranan vəziyyətdə idxal olunan inflasiya yüksəlir, Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici ba-zarlarda rəqabətliyi isə aşağı düşürdü. Cari ilin martında fevrala nisbətən mal və xidmətlərin istehlak qiymətləri 3,1% artdı. 2007-ci ilin yanvar-mart ayları ilə müqayisədə cari ilin ilk üç ayında istehlak qiymətlərinin indeksi 116,5% təşkil etdi. Bunun səbəbi müəyyən mənada pul kütləsinin artmasında oldu. Ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən M2 aqreqatı 99,7% qalxaraq 4428,2 mln.manata çatıb. Bununla yanaşı cari ilin aprel ayına nağd vəsaitlərin payı 61,7% və ya 2734,5 mln. manata uyğun olub (ötən ilin martın sonuna artım 2 dəfə təşkil edib). Pul kütləsinin bu cür çoxalması qismən manat müdaxilələrilə izah olunur ki, bunlar eyni zamanda AMB-nin 2008-ci ilin aprel ayına 4257,1 mln. ABŞ dollarına çatmış xarici valyuta ehtiyat-larının artmasını şərtləndirib. Strateji xarici valyuta ehtiyatlarının həcmi ARDNF vəsaitilə birlikdə 10 mlrd manata çatıb. Bütün bu faktorlara məruz qalaraq Amerika valyutasının rəsmi məzənnəsi milli valyutaya nisbətən səlissə şəkildə düşüb. Amerika valyutasından fərqli olaraq ümumavropa valyutasının məzənnəsi sürətlə yuxarı qalxıb.

Beynəlxalq standartlara cavab verən pul siyasətinin tənzimlənməsi.

AMB makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə beynəlxalq standartlara cavab verən pul siyasətinin tənzimlənməsi üzrə tədbirlərini davam etdirib. Cari ilin mart ayında AMB manatın qiymətinin valyutalar səbətinə nisbətən sabit səviyyədə saxlamaq konsepsi-yasını həyata keçirmək haqqında qərar qəbul edib. Valyuta səbətinin tətbiq edilməsi və manat müdaxilələri manatın möhkəmlənməsinin qarşısını almalı idi. Bununla yanaşı, istehlak qiymət və xidmətlərin indekslərinin yüksəlməsi aztəminatlı əhəlinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin zəruriliyini və dövlət büdcəsində edilən düzəlişlər çərçivəsində maaş, təqaüd və məvazi-nətlərin qaldırılmasına 400 mln. manat ayrılmasını şərtləndirdi.

Analitiklərin rəylərinə görə, Azərbaycan davamlı inkişaf nümayiş etdirsə də, böhranın ilk siqnalları özünü büruzə verməyə başlamışdı. Əlbəttə, Azərbaycanda iqtisadi və eləcə də maliyyə böhranı haqda danışmaq hələ tez idi. Üstəlik xarici investisiya, borc pul, neft dollar-larının daxil olmasının azalması şəraitində müxtəlif problemlər ortaya çıxmışdı ki, onların

həlli dərin təhlil və müvafiq qərarların qəbul edilməsini tələb edirdi. Azərbaycan maliyyə bazarının durumu bir çox amillərə görə enerji daşıyıcı, taxıl və qida məhsullarına dünya qiymətlərinin yüksəlməsi, eləcə də ABŞ iqtisadiyyatının böhranı və Amerika valyutası məzənnəsinin dünyanın aparıcı valyutalara nisbətən aşağı düşməsi, avro mövqeyinin möhkəmlənməsi vasitəsilə ifadə olunmuş qlobal xarakterli faktorlardan asılı vəziyyətdə olaraq qalmışdı.

İyun inflyasiyası neft və eləcə də bir sıra digər xammal qiymətinin yeni sıçrayışını əks etdirdi. İnflyasiya və iqtisadi inkişaf arasında kompromisin axtarılması zəruri idi. İnkişafda olan ölkələr və onların Mərkəzi bankları kredit və faiz dərəcələrinin icbari ehtiyat normalarını qaldırmağa başladılar. Azərbaycanda 6 ay müddətində inflyasiyanın səviyyəsi 2007-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 120,2%, 2008-ci ilin may ayına nisbətən isə mövsüm faktorlarına görə - cəmi 0,1% təşkil etdi. Analitiklər belə qənaətə gəldilər ki, qiymət indekslərinin artmasına səbəb olan amil pul kütləsinin çoxalması idi. M2 aqreqatı ilin əvvəlilə müqayisədə 12,1% artdı və eyni zamanda 2007-ci ilin iyun ayının sonuna olan həcmi 79,8% üstələyərək 4933,2 mln. manata çatdı. M2-nin strukturunda nağd pul vəsaiti 64,7% və ya 3193,8 mln. manat təşkil etdi. İlin əvvəlinə nisbətən nağd pulların həcmi 17,7%, 2007-ci ilin iyul ayına nisbətən isə - 85,4% çoxaldı. Qiymətlərin artması, daxili valyuta bazarına manat müdaxilələrinin zərurəti ilə həmçinin idxal olunan inflyasiya və artmaqda olan neft dollarların axını da təsir göstərdi.

Bank sektorunun vəziyyəti haqqında

31 dekabr 2008-ci il vəziyyətinə Azərbaycanda 140 kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir ki, onların da 46-sı bank, 94-ü isə qeyri-bank kredit təşkilatıdır. 94 qeyri-bank kredit təşkilatından 75-i kredit ittifaqları olsa da, onların aktivlərinin cəmi 15 640 min manat və ya bank sektorunun aktivlərinin təqribən 0.001%-ni təşkil edir.

Son üç ildə bank sektorunun inkişaf tempi ÜDM-in artım tempini üstələmişdir. Belə ki, 2005-ci il ilə müqayisədə ÜDM 2.5 dəfədən çox artdığı halda, bankların aktivləri və kredit portfəlləri müvafiq olaraq, 4.3 və 4.8 dəfə artmışdır. Nəticədə, bank aktivlərinin və kredit portfelinin ÜDM-ə nisbəti 2005-ci ildəki müvafiq olaraq, 18 və 12 faizdən 31 dekabr 2008-ci ilə 27 və 18 faizə çatmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsi

Enerji daşıyıcılara qiymətlərin qalxması Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində də özünü büruzə verdi, bu artım 4,1 dəfə olaraq 20,6 mlrd. ABŞ dollarına çatdı, o cümlədən idxal 125,6%-lik artımla 3,1 mlrd ABŞ dollarına, ixrac isə - 6,9 dəfə artımla 17,5 mlrd. ABŞ dollarına çatdı. Göründüyü kimi xarici ticarət dövriyyəsinin 14,4 mlrd. manat ölçüsündə müsbət saldosu yarandı. Qeyd edək ki, ixrac gəlirlərindən əlavə ölkəyə daxil olan valyutanın axını xarici investisiyalar hesabına təmin edildi. Bu arada dünya maliyyə bazarları, həmçinin bir çox ölkənin iqtisadiyyatı çətin bir vəziyyətə düşdü. Ekspertlərin dünyada tələbatın xeyli azalacağına dair etdikləri mülahizələr həyata keçməyə başladı. ABŞ iqtisadiyyatı öz sürətini azaltdı. Böhran hətta firavan yaşam sürən ölkələri də bürüdü. Buna görə də neftin satışı kifayət qədər zəifləməyə başladı. Bu durum öz mənfi təsirini digər əmtəə bazarlarına da yaydı. Lakin dollara olan tələbat əskilmədi və o, öz uğurlu mövqeyini qoruyub saxladı. Avropa ölkələrində işgüzar fəallığın aşağı düşməsi də Amerika valyutasının möhkəmlənməsinə təsir etdi. Avro zonasında faiz dərəcələrinin endirilməsi bu regionun valyutasının investorlar üçün cəlbediciliyini azaltdı. Yaponiyanın iqtisadiyyatı templərini azaltdı. Bu durumda FRS ABŞ-da uçot dərəcəsini ölkə iqtisadiyyatı inkişafının bundan da artıq enməsinə yol verməmək məqsədilə 2%-dək endirdi. Avropa Mərkəzi Bankı yay aylarında öz səylərini

inflasiya üzərində ciddi nəzarətin bərqərar olması istiqamətinə yönəltdi. Bu çətin vəziyyətdə ABŞ hökuməti 2008-ci ilin sentyabrında Fannie Mae və Freddie Mac ipoteka agentliklərini öz himayəsi altına götürməyi qərara aldı. Bu qərar onunla əlaqədar idi ki, həmin agentliklər ölkənin maliyyə sisteminə o qədər bərk bağlıdırlar ki, onların hər birinin iflası uğraması, dünya maliyyə bazarlarını sarsıda bilər. Buna baxmayaraq ABŞ-in bir sıra iri bankı iflas proseduru elan etdi. Dünya böhranının törətdiyi fəsadları aradan götürmək məqsədilə FRS ABŞ, AMB, Yaponiya və İngiltərə bankları bazarlarda gərginliyi azaltmaq üçün söylərini birləşdirmək və birgə hərəkət etmək istəklərini bildirdilər.

Fond birjalarında yaranmış vəziyyət

Fond birjalarında yaranmış təşviş, eləcə də dünya iqtisadiyyatının enişə neft qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb oldu. Dünya birjalarının ticarət meydançalarında fond əqdləri, bir qayda olaraq aparıcı indekslərin enməsilə yekunlandı. Bu dövrdə ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiyada böyük bankların birləşməsi prosesləri gücləndi. Rusiya birjalarında səhm qiymətlərinin kəskin şəkildə uçqunu ilə əlaqədar RƏXB və MBVB fond birjalarında hərraclər dayandırıldı.

2008-ci ildə Azərbaycanın səhm bazarının inkişafı davam etmişdir. İl ərzində səhm bazarının ümumi həcmi 1.7 mlrd. manat olmuşdur ki, bunun da 88%-i ilkin bazarın, 22%-i isə təkrar bazarın payına düşmüşdür. Səhm buraxılışında dövlət müəssisələrinin payı 61%-i keçmiş, onun strukturunda isə maliyyə, xüsusilə bank sektorunun payı üstün olmuş və ümumi səhm buraxılışının 1/3 hissəsini təşkil etmişdir.

Dövr ərzində səhm buraxılışı üzrə əməliyyatların sayının 2007-ci ilə nisbətən 33% azalmasına baxmayaraq, onların məbləği 80% artmışdır. Səhm bazarının ümumi həcmnin ÜDM-ə nisbəti 2007-ci ildə 3.5%-dən 2008-ci ildə 5%-dək artmışdır.

2008-ci ildə borc alətləri bazarı da artmaqda davam etmişdir. İl ərzində borc qiymətli kağızlar bazarının ümumi həcmi 9.4 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da 2007-ci ilin müvafiq göstəricisindən 81% çoxdur. Nəticədə 2008-ci ildə borc bazarının ümumi həcmnin 94%-ni Mərkəzi Bankın qısa müddətli notları, 4.8%-ni dövlət qısamüddətli istiqrazları, 0.5%-ni korporativ istiqrazları ilə aparılan əməliyyatlar, 0.7%-ni veksellər təşkil etmişdir.

Dünya maliyyə böhranı nəticəsində dünya fond birjalarında ilkin səhm yerləşdirilmələrinin həcmi (İPO-ilkin kütləvi təklif) 2008-ci ildə 3.5 dəfə azalıb. Aparılmış hesablamalara əsasən, cari ildə inkişafda olan ölkələrdən 60-dan çox şirkət maliyyə böhranı səbəbindən İPO keçirməsindən imtina edib. Bu imtinalar üzrə həcm 32.7 mlrd. dollar təşkil edərək 6 illik maksimuma çatıb.

Əmtəə-xammal bazarlarının böhrandan sonrakı durumu

Neft qiymətlərinin aşağı düşməsilə xarakterizə olan əmtəə-xammal bazarlarındakı durumu nəzərə alaraq, Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının təchizi əsasında qurulan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya modeli artıq müasir tələblərə uyğun deyildi və dünya bazarının konyunkturundan asılı olaraq təbii ki, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və bununla ÜDM strukturunun optimizasiya məsələlərini ortaya qoydu. Bununla belə, 2008-ci ilin 9 ayının yekunlarına görə ölkədə 30,4 mlrd. manatlıq ÜDM istehsal olunub, onun ötən ilin müvafiq dövrünə artımı isə 15% təşkil edib. Eyni zamanda deflyator 132,7% yüksəlib, bu da istehsal və xidmətlərin bahalanmasına dəlalət edib. İstehlak bazarında pərakəndə qiymətlər yuxarı qalxıb. Sənaye, nəqliyyat, tikinti və investisiyalar cari ilin 9 ayını yüksək artım templərilə başa vurub. Xidmətlər sahəsi də onlardan geriyə qalmayıb, bu isə bir nəticə olaraq sosial inkişaf göstəricilərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarıb. 9 ayın yekunlarına görə əhalinin gəlirləri

35,6%, adam başına isə - 34,1% artıb. Ödəmə qabiliyyəti olan tələbat da artıb. Geniş mənada M3 aqreqatı - pul kütləsi 9 ayın yekunlarına görə 2007-ci ilin analoji dövrünə nisbətən 54,5%, ilin əvvəlinə nisbətən isə - 29,7% yüksələrək 7649,7 mln. manat təşkil edib. Bununla belə, M3 strukturunda pul kütləsinin payı xarici valyutada 2007-ci ilin 9 ayı ərzində 39,5% artım və hesabat ayının birinci yarısına nisbətən 11,2%-lik enmə ilə 29,7% artıb. Manat pul kütləsini göstərən M2 aqreqatı 2007-ci ilin 9 ayına nisbətən 61,2% artaraq 5514,5 mln. manata çatıb, o cümlədən nağd vəsaitlər (MO) ilin əvvəlinə 33,9% artımla və ötən ilin analoji dövrünə 77%-lik artımla 3632,3 mln. manat təşkil edib. MO aqreqatın M2 aqreqatında xüsusi çəkisi ilin əvvəlində 61,6% və 2007-ci ilin sentyabr ayında 60% olduğuna rəğmən 65,9%-ə bərabər olub. 2008-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında inflyasiya 121,5%-dək, 2009-cu ilin yanvarına isə - 114,6%-dək qalxdı. Xatırladaq ki, pul kütləsinin həcmi və inflyasiyanın səviyyəsi AMB-nin pul siyasəti əsasında tənzim edilib ki, həmin siyasətin əsas istiqaməti milli manatın aparıcı xarici valyutalara nisbətən tənzimlənməsidir. Göründüyü kimi Azərbaycan maliyyə bazarı dayanıqlı fəaliyyətini davam edib, halbuki valyuta əməliyyatları həcmələrində bir qədər azalma meyilləri müşahidə olunub. Bu da ki ona dəlalət edir ki, ölkənin maliyyə bazarı əsas etibarilə qlobal və eyni zamanda daxili faktorlardan mütəsir olaraq qalıb. Xarici faktorlara gəldikdə isə qeyd edək ki, 2008-ci ilin oktyabr ayında Amerika maliyyə böhranının təsiri güclənərək qlobal xarakter aldı və onun hətta dünya böhranına çevrilmək ehtimalı ortaya çıxdı. Əlavə olaraq likvidliyin birdən-birə aşağı düşməsinə görə maliyyə böhranı bank kreditlərinin məhdudlaşmasına gətirib çıxardı ki, bu da iqtisadi inkişafın sürətini azaltdı. Nəticədə bu neft qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxardı. ABŞ-da oktyabr ayında neftin istifadəsi 2007-ci ilin eyni dövrünə nisbətən 7,8% məhdudlaşdı. Beləliklə, bunların hamısı bir daha təsdiq edir ki, bu gün neftin qiymətilə idarə edən faktorlardan biri iqtisadiyyatın durumudur. İqtisadi inkişaf templərinin aşağı düşməsi OPEK-i çox narahat etdi, çünki onu neftin qiymətlərinin istənilən 1 barrel - 80 ABŞ dolları səviyyəsindən uzaqlaşması təlaşlandırdı. Oktyabrın axırına OPEK-in neft səbətinin qiyməti 60 ABŞ dollar/barreldən də aşağı düşdü, halbuki alyans ölkələri öz aralarında neft hasilatı kvotasının 2008-ci ilin 1 noyabr tarixindən etibarən sutkada 1,5 mln.barrelə qədər endirilməsi haqqında razılışmaya gəlmişdilər. Bu enmənin qarşısını almaq üçün FRS overnəytnin faiz dərəcəsini endirdi və eyni zamanda Meksika, Braziliya, Cənubi Koreya və Sinqapurun mərkəzi banklarının hər birinə inkişafda olan ölkələrin kredit bazarlarının inkişafı üçün 30 mlrd ABŞ dolları ayırdı. Digər tərəfdən BVF öz növbəsində inkişafda olan ölkələr üçün heç bir əlavə şərt qoymadan borcalma limitlərini iki dəfə artırmaq haqda qərar qəbul etdi. FRS və BVF-in qərarlarına aid məlumat inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi banklarını maliyyə böhranla mübarizəyə, maliyyə-kredit bazarının sabitləşdirilməsi və eləcə də likvidlik səviyyəsinin qaldırılmasına vadar etdi. 2008-ci ilin oktyabrında Paris şəhərində keçirilmiş Avropa Şurasının sammitində Avropa ölkələri tərəfindən dünya maliyyə böhranı əleyhinə tədbirlər planı qəbul edilib ki, bu plana əsasən bu ölkələrin hökumətləri əsas Avropa banklarına banklararası kreditlər üzrə zəmanət verib, həmin məqsədlərə pul vəsaiti ayıracaqlar. Görülən bu tədbirlərə baxmayaraq, analitiklərin fikrincə bu yalnız ilk addımlardır, qlobal böhranın mənfi təsiri isə hələ uzun müddət özünü göstərəcək. Lakin dünya maliyyə böhranının dərinliyi və yaranmış vəziyyətin çətinliyi görüşü təşkil edənləri öz fikirlərini dəyişməyə və danışıqlar masasına inkişafda olan ölkələrin liderlərini (Argentina, Avstraliya, Hindistan, Braziliya, Çin, Rusiya, Türkiyə və s.) dəvət etməyə sövq etdi. Belə ki, 2008-ci ilin noyabrında Vaşinqtonda "böyük iyirmilinin" - G-20 sammiti keçirildi ki, burada dünyanın 25 nüfuzlu iqtisadiyyatının 19-u plus Avropa Şurası təmsil olunmuşdu. Qeyd edək ki, G-20-nin üzərinə dünya ÜDM-nin 20%-i, dünya ticarətinin

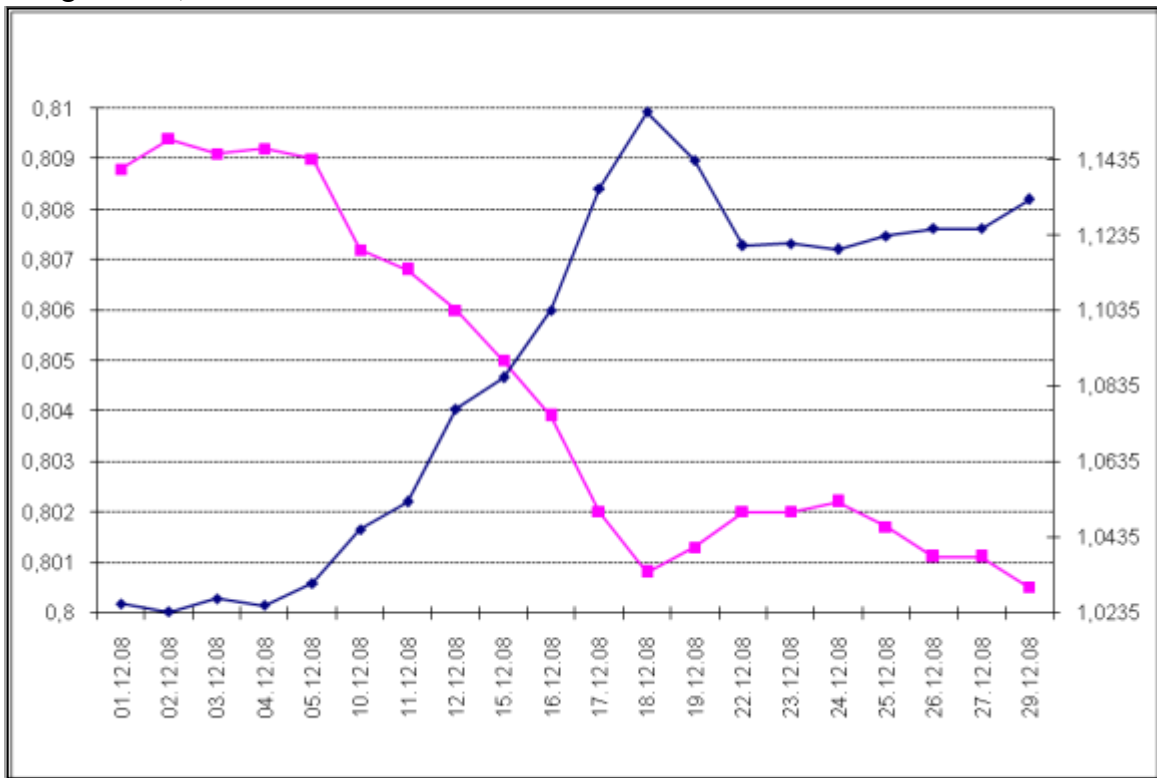
80%-i və dünya əhalisinin 70%-i düşür. Sammitin nəticələri böhranın aradan götürülməsilə bağlı konkret tədbirlərə ümid edən optimistləri belə məyus etdi. Buna baxmayaraq, sammitin iştirakçıları anti-böhran tədbirlərinin ümumi istiqamətlərini müəyyən ediblər, o cümlədən nüfuzlu dünya bankları üzərində nəzarətin sərtləşdirilməsi, derivativ və qiymətli kağızlar bazarlarının tənzimlənməsi, eləcə də beynəlxalq maliyyələrin islahatlandırılması. G-20-nin yekun bəyanının ehtiyatçı tonu göstərdi ki, böhran və onun nəticələri dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarında özünü hələ 1,5-2 il müddətində mənfi cəhətdən göstərəcək. Bu da öz növbəsində bank kreditləşdirilməsinin real artımının gələcəkdə məhdudlaşdırılmasına təsir edəcək. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa ölkələrində bu proses daha qabarıq şəkildə keçəcək, amma bütövlükdə bu proses demək olar ki, bütün regionları əhatə edəcək. Bank kreditləşdirmə artımının ləngiməsinin bir sıra səbəbi var və bu, ilk növbədə global maliyyə sistemində investisiya üçün borc vəsaitlərinin azalmasıdır. Banklar tərəfindən risklərin qəbul edilməməsi halları artdı və domino efektini yaratdı ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrdə defolt və bankların birləşmələri ilə xarakterizə oldu. Yaranmış bu vəziyyət bir çox ölkədə hökumət tərəfindən müdaxilələrə səbəb oldu. Bu vəziyyət bəzi ölkələrdə bank likvidliyi ilə bağlı problemlər törətdi. Ölkələr kredit böhranının qabağını almaq məqsədilə geniş alətlər yığının- dan istifadə etdi, mərkəzi bankların əksəriyyəti isə monetar alətlərə əl atdı. BVF ekspertlərinin fikrincə optimal yanaşım budur - pul-kredit, ticarət və vergi-büdcə siyasətindən faydalanmaq, dəqiq ünvan istiqamətli sosial müdafiə sistemi yaratmaq. BVF-in araşdırmaları göstərib ki, əgər qiymətlər olduğu kimi qalsa, və ya bir qədər də artsa, təxminən 60 aşağı və orta gəlirli ölkə öz ehtiyatlarını təhlükə doğuran aşağı səviyyədə tükənmə riskləri altına atmış olacaq.

Dünya maliyyə böhranı enerji daşıyıcılarına qiymətlərin aşağı düşməsi zəminində Azərbaycanın monetar hakimiyyəti AMB-nin xarici valyuta ehtiyatlarının, strateji xarici valyuta ehtiyatlarının artımını təmin etməklə yanaşı Azərbaycanın davamlı və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı üçün zəruri təhlükəsizlik yastığı yaratdı. Məcmu makro-iqtisadi göstərici - 2008-ci ilin ÜDM istehsalı illik 10,8% artımla 38 mlrd. manatı ötdü. Bununla belə adambaşına həmin göstərici 4439,9 manata çatıb, bu da ötən ilin göstəricisindən 9,5% artıq olub. ÜDM-in strukturunda xidmətlər sahəsi irəliləyici tempiylə yüksəlib - 113,7%, istehsalat sahəsinin artımı isə - 9,6%-ə bərabər olub. Ümumi ÜDM həcmindən bu iqtisadi sektorun payına 70,8%, xidmətlər sahəsinin üzünə isə - 22,1% düşüb. ÜDM-in deflyatoru da bir qədər azalıb, bu da ilin sonuna inflyasiyanın enməsinə səbəb olub (inflyasiyanın illik səviyyəsi 20,8% təşkil edib). Inflyasiyanın enməsinə səbəb olan amillər neftin qiymətinin aşağı düşməsi və bununla əlaqədar idxal olunan inflyasiyanın səviyyəsi, həmçinin pul kütləsinin - M2 aqreqatının ölçüsü olub. M2 aqreqatı il ərzində 38,1% artıb, yəni 6081 mln. manatadək, o cümlədən nağd vəsait 52,8%, nağdsız vəsait - 14,6% 1985,3 mln. manatadək çoxalıb. Ölkə iqtisadiyyatının monetləşdirilməsi yalnız 16%-ə uyğun olub, nağd vəsaitdə M aqreqatının xüsusi çəkisi 68,2%-dək yüksəlib, halbuki 2007-ci ildə həmin göstərici 61,1% təşkil edib. Bəllidir ki, ÜDM və pul kütləsinin artımı arasında baş vermiş mütənəsiblik qənaətbəxş olmayıb. ÜDM-in illik artımı 10,8% təşkil etdikdə, M2 pul kütləsi 38,2% çoxalıb, yəni pul kütləsinin artımı ÜDM-in artımını 3,5 dəfə üstələyib. Xatırladaq ki, ixrac edilən neftin qiyməti dayanmadan 2008-ci ilin sentyabrına qədər yüksəlməsi (147 dollar/barrel) və büdcə xərclərinin tələbat təzyiqinin saxlanması məqsədilə məhdudlaşdırılması demək olar ki, il boyu dövlət büdcəsinin böyük profisitlə icra olunması ilə nəticələndi. On bir ayın yekununa görə ölkənin dövlət büdcəsi gəlirlər üzrə 68,7% artımla 9,4 mlrd. manatlıq, xərclər üzrə isə - 71% artımla 8,3 mlrd. manatlıq icra olunub. Nəticədə profisit 1,1 mlrd. manata müvafiq olub. İllik ÜDM-ə nisbətən gəlirlər 24,7%, xərclər - 21,8%, profisit isə - 2,9% təşkil ediblər. Göstərilən

faktlar təsdiq edir ki, inflyasiya prosesində Azərbaycanada monetar faktorlar ikinci dərəcəli, yəni əzmənəli rol oynayır.

Valyuta məzənnələrinin dinamikası

Bazarlarda valyuta məzənnələrinin dəyişməsi həm Şimali Amerika kontinenti, həm də Avropa zonasından gələn mənfi xəbərlərlə bağlı olub. Məzənnələrin titrəməsi daxili valyuta bazarında da öz əksini tapıb. Belə ki, dekabrda dolların rəsmi məzənnəsi ay ərzində 1% 0,8088 manatdan 0,8010 manatadək aşağı düşüb (qrafik 1). Dolların ən yüksək rəsmi məzənnəsi cari ayda - 0,8094 manat göstəricisi olub. Nəticədə dolların ortaaylıq rəsmi məzənnəsi dekabrda 0,8043 manata bərabər olub, bu da ötən aydan 0,5% və 2007-ci ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 5% əskik olub. Bununla belə, avqust ayında ortaaylıq məzənnənin 0,6% və ya 0,8125 manatadək yüksəlib, bundan sonra məzənnənin enmə meyili davam edib (qrafik 2). Dolların ortaillik məzənnəsi 2008-ci ildə 0,8216 manat olub, yəni 2007-ci ildə olduğundan 4,3% az olub.

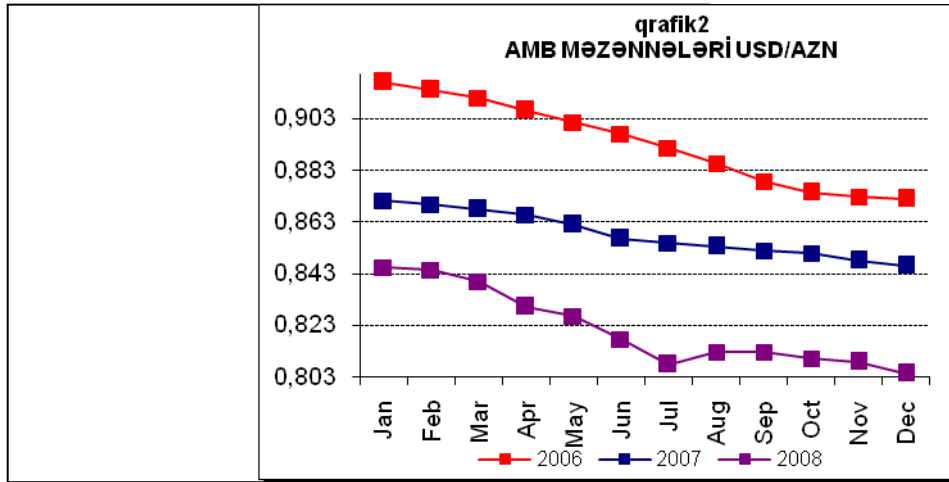

qrafik 1

USD MƏZƏNNƏSİ

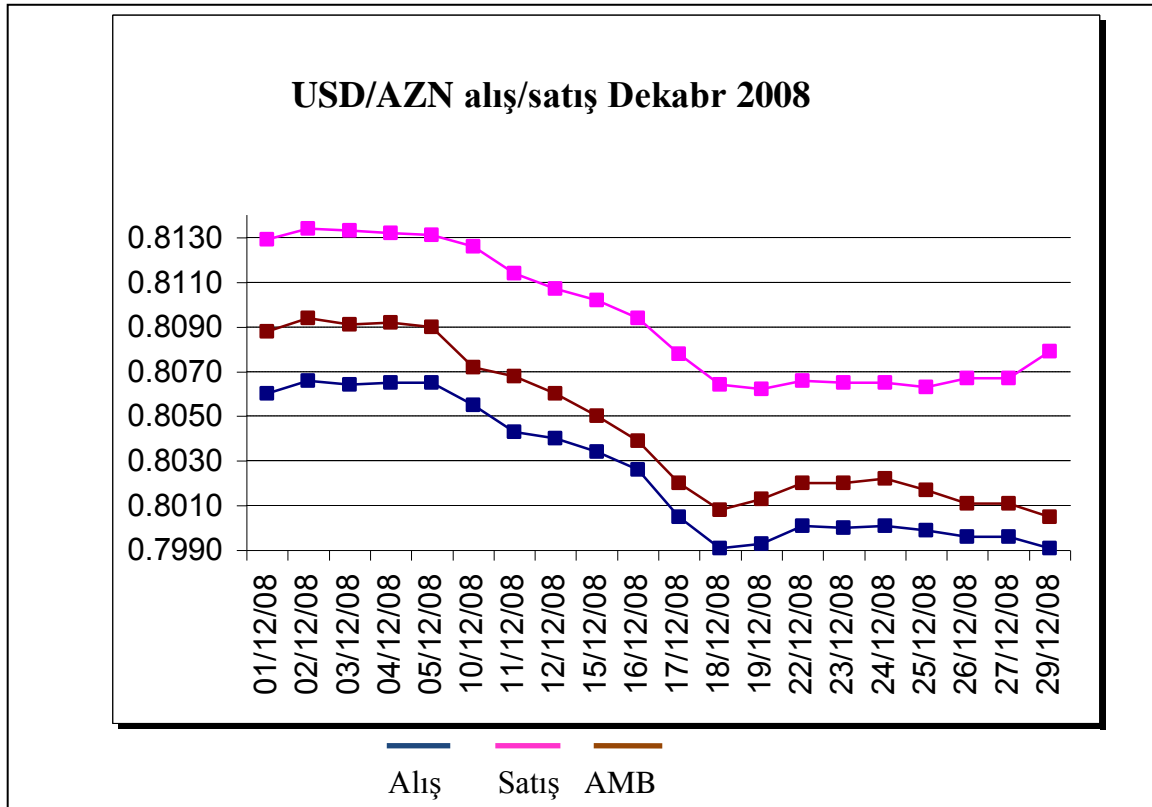
— AVRO MƏZƏNNƏSİ

Avronun rəsmi məzənnəsi cari ilin dekabrında xeyli yüksəlib. Əgər ayın əvvəlində 1 avronu 1,0259 manata almaq olardısı, ayın sonunda o təxminən 10,1% bahalanıb. Dekabrda avronun maksimal məzənnə ölçüsü 1,1561 manat (1N-li qrafik) təşkil edib. Avropa ölkələrinin çöxu üçün ümumi valyutanın ortaaylıq rəsmi məzənnəsi hesabat ayında 1,0920 manata çatıb, bu ötən ilin ayın göstəricisindən 6,1% yüksək, ötən ilin analoji dövründə olduğundan isə - 11,5% əskik olub. İlin yekunlarına görə avronun ortaillik məzənnəsi 1,2097 manat təşkil edib, yəni 2007-ci ilin ortaillik məzənnəsindən 2,9% artıq.

Hesabat ayında nağd bazarında Amerika valyutasının alış və satışı 0,0064-0,0089 manatlıq spredlə aparılıb. Belə ki, ayın əvvəlində banklar dolları 0,8060 manata alıb (qrafik 3), 0,8129 manata satıblar. Ay ərzində dolların alış məzənnəsi 0,9%, satış məzənnəsi isə - 0,6% enib. Amerika valyutasının ortaaylıq banklarla alış məzənnəsi 0,8023 manat təşkil edib, bu da ötən aydakından 0,5% aşağı olub. ABŞ dollarının banklar tərəfindən ortaaylıq satış məzənnəsi 0,8093 manat təşkil edib, bu da noyabr aydakından 0,5% əskik deməkdir. 2007-ci ilin dekabrı ilə müqayisədə dollar banklarla alınarkən 5,2%, satılarkən isə - 4,9% ucuzlaşdı.

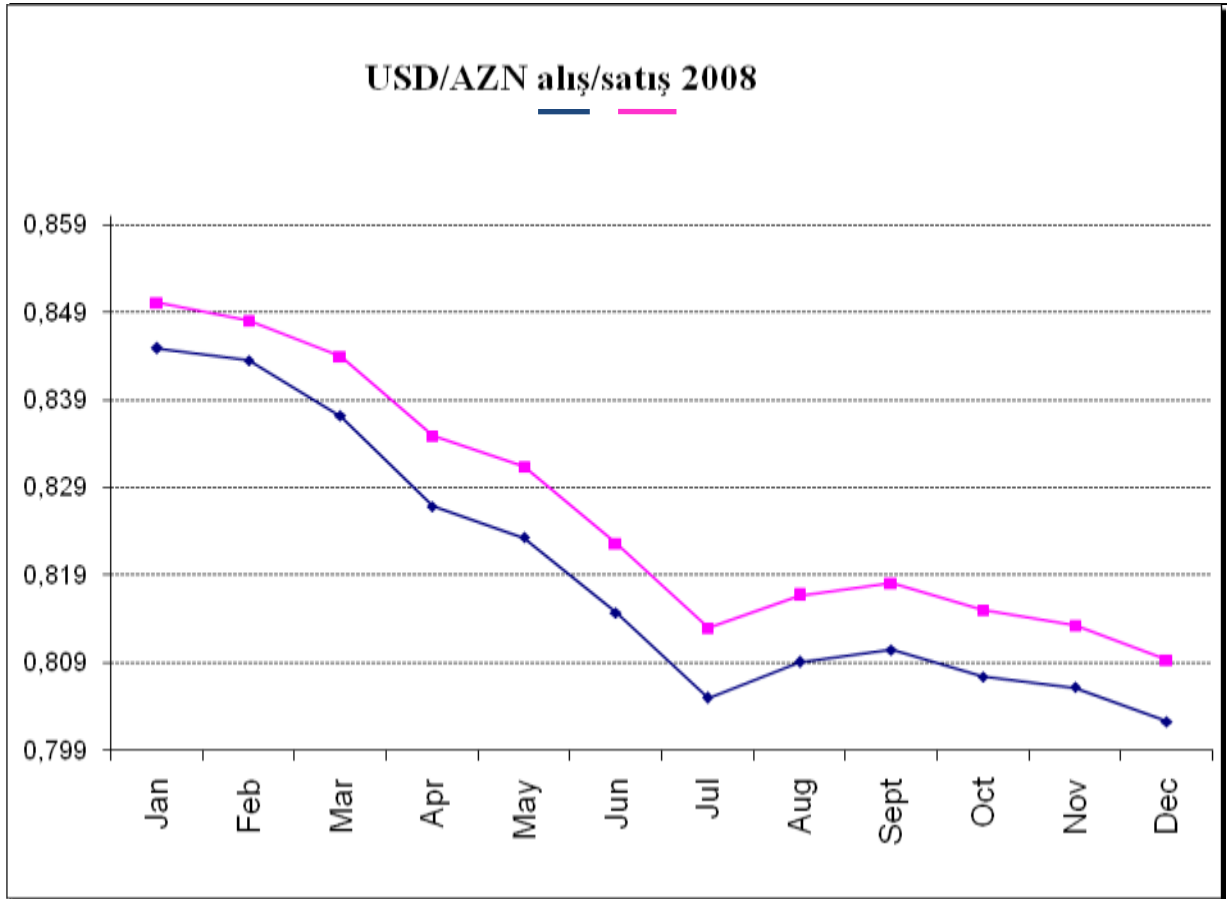
Qrafik 3

4N-li qrafikdən görünür ki, ilin əvvəlindən iyul ayına qədər manatın məzənnəsi dollara nisbətən irəliləyişli templərlə möhkəmlənib - ayda orta hesabla 0,8%. Dolların məzənnəsinin avqust və sentyabr aylarında yüksəlmə istiqamətində dəyişməsindən sonra, manatın möhkəmlənmə tempi bir qədər azalıb, yəni aylıq 0,4%-ə qədər. Beləliklə, iyul ayı ilə

müqayisədə ilin sonunda banklar üçün dolların alış məzənnəsi yalnız 0,3%, satış məzənnəsi isə - 0,5% ucuzlaşıb. Banklar tərəfindən dolların alış və satış qiyməti arasında yaranan maksimal spread may ayına təsadüf edib - 0,0081 manat, minimal spread isə fevralda - 0,0046 manat səviyyəsində olub. İlin yekunlarına görə dolların orta məzənnəsi banklarla alınarkən 0,8192 manat , satılarkən isə - 0,8264 manat təşkil edib. Dolların eyni göstəriciləri 2007-ci ildə müvafiq olaraq 0,8575 və 0,8619 manata bərabər olub.

Qrafik 4

Valyuta bazarının birja segmentində dolların məzənnəsi cari ayda əvvəl pillə-pillə düşüb, ayın üçüncü dekadasında rublun məzənnə dinamikasında yan tərəfdən əmələ gələn bir trend yaranıb. Beləliklə, dolların birja məzənnəsi bir ayda 0,8084 manatdan 0,8013 manata qədər (0,9%) enib. Dekabrda bağlanmış əqdlərə əsasən dolların ortaölçülü məzənnəsi 0,8028 manat təşkil edib, bu da ötən aydakından 0,7% və 2007-ci ilə nisbətən 5% aşağı olub. Cari ilin birinci rübündə dolların birja məzənnəsi manata nisbətən 1,1% ucuzlaşıb, ikinci rübdə bu tendensiya güclənib və Amerika valyutasının məzənnəsi 2,5% enib. Üçüncü rübün ortasında dolların məzənnəsinin yüksəlməyə doğru dəyişilməsinə görə o, 0,5% ucuzlaşıb, sonralar isə, dördüncü rübdə onun enmə tempi demək olar ki, birinci rübün analoji tempinə çatıb. 2007-ci illə müqayisədə manatın dollara qarşı möhkəmlənməsi templəri yüksəlib, həmin templərin dinamikasında eyni meyillər müşahidə olunub. Beləliklə, manatın maksimal möhkəmlənməsi cari ildə ötən ildəki kimi ikinci rübə təsadüf edib. Məzənnə düzəlişləri aylıq məzənnə enməsinin templərində də özünü göstərib. Belə ki, əgər düzəlişdən əvvəl manat ABŞ dollarına nisbətən orta hesabla ayda 0,8% güclənibsə, korrektirovkadan sonra bu göstərici 2007-ci ilin

aylıq enmə, yəni 0,3% səviyyəsində düşüb. Dolların ortaillik birja məzənnəsi 2008-ci ildə 0,8205 manat təşkil edib, bu da ötən ildən 4,3% əskik olub.

Dekabrda avronun birja məzənnəsinin 1,0260 manatdan 1,1329 manatadək (artım 10,4%) möhkəmlənməsinə baxmayaraq, ikinci rübdən başlayaraq avronun illik dinamikasında enmə tendensiyası müşahidə olunub. Bu valyutanın ən yüksək -1,3168 manat pik qiyməti cari ilin mart ayında qeyd alınıb, bundan sonra avro öz mövqeyini əldən verərək ayda ortalama 1,9% enməyə başlayıb, o cümlədən avronun məzənnəsinin ən aşağı həddi avqust-noyabr aylarında baş verib. Avronun ortaillik birja məzənnəsi 1,2085 manata çatıb, başqa sözlə 2007-ci ilə nisbətən 1,5% yüksəlib.

Valyutaların illik dinamikasını əks etdirən bütün qrafiklərdə valyuta məzənnələri və enerji daşıyıcılarının əlaqəli olması görünür. Belə ki, neftin barrelinin maksimal qiymətə çatması qeyd edilən iyul ayı valyutalar dinamikasında meyillərin dönüşü nöqtəsinə çevrildi.

Cari ilin dekabr ayında ölkənin daxili valyuta bazarının həcmi manat ekvivalentilə 3368,2 mln. manata bərabər olub, demək olar ki, ötən aydan 28,2% artıq olub. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə daxili valyuta bazarının həcmi 81,4% çoxalıb. Valyuta bazarının strukturunda ötən aya nisbətən ABŞ dolları ilə keçirilmiş hərracların payı 56,2%-dən 61,3%-dək artıb. Dollarla aparılmış hərraclar payının artması ümumavropa valyutası ilə hərracların 42,6%-dən 36,6%-dək məhdudlaşması hesabına baş verib.

Əgər valyuta bazarının aylıq həcmələrini 2007-ci ilin analoji göstəricilərilə tutuşdursaq, görərik ki, ən aşağı artım - 33,6% mart ayında, ən yüksək artım isə cari ilin oktyabr ayında - 2,7 dəfə olub. Bütövlüklə 2008-ci ildə daxili valyuta bazarının həcmi 26,56 mlrd manat təşkil edib, bu da 2007-ci ilin həcmi 75,4% ötür. Ötən ilin axırncı rübündə valyuta bazarının maksimal həcmi qeyd alınıb - manat ekvivalentilə 9,3 mlrd. manat, həmin həcm 2008-ci ilin birinci rübünün və eynilə ötən ilin müvafiq göstəricisini 2 dəfədən artıq üstələyib. İkinci və üçüncü rüblərdə daxili valyuta bazarının həcmi müvafiq olaraq 44,8% və 45,6% artıb. Valyuta hərraclarının strukturunda 2008-ci ildə Amerika valyutası ümumən dövriyyənin 70%-i tutub, halbuki avronun payına hərracların 27,8%-i düşüb. Rubl ilə bağlanmış əqdlərin ümumi həcmdə xüsusi çəkisi 1,9% təşkil edib, Britaniya funtu ilə hərraclar - 0,3%-ə bərabər olub. 2007-ci illə müqayisədə dollar hərraclarının payı 10,1 faiz bəndi, rubl ilə - 0,3 bənd, funt ilə - 2 dəfə azalıb, ümumavropa valyutası ilə isə əməliyyatların xüsusi çəkisi 10,7% artıb. Dollarla bağlanmış əqdlərin həcmi 2007-ci illə müqayisədə 60,3%, 22,7 mlrd dollara qədər çoxalıb. Həmin dövrdə avro ilə əqdlərin həcmi təxminən 2,9 dəfə, 6,4 mlrd. avroya qədər artıb.

Açıq Banklararası Valyuta Bazarı (ABVB) hesabat ayında daxili valyuta bazarında 15,4% təşkil edib. ABVB demək olar ki, manat ekvivalentilə 519,1 mln. manata çatıb, bu isə həmin göstəricinin ötən ilin analoji dövründən 82,3% və cari ilin noyabr ayından 4,3% artması deməkdir. ABVB-nin dördüdə bir hissəsindən çoxunu - 27,3%-ini ümumavropa valyutası ilə hərraclar təşkil edib. Dollar hərraclarının xüsusi çəkisi 70,5%-ə, rubl ilə - 1,4%-ə, funt ilə isə - 0,8%-ə uyğun olub. 18N-li qrafikdən görürük ki, ilin əvvəlindən iyul ayına kimi ABVB-də dollar hərraclarının payı yay və payızda olduğundan daha az olub. Bu dövrdə açıq bazarda əsas diqqət ümumavropa valyutası ilə keçirilən hərraclara yönəlib. Cari ilin dekabrında dollar əqdlərinin payı enib. Bunun səbəbi isə dollar hərraclarının həcmi noyabr ayına nisbətən - 11,6%, yəni 456,2 mln. ABŞ dollarınadək azalması olub. Həmin göstərici 2007-ci ilin dekabrında isə 76,6% yüksək olub. Avro ilə hərracların həcmi bir ayda 84,3%, yəni 128,9 mln. avroya qədər artıb, ötən ilin analoji dövrünə nisbətən bu həcm 2,7 dəfə çox olub.

Valyuta birjasının vəziyyəti haqqında

Birja valyuta bazarının payına 2008-ci ildə daxili valyuta bazarında baş tutmuş hərracların 4,4%-i düşüb. Tədqiq olunan dövrdə Bira Elektron Ticarət Sistemində (BEST) əqdlərin həcmi manat ekvivalentilə 149,8 mln. manat təşkil edib ki, bu da ötən aydan 2,3 dəfə çox, 2007-ci ildən isə - 30,8% az olub. Hesabat ayında dollar hərraclarının payı ötən ayla müqayisədə 2,6 bənd enərək 96% təşkil edib. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2007-ci ildə dollar hərraclarının xüsusi çəkisi 97%-ə müvafiq olub. Dollar əqdlərinin həcmi dekabrda 179,2 mln. dollar təşkil edib, bu 2,3 dəfə noyabr ayından çox və 27,8% ötən ilin müvafiq dövründə olduğundan az olub. Dollar əqdlərinin ən böyük həcmi 2008-ci ilin iyun ayında qeydə alınıb - 439,1 mln. ABŞ dolları, bu isə noyabrda qeydə alınmış minimal əqd həcmi 5,6 dəfə üstələyib. Avro ilə əqdlərinin həcmi dekabrda 5,4 mln. avro təşkil edib, bu cari ilin noyabr həcmi 6,5 dəfə və 2007-ci ilin dekabr həcmi isə 2,8% ötüb. Avro əqdlərinin maksimal həcmi 2008-ci ilin oktyabr ayında 8 mln. avroya yaxın olub, halbuki iyun ayında avro üzrə heç bir əqdin bağlanması qeydə alınmayıb. Bütövlükdə valyuta bazarının bu seqmentində əqdlərin həcmi 2008-ci ildə manat ekvivalentilə 2050,5 mln. manat təşkil edib, bu isə 2007-ci ilə nisbətən 33,7% artıq olub. Bu həcmdə dollar hərraclarının payı 98,6%-ə bərabər olub, halbuki 2007-ci ildə onların xüsusi çəkisi 99%-ə uyğun olmuşdu. Dollar əqdlərinin illik həcmi 2464,2 mln. dollara müvafiq olub, yəni bir il əvvəl olduğundan 38,8% çox olub. Avro ilə hərracların həcmi ötən illə müqayisədə 86,4% və ya 23,9 mln. avroyadək artıb.

2008-ci ilin dekabrında nağd xarici valyuta bazarı daxili valyuta bazarının həcmində 21,6% və ya manat ekvivalentilə 729,2 mln. manat təşkil edib, bu da ötən ilin analoji dövründən 31,8% artıq olub. Hərracların valyuta strukturunda ABŞ dolları ilə 85,4%, avro ilə hərraclara - 14,1%, Britaniya funtu ilə hərraclara - 0,2% və Rusiya rublu ilə hərraclara - 0,3% ayrılıb. Dollar hərraclarının həcmi dekabrda 770,2 mln. dollar təşkil edib, bu 50,8% ötən ilin müvafiq dövründə olduğundan çox olub, üstəlik həmin valyuta üzrə satış əməliyyatları dövriyyənin 87,8%-nə uyğun olub. Avro ilə hərracların həcmi ötən ilin sonuncu ayında 93,4 mln. avro və ya 2007-ci ilin analoji dövründən 2,7% artıq olub ki, orada həmin valyuta üzrə satış əməliyyatları 95,7% təşkil edib. Eyni dövrdə Rusiya rublu ilə hərracların həcmi 69,1 mln. rubla bərabər olub, bunların 89,8%-i bu valyutanın alqı əməliyyatlarıdır. Həmçinin qeyd edək ki, 2007-ci illə müqayisədə rubl əməliyyatlarının həcmi nağd bazarında 17,5% yüksəlib. Baxmayaraq ki, bu valyuta üzrə nağd bazarında ən böyük həcm dekabr ayına təsadüf edib, daxili valyuta bazarında onun xüsusi çəkisinin yüksək həddi, yəni - 30,9% səviyyədəki həddi ilin əvvəlində qeydə alınıb.

Bütövlüklə ölkənin nağd bazarında ümumi həcmi manat ekvivalentilə 6,35 mlrd manat təşkil etmiş əqdlər bağlanıb ki, onların həcmi 2007-ci ilin həcmindən 38,8% çox olub. Bu həcmdə dollar hərracları 83,2%, avro hərracları - 15,9%, rubl əməliyyatları - 0,7%, Britaniya funtu ilə hərracların həcmi - 0,2% təşkil edib. Müqayisə üçün həmin göstəricilər 2007-ci ildə müvafiq olaraq - 84,7%, 14,5%, 0,6% və 0,2% səviyyəsində olub. Dollar hərraclarının illik həcmi 2008-ci ildə 2007-ci ilin həcmi 42,4% ötürək 6,4 mlrd ABŞ dolları təşkil edib, bu valyutanın alqı əməliyyatları isə 22,7%-ə bərabər olub. Avro üzrə əqdlərin illik həcmi 2007-ci ilin müvafiq göstəricisini 50,8% aşaraq 826,5 mln. avroya çatıb, burada əqdlərin 7,1%-i alqı üzrə bağlanılıb. Həmin müddətdə rubl hərraclarının həcmi 55% və ya 1,3 mlrd rubla qədər artıb, burada alış ümumi həcmi 88,6%-i təşkil edib. Britaniya funtu ilə hərracların həcmi 2007-ci ilə nisbətən 84,6%, yəni 9,5 mln. funt sterlinqədək yüksəlib, o cümlədən 884 mln. funt və ya 9,25% funtun alış əməliyyatları üzərinə düşüb.

Nəticələr və tövsiyələr

Təhlildən görüldüyü kimi, Azərbaycanın maliyyə bazarı kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Odur ki, dünya maliyyə böhranı Azərbaycan maliyyə bazarına o qədər də ciddi təsir göstərməsə də, bütövlükdə bu bazara mənfi təsir edərək onun inkişaf tempini aşağı salmaqdadır.

Azərbaycanda 2008-ci ildə 46 bank mövcud olmuşdur. Sektor qonşu Gürcüstan, Qazaxstan və Rusiya bank sektorları ilə müqayisədə hələ də kiçik və zəifdir. Sektorun kiçik olması əhalinin bank sektoruna olan inamının hələ də aşağı olması, ticarət-iaşə müəssisələrinin vergi ödəmələrindən yayınmaq üçün nağd əməliyyatlara üstünlük verməsi, bank sektorunda kəskin rəqabət olsa da, hələ də Azərbaycan Beynəlxalq Bankının bazarın 40%-dən artıq hissəsinə nəzarət etməsi, bankların məhsul və xidmətlərinin çeşidinin azlığı, əhalinin bank məhsul və xidmətləri üzrə məlumatsızlığı, bankların zəif kapitallaşması, banklarda korporativ idarəetmə sisteminin hələ də tam tətbiq edilməməsi əsas səbəblərdəndir.

Banklar tərəfindən istehlak kreditləri verilməsinin məhdudlaşdırılması səbəbindən daşınmaz əmlak, elektrik avadanlığı, avtomobil, mebel kimi maliyyə tutumlu malların satışında az da olsa azalma müşahidə olunmaqdadır.

Banklar böhranın real sektora keçməsindən və kütləvi işsizlik ehtimalından ehtiyat edərək hətta qısamüddətli istehlak kreditləri verilməsini belə ciddi surətdə məhdudlaşdırmağa başlamışlar ki, bu da istehlak bazarına mənfi təsir göstərməkdə davam edir. Bu isə əmtəə dövriyyəsinə sonda isə ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinə mənfi təsir göstərir.

Son dövrlər bank sektorunun likvidlik, imic və idarəetmə riskləri artmaqdadır ki, bunların da minimumlaşdırılması və sektorun bu qlobal böhrandan maksimum az itki ilə çıxması üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankı banklarla mütəmadi məsləhətləşmələr aparır. Odur ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu Azərbaycanın maliyyə sektorunun qlobal böhrana az məruz qaldığını bildirir.

Qlobal maliyyə böhranının bank bazarına təsirini azaltmaq üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur:

1. Hökumət üçün

- İflas təhlükəsi yarandığı halda bankların sağlamlaşdırılması və ya alınması üçün dövlətin müdaxiləsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsi üçün hüquqi bazanı yaratmaq;
- Kredit təşkilatlarından alınan kreditlər vaxtında geri qaytarılmadığı halda, bu kreditə görə qoyulmuş girov əmlakı üzrə kredit təşkilatlarının iddia ərizələrinə baxılması müddətinin azaldılması üçün qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək;
- Böhranın təsirini azaltmaq və bank sektoruna inamı artırmaq üçün əhalinin banklarda olan bütün əmanətlərinə dövlət zəmanəti verilməsi mexanizmini yaratmaq
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında olan dövlət ehtiyatları, habelə digər daxili mənbələr, o cümlədən Dövlət büdcəsinin ehtiyatlar maddəsi hesabına Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklara uzunmüddətli maliyyə vəsaitlərinin ayrılması mexanizmini yaratmaq;
- Bazar subyektləri, o cümlədən banklar barədə yalan məlumatların yayılmasına görə məsuliyyətin artırılması üçün qanunvericilik tədbirlərini sərtləşdirmək.

2. Mərkəzi Bank üçün

- Kredit təşkilatlarının spekulyativ əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması, qeyri-neft sektorunun və əhalinin kreditləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətlərin davam etdirilməsinə yönəldilmiş stimullaşdırıcı tədbirlər görmək;

- Banklarda korporativ idarəetmə sistemlərinin yaradılması işinin sürətləndirilməsi üçün tədbirlər görmək;
- Əmanətlərin Sığorta Fondu hesabına sığorta olunan əmanət məbləğinin artırılması üçün qanunvericiliyə dəyişikliklər hazırlamaq;
- Hesablaşmaların bank sektoru vasitəsilə aparılması işinin stimullaşdırılması mexanizmini yaratmaq.

3. Xarici investorlar üçün

- Uzunmüddətli maliyyə resurslarına ehtiyacları olan bankların kapitalında əlverişli şərtlərlə iştirak imkanlarından istifadə etmək

Respublikamızın qiymətli kağızlar bazarı da inkişafa doğru irəliləyən sahələrdən biridir. Məhz, bunun sübutudur ki, qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsi ildən-ilə artmaqdadır. Hətta, bir sıra beynəlxalq investorlar da dövlət qiymətli kağızlarına vəsait yatırır. Ekspertlər belə yatırımları Azərbaycanın stabil dinamik inkişafına və iqtisadi stabilliyə əsaslanaraq digər ölkələrə nisbətən daha təhlükəsiz hesab edirlər. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli kağızlar bazarında olan dövriyyənin 97%-dən artıq hissəsini dövlət qiymətli kağızları təşkil edir ki, bu da korporativ qiymətli kağızlar bazarının investorlar üçün o qədər də cəlbedici olmadığından xəbər verir. Lakin bu hal korporativ səhm bazarının bu qədər kiçik olması anlamına gəlməməlidir. Sadəcə səhmlərin alqı-satqı əməliyyatları əsasən qeyri-mütəşəkkil bazarda baş verir.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün aşağıdakılar tövsiyə oluna bilər

- Qiymətli kağızlar üzrə qanunvericiliyi təftiş etmək və təkmilləşdirmək;
- Qiymətli kağızların emissiyasının qeydiyyatı və depozitari ilə əməliyyatları şəffaflaşdırmaq və sadələşdirmək;
- Səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqinə nəzarəti gücləndirmək;
- Səhmdar cəmiyyətlərində şəffaflığın artırılması üçün tədbirlər görmək;
- Yeni bazar alətləri yaratmaq;
- Şəffaflığı artırmaq;
- Maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirmək.

İstifadə olunmuş mənbələr

www.nba.az

www.maliyye.gov.az

www.economy.gov.az

www.azstat.org

www.sehm.az

www.bbvb.org

www.scs.gov.az

www.bfb.az

www.atib.az

www.nytimes.com

РОЛЬ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

к.э.н., доц. Магомед ДЖАМИЛОВ*

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется современный этап развития экономики Азербайджана, рассматривается аспект международной конкурентоспособности в обеспечении экономической безопасности страны. Исследуются методологические вопросы конкурентоспособности, основные элементы и составные компоненты кластерной политики, выявляется сущность современного кластера, его значение, предлагаются направления развития кластерных инициатив республике. Особое внимание уделено инновационным компонентам модернизации промышленности, созданию индустриального и туристического кластера в Азербайджане.

Ключевые слова: международная конкурентоспособность, экономическая безопасность, кластер, кластерная политика.

Экономическое развитие Азербайджана на современном этапе характеризуется высоким динамичным темпом развития, практически по всем макроэкономическим показателям наша республика является среди лидеров стран с переходной экономикой. Экономические успехи нашли своё адекватное отражение в исследованиях авторитетных международных организаций, исследовательских институтов и групп. Так, по итоговому Отчёту о глобальной конкурентоспособности среди 133 стран Азербайджан занял 51-е место и 1 место среди транзитивных стран, тогда как Турция заняло 61-е место, Россия - 63-е, Казахстан - 67-е, Украина – 82-е, Грузия – 90. Согласно рейтинга The Banker по показателю «Экономические перспективы» Азербайджан занял 4-е место в мире, по заключению МВФ и Европейского Банка Реконструкции и Развития финансовая система Азербайджана была минимально затронута мировым кризисом ликвидности; МВФ включил Азербайджан в группу стран, экономика которых наиболее устойчива к кризису и наименее уязвима под воздействием внешних факторов. По прогнозу журнала «The Economist» в 2010 году Азербайджан займёт 3 место в рейтинге стран с наиболее развивающейся экономикой (9,5%), а согласно данным авторитетного британского исследовательского центра Economist Intelligence Unit душевой показатель ВВП в Азербайджане с учётом паритета покупательной способности достиг 11,4 тыс. долларов. В 2009 году Азербайджан занял **1 место в мировом рейтинге** экономических реформ.

Экономические индикаторы Азербайджана действительно впечатляют:

- с 1995 года экономика Азербайджана выросла в **8,4 раза**
- госбюджет с 2003 года вырос более чем в **10 раз**
- уровень бедности с 2003 года снизился с **45 до 13%**
- размер средней зарплаты с 2003 года вырос в **3,5 раза**, пенсии в **3,8 раза**
- в 2006-2008 Азербайджан **лидер** по темпам роста ВВП в мире
- в 2009 году внешнеторговый оборот вырос в **4,7 раза** по сравнению с 2007 годом
- внешний долг Азербайджана составляет **8,7 % ВВП**, это один из самых **низких** показателей в мире
- золото-валютные резервы страны превышают **19 млрд.долл. США**.

* Кафедры Международные Экономические Отношения АГЭУ

Макроэкономические успехи особенно знаменательны в условиях мирового финансового кризиса, который лишь незначительно затронул национальную экономику Азербайджана. Это стало возможным благодаря продуманной научно-обоснованной политике экономического реформирования, осуществляемого под руководством президента Азербайджана Ильгана Алиева. Руководством страны поставлена задача обеспечение дальнейшей модернизации национальной экономики, приоритетное развитие нефтегазового сектора, внедрение новейших инновационных технологий, осуществление мероприятий по повышению конкурентоспособности и экономической безопасности республики. В этой связи хотелось бы более подробно проанализировать значение фактора конкурентоспособности в контексте усиления угроз для сбалансированного динамичного развития отечественного хозяйства.

В последней четверти минувшего века интерес к исследованию категорий конкуренции, национальной конкурентоспособности и экономического роста начал особенно усиливаться. Это связано с ростом интернационализации хозяйственной жизни и усложнением взаимосвязей и взаимозависимостей фирм и компаний различных стран. Именно хозяйственная интернационализация, уходящая вглубь производственных процессов, а нередко и предваряющая их в виде научных исследований и разработок, существенно усложнила взаимосвязи конкурирующих между собой компаний и особенно отдельных стран, что требует серьезного анализа новой ситуации и, прежде всего, проблем, связанных с раскрытием взаимосвязи понятий конкуренция, конкурентоспособность национальной экономики, экономический рост и глобализация.

Для Азербайджана проблема сохранения конкурентных позиций на мировом рынке стоит особенно остро, так как в современных условиях в значительной степени утрачиваются те факторы, которые могли бы способствовать росту конкурентоспособности в будущем. Для полноценного участия в конкурентной борьбе на мировых рынках необходимо создание конкурентоспособного производства, способного обеспечить ускоренный качественный характер экономического роста.

Конкурентоспособность на сегодняшний день является одним из актуальных вопросов во всем мире. Это наиболее важный путь достижения экономического роста и устойчивого социального развития. Определяется конкурентоспособность, способностью страны при свободных и справедливых условиях рынка производить товары и услуги, которые проходят испытания международных рынков и одновременно поддерживают и расширяют реальные доходы населения в течении длительного времени. Мировой опыт показывает, что высокий уровень конкурентоспособности достигается в результате качественных национальных политик и институций, продвигающих более высокие жизненные стандарты и экономик способных постоянно принимать наиболее выгодную позицию или нишу в быстро меняющейся рыночной среде.

Вместе с тем, это все больше и больше ассоциируется с высоким качеством и технологическим превосходством, скоростью и дифференциацией продукта, чем с издержками. Для фирм конкурентоспособность означает возможность конкурировать на мировом рынке при наличии глобальной стратегии. Для многих правительств конкурентоспособность это положительный внешнеторговый баланс. Для некоторых экономистов конкурентоспособность означает низкие производственные затраты на единицу продукции, приведенные к обменному курсу. Задача повышения конкурентоспособности страны на сегодняшний день стоит достаточно остро и интегрировано в систему оценки эффективности деятельности Правительства и отдельных министерств. Безусловно, это

означает анализ выработки конструктивной позиции государства и принятие на ее основе продуктивных конкретных решений во внутренней и внешней политике.

Для дальнейшего развития Азербайджану необходимо усилить конкурентоспособность экономики и «ключевым подходом» в решении этой проблемы должны стать определение и развитие сильных сфер и аспектов экономики страны, на этой основе происходит создание промышленных кластеров. Формирование кластеров имеет особое значение для обеспечения конкурентоспособности региона и выхода на международные рынки, поскольку стимулирует взаимное сотрудничество между предприятиями разных стран. Кластерная политика направлена на повышение конкурентоспособности региона через развитие малого и среднего бизнеса, рост инновационной активности, уровня занятости и доходов населения, стимулирование взаимодействия между государством, предпринимательством и научным сообществом. Создание кластеров, ориентированных на инновации, позволит обеспечить конкурентоспособность регионов, которые не обладают большими запасами топливно-энергетических ресурсов, но имеют достаточный научный, образовательный и кадровый потенциал.

Формирование кластеров имеет особое значение для обеспечения конкурентоспособности региона и выхода на международные рынки, поскольку стимулирует взаимное сотрудничество между предприятиями разных стран. Кластерная политика направлена на повышение конкурентоспособности региона через развитие малого и среднего бизнеса, рост инновационной активности, уровня занятости и доходов населения, стимулирование взаимодействия между государством, предпринимательством и научным сообществом. Создание кластеров, ориентированных на инновации, позволит обеспечить конкурентоспособность регионов, которые не обладают большими запасами топливно-энергетических ресурсов, но имеют достаточный научный, образовательный и кадровый потенциал.

К характерным особенностям кластера относятся:

- Наличие группы компаний. Количество компаний, входящих в кластер, колеблется от 100 до 600. В его структуре выделяется одно или несколько крупных предприятий – лидеров, образующих ядро и определяющих долгосрочную стратегию кластера. При этом между предприятиями кластера сохраняются конкурентные отношения.
- Географическая локализация. Масштабы кластера могут варьироваться от одного города или региона до страны или нескольких соседствующих стран.
- Кооперирование предприятий кластера. Кластер характеризуется устойчивостью хозяйственных связей и доминирующим значением этих связей для большинства его участников. При этом в кластере присутствуют предприятия разных отраслей, технологически связанные друг с другом, между которыми существует специализация на производстве основных и сопутствующих им товаров и услуг.
- Наличие конкуренции внутри кластера. Сохранение конкурентной борьбы между участниками кластера является ключевым элементом концепции кластеров. Кластеры представляют собой сочетание кооперации и конкуренции. При этом наибольшей эффективности достигают кластеры с высоким уровнем внутренней конкуренции, так как соперничество внутри кластера побуждает его

участников к постоянному совершенствованию своей деятельности и инновационному поиску.

- Инновационная направленность кластера. Кластеры обладают большой способностью к инновациям, что объясняется возможностью участников кластера быстро реагировать на потребности покупателей, доступом к новым технологиям внутри кластера, кооперацией в осуществлении научно-исследовательских работ, а также конкурентным давлением, которое стимулирует предприятия к созданию инноваций.
- Ориентация продукции кластера на экспорт. Данная особенность является ведущей в современной экономике, поскольку чем больше доля кластера на мировом рынке, тем выше его конкурентоспособность

В зарубежных странах накоплен значительный опыт по созданию конкурентоспособных кластеров. Однако для азербайджанской экономики кластерный подход является новым инструментом регионального развития, поэтому в настоящее время отсутствует четкое представление о роли государства в формировании кластеров. В этой связи мы считаем необходимым конкретизировать понятие «кластерная политика». На основе систематизации теоретических положений и практического мирового опыта нами предлагается определить кластерную политику как деятельность органов государственной власти, направленную на решение задач повышения конкурентоспособности страны или региона посредством реализации системы мероприятий по содействию развитию кластеров.

Кластерная политика является многоуровневой. Мы считаем целесообразным выделить два уровня её реализации: республиканский и районный. Соответственно субъектами кластерной политики выступают республиканские и региональные органы государственной власти.

В республике сложились определенные условия для использования кластерного подхода, среди которых концентрация предприятий в рамках локализованной территории, сильные конкурентные позиции на рынках Азербайджана по отдельным видам продукции, наличие промышленных центров с развитой производственной инфраструктурой, учебных заведений, занимающихся подготовкой кадров для кластеров, производств, ориентированных на экспорт, обеспеченность трудовыми ресурсами. Исследование мирового опыта формирования кластеров свидетельствует о важном, а в некоторых случаях и об основополагающем значении государства в осуществлении кластерных проектов. На основе систематизации мирового опыта можно сделать вывод, что в нашей стране кластерная политика должна сосредотачиваться на региональном уровне, поскольку региональные органы в полной мере способны учесть специфику конкретного региона и оценить его возможности в области кластерного развития.

Принципы, модели, методы и инструменты регулирования государством кластерного развития экономики весьма разнообразны, включают как экономические, так и административные методы вмешательства. В рамках реализации первого направления кластерной политики целесообразно использование государством преимущественно экономических методов регулирования, второе направление предусматривает сочетание административных и экономических методов.

Таким образом, основная задача государства на современном этапе заключается в создании предпосылок для успешного осуществления кластерных инициатив. Решение

данной задачи требует формирования экономического механизма реализации кластерной политики, основанного на сочетании рыночного и государственного регулирования, в дальнейшем стратегические цели по развитию кластеров должны быть отражены в концепции кластерной политики региона, которая выступает необходимым условием успешного внедрения кластерного подхода.

Формирование кластеров, ориентированных на инновации, позволит повысить конкурентоспособность регионов, которые не обладают большими запасами топливно-энергетических ресурсов, но имеют достаточный научный, образовательный и кадровый потенциал. Положительные результаты создания кластеров заключаются в повышении производительности труда, появлении новых рабочих мест, увеличении налоговых выплат, развитии малых предприятий и инфраструктуры в регионе, увеличении экспорта и привлечении иностранных инвестиций.

Основными направлениями развития экономики, на наш взгляд, в среднесрочной перспективе должны стать:

- Усиление индустриально-инновационного развития страны
- Активизация интеграции в мировую экономику
- Повышение потенциала развития регионов
- Усиление аграрно-промышленного комплекса страны.

Инновационные процессы пока ещё не достигли в республике желаемых темпов в связи с тем, что не сформировался действенный механизм по реализации государством инновационной политики. Вместе с тем, разработка механизма инновационного развития экономики Азербайджана имеет приоритетное значение, так как важнейшей задачей страны в среднесрочной перспективе является создание конкурентоспособного промышленного сектора экономики с высокой долей развития производства готовой продукции. В связи с чем, следует стимулировать внедрение передовых технологий, расширять кооперационные связи с ведущими промышленными корпорациями, создание благоприятного налогового режима, проведении соответствующей кредитно-финансовой политики, способствующей развитию научных исследований, деловой активности инновационного бизнеса, экспортоориентированных производств; принятие мер по подготовке высококвалифицированных кадров для работы в научно-технической и инновационной сфере экономики; формирование инновационной инфраструктуры, важнейшими элементами которой являются технопарки, технополисы. Приоритетным направлением экономического развития в настоящее время должно стать производство конкурентоспособной высокотехнологичной продукции, включающее весь производственный цикл: от добычи сырья до реализации конечному потребителю.

Для достижения этой цели важными являются две составляющие:

1. использование кластерного подхода к развитию отраслей (туристический кластер, нефтегазовый кластер)
2. формирование зон высоких технологий (создание технопарков и технополисов, бизнес - инкубаторов).

Инновационное развитие будет способствовать внедрению в промышленный сектор прогрессивных технологий, производству продукции с высокой добавленной стоимостью и, как следствие, созданию конкурентоспособной экономики и достижению устойчивых темпов экономического развития государства. Кроме того, использование инновационных достижений позволит диверсифицировать экономику.

Что касается кластерного развития, то в первую очередь этот путь развития применим к таким сферам как туризм, нефтеперерабатывающая промышленность, аграрный комплекс. Кластеры являются важнейшим двигателем экономического развития и особо важны для содействия формированию нового бизнеса, дают возможность правительству, компаниям и другим институтам конструктивно работать в сфере экономического развития. Кластерная политика предназначена для повышения конкурентоспособности экономики, учреждения рыночных механизмов ведения бизнеса и участия в МРТ. Сама схема кластера облегчает осуществление анализа внешней среды и определения сравнительных и абсолютных преимуществ отрасли или же выявление недостающих элементов инфраструктуры. Кластеры выбираются на основе критериев, отражающих их роли в экономическом развитии. Такими критериями являются: размер, неоднородность, экономический потенциал, критическая масса, условия деловой среды и рыночный потенциал.

До настоящего времени основным источником экономического роста остается сырьевой сектор, развивающийся опережающими темпами и аккумулирующий большую часть инвестиций. В соответствии с основными программными документами экономического развития в перспективе предполагается корректировка экономической модели с целью переноса акцента на несырьевые отрасли, что позволит Азербайджану занять более перспективные ниши в глобальной экономической системе и повысить конкурентоспособность.

Повышение конкурентоспособности азербайджанской экономики предполагается осуществлять на комплексной основе, по широкому спектру направлений. Многовекторность роста конкурентоспособности предопределяется тем, что в современных условиях само понятие «конкурентоспособность» трактуется значительно шире традиционного представления о «способности успешно оперировать на конкретном рынке» [1].

В настоящее время конкурентоспособность страны определяется и производительностью ее экономической системы, и уровнем благосостояния граждан, и многими другими факторами, не исчерпывающимися только торговой сферой. Так, профессор Гарвардского университета Роберт Лоуренс считает, что конкурентоспособность относится не только к внешней торговле, но должна оцениваться и по таким критериям, как экономический рост, инфляция, безработица, разрыв в доходах населения и, в особенности, стандарты жизни населения. Совет по конкурентоспособности США «систематически анализирует национальные и международные данные по производству и производительности, зарплатам и личным доходам, росту занятости, сбережений и инвестиций, торговле, исследованиям и технологическому развитию, среди прочего, и венчурного капитала»[2].

Таким образом, азербайджанская экономическая модель, характеризовавшаяся на протяжении последнего десятилетия высоким динамизмом и устойчивым экономическим ростом, в среднесрочной перспективе продолжит органичное и гибкое развитие в глобальной среде, направленное на поэтапное повышение конкурентоспособности страны и рост благосостояния ее граждан.

Литература:

1. Портер, Майкл Э. Конкуренция.: Пер. с англ. М.: Издательский дом “Вильямс”, 2003. – 496 с.
2. Competitiveness. Robert Z. Lawrence. The Concise Encyclopedia of Economics Li-

brary of Economics and Liberty

3. Benchmarking competitiveness. Chad Evans Vice President, National Innovation Initiative.
4. www.weforum.org/en/initiatives/gsp/index.htm
5. www.azstat.org
6. www.economy.gov.az

QLOBAL İQTİSADI BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN REGION ÖLKƏLƏRİLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

i.e.n., dos. Müşviq QULİYEV*

X Ü L A S Ə

Beynəlxalq ticarət, energetika və nəqliyyat-kommunikasiya sahəsində əlaqələrin intensiv inkişafı müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən aktual problemlərini təşkil edir. Qlobal iqtisadi böhran proseslərinin milli iqtisadiyyatlara təsiri, region ölkələrinin bu sahələrdəki qarşılıqlı əlaqələrində də özünü göstərməkdədir. Yeni dünya düzəninə və qlobal enerji təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması məsələlərinin həllində Azərbaycan öz müstəsna rolu ilə inkişaf etmiş ölkələrin maraqlarını özündə birləşdirir. Geostrateji baxımdan bu kimi aktual problemlərin həllində Azərbaycanın region ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq münasibətlərinin davamlı inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: regional iqtisadi əməkdaşlıq konsepsiyası, Azərbaycanın Rusiya, Türkiyə və İranla ticarət əlaqələri, Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru, regional enerji mübadiləsi layihələri, milli enerji sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi.

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi böhran prosesləri region ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələrinə təsirsiz qalmamışdır. Dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri baxımından Azərbaycanın iqtisadi inkişafı davamlı xarakter kəsb etməkdədir. Azərbaycan keyfiyyətə yeni, müstəqil geosiyasi üstünlüklərə sahib bir ölkə kimi Şimal-Cənub münasibətlərinin əhəmiyyətli iştirakçısına çevrilmişdir. Praktiki olaraq regionda qarşılıqlı münasibətlərin tamqiyətli reallaşdırılması Azərbaycanla əlaqələrin səmərəli təşkilini tələb edir.

Rusiya, Azərbaycan və İran Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat koridoru çərçivəsində dəmiryol əlaqələrinin təşkili üzrə layihənin realizasiyasına başlamışdır. Layihə tərəflər üçün iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli hesab olunur. Avropa və Hind okeanı hövzəsi arasında tranzit yükdaşımalardan böyük həcmli dividendlər əldə olunmasına imkan yaradır.

Şimal-Cənub münasibətləri çərçivəsində əməkdaşlıq konsepsiyası: əsas istiqamətlər və qarşılıqlı iqtisadi maraqlar

Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru çərçivəsində əməkdaşlıq konsepsiyası iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən infrastruktur sistemlərin diversifikasiyası və

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” kafedrası.

qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi məqsədlərini ifadə edir.

Azərbaycanın region ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin dinamikası (cədvəl 1,2,3) nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin daha səmərəli fəaliyyətindən birbaşa asılılıqdadır. Bu məsələ region ölkələri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafının əsas prioritetlərindən birini təşkil edir.

Cədvəl 1

Azərbaycanın region ölkələrinə ixracı mln.dol.

illər	2004	2005	2006	2007	2008
İran	153,5	166,5	296	434,7	355,6
Türkiyə	182,6	276	388,1	1056,3	626,1
Gürcüstan	188,7	208,4	285,2	343,8	490,7
Qazaxstan	9,4	17,1	105,6	128	290,2
Rusiya	209,7	285,4	344,2	527,1	582,8
Türkmənistan	143,4	273,5	9,5	13,6	21,0
Ukrayna	12,2	35,8	38,4	29,1	172,1

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 2

Azərbaycanın region ölkələrindən idxalı mln.dol.

illər	2004	2005	2006	2007	2008
İran	45,3	76,3	85,9	105,2	97,2
Türkiyə	225	313	385	624,6	807
Gürcüstan	14,5	45,4	49,2	63	51,5
Qazaxstan	236,7	95,3	127	222	200
Rusiya	569,4	717,2	1181	1004	1350
Türkmənistan	114,4	243	369	40	51,5
Ukrayna	170,3	226,2	317,5	465	567

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 3

Azərbaycanın region ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi mln.dol.

illər	2004	2005	2006	2007	2008
Azərbaycan-İran	198,8	242,8	381,9	539,9	452,8
Azərbaycan-Türkiyə	407,6	585	773	1680,9	1433
Azərbaycan- Gürcüstan	203	253,8	334	406,8	542
Azərbaycan-Qazaxstan	246	112,4	232,8	350	490
Azərbaycan-Rusiya	779	1002,6	1525,7	1531	1932
Azərbaycan-Türkmənistan	257,8	516,5	378,5	53,9	72
Azərbaycan-Ukrayna	182,5	262	355,9	494,6	739

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Hazırda Şimal-Cənub nəqliyyat koridoru layihəsi çərçivəsində əməkdaşlıq genişlənməkdədir. Layihə daşımaları eyni vaxtda təmin edən bir neçə nəqliyyat infrastrukturunu özündə birləşdirir. Belə ki, “Şimal-Cənub” ideyası qarşısında qoyulan əsas vəzifələr kontinentlər arasında yükdaşımalarının genişləndirilməsidir. Bu marşrutun gücündən tam istifadə Avropa

ölkələri, Rusiya, Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionu ölkələrinin Hind okeanı hövzəsi regionu arasında, Qara dəniz limanları ilə Xəzəryanı limanlar arasında ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat koridorunun Xəzər regionunda yük axınlarının əsas hissəsi Rusiya-İran ticarətinin yük dövriyyəsi təşkil edir. Layihənin iştirakçıları üçün də tranzit yükdaşımalarında rəqabətqabiliyyətini təmin edən tariflər tətbiq etməklə Şərqdən və Qərbdən yükdaşımaların bir hissəsini də cəlb edə bilər.

Koridorun yaradılması Asiya-Sakit okean regionu və Fars körfəzi ölkələrindən tranzit yüklərinin çatdırılmasını sadələşdirə bilər. Mövcud qiymətləndirmələrə görə bu istiqamətdə dəmiryolu ilə yükdaşımalar 10-15 % ucuz və Süveyş kanalı ilə daşınmalara sərf olunan vaxta görə müqayisədə 20 gün tezləşdirə bilməsi baxımından əlavə üstünlüklərə də malikdir.

Layihə çərçivəsində işçi qrupunun 2008-ci ilin martında Tehranda təşkil olunmuş yığıncağında Azərbaycan, İran və Rusiyanın dəmiryol idarələri səviyyəsində Memorandum imzalanmışdır. Memoranduma görə Qəzvin-Rəşt-Astara (İran)- Astara (Azərbaycan) arasında dəmiryolu xəttinin tikintisi üzrə əməkdaşlığın daha da fəallaşdırılması istiqamətində tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. İranda əldə olunmuş razılaşmaya müvafiq Azərbaycan və Rusiya tərəfləri layihənin texniki iqtisadi əsaslandırılmasını başa çatdırmalı və tikinti işlərinin müddətlərini müəyyənləşdirməlidirlər.

Marşrutun bu hissəsi tərəflərin yükdaşıma potensialının və coğrafi mövqeyinin əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan və İran dəmiryolunun birləşməsindən sonra ilk dövrdə yükdaşıma həcminin 5-7 mln ton səviyyəsi, artıq növbəti mərhələlərdə tədricən 15-20 mln ton səviyyəsinə yüksəldilməsi proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan tərəfinin proqnozlarına görə isə Rusiya-Azərbaycan-İran koridoru üzrə dəmiryolu yükdaşımalarından ölkə büdcəsinə daxilolmaların ildə 30-40 mln.manat təşkil etməsi gözlənilir.

Şimal-Cənub iqtisadi münasibətlərinin əsas prioritet sferalarından birini isə energetika sahəsi təşkil edir. Şimal-Cənub layihəsi üzrə Rusiya və İran arasında Azərbaycan ərazisindən energetik koridorunun yaradılması istiqamətində irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Tərəflər arasında hərtərəfli razılaşmalar nəticəsində yaradılacaq Rusiya-Azərbaycan-İran koridoru hesabına Azərbaycan elektrik enerjisi İran vasitəsilə Türkiyəyə ixrac oluna bilər. Koridorun yaradılması üzünmüddət Rusiya-İran arasında fikir ayrılıqları ilə əlaqədar yubadılırdı.

Rusiya enerji satışı mövqeyindən, İran isə elektrik enerjisinin mübadiləsi mövqeyindən çıxış edirdi. Hələ 17 il bundan əvvəl postsovet ölkələri arasında elektro energetika sahəsində Hökumətlərarası münasibətlərin koordinasiyası haqqında Saziş imzalanmışdı. Bu saziş və MDB ölkələrinin Elektroenergetika Şurası milli enerji sistemlərinin bazar şəraitində qarşılıqlı fəaliyyətinin texnoloji əsaslarının saxlanılmasına imkan vermişdir.

Son bir neçə illər Elektroenergetika Şurasının iştirakçıları, o cümlədən Azərbaycan, tariflərin və qiymət mexanizmlərinin razılaşdırılması, normativ bazanın unifikasiyası və elektrik enerjisinin mübadiləsinin gömrük proseduru, eləcə də elektrik tranzitinin texniki aspektləri barədə əsaslı danışıqlar aparılmışdır.

Elektroenergetika Şurasının 2005-ci ildə Tbilisidə keçirilən 28-ci iclasında MDB-nin iştirakçı dövlətlərinin vahid elektroenergetik bazarının yaradılması haqqında Sazişin formalaşdırılması razılaşdırıldı. Bu zaman Rusiya, İran və Azərbaycanın enerji sistemlərinin sinxronlaşdırılması barədə Rusiyanın RAO "YES" şirkətinin təklifləri Azərbaycanın müvafiq hökumət strukturlarına təqdim edilmişdir.

Bu layihə çərçivəsində Azərbaycan ərazisindən sistemlərarası elektrik ötürücü xəttlərinin çəkilməsi üçün infrastrukturun yaradılması, o cümlədən Yaşma-Dərbənd elektrik ötürücü xəttinin çəkilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanla münasibətlərin inkişafı nəticəsində tədricən əlaqələnen digər elktroenergetika koridoru Gürcüstan və Türkiyə arasında inkişaf edir. Gürcüstanla və Türkiyənin şərq ərazisi arasında infrastruktur sisteminin yaradılması kapital qoyuluşlarını tələb edir. Üç ölkə arasında 2009-cu ilin aprelində imzalanan “Enerji körpüsü” Memorandumunun yaradılmasına xidmət edir. Bu layihəni USAID və ABŞ-ın energetika Assosasiyası müdafiə edir, bu istiqamətdə maliyyə və texniki köməklik göstərir.

Azərbaycanda enerji gücünün artıqlığı bugünədək yalnız Gürcüstan, Rusiya və İranla enerji mübadiləsinə imkan verirdisə, artıq 2009-cu ildən etibarən Türkiyəyə və Şimal-Cənub münasibətlərinin iştirakçıları kimi digər region ölkələrinə enerji ixracına imkan verə bilər.

Şimal-Cənub münasibətlərinin inkişafının yeni istiqamətləri.

Şimal-Cənub münasibətlərinin iştirakçı ölkələri Azərbaycanla əlaqələrin intensiv inkişafından daha geniş faydalanma istiqamətlərini inkişaf etdirməyə çalışırlar. Bu müstəvidə İran və Rusiyanın təşəbbüslərinin son dövrlərdə artırılması müşahidə olunur.

İran Azərbaycanla tarixi əlaqələrini yeni istiqamətlərdə genişləndirməyə çalışır. Bu məqsədlə 1 yanvar 2010-cu ildən Azərbaycanla viza rejimini aradan qaldırmaqla insanların daha sərbəst hərəkətini təmin etməyə çalışır (bu istiqamətdə Türkiyə Respublikası tərəfindən də gediş-gəlişlərin sərbəstləşdirilməsi təşəbbüsləri həyata keçirilməkdədir). Bununla İran tərəfindən göstərilən birtərəfli təşəbbüslərin gələcəkdə Azərbaycan tərəfindən də milli maraqlar çərçivəsində uyğun siyasətlə tamamlanmasına çalışılır. Bu təşəbbüslərlə gələcəkdə nəqliyyat əlaqələrinin inkişafına yeni stimullar yaratmaq mümkün ola bilər.

Belə ki, yaxın perspektivdə Bakı və İranın Xəzər dənizində Ənzəli limanı arasında sərnişin daşımalarının genişləndirilməsi mümkün ola bilər. Bu istiqamətdə 1998-ci ildə fəaliyyəti dayandırılmış sərnişin daşımalarının yenidən bərpası iqtisadi cəhətdən müasir mərhələdə əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan və İran arasında bir neçə ildir ki, Farsabad (İran)-Astara (Azərbaycan) elektrik ötürücü sisteminin tikintisi davam edir. Bu layihə iki ölkənin sərhədyanı rayonları arasında əlaqələr üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Ancaq geosiyasi müstəvidə İran-Ermənistan münasibətləri Azərbaycanın milli və geosiyasi maraqları üçün əsas bir problem kimi öz təsirini göstərir. İran Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində birmənalı mövqe nümayiş etdirir və Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyi probleminin həlli çərçivəsində Azərbaycanla enerji mübadiləsi əməkdaşlığını həyata keçirir (Muxtar Respublikanın energetik potensialı inkişaf etdirilir, lakin enerji tələbatlarının əhəmiyyətli bir hissəsi qonşu İran İslam Respublikasından idxal edilən enerji hesabına ödənilir).

Şimal-Cənub münasibətlərinin inkişafında Azərbaycan öz geoiqtisadi mövqeyi ilə böyük potensiallar ölkəsi hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində 1161 km olan Trans-Asiya-Avropa (TAE) fiber-optik kabel magistralı çəkilmişdir. Bu şəbəkə daxili resurslar hesabına daha da genişləndirilmiş, ölkənin digər bölgələri magistral xəttə qoşulmuş və Rusiya istiqamətində şimal sərhədinə qədər optik xəttin tikintisini təmin etmişdir.

Regionda nəqliyyat və enerji tranziti infrastrukturlarının inkişafı tək-cə yükdaşımaların və ticarətin inkişafını deyil, həmçinin iştirakçı ölkələrdə daxili bazarın potensialını, gömrük tarifləri siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində hüquqi sahədə normativ bazanın inkişafını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Rusiya” telekanalına müsahibəsi, 27 iyun 2009-cu il.
2. R.Mehdiyev, Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşdirmə xətti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 216 s.
3. Azərbaycanın xarici ticarəti, Statistik məcmuə, Bakı: 2009, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.
4. www.economy.gov-az

DÜNYA MALİYYƏ BÖHRANİ ŞƏRAİTİNDƏ SƏNAYENİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

i.e.n., dos. Gülbəniz ƏLİYEVƏ*

X Ü L A S Ə

Dövlət təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin formalaşmasına, onların fəaliyyət qaydalarına, istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyətinə və istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinə təsir göstərir, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində dövlət müəssisələrinin vasitəsilə birbaşa iştirak edir. Bütün bunlar ölkədə iqtisadi inkişafı dövlətin fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna görə də, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin əsaslandırılması, onların əlaqələndirilməsi zəruridir.

Bazar münasibətlərinin formalaşma mərhələsində olan Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi islahatların düzgün aparılması və bu prosesdə bazar qüvvələrinin təsirinin düzgün nəzərə alınması zəruriliyi rəqabət mexanizminin mahiyyətinin dərinə dərk olunmasını tələb edir. Rəqabətin inkişaf iqtisadiyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsini, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının, ixrac imkanlarının genişləndirilməsinin, davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin, əhalinin güzaranının yaxşılaşdırılmasının fundamental dayaqlarından biri olsa da, Azərbaycanda bu problemin dərin sistemli və ətraflı müzakirələri yetərinə aparılır.

Dövlət təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin formalaşmasına, onların fəaliyyət qaydalarına, istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyətinə və istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinə təsir göstərir, istehsal təsərrüfat fəaliyyətində dövlət müəssisələrinin vasitəsilə birbaşa iştirak edir. Bütün bunlar ölkədə iqtisadi inkişafı dövlətin fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna görə də hazırkı maliyyə böhranı şəraitində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin əsaslandırılması, onların əlaqələndirilməsi zəruridir.

Bu baxımdan məruzədə sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində dövlətin rolu əsaslandırılmışdır. Burada dövlətin sənaye siyasətinin formalaşmasını zəruri edən amillər açıqlanmış, sənaye siyasətinin müəyyən olunması mərhələləri, məqsədləri, modelləri göstərilmiş, sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlətin sənayenin inkişafının təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlər müəyyən edilmiş, mövcud problemlər açıqlanmışdır. Məruzədə sənayenin rəqabətqabiliyyətinə təsir göstərən amillər aşkar edilmiş və sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi istiqamətində görüləcək tədbirlərlə bağlı müəllif tərəfindən dəyərli təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, sənaye siyasəti, innovasiya, ixrac yönümlü, idxalı əvəz edən.

Giriş

Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi cəmiyyət həyatının bütün tərəflərində, o cümlədən təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində də ciddi dəyişikliklərə

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” kafedrası.

səbəb olmuşdur. Müasir dövüdə ölkə iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi ilə yanaşı bazar tənzimlənməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin bazar prinsipləri əsasında qurulması prosesi gedir. Ölkədə bazar prinsiplərinin bərqərar olması bilavasitə rəqabət mühitinin formalaşması və rəqabətqabiliyyətli təsərrüfat subyektlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində dünya bazarında rəqabətqabiliyyətinə malik məhsul istehsal edə bilən sənaye müəssisələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətin sənaye siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir.

Keçid dövründə yaşayan ölkələrin təcrübəsi bir daha göstərdi ki, səmərəli fəaliyyət yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı digər şərtlərlə yanaşı, xeyli dərəcədə həm də sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasından asılıdır. Ölkəmizdə sağlam rəqabət mühitinin formalaşması sahəsində fəaliyyətin tənzimlənməsi Azərbaycan Konstitusiyasında, Mülki Məcəllədə, antiinhisar fəaliyyəti, haqsız rəqabət. Təbii inhisarlar, reklam, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunlarda və digər normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bununla belə həmin qanunvericilik bazasının inkişafı ilə real həyatda rəqabətin əməli cəhətdən qorunması prosesi arasında birbaşa əlaqənin təmin edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bundan ötrü hər şeydən əvvəl rəqabətin qorunmasının qanunvericilikdə təsbiti ilə yanaşı, bu məsələ həm də iqtisadi siyasətin prioritet istiqamtlərindən birinə çevrilməlidir. Bu, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrini iqtisadiyyata tətbiqinin genişləndirilməsi, innovasiya xarakterli sənaye strukturlarının yaradılması sahibkarlıq, eləcə də investisiya mühitinin sağlamlaşdırılması və s. bu kimi zəruri məsələlərin həlli üçün çox vacibdir. Dünya maliyyə böhranı şəraitdə normal rəqabət mühitinin yaradılması iqtisadi inkişafın mühüm amili kimi dəyərləndirilməli və iqtisadi siyasətdə öz obyektiv yerini tutmalıdır.

Dövlətin sənaye siyasətinə, inkişaf sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli məqsədilə uzunmüddətli xarakter daşıyan iqtisadi qərarların, bu qərarların birbaşa və dolayı əlaqələndirilməsinə, bəzi hallarda isə əsas iqtisadi dəyişənlərin (gəlir, istehlak, məşğulluq, investisiya, qənaət, ixrac, idxal və s.) vəziyyəti və artımı üzərində nəzarətə istiqamətlənmiş dövlətin şüurlu cəhdləri kimi baxmaq olar [1]. Bu siyasət, ilk növbədə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması məqsədilə dövlət xərclərinin həcmi və istiqaməti ilə əlaqədar olur. İkincisi, təsərrüfat subyektlərinin məşğulluq, investisiya qoyuluşları, məhsul buraxılışı və s. ilə əlaqədar qərarlarına təsir etməyi əhatə edir. Üçüncüsü, məhdud iqtisadi resursların müxtəlif sahələr arasında bölüşdürülməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri, dördüncüsü isə, özəl bölmənin qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri ilə əlaqədardır. Sənaye siyasətinin əsas məqsədi balanslaşdırılmış və davamlı inkişafı təmin etməyə imkan verən struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi üçün məhdud resursların səfərbər edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinə tələbat inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha böyükdür. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarları struktur və funksional baxımından qeyri-təkmilliyi ilə fərqlənir. Əmtəə və istehsal resursları bazarları çox vaxt zəif təşkil edildiyindən qiymətin strukturundakı yaranan təhriflər nəticəsində istehsalçı və istehlakçılara cəmiyyət baxımından əmtəə, xidmət və resursların real dəyərini zəif əks etdirən iqtisadi signal və impuls daxildir. Belə şəraitdə bazarların tənzimlənməsi və qiymətin strukturunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol dövlətə məxsus olur. Eyni zamanda, qeyri-təkmil və tarazlı olmayan bazarlarda əmtəə və iqtisadi resursların iqtisadi və maliyyə qiymətlərində əhəmiyyətli fərqlər mövcud olur. Belə şəraitdə bazar, iqtisadi resursların cəmiyyətin uzunmüddətli məqsədlərinə ən yaxşı

formada cavab verən şəkildə bölgüsünə gətirib çıxarmır və buna görə də dövlətin tənzimləyici roluna ehtiyac yaranır. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinin inkişaf etmədiyi və inkişaf səviyyəsi nisbətən aşağı olan ölkələrdə ayrı-ayrı fərdi fəaliyyətlərin kordinasiyasının özünütənzimlənmə mexanizmi inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən səmərəsiz işləyir. Bu isə fərdi qərarlar əsasında təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına imkan vermir. Buna görə də, dövlət sənayenin inkişafında passiv mövqe tutmamalı, səmərəli tədbirlər həyata keçirməli, iqtisadi inkişaf üçün məhdud iqtisadi resurslardan optimal istifadəyə nail olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin sənaye siyasətinin formalaşmasını zəruri edən amillərdən biri onun cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətində rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, 2007-ci ildə dövlətin büdcə gəlirləri ümumi daxili məhsulun 26,7 faizinə bərabər olmuşdur.

Sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti onlarda planlaşdırma işinin hansı səviyyədə təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat və satış fəaliyyətinin dəqiq planlaşdırılması üçün istehsal ediləcək məhsula tələb və təklif, istehlak ediləcək xammal və materialların qiyməti, əməkhaqqı, faiz dərəcəsi, inflyasiya və s. bu kimi parametrlərdə baş verə biləcək dəyişikliklər haqqında proqnozlar tələb olunur. Bu parametrlərin dəyişməsinə isə dövlətin iqtisadi siyasəti bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan, dövlət özünün iqtisadi siyasətini müəyyən etməklə, sosial-iqtisadi inkişaf proqramları işləyib hazırlamaqla sənaye müəssisələrinin öz fəaliyyət istiqamətlərini planlaşdırmaq üçün müəyyən həcmdə informasiya ilə təmin etmiş olur. Bu da iqtisadiyyatda qeyri-müəyyənliyin azalması, bununla əlaqədar riskin aşağı düşməsi və son nəticədə iqtisadi fəallığın yüksəlməsi ilə nəticələnir, milli iqtisadiyyatda yarana biləcək disproporsiyaları azaltmağa şərait yaradır.

Dövlətin sənaye siyasətinin müəyyən olunması üç mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələdə sənayenin inkişaf prioritetləri dəqiq müəyyən edilməlidir. Bu mərhələdə cəmiyyətin inkişafı baxımından dövlət sektoru ilə yanaşı özəl sektorunun inkişafının məqsədəuyğun istiqamətləri öyrənilir və bu prioritetlərə nail olmağın nəticələri qiymətləndirilir. Azərbaycanda fərdi təsərrüfat subyektlərinin iri layihələri sərbəst şəkildə həyata keçirmək imkanlarının məhdudluğu, sənaye istehsalının texniki-iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması bu sahənin inkişaf mərhələlərinin dövlət tərəfindən müəyyən olunması və bu sahədəki məqsədlərin prioritetləşdirilməsini zəruri edir. İkinci mərhələdə özəl sektorun zəruri tələblər səviyyəsində fəaliyyət göstərə bilmədiyi sahələr müəyyən olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf səviyyəsi nisbətən aşağı olan ölkələrdə özəl sektorun nəinki infrastruktur sahələrin inkişafına, həm də bəzən optimal ölçüsü böyük olan sənaye istehsallarına investisiya qoymaq imkanları məhdudu olur. Buna görə də, dövlət özəl bölmənin imkanlarını dəqiq qiymətləndirməli və bu imkanların artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidir. Üçüncü mərhələdə sənayenin prioritet sahələrinin inkişafının təmin edilməsi üçün siyasət vasitələri müəyyən olunur və tətbiq edilir.

Dövlətin sənaye siyasəti sənayenin inkişafı üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması ilə yanaşı, sənayenin ərazi və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini əhatə edir. Ölkə sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və bu sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin müəyyən edilməsi kompleks tədqiqatlar əsasında mümkündür. Çünki sənayenin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi sahəsində kompleks tədqiqatlar aparmadan sənaye siyasətinin səmərəliliyinə nail olmaq mümkün deyildir. Dövlətin sənaye siyasəti iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilir. Bu isə bəzi sahələrin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Yəni bəzi

sahələrin inkişafını təmin etmək üçün bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən xərclər çəkilir. Bu xərclərin səmərəli olması üçün sənayenin prioritet istiqamətləri düzgün müəyyən edilməli, bu prioritet istiqamətlər əlaqələndirilməli və qaşuya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün qarşılıqlı əlaqəli bütün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, rəqabətqabiliyyətli sahələrdə yaranan gəlirlər hesabına geridə qalmış sahələrin inkişaf etdirilməsinə cəhdlər heç də həmişə uğurla nəticələnmir. Bəzən belə hal rəqabətqabiliyyətli istehsallarda da problemlərin yaranmasına səbəb olur, onların inkişafını məhdudlaşdırır [3]. Buna görə də, sənaye siyasətini işləyib hazırlayarkən prioritet sahələrin düzgün müəyyən edilməsi, bu sahələrin inkişaf imkanlarının dəqiq qiymətləndirilməsi zəruridir.

Bütövlükdə, dövlətin sənaye siyasəti ictimai mənafelərə xidmət etməklə aşağıdakı məqsədləri təmin etməlidir:

- milli sənayenin qorunmasını;
- ağır vəziyyətdə olan firma və sahələrin dəstəklənməsini;
- məşğulluğun qorunmasını;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsini;
- istehlakçıların hüquqlarının qorunmasını;
- haqsız rəqabətin qarşısının alınması və sağlam rəqabət mühitinin yaradılması və s.

Sənaye siyasətinin əsas modellərinə ixracyönümlü, idxalı əvəz edən və innovasiya modelləri aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə sənayenin ayrı-ayrı sahələrində və onun inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində qeyd edilən modellər ayrı-ayrılıqda tətbiq edilə bilər.

Sənaye siyasətinin idxalı əvəz edən modeli daxili bazarın yerli istehsal hesabına təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirləri nəzərdə tutur. Bu tədbirlərə proteksionist siyasətin həyata keçirilməsi, milli valyutanın kursunun möhkəmlənməsinin qarşısının alınması, yerli istehsalın güzəştli kreditləşdirilməsi və s. aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, idxalı əvəzetmə siyasəti inkişafın aşağı səviyyəsində səmərəli ola bilər. Belə ki, ölkədə məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması, yerli sənayenin formalaşması üçün əlverişli şəraitin yaradılması zərurəti idxalın qismən məhdudlaşdırılmasını məqsədəuyğun edər. Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər tədiyyə balansının strukturunun yaxşılaşmasına, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yerli sənaye sahələrinin yaranmasına və bu sahələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri bazanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, idxalı əvəz etmə siyasəti istehlakçıların xərcləri hesabına ayrı-ayrı sahələrin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, yerli məhsulların qiymət və keyfiyyət baxımından xarici analoqları ilə rəqabətə davam gətirməmələri daxili bazarın qorunması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Qiymət və keyfiyyət baxımından yerli məhsullar ilə xarici analoqlar arasındakı fərqi isə yerli istehlakçılar ödəyirlər. Buna görə də, idxalın məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərdən cəmiyyət üçün zərər və gəlirlər dəqiq müəyyən edilməli, bu tədbirlərin ayrı-ayrı qruplara təsiri qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycanda sənayenin inkişafına idxalı əvəz etmə siyasətinin təsiri məhduddur [4]. Belə ki, Azərbaycan kiçik ölkələr qrupuna aiddir və kiçik ölkələrdə istehsalın strukturu ilə istehlakın strukturu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Kiçik ölkənin daxili bazarının həcmi əksər sənaye məhsulları üzrə istehsalın minimal səmərəli ölçüsünü təmin etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın minimal səmərəli ölçüsü (MSÖ) məhsul istehsalına və reallaşdırılmasına çəkilən xərcləri minimuma endirən istehsalın minimal səviyyəsidir. Miqyasdan qənaət sənaye sahələrinin böyük hissəsində istehsal edilən məhsulların qiymətə görə rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu qənaətin həcmi əsasən sabit

xərclərin həcmi yüksək olan sahələrdə böyük olur. Belə sahələrə əsasən elmi-texniki tərəqqini təmin edən və onun nailiyyətlərindən geniş istifadə edən sahələr aiddir. Aşağıdakı cədvəldə bəzi sahələrdə Böyük Britaniya bazarı ilə müqayisədə istehsalın minimal səmərəli ölçüsü verilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, bir çox məhsulların minimal səmərəli həcmi hətta Böyük Britaniya bazarının həcmindən də böyükdür. Böyük Britaniyanın 2006-cı ildə ümumi daxili məhsulu Azərbaycanın ümumi daxili məhsulundan 120 dəfə, əhalisi isə 7,2 dəfə çox olmuşdur. Belə şəraitdə Azərbaycanın daxili bazarı əksər sənaye məhsullarının istehsalı üçün minimal səmərəli ölçünü təmin etmir. Yalnız daxili bazarın həcmi yeyinti və yüngül sənayenin bəzi sahələrinin və qeyri-ticari məhsulların istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Sənaye siyasətinin ixrac yönümlü modeli ixraca istiqamətlənmiş sənaye istehsallarının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kiçik ölkələrin iqtisadiyyatının xarici iqtisadi əlaqələrdən asılılığı ixrac yönümlü sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinin əhəmiyyətini artırır. Hökumət vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi, güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi və s. yollarla ixracyönümlü sahələrin fəaliyyəti və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, xammalla əlaqəli ixracyönümlü sənaye siyasəti modellərinin reallaşdırılması ölkə iqtisadiyyatı üçün mənfi nəticələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, xammalın ixracın tərkibində əhəmiyyətli şəkildə artması milli iqtisadiyyatın primitiv strukturunun formalaşmasına, emal sənayesinin rəqabətqabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Neft və qaz ixracı hesabına ölkəyə iri həcmli xarici valyutanın daxil olması hesabına milli valyutanın möhkəmlənməsinin sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinə mənfi təsirin azaldılması üçün vergi, gömrük, kredit və s. mexanizmlərindən səmərəli istifadə edilməsi zəruridir.

Cədvəl 1

Sənayenin bəzi sahələrində istehsalın minimal səmərəli ölçüsü

Sahə	MSÖ B.Britaniya bazarına nisbətən, %	MSÖ 50% olduqda, xərclərin artması, %
Neftin təmizlənməsi	10	5
Etilen	25	9
Kükürd turşusu	30	1
Boyayıcı maddələr	>100	22
Polimerlər istehsalı	35	5
İplik liflər	16	7
Pivə	3	9
Çörək	1	15
Yuyucu tozlar	20	2.5
Sement	10	9
Kərpic	0.5	25
Polad istehsalı	33	5-10
Prokat	80	8
Çuqun tökmə: silindrik bloklar	1	10
kiçik texnoloji tökmələr	0.2	5
Avtomobillər: bir model	25	6
bir neçə model	50	6
Təyyarələr: bir tip	>100	20
Metalkəsən dəzgahlar: modellər	>100	5
Dizel mühərrikləri: modellər	10	4
Turbogeneratorlar	100	Təxminən 5
Elektrik mühərrikləri	60	15
Məişət elektrik cihazları: 10-a qədər müxtəlif model	20	

Elektrik avadanlıqları	100	8
Ayaqqabı	0.2	2
Qəzetlər	30	20
Plastmass (bir məhsul)	100	Əhəmiyyətli

Mənbə: Pratten C.F. Economies of Scale in Manufacturing Industry.
Cambridge University Press

Sənaye siyasətinin innovasiya modelinin əsasında yüksək səviyyəli texnologiya tətbiq edilən və kapital tutumlu istehsala əsaslanan iqtisadi inkişafın təmin edilməsi durur [5]. İnnovasiya modeli ölkənin elmi-texniki potensialının artırılması, təhsil institutlarının inkişafını və ölkə iqtisadiyyatının ixtisaslı kadrlarla təminatını, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq olunduğu mürəkkəb istehsalların inkişafını və s. nəzərdə tutur.

Ölkədə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması və neft gəlirlərinin artdığı şəraitdə hökumət sənayenin inkişafının idxalı əvəzetmə, ixracıya yönəldilmiş və innovasiyaya əsaslanan imkanlarının reallaşdırılmasına yönəldilmiş kompleks tədbirlər görmək iqtidarındadır. Belə halda sənayenin inkişafının ekstensiv və intensiv yollarının səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi və istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Sənaye siyasətinin başlıca vəzifəsi sənaye istehsalının səmərəliliyini və daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaqdan və bunun əsasında onu daim inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır.

Qarışıq iqtisadiyyatda sənayenin inkişafının təmin olunması sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirləri iki qrupda birləşdirmək olar. Bunlardan birincisinə, yerli yığım və xarici ölkələrdən cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına uzunmüddətli iqtisadi vəzifələrin (məsələn, dəmir yolları, hidroenerji qurğuları və digər infrastruktur obyektləri, yeni sənaye müəssisələrinin tikilməsi və s.) həyata keçirilməsi üçün dövlət investisiya layihələrinin reallaşdırılması, ikincisinə isə, sosial (ictimai mənafe baxımından) məqsədlərlə özəl bölmənin məqsədlərini əlaqələndirmək üçün bu bölmənin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, istiqamətləndirilməsi və bəzən də nəzarət edilməsinə istiqamətlənmiş dövlətin iqtisadi siyasəti (məsələn, vergitutma, əməkhaqqının, faiz dərəcəsinin, qiymətlərin tənzimlənməsi və s.) aiddir.

Müasir şəraitdə dövlətin nəinki özəl bölmənin inkişafına şərait yaradan infrastruktur bölmələrin və sosial yönümlü obyektlərin yaradılmasına, həm də bəzi sənaye istehsallarının inkişafına investisiya qoyuluşları həyata keçirməsinə zərurəti yaranır. Bu əsasən özəl bölmə tərəfindən iri sənaye layihələrinin reallaşdırma imkanlarının məhdud olması ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, Azərbaycanda sənayenin inkişafının təmin edilməsində dövlət investisiyalarının əhəmiyyəti böyükdür və bu investisiyaların özəl bölmənin inkişafına təsirinin nəzərə alınması vacibdir. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi, sənaye siyasəti işlənilib hazırlanarkən özəl bölmənin kifayət qədər uğurla inkişaf etdirə bilmədiyi sənaye sahələri dəqiq müəyyən edilməli və dövlət investisiyaları bu sahələrə yönəldilməlidir. Bu zaman, iqtisadi inkişafı məhdudlaşdıran disproporsiyaların aradan qaldırılması üçün dövlət tərəfindən tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Belə ki, ölkədə sənaye sahələrinin rəqabətqabiliyyəti əlaqədar sahələrin mövcudluğu ilə bağlı olur. Buna görə də, sənaye siyasəti ayrı-ayrı sənaye sahələrinin əlaqəli inkişafını nəzərə almalı və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən sahənin inkişafının digər sahələrin inkişafına təsiri müəyyən etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin sənayenin inkişafında dövlət müəssisələrinin yaradılması hesabına bilavasitə iştirakı və birbaşa investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilmə mexanizminin müəyyən olunmasının bu iştirakın səmərəliliyi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dövlətin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarların səmərəliliyi özəl bölməyə nisbətən aşağı olur. Məsələn, amerika iqtisadçısı Nikolas Stern qeyd edir ki, özəl sektorun dövlət orqanlarına nisbətən bazardakı tələbin xüsusiyyətləri və bu tələbin ödənilməsi üçün malik olduğu imkanlar haqqında məlumatı çoxdur, dövlət planlaşdırılması prosesində səhvin baş verməsi imkanı bazar mexanizminə nisbətən böyük olur, dövlət müəssisələrində özəl müəssisələrə nisbətən qərarların qəbulunun çevikliyi aşağıdır, işə və innovasiyaya olan zəruri stimullar, xərclər üzərində nəzarətin səviyyəsi, iqtisadi səmərəlilik dövlət müəssisələrində özəl müəssisələrə nisbətən aşağı olur və s. bu kimi amillər hesabına dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının səmərəliliyi aşağı olur [2]. Bununla belə, dövlətin iqtisadiyyatda bilavasitə iştirakının təkmil mexanizminin tətbiqi qeyd edilən amillərin mənfi təsirinin azaldılmasına səbəb olar. Fikrimizcə, ölkədə inkişaf institutlarının formalaşdırılması, dövlət və özəl bölmənin əməkdaşlığı formasında dövlət investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, özəl bölmənin investisiya qoyuluşlarının güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi və digər səmərəli metodlardan istifadə edilməsi qeyd edilən mənfi halların məhdudlaşdırılmasına səbəb olar.

Sənaye siyasətinin qarşısında duran əsas məqsədlərin reallaşdırılmasında vergi siyasəti mühüm rol oynayır. Sənayenin rəqabətqabiliyyətinə təsir göstərən vergi vasitələrinə mənfəət, əmlak, yol vergisinin aşağı salınması, investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsini stimullaşdıran vergi güzəştlərinin tətbiqi və s. aiddir. Vergilər qiyməti formalaşdıran əsas element olduğundan onun səviyyəsinin dəyişməsi ölkədə qısamüddətli dövrdə sənaye müəssisələrinin gəlirlərinə, uzunmüddətli dövrdə isə sənaye məhsullarına olan tələbin həcminə təsir gösərir. Bu baxımdan, vergilərin azaldılması ölkədə istehsal edilən məhsulların qiymətə görə rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ölkədə sənayenin rəqabətqabiliyyətinin formalaşmasında pul-kredit alətləri əhəmiyyətli rol oynayır. Pul-kredit alətləri ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynamaqla sənayenin prioritet sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması məqsədini daşıyır. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının zəif inkişaf etdiyi və bazar mexanizminin sərbəst pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsi və bölüşdürülməsi imkanlarının məhdud olduğu keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət, kredit axınlarının strukturuna təsir etməklə sənayenin prioritet istiqamətlərinin inkişafını güzəştli şəkildə maliyyələşdirə bilər.

Son illərdə ölkədə iqtisadi artımın və sənayenin inkişafının əsas mənbəyi neft və qaz ehtiyatlarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi olmuşdur. Belə ki, 2007-ci ildə neft hasilatı 2000-ci ilə nisbətən 3 dəfə, qaz hasilatı isə 2 dəfə artmışdır. Bu artımın əsas hissəsi son illərdə baş vermişdir. Eyni zamanda, dünya bazarında neftin qiyməti 2000-ci ilin yanvar ayında 26,9 ABŞ dollarından 2007-ci ilin sentyabr ayında 79,4 ABŞ dollarına qədər artmış və qiymətlərin daha da yüksəlməsi gözlənilir. Belə şəraitdə ölkəyə iri həcmli neft gəlirləri daxil olmağa başlamışdır və bu gəlirlər qeyri-neft sektorunun inkişafının maliyyələşdirilməsinə imkanlar yaradır. Fikrimizcə, hazırda Azərbaycanda emal sənayesinin inkişafı sahəsində iri miqyaslı tədbirlər həyata keçirmək üçün dövlətin imkanları artmaqdadır və bu dövlətin sənaye siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Fikrimizcə, dövlətin sənaye siyasəti aşağıdakı məqsədlərin əldə edilməsinə yönəldilməlidir:

1. Sənaye müəssisələrində iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə. Sənaye siyasəti ölkədə iqtisadi resurslardan səmərəli istifadənin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir. Çünki sənaye müəssisələrinin davamlı rəqabət üstünlükləri məhz iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə imkanlarına malik olduqda yaranır. Bunun üçün dövlət sənaye müəssisələrində xərclərin aşağı salınması, yeni müəssisələrin, yeni məhsulların, yeni fəaliyyət növlərinin, yeni istehsal və reallaşdırma metodlarının yaradılması, texniki tərəqqi və innovasiya üçün mühitin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidir.

2. Sənaye müəssisələrinin davranışlarının optimallaşdırılmasına kömək etmək. Dövlətin sənaye siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri sahəyə giriş və çıxışın sərbəstliyini yüksəltmək, innovasiyaya stimulu artırmaq, firmalar arasında rəqabətin müəyyən səviyyəsinin dəstəklənməkdən ibarət olmalıdır.

3. Sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkədə əlaqədar sahələrin inkişafından asılı olduğundan dövlət sahələrarası əlaqələrin təkmilləşdirilməsi və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsini dəstəkləməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatının strukturunun müasir tələblər baxımından qurulması, müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində konkret addımlar atılır ki, bu da davamlı inkişaf imkanlarını genişləndirir. Dünya maliyyə böhranının Azərbaycana təsirini azaltmaq məqsədilə 2009-cu ildə ölkə hökuməti antiböhran proqramı işləyib hazırlanmış və antiböhran tədbirlərini müəyyənləşdirilmişdir. Bu tədbirlər içərisində ixraçatçı müəssisələrə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, antiinhisar, sahibkarlar üçün güzəştli kreditlər və s. bu kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət dəstəyi ilə bazar prinsiplərinə xas olan iqtisadiyyatın diversifikasiyası, modernizasiyasının sürətləndirilməsi, elmi tutumlu sənaye sahələri və emal müəssisələrinin inkişafı nəticəsində çoxsahəli, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat yaratmaq mümkündür. Bu islahatların həyata keçirilməsi üçün insan amili və innovasiyaların rolu artırılmalı, Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək ixtisaslı kadrlar və müasir texnologiyalarla təmin edilməsidir.

Nəticə

Müasir dövrdə ölkədə sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- sənayenin strukturunun optimallaşdırılması, mülkiyyət hüququnun qorunması, müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, informasiya aşkarlığı və təbii inhisar məhsullarının qiymətlərinin tənzimləmə metod və sistemlərinin yaxşılaşdırılması üçün təşkilati və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

- bergi sistemində islahatların aparılması. Bu islahatların əsasını prioritet sahələrdə istehsalın səmərəliliyinin zəruri səviyyəsini təmin edən vergi dərəcələrinin və vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi tədbirləri təşkil etməlidir;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən səmərəli şəkildə tənzimlənməsi. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər prioritet sahələr üzrə yerli sənaye məhsulları istehsalçılarının daxili bazarda rəqabətqabiliyyətini təmin edən idxal tariflərinin müəyyənləşdirilməsi, ixracın güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi və sığortalanması sisteminin yaradılması, ixrac yönümlü məhsulların beynəlxalq sertifikatlaşdırılmasına köməklik edilməsi və s. bu kimi məsələləri əhatə etməlidir;

- daxili bazarda yerli sənaye məhsuluna tələbin artırılması. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlərə tender yolu ilə dövlət satınalmalarında yerli istehsalçılara üstünlük verilməsi, bu satınalmaların şərtləri yerli istehsalçılar baxımından sərfəli etməklə yanaşı, bu şərtlərin

daimi sərtləşdirilməsi, bazar infrastrukturunun və lizinqin inkişaf etdirilməsi və s. məsələlər aid olmalıdır;

- idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi. Müasir dövrdə sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri menecmentin səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, dövlət ölkədə idarəetmə kadrlarının hazırlanması, dövlətin sənaye fəaliyyətinin səmərəli tənzimlənmə mexanizminin hazırlanması, korporativ idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu kimi tədbirlər həyata keçirməlidir.

Bütövlükdə, dövlətin sənaye siyasəti rəqabətqabiliyyətli sənaye müəssisələrinin formalaşması üçün bütün zəruri tədbirləri əhatə etməlidir. Çünki kompleks tədbirlər həyata keçirmədən sənayenin inkişafına yönəldilən vəsaitlərin səmərəliliyini təmin etmək mümkün deyil və buna görə də, yuxarıda qeyd edilən məsələlərin nəzərə alınması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. М.Н.Тодаро. Экономическое развитие. М.: ЮНИТИ. 1997, 527 с.
2. Nicolas Stern. The economics of development: A survey. Economic Journal, №99, September, 1989, p.48.
3. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. М.: Международные отношения, 1993. 896 с.
4. «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanı.
5. «Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanı

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

i.e.n., dos. Heydər HƏSƏNOV*

XÜLASƏ

Qlobal maliyyə böhranının özəlliklərinin araşdırılması və böhranın Azərbaycana təsirinin müəyyənləşdirilməsi mühüm aktualıq kəsb edir. Qlobal iqtisadi böhranın üç tərkib hissələrini göstərmək olar: 1) ABŞ borc öhdəlikləri piramidasının qurulması; 2) maliyyə əməliyyatlarının virtuallaşması və maliyyə bazarının real sektordan təcrid olunması; 3) indiki istehsal ukladının iqtisadi artım imkanlarının daralması nəticəsində maliyyə kapitalının dəyərsizləşməsi.

Məlumdur ki, ABŞ-da istehlak həmişə yüksək olmuşdur. Dünya məcmu milli məhsulun 20 %-dən çoxunu istehsal etdiyi halda, ABŞ dünya məcmu milli məhsulun 40 %-ə qədərini istehlak edir. Sual oluna bilər yaranan fərq nə ilə örtülür? Cavab aydındır- **dolların emissiyası hesabına**. Dolların emissiyası isə təbii olaraq maliyyə bazarlarında dolların inflyasiyasına rəvac verir. Dolların inflyasiyası bütün dünyanı dollarla nominallaşmış qiymətli kağızları satmağa və avro, yuan və iyena ilə nominallaşmış qiymətli kağızları almağa vadar edir.

Acar sözlər: Qlobal maliyyə böhranı, maliyyə əməliyyatlarının virtuallaşması, Tobin vergisi, biznesin etik problemləri

Azərbaycan da dünyanın bir hissəsi olduğundan bu böhrandan yan keçə bilməz. Pul qıtlığı bizdə də deflyasiyanın yaranması ilə müşahidə olur. Qlobal böhranın mənfi fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün deflyasiya nəticəsində iqtisadiyyatın əksər sahələrində rentabellik

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Menecment” kafedrası

səviyyəsi aşağı düşdüyündən sahibkar gəliri və ayrı-ayrı işgüzar təşkilatlardan tutulan vergilərin həcmi aşağı düşəcəkdir. Dövrüdəki pulun ucuz olması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunan yenidən maliyyələşmə dərəcəsi endirilməlidir. Digər tərəfdən vergi dərəcələrinin də aşağı salınmasına baxılmalıdır. Ucuz kredit siyasəti kommersiya banklarının likvidliyini artırmaqla iqtisadi aktivliyin artmasına rəvac verəcəkdir. İndiki böhran şəraitində qızılın qiyməti günü-gündən artır. Zənnimizcə, Azərbaycan da valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsini bu metalın alınmasına xərcləməlidir. Azərbaycan valyuta ehtiyatlarının müəyyən hissəsini xarici bazarlarda ucuzlaşmış texnologiyaların lisenziyalarının əldə olunmasına, iri infrastruktura layihələrinə (əsasən əmək tutumlu layihələrə) və həmişə dəyərdə olan, uzun müddət keyfiyyət parametrlərini saxlayan və iqtisadi artım dövründə bahalaşan sənaye məhsulları xammallarının alınmasına, xərclənməlidir.

Bəşəriyyətin ən yüksək nailiyyətlərindən biri pulun kəşfidir. Cəmiyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada pul “münasibətlərin qurulması” vasitəsi kimi çıxış etməsin. İqtisadi inkişaf tsiklindən asılı olaraq pulun çoxluğu və qıtlığı eyni dərəcədə ümumi axara progressiv və ya regressiv təsir göstərir.

Hal-hazırda baş verən global maliyyə sistemi böhranının üç tərkib hissəsi vardır: 1) ABŞ borc öhdəlikləri piramidasının qurulması; 2) maliyyə əməliyyatlarının virtuallaşması və maliyyə bazarının real sektordan təcrid olunması; 3) indiki istehsal ukladının iqtisadi artım imkanlarının daralması nəticəsində maliyyə kapitalının dəyərsizləşməsi.

Dünya maliyyə böhranı ABŞ və digər ölkələrdə pul qıtlığına gətirib çıxarmışdır. İpoteka bazarında tədiyyə qabiliyyətinin aşağı düşməsi 2007-ci ilin yazından başlayaraq əsas maliyyə bazarlarında möhtəkirliyi gücləndirmiş və investorları səhm və daşınmaz əmlakdan əmtələrə (neftə, metallara və qızıla) üz tutmağa sövq etmişdir. Bu tendensiyanın davam etməsi əksər nəhəng bank və transmilli korporasiyaların bazar kapitallaşmasını və son nəticədə birja indekslərini 40-50 % aşağı salmışdır. Son 5-6 ay ərzində isə 100 nəhəng şirkət və bankların itkiləri 3 trln. dollara çatmışdır [1.s.2] .

Azərbaycan Respublikasının prezident İ. Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2008- ci ilin sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına həsr olunmuş iclasında qeyd etmişdir ki, “dünyanı bürümüş maliyyə və iqtisadi böhran böyük çətinliklər gətirmişdir. Müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyat tənəzzülə uğrayır, müəssisələr dayanır, işsizlik artır və ölkələr böyük problemlərlə üzləşirlər”.

Amerikalıların öz borc öhdəlikləri vasitəsilə qurduqları maliyyə piramidasının dağılması və maliyyə möhtəkirliklərinin real sektordan təcrid olunması bir daha təsdiq edir ki, kimsə tərəfindən alınan borc özünün xüsusi vəsaitindən çox olmamalı və mənfəət normasını artırmağa yardımçı olmalıdır. Borc kapitalı ilə xüsusi kapital arasında nisbət ikincinin xeyrinə olmalıdır. Yalnız belə olduqda iqtisadi subyektin tədiyyə qabiliyyətli olması haqqında fikir söyləmək olar.

İqtisadi tarixdən bəllidir ki, böhran həmişə maliyyə möhtəkirlikləri, maliyyə köpükləri və köhnəlmiş istehsaldan azad olan maliyyə kapitalının əhəmiyyətli hissəsinin dəyərdən düşməsi ilə müşayiət olunur. Bu mərhələ böhrandan salamat qalmış maliyyə kapitalının yeni texnologiyalarda həqq olunan zaman qurtarır. Deməli, indiki dövr həm də yeni texnoloji ukladında və yeni iqtisadi artımın uzun müddətli fazasına keçiddir. Real sektora keçən böhran yeni texnoloji ukladın dünya iqtisadiyyatında tam şəkildə bərqərar olmasından sonra qurtara bilər. Yeni texnoloji ukladın formalaşması iqtisadi dövrlük baxımından 3-7 illik müddəti əhatə edə bilər.

Bəzi iqtisadçılar haqlı olaraq neoleberal inkişaf modeli fəsadlarının qlobal maliyyə böhranına səbəb olmasını göstərir. Fikrimizcə, neoleberal inkişaf modelinə alternativ kimi milli proteksionizmin çıxması da səhv olardı.

Bizə azad dünya iqtisadiyyatı şəraitində böhran və münafişə potensialını tənzimləyə biləcək geniş konseptli siyasət lazımdır. Artıq Avropanın siyasi partiyaları və digər ölkələrin ictimaiyyəti iri maliyyə axınlarına “**Tobin vergisi**”nin (vergi növü Nobel Mükafatı laureatı Ceyms Tobinin şərafinə adlandırılmışdır və dünya iqtisadiyyatında aparılan bütün valyuta əməliyyatlarından müəyyən miqdarda faiz tutulmasını nəzərdə tutur) tətbiq olunmasını tələb edirlər. Qeyd olunan verginin tətbiqi proqram xarakterli işlərin görülməsinin birinci addımı kimi də dəyərləndirmək olar.

İndiki iqtisadi böhran neoliberal modelə söykənən dünya maliyyə sistemi paradigmasının dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Hal-hazırda maliyyə bazarlarında müxtəlif riskli əməliyyatlar etməklə tez mənfəət qazanma vərdişi özünün son səviyyəsinə çatmışdır. Məhz buna görə dünya maliyyə sistemi paradigmasının dəyişməsi çətin və ağırlı olaçardır. Təkcə, onu nəzərə almaq lazımdır ki, son 20- ildə ABŞ-da korporativ gəlirlərin yarısından çoxu maliyyə sektorundan əldə olunmuş və kapitalın əsas kütləsi fond bazarında cəmləşmişdir (dünyada bu kapitalın real sektora sərmayə qoymaq üçün demək olar ki, yer qalmamışdır). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, səhmlərin arxasında dayanaqlı biznes durduqda onlarla uğurla alver etmək olar. Bazar başa düşdükdə ki, səhmlərin arxasında şişirdilmiş rəqəmlərdir və ya heç nə dayanmır, onda səhmlərin qiymətdən düşməsi baş verir. Enmələr təkrarlandıqca ölkələrin, şirkətlərin və vətəndaşların illərlə yığıdığı valyuta ehtiyatları və digər sərvətləri qısa zaman kəsiyində dəyərdən düşür. Fikrimizcə, vəziyyətdən çıxış üçün yeni maliyyə sistemində maliyyə- real sektora xidmət göstərməklə qazanc gətirməyi bacarmalıdır.

Amerika dövlətinin və 20 əsas ölkənin qəbul etdikləri antiböhran tədbirlər paketi dünya maliyyə bazarına əlavə pul vəsaitlərinin axıdılmasını və iri bankların apardıqları əməliyyatlara nəzarətin gücləndirilməsini nəzərdə tutur[2.s.3]. Artıq əksər dövlətlər tərəfindən banklara və nəhəng istehsal şirkətlərinə edilən maliyyə yardımı 2 trln. dolları keçmişdir. Pulun iqtisadiyyata sürətlə axıdılması üçün bütün siyirtmələr açılmışdır. Edilmiş maliyyə yardımları maliyyə və real sektorda müflisləşmə və iflasların zəncirvari reaksiya almasının qarşısının alınmasına, işsizliyin artmasının və ayrı-ayrı ölkələrdə sosial partlayışların qarşısının alınmasına yönəlmişdir.

Əksər dövlətlər tərəfindən maliyyə böhranına tez bir zamanda reaksiya verilməsi dünyada iqtisadi kollapsın qarşısını almışdır. Maliyyə və real sektora maliyyə yardımlarının edilməsi “boşalmış su hövzəsinə suyun tökülməsinə” bənzəyir və ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərə bu hövzədə üzməyə bərabər imkanlar yaradır.

Məlumdur ki, ABŞ-da istehlak həmişə yüksək olmuşdur. Dünya məcmu milli məhsulun 20 %-dən çoxunu istehsal etdiyi halda, ABŞ dünya məcmu milli məhsulun 40 %-ə qədərini istehlak edir. Sual oluna bilər yaranan fərq nə ilə örtülür? Cavab aydındır- **dolların emissiyası hesabına**. Dolların emissiyası isə təbii olaraq maliyyə bazarlarında dolların inflyasiyasına rəvac verir. Dolların inflyasiyası bütün dünyanı dollarla nominallaşmış qiymətli kağızları satmağa və avro, yuan və iyena ilə nominallaşmış qiymətli kağızları almağa vadar edir.

Digər tərəfdən, dünyadakı məcmu tələbin 40%-i Amerikaya məxsus olması mahiyyət etibarilə başqa mühüm məsələni ortaya qoyur. **Bu boyda iri həcmli bazarı qoruyub saxlamaq dünya ölkələrinə sərfəlidir ya yox? Əlbəttə, sərfəlidir.**

Yaponiya, Çin, Avropa və xammal istehsal edən dövlətlər məhsullarını təklif etdikləri bu bazarı qorumağa məhkumdular. İndiki vəziyyətdə Amerika bazarını əvəzləyəcək başqa bir

iri həcmli bazar yoxdur və yaxın perspektivdə heç arzuolunan da deyil. Buna görə bu bazarı müdafiə etmək digər ölkələr üçün həyati vəzifə borcudur. Amerikada formalaşan tələbi indiki vəziyyətdə saxlamaq üçün və öz istehsallarını stimullaşdırmaq üçün xammal istehsal edən dövlətlər (əsasən neft istehsal edən ölkələr) və Çin, Avropa ölkələri, Yaponiya, Rusiya və Hindistan ABŞ-a borc verməlidirlər və verirlər də. Amerika dövlətinin borc öhdəliklərinin önəmli hissəsi Çinə (720 mlrd dollar), Yaponiyaya (585 mlrd dollar), və neft istehsal edən dövlətlərə məxsusdur. Onlar indiki maliyyə böhranı zamanı Amerikaya borc verməsələr əvvəl verdikləri kreditlərin qaytarılması şübhə altında olar (faizlərdən söhbət belə getmir). Qapalı dairə alınır: dünya Amerika borc öhdəlikləri piramidasının girovuna çevrilmişdir.

Zənnimizcə, bu piramidanı dağıtmaq və 13 trilyon dollar ABŞ dövlət borcunu qaytarmaq üçün biz yaxın zamanda dolların devalvasiyasının şahidi olacağıq: ucuzlaşmış borcu Amerika üçün qaytarmaq daha asan olacaqdır. Artıq Amerikanın öz maliyyə problemlərini başqa ölkələrin çiyinə atmaqla həll etmə kursunun rüşeymləri görünür. Başqa cür ola da bilməz: ABŞ indiki zamanda dolların hegimon rolundan istifadə etməklə öz milli maraqlarını qoruyur. Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika dövlətinin qəbul etdiyi antiböhranlı paketin maliyyələşməsinə istifadə etdikləri pul vəsaitini məhz institusional investorlar kimi çıxış edən ölkələr, xarici banklar, investisiya fondları təqaüd və sığorta şirkətləri Amerikanın borc öhdəliklərini almaqla verirlər. **Dolların ucuzlaşması, uçot dərəcəsinin aşağı salınması ilə aparılan ucuz kredit siyasəti, kommersiya banklarının ehtiyat normalarının aşağı salınması və bankların fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi Amerika iqtisadiyyatına öz bəhrəsini qısa zaman kəsiyində (9ay-1 il ərzində) göstərmişdir.**

Ucuzlaşmış ABŞ mallarının ixrac potensialının artması iqtisadiyyatın dirçəlməsinə zəmin yaradır. Bunun reallığa çevrilməsi isə Amerika şirkətlərinin mənfəətlə işləməsinə, korporativ qiymətli kağızların bazar məzənnəsinin, əsas birja indekslərinin və dövlət büdcə gəlirlərinin artmasını, büdcə kəsirinin aşağı salınmasına və alınmış dövlət borclarına xidmət etməni yüksəldir.

İqtisadi aktivliyin artması əsas yanacaq daşıyıcılarının qiymətinin artmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Neftin qiymətinin artmasında Amerika dövləti özü maraqlı olmalıdır. Bir tərəfdən Amerikanın borc öhdəliklərinin əsas alıcıları neft ixrac edən ölkələrdir. Amerikaya kredit vermək üçün isə bu dövlətlər neftdən kifayət qədər gəlir əldə etməlidirlər. Digər tərəfdən, ABŞ-a özünün neft sahəsində ixtisaslaşan transmilli şirkətlərini çətin maliyyə vəziyyətindən çıxartmalıdır.

Qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq valyuta sistemində də təsirsiz ötürməmişdir. Son dövrlərdə ayrı-ayrı mütəxəssis və siyasi xadimlər tərəfindən dolları əvəzləyə biləcək “amero”dan, qızıl standartdan, regional valyutalardan danışirlar. Yenidən “Brettonvud” valyuta sistemində qayıtmaq da olar. Əlbəttə, müxtəlif gözlənilməyən səbəblər üzündən bu və ya digər ssenari baş verə bilər. Amma təxirəsalınmaz tədbirlərin ilk nəticələri onu göstərir ki, ABŞ dövləti **puldan müasir silah** kimi gözəl istifadə edə bilir.

Zənnimizcə, beynəlxalq səviyyədə tələbi böyük olan Amerika iqtisadiyyatının saxlanılmasına və dirçəlməsinə yönələn siyasət dollara digər valyutalarla rəqabət aparmaqda üstünlük verir. Biz yaxın perspektivdə dolların digər əsas valyutaları beynəlxalq bazardan sıxışdırıb çıxarmasının və çoxlu sayda zəif milli iqtisadiyyatların dollarlaşmasının şahidi olacağıq.

Beynəlmilləşmiş maliyyə böhranının dar çərçivədə mənzərəsi budur. Azərbaycan da dünyanın bir hissəsi olduğundan bu böhrandan yan keçə bilməz. Pul qıtlığı bizdə də deflyasi-

siyanın yaranması ilə müşahidə olur. Qlobal böhranın mənfi fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət artırılmalıdır:

1. Deflyasiya nəticəsində iqtisadiyyatın əksər sahələrində rentabellik səviyyəsi aşağı düşdüyündən sahibkar gəliri və ayri-ayrı işgüzar təşkilatlardan tutulan vergilərin həcmi aşağı düşəcəkdir. Bunun qarşısını almaq üçün ölkədə mövcud olan kredit dərəcələri rentabellik səviyyəsinə uyğun və ya aşağı olmalıdır. Dövrüydəki pulun ucuz olması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunan yenidən maliyyələşmə dərəcəsi endirilməlidir. Digər tərəfdən vergi gərəclərinin də aşağı salınmasına baxılmalıdır. Ucuz kredit siyasəti kommersiya banklarının likvidliyini artırmaqla iqtisadi aktivliyin artmasına rəvac verəcəkdir. Şübhəsiz, iqtisadi artım inflyasiya ilə müşayiət olunur- bu iqtisadi aksiomadır. Deflyasiyanı inflyasiya əvəz etdikdən sonra bahalı pul siyasətinə keçmək olar.

2. Yerli kommersiya banklarının xarici bank və digər kredit təşkilatlarından aldıkları borclar onların aktivlərinin çox az hissəsini təşkil etməlidir. Mərkəzi Bankın idarə heyətinin sədri E.Rüstəmovun sözlərinə görə 2009- cu ildə kommersiya bankları xarici kreditlər üzrə 1.5 mlrd. dollar ödəməlidirlər. Bütünlüklə isə yerli banklar 2,5 mlrd dollar xarici borclar (onların məcmu öhdəliklərinin 25%-i qədər) cəlb etmişlər.

3. Kommersiya banklarının likvidliyini artırmaq üçün dövlət maliyyə yardımları siyasətini davam etdirməlidir. Artıq 2008-ci ilin sonlarında dövlət tərəfindən kommersiya banklarına 400 mln. manat yardım göstərilmişdir. Sözsüz ki, cari ildə də bu siyasəti davam etdirmək üçün daha çox dövlət vəsaiti tələb ediləcəkdir. Bununla bərabər kommersiya banklarının ehtiyat normaları aşağı salınmalıdır. Dövlət maliyyə yardımlarının müəyyən hissəsinin birbaşa iri biznes strukturlarına daxil etmək məsələsi gündəmdə olmalıdır. Eyni zamanda kommersiya banklarında olan əmanətlərin bütün məbləği (heç bir şərt qoyulmadan) dövlət tərəfindən sığortalanmalıdır.

4. İndiki böhran şəraitində qızılın qiyməti günü-gündən artır. Gözləmə mövqeyində olan iri investorlar bütün dünyada qızıla üstünlük verirlər. Zənnimizcə, Azərbaycan da valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsini bu metalın alınmasına xərcləməlidir. Elə vəziyyət yarana bilər ki, bir neçə qızıl unsiyasına indi qiymətdə olan daşınan və daşınan əmlak almaq olar.

5. Azərbaycan valyuta ehtiyatlarının müəyyən hissəsini xarici bazarlarda ucuzlaşmış texnologiyaların lisenziyalarının əldə olunmasına, iri infrastruktura layihələrinə (əsasən əmək tutumlu layihələrə) və həmişə dəyərdə olan, uzun müddət keyfiyyət parametrlərini saxlayan və iqtisadi artım dövründə bahalaşan sənaye mənşəli xammalların- volframın, molibdenin, xromun, sinkin, qalayın, misin, civənin, osminin, kompazit materialların, paslanmayan polad lövhələrin və s. alınmasına, xərclənməlidir. Alınmış xammalların bir qismini ölkə ərazisində anbarlaşdırmaq mümkündür. Qısa zamanda qiymət bahalaşandan sonra bu xammalları xarici bazarlarda reallaşdırmaq və ölkənin maliyyə ehtiyatlarını qorumaq mümkündür.

6. Yerli istehsalçıları stimullaşdırmaq üçün manatın devalvasiyası qaçılmazdır. Amma bu tədbir qlobal maliyyə böhranından asılı olaraq 1-2 il ərzində aparılmalıdır.

7. Dünya maliyyə böhranı Rusiyanı, Ukraynanı və digər qonşu ölkələri ağışuna aldığından bu ölkələrdə işləyən Azərbaycan vətəndaşlarının bir hissəsinin ölkəyə qayıtması danılmazdır. Onların məşgulluq məsələsini həll etmək üçün özləri ilə gətirdikləri pul vəsaitinin kiçik biznesdə və fermer təsərrüfatlarının yaradılmasına sərf olunması üçün təxirəsalınmaz təşkilati və iqtisadi tədbirlər görülməlidir.

8. Maliyyə böhranın fəsadlarını azaltmaq üçün ölkədə kommersiya banklarının bir birilə və istehsal şirkətləri ilə qovuşması və udulması prosesinə start verilməlidir. Ölkədə 5-7 iri kommersiya bankına dövlət tərəfindən himayə edilməli və ölkə ərazisində onların filialları

yaradılmalıdır. Bankların iri maliyyə-sənaye qruplarında və holdinqlərdə birləşməsi həvəsləndirilməli və bunların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti dövlət tərəfindən nəzarəti gücləndirilməlidir.

9. İstər sovet dövründə, istərsə də ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində qeyri-formal iqtisadiyyatda cəmləşmiş işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq və kapital iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasına köməklik etmişdir. İndiki turbulent iqtisadi vəziyyətdən çıxmaq üçün qeyri-formal sektorda cəmləşmiş potensial üzə çıxarılmalı və leqallaşması üzrə işlər görülməlidir.

Qlobal maliyyə və iqtisadi böhran şəraitində biznesin etik problemləri həm bütünlükdə cəmiyyəti, həm də onun müxtəlif qruplarını narahat edir. Belə ki, bu problem ümumbəşəridir və konkret olaraq insanlığın taleyi ilə əlaqədardır.

Müasir biznesdə aşağıdakı etik problemlərin mövcudluğu iqtisadi böhranın yaranmasına zəmin yaratmışdır:

- xəsislik;
- hesabatlarda və yoxlamalarda faktların qəsdən göstərilməməsi, qeyri-səhih informasiyaların təqdim edilməsi;
- qiymətlərin qəsdən yüksəldilməsi, yaxud işgüzar danışıqların aparılması zamanı birbaşa aldatma;
- təşkilatın ağır vaxtlarındakı müzakirələr zamanı rəhbərlərin ona zərər gətirə biləcək həddən artıq özünəinam nümayiş etdirməsi;
- işlərin və məhsulların aşağı keyfiyyəti;
- nə qədər qeyri-etik və ədalətsiz olsa da rəhbərliyə danışıqsız tabe olmaq;
- şəxsi maraqlar və korporasiya maraqları arasındakı ziddiyyət;
- kəskin qiymətqoyma;
- bu və ya digər işin yerinə yetirilməsi zamanı günahsız və köməksiz insanların qurban verilməsi;
- qeyri-etiklik atmosferində işçilərin öz etiraz və narazılıqlarını bildirmələrinin qeyri-mümkünlüyü;
- iş yerindən, iş yoldaşlarından, korporasiyanın fondlarından alınan hər hansı əşyanın geri qaytarılmaması;
- korporasiya rəhbərlərinə külli miqdarda bonusların verilməsi;
- öz vəzifələrinin icrasını ləngitməklə korporasiyanı vaxt və maddi itkilərə məruz qoymaq və s.

Biznesdə etikanın ən çox tədqiq olunan problemləri aşağıdakılardır: korporativ və universal etikalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr; biznesin sosial məsuliyyəti; ümumi etik prinsiplərdən konkret qərarların qəbul edilməsində istifadə; təşkilatın etik səviyyəsinin yüksəldilməsi qaydaları; dini və mədəni dəyərlərin iqtisadi fəaliyyətə və biznes etikasına təsiri [3.s.57].

Biznes etikasını ənənəvi olaraq makroetika və mikroetikaya bölünür. Makroetika dedikdə cəmiyyətin sosial və iqtisadi makrosubyektlərinin: korporasiyaların, dövlətin və cəmiyyətin bütünlükdə, o cümlədən ayrı-ayrı hissələri ilə birlikdə qarşılıqlı mənəvi münasibətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən biznes etikasını başa düşülür; mikroetika isə mənəvi subyekt kimi korporasiyadaxili, korporasiyalararası və onların işçiləri, o cümlədən səhmdarlar arasındakı mənəvi münasibətlərin tədqiqidir.

Mütəxəssislər makrosubyektlər arasındakı mənəvi münasibətlər sisteminin iki: üfüqi və şaquli səviyyələrini fərqləndirirlər. Üfüqi səviyyədə müxtəlif korporasiyaların eyni xarakterli

subyektlər arasındakı mənəvi münasibətlərə baxılır: şaquli səviyyədə isə müxtəlif xarakterli və cəhətli subyektlər arasındakı mənəvi münasibətlər öyrənilir. Bu səviyyə korporasiya və dövlət, korporasiya və bütünlüklə cəmiyyət (yaxud onun qrupları), korporasiya və ətraf mühit arasındakı münasibətlər aiddir [4, s.56-57].

Biznes etikası iqtisadi institutların formalaşdırılmasına, peşəkarların biznesdə fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir. Cəmiyyətin iqtisadi institutları birbaşa mənəviyyata müdaxilə edirlər və bu nöqtəyi nəzərdən də biznes etikasının makrosəviyyəsinin əhəmiyyətini dəyərləndirmək çətindir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bir çox insanlar sahibi olduqları mənəvi dəyərləri işlədikləri təşkilatda mövcud olan şəraitin təsiri altında güzəştə gedirlər. Bu zaman həmin təşkilatda etik münasibətləri tənzimləyən dəyərlər sistemi - onu korporativ etika da adlandırırlar, mühüm rol oynayır.

Korporativ etika universal etikadan fərqli olaraq təşkilatın fəaliyyət xüsusiyyətləri və məqsədləri ilə, həmçinin həmin idarədə tarixən formalaşmış stereotip tərzlə şərtlənir. Müəssisə ayrıca insan kimi müxtəlif hərəkətverici qüvvələr tərəfindən idarə edilir, həmçinin müəyyən qorxu, tabu, bəzən də irrasional fəaliyyət mexanizmi də mövcuddur ki, bu haqda çox vaxt danışılır.

İşgüzar ünsiyyətdə «yuxarıdan-aşağı», daha doğrusu rəhbərliklə tabeçilikdəkilər arasındakı münasibətləri, etikanın qızıl qaydasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: «Çalışın tabeçiliyinizdəkilərlə qurduğunuz münasibət, rəisinizdən gözlədiyiniz münasibətə bənzəsin.» İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti və uğuru çox hallarda rəhbərin öz işçilərinə qarşı istifadə etdiyi etik norma və prinsiplərdən asılıdır. Norma və prinsiplər dedikdə xidmət zamanı hansı hərəkətlərin etik cəhətdən məqbul, hansının isə qeyri-məqbul olduğu nəzərdə tutulur. Bu normalar ilk növbədə idarəetmə prosesində qəbul olunan sərəncamların nəyin əsasında verilməsinə, işgüzar ünsiyyəti müəyyən edən xidməti intizamın necə təzahür etməsinə aiddir [5, s.123-124].

Rəhbər və tabeçilikdəkilər arasında işgüzar ünsiyyət etikası pozulduqda kollektivdə insanların əksəriyyəti özlərini narahat, mənəvi cəhətdən müdafiəsiz hesab edirlər. Rəhbərin işçiyə münasibəti işgüzar ünsiyyətin bütün xarakterinə təsir edir, çox halda isə onun əxlaqi-psixoloji iqlimini müəyyənləşdirir. İlk növbədə, məhz bu səviyyədə əxlaq etalonları və davranış qaydaları formalaşır.

Müasir biznes təşkilatının rəhbərliyi qəbul etdikləri sərəncamların formasına etika nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirməlidirlər. Sərəncamların forması aşağıdakı kimidir: əmr, xahiş, sual. Əmrlərdən adətən fəvqəladə hallarda və yaramaz işçilərin tənbehində istifadə edilir. Xahişlərdən isə sırası vəziyyətlərdə, yəni cari işlərin yerinə yetirilməsində istifadə olunur. Bu halda rəhbər və işçinin münasibətləri qarşılıqlı etibar və ehtirama əsaslanır. Suallar isə konkret cari məsələlərin icrası zamanı aydınlaşdırılma məqamları ilə bağlı olur. Bu zaman da nəzakət qaydalarına diqqət yetirmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. www./publications/marketing_section.ru
2. www.rbk.ru
3. Шимшилов С. Стратегия современного предпринимательства и социального развития корпораций. М.: Дашков и К*, 2004, 246с.
4. Якутин Ю.В. Интегрированные корпоративные структуры: развитие и эффективность. М., 2005, 340 с.

5. Спивак В.А. Корпоративная культура. Теория и практика. СПб: Питер, 2001. 174 с.

AZƏRBAYCANIN ENERJİ GÜVƏNLIYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Dr. Qadir BAYRAMLI*

Hər bir ölkə üçün enerji güvənliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fasiləsiz, münasib qiymətlərlə, etibarlı və müxtəlif mənbələrdən enerji təminatı məsələsi dövlətlərin ən çox önəm verdiyi məsələlərdən hesab edilir. Daxili mənbələr hesabına enerji güvənliyini təmin edə bilən dövlətlər isə daha çox üstünlüyə malikdirlər. Belə dövlətlər sırasında yer tutan Azərbaycan Respublikası zəngin və çeşidli enerji mənbələrinə sahibdir. Müasir dövrdə Azərbaycanın enerji mənbələri arasında neft və təbii qaz kimi bərpa edilməyən enerji mənbələri və bu mənbələrdən təmin edilən yanacaq ilə işləyən istilik elektrik stansiyaları elektrik enerjisi istehsalında daha çox paya sahibdirlər.

Belə ki, 2008-ci ildə ölkədə 20.2 milyard kVt/saat elektrik enerjisi istehsal edilmiş və bu miqdarın 18 milyard kVt/saatlıq qismi Azərbaycan DRES (gücü 2400 MVt), Şirvan DRES (1050 MVt), Şimal DRES (550 MVt), Sumgayıt IEM -2 (220 MVt), Sumgayıt IEM-1 (150), Bakı IEM-1 (206 MVt) kimi istilik elektrik stansiyalarında, qalan qismi isə su elektrik stansiyalarında istehsal edilmişdir.†

Bərpa edilməyən enerji mənbələrinin daha çox paya sahib olmasına baxmayaraq gələcəkdə alternativ və bərpa edilən enerji mənbələrinin payının artırılması ölkənin enerji güvənliyi və iqtisadiyyatın inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İndiki dövrdə Azərbaycanın bərpa edilən enerji mənbələri arasında hidroenerji mənbələri daha əhəmiyyətlidir. Ölkənin hidroenerji mənbələri (çayları) ərazi üzrə geyri-bərabər paylanmışdır. Azərbaycanın dağlarında uzunluğu ən azı 10 km olan minlərlə çay axır. Respublikanın 800-ə yaxın çayının uzunluğu 10 km-dən 100 km-ə qədərdir, 23 çayın uzunluğu 100 km-dən çoxdur. Azərbaycan çaylarının potensial hidroenergetika ehtiyatları ildə təqribən 16 milyard kVt. saatdır.‡ Onların əsas hissəsi Kür (1515 km) və Arazın (1072 km) payına düşür. Kürün üzərində -- Mingəçevir (Cənubi Qafqazda ən böyük SES-dir), Şəmkir, Yenikənd, Varvara, Araz üzərində -- Naxçıvan iri hidroelektrik stansiyaları işləyir.

Son dövrlərdə (xüsusilə 2000-ci ildən sonra) Azərbaycanda bölgələrin elektrik enerjisi ilə təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə mini su elektrik stansiyalarının tikilməsi sətərlənmişdir. Azərbaycan Respublikası sənaye və energetika Naziri Natiq Əliyev kiçik su elektrik stansiyalarının qurulması ilə əlaqədar aşağıdakıları söyləmişdir: “Azərbaycan təbii qaz müharibələrinə cəlb edilməməsinə baxmayaraq ölkədə hər şeydən əvvəl həyata keçiriləcək işlərdən biri istifadə edilməyən hidroenerji mənbələrinin qiymətləndirilməsidir. Ölkənin neft və qaz ehtiyaclarının yerli mənbələr hesabına ödənilməsinə baxmayaraq Azərbaycan hökuməti tək bər mənbəyə (neft və qaza) güvənməməlidir. Azərbaycanda artıq 16 min su elektrik stansiyası işə salınmış və hökumət tərəfindən hazırlanan proqrama görə daha 100 ədəd bu cür stansiya tikiləcəkdir. Yəni elektrik enerjisi istehsalında ölkənin bütün çaylarının gücündən istifadə ediləcəkdir”. Mini su elektrik stansiyalarının elektrik enerjisi

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Türk Dünyası İşlətmə” fakültəsinin müəllimi

† Azərbaycan Rəqəmlərlə, <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/012.shtml>

‡ “Su ehtiyatları”, http://www.economy.az/az/01_economy/index.php#enrg,

istehsal etməsi ilə ölkədə hər il 850 min ton mazuta qənaət ediləcəkdir.* Digər tərəfdən su elektrik stansiyalarının istilik elektrik stansiyalarını əvəz etməsi ətrafa atılan tullantıları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa kömək edəcəkdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji sisteminin ölkənin əsas enerji sistemi ilə əlaqəsinin olmaması orta və kiçik su elektrik stansiyalarının bu bölgədə tikilməsini zəruri hala gətirmişdir.

Su elektrik stansiyalarından başqa bərpa olunan mənbələr əsasında işləyən külək, günəş enerjisi və biokütlə ilə işləyən elektrik stansiyalarının da tikilməsi mümkündür. Azərbaycanın təbii şəraiti və coğrafi mövqeyi nəzərə alındıqda ölkədə külək enerjisinin potensialının 800 MVt-a yaxın olduğunu söyləmək mümkündür və bu potensialdan istifadə edilməsi 2.4 milyard kV/saat əlavə elektrik enerjisi istehsalını təmin edə bilər. Bu isə ildə 1 milyon ton kömürə ekvivalent yanacağa qənaət edilməsi və daha önəmlisi xeyli tullantının (xüsusilə ozon təbəqəsini zədələyən karbon qazının) atmosferə buraxılmasının qarşısının alınması deməkdir †.

Qeyd etmək lazımdır ki, külək enerjisinin potensialı Azərbaycan üzrə qeyri bərabər paylanmışdır. Ölkədə 2002-ci ildə Azərbaycanın bərpa olunan enerji resurslarının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş və aşkar olunmuşdur ki, Abşeron yarımadası iri həcmdə külək enerjisi potensialına malikdir. Uzunmüddətli küləyin orta sürəti 6 m/san-dan artıqdır ki, bu da külək enerjisi üçün əlverişli texniki-iqtisadi potensialın olmasını göstərir.‡

Abşeron yarımadasında və turizm baxımından böyük potensiala malik olan Bakı və Abşeron arxipelaqlarında tikiləcək turizm obyektlərində külək enerjisindən istifadə daha böyük səmərə verə bilər.

Külək enerjisindən istifadə üçün lazım olan avadanlığın başlıca olaraq inkişaf etmiş ölkələrdən gətirilməsi istehsal ediləcək enerjinin maya dəyərini yüksəltdiyindən bu cür avadanlığın istehsalının ölkədə təşkil edilməsi imkanları nəzərdən keçirilməlidir.

Müasir dövrdə önəmli alternativ enerji mənbələrindən birisi kimi qiymətləndirilən günəş enerjisi tükənməzlik və potensialının böyüklüyü nöqtəyi nəzərdən diqqəti cəlb etməkdədir. Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti günəş enerjisindən istifadə etməklə elektrik və istilik enerjisinin istehsalını artırmağa geniş imkanlar açır. Belə ki, günəşli saatların miqdarı il ərzində ABŞ-da və Orta Asiya ölkələrində 2500—3000 saat, Rusiyada 500-2000 saat, Azərbaycanda isə 2400—3200 saatdır. Günəş enerjisindən istifadənin inkişafı Azərbaycanın bir çox rayonlarında enerji problemini qismən həll edə bilər. Son zamanlar dünyanın bir sıra qabaqcıl dövlətlərində Fotovodtaik Proqramının (FVP) geniş şəkildə tətbiq olunmasına başlanmışdır. Azərbaycanın bu Proqrama cəlb olunması regionda belə tip enerji sistemlərinin tətbiqində mühüm rol oynaya bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, günəş stansiyalarının effektivliyi ölkənin təbii iqlim şəraitindən və coğrafi mövqeyindən asılıdır. Belə ki, bir il ərzində 1m² yer səthinə düşən günəş enerjisinin miqdarı ABŞ-da 1500-2000 kVts, Rusiyada 800-1600 kVts, Fransada 1200-1400 kVts, Çində 1800-2000 kVts və Azərbaycanda 1500-2000 kVts təşkil edir. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisinə düşən günəş şüalarının miqdarı digər ölkələrlə müqayisədə üstünlük

* А.Шепель, *Мировая гидроэнергетика и перспективы ее развития в Азербайджане*, http://www.azeri.ru/papers/zerkalo_az/44832/, 29 .04. 2009.

† “Azərbaycan Cumhuriyeti’nde alternatif ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasına dair

Devlet Programı”, http://www.aarhuscenter.az/uploads/prezident_serencamlari/462.doc, Er.tarihi: 20.05.2009.

‡ А.Шепель a.g.m

təşkil edir ki, bu da günəş enerjisindən istifadənin tətbiqinə sərmayələrin cəlb edilməsinin səmərəlilik meyarlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər.*

Alternativ enerji mənbələri arasında önəmli yerə sahib olan mənbələrdən biri də biokütlə enerjisidir. Azərbaycan Respublikasında sənaye, kənd təsərrüfatı və sosial xidmət sahələrinin sürətli inkişafı biokütlədən istifadə etməklə enerji istehsalı üçün yeni imkanlar açır. Ölkədə biomaddələrin aşağıdakı mənbələri mövcuddur:

- yanma qabiliyyəti olan sənaye tullantıları;
- meşə təsərrüfatı və ağac emalı sahələrinin tullantıları;
- kənd təsərrüfatı məhsulları və üzvi birləşmə tullantıları;
- məişət və kommunal sahələrinin tullantıları;
- neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş sahələrdən alınan tullantılar.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal tullantılarının tərkibinin çox hissəsini biokütlə maddələri təşkil edir. Həmin biokütlə maddələrindən elektrik enerjisinin istehsalında istifadə olunan bioqaz, biomaye və bərk biokütlənin alınması mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında hər il tullantıların zərərsizləşdirilməsi poliqlonlarına 2,0 milyon tondan çox bərk məişət və istehsalat tullantıları atılır. Bakı və ölkənin iri sənaye şəhərlərində ictimai binaların qızdırılmasındakı çətinlikləri aradan qaldırmaqda bərk məişət və istehsalat tullantılarının utilizasiya olunması (emal edilməsi) həmin problemlərin qismən aradan qaldırılmasını təmin etmiş olardı.† Artıq bir çox Avropa ölkələrində bu problemin həlli yolları tapılmışdır. Belə ki, əhalisi sıx olan ərazilərdə zibilyandırma zavodları tikilməklə, orada məişət tullantıları yandırılır. Zibillərin yandırılmasından alınan enerji hesabına ətrafdakı yaşayış məntəqələri istilik və elektrik enerjisi ilə təmin edilir. Yandırılmış tullantıların qalıqlarından isə gübrə kimi torpaqların münbitliyini artırmaq məqsədilə geniş istifadə olunur. Göründüyü kimi, kompleks əhəmiyyəti olan belə zavodların tikilməsi Azərbaycan üçün də çox zəruridir.

Respublikanın bərpa olunan enerji mənbələri arasında termal suların müəyyən potensiala malik olduğunu geyd etmək lazımdır. Azərbaycan Geologiya İdarəsinin məlumatına görə termal sular qrupuna 200-dən çox su daxildir ki, bunların da bir çoxu yüksək temperaturdadır.‡ Bir çox ölkələrdə belə termal sular binaların qızdırılmasında, və istixanalarda enerji mənbəyi kimi istifadə edilir. Abşeron, Lənkəran-Astara, Gəncə, Gəlbəcər, Naxçıvan, Qarabağın müxtəlif bölgələrində mövcud olan termal bulaqlardan istilik mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlər enerji güvənliyi baxımından Azərbaycan üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin önəmli olduğunu göstərməkdədir. Alternativ enerji mənbələrinin inkişafının zəruriliyi Sumqayıt Elektrik Stansiyasının açılış mərasimində iştirakı zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də bəyan edilmişdir. "Biz növbəti illərdə həm ənənəvi stansiyaların tikintisi, eyni zamanda, alternativ enerji mənbələrinin yaradılması işində çox ciddi çalışmalıyıq. Bu məqsədlə lazımi tədbirlər görülür. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin yaradılması üçün bütün lazımi tədbirlər görülür. Gələcə ildən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun hesabına və dövlət büdcəsi hesabına Azərbaycanda kütləvi şəkildə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri yaradılacaqdır.

* a.g.m.

† a.g.m.

‡ M. Əliyev, "Azərbaycan İqtisadiyyatının Formalaşması və İnkişaf Problemləri", Bakı, 2002, s.387

Bununla bərabər, biz bütün - həm xarici, həm daxili, yerli investorları bu sahəyə investisiya qoymağa dəvət edirik. Çünki bu, çox gəlirli və Azərbaycan üçün çox lazımlı sahədir. Bu, həm bizə böyük üstünlük verəcəkdir, eyni zamanda, neftimiz, qazımız daha da böyük həcmdə ixrac ediləcəkdir. Bu, eyni zamanda, Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərəcəkdir. Eyni zamanda, biz bütün resurslarımızdan səmərəli istifadə edəcəyik*".

Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi məsələsinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə ölkə prezidenti tərəfindən müafiq sərəncam da imzalanmışdır. Həmin sərəncamda külək, günəş, biokütlə və geotermal enerjisinin istehsalı imkanlarının öyrənilməsi və tətbiqi üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Sənaye və Energetika Nazirliyinə 1 (bir) milyon manat, külək enerji ehtiyatlarının, eyni zamanda dağ çaylarının enerji potensialının öyrənilməsi və kiçik su elektrik stansiyalarının geniş tətbiqinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan "Azərənərgi" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 1 (bir) milyon manat məbləğində vəsaitin ayrılması öz əksini tapmışdır.† Bu sərəncam alternativ enerji mənbələrinin istehsalı cəlb edilməsi məsələsinin həlli baxımından önəmli addımların atılması deməkdir.

Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyinin Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin böyük perspektivə malik olduğunu göstərməkdədir.

Alternativ enerji mənbələrinin ənənəvi enerji mənbələrindən istifadənin məhdud olduğu bölgələrdə inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi Azərbaycanın sənaye və energetika naziri Natiq Əliyev tərəfindən qeyd edimişdir. Nazirin fikrincə, "Alternativ enerji mənbələrini Azərbaycanın əsasən elektrici ötürücü xətlər və qaz çəkilməsi mümkün və əlverişli olmayan uzaq rayonlarında inkişaf etdirməliyik"‡ Nazir iki il əvvəl verdiyi başqa bir müsahibəsində 1-5 MqV gücündə kiçik SES-lərlə əlaqədar layihələrin həyat keçirilməsinə özəl şirkətlərin cəlb edilməsinin vacib olduğunu qeyd etmişdir.§

Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin böyük gələcəyi vardır. Mövzudan bəhs edilən mənbələrdən səmərəli istifadə edilməsi, ayrılan vəsaitlərin diqqətlə xərclənməsi, alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən istifadə edilməsi və müvafiq kadrların hazırlanması mühüm nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Beləliklə:

- Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə milyonlarla ton mineral yanacağa qənaət etməyə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, ölkənin nefti, neft məhsulları və təbii qazı daha böyük həcmdə ixrac ediləcəkdir.

* "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Sumqayıt Elektrik Stansiyasının açılış mərasimində iştirak edib", <http://az.trend.az/capital/pengineering/1583672.htm>, 20.11.2009

† Azərbaycan Prezidenti alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında sərəncam imzalayıb, <http://az.trend.az/news/official/chronicle/1581500.html>, 16.11.2009

‡ **Alternativ enerji mənbələri Azərbaycanın uzaq regionlarında inkişaf etdirilməlidir**, <http://www.azregionaldevelopment.az/news/localnews/print:page,1,707-alternativ-enerji-m601nb6011601ri.html>, 23.09.2009

§ **Natiq Əliyev: "Azərbaycan regionda elektrik enerjisinin ixracatçısına çevrilmək niyyətindədir**, http://www.interfax.az/az/index.php?option=com_content&task=view&id=6114&Itemid=9, 01.09.2007

- Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və bu mənbələrin istilik elektrik stansiyalarını əvəz etməsi ətrafa atılan tullantıları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmağa kömək edəcəkdir.
- Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji sisteminin ölkənin əsas enerji sistemi ilə əlaqəsi kəsilmişdir və Naxçıvanın enerji ilə təmin edilməsində orta və kiçik su elektrik stansiyalarının tikilməsi önəmli rol oynayacaqdır.
- Azərbaycanın son zamanlar dünyanın bir sıra qabaqcıl dövlətlərində tətbiq olunan Fotovodtaik Proqramına (FVP) cəlb olunması regionda belə tip enerji sistemlərinin tətbiqində mühüm rol oynayacaqdır.
- Külək enerjisindən istifadə üçün lazım olan avadanlığın başlıca olaraq inkişaf etmiş ölkələrdən gətirilməsi istehsal ediləcək enerjinin maya dəyərini yüksəltdiyindən bu cür avadanlığın istehsalının ölkədə təşkil edilməsi külək enerjisindən daha səmərəli istifadə etməyə kömək edə bilər.
- Abşeron yarımadasında və turizm baxımından böyük potensiala malik olan Bakı və Abşeron arxipelaqlarında tikiləcək turizm obyektlərində külək enerjisindən istifadə daha böyük səmərə verə bilər.
- İqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal tullantılarının tərkibinin çox hissəsini biokütlə maddələri təşkil etdiyindən həmin biokütlə maddələrindən elektrik enerjisinin istehsalında istifadə olunan bioqaz, biomaye və bərk biokütlənin istehsalı önəmli bir alternativ enerji mənbəyindən istifadəni mümkün hala gətirəcəkdir.
- Azərbaycan Respublikasında hər il müvafiq poliqonlara atılan 2,0 milyon tondan çox bərk məişət və istehsalat tullantıları utilizasiya olunması (emal edilməsi) zamanı əldə edilən istilik Bakı və ölkənin dəğər iri sənaye şəhərlərində ictimai binaların qızdırılmasındakı çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev M. **Azərbaycan İqtisadiyyatının Formalaşması və İnkişaf Problemləri.** Bakı, 2002.
2. <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/012.shtml>
3. http://www.azeri.ru/papers/zerkalo_az/44832/,
4. http://www.economy.az/az/01_economy/index.php#enrg,
5. <http://az.trend.az/capital/pengineering/1583672.htm>, 20.11.2009
6. <http://www.azregionaldevelopment.az/news/localnews/print:page,1,707-alternativ-enerji-m601nb601l601ri.html>,
7. http://www.aarhuscenter.az/uploads/prezident_serencamlari/462.doc

ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ АНТИКРИЗИСНОЙ АДАПТИВНОЙ МОДЕЛИ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

к.э.н., доц. Муслим ИБРАГИМОВ*

АННОТАЦИЯ

Рассмотрены понятие адаптации в сельскохозяйственном управлении, причины, обуславливающие необходимость применения адаптивного управления в сельскохозяйственном производстве, функции органов, осуществляющих адаптивное управление. Главной же задачей данного исследования является определение эффективности структурных реформ, на уровне производственной единицы, которое означает создание такой структуры собственности и организации, которая не только отвечала бы изменяющимся условиям, но и была бы эффективна.

Ключевые слова: адаптивное управление, аграрное производство, институциональная регрессия, страхование, вертикально-горизонтальные аграрно-интегрированные предприятия

Главной задачей аграрных реформ является определение эффективности хозяйственных функций на уровне производственной единицы, по сути дела это означает создание такой функционально-производственной модели хозяйственной формы собственности и организации, которая бы отвечала изменяющимся условиям с точки зрения своевременной адаптации к изменяющейся институциональной среде. В то же время, для получения эффективных моделей управления аграрным производством в условиях кризиса целесообразно разрабатывать комплекс моделей в соответствии с современными методами управления воспроизводственным процессом в сельском хозяйстве.

Исследования, посвященные совершенствованию управления, на предприятиях различных отраслей экономики в основном затрагивают задачи эффективности управления с точки зрения взаимосвязи и взаимообусловленности отдельных структур. Решение таких задач наиболее актуально для предприятий в рамках, которых существуют принципы межотраслевой интеграции, эффективность, которой зависит прежде всего, от адаптивности не только предприятий, но и целых отраслей между собой.

Само по себе, термин «адаптивность» широко используется в науке и практике, причем в различных толкованиях и, часто без точного определения. Немало разнообразия смысловой нагрузки этого термина и в отраслях науки, связанных с сельскохозяйственным производством. Но в теории управления термин «адаптация» имеет достаточно определенное, устоявшееся содержание, которое уходит своими корнями в кибернетику. Например, адаптация – это «процесс изменения параметров и структуры системы, а управляющих воздействий на основе текущей информации с целью достижения определенного, обычно оптимального, состояния системы при начальной неопределенности и изменяющихся условиях работы» [1]. Применительно к адаптивному управлению в аграрном секторе можно трактовать адаптивность как процесс изменения параметров и структуры управления производственным процессом агроэкосистемы на основе текущей информации с целью получения максимальной ее эффективности, при изменяющихся условиях функционирования.

Основной причиной появления нового, принципиально отличного от хорошо известных, методов управления природно-производственными процессами являются различия, которые носят качественный характер и не могут быть нивелированы простой

* АГЭУ

трансформацией величины управляющих параметров. В.В. Кузьменко, выделяет наиболее существенные параметры, такие как:

- а) невозможность в широких масштабах исключить из технологии стохастические колебания погодных факторов;
- б) экономическая нецелесообразность попыток исключить влияние погодных и биологических стохастических факторов на конечные результаты производства;
- в) большие различия в продолжительности воспроизводственного процесса, ведущие к качественным изменениям в управлении;
- г) отсутствие алгоритмизированного аппаратно контролируемого описания производственного процесса в живых организмах, а тем более в их сообществах;
- д) наличие значительных индивидуальных особенностей каждого хозяйства, без учета которых тиражирование технологий невозможно.

В современный период учащение кризисных явлений приводит к усилению параметров, имеющие чисто мегэкономический характер, который возникает за пределами внутренней производственной системы. Кроме того, возникает усиление параметра являющийся под воздействием институциональной регрессии. Так, кризис в аграрном производстве может возникнуть при изменении мировых цен на сельскохозяйственную и продовольственную продукцию вследствие обстоятельств конъюнктуры рынка на основе перекрестного спроса или же различных катаклизмов. Касательно регрессии, само поведение экономических агентов таково, что оно всегда направлено на разрешение институциональной регрессии. Таким образом, в структуре адаптивных моделей должны находиться модели принятия решений, а точнее должен быть очерчен диапазон действий, позволяющий, так или иначе, разрешать институциональные регрессии. В самом деле, как показывают исследования в условиях кризиса скорость экономических реформ в малой степени отражается на изменениях ВВП и производства. В то же время, воздействие обеспеченности ресурсами, структурные отраслевые диспропорции в агропромышленном производстве, а также институционального потенциала региональных администраций, оцениваемого по доле занятых на малых предприятиях, количеству предприятий, доле теневой экономики в доходах, производстве, занятости и инвестиционной привлекательности региона, было намного сильнее.

Исторически адаптивное управление сложилось таким образом, что в чистом виде в технике оно не встречается без элементов замкнутого управления, что обусловлено требованиями контроля результата для улучшения надежности управляющей системы.

Многие исследователи включают в содержание термина «адаптивность» страхующие блоки замкнутого управления, что является, в некоторой степени, излишним. Методологически более точно в таком случае говорить о смешанных адаптивно-замкнутых системах управления. С помощью управления без обратной связи можно исключать влияние некоторых внешних возмущений, при условии, что обратная связь известна и может быть смоделирована функция взаимодействия управляемой системы и возмущающего фактора. Для устранения влияния непредсказуемых возмущений необходимо использовать управление с обратной связью. В сфере сельскохозяйственного производства эти функции корректировки принятых решений осуществляются руководителем.

Существуют три общих свойства, которые в совокупности характеризуют процесс адаптации.

1. Рабочие характеристики всей системы находятся под постоянным контролем в процессе управления.

2. Наблюдаемое поведение выражается в виде некоторого показателя качества или числовой характеристики, которые оцениваются количественно.

3. Если показатель качества изменился, то для того, чтобы он достиг вновь оптимального значения, изменяются параметры устройства управления, что приводит к изменению параметров всей системы.

Следуя известным принципам, все адаптивные системы можно разделить на следующие типы [3].

1. Пассивные адаптивные системы, которые выполняют свои функции при значительных возмущениях управляющих параметров без изменения своей структуры.

2. Системы с адаптацией по выходному сигналу, изменяющие свои характеристики по информации, задающейся в определенном факторе.

3. Экстремальные системы, автоматически настраивающиеся на поиск экстремума нескольких заданных функций от данных переменных.

4. Системы с адаптацией переменных – системы, которые способны управлять набором входных переменных или преобразовывать их.

5. Системы с адаптацией характеристик – системы с возможностью изменения функции качества системы или ее модификации.

В силу значительной продолжительности производственного процесса и существенной зависимости его результата от большого количества случайных факторов адаптивные методы управления могли бы дать максимальный эффект именно в сельском хозяйстве. В аграрном производстве имеется достаточно много примеров управления всех типов как разомкнутых, замкнутых, так и адаптивных. Так, большинство крупных целевых программ имеют основные отличительные черты разомкнутого управления. Конечно, элементы анализа результатов выполнения программ имели место, но реальные изменения в процессе управления, как правило, не производились. Достоинствами такого типа управляющих систем является их логическая простота и дешевизна. Большинство аграрных управляющих систем относится к замкнутому типу, особенно на республиканском и районном уровне. По итогам года проводится анализ полученных результатов и на ежегодных совещаниях производится корректировка управления в соответствии с правилами использования обратной связи [4].

Традиционно завершение сельскохозяйственного года сопровождается подведением итогов и корректировкой разработанных планов проведения работ. Но при такой схеме управления даже не стоит вопрос научно обоснованного анализа оперативного реагирования на факторы, изменяющие в процессе производства свои значения. Все отдается на откуп жизненному опыту конкретного руководителя. Конечно, в определенном смысле личностное оперативное управление несет черты адаптивного управления, но стихийность этого процесса, иногда консервативность, волюнтаризм, отсутствие системы не позволяют говорить о нем как о методике. Инерционность мышления руководителя приводит к значительному снижению эффективности управления. Изменившийся объем информации, на основании которого принимает решения руководитель аграрного предприятия, динамика ее изменения, инвариантность принятия решения со значительным различием в стоимостной оценке привели к тому, что сумма расходов на внедрение системы адаптивного управления приблизилась к средней величине потерь при выборе неоптимального решения. Причем, сумма потерь имеет тенденцию к

росту, а стоимость системы адаптивного управления будет непрерывно снижаться. Непростым является вопрос и о методах построения адаптивных управляющих систем. В ряде работ предлагается путь построения математической модели объекта, разработки вариантов управления с целью выбора наилучшего путем подбора управляющих параметров. Имеются методы выбора лучшего варианта управления при воздействии стохастических параметров как на весь плановый период, так и для его корректировки в узловых точках [5,6]. Поскольку рассматриваемые явления стохастичны и часто нелинейны, то модели, реализующие адаптивное управление в аграрном производстве, могут иметь только имитационную базу.

На основе принципов адаптивного управления строится концепция адаптивного управления агропромышленным комплексом. На уровне управления АПК региона, так же как и для управления, аграрным производством в отдельных хозяйствах выделяются общие признаки, которые позволяют классифицировать управление как адаптивное.

В особенности такая проблема актуальна для аграрно-интегрированных формирований. В наших исследованиях при анализе аграрных производственных организаций по виду хозяйственных отношений было выявлено, что на сегодняшний день более эффективно оперируют совместно-производственные предприятия, т.е. по мере развития аграрных отношений в стране проглядываются признаки концентрации и укрупнения предприятий.

Сложность получения необходимой информации по деятельности аграрно-интегрированных производственных формирований не позволяет на практике определить эффективность данной структуры, но в то же имеется возможность определить эффективность функционирования, которая достигается посредством определения эффективности входящих в него предприятий. Экономическая эффективность характеризуется относительной величиной, представляющей соотношение экономического эффекта и авансированных затрат, которые показывают чем в принципе располагают те или иные производственные единицы в каждом периоде. В принципе для определения экономической эффективности применимо отношение прибыли к имеющимся активам, в интеграционно-производственном формировании определяется эффект от участия каждого участника в технологической цепочке при использовании всех активов формирования или так называемую интегральную экономическую эффективность.

В последние годы взаимоотношения между сельскохозяйственными предприятиями и предприятиями перерабатывающей промышленности сложились таким образом, что они часто не отвечают их взаимным интересам. Каждый из участников данного взаимодействия рассматривает риски возможного невыполнения обязательств. В большинстве случаев в таком взаимодействии даже в пределах агрохолдинга выявляются риски соотношения цены и такая проблема относится ко всем участникам взаимоотношения. Поэтому совершенствование экономических отношений в аграрно-интегрированных формированиях предполагает оптимизацию внутренних расчетных цен за продукцию и услуги, с помощью которых всем предприятиям таких формирований обеспечиваются примерно равные экономические условия хозяйствования. В связи с этим возникает необходимость путем дифференциации цен установить такие показатели совокупной рентабельности для каждого участника интегрированного формирования (сельскохозяйственного, перерабатывающего, сервисного и торгового предприятия), чтобы разница в них была минимальной. Под показателем совокупной рентабельности понимается отношение массы прибыли к совокупной оценке затрат каждого

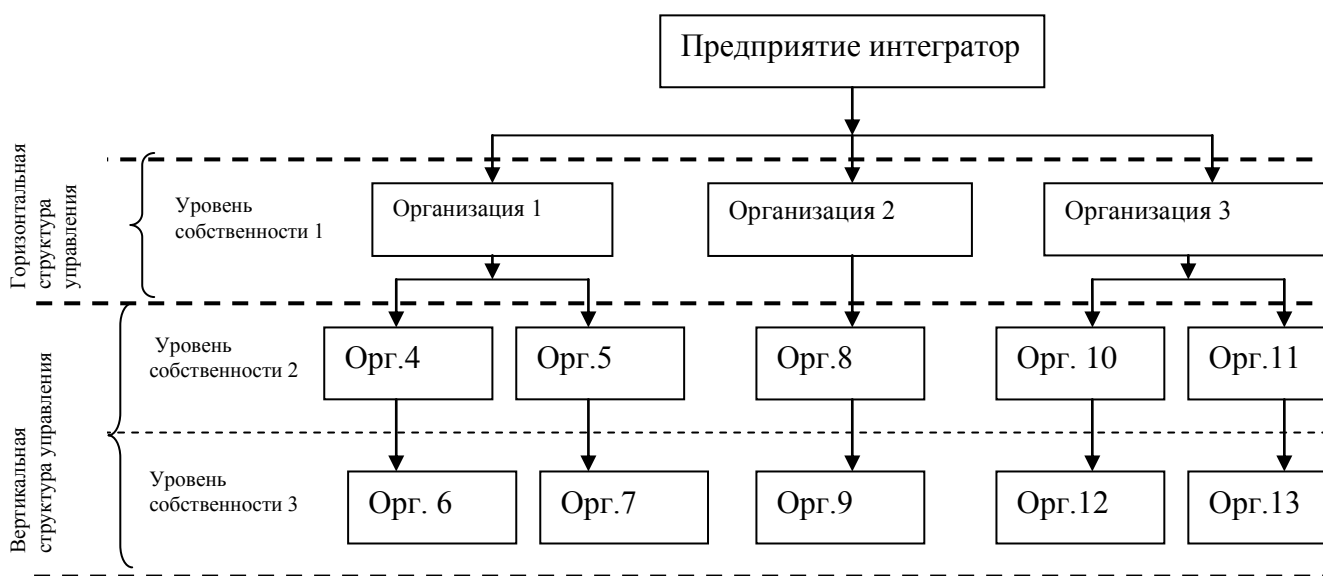
участника интегрированного формирования, определяемых исходя из нормативов, учитывающих природно-экономические условия, обеспеченность основными производственными фондами, трудовыми и другими ресурсами. Наибольшая эффективность аграрно-интеграционного производственного формирования достигается при наличии вертикально-горизонтальной структуры, которая, по сути, в большей степени будет отвечать чисто адаптации при наличии замкнутого типа управления

Данный подход также выгоден из-за различий в мотивах интеграции предприятий с сельским хозяйством. Так, диверсификация бизнеса, является кратковременной по своей сути и тогда при изменении внешних условий произойдет отток капитала из сельского хозяйства. Использование вертикально-горизонтальной интеграции позволит как при диверсификации бизнеса, так и при вертикальной интеграции несельскохозяйственных предприятий усилить устойчивость путем снижения или повышения уровней собственности.

Схему вертикально-горизонтальной структуры собственности можно представить следующим образом, так в соответствии с представленным рисунком 1. видно, что каждая организация в соответствии доли капитала и уровня собственности располагается на различных иерархиях управленческой структуры.

Рисунок 1

Схема вертикально-горизонтальной структуры аграрно-интеграционного формирования

И, кроме того, при изменении определенных условий какая-либо организация может менять свое место в результате продажи части контрольного пакета тем самым, снижая уровень собственности по отношению к предприятию-интегратору.

Выше представленные моменты являются актуальной проблемой для Азербайджана, т.к. на сегодняшний день в аграрном секторе республики наибольшее распространение получила модель производственно-торговой организации с участием банковского капитала типа холдингов. Во многих странах с рыночной экономикой наибольший статус интеграции межотраслевых взаимодействий получило формирование финансово-промышленных групп. По своей сути, ФПГ является наиболее приемлемой

структурой межотраслевой интеграции, кроме того, по этой причине ФПГ по внутренней организации могут развиваться как в горизонтально-вертикальной интеграции, т.е. обслуживая единый производственный цикл, так и объединять предприятия одной отрасли. По отношению к аграрному сектору наибольший эффект выявляется при диверсифицированной или конгломератной интеграции, т.е. в составе ФПГ участвуют предприятия и организации относящиеся к самым различным отраслям и комплексам и не связанные между собой технологическими ориентациями. В принципе в данной ситуации выше приведенная методика также применима при использовании модели ФПГ.

В деятельности аграрно-интеграционного формирования наибольшее значение имеет проблема экономического управления деятельностью предприятия. В то же время экономическое управление текущей деятельностью предполагает использование известных методов воздействия на производственно-финансовые и экономические процессы аграрно-интегрированного производственного формирования через планирование, ценообразование, финансирование и кредитование, экономическое стимулирование. Однако в рыночных условиях роль этих методов, оставаясь главной, становится недостаточной. Она должна быть усилена организацией мониторинга, прежде всего ценового, совершенствованием финансового менеджмента, внутреннего и внешнего аудита и другими направлениями формирования и развития рыночной деятельности. При этом нужно иметь в виду, что главным критерием эффективности производства и коммерческой деятельности хозяйствующего субъекта в рыночных условиях является прибыль.

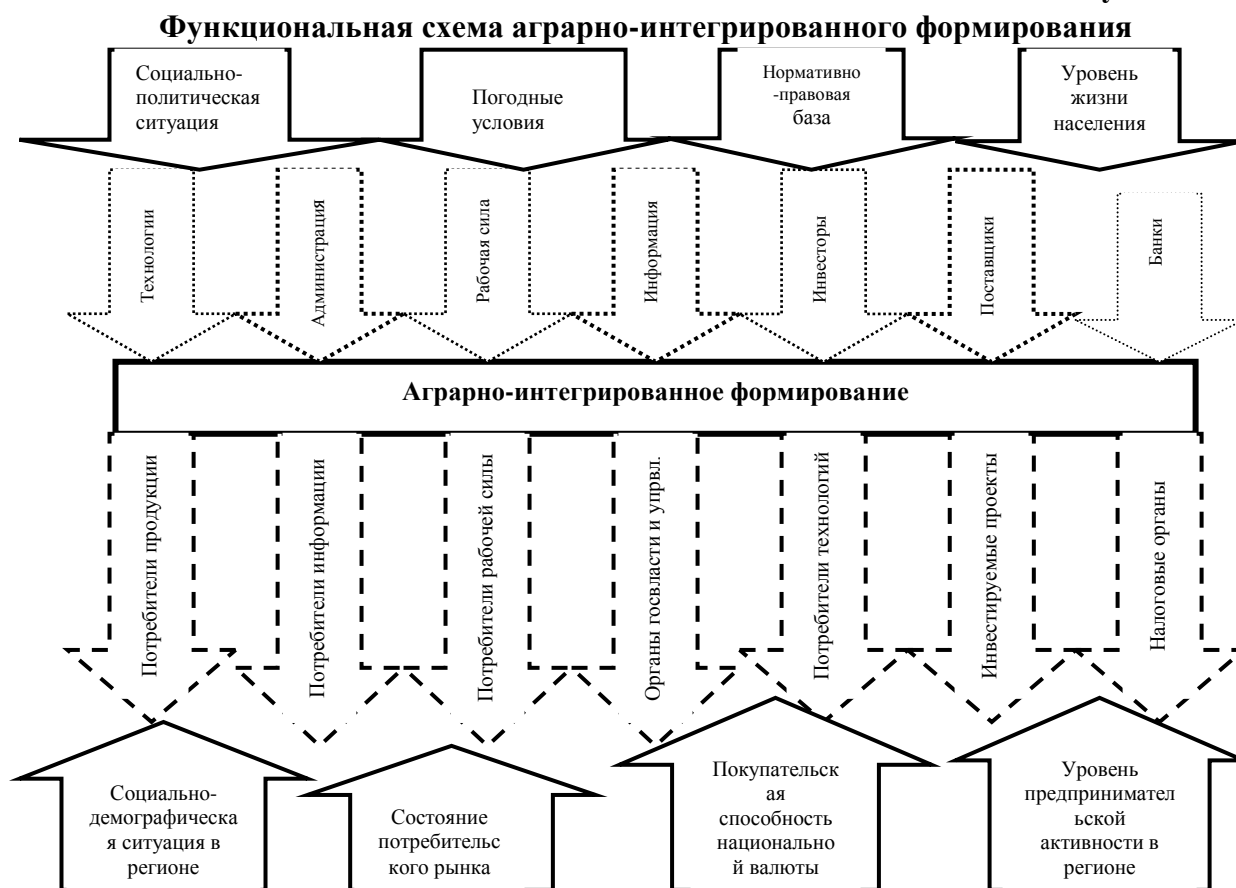
Прибыльному производству в аграрно-интегрированном формировании будет способствовать создание планирующей системы хозяйствования, при которой все участники работают в единой технологической и организационной цепи со стимулированием от общего конечного результата. При такой системе хозяйствования каждая структура интегрированного формирования будет стремиться не к максимальному повышению цен на каждом этапе получения промежуточной продукции, а к максимальному снижению издержек на промежуточных этапах и к максимальной прибыли на конечном этапе – реализации продовольственной продукции.

Функционирование аграрно-интегрированного производственного формирования, участники которых сохраняют свою хозяйственную самостоятельность, предполагает их равновыгодное сотрудничество. В противном случае их развитие становится невозможным. Поэтому регулирование обменных отношений, которые обслуживаются расчетными ценами, становится для них весьма актуальным.

Наиболее приемлемым при определении расчетных цен является принцип равномерного распределения прибыли на единицу капиталоемкости продукции, обеспечивающей всем участникам аграрно-интегрированного формирования одинаковые условия для расширенного производства. На рисунке 2. изображена обобщенная схема функционирования производственного предприятия, осуществляющего деятельность в условиях реального или возможного взаимодействия с его основными экономическими контрагентами и средами. Надо заметить, что некоторые моменты в большинстве случаев опускаются многими предприятиями, что, в конечном счете, затрудняет вести правильный учет влияния различных факторов при разработке решения. Предприятие здесь представлено в виде узла скрещения (точки пересечения) финансовых, материальных, кадровых и информационных потоков, отражающих перемещение и потребление инвестиций, сырья, материалов, комплектующих изделий, оборудования, исполь-

зуемой и разрабатываемой технологии, денежных наличных и безналичных платежей. производимой продукции и действующих в условиях конкретной социально-экономической и природной среды.

Рисунок 2.

Свойства среды (на схеме широкие стрелки) касаются, прежде всего: природно-климатических факторов, обуславливающих для перерабатывающих предприятий доступность сырья, энергоресурсов, климатические и сезонные условия, оказывающие влияние на расходы по доставке сырья и использованию рабочей силы. Кроме того, взаимосвязь с сельским хозяйством, обуславливает появления источников рисков и стихийных бедствий, приводящих к гибели посевов сельскохозяйственных культур.

Некоторые экономические субъекты находятся в так называемых зонах дислокации возможных точек соприкосновения предприятия с конкурирующими организациями. Эта конкуренция касается поставщиков исходных материалов и оборудования; потребителей продукции; получения инвестиций, займов, кредитов и участия в выгодных для предприятия инвестиционных проектах; привлечения квалифицированных кадров и оплаты их труда; технологического и информационного рынков.

В принципе любой из потоков, связывающих предприятие с рыночной средой, может быть полностью или частично закрыт по решению участников обмена, в том числе и вследствие добросовестной или недобросовестной конкуренции. При этом в качестве конкурентов следует рассматривать не только предприятия, производящие такую же продукцию, но и предприятия, использующие (возможно, по другому назначению) те же трудовые, материальные, финансовые и иные ресурсы, в том числе и предприятия из других отраслей, в особенности те, которые могут переключиться на выпуск

продукции данной отрасли. Надо отметить, что бурный рост экономики в Азербайджане уже достаточно хорошо обозначил некоторые тенденции, когда по мере развития рынка и роста конкуренции происходит переход некоторых предприятий из одной отрасли в другую в более рентабельную.

Таким образом, функционирование предприятия постоянно подвергается опасности срыва или ухудшения со стороны внешних для него факторов из-за возможного нарушения региональных, отраслевых и межотраслевых потоков, необходимых для его деятельности. Возвращаясь к рисунку 2. видно, что каналы связи предприятия с его контрагентами хоть и изображены в разнонаправленном порядке, все же надо заметить, что реально все связи носят двусторонний характер, так что результат функционирования каждого канала зависит от поведения, как минимум двух экономических субъектов.

В общем случае срыв работы каналов связи с каждым субъектом определяется одной или несколькими из следующих причин:

- внезапно наступившие и непредвиденные изменения окружающей субъект среды, вынуждающие его изменить условия договора (контракта) с предприятием (повышение цен, изменение налогового законодательства, социально-политической ситуации и т.д.)

- появление более выгодных для субъекта предложений (предложение заключить более рентабельный договор, договор более длительного или, наоборот, короткого действия, более привлекательные условия работы и т.п.);

- изменение целевых установок субъекта, связанное, например, с повышением его статуса, накоплением позитивных результатов деятельности, изменением индивидуальной или групповой психологии;

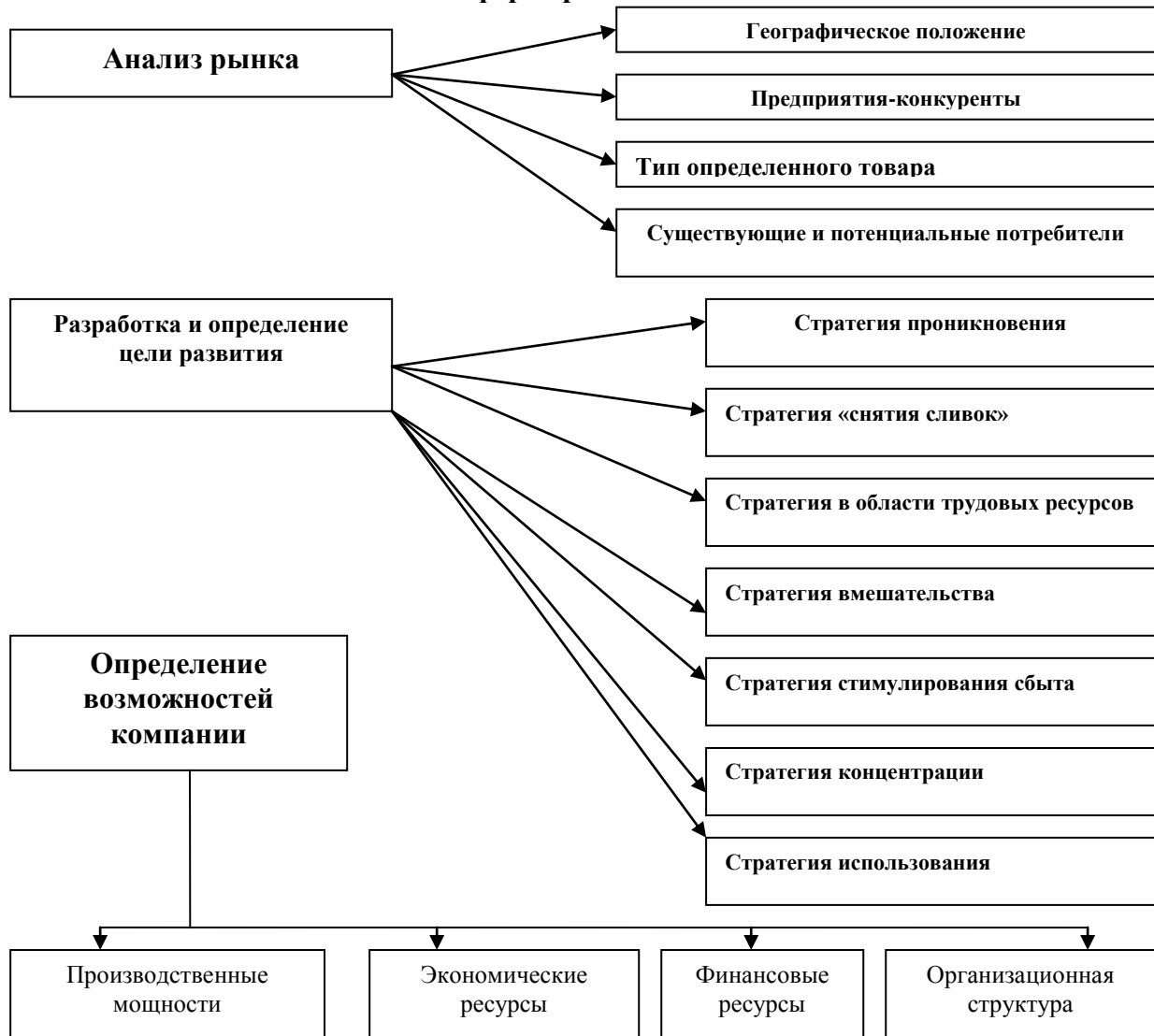
- изменение личных отношений между руководителями;

- изменение физических условий перемещения товарных, финансовых и трудовых ресурсов между субъектами (аварии, изменение таможенных условий, возникновение новых границ или региональных ограничений и т.д.).

Основная prerogative реформирования аграрного сектора, требует чтобы, в структурных звеньях АПК не допускался разрыв между промежуточными и конечными результатами. Например, от организации уборки урожая, состояние его хранения зависят конечные результаты, полученные на всех предшествующих стадиях. Поэтому функционирование во всех звеньях необходимо подчинять улучшению конечных, а не промежуточных результатов.

По мере развития производительных сил доля отрасли сельского хозяйства в создании конечного продукта АПК будет снижаться и между сферами АПК будут перераспределяться затраты на производство конечного продукта, о чем свидетельствует также опыт развития стран Западной Европы и США. В данной ситуации будет выявляться тенденция снижения доли экспорта сельскохозяйственного сырья в сторону повышения экспорта продукции перерабатывающей промышленности при адекватном повышении импортного замещения сельскохозяйственной и продовольственной продукции.

Направления стратегического планирования в аграрно-интегрированном формировании

Наличие нескольких агентов экономической деятельности, автоматически создают ситуацию многокритериальности при оценке совокупного эффекта от ее реализации. Эти критерии, отражающие интересы оперирующих сторон формализуются в форме показателей коммерческой, экономической, народнохозяйственной, бюджетной эффективности.

Важным требованием является требование минимизации времени переходных процессов до наступления момента выхода на планируемые показатели. Это означает, что вся масса получаемой прибыли должна быть реинвестирована на прирост оборотного капитала, причем это должно быть сделано наиболее рациональным способом.

Аналогичная ошибка при определении потенциала предприятия может корениться также в неправильной оценке степени автономности предприятия, т.е. его независимости от других производственных или коммерческих структур. Возможны неверные оценки фактического разграничения прав собственности, владения и управления на землю, основные производственные фонды, доходы и т.д.

Прогнозирование динамики внешней социально-экономической среды, так же как и научно-технического развития, представляет собой сложную многоаспектную задачу. Точность таких прогнозов весьма невелика и использовать их следует с известной осторожностью. Основываясь на ошибочном прогнозе развития внешней среды, разработчики стратегии могут предлагать такие варианты стратегического плана, которые окажутся нереализуемыми или несоответствующими намеченным целям. Риск в принятии решений тактического уровня, прежде всего, сопряжен с возможностью искажения или частичной утраты содержательной информации при переходе от стратегического планирования к тактическому. Если при разработке конкретных тактических решений они не подвергались проверке на соответствие выбранной стратегии предприятия, то такие результаты, даже будучи достигнутыми, могут оказаться вне магистрального стратегического направления деятельности предприятия и таким образом ослабить его экономическую устойчивость.

К этой группе можно отнести такой фактор, как недостаточное качество управления предприятием. В свою очередь это может быть обусловлено отсутствием таких необходимых качеств «управленческой команды», как сплоченность, опыт совместной работы, навыки управления людьми и т.п.

В то же время для осуществления данной операции необходимо разработать систему страхования, при котором как страховщик, так и страхователь смогут снизить риски.

В процессе разработки системы страхования риска требуется разработать модель взаимодействия субъектов аграрно-интегрированного формирования. Как уже было отмечено, аграрно-интегрированное формирование представляет собой не только деятельность одного субъекта, но и нескольких взаимодействующих агента суть такого сотрудничества заключается в распределении риска между участниками данного формирования. На наш взгляд взаимодействие нескольких субъектов с учетом страхования риска можно представить моделью страхования. В страховании рисков в бизнесе, где взаимодействуют несколько участников, существуют некоторые специфические особенности.

Данную модель можно представить следующей схемой:

Рисунок 3

Примерная схема модели страхования риска в вертикально-горизонтальных интеграционных предприятиях

В настоящее время сложилась ситуация, при которой владельцем системы выступает определенное юридическое лицо. Поэтому во всех моделях страхования необхо-

димо рассматривать владельца средств системы эксплуатации в качестве основного (прямого) субъекта страхования. В дальнейшем в модели страхования переменные, относящиеся к этому субъекту, будут снабжены индексом **Z**.

Предполагается, что субъект **Z** является полным собственником средств системы эксплуатации. На практике часто рассматривается также как и владелец объектов страхования. В процессе подготовки объекта страхования он рассматривается также как владелец средств повышенной опасности, которые могут нанести ущерб третьим лицам. Являясь юридическим лицом, субъект **Z** осуществляет свою деятельность, направленную на извлечение максимума доходов.

Владелец объекта страхования – Р. Под владельцем объекта страхования понимается юридическое лицо, заключающее с субъектом **Z** договор на проведение работ по подготовке и использованию объекта страхования. Субъект **P** получает доходы от использования объекта страхования, хотя и может не использовать непосредственно ожидаемый выходной эффект. Этот эффект могут использовать вторичные потребители. Переменные, относящиеся к владельцу объекта страхования, в рассматриваемой модели будут снабжены индексом **P**. Субъект **P** может непосредственно закупать объекты страхования у изготовителей и передавать их субъекту **Z** для подготовки к использованию. Он может также передавать право закупки субъекту **Z** и вступать в распоряжение объекта страхования после его успешной подготовки. Со страховщиком **P** может взаимодействовать напрямую или опосредованно через **Z**.

Страховщик – I Данный субъект является независимым от **Z** и **P** юридическим лицом, он получает свой доход от страховой деятельности и вступает в отношения с **Z** и **P**, которые носят, как правило, экономический (финансовый) характер. Считается, что во взаимном страховании субъект **I** не присутствует; предполагается распределение риска только между субъектами, для которых страхование не является основной деятельностью. Средства, изыскиваемые этими субъектами для страхования, исключаются из их основной деятельности, что приводит к снижению эффективности последней. В рассматриваемых моделях страхования переменные, относящиеся к страховщику, снабжены индексом **I**. Субъекты **Z**, **P**, **I** будем называть прямыми субъектами договора страхования (прямыми участниками страховой деятельности). Кроме прямых субъектов в модели страхования могут рассматриваться косвенные субъекты, имеющие непосредственное отношение к результатам использования объекта страхования. В их число входят: изготовители составных частей объекта страхования; перестраховщики; третьи лица. Увеличение числа субъектов страхования, учитываемых в моделях, приведет к увеличению числа связей, которые необходимо рассмотреть, в общем случае определяемого выражением:

$$N * (N-1) / 2$$

где **N** – число рассматриваемых в модели субъектов страхования.

Тем самым определяется размерность модели страхования. Страховые случаи, рассматриваемые в моделях рассматривают события, повлекшие за собой невозможность использования объекта страхования по целевому назначению (получения запланированного выходного эффекта). Использование объекта страхования для получения выходного может разбиваться на несколько этапов. Страховые случаи могут произойти на любом из этих этапов и влекут за собой различные последствия при их покрытии договорами на страхование и имущественную ответственность прямых и косвенных участников страхования. Полный анализ модели должен включать рассмотрение не

только прямых участников страхования (P, Z, I), но и косвенных, имевших непосредственное отношение к результатам запуска.

Выводы

Для осуществления адаптивного управления необходимо не только понимание сущности нового метода, не только наличие моделей управляемого процесса но, прежде всего, вытекающее из системных принципов создание на соответствующем уровне органов, основной функцией которых является осуществление текущего адаптивного управления. Оно выражается для сельскохозяйственных предприятий в закреплении за одним специалистом, определенных функций по контролю за прогнозируемыми показателями деятельности с помощью модели. Степень совершенства модели не так принципиальна, ибо с помощью параметров происходит настройка модели для данного хозяйства [7]. На уровне управления АПК региона концепция предполагает создание органов управления с функцией контроля прогнозируемых показателей. Это не только контролирующие органы, а, прежде всего, аналитические и разрабатывающие мероприятия по предупреждению ситуаций, которые часто оказываются неожиданными. Отличительной особенностью работы при адаптивном управлении является разработка не только ожидаемого показателя, но и допустимого отклонения от него.

Литература

1. Адаптивные системы. Выпуск 1 / Под ред. Л. А. Растригина. – Рига Зинатне, 1972. – 156 с.
2. Голубев А. В. Адаптивная агроэкономика. – М.: Колос, 1996. – 167 с.
3. Райбман Н. С., Чадеев В. М. Адаптивные модели в системах управления. – М.: Советское радио, 1966. – 157 с.
4. Царегородцев Е. И. Основы адаптивного управления в сельском хозяйстве. – Йошкар-Ола: МарГУ, 1996. – 114 с.
5. Царегородцев Е. И., Лежнина М. В., Метельская Л. М. Адаптивное управление сельскохозяйственным производством // Совершенствование управления отраслями АПК. – Йошкар-Ола: МарГУ, 1996. – С. 83 – 84.
7. Чаки Ф. Современная теория управления. Оптимальные и адаптивные системы. – М.: Мир, 1975. – 428 с.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА: МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД

к.э.н., доц. Гюлнара МИКАИЛЗАДЕ*

АННОТАЦИЯ

В современной экономической науке вопросам изучения национальной конкурентоспособности уделяется большое внимание. В многочисленных научных трудах к этой категории подходят как суммы факторов, каждый из которых самостоятельно оценивается, и уже на этой основе - количественно оценивается уровень конкурентоспособности экономики. При всей безусловной полезности подобных исследований нужно признать, что они во многом пока представляют сугубо академический интерес.

В статье сделана попытка определения конкурентоспособности, применимого к азербайджанской экономике, которое помогло бы осуществить комплексный анализ текущего уровня конкурентоспособности и понять, какие инструменты могут быть использованы для этой цели. Основной акцент в статье сделан на положении Азербайджана в рейтинге конкурентоспособности стран, сильных и слабых сторонах экономики, возможностях повышения конкурентоспособности и усиления позиций Азербайджана в будущем.

Ключевые слова: конкурентоспособность, рейтинги, регулирование.

Азербайджан - часть мировой экономики, и это свершившийся факт. Наиважнейшая цель макроэкономической политики: создание конкурентоспособной экономики, обеспечивающей достойное место страны на международном рынке.

Определение конкурентоспособности имеет достаточно широкие рамки охвата. Вокруг понятия конкурентоспособности до сих пор не существует консенсуса. Это вполне понятно для термина, являющегося пограничным между теорией и практикой, между экономическими исследованиями и экономической политикой. Единственная сфера согласия, которая появилась в последнее время, состоит в том, что конкурентоспособность – действительно ключевая концепция. Вряд ли найдется промышленно развитая страна, которая бы не пыталась проанализировать конкурентоспособность своей экономики. Для многих из них это даже стало ключевым приоритетом, и лучшим примером здесь является Европейский Союз, подход которого представлен в Лиссабонской стратегии.

Как отметил один из создателей современной концепции конкурентоспособности Майкл Портер, нет стран богатых и бедных, есть страны хорошо и плохо управляемые. Это стало верным недавно, когда конкурентоспособность и общественное богатство стали определяться не размерами страны, не ее природными богатствами и численностью населения, а эффективностью общественных институтов, от которых зависит поведение хозяйственных субъектов, их взаимное доверие, способность создавать и быстро осваивать нововведения. «Благополучие страны создается, а не наследуется. Оно не вырастает из природных богатств страны, ее трудового потенциала, процентных ставок или стоимости валюты, как настаивает классическая экономика»[2]. Поэтому, доказывает он, конкурентные – а не сравнительные – преимущества создают благосостояние.

* АГЭУ

Компоненты торговли и производственных факторов продолжают терять свою значимость не только в теории, но и в правительственных программах, нацеленных на поддержку конкурентоспособности экономики.

Конкурентоспособность – не цель сама по себе. Поэтому её следует считать не статичным понятием, которое просто даёт картину состояния экономики, но инструментом, помогающим достижению цели, т.е. общего повышения благосостояния.

На основе определения конкурентоспособности как средства достижения высоких и устойчивых темпов роста ВВП на душу населения, Всемирный экономический форум разработал два индекса, способных дать её оценку: Индекс роста конкурентоспособности (ИРК) и Индекс текущей конкурентоспособности (ИТК). ИРК концентрируется на конкурентоспособности как наборе институтов и экономической политики, позволяющих иметь высокие темпы в среднесрочной перспективе, в то время как ИТК использует макроэкономические показатели призванные обеспечить высокий уровень благосостояния в данный момент. Иными словами, ИРК предназначен для прогнозирования перспектив роста в ближайшие пять лет, в то время как ИТК даёт представление о текущем положении.

Возможно, самая новая, и, вместе с тем, важнейшая составляющая понятия конкурентоспособности – это роль знаний. Это также одно из связывающих звеньев между концепцией конкурентоспособности и экономической политикой государства.

Когда политики говорят о *конкурентоспособности*, экономисты говорят об *экономике, приводимой в движение знаниями*. Ключевая идея здесь состоит в том, что информация и инновации сегодня являются центральными движущими силами развития мировой экономики. В докладе Всемирного Банка дано следующее определение этого феномена: «Для стран, идущих в авангарде мировой экономики, баланс между знаниями и ресурсами настолько сместился в пользу первых, что знания, возможно, превратились в важнейший фактор, определяющий уровень жизни... Сегодня наиболее технологически развитые экономики действительно основаны на знаниях». [3].

В отчёте Всемирного экономического форума Азербайджан занимает по конкурентоспособности 51-е место в мире и первое место в СНГ. Это является результатом экономической политики реформ, диверсификации и перемен.

На фоне мирового финансового кризиса азербайджанская экономика выглядит наиболее устойчивой по сравнению со всеми соседями. Это связано с ее некоторыми особенностями.

Во-первых, основной экспортный продукт республики - нефть - не является конкурентным и поэтому всегда устойчиво востребован на мировом рынке. Продукция сельского хозяйства - вторая по значимости категория экспорта и также имеет устойчивый спрос даже во время кризиса, при существующей отлаженной системе сбыта товаров на рынки соседей.

Во-вторых, экономика Азербайджана слабо вовлечена в мировую финансовую систему: крупнейшие предприятия не являются публичными и не торгуются на западных биржах, финансовая система и промышленность республики в основном обходятся без крупных заимствований у иностранных банков. Это в свою очередь означает, что удорожание кредитов и общее недоверие на глобальном финансовом рынке не должно существенно повлиять на дальнейшее развитие экономики республики.

Тем не менее нельзя не сказать о потенциальных рисках, которым подвержена наша экономика. В частности, при затяжном падении цен на сырье может возникнуть угро-

за роста дефицита бюджета и нехватки средств на строительство уже начатых инфраструктурных объектов и выполнение социальных пакетов. Другой серьезный риск связан с уменьшением притока денег от азербайджанцев, работающих в других странах, прежде всего в России. Оценить реальные трудности, которые могут возникнуть в связи с этим достаточно сложно, так как ни официальная экономическая статистика Азербайджана, ни иностранные эксперты не дают точных оценок вклада денежных переводов из-за рубежа в экономику страны. Тем не менее, по самым скромным подсчетам только в России проживают около 2 млн. азербайджанцев. Ценность присылаемых ими денег очень велика для социально-экономической стабильности в республике, так как они носят адресный характер. Таким образом, при наихудшем варианте развития финансового кризиса в мире, многие азербайджанцы, как и представители других национальностей рискуют потерять работу и будут вынуждены вернуться домой, что может стать толчком для социальных потрясений. В любом случае ожидается снижение притока денег от трудовых мигрантов, что не может не сказаться на уровне жизни населения. В этой ситуации многое будет зависеть от эффективности государственной политики регулирования экономики.

Эксперты убеждены, что государственное регулирование экономики не может привязываться к определенным теоретическим моделям, а должно основываться на здравом смысле, на анализе затрат и выгод любого решения, на основательных прогнозах, включающих фактор неопределенности. Исходя из этого, можно констатировать, что сами по себе рыночные силы не приведут к формированию структуры экономики, способной обеспечить процветание страны: они скорее будут толкать к закреплению сырьевой ориентации. С другой стороны, традиционные варианты экономической политики (отраслевые приоритеты плюс государственные инвестиции плюс высокие налоги или масштабные льготы) не только будут увеличивать неэффективность и бюрократию, но они непригодны и в силу высокой изменчивости и неопределенности точек роста в постиндустриальной экономике. Концентрация ресурсов с помощью государства для достижения национальных целей, столь часто применявшаяся в разных странах в период индустриализации, сейчас теряет смысл: не успеешь сконцентрировать и потратить, а уже выясняется, что пора списывать в убыток.

В этих условиях целью государственного регулирования экономики должно стать достижение высокой конкурентоспособности. Это и масштабная национальная задача стратегического характера, решение которой поставило бы нашу страну по уровню благосостояния населения в ряд развитых стран, и обеспечило бы ей достойные позиции в мире. Это и отвечающая современным условиям структурная политика, которая в соответствии с поставленной целью позволит определять методы и средства её достижения.

Подход к анализу государственного регулирования конкурентоспособности с позиций основного течения современной экономической теории имеет серьезные ограничения. Суть их сводится к известному противоречию между точностью и реалистичностью, которое особенно ярко проявляется при попытках перенести выводы строгих академических моделей на практику государственного регулирования в условиях глобального финансового кризиса. Дело в том, что сама точность анализа достигается за счет введения жестких предположений относительно объекта и метода исследования. Рассмотрение проблемы, как правило, ведется с точки зрения экономической теории благосостояния, а потому в центре внимания находятся условия эффективного по Парето распределения ресурсов в экономике, для определения которых используются ме-

тоды анализа частичного и общего равновесия на экономических рынках. В том случае, если действие рыночного механизма не способно обеспечить достижение оптимального распределения ресурсов, делается однозначный вывод о "провале рынка" и необходимости государственного вмешательства. Более утонченный подход состоит в сопоставлении издержек достижения оптимума по Парето в рамках рыночного и государственного механизмов с выявлением как "провалов рынка", так и потенциальных "провалов государства". Общий принцип анализа при этом остается прежним: государственное вмешательство признается желательным, когда оно способствует повышению благосостояния членов общества в соответствии с критерием эффективности по Парето. Данный критерий признает эффективным всякое изменение в хозяйственной системе, которое повышает благосостояние хотя бы одного члена общества при отсутствии снижения благосостояния других его членов. (Г. Литвинцева Словарь терминов по институциональной экономике.).

Однако, как показывает опыт зарубежных стран, практика государственного регулирования существенно отличается от тех представлений о нем, которые сложились в теории. Низкая степень реализма, свойственная теоретическим построениям, обуславливает широкое распространение феномена отчуждения экономистов-исследователей, разрабатывающих рекомендации по поводу экономических мероприятий и политиков, ответственных за их осуществление.

В чем причина такой ситуации?

Как представляется, причина подобного разрыва между теорией и практикой регулирования конкурентоспособности в конечном счете коренится в специфике самой рассматриваемой проблемы.

Проблема государственного регулирования конкурентоспособности в отличие, например, от проблем индивидуального выбора или инвестиционного поведения фирмы носит не чисто экономический, но экономико-политический характер, поскольку на неё в решающей степени влияет процесс принятия решений в политической сфере.

Часто экономические модели оказываются малоадекватными: ведь они полностью игнорируют политический аспект проблемы, благодаря чему исследование, построенное на их основе, с неизбежностью оказывается односторонним. В свете сказанного очевидно, что рассмотрение вопросов государственного регулирования может быть плодотворным и глубоким лишь в том случае, если во внимание будут приняты как экономические, так и политические факторы. Иными словами, необходим переход от экономического к экономико-политическому анализу проблемы.

Хотя традиция использования экономико-политических моделей ещё достаточно молода, к настоящему времени они завоевали прочные позиции в сфере изучения широкого круга проблем. К ним относятся проблемы регулирования внешней торговли, налогообложения, денежно-кредитной политики, внешней задолженности, экономики переходного периода и т. д. Сюда следовало бы включить также государственное регулирование конкурентоспособности национальной экономики.

Вопрос о регулировании конкурентоспособности экономики Азербайджана особенно важно решать именно в данный момент, поскольку это определяется целым рядом условий, сформировавшихся в последние несколько лет.

Во- первую очередь это определяется тем, что на протяжении последних лет Азербайджан может говорить о достижении прочной макроэкономической стабилизации. Бюджет имеет незначительный дефицит, формально присутствует вполне до-

пустимая инфляция для осуществления инвестиционных проектов, предсказуемый курс маната к доллару, страна имеет вполне достаточные на сегодняшний день золото-валютные ресурсы для поддержания стабильности маната.

Во вторых, за последние годы произошло укрепление вертикали власти с ее направленностью в сторону продолжения либеральных реформ с местной госспецификой, затрагивающих все основы жизни общества - включая правовую, судебную реформы, реформу образования. Направленность этих усилий резко повысила предсказуемость властей для внешнего мира и собственного населения, создало довольно благоприятный климат для экономических преобразований в стране.

В последние годы республика выдвинулась в число наиболее динамичных и успешно развивающихся экономик, заняв ведущие места в соответствующих международных рейтингах. Это является результатом того, что Азербайджан обладает целым рядом фундаментальных конкурентных преимуществ: наличие богатых углеводородных залежей, выгодное географическое местоположение, значительный экологический потенциал, и главное, квалифицированная и сравнительно недорогая рабочая сила.

Установление внутри страны общественно-политической стабильности, рост имиджа республики на международной арене и признание мировым сообществом Азербайджана как цивилизованного государства стали залогом присвоения республике суверенных кредитных рейтингов. Суверенные рейтинги, охватывают долговые обязательства в национальной и иностранной валюте, выпущенные правительствами и представляют собой оценку их возможности и готовности погашать эти долговые обязательства в соответствии с условиями их выпуска. Сейчас, как никогда ранее, большое значение для Азербайджана приобретают текущие суверенные рейтинги, их содержание и критерии, в соответствии с которыми они присваиваются. Получение страной инвестиционного кредитного рейтинга переводит ее на принципиально новый уровень в вопросе привлечения зарубежных капиталов, что практически автоматически обеспечивает рост инвестиций. До инвестиционного уровня по суверенному рейтингу многие крупные иностранные фонды серьезно ограничивают свои вложения в рассматриваемые страны в соответствии с национальным законодательством. Повышение суверенного рейтинга означает снижение стоимости заимствований для страны на международных финансовых рынках. Переход в инвестиционный класс очень важен, так как многие институциональные инвесторы могут покупать обязательства только такого класса, и объем выпуска обязательств может быть существенно расширен. Рейтинг служит признанной мерой инвестиционных рисков.

В условиях растущей глобализации рынков рейтинги стали ориентирами, которые дают возможность инвестору оценить, приемлемо ли для него соотношение риск/доходность для данного вложения и сравнить с альтернативным вложением средств. А смысл рейтинговых услуг состоит в том, чтобы предоставить инвесторам сопоставимую информацию о рисках по стандартной шкале.

К ключевым экономическим и политическим показателям при анализе рисков и определении суверенных рейтингов страны относятся следующие:

- стабильность политических институтов;
- структура доходов населения и структурная организация экономики;
- налогово-бюджетная политика и степень ее гибкости;
- кредитно-денежная политика и факторы инфляционного давления;
- долговое бремя государственного и частного секторов;

- сроки выплат и валютная структура государственного долга;
- наличие консенсуса относительно целей и задач экономической политики;
- степень интеграции страны в глобальную торговую и финансовую систему;
- внутренние и внешние угрозы национальной безопасности;
- условия жизни и уровень доходов населения;
- наличие ресурсов и степень их диверсификации;
- объем и структура сбережений и капиталовложений;
- конкурентоспособность системы налогообложения;
- факторы, которые могут способствовать росту государственных расходов;
- условные обязательства банковской системы, корпораций;
- темпы роста денежной массы и эмиссионного финансирования бюджета;
- курсовая политика и степень независимости Центрального Банка;
- объем и структура государственных резервов и других внешних активов.

По большинству вышеперечисленных факторов Азербайджану теперь есть чем гордиться. За 10 месяцев этого года рост ВВП в Азербайджане составил 8,3%, промышленного производства - 7,4%, сельскохозяйственного сектора - 3,6%, доходов населения - 6,4%, а стратегические валютные резервы достигли 19,1 млрд. долларов [4].

Политика правительства позволила в период мирового финансового кризиса запланировать дефицит госбюджета 2010 года на уровне 3,8% к ВВП, тогда как в 1993-1994 годах этот показатель составлял 10-15%.

Так, если в 2000-м году, Азербайджан получил от рейтингового агентства Великобритании «Fitch», пользующегося во всем мире высокой репутацией, кредитный рейтинг В+, то уже в настоящее время данный рейтинг достиг отметки ВВ+. Азербайджану в этом году также присвоен суверенный рейтинг от международного агентства «Moody's International» на уровне Вa1, что является более высоким показателем по сравнению с оценкой агентства «Fitch». Следует отметить, что для страны, находящейся в состоянии войны, это довольно высокие показатели.

Присвоение кредитных рейтингов играет решающую роль в привлечении краткосрочных и долгосрочных инвестиций в республику. Так, высокий суверенный кредитный рейтинг Азербайджана открывает возможности по выходу страны на мировые валютные и фондовые рынки, способствует росту знаний у инвесторов о нашей стране и стимулирует активизацию их инвестиционной деятельности на отечественном рынке, что в свою очередь дает дополнительные импульсы для развития всей экономики страны. Однако, кредитные рейтинги, выставяемые рейтинговыми агентствами, будут иметь значение для инвесторов только при наличии агентств с общепризнанной открытой методикой составления рейтинговых отчетов и безупречной репутацией. Репутация рейтингового агентства особенно важна, так как при всей отработанности методики, рейтинговое заключение является субъективным мнением. Обязательным условием является независимость рейтинговых служб от участников рынка, а также наличие достаточного авторитета среди них. К настоящему времени самый большой авторитет в мире имеют рейтинговые агентства - Standard&Poor's, Moody's Investors Service, Fitch Ratings. Из других известных агентств можно назвать специализирующуюся на оценке банков Thomson BankWatch, а также Duff & Phelps. Все рейтинговые службы пользуются примерно одной и той же рейтинговой шкалой, с небольшими поправками.

Международное рейтинговое агентство Fitch Ratings 2 июня 2009 года подтвердило текущий долгосрочный рейтинг Азербайджана на уровне ВВ+ в местной и ино-

странной валюте, - так сказано в сообщении Министерства финансов Азербайджана, прогноз по рейтингу «стабильный». В сообщении Fitch Ratings говорится: «не смотря на напряжённые фискальные условия, созданные достижениями последних годов, Азербайджану в 2009 году удалось поддержать экономический рост и обеспечить консолидированный бюджет без остатка», - сказано в сообщении [5].

Показатель достаточности резервов получает сегодня особую значимость в период глобальной финансовой нестабильности. Так как особое внимание уделяется достаточности валютных резервов для обслуживания долговых обязательств госсектора.

Для того, чтобы дать качественную оценку величине государственного долга, рейтинговые службы сопоставляют его с ВВП. Известно, что в целом внешний долг страны составляет около \$3 миллиардов. По данным Министерства финансов, немалую часть госдолга составили инвестиционные кредиты. Большая часть этих кредитов была привлечена для осуществления крупных инвестиционных проектов (\$2,5 миллиарда). Политику заимствований можно справедливо назвать осторожной, так как иностранные кредиты были привлечены лишь под финансирование самых важных проектов, связанных с обеспечением стабильности страны, структурных преобразований в экономике и развития инфраструктуры. Соотношение внешнего долга к ВВП в Азербайджане составляет 5,3%. Это один из самых низких показателей не только среди стран СНГ, но и в мире. Для сравнения в Ирландии соотношение внешний долг/ВВП составляет - 811%, Бельгии - 327%, Гонк-Конге - 295%, Нидерландах - 268%, Швейцарии - 264%, Австрии - 191%, Франции - 168%, Дании - 159%, Германии - 137,5%, Испании - 137,5%, Швеции - 129% [6].

На душу населения внешний долг Азербайджана равен \$333, тогда как в соседних странах этот показатель в несколько раз выше. В пересчете размеров внешнего долга на душу населения в числе мировых «лидеров» находятся Катар (около \$16512), Исландия (около \$9306), Австралия (около \$9044). В отличие от многих государств Азербайджан имеет редкую возможность почти полностью погасить долги.

Заключение

В заключении необходимо отметить, что к настоящему времени сформировалась специфическая азербайджанская модель экономических реформ.

Отличительные особенности практики внедрения в жизнь экономической политики по этой модели являются следующие: ведение работ параллельно в каждом указанном направлении по согласованным программам; принятие нестандартных и смелых решений, которые учитывают объективные закономерности экономического развития и рассчитаны на будущее; соблюдение социальной направленности; принятие во внимание национального менталитета и использование мировой практики. Успехи, достигнутые в области социально-экономического развития за последние годы в нашей стране, являются самым лучшим доказательством жизнеспособности и рациональности Азербайджанской модели экономических реформ и развития [7].

Таким образом, суммируя слабые и сильные стороны экономики Азербайджана, можно утверждать, что во многом потери от кризиса будут зависеть от его продолжительности и глубины в основных экономиках мира, а также от эффективности и оперативности макроэкономической политики по регулированию конкурентоспособности экономики.

Литература

1. Г.Литвинцева Словарь терминов по институциональной экономике.Новосибирск.2003
2. М. Портер Конкуренция .Москва,Вильямс,2000,с.123.
3. World Bank, 1998.
4. www.economy.gov.az
5. www.maliyye.gov.az
6. www.cnbc.com
7. www.azerbaijan.az

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

к.э.н, доц. Самира АБАСОВА *

АННОТАЦИЯ

Формирование рыночных структур в экономике республики, направленность на создание новых экономических отношений, ориентируемых на образование социально развитой рыночной среды, позволит в перспективе: достичь определенной структуры экономики, высокого уровня стратегии и тактики хозяйствования, социально-экономической мотивации ответственности за результаты предпринимательской деятельности; поддержать на должном уровне конкурентоспособность продукции; ускорить инновационные процессы; приблизить уровень производства товаров и услуг к улучшенному качеству и структуре их потребления населением. К перечисленным проблемам относится также необходимость активизации инвестиционных процессов и совершенствования отраслевой структуры экономики в республике, потенциал которых заложен в самой предпринимательской деятельности. Глобальный финансово-экономический кризис уже обнажает и обуславливает необходимость формирования новых тенденций и факторов в пользу необходимости повышения экономической, социальной и политической роли малого и среднего предпринимательства в национальной экономике и потому масштабной и устойчивой активизации государственных усилий, средств и инструментов по поддержке формирования и развития данного сектора.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, экономическая безопасность предпринимательства, защита предпринимательских структур.

При становлении рыночных отношений в современном Азербайджане проблема экономической безопасности предпринимательской деятельности имеет чрезвычайно важное значение. Под экономической безопасностью предпринимательства понимается защищенность субъекта предпринимательской деятельности, на всех этапах его функционирования, от внешних и внутренних угроз, имеющих негативные экономические последствия для него.

Экономическая безопасность предпринимательства оценивается с помощью ряда признаков (организационного, правового, информационного и экономического). Целью обеспечения экономической безопасности предпринимательства является создание приемлемых условий для развития и успешного функционирования субъекта

* Азербайджанского Государственного Экономического Университета, кафедры “Экономическая теория”

предпринимательской деятельности, минимизация внешних и внутренних угроз со стороны экономических процессов, достижение такого состояния, при котором имеется возможность противостояния возникшим угрозам через реализацию комплекса мероприятий экономико-правового и организационного характера.

Опыт экономически развитых стран показывает, что главный стратегический фактор, оказывающий влияние на стабильный экономический рост, и на его основе, обеспечивающий нормальный жизненный уровень населения, является формирование современного цивилизованного предпринимательства.

Одной из характерных черт развития предпринимательства в Азербайджане - сосредоточение видов предпринимательской деятельности в основном в столице страны и Апшеронском регионе, а также, неравномерное развитие по отдельным регионам республики. В регионах предпринимательская деятельность развита не на значительном уровне. Достаточно сказать что, за исключением Баку, в остальных регионах прибыли составляют всего 3-7 процента от бюджетных прибылей.

Размещение в Баку 85% производственных предприятий, существующих на территории страны, а также, то, что 93% собираемых в республике налогов приходится на город Баку, показывает, насколько тяжело экономическое положение в регионах. Несмотря на то, что земли приватизированы, отсутствие материальной возможности у крестьян для закупки техники, и в то же время, из-за того, что еще не сформирована обрабатывающая промышленность и нет прибыли от произведенных сельскохозяйственных продуктов, люди работающие в регионах вынуждены искать работу в городах, и это стало причиной снижения производства ряда продуктов сельского хозяйства. Именно по этой причине Указ Президента Азербайджанской Республики И.Алиева. «О Государственной Программе социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики» имеет важное значение. В этом Указе нашли свое отражение эффективное использование экономического потенциала регионов, снижение бедности, создание новых рабочих мест, расширение местных производственных и обрабатывающих предприятий в регионах, стимулирование производства экспортно ориентированных товаров, улучшение жизненного уровня населения путем развития местного предпринимательства и т.д.

В программе, наряду с местными инвесторами, также предусматривается привлечение иностранных инвесторов для оздоровления регионов. В Государственной Программе по каждому региону показана потенциальная база. Потенциальная база Апшеронского экономического района дает возможность расширить производство сельскохозяйственных продуктов. Производственная база Гянджа-Казахского экономического района дает возможность развивать предприятия, связанные с производством вина, мясомолочных продуктов, производственная база Шеки-Закатальского района дает возможность развивать табаководство, садоводство, зерноводство, виноградарство. Производственная база Ленкоранского экономического района дает возможность развивать зерноводство, животноводство, табаководство, садоводство. Производственная база Губа-Хачмазского экономического района дает возможность развивать предприятия, обрабатывающие рыбную продукцию, зерно и молочную продукцию (этот экономический район специализируется на овощеводстве и садоводстве). Производственная база Аренского экономического района дает возможность развитию табаководства, производственная база Нахичеванского экономического района дает возможность развивать обработку и расфасовку минеральных вод Бадамлы, Сираб, Вайхыр и других.

Как результат исполнения Государственной Программы, были выполнены ряд значительных работ, связанных с улучшением бизнес - среды регионов, в регионах созданы новые предприятия по различным отраслям экономики, осуществлены важные мероприятия в области обеспечения занятости населения. Так, в 2004 году в стране было создано 4921; в 2005 году – 5516 и в 2006 году-5123 новых предприятий. Их них более 40 процентов действуют в регионах.

Кроме этого с октября 2003года по 1 январь 2009 года в стране открыто 766,3 тысячи новых рабочих мест, из которых 71,4% являются постоянными.

Если до принятия Государственной Программы социально-экономического развития регионов в стране незанятыми являлись 550 тысяч трудоспособных людей, то сегодня их число снизилось до 260 тысяч человек.

В целом, создание новых предприятий и новых рабочих мест оказывает значительное влияние на правильное использование существующего потенциала регионов, на их пропорциональное развитие, обеспечение занятости населения и постепенное повышение жизненного уровня населения.

На современном этапе, осуществление задач, стоящих перед экономикой страны, требует ускорения развития предпринимательства, усиления его роли в решении социально-экономических проблем, стоящих перед государством, расширения государственной помощи в этом направлении, реализацию имеющегося потенциала в области развития предпринимательства в регионах.

Конкурентоспособность экономики характеризует экономическую мощь страны, ее экономическую безопасность. Реализация обеспечения конкурентоспособности Азербайджана при помощи технических и технологических новшеств, а также, учитывая решающую роль в обеспечении рыночной конкуренции внедрение новой техники и технологии, для решения этой проблемы должна быть, сформирована экономическая политика государства. Необходимо подготовить системные меры в области промышленности, внешней торговли, структурной, инновационной областях, антимонопольной, финансово- кредитной, таможенной политики. Необходимо создать материальные основы последовательного и динамичного развития конкурентоспособности производства. К этой проблеме необходимо подходить с точки зрения обеспечения эффективности всего расширенного воспроизводства экономики.

В целом, в условиях глобализации, структура национальной экономики должна быть заново построена в соответствии с современными требованиями мирового рынка, а также, технический и технологический уровень производства должен быть повышен.

Азербайджан должен приспосабливаться к процессам, происходящим в обладающих господствующими позициями развитых странах, и в будущем проводить такую гибкую и оптимальную экономическую политику, чтобы она, с одной стороны, позволила бы получить нашей республике максимум пользы от глобализации, а с другой стороны - снизить до минимума её негативные результаты.

Азербайджанская Республика, обладающая благоприятными природными условиями и геополитической позицией, должна специализироваться на мировом рынке по ряду товаров. В настоящее время специализация нашей республики - добыча нефти, топливо и энергетика. Однако, есть ещё возможности специализации по многим отраслям ненефтяного сектора. Среди этих отраслей самыми перспективными являются сельское хозяйство, легкая промышленность, пищевая промышленность, табакководство, виноградарство и виноделие. Кроме этого, достигнув определенных успехов в

развитии промышленности, металлургии, электротехники и других сфер, можно превратить Азербайджан в мирового экспортёра этих товаров. Каждая страна в своей экономической деятельности уделяет особое внимание развитию субъектов малого предпринимательства. В развитых странах малые предприятия составляют 75% всех предприятий и производят 2/3 всего национального продукта. В странах СНГ развитие малых предприятий находится не на должном уровне. Несмотря на это, наблюдаемый прогресс даёт основание говорить о максимальной направленности их потенциала на использование, т.к. в ускоренном развитии экономики страны субъекты малого предпринимательства играют особую роль. Субъекты малого предпринимательства быстрее приспосабливаются к изменяющейся экономической среде, и самое главное - обеспечивают занятость большой группы населения.

В связи с этим, в развитых и развивающихся странах, с целью стимулирования субъектов малого предпринимательства используют различные средства. Сюда входит применение специальных налоговых режимов, выделение льготных финансовых средств и др.

Хотя в Азербайджане численность предприятий малого предпринимательства с 1996 года выросла незначительно, к 2007 году численность занятых здесь выросла с 76,9 тыс. человек до 99,3 тыс. человек, или в 1,2 раза; средняя заработная плата выросла с 7,6 маната до 113,5 манат до 1108,8 млн. манат, или в 2,6 раза. За 1995-2007 годы 2297 малых предприятий приватизировано, из них, 18,2%- приходится на транспортный сектор, 7,2% торговли и только 1,9%-приходится на долю промышленных предприятий. Только в 2007 году на основе средних и крупных предприятий было создано 43 акционерных обществ [2.с.125-131].

Развитие в Азербайджане малого и среднего предпринимательства связано со значительной поддержкой государства в этой сфере. Так, на основе «Программы Государственной Поддержки малого и среднего предпринимательства в Азербайджанской Республике», Закона Азербайджанской Республики «О государственной помощи малому предпринимательству» был создан Национальный Фонд Поддержки Предпринимательства. Его средства, в том числе инвестиции из госбюджета на развитие малого и среднего предпринимательства растут год от года.

В первые годы независимости Азербайджанской Республики малое предпринимательство действовало только в торговой, бытовой сферах и сфере услуг. В последние годы, особенно с привлечением зарубежных инвестиций в Азербайджанскую экономику, было создано много совместных с иностранным капиталом предприятий, и это, в свою очередь, дало толчок развитию малого и среднего предпринимательства. После заключения нефтяного контракта, попавшего в историю под названием «Контракт Века», поток иностранного капитала в Азербайджанскую экономику ещё более усилился. Так, за период 2000-2007 годы в Азербайджанскую экономику было вложено 41,36 миллиардов долларов США инвестиций; из них 67,1% - зарубежных инвестиций. 20,53 млрд. или 74,0%- было вложено в нефтяной сектор, а 7,2 млрд. или 26,0% - в развитие ненефтяного сектора [2.с.380].

Инвестиции, направленные в основной капитал крупными и средними предприятиями в 2005 году составили 5,3 млрд. AZN, или 93% инвестиций, направленных на эти цели. В 2006 году эта сумма составила 5,9 млрд. AZN, или 95,2% всех инвестиций. Однако, за этот же период малыми предприятиями на эти цели направлено всего 179,2 тыс. AZN, (3,1 % инвестиций) и 199,1 тыс. AZN, (3,2%) инвестиций [1.с.476,490].

Важнейшим условием развития предпринимательства является развитие инвестиционного обеспечения. В этой сфере особенно в развитии малого и среднего предпринимательства, иностранные фирмы имеют особое значение. Так, они приносят с собой новую технику, совершенную технологию, способы управления и хозяйствования, а также дают толчок развитию экономики на основе сотрудничества с местными предпринимателями. Отметим, что технико-экономические показатели совместных и зарубежных фирм в несколько раз выше, чем показателя местных фирм. Только за 2000-2006 годы было создано 312 новых иностранных и совместных предприятий, численность занятых здесь увеличилась с 22,1 тыс. человек до 63,1 тыс. человек, или в 2,9 раза, средняя заработная плата увеличилась с 208,4 маната до 746,8 манат, или в 3,6 раза (среднемесячная заработная плата по республике составляет 149,0 манат), объем произведенной продукции и услуг увеличился с 1239,8 млн. манат до 12103,1 млн. манат, или в 9,8 раз. Именно поэтому, необходимо оказать местным предпринимателям всестороннюю финансовую, техническую, экономическую помощь в формировании и развитии предпринимательства. Учитывая их особую роль в развитии экономики, для обеспечения ускоренного развития каждого совместного с иностранным капиталом предприятия, действующего или желающего действовать в Азербайджане, необходимо на государственном уровне создать благоприятные инвестиционные условия.

В настоящее время, из-за ряда объективных и субъективных причин, малые предприятия, в экономике республики, особенно в промышленности, не смогли полностью реализовать имеющийся потенциал развития. Слабое развитие инфраструктуры промышленности, резкое отставание по сравнению с крупным предпринимательством, в том числе с иностранными конкурентами, ограниченность спроса, проблемы в обеспечении кредитными ресурсами малого предпринимательства, недостаточность опыта управления в рыночных условиях, бюрократические преграды задерживают развитие малого предпринимательства в стране, ограничивают возможности реализации его потенциала конкурентоспособности в экономике страны.

Развитие конкурентоспособного малого предпринимательства требует осуществления его эффективной государственной поддержки.

В переживающих переходный период странах, таких как Азербайджан, особую актуальность имеет государственная помощь в вопросах финансового, кадрового, технического и ресурсного обеспечения. Необходимо усилить государственную поддержку вновь созданным предприятиям, упростить административные процедуры предпринимательской деятельности.

Без активной инвестиционной политики невозможно развивать конкурентные отношения в промышленности, и в целом достигнуть стабильного экономического подъема. Привлечение иностранного капитала в реальный сектор, создание новых производственных предприятий, заканчивается устранением монополистов с рынка таких товаров. Одновременно, привлечение иностранного капитала приводит к внедрению иностранной конкуренции на внутренний рынок. В этом случае, вновь созданные предприятия получают возможность более быстрого реагирования на внутренние рынки, а также, имеют возможность приспособления к зарубежному рынку.

Ещё большая интенсификация привлечения национального капитала в отрасли промышленности требует устранения отрицательного влияния ряда факторов, мешающих этому процессу: несовершенство юридической базы; необеспеченность условий, формирующих пространство свободной экономической деятельности; администра-

тивно-бюрократических преград. С другой стороны, параллельно должны быть запущены конкретные механизмы направления капитала.

Деятельность коммерческих банков регулируется центральным банком экономическими методами. Его роль в этом направлении огромна. Необходимо применять некоторые льготы в определении учётных ставок со стороны Национального Банка к коммерческим банкам, финансирующим приоритетные отрасли. В это время, необходимо следовать принципам дифференциального подхода.

В результате применения дифференциальных тарифов в отраслях естественных монополий в стране, допускаются некоторые случаи неравенства цен между различными сферами предпринимательства. В связи с этим, в нашей республике за последние годы проделана большая работа в направлении совершенствования существующих механизмов дифференциации тарифов. Так, согласно постановлению Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 31 января 2002 года за номером 17, с целью стимулирования развития производства в стране, повышения конкурентоспособности товаров местного производства на внутреннем рынке, регулирования тарифов монопольных субъектов хозяйствования был создан Республиканский Тарифный (Оценочный) Совет. За последние годы Министерством Экономического Развития с целью ограничения монополизации экономики и развития здоровой конкуренции, осуществляются регулирующие меры, предусмотренные законодательством, против субъектов хозяйствования, занимающих монопольные позиции на товарном рынке. В связи с этим отданы распоряжения и инструкции, крупным субъектам хозяйствования, малым предпринимателям, связанные с предупреждением о недопущении незаконного неравенства во время оказания услуг телефонной связи, услуг в области снабжения электричеством, водой, газом, железнодорожных, портовых услуг при оттоке загрязненных вод, и других услугах, оказываемых субъектами монопольного хозяйствования. Так, были заново рассмотрены тарифы на продукцию предприятий, оказывающих услуги в сфере Интернета и съемок, услуг по снабжению питьевой, технической и поливочной водой, а также на услуги АО «Гарадаг-Цемент».

Как результат экономических реформ, проводимых в республике в связи с переходом экономики к рынку, в различных областях экономики открылись широкие возможности динамичного увеличения числа малых и средних предприятий, формирования немонопольной среды, и в то же время появились возможности свободной и здоровой конкуренции между субъектами хозяйствования.

Развитие предпринимательства является одним из основных факторов, определяющих территориальную структуру экономики страны. Направленность этого фактора на формирование здоровой конкурентной среды, демонополизацию, повышение промышленного потенциала экономических районов и создание оптимальной территориальной структуры, имеет особо важное значение в современных условиях. Региональная структура, сформированная в экономических районах республики по малым и средним предприятиями, в том числе, по субъектам предпринимательства, не обеспечивает эффективное использование существующих ресурсов всех регионов страны. Сформированные и развивающиеся на современном этапе структуры предпринимательства сосредоточены, в основном, в столице страны Баку и других центрах промышленности, что снижает уровень использования потенциала других районов и задерживает развитие свободной конкурентной среды.

Действующий в настоящее время налоговый кодекс Азербайджанский Республики создает условия для вложения инвестиций в различные отрасли экономики и снижения налогового бремени. С целью снижения налогового бремени на налогоплательщиков, за последние годы были снижены ставки налога на прибыль с юридических лиц, налога на добавленную стоимость и других видов налогов. Все это дает возможность создать в стране благоприятную налоговую среду и для развития производственного предпринимательства.

Для развития производственного предпринимательства налоговая среда с каждым годом улучшается, однако общее экономическое положение, осуществляющее этот процесс, в том числе относительно благоприятные налоговые условия учтены не полностью. Крупные государственные предприятия еще не полностью приспособились к условиям рыночного хозяйства, предпринимательская деятельность в этой области недостаточно развита. В настоящее время в обоих этих секторах есть достаточно большие потенциальные возможности для обновления экономики, что обуславливает рост роли государственного регулирования. Государство проводя, в первую очередь, протекционистскую политику, должно прикладывать усилия для превращения производственного предпринимательства в преимущественную сферу, поощряя его развитие с инновационной точки зрения.

Здесь необходимо особо отметить, что существующее мнение о том, что «основным условием эффективной деятельности является наличие частной собственности на средства производства» на примере ряда стран себя не оправдывает. Например, Швеция, где преимущественно государственная и коллективная собственность, добилась более высоких результатов, нежели страны с абсолютной частной собственностью. По мнению известного американского ученого -экономиста Джона Гэлбрейта, в конце концов не так важно, кому принадлежит собственность. В развитых странах предприятия обычно принадлежат акционерам, не известным членам административного управления. Он считает, что если хозяином таких предприятий будет государство, (например, как в АО «Азнефтехиммаш») не произойдет никаких значительных изменений, и самое главное, при достижении успеха они получают поощрение, а при неудачах - заслуженное наказание.

Одним из основных инструментов политики опекуна является налоговая система. Налоги отражают сущность отношений между государством и предпринимателями и существующее положение. На современном этапе экономического развития самый важный вид деятельности -это сфера материального производства, и для еще большего повышения скорости ее развития использование стимулирующей функции налогов еще быстрее покажет свои положительные плоды.

Политика поддержки производственного предпринимательства посредством налоговой системы должна осуществляться с учетом ее особенностей. Для решения задач, стоящих перед экономикой страны, необходимо отдавать предпочтение не просто любому производству, а только производству, вырабатывающему высококачественную продукцию, удовлетворяющую не только внутренней спрос, но и конкурентоспособную на внешнем рынке. Этому требованию отвечают лишь производства инновационного типа.

Если за 2000-2007 годы в государственном секторе промышленности средняя заработная плата занятых выросла с 87,2 манат до 344,8 манат, то в частном секторе эти показатели составили 147,3 манат и 429,8 манат. По производству машин и оборудова-

ния этот показатель составил: в государственном секторе 61, 4 и 201,9 манат, в частном секторе 42, 1 и 133,7 манат. Иными словами, средняя месячная номинальная заработная плата занятых в производстве машин и оборудования в 2000 году отставала от заработной платы занятых в государственном секторе на 12,1%, и в 3,5раз отставала от заработной платы занятых в частном секторе. В 2007 году разница в государственном секторе составила 35,6%, в частном секторе этот показатель не изменился и составил 3,5 раза [3.с45-46].

Наряду с этим, были созданы ряд государственных структур и общественных организаций для осуществления государственной помощи развитию предпринимательства и регулированию этого процесса. Среди них - Государственный комитет по Управлению Государственным Имуществом, Национальный Фонд Поддержки Предпринимательства, Агентство по развитию малого и среднего бизнеса, Предпринимательский Совет при Президенте Азербайджанской Республики, Национальная Конфедерация Предпринимателей Азербайджана, Союз Молодых Предпринимателей и другие.

В стране совершенствуется юридическая база малого и среднего предпринимательства, достигнуто значительное продвижение в области государственного регулирования предпринимательства. Расширена структура, оказывающая образовательные, информационные и консультативные услуги малым и средним предпринимателям, сделаны важные шаги в направлении усиления стимулирующей роли налоговой системы, снижения налоговой нагрузки для предпринимателей. Осуществлены целенаправленные мероприятия в области формирования механизмов защиты прав и интересов предпринимателей.

Несмотря на все эти достижения, возможности создания в нашей стране политической и макроэкономической стабильности недостаточно используются для ускорения развития предпринимательства. Прежде всего, численность занятых предпринимательской деятельностью ниже имеющихся возможностей. Хотя год от года повышается удельный вес частного сектора в экономике страны, в этом секторе пока слабо развиты предприятия, имеющие важное стратегическое значение и обладающие структурообразующим потенциалом. Наряду со всем этим, в стране, связи между производителями развиты слабо, и в особенности, не на должном уровне находятся кооперативные связи между крупными предприятиями и мелкими и средними предприятиями. Недостаточна роль и влияние этого сектора в повышении экспортного потенциала страны и совершенствовании его структуры. Сегодня большинство предприятий частного сектора (73,4%) занимаются непосредственно посредничеством - операциями по продаже: продажа оптом и в розницу, операциями с недвижимостью, арендой и коммерческой деятельностью. Особенно, развитие предпринимательства в регионах находится намного ниже уровня возможностей страны. Так, 73,1 процента частных предприятий, действующих в республике, сосредоточено в городе Баку и его окрестностях. Как результат этого, примерно 93% налоговых поступлений, собираемых в республике, в том числе 85% налоговых взиманий от розничных торговли, отраслей общественного питания и бытовых услуг приходится на долю города Баку. Налоги, собираемые со всех сельских районов и городов республиканского значения, находятся примерно на Одинаковом уровне - 7 процентов.

В настоящее время, в Азербайджане, возможности использования кредитов коммерческих банков предпринимателями, действующими в регионах, очень ограничены.

С одной стороны, процентные ставки по кредитам очень высоки, особенно, когда большинство банков отдадут предпочтение краткосрочным кредитам и это создает трудности по возврату кредитов; с другой стороны – требуемый залоговый фактор, связанный с кредитами, в условиях низкого уровня гарантий в регионах, доводит до минимума возможности использования банковских кредитов действующими в регионах предпринимателями. Все эти процессы делают особенно важными совершенствование банковских реформ для расширения объема в стране и осуществления его эффективной организации. Самое главное, необходимо, улучшить конкурентную среду в банковском секторе с целью обеспечения ускоренного развития банковской финансовой системы.

Итак, хотя в республике есть широкие возможности создания и ускоренного развития конкурентоспособных предприятий, эта сфера находится ещё не на должном уровне. Стратегия использования природных ресурсов считается самой производительной для страны, потому, что ее основной смысл заключается в освоении и привлечении иностранных инвестиций, экспорте природных ресурсов и использовании полученных доходов на повышение жизненного уровня населения, в развитии ряда отраслей, направленных на внутренний рынок.

Огромный объем природных ресурсов дает возможность развивать добывающую промышленность, однако, нельзя жить все время за счет этого преимущества. Кроме этого, необходимо развивает ненефтяной сектор экономики, в том числе развивать бизнес не только в Баку, но и в регионах страны.

Несмотря на интенсивное развитие нефтяной промышленности, для развития Азербайджанской экономики очень важен будущий прогресс ненефтяного сектора. Поэтому, необходимо устранить различия между развитием этих двух секторов.

Темпы роста экспортируемых продуктов, рост их удельного веса, создает стимул для решения новых социальных проблем, интенсивного использования рабочей силы и местных ресурсов. Проблема импорта же напрямую связана с развитием предпринимательства. Приток в республику любых продуктов приводит к удовлетворению внутреннего спроса за счет производства в зарубежных странах. И это, в свою очередь, не эффективно с экономической точки зрения и задерживает развитие предпринимательства.

На современном этапе решение стоящих задач требует ускорения развития предпринимательства, усиления роли этого сектора в решении социально-экономических проблем страны, еще большего соответствия его деятельности требованиям развития экономики страны, расширение рамок и повышение адресности, мер государственной помощи в этом направлении, реализации существующего потенциала в области развития предпринимательства в регионах.

Итак, одним из отрицательных сторон льготной кредитной системы, выдаваемой в настоящее время из государственных фондов - недостаточный объем средств. Это делает необходимым привлечение дополнительных средств в фонд и создание новых фондов. В то же время, привлечение кредитов международных финансовых структур в этот фонд, создание новых фондов для развития промышленности может дать положительные результаты.

Еще одной отрицательной чертой льготного кредитования предпринимательства является ее приспособление к государственным дотациям и нерыночный характер. По нашему мнению, государственная финансовая помощь должна идти по двум направлениям:

- укрепление и усиление национального Фонда Поддержки Предпринимательства;

- формирование рыночной инфраструктуры финансовой помощи предпринимательству.

Большое значение имеет поддержка и развитие таких испытанных видов предпринимательской деятельности, как лизинг, франчайзинг. В современной рыночной экономике система финансового обеспечения предпринимательства реализуется в рамках специализированных технологий. Поэтому, необходимо точно изучить различные элементы передовых технологий рыночной экономики Запада, приспособить их к конкретным условиям и использовать в нашей практике.

Глобальный финансово-экономический кризис уже обнажает и обуславливает необходимость формирования новых тенденций и факторов в пользу необходимости повышения экономической, социальной и политической роли малого и среднего предпринимательства в национальной экономике и потому масштабной и устойчивой активизации государственных усилий, средств и инструментов по поддержке формирования и развития данного сектора.

В чем же заключаются позиция президента страны в вопросе снижения воздействия глобального экономического кризиса и основные положения предлагаемой программы?

Во-первых, антикризисная программа состоит из двух частей: первая часть заключается в продолжении и усилении осуществляемых ранее мер, вторая - в осуществлении мер нового типа, связанных непосредственно с кризисом. Для оздоровления экономики и стимулирования предпринимательской деятельности указаны конкретные направления:

- должен быть усилен контроль над потребительским рынком для предотвращения искусственного роста цен;
- снижение цен должно быть еще более быстрым;
- нужно усилить антимонопольную деятельность;
- должно быть предотвращено незаконное вмешательство со стороны государства.

В связи с этими вопросами, остающимися и до сего времени актуальными, президент И.Алиев указал, что "особенно в 2009-м и в последующих годах эта политика будет продолжена".

Заключение

Для развития предпринимательства, эффективного использования имеющегося в стране потенциала, наряду с вышеуказанными, целесообразно было бы осуществить мероприятия по следующим направлениям:

- совершенствовать существующие законы с целью формирования благоприятной правовой и экономической среды для развития предпринимательства; усилить контроль за исполнением законов;
- принять Антимонопольный Кодекс с целью устранения и регулирования монополии и нечестной конкуренции;
- с целью контроля монополий и предупреждения ее проявлений, создать специальную государственную антимонопольную структуру, напрямую подчиняющуюся Кабинету Министров;
- для эффективной организации и стимулирования совместной деятельности государства и предпринимателей в области производства, расширить права и полно-

мочия Предпринимательского Совета при Президенте Азербайджанской Республики;

- выдать долгосрочные льготные кредиты юридическим лицам, занятым предпринимательством в сфере производства товаров. Использовать в этих целях средства резервного фонда Национального Банка;
- с целью ускорения процесса реализации товаров, произведенных в предпринимательских структурах, давать на них государственных заказы;
- для повышения конкурентоспособности произведенных в стране продуктов осуществлять соответствующую протекционистскую политику;
- с целью развития производственного предпринимательства определить приоритетные направления, подготовить и осуществить специальную государственную программу поддержки предпринимателям, действующим по этим направлениям;
- с целью помощи в выборе потенциального вида деятельности, соответствующего своим финансовым возможностям, создать «сеть информационного обеспечения предпринимателей»;
- для улучшения финансового обеспечения развития предпринимательства, привлечения с этой целью финансовых средств, принять закон (Указ Президента) об экономической амнистии;
- применить особые привилегии предпринимателям, желающим заниматься производством в регионах страны;
- применить налоговые льготы на определенный срок (например, 3 или 5 лет) предпринимательским структурам, желающим заниматься производством;
- с целью расширения производства продукции освободить от налогов часть дохода, которую предприниматели вкладывают в производство в виде инвестиции;
- применять льготные таможенные пошлины на определенный срок предпринимательским структурам, производящим продукцию на экспорт, и другие.

Реализация отмеченных выше предложений даст толчок созданию благоприятной среды для развития предпринимательства и росту производства продукции в Азербайджане.

Литература

1. Статистические показатели Азербайджана 2007, Баку, 2007, 765с.
2. Статистические показатели Азербайджана 2008, Баку, 2008, 770с .
3. Промышленность Азербайджана 2008 , Баку, 2008, 376 с.
4. Азербайджан войдет в историю как страна, экономика которой в 2003-2008 годах развивалась самыми высокими темпами. Бакинский рабочий. Баку, 2009, №74, АзерТАдж, с.1-4.
5. Лопуста М.Г., Старостин Ю.Л. «Малое предпринимательство», «Союз», Санкт-Петербург, 2002.
6. Кулиев Р., Гулиев Т., Гулиев Т. «Эффективная политика развития малого и среднего предпринимательства: лучшая практика и новые условия» Баку, 2009.

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TƏHLİLİ

i.e.n., dos. Fəridə ƏMİROVA*

XÜLASƏ

Azərbaycan iqtisadiyyatı hörmətli prezidentimiz İlham Əliyevin çox uğurlu siyasəti nəticəsində səmərəli inkişaf edir. Bu müsbət haldır. Çünki dünyada mövcud olan maliyyə və iqtisadi böhran hökm sürür. Demək olar ki, bir çox ölkələrdə, məsələn: ABŞ, Avropa ölkələri, Yaponiya, keçmiş postsovet ölkələrinin bir çoxunda iqtisadi tənəzzül müşahidə olunur. Bunun əksi olaraq isə Azərbaycan iqtisadiyyatı uğurla inkişaf edir. Əlbəttə biz öz iqtisadi siyasətimizdə daxili resurslarımıza əsaslanaraq, bu resurslardan səmərəli istifadə etməklə məqsədyönlü iqtisadi inkişafımızı ardıcıl surətdə, artım tempi ilə həyata keçiririk. Azərbaycan iqtisadiyyatı çoxşaxəli olduğundan, onun inkişafı heç də hansısa bir sektorun inkişafından asılı deyildir. İqtisadiyyatımızın belə çoxşaxəli inkişafı bugünkü iqtisadi artımı şərtləndirir.

İşlənmiş məqalədə dünya maliyyə böhranı, onun fəsadları və bunun müqabilində ölkəmizdə, iqtisadiyyatda inkişaf, onun amilləri, səbəbləri açıqlanmaqla təhlil aparılır. Məqsəd ölkənin belə bir iqtisadi şəraitdə apardığı uğurlu maliyyə, büdcə siyasətini əks etdirmək, valyuta ehtiyatlarımızın səviyyəsinin inkişafda olması bizim üçün böyük maliyyə qərarını olduğunu göstərməkdir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan böhranlı ildə böhrandan ən az əziyyət çəkən ölkələrdən biridir. Bu eyni zamanda beynəlxalq maliyyə qurumları ilə uğurlu əməkdaşlıqdır. Fikrimizcə, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ümumi daxili məhsullarının artması dünya iqtisadiyyatının da tənəzzüldən çıxmağa doğru olduğunu göstərir.

Açar sözlər: qlobal böhran, maliyyə təsərrüfat qurumları, investisiya mühiti, global likvidlik

XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında maliyyə bazarları əmtəə istehsalı artıqlığından bəhrələnir, qısamüddətliyi və bir neçə ölkəni əhatə etməyi ilə fərqlənirdi. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq XXI əsrin əvvəllərində isə dünya maliyyə sisteminin formalaşdığı bir şəraitdə maliyyə böhranı daha da dərinləşərək, kəskin və uzunmüddətli olmaqla, daha çox ölkələri əhatə edərək o dünya maliyyə böhranına çevrildi. İnkişaf etmiş bazarlarda o likvid böhranlarla, kredit iflicləri, birjaların dağılması, binaların iflası ilə müşahidə olunur. Lakin qloballaşma maliyyə bazarlarının yeni rolunu müəyyənləşdirdi. Son onillikdə biz dünya bazarında resursların real sektordan maliyyə sektoruna daha meyilli olduğunu görürük.

Müasir maliyyə böhranının ilk nişanı kimi, ABŞ-ın ipoteka kredit institutlarının fəaliyyətində meydana çıxan maliyyə çatışmazlığı əsas rol oynayıb. Qlobal maliyyə – kredit qurumlarını sarsıdan bu böhran əlaqəli və asılı şəkildə bütün maliyyə əməliyyatlarını pozmaqla, nəzərdə tutulan strateji planların həyata keçirilməsinə çətinlik yaratmış oldu. Maliyyə böhranına məruz qalmış ölkələr bu böhrandan çıxış yolları axtararaq antiböhran tədbirləri hazırlamışlar, lakin bu tədbirlər hələ də istənilən nəticələrə nail olmağa imkan verməyibdir.

İqtisadi və siyasi müstəqilliyə malik olan respublikamız da bu dünya maliyyə – təsərrüfat qurumlarına iqtisadi inteqrasiya olunduğundan, bütün proseslərdə iştirak edir. Lakin ölkədə aparılan çox çevik iqtisadi siyasət respublikamızı bu böhranın təsir dairəsində çox müvəffəqiyyətlə qorumaqla, bu böhranın təsirlərini zərərsizləşdirmək istiqamətində xalq təsərrüfatı sahələrində büdcə gəliri və xərclərini təhlil edərək, Azərbaycan hökuməti 2010-cu il dövlət büdcəsinin çərçivə parametrlərini müəyyənləşdirdi.

İşlənmiş məqalədə bu böhranlı şəraitdə respublika iqtisadiyyatının təhlili, bu istiqamətdə görülmüş işlər təhlil edilərək bu böhranın səbəbləri, onların həlli yolları və bu istiqamətdə görülmüş işlər təhlil olunmuşdur.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “İqtisadi Nəzəriyyə-1” kafedrasının müdiri

Azərbaycan Respublikası əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin və rəngarəng təbii şəraitə və təbii ehtiyatlara malik olduğundan çoxnövlü təsərrüfat sahələri ilə tanınır. Belə təsərrüfat sahələrindən yanacaq – energetika, metallurgiya, maşınqayırma və metal emalı, kimya və neft-kimya, tikinti materialları istehsalı, meşə, xalq istehlakı malları, yeyinti, yüngül, ASK komplekslərini nəqliyyat və rabitəni və s. göstərə bilərik. Respublikanın ərazisi faydalı qazıntılarla da zəngindir. Yanacaq-enerji ehtiyatlarından neft və təbii qaz, dəmir filizləri, polimetal filizləri, əlvan metallardan – mis, sink, alunit, qiymətli metallardan – qızıl, gümüş, nadir metallar, qiymətli daşlar, inşaat materialları, kimyəvi xammallar, mineral sular, müalicə əhəmiyyətli palçıq vulkanları və başqa qiymətli sərvətlərlə də zəngindir.

Azərbaycan təsərrüfat kompleksinin inkişafında neft-qaz-kimya kompleksi, neft maşınqayırması, elektroenergetika, radiotexnika, energetik maşınqayırma, məişət avadanlıqlarının istehsalı, kənd təsərrüfatı istehsalında isə taxılçılıq, pambıqçılıq, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəzçilik, heyvandarlıq, quşçuluq, balıqçılıq və onların məhsullarını emal edən sənaye istehsal sahələri fərqləndirilir.

Son illərdə ÜDM-də sənaye 33 faiz, digər sahələr 31 faiz, kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı 18 faiz, nəqliyyat və rabitə 14 faiz, tikinti isə 4 faiz təşkil edir.

Ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən sənaye ən iri və aparıcı sahədir. Həmin sahənin ümumi məhsulu 1995-2000-ci illər ərzində 4 dəfə artmışdır. 2007-ci ildə isə 2003-cü ilə nisbətən daha 4 dəfə artmışdır. İqtisadiyyata kapital qoyuluşları 1995-2000-ci illərdə 4,2 dəfə, 2000-2006-cı illərdə isə 70 dəfə artmış və 967,8 milyon dollardan 6837,9 milyon manata çatmışdır. Bazar münasibətlərinin mürəkkəb və ziddiyyətli yol keçdiyi kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların həcmi 2000-2007-ci illərdə isə 2,1 dəfə artmışdır. Nəqliyyatda yük dövriyyəsi müvafiq dövrdə 2 və 4,9 dəfə çoxalmışdır.

Azərbaycan ÜDM-u 2000-2007-ci illər ərzində 5 dəfədən çox artaraq 29,4 milyard dollar təşkil etmişdir. Adambaşına ÜDM-da eyni dövrdə 5 dəfədən çox artaraq 2007-ci ildə 3473,9 dollar olmuşdur.

Azərbaycanda 2003-2008-ci illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin quruluşu, sahibkarlığın, qeyri-neft sektorunun, infrastrukturun, regionların intensiv inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun azaldılması, təhsilin, səhiyyənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və s. sahələrdə beynəlxalq iqtisadi, maliyyə institutları tərəfindən də birmənalı qəbul edilən böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin 9 ayının yekunlarına həsr olunmuş iclasında səslənən göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu yeni neft strategiyasının davam etdirilməsi, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, ölkədə əlverişli biznes və investisiya mühitinin formalaşdırılması, işsizlik, yoxsulluq problemlərinin həlli, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, infrastrukturun yeniləşdirilməsi kimi prioritet hədəflər hesabat dövründə İlham Əliyevin yeritdiyi iqtisadi siyasətin əsasını təşkil etmişdir.

2008-2009-cu illəri əhatə edən global maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına digər dövlətlərlə müqayisədə ciddi təsir göstərmədiyini bank sektorunun normal və ahəngdar fəaliyyəti bir daha təsdiqləyir. Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi preventiv tədbirlər nəticəsində cari ildə respublika bankları likvidlik problemi ilə bağlı istehlak və biznes kreditlərinin verilməsi prosesini dayandırmamış, perspektivli biznes layihələri maliyyələşdirilmiş, hətta ipoteka kreditləşməsi yenidən bərpa olunmuşdur. 2009-cu ildə əhalinin banklardakı əmanətlərinin 11 faiz artması da bank sisteminə ictimai inamın, habelə əmanət bazasının, xüsusilə xırda əmanətçilərin depozitlərinin dayanıqlı olduğunu göstərir. Qlobal likvidlik

böhranına baxmayaraq, həyata keçirilmiş preventiv tədbirlər sayəsində bank sistemində maliyyə sabitliyini qorumuş, banklar yüksək maliyyə dayanıqlığı nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan manatı məzənnəsini qoruyub saxlamış, hökumət məhz əhalinin sosial mənafeyini əsas tutaraq manatın devalvasiyasına imkan verməmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev manatın devalvasiya edilməməsini hökumətin düzgün siyasəti kimi dəyərləndirmişdir və göstərmişdir ki, «Mərkəzi Bankın səyləri nəticəsində manatın məzənnəsinin sabit vəziyyətdə saxlanması bax, bu vəziyyəti şərtləndiribdir. Əgər biz başqa ölkələr kimi, milli valyutanı devalvasiyaya uğratsaydıq, o zaman manata inam azaldı, banklara qoyulan əmanət azaldı və beləliklə, həm inam, həm də ki, bankların maliyyə resursları azaldı. Düzgün siyasətimiz nəticəsində, baxmayaraq ki, bölgədə yerləşən demək olar ki, bütün ölkələrdə milli valyuta devalvasiya edilib, biz manatı sabit saxladıq. Bu düzgün siyasət idi».

Ümumiyyətlə, böhranın təsirləri altında milli valyutaların devalvasiyaya uğraması prosesi cari ilin ilk rübündən etibarən özünü qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. İlk dövrlərdə buna qarşı mübarizə məqsədilə bir çox dövlətlər valyuta ehtiyatlarından istifadə edərək milli valyutalarının məzənnəsini stabil saxlamağa cəhd göstərsə də, nəticə effektiv olmadı. Bu hal sabiq sovet ölkələri arasında daha geniş şəkildə müşahidə edilməkdə idi. Məsələn, neftin həcmi və ixracı potensialına görə Azərbaycanı qabaqlayan Qazaxıstanda milli valyuta olan tenq ilin ilk rübündə devalvasiyaya uğrayaraq dollarla müqayisədə dəyərini 25 faiz itirdi.

Analoji vəziyyət Rusiyada da özünü göstərməkdə davam edir. Ötən ilin iyulundan cari ilin ortalarına olan dövr ərzində Rusiya rublu dollara nisbətdə 55 faiz ucuzlaşıb. Bunun əsas səbəblərindən biri dünya bazarlarında neftin və metalın qiymətinin ifrat dərəcədə enməsi səbəbindən Rusiyada xarici valyuta, o cümlədən dollar qıtlığının yaşanması olub. Belə şəraitdə rublun ucuzlaşmasının qarşısını almaq üçün hökumət valyuta ehtiyatlarından milyardlarla dollar xərcləməli olsa da, devalvasiya prosesinin qarşısını ala bilməyib.

Bir çox postsovet ölkələri də devalvasiya problemindən yaxa qurtara bilməyib. Məsələn, Ukraynada milli valyuta olan qriwnanın dollarla müqayisədə dəyəri 75-ə qədər azalıb. Belarus rublu isə 30,9 faiz dəyərini itirib. Litva liti xarici valyutaya nisbətdə 23 faiz, Estoniya kronu 24 faiz, Latviya latı 22 faiz, Gürcüstan larisı 18 faiz, Qırğızıstan somu 11 faiz, Tacikistan somonisi isə dollara nisbətdə 12 faizdən çox ucuzlaşıb.

Eyni hala başqa dövlətlərdə də rast gəlinib. Məsələn, Polşa zlotu ötən ilin sentyabr ayından cari ilin mayına kimi 37 faiz ucuzlaşıb. Çexiyada, Rumıniyada və dünyanın bir çox dövlətlərində də eyni vəziyyət müşahidə olunub. Ermənistanda isə cari il ərzində əsl dollar əjiotajı yaşanıb və milli valyuta olan dram dollar qarşısında 35 faizdən çox dəyər itirib. Hazırda bu ölkədə 1 dolları 375 dramdan baha satırlar. Erməni iqtisadçılarının proqnozlarına görə, tezliklə dolların kursu 400 dramı keçəcək ki, bu da ölkədə inflyasiyanın bir qədər də sürətlənməsilə müşayiət olunacaq.

O da faktdır ki, milli valyutaları devalvasiyaya məruz qalan dövlətlər bir sıra əlavə problemlərlə üzləşir. Ən azı ona görə ki, devalvasiya əlavə milli pul kütləsinin dövriyyəyə buraxılmasını tələb edir. Inflyasiyanı stimullaşdırması baxımından izafi pul kütləsi əsas faktorlardan biri sayılır ki, bu mənada devalvasiya ciddi problem deməkdir. Digər tərəfdən, Ermənistan kimi dövlətlərdə müşahidə olunan sərt inhisarçılıq, iqtisadiyyatın ixrac potensialını genişləndirmək üçün resursların olmaması devalvasiyanı daha kəskin qiymət artımına gətirib çıxarır.

Qlobal iqtisadi böhranın təsirini minimum həddə endirən Azərbaycan manatı postsovet ölkələri arasında indi ən dayanıqlı valyuta hesab olunur. Bunun nəticəsidir ki, devalvasiyanın digər xarici ölkələr üçün yaratdığı problemlər Azərbaycanda müşahidə edilmir. Qarşıdakı dövr ərzində də Azərbaycan manatının xarici valyutaya nisbətən ucuzlaşması gözlənilir. Əksinə, dünyanın bir sıra aparıcı valyutası ilə müqayisədə manatın kursunun möhkəmlənməsi müşahidə edilir. Bütün bunlar Azərbaycanın devalvasiya təhlükəsindən də etibarlı qorunduğunu göstərir. O da faktır ki, hökumət manatın dəyərini sabit saxlanması üçün kifayət qədər strateji ehtiyatlara malikdir. Bundan başqa, Azərbaycanda devalvasiya probleminin yaşanmaması əhalinin maddi rifah halının daha da yaxşılaşmasına xidmət edən əsas amillərdən biri sayılır, ilk növbədə ona görə ki, xaricdən idxal edilən məhsulların qiymətində heç bir artım müşahidə olunmur.

Mərkəzi Bank 2009-cu il üçün bəyan etdiyi pul siyasətinin əsas istiqamətlərinə uyğun olaraq cari ildə makroiqtisadi tarazlığın və dayanıqlığın təmin olunmasına, habelə bank sistemində maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəldilmiş pul və məzənnə siyasəti yeritmişdir. Bu siyasət eyni zamanda, bank sisteminə etimadın, sistemin sağlamlığı və dayanıqlığının, bank sektorunun iqtisadiyyatda maliyyə vasitəçisi rolunun dəstəklənməsinə yönəlmişdir. İqtisadi subyektlərin banklara inamını qorumaq və daha da artırmaq mühüm vəzifələrdən biri olaraq qalmış, bank sisteminin likvidliyinin adekvat səviyyədə saxlanması siyasəti davam etdirilmişdir. Mərkəzi Bankın Kredit Təşkilatlarına Nəzarət Departamenti bu məqsədlə hesabat dövründə bank sektorunun fəaliyyətini nəzarətdə saxlamış, tənzimləyici funksiya həyata keçirməklə bankların likvidliyinin, kapitalının adekvatlıq parametrlərinin ardıcıl təhlili aparılmışdır. Bankların maliyyə ehtiyatlanması səviyyəsinin artırılması məqsədilə bank sektorunun aktivlərinin keyfiyyətinə və təminatlılığına tələblər artırılmış, eyni zamanda, bu sektorda xarici borclanmanın idarə oluna bilən, təhlükəsiz səviyyədə saxlanması üçün müəyyən addımlar atılmışdır. Bankların idarəetmə, xüsusilə, risklərin idarəedilməsi potensiallarının artırılmasına yönəlmiş tədbirlər davam etdirilmiş, bank nəzarətinin maliyyə sabitliyi, risklərin qabaqlayıcı rejimdə aşkarlanması potensialı gücləndirilmişdir.

Bank sistemində likvidlik səviyyəsinin məqbul həddə saxlanması 2009-cu ilin son 9 ayında bankların kredit fəaliyyətinin davamlılığını təmin etməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunda iqtisadi artım dinamikasının qorunmasında da mühüm rol oynamışdır. Hökumətin bank və sığorta təşkilatlarının mənfəətlərinin kapitalla yönəldilən hissəsinin 2009-cu ildən vergidən azad edilməsi barədə qərarı isə real sektorun inkişafına ciddi dəstək olmuşdur. İstehsalla məşğul olan müəssisələrin hərtərəfli dəstəklənməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlətin maliyyə yardımının gücləndirilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu müvəkkil banklar vasitəsilə iş adamlarına kreditlərin verilməsi prosesini daha da genişləndirmiş, eyni zamanda Mərkəzi Bankın dəstəyi ilə Azərbaycan İpoteka Fondu 2009-cu ilin iyun ayında ipoteka kreditləşməsinə bərpa etmişdir. Bütün bunlar isə işgüzar fəallığı artırmış, xüsusən də, tikinti sektorunda müşahidə olunan durğunluğu canlandırmışdır.

Qlobal iqtisadi böhranın ən böyük fəsadlarından biri də özünü sənaye istehsalının azalmasında göstərdi. Məsələn, böhran başladıqdan sonra dünyanın ən aparıcı avtomobil sənayeləri və şirkətləri böhran qarşısında aciz qaldılar. Bunun nəticəsidir ki, avtomobil sənayesində iş yerlərinin ixtisarı və istehsal həcmi sürətlə azalması baş verdi. Bu sahədə hələ də ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmur. Qlobal böhranın təsirinin davam edəcəyi təqdirdə avtomobil satışı ilə bağlı göstəricilərin yenə azalan xətt üzrə inkişaf edəcəyi istisna olunmur. Belə vəziyyət artıq ABŞ və Avropada ciddi narahatlığa səbəb olub. Avropada qlobal

böhrandan sonra avtomobil satışında son 15 ildə ən sürətli eniş olub. Avropa İstehsalçıları Birliyinin məlumatına görə, təkcə 2008-ci ildə satış 7,8 faiz düşüb. Eniş, xüsusilə, Qərbi Avropa ölkələrində müşahidə olunub. ABŞ-ın avtomobil nəhəngi «General Motors» ötən ilin dekabrında vəziyyətini düzəldə bilmək üçün hökumətdən 13,4 milyard dollar borc alıb. Lakin bu həcmdə məbləğ də şirkəti global böhranın cəngindən xilas edə bilməyib. Nəticədə təkcə cari ilin martında «General Motors» maşınlarının satışı 52 faiz aşağı düşüb və bununla da, dünyanın ən böyük avtomobil şirkəti mövqeyini Yaponiyanın «Toyota Motor» korporasiyasına verməli olub. Amerikanın avtomobil bazarının ikinci ən böyük şirkəti olan «Ford Motor»un istehsal etdiyi maşınların satışı da təxminən 40 faiz aşağı düşüb. Eyni vəziyyət istehsal etdiyi avtomobillər Azərbaycanda da geniş istifadə edilən Rusiyada müşahidə edilir. Hətta «Lada» və «AtoVaz» istehsalı bir müddət tam dayandırmaq məcburiyyətində qalıb. Ötən illə müqayisədə cari il ərzində dünya üzrə avtomobil istehsalında ən azı 18 faiz azalma qeydə alınacağı gözlənilir.

Böhran şəraitində Almaniya iqtisadiyyatında da tənəzzül meyillərini qabarıq nəzərə çarpdıran əsas göstərici «sənaye sifarişləri» indeksinin (bu indeks ölkənin perspektiv inkişafını da qiymətləndirən ən vacib göstəricidir) kəskin aşağı düşməsi oldu. Əvvəlki dövrlə müqayisədə 2008-ci ilin son aylarında və cari ilin ilk yarısında bu indeksin səviyyəsi rekord həcmdə azaldı. Eyni hal Avropanın bir çox dövlətlərinin sənaye göstəricilərində də ifadə olundu.

Bununla yanaşı, dünyanın digər bir çox dövlətlərində qida, mədəni sənayesində tənəzzüllər qeydə alınıb. Elə indinin özündə də dünyanın sənaye sahəsində hələ də xoşagəlməz bir durum hökm sürməkdədir.

Lakin Azərbaycan böhran şəraitində sənaye istehsalının artımı baxımından da yenə nümunəvi bir dövlət kimi çıxış etməkdədir. MDB Statistika Komitəsinin cari ilin ilk yarısı üçün açıqladığı hesabatə görə, postsovet ölkələrində sənaye artımı yalnız Azərbaycan və Özbəkistanda qeydə alınıb. Cari ilin yanvar-avqust aylarında Azərbaycan sənayesində 13,6 milyard manatlıq və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,9 faiz çox məhsul istehsal olunub və sənaye xarakterli xidmətlər göstərilib.

Sənaye istehsalının 73,8 faizi mədəniçixarma, 20,4 faizi emal və 5,8 faizi elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi bölmələrinin payına düşüb. İstehsalın 91,8 faizi sənaye mallarının, 8,2 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin hesabına yaranıb, sənaye məhsulunun 20,8 faizi dövlət müəssisələrində, 79,2 faizi isə özəl bölmədə istehsal edilib. İstehsal olunmuş sənaye məhsulunun 99,97 faizi istehlakçılara göndərilib, müəssisələrin anbarlarında 184,4 milyon manatlıq hazır məhsul qalıb.

Azərbaycan sənayesi üçün fərqləndirici cəhətlərdən biri də bu sferada yeni istehsal sahələrinin yaradılmasıdır. Məsələn, yaxın perspektiv üçün Azərbaycanda tezliklə daha bir nəhəng və kifayət qədər strateji xarakter daşıyan zavodun inşası nəzərdə tutulur. Söhbət ən müasir standartlara cavab verəcək gəmiqayırma zavodunun inşasından gedir.

Azərbaycanın ən müasir standartlara cavab verən yük gəmiləri, tankerlər istehsal etməsi bir çox məqamlar baxımından olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, qeyd olunduğu kimi, bu, ölkəmizdə yeni istehsal sahəsinin və iş yerlərinin açılmasına xidmət edir. İkincisi, Azərbaycan sözügedən zavodun inşasından sonra xaricdən yük gəmiləri, tankerlər almağa ehtiyac duymayacaq və onlara olan tələbat yerli istehsal hesabına ödəniləcək. Digər tərəfdən, Xəzərdə yükdaşımaların artan xətt üzrə inkişaf etməsi gəmiqayırma zavoduna olan tələbatı daha da artırır ki, Azərbaycan həmin tələbatı qarşılamaq üçün, bəri başdan, lazımi addımlar atır.

Bir sıra digər sahələr üzrə də Azərbaycan digər MDB dövlətləri üçün qıbtə edilə biləcək göstəricilər nümayiş etdirir. Məsələn, Azərbaycan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafına görə də MDB ölkələri arasında liderlər cərgəsindədir. Dünya İqtisadi Forumunun «Qlobal informasiya texnologiyaları» adlanan 2008-2009-cu ilin ilk aylarını əhatə edən hesabatına görə, İKT-nin inkişaf tempinə əsasən, Azərbaycan 134 ölkə arasında 60-cı yeri tutub, MDB ölkələri arasında isə lider olub.

Nəticə

Bütün bunlar Azərbaycanın qlobal böhran şəraitində belə, sürətli inkişaf yolunda olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Artıq özünəməxsus iqtisadi uğur və inkişaf modelinin əsasını qoymuş Azərbaycan, nəinki MDB, həm də dünya dövlətləri üçün örnəyə çevrilir.

Azərbaycanda ÜDM-in əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi 5 min dollara çatıb və bu da özünü əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsində göstərir. Qeyd edək ki, 2004-cü ildə bu rəqəm 1000 dollara yaxın, 2005-ci ildə 1200 dollar olub. Yəni 5 il əvvəlki illə müqayisədə həmin göstərici 5 dəfə artıb. Bu, dünyada analoqu olmayan artım tempidir. ÜDM-in səviyyəsi artdıqca, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəlir, yoxsulluq səviyyəsi azalır. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, bütün bunların nəticəsində Azərbaycan xalqı yaxşı yaşayacaq, dövlətimiz daha da möhkəmlənəcəkdir. Ölkəmizin hər bir vətəndaşı müsbət dəyişiklikləri öz həyatlarında açıqca hiss edəcəkdir.

Dünya maliyyə böhranı bu və ya digər dərəcədə Azərbaycana da təsir edir. Azərbaycanda bu proseslər dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşahidə olunur. Bu proseslərin Azərbaycana mümkün təsirini çox düzgün xarakterizə edərək professor Şəmsəddin Hacıyev yazır: «Hal-hazırda bütün dünyanı silkələyən qlobal maliyyə böhranının hər hansı bir simptomunun birbaşa ölkəmizin iqtisadiyyatına nüfuz etməsi mümkünsüzdür. Geniş təkrar istehsal prosesinin milli bütövlüyü, ölkədaxili iqtisadi proses və hadisələrin normal gedişi prizmasından təhlili göstərir ki, xarici amillərin birbaşa təhlükə yaratması qeyri-mümkündür. Gözlənilən təhlükədən ən az itki ilə çıxan ölkələr içərisində Azərbaycanın lider olacağı şübhəsizdir».

Avropa Komissiyası qlobal maliyyə böhranı ilə bağlı 27 üzv ölkənin müraciətinə əsasən hazırlanan «Vahid tədbirlər planı»nı təqdim etdi ki, biz də bundan bəhrələnməliyik. Nəticədə yekun rəyə gəlinib: iqtisadi problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün Avropada daha çox əlavə maliyyə ehtiyatlarına deyil, tədbirlərin yaxşı əlaqələndirilməsinə ehtiyac duyuldu. Yeni təşəbbüsə görə 27 ölkənin vergi və investisiya sahəsində əlaqələndirilmiş siyasət aparılmasının zəruriliyi və tətbiqi qərara alındı. İş və istehlak bazarında fəallığı bərpa etmək üçün ÜDM-in 1 faizinin bu sahəyə yönəldilməsi tövsiyyə olunur. Konkret olaraq bir neçə tədbirlə yanaşı, əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) tətbiqinin aradan qaldırılması da təklif olunur. İqtisadiyyatı canlandırmaq üçün müəssisələrdə daha çox vəsaitin qalması və deməli, onların öz işçilərinə daha qayğıyla yanaşması və istehsalatı genişləndirməsi üçün mənfəət vergisinin azaldılması nəzərdə tutulur. Neftin dünya bazarında qiyməti, ümumdünya iqtisadi dirçəlişindən, OPEK üzvlərinin neft hasilatının azaldılması kvotasına riayət etməsindən, alternativ enerji mənbələrinin inkişafından (məs; günəş enerjisini yığan cihazlar) və enerji qənaətindən (səmərəli avtomobillər və evlər) asılı olacaq. Likvidliyi bərpa etmək üçün görülən tədbirlərə əlavə olaraq, hökumət iflas riskindən uzaq böyük bankların aksiyalarını almaq yolu ilə kapital bazasını möhkəmləndirir. Banklar da zəifləmiş aksiya bazasını çoxaltmaq üçün öz hesablarında kapitalı artırır.

Nəhayət qlobal iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün tək-cə maliyyə sektorunun yenidən qurulması kifayət deyil, həm də orta müddətə nəzərdə tutulmuş makroiqtisadi siyasətə diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Алан Гриксне. Мировой финансовый кризис и глобальная экономическая деволюция // İqtisadiyyat qəzeti, 14 may, 2009-cu il, s. 11-12
2. İsgəndərov R.Ə. Qlobal maliyyə böhranı və onun ölkə iqtisadiyyatına təsirinin aradan qaldırılması aspektləri // İqtisadiyyat, 2009. 2-8 oktyabr, s. 7
3. Aslanlı R. Böhrandan sonrakı iqtisadiyyata hazırlıq // İqtisadiyyat: 2009, 2-8 oktyabr, s.4
4. 16 oktyabr 2009-cu ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasının materialları // İqtisadiyyat: 2009, 23-29 oktyabr, s.1-2.
5. А.Ж.Булатова. Экономика, М: 2009, с. 685-711, с. 721-743, с. 743-759.
6. Г.В.Плеханов. Экономическая теория. М.: 2008, с. 625-638
7. Abbasov İ. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında növbəti Dövlət Proqramı ölkə iqtisadiyyatının inkişafında yeni mərhələdir. İqtisadiyyat, 2009, 25 may, s.7.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI DÜNYA MALİYYƏ BÖHRANI ZƏMİNİNDƏ

i.e.n. Ramiz CAVADOV*

XÜLASƏ

2008-ci il dünya iqtisadiyyatında davamlı yüksək artımın dayanması ilə tarixə düşdü. Dünya iqtisadiyyatının taleyini həll edən ölkələrdən (ABŞ, Yaponiya, Çin, Böyük Britaniya, Hindistan, Almaniya, Fransa, İtaliya, Rusiya) heç biri qlobal böhranın təsirindən yaxa qurtara bilmədi. Dünya üzrə ÜDM-in təxminən 70 faizi bu ölkələrdə formalaşır. Yer kürəsi əhalisinin təqribən yarısı onların payına düşür. Dünya üzrə orta illik artım tempi 2 dəfəyədək azalaraq 2007-ci ildəki 5 faizdən 2,5 faizə enmişdir. Yeri gəlmişkən, BVF ekspertləri 2009-cu ilin yekununda qlobal iqtisadi artımın 0,5 faiz olacağını proqnozlaşdırsa da, BMT mütəxəssisləri 1 faiz azalma gözləyir.

Hazırkı qlobal böhranın zəif nöqtəsi sayılan banklar müxtəlif ölkələrdən depozit şəklində gələn və ilbəl artmaqda davam edən pullarla davrana bilmədilər. Çox da uzaq olmayan keçmişdə həmin pullar qısa müddətə və yüksək faizlərlə ticarət və xidmət sektoruna yönəldilirdi. Nisbətən sərfəli şərtlərlə borc götürüb köhnə borcları qaytarmaq təcrübəsi də kifayət qədər geniş yayılıb. Son illərdə isə həmin kreditlərin axını Şanxay, Nyu-York, London, Frankfurt kimi iri şəhərlərdə mənzillərin ipoteka ilə alınmasına yönəlməyə başladı. Hətta İngiltərə və İsveçrənin kifayət qədər konservativ bank sistemi də bu maliyyə piramidasının tələsinə düşdü - müştərilərin etibarlılığını diqqətlə öyrənmədən on milyardlarla dolları ipotekaya yönəlmişdir.

Açar sözlər: maliyyə, böhran, enerjidaşıyıcıları, defisit, inflyasiya.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində makroiqtisadi maliyyələşmə və tənzimləmə xüsusilə aktualıq kəsb edir. Belə ki, milli, regional və qlobal iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərindən maliyyə problemləri iqtisadiyyatın vəziyyəti və sistemli prosesləri ilə daha çox əlaqədardır.

Belə şəraitdə böhranlı, riskli hadisələr yalnız öz yaranma səbəbləri ilə deyil, həm də xarici amillərin və proseslərin təsiri ilə şərtlənir. Buna görə də risk yaradan, böhran törədən

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti "Statistika" kafedrasının müəllimi

proseslərə sistemli və amilli yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 2008-ci ilin qlobal böhranı göstərdi ki, iqtisadi böhranın ayrı-ayrı elementləri, komponentləri özünü, nəinki ayrı-ayrılıqda büruzə verir, həm də məcmu halında vəhdət təşkil edir.

Dünyanın aparıcı əmtəə birjalarında xam neftin satış qiymətində kəskin tərəddüdlərin müşahidə olunması ilə yadda qalan 2008-ci idə İkinci Dünya müharibəsindən sonra qlobal maliyyə böhranı başlamışdır. Bu ərəfədə dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Belə ki, tarixdə ilk dəfə olaraq İqtisadi İnkişaf və Tərəfdaşlıq Təşkilatına (İİTT) daxil olmayan ölkələrin enerji daşıyıcıları istehlakının həcmi bu təşkilata üzv olan dövlətlərin müvafiq göstəricilərini ötüb keçmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, 2009-cu ilin əvvəlindən əksər dünya ölkələrində istehsalın həcmnin görünməmiş azalması baş verir. Bu ilin birinci yarısında ÜDM-in azalması ABŞ-da 3,6%, Avropa İttifaqı ölkələrində 4,7%, Yaponiyada 7,6% , Rusiyada 10,4% təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, Çində ÜDM-in artım sürəti 7,1% -ə qədər azalmışdır, halbuki son illərdə bu ölkə yüksək iqtisadi artım templəri ilə diqqəti cəlb etmişdir.

Statistik tədqiqatlar göstərir ki, 2000-2008-ci illər ərzində Azərbaycanda orta illik iqtisadi artım tempi 31,2% olmuşdur. Dünyada tüğyan edən maliyyə böhranı ölkəmizdən də yan keçməmişdir. Belə ki, 2009-cu ilin doqquz ayının yekunlarına əsasən ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ÜDM-in artım tempi 8,3% olmuşdur. Bunu onunla izah etmək olar ki, 2003-cü ildən bəri Azərbaycanda yaradılan ÜDM-in 50%-dən çoxü mədənçıxarma sənayesinin payına düşmüşdür. Buna görə də dünya energetikasında baş verən qiymət tərəddüdləri Azərbaycan iqtisadiyyatının artım templərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Daha çox kəskin azalma sənaye sektorunda müşahidə olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövrü sikllərin təsiri iqtisadiyyatın bu sektorunda bütövlükdə iqtisadiyyatla müqayisədə daha güclü hiss olunur. Bu sektor üzrə ABŞ-da 12%, Avrozonada 18%, Yaponiyada 31% , RF-də 15% azalma baş vermişdir. Əvvəlki illərdə Çində sənaye istehsalının artım templəri 15-18% təşkil etməsinə baxmayaraq dünya maliyyə böhranının dərinləşməsi nəticəsində bu ölkədə sənaye istehsalının artımı 7%-ə qədər azalmışdır.

Azərbaycanda cari ilin doqquz ayının yekunlarına əsasən sənaye məhsulunun artım tempi 7,4% təşkil etmişdir.

Dünya iqtisadiyyatına dəyən əsas zərbə kimi yadda qalan maliyyə sarsıntısı hesab olunan «Lehman Brothers» bankının iflasından artıq bir ildən artıq vaxt keçir. Baxmayaraq ki, qlobal maliyyə böhranı nəticəsində dünya üzrə bir çox iri şirkətlərin iflası uğraması baş vermişdir, lakin dünyanın aparıcı ölkələrinin hökumətlərinin fəal fəaliyyəti nəticəsində dünya iqtisadi təsərrüfat sisteminin əsas konstruksiyası bütönlükdə maliyyə böhranının ağır nəticələrinə tab gətirmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, böhran şəraitində iqtisadi siyasətin düzgün seçilməsi böhranın mənfi təsirlərinin aradan qaldırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı böhran şəraitində iqtisadi inkişafın perspektivləri qəbul edilən qərarlardan daha çox asılıdır. İqtisadi sikllərin nəticələrinin təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, nə vaxt ki, iri həcmli iqtisadiyyatlı hökumətlər xüsusi istehlakı dövlət xərclərinin kreditləşməsi və defisit maliyyələşməsi ilə əvəz edirlər, onlar iqtisadi fəallığın bərpa olunmasını təhlükə altına qoyurlar. Buna müvafiq olaraq yüksək iqtisadi artım templərinin bərpa olunması da çətinləşir.

Maliyyə böhranının əsas hədəf nöqtəsi banklar olduğundan ölkənin bank sisteminin tənizlənməsi və idarə olunması işində düzgün qərarların qəbul edilməsi xüsusilə vacibdir.

2008-ci ilin sonu 2009-cu ilin əvvəlindən bəri Azərbaycanda pul siyasəti ilə bağlı bir sıra mühüm işlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə

əməliyyatları aktivləşdirilmiş və 2009-cu ilin 7 ayında AMB-nin kredit portfeli 3,5 dəfə artmışdır. 2009-cu ilin iyulunda “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən dəyişikliklərə əsasən Mərkəzi Bank artıq daha uzun müddətə və müxtəlif valyutalarda banklara kreditlər, o cümlədən subordinasiya kreditləri verə bilər. Eyni zamanda Mərkəzi Bank real sektorun dəstəklənməsi məqsədilə dövlət zəmanəti əsasında bankları kreditləşdirmək hüququna malikdir. Yeni qanunverici bazanı əsas götürərək Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən banklara kreditlərin verilməsi qaydaları təsdiq olunmuşdur. Bu sənəddə pul siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, kapital adekvatlığı probleminin tənzimlənməsi, habelə dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müxtəlif müddətlərə kreditlərin verilməsi qaydaları öz əksini tapmışdır.

Daxili maliyyə bazarlarının inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində Mərkəzi Bankın iştirakı ilə Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarında təminat sistemi yaradılmışdır. Bu ərəfədə ölkədə maliyyə sabitliyinin qorunması ilə bağlı bir sıra qərarlar da qəbul edilmişdir.

Banklarda kreditlərin verilməsi qaydalarına edilən dəyişikliklərə əsasən borcalanın maliyyə vəziyyətinin və onun krediti qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə, həmçinin borcalanın fəaliyyətinə daimi monitorinqə və bütövlükdə kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət olunmasına dair tələblər genişləndirilmişdir. Bundan əlavə açıq valyuta mövqeyinin hesablanması metodikası təkmilləşdirilmiş, o cümlədən, balansdankənar hesablar üzrə dəqiqləşdirilmələr aparılmış, mövqelərin hesablanmasında bank metalları ilə aparılan əməliyyatların əks etdirilməsinə başlanmışdır.

Əhalinin sərbəst pul vəsaitlərinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinin genişləndirilməsi məqsədilə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsi limitinin təmin edilməsində çəviklik təmin edilmiş, qorunan əmanətlər üzrə maksimal məbləğ 6 min manatdan 30 min manatadək artırılmışdır. Faiz dərəcəsi 15%-dək olan əmanətlər sığorta sistemində daxil edilmişdir.

Baxmayaraq ki, qlobal maliyyə böhranının əsas səbəblərindən biri ipoteka kreditləşməsi hesab olunur, lakin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin iyun ayından ipoteka kreditləşməsi bərpa olunmuşdur. Bunun psixoloji və fiziki təsiri ilə daşınmaz əmlak bazarında müəyyən canlanma baş vermişdir. İpoteka kreditləşməsi tikinti, bank işi, sığorta, qiymətləndirmə fəaliyyəti, rieltor və notarius xidmətləri, habelə qiymətli kağızlar bazarında iqtisadi fəallığı bilavasitə artırmış, əmlak bazarında qiymətləri stabilləşdirmişdir. Qiymətlərin stabilləşməsi öz növbəsində bank kreditlərinin girov təminatının dəyərsizləşməsinin qarşısını almışdır.

Böhranın zirvə nöqtəsindən sonrakı durğunluq dövründə ölkədaxili və ya milli maliyyə sistemlərinin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafını və dirçəlişini gözləmək hələ tezdir. Belə ki, bəzi qərb iqtisadi nəzəriyyəçiləri və ekspertləri belə hesab edirlər ki, maliyyə bazarlarının sərbəstliyinin güclənməsi onun tərəddudlərinin artmasına səbəb olur, lakin eyni zamanda bu sərbəstlik durğunluqdan sonra iqtisadiyyatın sürətlə canlanmasına təkan verə bilər. Çünki, adətən belə hallarda tənzimləmə metodlarının yüngülləşdirilməsi şirkətlərin xarici maliyyələşmə imkanlarını genişləndirir.

Hazırkı maliyyə böhranı öz qlobal əhatəliliyi, dövrülük və sistemlilik əlamətlərinin birləşməsi ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də indiki şəraitdə dünya iqtisadiyyatının iqtisadi böhrandan çıxarılması üçün vahid bir proqramın olmaması antiböhran tədbirlərinin olkəvi xarakter daşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, yeni enerji daşıyıcılarının və ekoloji cəhətdən təmiz istehsalın inkişafı zəminində hazırkı dövrdə dominantlıq edən avia, raket və kompyuter

texnologiyalarından bio, informasiya, nanotexnologiyalara keçidlə əlaqədar olaraq yeni iqtisadi-texniki paradigmanın formalaşması ehtimal olunur.

Dünya ölkələrini iqtisadi sarsıntıya salan maliyyə böhranının qeyri-adi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq iqtisadi inkişafa təkamül yanaşması tərəfdarı olanlar hesab edirlər ki, maliyyə innovasiyaları onlara xas olan bütün risklərə baxmayaraq bütünlükdə iqtisadiyyata müsbət təsir göstərməklə, buradakı yerdəyişmələr iqtisadiyyatın real sektorunda inqilabi yeniləşmənin katalizatoru rolunu oynaya bilər.

Statistika göstərir ki, 2009-cu ilin II-III rübləri ərzində Amerika iqtisadiyyatında stabilləşmə əlamətləri müşahidə olunmağa başlamışdır. Belə ki, iyul ayında işsizliyin səviyyəsinin 0,1 faiz bəndinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq əmək bazarında vəziyyət yaxşılaşmağa başlamış, yayın ortalarında Amerika istehsalı olan avtomobillərin satışında əhəmiyyətli artım müşahidə edilmiş, tikinti sektorunda azalma dayanmış, yeni evlərin satışı 9,6 % artmışdır. Lakin istehlak gözləmələrinin yaxşılaşması müşahidə olunmur. İstehlak xərcləri staqnasiya etməkdə davam edir. Qeyd edək ki, ABŞ-da ÜDM-in 70%-i istehlak komponentlərinin hesabına formalaşır.

Hazırkı dövrdə dünyanın əsas aparıcı ölkələrində iqtisadi azalma templərinin qarşısının alınması zəminində maliyyə böhranının fəsadlarının yaratdığı problemlərin saf-çürük edilməsinə başlanmışdır.

Dünyanın aparıcı fond birjalarında da müəyyən qədər canlanma müşahidə olunur. Belə ki, «DOW JONS» fond indeksi 2009-cu ilin iyul ayında keçən ilin 14 avqustunda düşdüyü psixoloji həddi dəf etmişdir. Eyni zamanda bu ilin yay aylarından başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrin real sektorunda da müəyyən qədər canlanma əlamətləri müşahidə olunmağa başlamışdır. Fond bazarlarında müşahidə olunan canlanma, hələ ki, sabit xarakter daşımır və ekspertlərin mülahizələrinə görə «Böyük Durğunluğun» ssenarisinin yenidən təkrarlanma ehtimalı mövcuddur.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da iqtisadi geriləmə 6-16 ay ərzində davam etmişdir. Bunları nəzərə alsaq, hazırkı maliyyə böhranının xüsusi əlamətlərə malik olması səbəbindən dünya ölkələrində iqtisadi geriləmə daha uzun müddət davam edə bilər.

Bu və ya digər ölkədə iqtisadi konyunkturanın pisləşməsi digər ölkələrdə iqtisadi geriləməyə səbəb olur və nəticədə neqativ impuls yenidən ilkin olaraq maliyyə böhranının düçar olduğu ölkəyə qayıdır və əksinə. Bunları nəzərə almaqla, hələ ki, qlobal aləmdə yeni ressesiya dalğasının baş vermə təhlükəsi mövcuddur.

Nəticə

Ötən il şahidi olduğumuz hadisələr maliyyə və fond birjalarının buna verdiyi reaksiya ilə izah oluna bilər. İqtisadi proseslərin təhlili göstərir ki, bazarlarda qiymətlərin sərbəst tərəddudlərinə imkan verildiyi vaxtlarda bazarların iqtisadi və maliyyə proseslərinin gedişinə reaksiyası səmərəli olmuşdur. Bunu aşağıdakılara istinadən şərh etmək olar:

- İqtisadi İnkişaf və Tərəfdaşlıq Təşkilatı (İİTT) ölkələrində ilkin enerji daşıyıcıları istehlakının azalması daha güclü şəkildə ABŞ-də özünü büruzə vermişdir. Belə ki, məhz bu ölkədə neft məhsullarının qiyməti daha kəskin dəyişkənliklərə məruz qalmışdır;
- Dünya üzrə Çin və Hindistan istisna olmaqla, daş kömrün qiymətinin yüksək olması və qaz təklifinin sərfəli olması səbəblərindən qaz istehlakının həcmi artmış, daş kömürün istehlakı isə azalmışdır;

- Avropa İttifaqı ölkələrində qaz və daş kömürün qiymət nisbətlərinin dəyişməsi hesabına qabaqcıl müəssisələr qaz istehlakına üstünlük vermişlər;
- yanacaqın müxtəlif növlərinin qiymətlərində olan fərqlər beynəlxalq ticarətdə onlardan səmərəli istifadəyə dəstək vermişdir;
- əgər investora fəaliyyət sərbəstliyi verilsəydi, yüksək qiymətlər təklifin yeni mənbələrinin işlənməsini stimullaşdırardı. Təcrübə göstərir ki, investisiyalaşdırma məhdudlaşdırılan dövrlərdə bu mexanizm fəaliyyət göstərə bilmir;
- energetika sahəsində inkişafın dövriliyi davam edir;
- neftayırma və hətta müəyyən mənada Şimali Amerika qaz bazarında baş verənlər kapitaltutumlu sahələrə investisiya qoyuluşunun təhlükəli olduğunu göstərmişdir və s.

Dünya iqtisadi sistemində baş verən fəvqəladə hallar ən əsas məsələni aşkar etməyə imkan verir: energetika uzunmüddətli hazırlıq sikkələri olan kapitaltutumlu sahədir, lakin onun məhsuluna tələbat ümumi iqtisadi konyunkturadan aslıdır.

Baş verən qlobal iqtisadi proseslərin nəticələrinin təhlili onu söyləməyə imkan verir ki, iqtisadi sikkələr və qiymətlərin tərəddüdü normal haldır və bunlar uzunmüddətli investisiyaların nəticələrinin proqnozlaşdırılmasında bizim imkanlarımızın məhdud olduğunu nümayiş etdirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya iqtisadi sisteminin ayrılmaz bir hissəsidir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən proseslər dünya iqtisadi sistemə təsir göstərə bilməz, lakin qlobal sistemdə baş verənlər Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirsiz ötürmür. Müşahidələr göstərir ki, bəzi qonşu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan iqtisadiyyatı maliyyə böhranının mənfi nəticələrini az hiss etmişdir. Belə ki, 2009-cu ilin əvvəlində bəzi ölkələr böhranın mənfi nəticələrini zəiflətmək məqsədilə öz milli valyutalarını ABŞ dollarına nisbətən devalvasiya etdilər və son nəticədə bu həmin ölkələrdə inflyasiyanın güclənməsinə və əhalinin real gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan hökuməti və Mərkəzi Bank bu addımı məqbul hesab etməyərək, manatın məzənnəsinin qorunmasına üstünlük vermişdir. Bunun da nəticəsi olaraq ölkədə 9 ayın yekunlarına əsasən 2-3%-lik inflyasiya müşahidə olunmuş və əhalinin zəif müdafiə olunan sosial təbəqələrinin real gəlirləri alıcılıq qabiliyyətini itirməmişdir.

Nəhayət, aparılan tədqiqat onu göstərir ki, 2008-ci ildə iqtisadi sikkə kəskin dəyişilmişdir ki, bu da enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin yüksək dəyişkənliyinə gətirib çıxarmışdır. Uzunmüddətli inkişaf məsələsinin həlli üçün belə yüksəliş və eniş dövrlərində mövcud vəziyyətin idarə edilməsinin öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. **2009: Вопросы экономики.** 2009: №10. <http://e-konomika.ru/categorii/voprosy-ekonomiki>
2. <http://www.azstat.org/>
3. www.nba.az
4. Международный валютный фонд (МВФ) <http://ru.wikipedia.org/wiki/МВФ> .

ЗНАЧЕНИЕ БЮДЖЕТНО-ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ГОСУДАРСТВЕННОМ БЮДЖЕТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

к.э.н. Рауф САЛАЕВ*

АННОТАЦИЯ

Одним из наиболее важных механизмов, позволяющих государству осуществлять экономическое и социальное регулирование, является финансовый механизм - финансовая система общества, главным звеном которой является государственный бюджет. Именно посредством финансовой системы государство образует централизованные фонды денежных средств и воздействует на формирование децентрализованных, обеспечивая возможность выполнения возложенных на государственные органы функций.

Бюджетно-фискальная политика позволяет еще более воздействовать на происходящие в азербайджанской экономике позитивные тенденции, укрепление экономики страны, продолжение динамики роста бюджетных доходов государства.

Успех экономического реформирования в Азербайджане в большой степени зависит от того, в каких направлениях пойдет преобразование финансовой системы общества, насколько бюджетно-фискальная политика государства будет отвечать требованиям времени.

Несмотря на то, что во второй половине 2008 года развитие азербайджанской экономики происходило в условиях неблагоприятной внешней среды, финансовая система страны значительно укрепилась, были сохранены темпы развития. Азербайджан встретил мировой финансово-экономический кризис достаточно подготовленным, за счет доходов, получаемых от успешно осуществляемой нефтяной стратегии, была обеспечена надежная экономическая безопасность государства. Для стабильного финансового обеспечения основных задач государства в условиях кризиса правительством Азербайджана был принят ряд опережающих мер. Это не позволило мировому экономическому кризису в течение минувшего года оказать серьезное воздействие на экономику Азербайджана.

Ключевые слова: государственный бюджет, бюджетная политика, фискальная политика, нефтяная стратегия, экономическая безопасность государства

Охватывающая долгосрочный период стратегия социально-экономического развития Азербайджана под руководством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева успешно осуществляется с учетом реалий современного периода. В его макроэкономических показателях и интенсивном развитии социальной сферы проявляется прогресс Азербайджана. Общественно-политическая жизнь страны достигли качественно нового уровня. Ускорила интеграция Азербайджана в мировую экономику и европейское правовое пространство.

Нефтяная стратегия Гейдара Алиева, ее реализация в течение минувшего периода и полученные финансовые возможности надежно защищают Азербайджан от разрушительных экономических и политических факторов, которые произошли и могут произойти в будущем в мировой экономике.

Несмотря на то, что во второй половине 2008 года развитие азербайджанской экономики происходило в условиях неблагоприятной внешней среды, финансовая система страны значительно укрепилась, были сохранены темпы развития. Азербайджан встретил мировой финансово-экономический кризис достаточно подготовленным, за счет доходов, получаемых от успешно осуществляемой нефтяной стратегии, была обеспечена надежная экономическая безопасность государства. Для стабильного финансового

* Старш. препо. кафедры Налоги и Налогообложение АГЭУ

обеспечения основных задач государства в условиях кризиса правительством Азербайджана был принят ряд опережающих мер. Это не позволило мировому экономическому кризису в течение минувшего года оказать серьезное воздействие на экономику Азербайджана.

«В результате проведенных в Азербайджане мероприятий и реформ за последние годы, влияние мирового финансово-экономического кризиса на экономику Азербайджана сведено к минимуму», отметил Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев на заседании правительства по итогам социально-экономического развития страны в первом полугодии 2009 года, проведенном под его председательством, как распространило информацию Азербайджанское Государственное Телеграфная Агентство - АзерТАдж.

Ведущую, определяющую роль в формировании и развитии экономической структуры любого современного общества играет государственное регулирование экономики, осуществляемое в рамках избранной властью экономической политики. Одним из наиболее важных механизмов, позволяющих государству осуществлять экономическое и социальное регулирование, является финансовый механизм - финансовая система общества, главным звеном которой является государственный бюджет. Именно посредством финансовой системы государство образует централизованные и воздействует на формирование децентрализованных фондов денежных средств, обеспечивая возможность выполнения возложенных на государственные органы функций. Основу системы государственного регулирования социально-экономических процессов составляют отношения по поводу перераспределения доходов.

Изменения бюджетно-фискальной политики играет ключевую роль в хозяйственном развитии Азербайджана и проведении эффективной экономической политики в процессе мирового финансово-экономического кризиса.

Государственный бюджет, являясь главным средством мобилизации и расходования ресурсов государства, дает политической власти реальную возможность воздействовать на экономику, финансировать ее структурную перестройку, стимулировать развитие приоритетных секторов экономики, обеспечивать социальную поддержку наименее защищенным слоям населения.

Основу бюджетной политики составляют стратегические направления экономики и социальной политики государства; именно они определяют размеры и пропорции централизуемых государством финансовых ресурсов, перспективы использования **бюджетных** средств в интересах решения главных экономических и социальных задач. В условиях рынка **бюджетной** политики-главный рычаг определения основных направлений экономики, воздействия государства на общественное **производство**. Для обеспечения эффективности **бюджетной** политики при ее разработке должны соблюдаться определенные требования.

Бюджетная политика не может быть эффективной, если четко не определены основные ее направления на ближайший период и перспективу, не сформулированы главные цели и первоочередные задачи. При этом обоснованность выдвигаемых мер и предстоящих решений должна подкрепляться соответствующими расчетами, позволяющими определить не только общую **стоимость** затрат государства в связи с принимаемыми решениями, но и отдаленные финансовые последствия.

В последующие годы будет продолжена **бюджетная (фискальная) политика** Азербайджана, работа по расширению сферы и совершенствованию казначейских техноло-

гий. Важную роль в этом должен сыграть единый счет государственного казначейства, призванный давать оперативную информацию о **доходах** и расходах государственного **бюджета**, сократить срок прохождения **бюджетных** средств от плательщиков **налогов** до **бюджетополучателей**, снизить потребность государственного **бюджета** в **заемных** средствах.

Сущность государственного бюджета любой страны определяется ее социально-экономическим строем, природой, задачами и функциями государства.

Использование средств государственного бюджета осуществляется путем бюджетного финансирования - безвозмездного, безвозвратного отпуска средств на конкретные сферы и мероприятия и бюджетных вложений на коммерческой основе.

Новый тип бюджета основывается на подходе к бюджету и налогам на основе категории общественных благ, предоставляемых государством членам общества, налогоплательщикам. Данный подход свойственен рыночным воззрениям на бюджет, его функции в современной жизни. Государство формирует бюджет для того, чтобы иметь возможность предоставлять особые блага, общественные товары, призванные удовлетворять совместные потребности.

Успех экономического реформирования в Азербайджане в большой степени зависит от того, в каких направлениях пойдет преобразование финансовой системы общества, насколько бюджетно-фискальная политика государства будет отвечать требованиям времени.

Повышение результативности бюджетного воздействия во многом зависит от степени постижения сути этой системы, знания факторов, определяющих ее развитие, теоретической обоснованности необходимых изменений.

Важнейшей задачей, которая возложена на государство, выступает регулирование экономической жизни. Для ее решения правительству Азербайджана необходимо достичь сбалансированности экономического развития. Для этого государство стимулирует экономический рост, поддерживает определенный уровень занятости, сдерживает инфляцию, обеспечивает устойчивость национальной валюты.

Для регулирования рыночной экономики государство активно использует инструменты фискальной политики, которая наряду с его кредитно-денежной политикой обладает огромными возможностями.

Под фискальной политикой государства понимается постоянное вмешательство государства в экономические процессы и явления с целью регулирования их протекания. Это совокупность мероприятий в сфере налогообложения, направленных на формирование доходной части государственного бюджета, повышение эффективности функционирования всей национальной экономики, обеспечение экономического роста, занятости населения и стабильности денежного обращения.

Фискальная политика государства предполагает использование возможностей правительства взимать налоги и расходовать средства государственного бюджета для регулирования уровня деловой активности, решения реальных социальных задач.

В зависимости от ситуации в экономике различают два основных направления фискальной политики:

- стимулирующая фискальная политика;
- сдерживающая фискальная политика.

Стимулирующая фискальная политика (фискальная экспансия) – осуществляется в период спада, кризиса, депрессии, включает повышение государственных расходов,

понижение налогов и приводит к дефициту бюджета. В краткосрочной перспективе имеет своей целью преодоление циклического спада экономики и предполагает увеличение госрасходов, снижение налогов или комбинирование этих мер. В более долгосрочной перспективе политика снижения налогов может привести к расширению предложения факторов производства и росту экономического потенциала.

Осуществление этих целей связано с проведением комплексной налоговой реформы, сопровождающейся ограничительной кредитно-денежной политикой Центрального Банка Азербайджана и изменением оптимизации структуры государственных расходов. И наоборот, если в экономике имеет место вызванная избыточным спросом инфляция, этому случаю соответствует сдерживающая фискальная политика.

Сдерживающая фискальная политика (фискальная рестрикция) – осуществляется в период бума и инфляции, включает снижение государственных расходов, повышение налогов и приводит к избытку государственного бюджета. Имеет своей целью ограничение циклического подъема экономики и предполагает снижение госрасходов, увеличение налогов или комбинирование этих мер.

В краткосрочной перспективе эти меры позволяют снизить инфляцию спроса ценной роста безработицы и спада производства. В более долгом периоде растущий налоговый клин может послужить основой для спада совокупного предложения и развертывания механизма стагфляции, в частности тогда, когда сокращение государственных расходов осуществляется пропорционально по всем статьям государственного бюджета и не создается приоритетов в пользу государственных инвестиций в инфраструктуру рынка труда.

Продолжительная стагфляция на фоне неэффективного управления государственными расходами создает условия для разрушения экономического потенциала, что нередко встречается в экономиках стран с переходной экономикой.

В условиях нормального экономического развития правительство страны должно иметь стратегическую и четкую программу в области занятости, чтобы эффективно использовать ее в условиях спада, когда люди теряют работу. Программы занятости обычно носят довольно гибкий характер. Весьма эффективны они в том плане, что в отличие от программ общественных работ требуют меньше затрат и могут применяться местными властями на каком-либо локальном рынке.

Расходы на социальные программы включают в себя выплаты пенсий, различные программы помощи малоимущим слоям населения, расходы на образование, медицину и т. д. Эти программы позволяют стабилизировать экономическое развитие, когда сокращаются доходы населения. Главным недостатком всех этих программ является то, что они вводятся в условиях спада и кризиса, и их тяжело отменить, когда экономика находится на подъеме.

Изменение налоговых ставок, с этой точки зрения, является более эффективным инструментом в стремлении стабилизировать экономику.

Но есть здесь и недостаток. Временное снижение налогов не всегда приемлемо для борьбы со спадом, так как в демократическом обществе, как правило, сложнее повысить налоги после преодоления спада, гораздо проще бывает организовать политические настроения на борьбу с безработицей, чем на борьбу с инфляционным разрывом и чрезмерной занятостью.

Если государственный бюджет сбалансирован, то бюджетно-фискальная политика в период спада должна быть направлена на создание бюджетного дефицита, то есть на превышение государственных расходов над налоговыми поступлениями.

Влияние бюджетного дефицита на экономический рост зависит от источников его финансирования. А дефляционное воздействие бюджетного избытка зависит от того, как им распорядится правительство.

Первый вид фискальной политики – дискреционная фискальная политика – это сознательное манипулирование правительственными расходами и налогами с целью изменения реального объема национального производства и занятости, контроля над инфляцией и ускорения экономического роста. Термин «дискреционный» означает, что налоги и государственные расходы изменяются по усмотрению правительства.

Второй вид фискальной политики – политика автоматических стабилизаторов. Фискальная политика, основанная на встроенных (автоматических) стабилизаторах (регуляторах), использует такой механизм, который без участия государства устраняет неблагоприятное положение на разных фазах экономического цикла (в него входят налоговые поступления и социальные выплаты). Так, на фазе подъема экономики, когда растут доходы предприятий и работников благодаря прогрессивному налогообложению, еще быстрее увеличиваются суммы налогов. Одновременно уменьшается безработица и улучшается положение малообеспеченных семей, вследствие чего уменьшаются выплаты пособий по безработице и ряд социальных выплат. В итоге уменьшается общая величина совокупного спроса, чем сдерживается неумеренный экономический рост. На фазе финансового кризиса суммы налоговых поступлений автоматически уменьшаются (суммы налоговых изъятий из доходов сокращаются), а социальные выплаты (в т.ч. пособия по безработице) возрастают. В результате возрастает покупательная способность населения, что способствует выходу из кризиса.

Автоматическая (недискреционная) фискальная политика – это автоматическое изменение величины государственных расходов, налогов и сальдо государственного бюджета в результате циклических колебаний совокупного дохода. Недискреционная фискальная политика предполагает автоматическое увеличение (или уменьшение) чистых налоговых поступлений в государственный бюджет в периоды роста (или уменьшения) ВВП, которое оказывает стабилизирующее воздействие на экономику. Эти изменения происходят под действием встроенных стабилизаторов.

Встроенный (автоматический) стабилизатор – это экономический механизм, позволяющий снизить амплитуду циклических колебаний уровней занятости и выпуска, не прибегая к частым изменениям экономической политики правительства. Встроенные стабилизаторы экономики относительно смягчают проблему продолжительных временных лагов дискреционной фискальной политики, так как эти механизмы включаются без непосредственного вмешательства правительства.

Основными рычагами фискальной политики государственного бюджета являются изменения налоговых ставок, базы налогообложения, видов налогов, их количества и размеров государственных расходов или их направлений в соответствии с конкретными целями общества. Разработка фискальной политики – прерогатива законодательных органов страны, поскольку именно они контролируют налогообложение и расходование средств государственного бюджета.

Как известно, установление общественно-политической стабильности в независимом Азербайджане и возрождение национальной экономики на основе новых имущест-

венных отношений стало возможно после возвращения общенационального лидера Гейдара Алиева к политической власти в Азербайджане в 1993 году. Коренные реформы во всех сферах, в том числе и в бюджетной системе, налоговой системе и экономический рост государства связаны исключительно с его именем.

В рамках стратегии развития, определенной общенациональным лидером, и которая успешно продолжается под руководством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, углубляются экономические реформы, создана возможность для прогресса во всех отраслях экономики и повышения международного авторитета Азербайджана. В результате его успешной экономической политики, удалось обеспечить высокую устойчивость экономики в республике. Общие налоговые поступления за январь-сентябрь 2009 года в государственный бюджет республики по линии Министерства Налогов Азербайджана составили 11% ВВП или 35,5% бюджетных доходов за этот период. В тоже время поступления в государственный бюджет от ненефтяного сектора по сравнению с аналогичным периодом прошлого года увеличились на 0,7%. За исключением иностранных субподрядных организаций, осуществляющих свою деятельность в рамках соглашений о долевом разделении добычи, остальные налогоплательщики в ненефтяном секторе (осуществляющие деятельность в соответствии с налоговым законодательством Азербайджана) за январь-сентябрь 2009 года поступления в государственный бюджет увеличили на 7,7% по сравнению с показателем аналогичного периода 2008 года.

В результате налоговые поступления от ненефтяного сектора увеличились с 15,6% ВВП в 2008 году до 16,1% ВВП по итогам января-сентября 2009 года. Отраслевая структура налоговых поступлений подтверждает вышесказанное. Например, за указанный период налоговые поступления от промышленного сектора превысили аналогичный показатель прошлого года на 29,9%, от сферы услуг – на 18,9%, строительства – на 16%. Эти цифры доказывают, что сохраняется динамика экономического роста в ненефтяном секторе в период мирового финансового кризиса.

Поступления налогов в государственный бюджет Азербайджана в 2008 году составили около 5,747 миллиарда манатов (более 7,14 миллиарда долларов США по текущему курсу), что на 26,3% превышает показатель за 2007 год и на 6,2% - прогнозные цифры. Основную долю в структуре поступлений составили налог на прибыль (около 2,864 миллиарда манатов, или 3,56 миллиарда долларов США) и НДС (около 1,17 миллиарда манатов, или свыше 1,45 миллиарда долларов США). Более 395,8 миллиона манатов (около 492 миллионов долларов США) поступлений составили акцизы, свыше 113,2 миллиона манатов (более 140,7 миллиона долларов США) - налог на недвижимость, более 637,8 миллиона манатов (около 792,8 миллиона долларов США) - налог на доходы физических лиц, около 65,7 миллиона манатов (более 81,7 миллиона долларов США) - налоги по упрощенной системе.

Таблица 1

Поступления налогов за период 2000-2008 годов в государственный бюджет Азербайджанской Республики, Сумма в манатах

По годам	Поступление налогов			
	Прогноз	Факт	Выполнение прогноза в %	Выполнение по сравнению с предыдущим годом в %
2000	510 400 000	510 400 000	100,0	131,7
2001	623 000 000	579 600 000	93,0	113,6

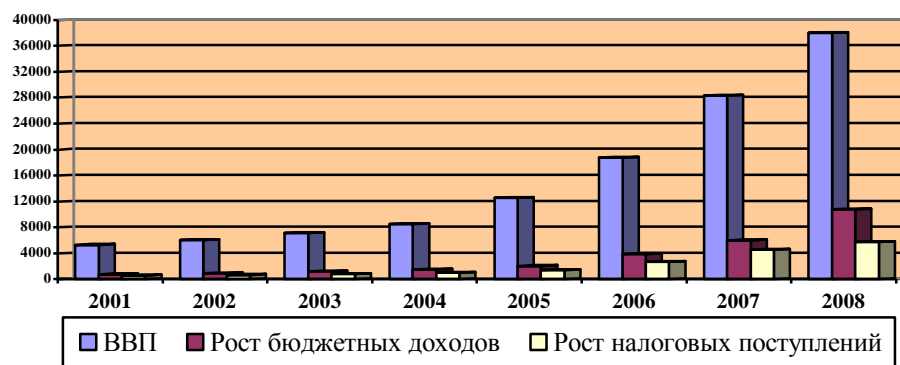
2002	724 000 000	680 000 000	93,9	117,3
2003	812 400 000	823 380 000	101,4	121,0
2004	980 000 000	1 005 218 840	102,6	122,0
2005	1 420 400 000	1 427 452 900	100,5	142,0
2006	2 631 000 000	2 716 621 200	103,3	190,0
2007	4 253 400 000	4 549 258 900	107,0	167,4
2008	5 399 000 000	5 746 565 800	106,4	126,3

Источник: информация, полученная с интернет сайта Министерства Налогов Азербайджана

Как известно, объем и структура государственных расходов (как фискальная политика) воздействует на темпы экономического роста и социально-политический климат в Азербайджане. Правильное распределение собранных налогов и других принудительных сборов через бюджет (т.е. экономическое обоснование бюджетных расходов) прямо или косвенно воздействует на экономические интересы граждан и налогоплательщиков. И это является основным фактором выполнения социально-экономических интересов общества. Значит, соблюдение прозрачности и эффективности бюджетных расходов положительно воздействует на динамичное развитие экономики страны, снижение до минимума случаев уклонений от налогов и на рост налоговых поступлений в государственный бюджет Азербайджана.

Таблица 2

Динамика роста ВВП, бюджетных доходов и налоговых поступлений в Азербайджане за период 2001-2008 годов. Сумма в млн.манат.

Источник: информация, полученная с интернет сайта Государственного Комитета Статистики Азербайджана

В 2008 году объем внутреннего валового продукта возрос по сравнению с 2004 годом в 4,5 раза и достиг 38,0 миллиарда манатов, а его объем на душу населения составил 4439,9 маната (5403,9 доллара США).

Происходящие в мировой экономике изменения оказали значительное влияние на внешнеэкономическую деятельность Азербайджана. В 2008 году во внешнеторговом обороте страны возникло положительное сальдо в размере 40,6 миллиарда долларов США. По сравнению с 2004 годом объем экспорта увеличился в 14 раз и достиг 47,8

миллиарда долларов США, а объем импорта увеличился на 106,7 % и составил 7,2 миллиарда долларов.

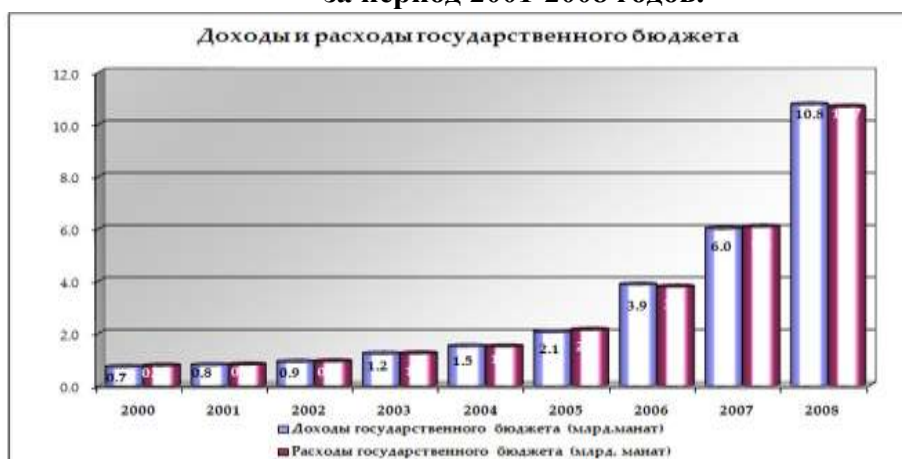
В 2008 году на развитие экономики и социальных сфер за счет всех финансовых источников было направлено 9081,4 миллиона манат инвестиций или на 87,7 % больше, чем в 2004 году. В 2008 году в показателях, характеризующих благосостояние населения, наблюдался рост. Также значительно укрепилась финансовая позиция Азербайджана, был обеспечен устойчивый рост совокупных валютных резервов государства (валютных средств Центрального Банка Азербайджана, Государственного Нефтяного Фонда Азербайджана и Министерства Финансов Азербайджана), по состоянию на 1 января 2009 года их сумма достигла 18,2 миллиарда долларов США. Основную цель проводимого государством социально-экономического курса составляло то, чтобы каждый гражданин Азербайджана ощущал растущие доходы в своей повседневной жизни.

В условиях роста численности населения на 5,6 % к концу 2008 года уровень бедности сократился по сравнению с 2003 годом в три раза. Если в 2003 году в условиях бедности находилось 44,7 % населения страны, то в настоящее время к данной категории относится лишь 13,2 % населения.

Несмотря на мировой финансовый кризис в 2008 году динамичный рост в экономике отчетливо проявил себя и в показателях государственного бюджета. Путем проведения в государственном бюджете 2008 года коррекции за счет выявленных резервных источников доходы были увеличены на 3091,5 миллиона манат, а расходы — на 2541,7 миллиона манат.

Таблица 3

Доходы и расходы государственного бюджета Азербайджана за период 2001-2008 годов.

Источник: информация, полученная с интернет сайта Государственного Комитета Статистики Азербайджана.

В 2008 году прогноз по поступлениям государственного бюджета взамен 10.484,0 миллиона манат был исполнен в объеме 10.762,7 миллиона манат или 102,7%, что на 4756,1 миллиона манат или 79,2% больше по сравнению с 2007 годом.

Удельный вес доходов государственного бюджета во внутреннем валовом продукте возрос по сравнению с 2004 годом на 7,1 % и составил 28,3%. В 2008 году Министерством Налогов Азербайджана прогноз взамен 5380,0 миллиона манатов был выполнен в объеме 5695,4 миллиона манат или 105,9 %, обеспечено перечисление в государственный бюджет средств на 315,4 миллиона манатов больше предусмотренного,

52,9% бюджетных поступлений было собрано по линии Министерства Налогов Азербайджана. По сравнению с 2004 годом они возросли в 3,8 раза, что составило 5 миллиардов 746 миллионов манат. 35,3% поступило от Государственного нефтяного фонда, 0,9 % — от платных услуг бюджетных организаций, а 0,6 % — от других источников.

Хотя расходы государственного бюджета 2008 года взамен прогноза на сумму 11.060,6 миллиона манат были исполнены в объеме 10.774,2 миллиона манат или 97,4 %, данный показатель или в 8,4 раза больше по сравнению с 2004 годом.

На расходы, связанные с обслуживанием государственных долгов, были направлены средства в объеме 0,8 % общих расходов или на сумму 82,5 миллиона манат, что в 9,7 раза больше по сравнению с 2008 годом.

В государственном бюджете 2008 года образовался дефицит в размере 11,5 миллиона манат. Для финансирования дефицита было привлечено 182,7 миллиона манат — 108,9 миллиона манат от приватизации государственного имущества и 73,8 миллиона манат от продажи ценных бумаг.

На 1 января 2009 года остаток единого казначейского счета по государственному бюджету составил 269,8 миллиона манат. Доходы сводного бюджета 2008 года взамен прогноза в размере 17.464,7 миллиона манат были исполнены в объеме 19.519,8 миллиона манат или 111,8 %.

Расходы сводного бюджета взамен прогноза в размере 12.774,1 миллиона манат были исполнены в объеме 12.464,3 миллиона манат или 97,6%. В сводном бюджете образовался профицит в размере 7055,5 миллиона манат. С учетом доходов Государственного нефтяного фонда в сводном бюджете зафиксирован дефицит в размере 4809,1 миллиона манат, что составило 12,7 % произведенного в 2008 году ВВП. Данный показатель на 0,6% меньше намеченного прогноза.

В результате проведенных в Азербайджане мероприятий и реформ за последние годы, влияние мирового финансово-экономического кризиса на экономику страны сведено к минимуму, отметил президент Азербайджана Ильхам Алиев на заседании правительства по итогам социально-экономического развития страны в первом полугодии 2009 года, проведенном под его председательством, распространило информацию АзербАдж.

«В первом полугодии в Азербайджане уровень ВВП вырос на 3,6%, рост ненефтяного сектора составил 4,1%, что говорит о том, что будущее страны все меньше зависит от нефтяного фактора», - отметил Ильхам Алиев. По его словам, в первом полугодии также продолжалось успешное решение социальных вопросов, и продолжалась реализация действующих программ. Уровень инфляции в Азербайджане сократился за последние шесть месяцев и составил 3,7%, доходы населения выросли на 19%, среднемесячная зарплата выросла на 15%, отметил Президент Азербайджана. Глава государства в ходе заседания также отметил, что в первом полугодии в Азербайджане были открыты 35 тысяч новых рабочих мест, из них 25 тысяч - постоянные рабочие места.

В этот период также в стране началась реализация второго этапа государственной программы социально-экономического развития регионов Азербайджана. Был увеличен объем кредитов, выделенных для предпринимателей со стороны государства, сказал президент Азербайджана.

Успешная реализация мер, предусмотренных «Государственной программой социально - экономического развития регионов Азербайджанской Республики (2004-2008

годы)», «Программой мер по ускорению социально-экономического развития поселков города Баку на 2006-2007 годы» и другими документами, связанными с социально-экономическим развитием регионов, положила начало качественно новому этапу в развитии бюджетной (фискальной) политики Азербайджана, а также придала импульс устойчивому развитию нефтяного сектора, созданию новых рабочих мест и предприятий, повышению объема и качества обеспечения коммунальной, обслуживающей и социальной инфраструктурой в регионах, сыграла важную роль в дальнейшем улучшении предпринимательской среды, увеличении инвестиционных вложений в экономику, повышении уровня занятости населения и сокращении бедности, а также увеличению доходов государственного бюджета. В результате осуществленных за 2004 – 2008 года целенаправленных мер в стране было создано более 27,5 тысячи новых предприятий, открыто 547,5 тысячи постоянных новых рабочих мест, уровень бедности сократился до 13,2 %. За это время реальный объем внутреннего валового продукта возрос в 2,6 раза, производство продукции в нефтяном секторе – в 1,8 раза, во всех отраслях экономики наблюдался динамичный рост, в том числе промышленное производство увеличилось в 2,5 раза, валовой продукт сельского хозяйства – на 25,2%, доходы населения – в 4 раза. В целях развития экономики Азербайджана и ее эффективной интеграции в мировую хозяйственную систему, дальнейшего улучшения уровня инфраструктурных и коммунальных услуг, устойчивого повышения уровня жизни населения была утверждена «Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики в 2009-2013 годах».

Бюджетно-фискальная политика позволит еще более усилить эти достижения. Они заключаются в усилении происходящих в азербайджанской экономике позитивных тенденций, укреплении экономики страны, продолжении динамики роста бюджетных доходов государственного бюджета.

Государственный бюджет 2010 года создает соответствующую количественную и качественную гарантию для устойчивого экономического роста в предстоящие годы с учетом результатов успешной стратегии социально-экономического развития, осуществленной под руководством Президента Ильхама Алиева. Государственный бюджет подготовлен в соответствии с Законом «О бюджетной системе», концепцией и прогнозными показателями экономического и социального развития страны, утвержденными Президентом Азербайджана государственными программами по обеспечению развития экономики, в частности, ее нефтяного сектора, в том числе экономической безопасности, и другими нормативно-правовыми актами.

Определенная для государственного бюджета 2010 года бюджетно-фискальная политика в соответствии с возникшей в стране макроэкономической средой отражает в себе определение дополнительных источников поступлений в бюджет в средне- и долгосрочной перспективе, дальнейшее улучшение материального благосостояния населения, повышение уровня доходов и занятости, сокращение бедности, а также создание финансовых возможностей для устойчивого развития регионов и других государственных мер. В среднесрочном периоде важными поставленными задачами являются расширение производства в стране, развитие конкурентоспособной экономики и повышение доли внутренних ресурсов страны в инвестициях, которые будут привлечены в экономику, расширение круга налогоплательщиков.

Государственный бюджет Азербайджана на 2010 год соответствует сегодня реалиям. Государственный бюджет составлен реально с точки зрения цены на нефть, по-

этому велика вероятность того, что государственный бюджет на 2010 год будет перевыполнен, так как цены на нефть будут выше, чем заложенные 45 долларов США за баррель, поэтому, скорее всего, это покроет дефицит бюджета. Уровень инфляции и курс маната спрогнозированы очень осторожно, что говорит о том, что правительство планирует ряд мер, которые позволят все макроэкономические показатели сделать более приемлемыми для страны. Темпы роста инфляции на 2010 год ожидаются на уровне трех процентов, а курс маната - 0,8042 манатов за 1 USD.

В 2010 году ВВП по рыночным ценам прогнозируется на уровне 31 825,5 миллионов манатов при росте на 6,8% по отношению к текущему году. Рост ВВП в нефтяном секторе ожидается в 2009 году на уровне 12324,9 миллионов манатов, что превышает аналогичный показатель на 2008 год на 20,3%. В 2010 году этот показатель прогнозируется на уровне 11954,6 миллионов манатов при росте на 8,3%. Темпы роста ВВП в нефтяном секторе в 2009 году на уровне 15326,5 миллионов манатов, что превышает аналогичный показатель на 2008 год на 3,2%. На 2010 год прогнозируется на уровне 16420,2 миллионов манатов при росте на 4,9%.

Ситуация в мире постепенно стабилизируется от финансово-экономического кризиса и это говорит о том, что начнет расти спрос на нефть, а это даст нам возможность продавать ее по более выгодной цене. За счет этих средств будет покрыт дефицит государственного бюджета, поскольку доходы от продажи нефти составляют большую часть бюджетных поступлений.

Поступления государственного бюджета от нефтяного сектора в 2010 году прогнозируются на уровне 6,445 миллиардов манатов, что составляет 64,35% от общего объема доходной части. В структуре доходов трансферты от Госнефтефонда ожидаются на уровне 4,915 миллиардов манатов.

В 2010 году прогнозы доходной части государственного бюджета составляют 10,015 миллиардов манатов (31,5% от ВВП), а расходной части - 11,264 миллиардов манатов (35,4% от ВВП).

Лимит дефицита государственного бюджета прогнозируется на уровне 1,249 миллиардов манатов. Для финансирования бюджетного дефицита предусмотрены четыре источника: за счет поступлений от приватизации госимущества, внутренних и внешних заимствований, в том числе за счет средств от размещения за рубежом ценных бумаг, поступлений от платных услуг, оказываемых бюджетными организациями, и остатка на едином казначейском счете государственного бюджета по состоянию на первое января 2010 года.

Несмотря на мировой финансово-экономический кризис, проводимой в последние годы в Азербайджанской Республике успешной бюджетно-фискальной политикой, была сохранена макроэкономическая стабильность, обеспечена устойчивость экономического роста, достигнуты увеличение доходов государственного бюджета, увеличение доходов населения и значительное улучшение его благосостояния.

Заключение

1. Фискальная политика является одним из основных инструментов макроэкономического регулирования. В зависимости от механизмов ее регулирования на изменение экономической ситуации фискальная политика делится на дискреционную и автоматическую фискальную политику (политику встроенных стабилизаторов).

2. Наиболее значительными инструментами фискального воздействия являются налоги и государственные расходы. В период спада производства необходимо увели-

чивать государственные расходы, снижать налоги или делать и то и другое, т.е. проводить стимулирующую политику. В целях снижения темпов инфляции реализуют сдерживающую фискальную политику. Она заключается в сокращении государственных расходов, увеличении налогов или в сочетании тех и других мер.

3. Бюджетно-фискальная политика позволяет еще более воздействовать на происходящие в азербайджанской экономике позитивные тенденции, укрепление экономики страны, продолжение динамики роста бюджетных доходов государственного бюджета.

4. Роль бюджета в национальной экономике значительна. Он является частью финансов страны, которую контролирует государство, поэтому с помощью бюджета государство способно вмешиваться в рыночные механизмы.

5. Изменения бюджетно-фискальной политики играет ключевую роль в хозяйственном развитии Азербайджана и проведении эффективной экономической политики в процессе мирового финансово-экономического кризиса.

6. Несмотря на мировой финансово-экономический кризис, проводимой в последние годы в Азербайджанской Республике успешной бюджетно-фискальной политики, была сохранена макроэкономическая стабильность, обеспечена устойчивость экономического роста, достигнуты увеличение доходов государственного бюджета, увеличение доходов населения и значительное улучшение его благосостояния.

7. За прошедшие годы достигнуто значительное продвижение в построении бюджетной политики в Азербайджане, отвечающей современным требованиям. Фактически, она прошла трансформацию от административно-командных механизмов перераспределения всех общественных ресурсов до сочетания построенной на рыночных принципах налоговой системы и бюджетных расходов, обеспечивающих главным образом функционирование государственной системы социальной защиты, бюджетных организаций и государственного сектора экономики.

Литература

1. Kəlbəliyev Y.A. «Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri». Monoqrafiya. Bakı-2005
2. Vədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. «Büdcə sistemi». Dərslik. Bakı - 2003
3. А.Ф.Мусаев, М.М.Садыгов, Р.Б.Магеррамов, Р.А.Салаев «Налоги и налогообложение в Азербайджане». Учебник. Баку - 2005
4. www.taxes.gov.az - Официальный сайт Министерства Налогов Азербайджанской Республики
5. www.azstat.org – Официальный сайт Государственного Комитета Статистики Азербайджанской Республики
6. www.maliyye.gov.az - Официальный сайт Министерства Финансов Азербайджанской Республики
7. www.day.az

GLOBAL MALİ KRİZ ve YOKSULLUK

Arş. Gör. Alparslan BAŞARAN*

ÖZET

Ekonomik krizler sadece yoksulları değil, toplumun diğer bütün kesimlerini derinden etkilemektedir. Özellikle Berlin duvarının yıkılmasından sonra değişen dünya ekonomik sisteminin içerisinde yer alan, gelişmekte ve geçiş sürecinde olan ülkeler, ödemeler dengesi ve bankacılık krizleri gibi finansal krizlere yakalanmaya daha yatkındırlar. Bu yatkınlığa sahip Türkiye'nin yaşamış olduğu ekonomik krizler ve doğal afetler milli gelir, istihdam ve büyüme düzeylerinde ciddi gerilemelere sebep olmuştur. Şüphesiz bu gibi şoklar ekonomik değişkenlerde olumsuz etkiler yaratmanın yanı sıra, yetersiz beslenme, çocuk ölümleri, beşeri sermayede geri döndürülemez kayıplar, göç ve yetersiz yaşam koşulları gibi sosyal etkilere de yol açmaktadır. Bu çalışmanın amacı, global mali krizlerin yoksulları etkileme kanallarını ortaya koyduktan sonra Türkiye'de 1994 ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizlerin, yoksulluk ve gelir dağılımı üzerine etkileri belirlemeye çalışmaktır.

Global Mali Kriz ve Yoksulluk

Ekonomik krizler sadece yoksulları değil, toplumun diğer bütün kesimlerini derinden etkilemektedir (Baldacci ve diğerleri,2002:4). Özellikle Berlin duvarının yıkılmasından sonra değişen dünya ekonomik sisteminin içerisinde yer alan, gelişmekte ve geçiş sürecinde olan ülkeler, ödemeler dengesi ve bankacılık krizleri gibi finansal krizlere yakalanmaya daha yatkındırlar (Ferreira, 1997:2). Bu yatkınlığa sahip Türkiye'nin yaşamış olduğu ekonomik krizler ve doğal afetler milli gelir, istihdam ve büyüme düzeylerinde ciddi gerilemelere sebep olmuştur. Şüphesiz bu gibi şoklar ekonomik değişkenlerde olumsuz etkiler yaratmanın yanı sıra, yetersiz beslenme, çocuk ölümleri, beşeri sermayede geri döndürülemez kayıplar, göç ve yetersiz yaşam koşulları gibi sosyal etkilere de yol açmaktadır (World Bank, 2002 :3-5).

Global Mali Krizin Yoksulları Etkileme Kanalları

Ekonomik krizler, hem yoksulları hem de yoksul olmayanları etkiler ancak orantılı olarak etkilenseler bile, yoksulluk içinde veya yoksulluğa yakın bir düzeyde yaşarlarda bu etki daha fazla tahripkardır. Toplumun geri kalanına kıyasla, yoksul hane halklarında veya yoksulluk sınırında yaşayan hanehalklarında (veya bir başka ifadeyle yoksulluk riski altında olan hanehalkları) refah kayıpları daha fazladır. Yoksul halkın kötü zamanlarda kendisini güvence altına almaya yetecek kadar tasarrufu ya da kendini sigortalayacak olanağı yoktur ve ister sosyal ister piyasa temelli olsun, sosyal güvenlik programlarından ya çok az istifade ederler ya da bu programlardan hiç yararlanmazlar (World Bank, 2000/2001:162).

Ekonomik krizler sadece yoksulların mevcut yaşam standartlarını etkilemekle kalmayıp, onların yoksulluktan kurtulma kabiliyetlerini de olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, krizler daha yüksek yoksulluk oranlarına sebep olmanın yanı sıra, yoksulların beşeri sermayelerinde geri dönüşü olmayan etkilere sebep olabilmektedir (Lusting, 2000:1).

Bir ekonomik kriz yaşandığında, hane halklarının bu krizin etkisini nasıl hissettiği ekseriyetle hane halklarının gelir kaynağına ve satın alırken karşılaştıkları mal ve hizmetlerin fiyatlarına bağlıdır. Genel olarak ekonomik krizler, toplumların ve hane halklarının refah

* T.C. Hacettepe Üniversitesi Maliye Bölümü

düzeylerini başlıca beş kanaldan etkiler. Literatürde genellikle aktarım mekanizmaları olarak da adlandırılan bu kanallar;

- Nisbi Fiyat Değişimleri,
- İşgücü Talebinde Değişimler,
- Maddi Varlıklarda Düşüş ve Sermaye Kazanç ve Kayıpları,
- Kamusal Transferler,
- Toplumsal Etkiler,

olarak tanımlanabilir(Lusting ve Walton, 1998:1).

1. Nisbi fiyat değişimleri; Şoklar (döviz kuru düşüşleri ve mal fiyat değişimleri gibi) ve bu şokları takip eden politikalar (kamu sektörü fiyat artışları ve vergi/teşvik değişimleri gibi) nisbi fiyatları etkiler. Bu fiyat değişiklikleri her bir sektörün karlılığını değiştirerek, nisbi ücretleri ve istihdam düzeyini etkiler. Ayrıca böyle bir durumda tüketim mallarının nisbi fiyatları da değiştiğinden, kişilerin ve hane halklarının tercihlerine bağlı olarak reel gelir üzerinde ikinci bir etki söz konusu olacaktır. Örneğin, devalüasyon (finansal daralmadan ötürü) ticari olan malların fiyatlarının, ticari olmayanlara kıyasla artmasına sebep olur. Eğer yoksullar, ticari olan (ticari olamayan) malların net arz edenleri veya bunları üreten endüstrilerde çalışmaya eğilimli olanları iseler, nisbi fiyatlardaki değişim yolu ile mali kısıtlamadan kazanç (kayıp) elde ederler. Oysa gerçekte bu durum, işgücü hareketliliğindeki engelleri, fiyat yapışkanlıklarını, tüketici fiyatlarının yapısındaki etkileri ve yoksullara yapılan yardım kısıtlamalarının doğrudan refah etkilerini içeren çeşitli faktörlerle oldukça karmaşık bir hal almaktadır (Ferreira, Prensushi ve Ravallion, 1999: 4).

2. İşgücü talebinde değişimler; Hane halklarında kısa dönemde baskın olan etki mal ve hizmetler için daha az toplam talepten kaynaklanan işgücü talebindeki azalmadır. İşçiler düşen talebin etkilerini işten çıkarmalar ve artan işsizlik ve informel serbest çalışma veya daha düşük ücret ve kazançlar ile hissederler. Bu şoklar, değişik yeteneklere ve değişik iş güvencesi derecesine sahip işçiler üzerinde farklı etkiler meydana getirirler. Örneğin, daha az yetenekli işçiler ve kadınlar formel sektörlerdeki işlerini kaybedip daha az gelir elde edilen informel sektörlerde kayabilirler (Ferreira ve Keely, 1999:29).

Ekonomik krizlerin yaşandığı ülkelerde, işgücü talebinde görülen bu tarz değişimlerin örnekleri oldukça fazladır. Örneğin, hem Brezilya hem de Meksika'da 1980'lerin başında yaşanan resesyonlar boyunca informel sektör istihdamı artmış ve gelirler azalmıştır. Brezilya'da 1981-1983 yılları arasında informel sektördeki istihdam %30 oranında artarken, informel sektörün formel sektör ücretlerine oranı %7 düzeyinde düşmüştür. Meksika'da ise 1983-1988 yılları arasında informel sektör istihdamında %9.5 büyüme olmuştur (Ferreira, Prensushi ve Ravallion: 1999:5).

3. Maddi Varlıklarda Düşüş ve Sermaye Kazanç ve Kayıpları; Faiz oranları ve bono fiyatlarındaki değişimler, borsada hisse fiyatlarının aniden düşmesi, gayrimenkul fiyatlarında yaşanan kayıplar ve enflasyon bu çeşit mallara sahip olan bireylerin gelirlerini etkiler. Enflasyon özellikle yoksulları etkiler. Enflasyon oranı para olarak tutulan değerler üzerindeki bir vergidir ve genellikle, yoksullar diğerlerine kıyasla enflasyon dönemi boyunca varlıklarının büyük bir kısmını nakit olarak elde tutarlar. Bir çok piyasada parasal olmayan finansal varlıklar için engeller olduğundan, yoksulların enflasyon dönemlerinde portföylerini arttırmaya yönelik düzenleme yeteneklerinde sınırlamalar mevcuttur (Lusting ve Walton, 1998:1).

4. *Kamusal Transferler*; İşgücü talebi ve fiyatlardaki düşüşün ötesinde kamu harcamalarındaki kesintiler (örneğin teşviklerin kaldırılması gibi) nakit ve aynı transfer ve hizmetleri etkiler. Özellikle bu kesintiler her alanda aynı derecede vuku buluyor veya sadece belirli alanlarda uygulanıyor ise, böyle bir durumdan, genellikle yoksulların içinde olduğu sosyal hizmetlere güvenen haneler zarar görme eğilimindedir. Kamu transferlerinin faydaları üzerine yapılmış araştırmalar, sosyal harcamalardan yoksulların aldıkları payın göreceli olarak az olduğunu göstermektedir (Ferreira ve Keely, 1999:29). Ancak mali kesintiler sebebi ile elde edilen marjinal kazanç ve kayıplar oldukça farklı bir tablo ortaya koymaktadır (Lanjouw ve Ravallion, 1999:35). Şili’de kişi başına yapılan sosyal harcama 1981-1986 yılları arasında %40 düşmüştür. Bu durum toplumun en yoksul %40’ını oldukça derinden etkilemiştir çünkü bu grup kişi başına gelirden %12 pay alırken, sağlık ve eğitim gibi sosyal harcamalardan %50 ve sosyal güvenlik harcamalarından %20 pay almıştır (Ferreira, Prensushi ve Ravallion: 1999:7).

5. *Toplumsal Etkiler*; Ekonomik krizler sadece hane haklarını değil, toplumun tüm kesimlerini ekonomik sıkıntı, göç ve farklı etnik, din ve ırk gruplarında ortaya çıkan sorunlardan dolayı geleneksel bağ ve iletişim olanaklarının ve toplumsal sermayenin diğer biçimlerinin bozulması ile etkilemektedir. Böyle bir etki toplumu bir arada tutan ortak paydaların bozulmasına ve bir arada yaşamı sağlayan toplumsal özelliklerin bozulmasına sebep olmaktadır. Birçok ülkede son yirmi yılda yaşanan tecrübeler, sosyal sermayenin kriz sırasında büyük zarar gördüğünü göstermiştir. Kriz sonrası Endonezya’da görülen dinsel ve etnik kargaşa ve gerilim buna bir örnektir (Ferreira, Prensushi ve Ravallion: 1999:7).

Gelirlerin düşmesi, yoksulluk ve işsizliğin artmasından dolayı suç ve diğer şiddet olayları (buna aile içi şiddette eklenebilir) artma ve yayılma eğilimindedir. Benzer şekilde, hükümetlerin halkın sağlığını koruma yönündeki önlemlere, çöp hizmetlerine ve diğer hizmetlere yaptığı harcamaları kısması, yoksul bölgelerde temizliğin sağlanmasında ve sağlık koşullarında bozulmaya sebep olur. Latin Amerika’da 1980’li yıllarda uygulanan sıkı bütçe politikaları sonucu kötüleşen kamu sağlık koşulları ile kolera teşhisindeki artış arasında oldukça kuvvetli bir ilişki vardır (Ferreira, Prensushi ve Ravallion: 1999:7).

Hane halkları bu şoklara değişik şekillerde tepki verebilmektedir. Fiyat değişimlerine karşılık olarak tüketim kalıpları değişebilir. Sektörler arası üretim düzeyleri değişebilir. İstihdam kalıpları değişebilir; çocuklar okullarından alınarak işe gönderilebilir, çalışanlar informal sektörlere kayabilir. Bazı özel durumlarda, hane halkı gelirinde azalmadan dolayı yoksul kadınlar iş gücü piyasalarına katılıp informal sektörlerde çalışmaya başlayabilir. Bireyler ve aileler göç etmek zorunda kalabilir. Tasarruflar ve diğer varlıklar elde çıkabilir (Ferreira, Prensushi ve Ravallion: 1999:7).

Bazı tepkilerin refah üzerinde kısa dönemli etkileri vardır, ancak bazılarının etkileri uzun dönemde kendini gösterir ve bu etki refahı kesin geri dönüşü olamayacak bir biçimde etkiler. Örneğin bebeklerin yetersiz beslenmesi veya çocukların okuldan alınması gelecekte onların eğitim ve gelirleri üzerinde sürekli bir etkiye yol açabilir. Benzer şekilde kötü beslenen bir annenin dünyaya getirdiği çocuk hayatının diğer dönemlerini sağlıksız bir şekilde geçirebilir. Özellikle bu tarz uzun dönem etkiye sebep olan tepkiler, tüm toplumlar için endişe vericidir. Çünkü bunlar eşitsizlikleri artırır ve sürekli bir yoksulluğa sebep olur. Ne yazık ki, Endonezya ve Tayland’da yoksulların krizlere karşı uzun dönem refahlarını etkileyecek şekilde tepki verdikleri görülmüştür. Uzun dönemli bu etkiler yoksulların kriz sonrası toparlanma dönemlerindeki yoksulluktan kurtulma kabiliyetlerini de etkilemektedir. Sağlıksız ve eğitimsiz kriz kuşaklarının büyüme dönemlerinde, bu olumsuzluklardan kurtulup yoksullukla

baş etmeleri oldukça güçtür. Böyle bir durum, kriz sonrası dönemde yoksullukla mücadelenin hem maliyetlerini arttıracak hem de bedensel sağlığı yerinde olmayan topluluklar için bu maliyeti sürekli kılacaktır (World Bank , 2000/ 2001:161-162).

Türkiye’de 1994 ve 2001 Yıllarında Yaşanan Mali Krizlerin Yoksulluk Üzerine Etkileri

Türkiye 1989 yılında tam liberalizasyona geçtikten sonra, 1994 ve 2001 yıllarında para biriminin önemli ölçüde değer kaybına uğraması ile sonuçlanan ekonomik ve mali krizler yaşadı ve bu krizlerin yanında, Ağustos depremi nedeni ile, 1999 yılında ciddi yaşam ve altyapı kayıplarına maruz kaldı (World Bank, 2002:4). Şüphesiz, Türkiye’de yaşanan ekonomik krizler ve doğal afetler milli gelir, istihdam ve büyüme gibi ekonomik değişkenlerde olumsuz etkiler yaratmanın yanı sıra yetersiz beslenme, çocuk ölümleri, beşeri sermayede geri döndürülemez kayıplar, göç ve yetersiz yaşam koşulları gibi sosyal etkilere de yol açmıştır.

Tüm bu etkilerin yukarıda değinilen kanallar vasıtası ile öncelikle yoksulları ve Türkiye genelini nasıl etkilediğinin araştırılması, yoksullukla mücadelede yol haritasının belirlenmesi, mücadele teknikleri ve enstrümanları, krizlerin etkilerini bertaraf edecek sosyal güvenlik sisteminin oluşturulması ve tüm bunların maliyetlerinin belirlenmesi için oldukça önem arz etmektedir.

Ülkemizde TÜİK tarafından düzenlenen “Hane Halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları “ anketinden son on yılda elde edilen ve araştırmacılara sunulan veriler, 1994 ve 2001 yıllarına ilişkindir ve her iki yıl da Türkiye için kriz yıllarıdır. Bu anketlere ek olarak, DİE 2002 yılında gerçekleştirmiş olduğu “2002 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları” anketinin sonuçlarını 6.11.2003 tarihli basın bülteniyle açıklamıştır*. Bu çerçevede elimizdeki mevcut veriler ışığında (ki bu veriler tüm etkilerin araştırılması için yetersizdir), Türkiye’de yaşanan krizlerin yoksulluk üzerine etkileri araştırılacaktır.

Grafik 1: 1987 Fiyatlarıyla GSMH Değişim Hızı

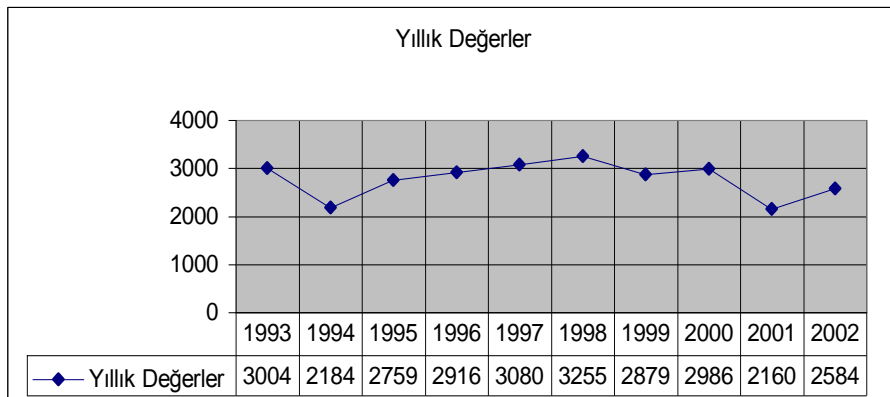
* Türkiye İstatistik Kurumu’nun 6/11/2003 tarihinde basın bülteniyle açıklamış olduğu “2002 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları” Anketinin sonuçlarına kurumun resmi web sitesinden de ulaşılabilir (<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/HHGELTUK/071103.htm>).

Kaynak: TUİK, 2003:181

1994 ve 2001 yıllarında Türkiye’de yaşanan krizlere ilişkin göstergeler, 1987 fiyatlarıyla GSMH değişim hızı ile Grafik-1’de, cari alıcı fiyatlarıyla kişi başına GSMH (ABD Doları) ile Grafik-2’de ve cari fiyatlarla kişi başına GSMH (ABD Doları) büyüme hızı ile Grafik-3’de verilmiştir.

1987 alıcı fiyatları ile Gayri Safi Milli Hasıla, 1994 yılında % 6.1 küçülmüştür. Kriz sonrası 1995 yılında ise % 8.0 büyümüştür. Aynı seyir 1999 yılında yaşanan Deprem ve ardından 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz sırasında ve sonrasında görülmektedir. Nitekim 1999 yılında GSMH % 6.1 gerilemiş, ardından 2000 yılında % 6.3 büyümüştür. 2001 yılında yaşanan krizin etkisiyle küçülme % 9.3 ile oldukça ciddi boyutlara ulaşmış ancak 2002 yılında % 7.8 büyüme kaydedilmiştir. Kısacası son on yılda Türkiye ekonomisi üç büyük ve şiddetli küçülme ile karşı karşıya kalmıştır.

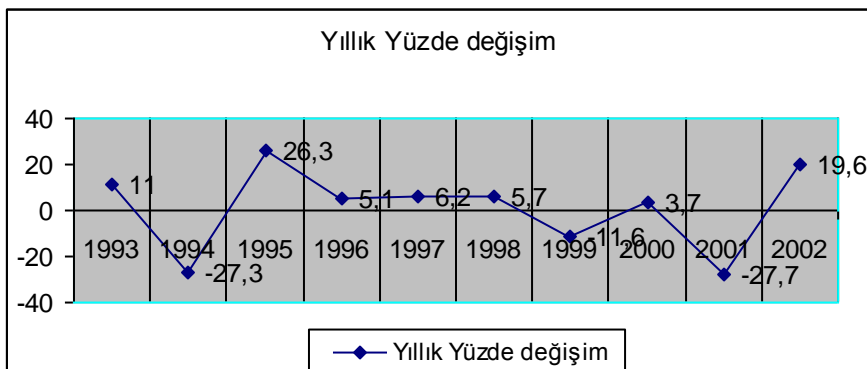
Grafik 2: Kişi Başına GSMH (Cari Alıcı Fiyatlarıyla-ABD Doları)

Kaynak: TUİK, 2003:185.

Grafik-2’de görüldüğü üzere, 1993 yılında 3,004 ABD Doları olan cari fiyatlar ile Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla, 1994 yılındaki ekonomik kriz sonucu 2,184 dolara inmiştir. 1995 yılında ise, sağlanan oldukça önemli pozitif ekonomik büyümeye rağmen, 1993 yılı değerinin oldukça altında, 2,759 dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. 1997 ve 1998 yıllarında ise yine pozitif büyüme ile, Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla sırasıyla 3,080 dolardan 3,255 dolara yükselmiştir. 1999 yılındaki deprem sonucu tekrar azalarak 2,879 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2000 yılında 2,986 dolara çıkan Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla, 2001 yılındaki ekonomik kriz sonucu tekrar düşerek 2,160 dolar olmuştur. 2002 yılında ise artarak 2,584 ABD doları düzeyine ulaşmıştır.

Grafik 3: Kişi Başına GSMH Büyüme Hızı (Cari Alıcı Fiyatlarıyla -ABD Doları)

Kaynak: TUIK, 2003:193.

Grafik-3’de görüldüğü üzere, cari alıcı fiyatları ile Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla, ABD Doları cinsinden yıllık düzeyde incelendiğinde; 1994 yılında meydana gelen % 27.3’lük düşüşün, 1995 yılında % 26.3’lük artış ile az da olsa dengelendiği görülmektedir. Söz konusu oran 1996 yılında % 5.1; 1998 yılında ise % 5.7’dir. Ancak 1999 yılında % 11.6 oranında azalmış ve 2000 yılında tekrar olumlu bir gelişme ile % 3.7 artmıştır. 2001’de ekonomik krizin etkisi ile % 27.7 gibi çok şiddetli bir düşüş görüldükten sonra 2002’de % 19.6’lık artış gözlenmiştir.

Kriz göstergelerinin ardından 1994 yılında yaşanan krizin öncelikle nisbi fiyatlar kanalıyla yoksulluğu nasıl etkilediğine ilişkin ipuçları Tablo-29’da görülmektedir. Tablo-1, 1994 yılı aylar itibariyle üçüncü Temel Gereksinim, Gıda ve Medyan Gelirin yarısı yaklaşımlarına göre yoksulluk oranlarını vermektedir.

Tablo-1’den de görüldüğü üzere özellikle krizin yaşandığı 1994 yılının Nisan ayında, Temel Gereksinim ve Gıda Yoksulluğu oranlarında hem hane halkları hem de fertler için ortalamadan ciddi sapmalar göze çarpmaktadır. Her iki yaklaşım da belirli bir mal ve hizmet sepetinin parasal değerini yoksulluk sınırı olarak almaktadır. Dolayısıyla bu sepetin parasal değerindeki artış veya başka bir ifadeyle mal ve hizmet fiyatlarındaki artış yoksulluk oranlarının artmasına sebep olmaktadır. Ancak aynı durum Gelir yoksulluğu için söz konusu değildir. Çünkü bu yaklaşıma göre yoksulluk sınırı medyan gelirin yarısıdır ve yoksulluk oranının artması gelir elde edememek, gelir dağılımındaki bozulma ve işsizlik gibi değişkenler vasıtası ile diğer iki yaklaşıma kıyasla daha uzun dönemde etkilenme eğilimi göstermektedir.

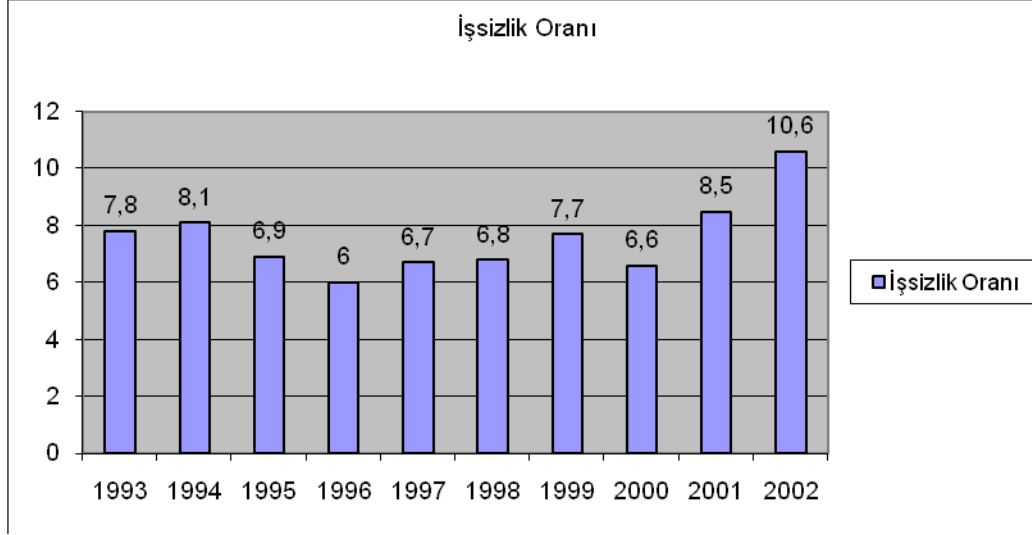
Tablo 1: 1994 Yılı Aylar İtibariyle Yoksulluk Oranları

Aylar	YOKSUL HANELER(%)			YOKSUL FERTLER(%)		
	Temel Gereksinim Yoksulluğu	Gıda Yoksulluğu	Gelir Yoksulluğu	Temel Gereksinim Yoksulluğu	Gıda Yoksulluğu	Gelir Yoksulluğu
Ocak	25.47	3.72	13.95	31.33	5.36	15.97
Şubat	28.84	5.41	16.19	34.95	7.45	18.35
Mart	23.85	4.00	14.52	29.60	5.53	17.18
Nisan	46.52	11.00	12.01	53.46	14.30	13.50
Mayıs	32.65	5.08	11.40	39.24	6.81	13.83
Haziran	38.65	6.46	13.53	44.70	8.53	15.03
Temmuz	36.24	5.97	14.10	41.28	7.51	15.77
Ağustos	35.68	5.59	15.03	40.45	6.55	16.13
Eylül	28.64	2.88	12.53	32.88	3.70	13.76
Ekim	31.55	4.76	14.33	36.16	5.90	15.98
Kasım	30.36	4.30	13.58	35.31	5.37	15.34
Aralık	37.01	6.50	15.37	43.00	8.53	17.31
Yıl Ortalaması	32.96	5.47	13.88	38.51	7.11	15.68

Kaynak: TUIK 1994 ve 2001 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Anketi’nden kendi hesaplamalarım.

Ülkemizde yaşanan krizlerin etkileri, iş gücü talebi kanalıyla artan işsizlik oranlarında net bir şekilde görülmektedir. Grafik-4’de görüldüğü üzere, 1993 yılında işsizlik oranı % 7.8 iken, 1994 yılında yaşanan krizle birlikte işsizlik % 8.1’e çıkmıştır. 1994 yılını takiben 1999 yılına kadar işsizlik oranlarında ciddi bir artış görülmemesine karşın, 1999 yılında depremin etkisiyle bu oran % 7.7’ye çıkmıştır. 2000 yılında gerileyen işsizlik oranı 2001 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte % 8.5 çıkmış ve bu bozulma 2002 yılında % 10,6 seviyesine ulaşmıştır.

Grafik 4: İşsizlik Oranları

Kaynak: TÜİK, 2003:170.

Tablo 2: Türkiye Geneli Gelir Dağılımı

Yıllar	%20'LİK DİLİMLER					Toplam	Gini
	1	2	3	4	5		
1987	5,2%	9,6%	14,1%	21,2%	49,95	100,00%	0.44
1994	4,73%	9,77%	14,02%	21,89%	49,60%	100,00%	0.46
2001	4,39%	9,03%	13,77%	21,33%	51,49%	100,00%	0.49
2002	5.3%	9.8%	14.0%	20.8%	50.1%	100,00%	0.44

Kaynak: TÜİK 1994 ve 2001 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Anketi'nden kendi hesaplamalarım.

Tablo-2’de görüldüğü üzere, Türkiye geneli gelir dağılımı % 20’lik dilimler dahilinde 1987 yılından 2002 yılına incelendiğinde, bozulma özellikle kriz yıllarında net bir şekilde gözükmemektedir. Türkiye genelinde 1994 yılında Gini katsayısı 0.46, iken 2001 yılında 0.49’a çıkmaktadır. Bu oran 2002 yılında 0.44’e düşerek, gelir dağılımının adaletinde 1987 yılındaki seviyeye ulaşmıştır. Buna ek olarak, yoksulların % 91’inin yer aldığı Türkiye geneli en yoksul % 20’sinin gelirden aldığı pay 1987 yılında % 5.2 iken, 1994 yılında bu oran % 4.73’e, 2001 yılında ise % 4.39’a gerilemiştir. Bu oran ancak 2002 yılında 1987 yılındaki değerine ulaşmıştır. Burada özellikle üzerinde durulması gereken husus; Türkiye nüfusunun % 80’inin 1994 yılına göre 2001 yılında gelirden aldığı pay azalması sadece en zengin % 20’nin aldığı payın artmasıdır. Ancak 2002 yılında seyir tam tersine dönmüş ve Türkiye nüfusunun % 60’ının gelirden aldığı pay artarken, geri kalan % 40’lık kesimin gelirden aldığı pay

azalmıştır. Bu seyir enflasyon dönemlerinde yoksulların gelir ve maddi varlıklardaki kayıplarının diğerlerine kıyasla daha büyük olduğunu göstermektedir.

Bu kayıplar ve Türkiye’de gelir eşitsizliği üzerinde gelir bileşenlerinin (farklı gelir türlerinin) etkisi, “decomposition” (ayrıştırma) analizi ile ortaya konulduğunda Tablo-31’deki sonuçlara ulaşılmaktadır* (World Bank 2000: 43).

Tablo 3: Gelir Dağılımı Eşitsizliği Ayrımı

	2001 YILI TÜRKİYE GENELİ				1994 YILI	2001 YOKSUL FERT			
	Yüzde Dağılım	Yoğunluk Oranı	GİNİ	Gelir Eşitsizliğine Katkısı	Gelir Eşitsizliğine Katkısı	Yüzde Dağılım	Yoğunluk Oranı	Gini	Gelir Eşitsizliğine Katkısı
İşgücünden Kazançlar	65,36	0,769	0,484	37,63	76,90	69,46	0,806	0,337	28,31
Sermaye ve Mülk Geliri	18,96	0,558	0,601	32,50	8,00	16,03	0,604	0,434	24,13
Transfer Gelirleri	15,67	0,453	0,522	28,21	8,40	14,50	0,323	0,543	18,90
Devlet	11,36	0,304	0,401	12,18	3,80	8,43	0,120	0,422	5,06
Yurtdışı Gelirleri	0,88	0,011	0,444	0,47	2,60	0,61	0,008	0,361	0,29
Özel Kesim	3,43	0,220	0,706	15,55	2,00	14,50	0,241	0,561	13,54
TOPLAM	100	1,000	0,487	100	100	100	1,000	0,320	71,34

Kaynak: TÜİK 1994 ve 2001 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Anketi’nden kendi hesaplamalarım.

Tablo-3’de ilk sütunda gelirin elde edilmiş biçimi gösterilmektedir. Daha sonraki dört sütunda 2001 yılına ait ve tüm Türkiye’de yaşanan gelir dağılımı eşitsizliğinin ayrıştırılması gösterilmiştir. 2001 yılı verilerine göre Türkiye’de yaşanan gelir dağılımı eşitsizliğinin ana nedeni, işgücünden elde edilen kazançlar olarak görünmektedir. Sermaye ve mülk gelirlerinden kaynaklanan eşitsizlikte ikinci sırada bulunmaktadır. 1994 yılı ile kıyaslandığında, eşitsizliğin yaratılmasının kompozisyonu önemli ölçüde değişmiştir. Türkiye genelinde 1994 yılında varolan gelir dağılımı eşitsizliğinin en belirgin müsebbibi % 77’lik oranı ile işgücünden elde edilen kazançlar olarak görünmektedir. Sermaye ve Transfer gelirlerinin yarattığı eşitsizlik nispeten düşüktür ve bu ikilinin yarattığı toplam eşitsizlik oranı sadece %16’dır.

Gelir dağılımı eşitsizliğinin ana nedeni, 1994 yılında işgücünden özellikle müteşebbis gelirinden kaynaklanmaktadır. 2001 yılında ise gelir dağılımı bozukluğu az da olsa artmış ve bu eşitsizliği yaratan nedenlerin kompozisyonu da değişmiştir. İşgücünden elde edilen kazançlar halen en büyük belirleyici görünümündedir, ancak payı azalmıştır. Bunun yanında sermaye ve mülk gelirleri ile transfer gelirinden kaynaklanan eşitsizlik toplam %16’dan %60’a çıkmıştır. İşgücünden elde edilen kazançların yarattığı eşitsizliğin oranının düşmesindeki en önemli pay, müteşebbis gelirinden kaynaklanmıştır. 1994 yılında % 43 olan bu oran, 2001 yılında sadece %13’e düşmüştür. 2001 yılında yaşanan krizin orta ölçekli işletmeleri derinden etkilemesi, ayrıca kar oranlarında yaşanan gerileme ve reel sektörde yaşanan durgunluk, müteşebbis gelirlerindeki aşırılığı törpülemiş ve nispeten birbirine yaklaştırmıştır. Bir diğer çarpıcı gelişme ise sermaye ve mülk gelirlerinde yaşanmıştır. 1994 yılında sadece % 4 olan gayrimenkullerin gelir eşitsizliğine katkısı, 2001 yılında % 30’a

* Ayrıştırma (Decomposition) analizi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız. (TÜSİAD, 2001:182)

çıkıştır. Sermaye ve mülk gelirlerinin yarattığı eşitsizliğin artmış olması, servet birikiminin kriz dönemlerinde spekülâtif kazanç imkanlarını arttırdığını ve yoksullar ile zenginler arasındaki farkın açıldığını göstermektedir.

1994 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerde, iddiharın veya beşeri ve beşeri olmayan sermayenin çözüldüğü, kriz sonrasında ise sosyal sermaye gibi kişisel sermayenin de, 5'inci dilim dışında yerine konulamadığı görülmektedir.

Bir diğer çarpıcı gelişme de, çalışmanın ana eksenini oluşturan transfer gelirlerinin yarattığı eşitsizlikte görülmektedir. 1994 yılında %8.4 olan transfer gelirinin eşitsizliğe katkısı 2001 yılında %28'e çıkmıştır. Kamu politikalarında yaşanan değişimler ve kamu açıklarında yaşanan artışlar transfer gelirlerinde söz konusu dönem içerisinde 4'üncü ve 5'inci gelir dilimindeki kişilerin gelirlerinde önemli bir artış yaratmıştır. Devletin karşılıksız sosyal transferlerinin yarattığı gelir dağılımı eşitsizliği %3.8'den %12'ye çıkmıştır. Benzer bir gelişim özel kesimden kaynaklanan transfer gelirinde de yaşanmıştır. Özel kesim transfer gelirindeki artış göz önüne alındığında, kamusal politikalar yanında özel kesimin de önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ancak özel kesim sosyal transferlerinin dağılımı da yoksullar aleyhine değişmiştir.

2001 yılı yoksul fertlerin sahip olduğu gelir dağılımı eşitsizliği incelendiğinde ise benzer bir kompozisyona ulaşılmaktadır. İşgücü gelirlerinden kaynaklanan eşitsizlik ana neden durumunda iken, sermaye ve mülk gelirinden kaynaklanan eşitsizlikde yüksek boyuttur. Ancak devletin karşılıksız transferlerinin yoksullar arasındaki (içerisindeki) dağılımı(nın) bozuk olmasına rağmen, toplam gelir içerisindeki oranı düşük olduğundan eşitsizlik yaratma kabiliyeti sınırlı kalmıştır. Diğer bir çarpıcı sonuçta, özel kesim transferlerinin eşitsizlik yaratma oranıdır. Özel kesim transfer gelirleri yoksul gelirinin % 14.5'ini oluştururken, dağılımı oldukça bozuktur.

Bu sonuçlar da göstermektedir ki piyasanın yarattığı bozuk gelir dağılımını düzeltme konusunda, üstüne önemli görevler düşen kamunun bu görevi ifa sürecinde önemli zafiyetleri bulunmaktadır. Vergi ve transfer politikaları ile bozuk gelir dağılımına müdahale ederek piyasa başarısızlığını gidermesi gereken kamu, "kamu başarısızlığı" argümanları çerçevesinde piyasa başarısızlığını derinleştirmiştir.

Transfer politikalarının yıllar itibari ile gelişimini görmek bu açıdan anlamlı olacaktır.

Tablo 4: Transfer Ödemelerinin Bütçe İçindeki Yüzde Oranları

	Sağlık	Eğitim	İç Borç Faiz Ödemeleri	Toplam Transferler/Bütçe
1980	4.4	16.1	2	36.6
1985	2.8	12.3	5	40.6
1990	4.7	18.8	14	36.6
1994	3.5	13.4	26	53.2
1999	2.4	11.8	35	61.8
2000	2.3	9.4	28	65.5

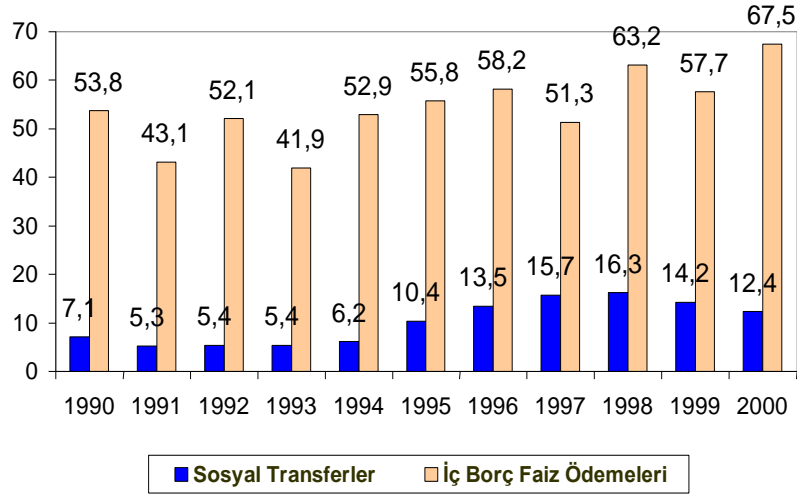
Kaynak: Derdiyok, Türkmen "1980 Sonrası Borçlanma Politikaları", XVI. Türkiye Maliye Sempozyumu 28-31 Mayıs 2001/Antalya, Türkiye'de 1980 Sonrası Mali Politikaları.

Bütçe içerisinde iç borç faiz ödemeleri 1980'den 1999'a artarken, eğitim harcaması ve sağlık harcamasının bütçe içerisindeki payları azalmaktadır. İç borç faiz ödemelerinin bütçe içerisindeki payı 1980 yılında sadece % 2 iken, bu oran 1994 yılında % 26 ve 1999 yılında da

% 35 olarak gerçekleşmiştir. Buna koşut olarak ise, eğitim harcamalarının bütçe içerisindeki payı 1980 yılında %16 iken, 1994 yılında %13.4 ve 2000 yılında da % 9.4 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlarda göstermektedir ki Türkiye tercihini sermaye geliri elde edenlerden yana koymaktadır. Ayrıca devletin transfer harcamaları ile muktedir hale gelebilecek yoksul kesimin muktedir olma şansı her geçen yıl biraz daha azalmaktadır.

Grafik-5’de görüldüğü üzere transfer ödemelerinin GSMH içindeki paylarına bakıldığında, faiz ödemeleri keskin bir artış gösterirken sosyal güvenlik harcamaları faiz ödemelerine kıyasla oldukça küçük sayılabilecek bir artış göstermiştir. Toplam transferler içinde sosyal transferlerin payı 2000’de %12 iken, iç borç faiz ödemelerinin payı % 67.5 dir.

Grafik 5: Toplam Transfer İçerisinde Yüzde Paylar

Kaynak: Derdiyok, Türkmen ‘‘1980 Sonrası Borçlanma Politikaları’’,XVI. Türkiye Maliye Sempozyumu 28-31 Mayıs 2001/Antalya, Türkiye’de 1980 Sonrası Mali Politikaları.

Bu tablolar göstermektedir ki, kamunun bozuk gelir dağılımını düzeltmek ve yoksullukla mücadele etmekte önemli bir politika aracı olan transfer ödemelerinin yapısı, bu amacı gerçekleştirmekten uzaktır. Transfer ödemelerinin yapısı, piyasa başarısızlığını gidermekten uzak ve hükümet başarısızlığıyla sorunu derinleştirecek niteliktedir.

Tablo-33’e göre,%20’lik gelir dağılımı dilimleri çerçevesinde fert başına ortalama transfer gelirleri incelendiğinde, Türkiye genelinde nispeten daha zengin kişilerin daha fazla transfer geliri elde ettiği görülmektedir. Yoksullar arasındaki %20’lik gelir dilimleri incelendiğinde ise, 3’üncü ve 5’inci dilimlerdeki yoksulların kişi başına daha fazla transfer geliri elde ettiği görülmektedir. Dip yoksulluk olarak adlandırılan birinci dilimdeki yoksulların elde ettiği fert başına ortalama transfer geliri ise en düşük düzeydedir.

Tablo-5’e göre, toplam transferlerin %20’lik gelir grupları dağılımı incelendiğinde ise, Türkiye genelinde nüfusun %80’i toplam transferlerin %20’sini alırken, en zengin %20 tek başına toplam transferlerin %50’sini almaktadır. Aynı durum yoksul nüfus arasındaki %20’lik gelir grupları açısından da geçerlidir.

Tablo 5: Fert Başına Toplam Transfer Gelirleri

(TL)	%20’LİK DİLİMLER					ORTALAMA
	1	2	3	4	5	
TÜRKİYE GENELİ	48.723.133	71.914.933	83.893.372	103.710.355	151.170.749	91.882.508
YOKSULLAR	30.892.007	39.466.667	52.713.773	46.750.700	50.521.476	44.068.925

Kaynak: TUIK 1994 ve 2001 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Anketi'nden kendi hesaplamalarım.

Tablo 6: Toplam Transfer Gelirleri Dağılımı (%)

	%20'LİK DİLİMLER					TOPLAM
	1	2	3	4	5	
TÜRKİYE GENELİ	3%	9%	15%	23%	50%	100%
YOKSULLAR	7%	6%	21%	22%	45%	100%

Kaynak: TUIK 1994 ve 2001 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Anketi'nden kendi hesaplamalarım.

Sonuç olarak ekonomik krizlerin işsizlik, enflasyon ve gelir dağılımı üzerinde yarattığı tahribat, Türkiye genelinde yoksulları diğerlerine kıyasla daha fazla etkileme eğilimindedir. Maalesef krizlerin yarattığı bu etkiler transfer politikaları ve krizlere karşı alınan önlemler ile daha da derinleşmektedir.

Sonuç: Mali Krizlere Karşı Yoksul Yanlısı Çözüm Önerileri

Kriz dönemlerinde hem yoksul hem de yoksul olmayanlar için belirlenecek makro ekonomik politikanın öncelikli hedefi aşırılıktan uzak olmasıdır. Bir başka ifade ile, sıkı para ve maliye politikasından kaçınılmalıdır. Aksi takdirde bu durum daha geniş bir durgunluğa yol açar ve böyle bir durum beşeri ve fiziksel sermayeye ve teknolojiye yatırımı azaltıp, ekonomini tekrar iyileştirdiği dönemde daha düşük bir çıktı düzeyine ulaşmasını sağlar. Bu sebepten ötürü, krizlere karşı alınacak politik kararların optimum kombinasyonu belirlenip, gerekli ödeme dengeleri ayarlanmalı ve çıktıdaki azalma asgariye indirilmelidir. Ancak burada önemli bir sorun vardır ve bu da; krizlere karşı belirlenen politikaların, ekonominin tümü için optimum iken yoksullar için çözümlerde optimum olmayabileceği şeklinde özetlenebilir. Bu durum karşısında alınacak politik tedbirlerin etkisi öncelikle ülkenin kriz öncesi durumuna, krizin doğasına ve belirlenen politik tedbirlerin doğasına bağlıdır (Ferreira, Prennushi ve Ravalion: 1999:9-10).

Hükümetlerin kriz dönemlerinde gelirlerini nasıl arttıracakları ve kamusal harcamaları nasıl kısacakları veya bir başka ifade ile mali ayarlamaların kompozisyonu ve bu doğrultuda alınacak politik kararlar sebebiyle kimlerin bu yükü taşıyacağı ve yoksulların bu perspektifde korunup korunmayacağı oldukça önemlidir. Özellikle eğitim ve sağlık gibi yoksulları derinden etkileyen sosyal harcamaların, diğer kamu harcamalarıyla birlikte kesilip kesilmeyeceği büyük öneme sahiptir. Krizler karşısında mali ayarlamaların hızlı olmasından dolayı, genellikle bu tip harcamalarda kesintiye gidilmektedir. Böyle bir durumda çeşitli sivil toplum kuruluşları ve farklı çıkar grupları hükümetler üzerindeki baskıları artırır ancak birlikteliği olmayan, diğer gruplara karşı daha zayıf olan ve sesleri genelde duyulmayan yoksullar bu derece etkin baskı grupları olmadıklarından dolayı yoksullar üzerine yapılan harcama kesintileri daha fazla olmaktadır. Oysa krizler karşısında yoksulları korumaya yönelik mali ayarlamalar, hükümetler tarafından titizlikle değerlendirilmelidir. Öncelikle temel eğitim, sağlık, temiz su ulaşımı, kırsal altyapı ve yerleşim alanları gibi konulara yapılan harcamalar korunmalıdır. Bunun yanında yoksulların yararlanmadığı veya etkin olamayan harcamalar azaltılmalı ve bu kaynaklar kişisel gelişim ve istihdam programlarına aktarılmalıdır. Türkiye'de hayata geçirilen

sekiz yıllık kesintisiz eğitim programı ve yoksullar için ücretsiz sağlık hizmeti programı bu açıdan değerlendirildiğinde oldukça olumludur (World Bank, 2002:22).

Krizlerin yoksullar üzerindeki etkilerini azaltmada, optimum yoksul yanlısı mali ayarlamalar kadar sosyal güvenlik sistemlerinin yapısı da önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal güvenlik sistemleri insan sermayesinde dönüşü olamayan zararların verilmesini önler. Ayrıca ekonomi için önemli ve gerekli olan reform kararlarının alınmasını sağlar. Çünkü böyle bir durumda yoksulları veya yoksulluğa düşecek olanları koruyacak bir güvenlik sistemi mevcuttur.

Adaletsiz gelir dağılımı gibi ekonomik krizleri daha da derinleştiren problemler, politik ve sosyal sorunların çıkmasına veya var olan sorunların büyümesine sebep olabilmektedir. Rodrik (1997)'e göre, kötü örgütlenmiş güvenlik kuruluşları ve yetersiz güvenlik sistemleri, 25 yıllık büyüme çöküşlerinin ardında yatan en önemli nedendir (Rodrik,1997:35). Kriz öncesinde iyi örgütlenmiş ve mali olarak güçlü olan sosyal güvenlik kuruluşları, kriz dönemlerinde yoksulları ve toplumun diğer kesimlerini daha iyi korumaktadır. Şu an ülkemizdeki mevcut sosyal güvenlik kuruluşları, organizasyon yapısındaki hantallığın yanı sıra, bozuk mali yapılarından dolayı bütçe üzerinde ciddi borç yüküne sebep olmaktadır. Bu bozuk mali yapı ile birlikte uygulanmaya çalışılan işsizlik sigortası uygulamaları, üçüncü bölümde belirlenen herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayan geniş yoksul kitlelerine fayda sağlamaktan oldukça uzaktır gözükmektedir.

Kaynakça

BALDACCİ, E., L. DE MELLO, ve G. INCHAUSTE. ,2002,Financial Crises, Poverty, and Income Distribution, IMF Working Paper, N0:WP/02/04, Washington.

Derdiyok, Türkmen,2001, 1980 Sonrası Borçlanma Politikaları,XVI. Türkiye Maliye Sempozyumu 28-31 Mayıs 2001/Antalya.

FERREIRA, F. H. G ve L. KEELY.,1999, The World Bank and Structural Adjustment: Lessons from The 1980s, Cambridge:Cambridge University Pres.

FERREIRA, F. H. G., G. PRENNUSHI ve M. RAVALLION.,1999, Protecting the Poor from Macroeconomic Shocks, World Bank Policy Working Paper, No:2160, American Development Bank, Washington,D.C.

FERREIRA, F. H. G.,1997 , Economic Transition And The Distribution of Income And Wealth, World Bank Working Paper, No.1808, Washington: the World Bank.

FIELDS, S., Gary.,1991, Growth and Income Distribution: Essays on Poverty, Equity, and Growth , Oxford : Pergamon Pres.

LANJOUW, P. ve M. RAVALLION.,1999,Benefit Incidence and the Timing of Program Capture,World Bank Economic Review 1999, Washington,D.C

LUSTING, N. ve M. WALTON.,1998,Crises and the Poor: A Template for Action, World Bank and Inter-American Development Bank, unpublished .

LUSTING, Nora., 2000,Crises and The Poor: Socially responsible Macroeconomics, Sustainable Development Department Technical Papers, No:POV-108 No:POV108, İnter-American Development Bank, Washington,D.C.

RODRIK, Dani.,1997,Where did all The Growth Go?. External Shocks, Social Conflict and Growth Collapses, Harvard University. Mimeo.

TÜSİAD, 2000, Türkiye’de gelir Dağılımı ve Yoksulluk: Avrupa Birliği ile Karşılaştırma, Yayın No: TÜSİAD-T/2000-12/295, İstanbul.

Türkiye İstatistik Kurumu, 2002 , 2002 Hane halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları anketi sonuçları, <http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/HHGELTUK/071103.htm>.

Türkiye İstatistik Kurumu, 1997 , 1994 Hane halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları anketi ham verileri, Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu, 2001 , 2001 Hane halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları anketi ham verileri, Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu, 2003, İstatistik Göstergeleri (1923-2002) , Yayın No. 2790, TÜİK, Ankara.

WORLD BANK, 2000, World Development Report, 2000/2001, Attacking Poverty, World Bank: Washington, DC.251.

WORLD BANK 2002, Turkey Economic Reforms, Living Standars and Social Welfare Study, Report No:20029-Tu.

AZERBAYCAN EKONOMİK GÜVENLİK MODELİ’NİN TEMEL ÖZELLİKLERİNDEN BİRİ GİBİ KAYITDIŞI EKONOMİYLE MÜCADELE POLİTİKASI

Öğr. Gör. Elşen BAĞIRZADE*

“Bina inşa olunur, işçi çalıştırıyorlar, sözleşmeleri yok. Veya ücretleri. Şimdi herkes biliyor ki, inşaat sektöründe en düşük ücretle çalışanların aylık ortalama ücret 200, 300, belki de 400 manat civarındadır. Ama ücret listesinde ne kadar gösteriliyor? Asgari ücret, 50 manat gösteriliyor. Neden? Vergiden kaçmak için. Bunu herkes biliyor. İyi de o zaman neden önlem alınmıyor?! Tam şekilde saydamlık olmalıdır, sözleşmeler imzalanmalıdır, orada çalışanların gvenliği için önlemler alınmalıdır. Hekes kayıt altına alınmalıdır ve aldığı ücret de ücret listelerin tam şekilde gösterilmelidir. Bana verilen bilgilere göre devlet bütçesi yılda 100 milyon manattan fazla para kaybediyor. Çünkü vergi kaçırıyorlar. Bina inşa edenler her halükarda kar elde etmektedirler. Eğer bu o kadar da karlı sektör olmasaydı, bu kadar ilgi de olmazdı. İyi de insaf olmalıdır. Bu bir taraftan. Diğer taraftan devlet denetimi. Bakan ben diyorum ki, bundan sorumlu tüm kurumlara bildiriyorum, çok ciddi şekilde yüzde yüz denetim sağlanmalıdır. Hiç kimseye taviz verilmemelidir, hiç bir istisnai durum olmamalıdır, herkes – bu sektörde çalışan firmalar, şirketler tüm yasalara uymalıdır!”(ƏLİYEV, 2007)

**İlham ALİYEV, Azərbaycan Cumhuriyyətinin Cümhurbaşkanı,
22 Ekim 2007 tarixli Bakanlar Kurulu toplantısı**

ÖZET

Bildiride bağımsızlık dönemi Azerbaycan’da yürütülen ekonomi politikasının gelişim süreci ele alınmış ve bu kapsamda oluşturulan ekonomik güvenlik modelinin temel özelliklerinden biri gibi kayıtdışı ekonomiyle mücadele politikası üzerinde durulmuştur. Genellikle 2003 yılından bu tarafa kendini belirgin bir şekilde

* Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi

gösterdiği saptanan bu politikanın iki temel yönüne (kayıtdışı sektöre yönelmenin dürtülerinin ortadan kaldırılması ve zorlaştırılması, resmi sektöre yönelmenin teşvik edilmesi ve çekiciliyinin artırılması) dikkat çekilmiş ve onun geliştirilmesi bakımından bazı öneriler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan'ın kayıtdışı ekonomiyle mücadele politikası, ekonomik güvenlik, ekonomi politikası

1. Giriş

Günlük gözlemlerimize, yapılan bilimsel araştırmalara, resmi istatistik verilere, yabancı bilim adamları ve uluslararası örgütlerin görüşlerine dayanarak, gerçekten de tüm çelişkilerine ve küresel mali krizin etkilerine rağmen, bugün Azerbaycan ekonomisinin dünyanın en dinamik bir biçimde büyüyen ekonomileri sırasında olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, onu da itiraf etmemiz gerekir ki, bağımsız Azerbaycan ekonomisinin mevcut yüksek ekonomik büyüme trendine geçmesi ve bu alanda elde edilmiş başarılar, bu dönemde yürütülen ekonomi politikalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu bakımdan bağımsızlık döneminde yürütülen ekonomi politikasının gelişim seyrini incelemek, hem Azerbaycan ekonomisinin mevcut durumunu daha iyi anlamak, hem de bu politikanın temel özelliklerini ortaya çıkarmak açısından önem arz etmektedir.

Bu yönde yaptığımız araştırmalara dayanarak söyleyebiliriz ki, özellikle de ülkemizin sosyal, ekonomik ve jeopolitik hassasiyetlerinden dolayı, oluşturulmuş ekonomi politikasında ekonomik güvenlik meselesi daima öne çekilmek zorunda kalmıştır. 2003 yılından bu tarafa baktığımızda ise, ekonomi politikasında ekonomik güvenlik meselesinin daha belirgin bir biçimde kendini gösterdiğini, yolsuzluk ve kayıtdışı ekonomiyle mücadele boyutlarının da ortaya çıktığını tesbit edebiliriz.

2. Bağımsız Azerbaycan'da yürütülen ekonomi politikasının gelişimi

1991 yılından itibaren ülkede gerçekleştirilen ekonomi politikasının analizi, bu politikanı aşağıdaki gelişme aşamalarına ayırmamıza imkan vermektedir:

2.1. 1991-1995 yılları

Bu dönemde yürütülen ekonomi politikasında liberalizmin ilkeleri daha ağır basmaktadır. Bu da daha fazla o dönemde eski sosyalist ekonomisinin mevcut kökleşmiş yapısının ortadan kaldırılması açısından önemliydi.

2.2. 1995-1998 yılları

Ekonomi politikasında monetarizmin ilkeleri daha ağır basmaktadır. Bu ekonomik sistemin dönüşümü sürecinde objektif ve subjektif nedenlerden ülke ekonomisinin parasal sektöründe ortaya çıkmış krizin bertaraf edilmesi ve bu alanda istikrarın sağlanması açısından önemliydi.

2.3. 1998-2003 yılları

Ekonomi politikasında monetarizmin ilkeleri gittikçe zayıflamakta ve aşamalı olarak kurumsal iktisatın ilkeleri güçlenmektedir. Çünkü artık ülkede mali ve parasal istikrar gerçekleştirilmiş ve hala büyük petrol gelirlerinin ülkeye akımının başlamadığı ortamda, milli girişimciliği geliştirmek yoluyla ekonomik refahı sağlayacak kurumsal normların oluşturulması önemliydi.

2.4. 2003 yılından bu tarafa

Ekonomi politikasında monetarizmin egemenliğini keynisizm evezlemiş ve kurumsal iktisatın ilkeleri geniş bir biçimde uygulanmağa başlamıştır. Ülkeye büyük hacimli petrol dolarlarının girdiği bu dönemde, büyük ölçekte kamu yatırım projeleri yürütülmekte, aynı zamanda hızlı bir şekilde "hareket eden" ekonomini kontrol altında tutmak, sosyoekonomik

eşitsiliği yumşatmak ve dünyada, aynı zamanda bölgemizde ortaya çıkan çeşitli sosyal, ekonomik ve siyasal tehditlerden ülkemizi korumak amacıyla ekonominin kayıt altına alma sürecinin hızlandırılması zorunluluk halini almıştır.

3. Azerbaycan'ın kayıtdışı ekonomiyle mücadele politikası

Yukarıda da gördüğümüz gibi 1998 yılından itibaren Azerbaycanda yürütülen ekonomi politikasında kurumsal iktisatın ilkeleri gittikçe kendini daha fazla göstermekte, yolsuzluk ve rüşvet, kayıtdışı ekonomi ve ekonomik suçlarla mücadele, diğer ifadeyle ekonominin kayıt altına alınması ve şeffaflığı sağlanması ilkesi öncelik kazanmağa başlamıştır.

Ekonomi politikasında ekonominin kayıt altına alınması kavramı, oluşmuş kayıtdışı sektörün kayıt altına alınarak resmi sektöre entegrasyonunu kast edilmektedir. Bu açıdan batığımızda, gösterdiğimiz dönemde ülkede yürütülen kayıtdışı ekonomiyle mücadele politikası önlemlerini iki temel başlık altında toplaya biliriz (BAĞIRZADƏ, 2007:155).

- Kayıtdışı sektöre yönelmenin dürtülerinin ortadan kaldırılması ve zorlaştırılması,
- Resmi sektöre yönelmenin teşvik edilmesi ve çekiciliğinin artırılması.

İlk gruba ait önlemlere, toplumun genel refahının yükseltilmesi, devlet-vatandaş ilişkilerinin sağlam temellere oturtulması, kayıtdışı faaliyetlere yönelik ceza ve yaptırımların ağırlaştırılması ve denetim sistemlerinin güçlendirilmesi, yolsuzluk ve rüşvetle mücadele v.s. gösterebiliriz.

İkinci gruba ait önlemlere ise ülkede serbest girişimcilik ortamının oluşturulması, girişimcilerin hak ve menfaatlerinin savunmasına yönelik önlemlerin güçlendirilmesi, onların faaliyetine yasadışı müdahalelerin kaldırılması ve genel olarak resmi sektörde vergi ve regülasyon yükünün hafifletilmesini gösterebiliriz.

Söylemek gerekir ki, gösterdiğimiz konuda yapılan tüm önlemler, mevzuatla ilgili yapılan tasarruflar, artık gerçek sonuçlarını da vermemiş değildir. Bugün hem Azerbaycan Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verileri, hem uluslararası örgütlerin raporları, hem de yapmış olduğumuz bağımsız araştırmalar, son dönemler Azerbaycan ekonomisinin kayıt altına alınması sürecinin hızlandığını ve kayıtdışı ekonomi düzeyinin göreceli olarak düştüğünü göstermektedir (SCHNEIDER, 2007, ТАГИЕВ, АФАНДИ ve БАГИРЗАДЕ, 2009).

4. Sonuç ve öneriler

Şimdiye kadar yapılan tüm önlemlerle birlikte, bize göre bu süreci daha da genişletmek ve etkili ekonomi politikası sonuçlarına ulaşmak için aşağıdaki önlemlerin alınması da zorunludur:

- Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Azerbaycan'da ekonominin kayıt altına alınması amacıyla bir mali aff kararının alınmasının büyük potansiyeli olduğu halde, şimdiye kadar da böyle bir affa baş vurulmamıştır (BAĞIRZADE, 2009: 26-27) Bu açıdan baktığımızda 2010-2011 yılları arasında böyle bir affın verilmesinden iyi sonuçlar elde edileceğini düşünmekteyiz.
- Kayıtdışı ekonomi, hem de nakit para ekonomisi olduğundan, ülkede nakitdışı ödemelerin genişletilmesi yönünde ciddi önlemler alınmalıdır. Son dönemler bu yönde önemli faaliyetler yapılsa da, hala Mo/M1 para oranının %60'ı bulması ülkede nakit para ekonomisinin önemli ölçüde kendini koruduğunu göstermektedir (ТАГИЕВ, АФАНДИ ve БАГИРЗАДЕ, 2009:152).
- Araştırmalar gösteriyor ki, ülkede kayıtdışı ekonomi genellikle petroldışı sektördedir. Bu da daha fazla birey gelirlerinin düşük kalmasıyla ilgilidir. Buna göre de petroldışı

sektörün gelişimi, bu sektörde çalışanların refahının yükseltilmesi ülkede kayıtdışı sektöre yönelmenin dürtülerinin önemli ölçüde zayıflatılmasını sağlayacaktır.

- Yapılan tüm reformlara rağmen, ekonomide vergi yükü hala yüksek düzeydedir. Bu açıdan baktığımızda aşamalı olarak vergi derecelerinin düşürülmesi zorunludur.
- Devlet bütçesi de dahil, tüm kamusal fonların gelir ve giderlerinin saydamlığı ve etkinliği artırılmalıdır.
- Devlet-vatandaş ilişkilerinin daha etkin bir ortama geçirilmesi ve kamu kurumları arasında güçlü koordinasyonun sağlanması amacıyla, idari reformlar, özellikle e-devlet uygulamaları genişletilmelidir.
- Yolsuzluk, kayıtdışı ekonomi, kara para aklanması v.s. gibi sorunlarla ilgili uluslararası örgütlerle işbirliği güçlendirilmeli, bu örgütlerin metodolojileri benimsenilmeli, ülkemizle ilgili tafsirieleri göz önüne alınmalı ve ilgili uluslararası sözleşmelere taraf çıkılmalıdır.

Böylece, düşünüyoruz ki, ekonomimizin kayıt altına alınmasıyla ilgili alınan her türlü önlem ülkede daha sağlam, dinamik ve devamlı gelişimin sağlanmasında önemli etken olabilir ki, bu da ülkemizin gelişmiş ülkeler sırasında yerini alması için zorunlu şarttır.

Kaynakça

BAĞIRZADE, E. (2009), Eski Sovyet Cumhuriyetlerinde Kayıtdışı Ekonomiyle Mücadele Çerçevesinde Mali Af Uygulamaları, Devlet Bütçe Uzmanları Derneği, Bütçe Dünyası Dergisi, Sayı 32, Cilt 3, Bahar, Ankara, ss. 20-28.

BAĞIRZADƏ, E. (2007), Azərbaycan gizli iqtisadiyyatının leqallaşdırılması zəruriliyi: fərqli yanaşmalar və kəşifən baxışlar, “İqtisad Elmləri: nəzəriyyə və praktika” jurnalı, No. 3-4/2007, s.153-160.

ƏLİYEV, İ. (2007), Yaxın illərdə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olacaqdır, Respublika qəzeti, 23 oktyabr.

SCHNEIDER, F. (2007), Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries, “Economics” The Open Access, Open Assessment E-Journal, www.economies-ejournal.org/economics/journalarticles, No. 2007-9, 24 July.

ТАГИЕВ, Н., АФАНДИ, Е., БАГИРЗАДЕ, Е. (2009), Метод Танци для количественной оценки теневой экономики и возможности его применения в Азербайджане, Журнал «Экономика. Финансы. Исследования», «Институт экономических исследований» Министерства экономики и бюджетного планирования Республики Казакстан, No. 3 (15), с. 145-156.

KRİZ ZAMANI ULUSLARARASI PARA FONU VE DÜNYA BANKASININ YÖNETİM ÖZELLİKLERİ

Dok. Öğr. Anar EMİNOV*

ÖZET

Bugün dünyada az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duydukları kriz dönemi ve reform süreci zamanı Dünya Bankası ve Uluslararası Para çok önemli bir rol oynamaktadır. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın uluslararası mali kuruluşlarla işbirliği sonucunda ülke ekonomisine önemli katkılar sağlanmıştır . Bu çerçevede uluslararası mali kuruluşlar dünya para sisteminin düzenlenmesi ve az gelişmiş ülkelere yönelik politikaların belirlenmesi çerçevesinde Azerbaycan ile son on yılda önemli işbirliği ve kredi programları gerçekleşmiş ve bunun sonucunda ülke ekonomisine önemli pozitif katkılar ortaya çıkmıştır .

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Para Fonu ; Dünya Bankası Grubu ; Dışa açılma

Giriş

Globalleşen dünya ekonomik düzeni içinde bir ülkede meydana gelen gelişmeler sadece o ülkeyi değil, o ülkenin ekonomik bağlantısı olan ülkeler yoluyla tüm ekonomileri etkiler bir hal alabildiğinden uluslararası kuruluşların ülkelerin iyi yönetilmelerine olan ilgisi son yıllarda artan bir yoğunluk kazanmıştır.

Ekonomik olarak iyi yönetilen bir ülkede kriz ihtimali azalacağından, ülke refahı ile beraber vatandaşların yaşam kalitesi artacağından, uluslararası kuruluşlar ülkelerin ekonomik olarak iyi yönetilmelerine destek sağlayacak danışmanlık yapmakta, verdikleri kredilerle ülkenin bu konudaki çabalarını desteklemektedirler.

Uluslararası kuruluşlar ekonomik yönetimin iyileştirilmesi için geliştirdikleri kural ve prosedürleri yayınlamakta, duyurmakta, kredi verirken ve danışmanlık yaparken uygulamakta, bu kuruluşların bu alandaki etkinliği gün geçtikçe artmaktadır.

Yolsuzluklarla mücadele, kamu kesiminin rehabilitasyonu, özel sektörün çalışma alanının geliştirilmesi, yasal altyapının oluşturulması, şeffaflık ve güvenilirliğin artırılması faaliyetlerin temel noktalarını oluşturmaktadır.

Bu çalışmada ülkelere danışmanlık yapan uluslararası kuruluşlardan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) incelenmiştir. Çalışmada temel olarak bu üç kuruluşun yönetime olan yaklaşımlarını açıkladıkları raporlardan, yardımcı olarak da kuruluşların konuyla ilgili kendi çalışma raporlarından faydalanılmıştır.

Kuruluşların tamamının, ülkelerin iyi yönetilmelerine olan yaklaşımları ekonomik alandadır. Kuruluşlar arzu eden ülkelere ekonomik yönetimde danışmanlık yapma işlevlerinin, politik alanı içine almadığını özellikle vurgulamaktadırlar.

IMF ve Dünya Bankası'nın konuya yönelik yaklaşımları tüm ekonomiye odaklı iken OECD daha çok kurumsal yönetimin iyileştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak sonuç olarak tamamı özel sektörün daha rahat, kuralları belli ve adil bir ortamda çalışabilmesini, serbest piyasa ekonomisinin işlerliğinin artırılmasını hedeflemektedir.

Uluslararası Para Fonu (IMF)

* Azerbaycan Ekonomik Kalkınma Bakanlığı

IMF 'iyi yönetim' konusuna makroekonomik istikrar ve sürekli büyümeye katkıda bulunması ve yöneticilerin de IMF'nin bu alanda aldığı rolü desteklemeleri nedeniyle önem vermektedir.

IMF üye ülkelerde iyi yönetime katkısını değişik yollarla yapmıştır:

- (i) Politika önerileri yoluyla: Döviz kurunun ve fiyat sisteminin liberalizasyonu ve doğrudan kredilerin önlenmesi.
- (ii) Teknik danışmanlık yolu: Üyelere ekonomik politika oluşturma ve uygulama, etkin kurumlar oluşturma ve kamunun güvenilirliğinin geliştirilmesinde danışmanlık.
- (iii) Devlet kurumlarının ve devletin faaliyetlerinde şeffaflığın sağlanması, ayrıca muhasebe, denetleme ve istatistik sistemlerinin geliştirilmesinde destek verilmesi.

IMF geçmişteki deneyimleri ve Yürütme Kurulu'nun aldığı iki karar doğrultusunda, aşağıda sayılan yollarla, konuya daha etkin bir yaklaşım sergilemek arzusundadır:

- (i) Hem 4. Madde hükümleri, hem de IMF'in uzmanlık ve uygulama alanına giren yönetim konularını içeren, IMF destekli programlar dahilinde daha etkin bir uygulama.
- (ii) Çıkar sağlama, yolsuzluk ve her türlü benzer faaliyetin önlenmesine yönelik politika, kurum ve idari sistemlerin geliştirilmesi için daha proaktif bir yaklaşım.
- (iii) Tüm üye ülkelerde yönetim konularının eşit olarak uygulanması.
- (iv) Diğer uluslararası kuruluşlar, özellikle Dünya Bankası ile tamamlayıcı uzmanlık alanlarında ortak çalışmalar yapmak.

IMF'nin yönetim konusundaki müdahalesi ancak ekonomik yönetim alanında olabilir. Sorumluluk esas olarak ulusal yönetimdedir. IMF'nin politika önerileri ve uygun olduğu durumlarda, teknik danışmanlık yoluyla iyi yönetime yapacağı katkı 2 yoldan olabilir:

1. Kamu kaynak yönetiminin iyileştirilmesi (kamu kurumları ve idari yöntemlerde reformlar aracılığıyla)

2. Şeffaf ve istikrarlı, ekonomik ve yasal düzenleme ortamları yaratılarak ve geliştirilerek, etkin bir özel sektör faaliyeti sağlanması

Dolayısıyla IMF kendi uzmanlık alanı olan konularda; hazine reformu, bütçe hazırlama ve kabul yöntemleri, vergi yönetimi, muhasebe ve denetim mekanizmaları, merkez bankası işlemleri ve resmi istatistiklerin hazırlanması alanlarında çalışacaktır. Benzer şekilde piyasa sisteminin işleyişine yönelik reformlar döviz, ticaret ve fiyat sistemleri; yasal düzenlemeler de vergi, bankacılık sistemi mevzuatı ile serbest ve adil piyasa girişi alanlarında olacaktır. Ancak IMF görece üstünlüğünün olmadığı alanlarda diğer kurumların özellikle Dünya Bankası'nın uzmanlığına başvuracaktır. (Memmedov, 2003: 230)

IMF personeli çalıştığı ülkede yetkililerin temin ettiği verilerle çalışacak, bunları doğru veri olarak kabul edecek ancak verilerde tutarsızlık olduğunda konuyu yetkililere götürecektir. Yolsuzluklarla ilgili konularda yetkililerden bilgi edinmekte sıkıntı çekeceği durumlar olabilecektir. Makroekonomik sonuçlarının yüksek olacağını düşündüğü bu hallerde, diğer uluslararası kuruluşlar da dahil olmak üzere üçüncü kişilerden bilgi isteyebilir. (<http://www.imf.org/external/np/exr/facts/imfwb.htm>)

Dünya Bankası (WORLD BANK)

Yönetim; Dünya Bankası'nın 1992'de yayımladığı *Yönetim ve Gelişme* isimli raporda ülke gelişiminde ekonomik ve sosyal kaynakların idaresinde gücün kullanılış şekli olarak tanımlanmıştır.

Banka'nın yönetim konularına olan ilgisinin kaynağı finanse ettiği program ve projelerin sürekliliği olduğundan Banka, meselenin ekonomik ve politik boyutları arasında belirgin bir ayrıma gitme arzusundadır. (Hasbulatov, 2001: 544)

Banka'nın bölgesel çalışmalarında gerçekleşen ilerlemeler 4 ana başlık altında toplanmıştır:

- 1) Kamu Yönetimi
- 2) Güvenilirlik
- 3) Gelişme İçin Yasal Yapı
- 4) Şeffaflık ve Bilgi

Ayrıca politika, program ve projelerin hazırlanması ve uygulanmasına daha katılımcı yaklaşımlar, askeri harcamalar ve insan hakları gibi bankacılıkla ilgili başka konulara da önem verilmiştir. Banka'nın kuruluş sözleşmesi uyarınca, çalışmalar geleneksel ya da yeni yöntemlerle yönetimin ekonomik sosyal boyutu üzerinde yoğunlaşmıştır. (Kerimov, 2008: 14)

Kamu Yönetimi

Konunun en görünür boyutudur. Kamu yönetimi, hükümetlerin kamu politikası oluşturması ve uygulaması, bu programların etkinliği ve kamu kurumlarının güçlendirilmesiyle ilgilenmektedir.

Dünya Bankası'nın geçmiş yıllardaki projeye dayalı olarak kurumların güçlendirilmesi yaklaşımı, kamu sektöründeki koşulların daha az sıkıntılı olduğu ve hükümetlerin programlarının kapsamını genişlettikleri dönemlerde işlemekte idi. Ancak sistemik hataların daha bariz hale gelmesiyle beraber, Banka'nın kamu sektörü yönetimine olan yaklaşımı da finansal yönetimin iyileştirilmesi için destekle, geniş çaplı sektör uyum kredilerine ve masrafları kısacak sivil hizmet reformlarına yönelmiş, Banka kamu kurumlarının ekonomideki payının kısıtlanmasını ve özelleştirilmelerini teşvik etmiştir.

Sivil Hizmet Reformu

Maliyetlerin kısıtlanmasının ötesinde, insan kaynakları faaliyetlerinin iyileştirilmesi ve daha etkin yönetimine yönelik çalışmalara yöneltmeye çalışmıştır. Kamu, sadece özel sektörün etkin bir şekilde çalışabileceği bir ortam yaratmak için ve düzenleyici olarak çalışacak, kamu ve özel sektör faaliyetleri arasındaki kapsam değişimiyle yönetim güçlendirilmiş olacaktır.

Finansal Yönetim

Tek tek sektörler olarak değil tümünden bir rehabilitasyon hedeflenmekte, ülkelere özel çözümler üretilmeye çalışılmaktadır. Bazı bölgelerde sistemin modernizasyonuna ihtiyaç varken bazı bölgelerde ise sistem temelde etkin ancak kapasite zayıflamıştır.

Kamusal Girişim

Banka hem kamu sermayeli bireysel girişimleri hem de sisteme yönelik reformları desteklemektedir. 1980'lerin ortalarında rekabet ve etkinliği artırmak ve kötü durumdaki kuruluşların bütçe açıklarına neden olmasını önlemek amacıyla kamu kuruluşların ekonomiye müdahalelerini kısıtlamaya ve özelleştirmeye özel bir önem vermiştir. Çalışmalar Şili, Malezya ve Meksika gibi ülkelerde başarılı sonuçlar verirken, Afrika'nın neredeyse tamamında başarısız olmuştur.

Banka'nın bölgesel çalışmaları, üye ülkelerin bu çalışmalardan fayda sağlama arzularının derecesine ve ülkedeki kamu yönetiminin gelişmişlik düzeyine göre farklılıklar göstermiştir.

Güvenilirlik

Güvenilirlik hükümetleri yaptıklarından sorumlu tutması nedeniyle iyi yönetim konusunun odak noktasını oluşturmaktadır.

Güvenilirliğe Artan Talep

Resmi düzeyde güvenilirliğin pek çok şekli olabilir. Globalleşen dünyada eğilimler artık özel sektörün gelişimi; gücün bir otorite tarafından uygulanmasının azaltılması yönündedir. Daha fazla güvenilirlik talebinin en önemli göstergesi de yönetimlerin merkeziyetçilikten uzaklaşmalarıdır. Bunun Banka açısından iki sonucundan biri; Banka personelinin artık yerel çalışmalarda, proje hazırlanması ve finansmanında görev alması, diğeri ise belediye çalışmalarıyla da ilgilenilmesi olmuştur.

Güvenilirliğin bir başka unsuru da kamu ve özel sektörde, özellikle kamuda finansal güvenilirliktir. Banka'nın bu konudaki çabaları da bölgelere göre değişmektedir. Bazı durumlarda Güney Asya, Uzak Doğu ve Pasifik, Afrika, Avrupa ve Orta Asya'da çabalar etkin bir finansal yönetimin oluşturulmasına yönelik olarak bütçe, muhasebe, bilgi sistemleri alanlarında olmuştur. Banka'nın tüm bölgelerdeki çalışması da fonların amacı dışında kullanımının önlenmesi ve finansal yönetim standartlarının geliştirilmesi alanlarında olmuştur.

Güvenilirliğe artan talebin üçüncü ayağında ise yolsuzluklara karşı tavırlardaki değişimler vardır. Bu değişimin iki eğilimi vardır. Biri yardım alan gelişmekte olan ülkelerdeki yolsuzlukların yardım programlarını uzun vadede yavaşlatması diğeri, bazı gelişmekte olan ve sanayileşmiş ülkelerde, geniş çaplı yolsuzlukların sonucunda politik liderlerin devrilmesinin, sistemik yolsuzluğa dikkat çekmiş olmasıdır.

Banka'nın çalışmaları açısından; yolsuzluğu önlemeye yönelik tedbirler zaten Banka'nın yapısal uyum programlarının bir parçasıdır. Tedbirler iki şekilde etkili olmaktadır:

- 1) Kuralların basitleştirilmesi ve idari mekanizmaların piyasa mekanizmalarıyla yer değiştirmesi yollarıyla çıkar sağlamaya yönelik çabaların önlenmesi.
- 2) Kurumların ve finansal kontrollerin güçlendirilmesiyle kamu hizmetinde çalışanların yolsuzluğa yönelmesinin önlenmesi.

Gelişme İçin Yasal Yapı

Bir ülkenin yasal yapısı, politik ve sosyal gelişimi kadar ekonomik gelişimi için de önemlidir. İnsan, teknoloji ve sermaye kaynaklarına dayalı olarak servet yaratılması; mülkiyet haklarını koruyan, ticari ve sivil davranışları kapsayan, devletin gücünü sınırlandıran yasalara bağlı olacaktır. Bu nedenle bu kuralların açık olarak tanımlanması ve önceden bilinmesi, herkes için aynı şekilde uygulanmalarını sağlayacak kurumların olması, bağımsız mahkemelerin verdiği bağlayıcı kararlarda anlaşmazlıklar olması halinde, bunları çözümlenecek mekanizmaları ve kuralları ihtiyaç olduğunda değiştirebilecek prosedürlerin bulunması gerekmektedir.

Yasal yapı ayrımcılıkla mücadele etmesi, sosyal açıdan zayıf olanları koruması ve toplumda fırsatların dağılımına katkısı ile, adil ve eşit bir toplum oluşumuna, sosyal gelişmeye ve fakirliğin azaltılmasına yardımcı olacaktır. Tersine bir kanun ise toplumda ayrımcılığı destekleyerek, sıkıntıların perçinlenmesine neden olabilecektir.

Şeffaflık ve Bilgi

Şeffaflık, bilginin ulaşılabilir ve tutarlı olmasını sağladığından işlem maliyetlerini düşürmekte ve ekonomik yönetimi piyasa ekonomisine dayalı ülke hükümetleri için daha da önemli bir hale gelmektedir.

Şeffaflık, hükümetlere politika ve programlarını açıkça sunma olanağı tanıdığından, piyasa ekonomisine yönelik bir ortam yaratılmasına da destek olacaktır. Reformlar üzerinde uzmanların yanısıra reformdan etkilenenlerin de yorum yapabilme, reformu anlama şansları nedenleriyle reforma karşı kapalı bir ortamdakine kıyasla daha az direniş olacaktır. Şeffaflık, işlemlerinde daha açık bir hükümet ile yolsuzluklar üzerinde caydırıcı olacaktır. (Mahuka, 2003:123)

Karar vericilerin gerekli tüm bilgiye ulaşabilmelerinin sağlanabilmesi için şeffaflığın kamu gibi özel sektörü de içermesi gereklidir. Her ne kadar müşterileriyle ilişkileri gizli ise de bankaların da kredi risklerini belirleyebilmek için şirketlerle ilgili doğru finansal bilgilere ihtiyaçları vardır. Müşterilerin paralarını mevduat olarak verdikleri bankacılık sisteminin yayımlanmış rakamlarına güvenilmiyorsa, bankacılık sisteminin sağlıklı olduğunu söylemek mümkün olmayacaktır. İçeriden bilgi sızdırılması da, sermaye piyasalarına olan güveni azaltacaktır.

Kamu politikalarının halka aktarılmasında özgür bir basın, toplumsal kuruluşlar ve sivil toplum örgütlerinin, politika ve program tartışmalarına katılmalarını teşvik etmekte önemli bir rol alacaktır.

Kamu faaliyetlerinin daha açık hale getirilmesi değişimi oldukça yavaş olan kültür, gelenek ve tüm toplumun açıklığa yönelik yaklaşımlarına bağlı olacaktır.

Banka'nın Deneyimi

Latin Amerika ve Karayip bölgesi genelde daha şeffaf yapıya politik olarak direnç gösteren bir bölge durumundadır. Banka'nın bölgedeki çalışmaları finansal yönetimin iyileştirilmesi ve faaliyetlerle giderler arası ilişkilerin daha açık olarak yansıtılmasını sağlayacak şeffaf bütçe sistemleri üzerinde olmaktadır. Banka'nın birkaç ülkede uyguladığı gelir idaresi reformları vergi ve gümrük düzenlemelerini daha anlaşılır hale getirmiştir.

Güney Asya'da program yönetimli bütçe sistemleri desteklenmektedir. Bu tür bütçeleme, amaçlar ve harcamalar arasındaki ilişkileri daha açık hale getirmektedir. Geçmiş deneyimler pek cesaretlendirici olmamıştır.

Uzak Doğu ve Pasifikteki geçiş sürecindeki ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesi, daha açık bütçeleme, yabancı yatırımları teşvik edecek yasal reformlar ve özelleştirme programlarında daha fazla açıklık sağlanması konularında çalışılmaktadır.

Afrika'da Banka'ca desteklenen ekonomik reform programları daha basit vergi ve tarife yapıları sağlamış, şeffaflığa yardımcı olmuş, vergi toplayan ve ödeyenler arasında gizli anlaşmalar yapma olanaklarını azaltmıştır. Şeffaflığı artırmak üzere bazı ülkelerde (Burkina Faso, Moritanya) resmi gazete basımı desteklenmiş, ayrıca ülkeler bütçelerini periyodik olarak yayımlamak üzere teşvik edilmişlerdir.

Avrupa ve Orta Asya'da Banka, reformları anlaşılır hale getirmek için, piyasa ekonomilerinde ekonomik yönetime ilişkin seminerler düzenlemiş, birkaç ülkede (Beyaz Rusya, Ukrayna) çek sistemleri, küçük çapta özelleştirmeler ve benzeri konularda kamuyu bilgilendirmek için destek vermiştir. Bu arada piyasa ekonomisinin sunduğu olanaklar konusunda bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da hükümetlerin kamu politikaları hakkında bilgi yayımlamama gelenekleri seçimler, yeni yönetimler ve diğer gelişmelerle değişmektedir. Banka bölgedeki fikir kuruluşlarının liderleriyle görüşmeler yaparak, raporlarını daha yaygın hale getirerek ve bölgedeki sivil toplum örgütleriyle görüşmeler yürüterek konuya katkıda bulunmaktadır.

Sonuç

Sermaye için ülkelerarası sınırların artık neredeyse tamamen ortadan kalktığı, sermayenin büyük bir hızla yer değiştirdiği dünyamızda, gelişmiş ülkelerde yaratılmış ancak sermaye fazlası nedeniyle o ülkelerdeki marjinal getirisi düşük, kendine daha yüksek getiri arayan önemli miktarda bir sermaye mevcuttur. Buna karşın az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler ise hammadde ve doğal kaynaklarını işlemek için sermaye gereksinimi içindedir.

Soğuk savaşın ardından liberal ekonominin hemen hemen tüm dünyada kabul görür hale gelmesi ile bahsi geçen sermayeden (daha fazla) pay alabilmek için gelişmekte olan ülkeler de yoğun bir gayret içine girmiştir. Uluslararası yatırımcılar ile gelişmekte olan piyasalar arasında aracılık görevini de üstlenmek durumunda kalan uluslararası kuruluşların önemleri artmıştır. Zira bu kuruluşlardan herhangi birinin ülkelerle ilgili olarak vereceği olumlu sinyaller o ülkenin ve reel kesiminin ihtiyaç duyduğu sermayeye ulaşması, sermaye sahibinin de kendine güvenli kazanç sağlayacak yatırım noktasını bulduğu anlamına gelecektir.

Uluslararası mali kuruluşlar ile anlaşmalar imzalamak ve kuruluşların politika tavsiyelerini uyguladıklarını dünyaya duyurarak sermaye akımlarını ülkelere çekmek isteyen devletlerin de bu kuruluşlarla çalışmalarında artış görülmektedir. Kuruluşlar ise beklenmedik ülkelerde beklenmedik krizlerin oluşması ve bu krizlerin başka ülkelere, bölgelere de yayılma göstermesinin ardından çalışmalarında değişiklikler yapmış, faaliyetlerini güvenilir sinyaller verebilmek ve krizleri önleyebilmek için yeni alanları da içine alacak şekilde geliştirme yoluna gitmiştir.

İyi yönetim konusu da bu yeni çerçeve içinde son yıllarda uluslararası kuruluşlar ve gelişen ülkelerin ajandasında en üst sıralardaki konulardan olmuştur. İyi yönetim; bir ülkenin ekonomik altyapısının ve düzenlemelerinin serbest piyasanın gereklerini yerine getirebilecek şekilde işlemlerini, ülkenin uluslararası piyasalardan edindiği kaynakları geri ödeyebilmesini ve ülke kaynaklarının verimli şekilde kullanılmasını sağlayacak olan ekonomik ve etik kurallar bütünüdür.

Uluslararası mali kuruluşlarla ortak çalışmalar yapan, ekonomi alanında iyi bir yönetime sahip olan ülke, uluslararası fonlar için daha cazip hale gelecek, ekonomisi için gereken sermayeyi temin edebilecektir. Bu kuruluşlar da kuruluş amaçları doğrultusunda ilgili ülkede istikrarlı bir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi, refahın artırılabilmesi için ülkelere ekonomik yönetim alanında danışmanlık verirken, kredilerin geri ödenebilirliği üzerinde de aynı anda çalışmış olacaktırlar.

İyi yönetim için ekonomik danışmanlık çoğu kez, serbest piyasa ekonomisinin yerleşip, işleyebileceği, özel sektörün faaliyetlerini sürdürebileceği bir ortamın oluşturulabilmesi için hukuk, muhasebe, istatistik gibi ekonominin temel alanlarında altyapının geliştirilmesi, kurumsal faaliyetlerin serbest piyasa ekonomisinin gerekleri dahilinde işleyebilmesi için tarafların haklarının korunması gibi düzenlemeler dahilinde olmaktadır.

Kuruluşlar çalışmalarında kamu kesiminin idaresinin iyileştirilmesi ve bütçe, muhasebe, bilgi sistemleri alanında çalışmalarla güvenilirliğinin artırılması, kamunun rolünün düzenleyici olmanın ötesine gitmemesi, kalkınma için ülkenin kendi yapısını dikkate alan yasal reformlar ve bilgiyi ulaşılabilir hale getirecek, güvenilirliğe katkıda bulunacak şeffaflık konularına özel bir vurgu ile yaklaşmışlardır.

Ayrıca verilen kredilerin amacına uygun olarak kullanılmasını sağlamak ve bundan emin olmak için yolsuzluk, çıkar sağlama ve türlü benzer faaliyetle mücadele için tedbirler

alınmakta, kredi kullandırma sırasında ek şartlar ortaya konmaktadır. Geçmişteki yolsuzluk deneyimlerinden çıkarılan derslerle olası durumlar önlenmeye çalışılmaktadır.

Kuruluşların kredi verme süreçleri ile ilgili oluşturdukları yeni düzenlemeler, başlangıçta bir ülke için, bir kuruluştan kredi alabilmenin koşulunu temsil etmekte iken, gelişen dünya düzeni içinde artık uluslararası piyasalarda var olabilmenin, sermaye hareketlerinden pay alabilmenin koşulu haline gelmiştir. Zira uluslararası kuruluşlar ekonomilerin artık yalnız başlarına değil, tüm dünya ekonomisinin bir parçası olarak varolmaları, bir ülkede meydana gelen krizin bulaşma etkileri nedeniyle diğer ülkeleri de etkisi içine alması nedenleriyle bazı kuralların gerekliliği üzerinde anlaşmaya varmış, kimi alanlarda ortak çalışmalar yapma kararı almış, kurallar dünya çapında kullanılabilir hale gelmiştir.

İyi yönetim konusu da krizlerle mücadelede uluslararası kuruluşlar için en işlevsel araçlardan biri durumundadır. Ülkelerin ekonomik olarak iyi yönetilmeleri, gelen sermayenin verimli alanlarda kullanılması yoluyla hem ülkenin vatandaşları, hem sermaye sahibi hem de genel refahın artması yoluyla tüm dünya ekonomisi için olumlu sonuçlar verecektir.

Uygulamalar kimi zaman piyasadaki olumsuz eleştiriler almaktadır. Eleştiriler; istikrar ve ekonomik büyüme ile iyi yönetim arasındaki ilişkinin ispat edilmediği, kredilerin şarta bağlılığının ve şartların zaten politik bir müdahale olduğu, uluslararası camianın önceliğinin yoksullukla mücadele olması gerektiği yönündedir. (<http://treasury.worldbank.org/Services/Public+Debt+Management/Guidelines/index.html>)

Uluslararası mali kuruluşların faaliyet amaçları, yolsuzluklarla mücadele için alınan tedbirler, kuruluşların kimi uygulamalarında başarısızlıklarını kabul ettikleri ve kuruluşların sermaye hareketleri üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda, bu kuralların önümüzdeki yıllar içinde de geçerliliğini koruyacağı, gelecek eleştirilerin düzenlemelerde belki bazı değişikliklere yol açacağı ancak genel olarak bu kuruluşların gücünün ve kuralların yaptırımının artacağı öngörülmektedir.

Kaynaklar

ALP, A. (2002) *Uluslararası Mali Piyasalardaki Gelişmeler ve Türkiye*. Ankara: Mart Matbaacılık.

SEYİDOĞLU H. (2001) *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.

HASBULATOV, R. (2001) *Mirovaya Ekonomika*. Moskova: Ekonomika Yayınevi.

GÜRAN, N. (2002) *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Birliği*. İzmir: Anadolu Yayınevi.

MAHUKA, S. (2003) *Mejdunarodne Ekonomika i Qlobalizaciya*. Leqaz.

MEMMEDOV, Z (2003) *Beynelxalq Valyuta Kredit Münasibetleri ve Xarici Ölkelerin Pul Kredit Sistemi*. Bakü: Nasir Yayınevi.

KERİMOV, C. (2008) *Beynelxalq İqtisadi Teşkilatlar*. Bakü: Nurlan Yayınevi.

<http://treasury.worldbank.org/Services/Public+Debt+Management/Guidelines/index.html>

<http://www.imf.org/external/np/exr/facts/imfwb.htm>

SUPERIORITIES OF EXISTING OIL BOOM IN AZERBAIJAN FROM THE CRISIS MANAGEMENT PERSPECTIVES

Aghanemat AGHAYEV*

ABSTRACT

Purpose: grounding the correctness of the hypothesis

Importance: assists on implementation of superiority factors in macroeconomic policy by the way of explanation of oil boom superiorities in the crisis period

Scientifically importance: the macroeconomic effects of oil boom in the period of financial crisis have been analyzed for the first time

Methods: logical t generalizing, statistical analyze, induction, deduction etc.

Answered questions: Hypothesis: Existing oil boom in the period of global financial and economic crisis increases opposition strength of macroeconomics and domination of this sector creates important socio-economic superiorities in Azerbaijan

Conclusions: the correctness of the hypothesis have been grounded

Implementation area: fiscal and monetary policy

Key words: oil boom, macroeconomic stability, non-oil budget deficit, spent oil revenues, queasy-fiscal expenses

So far oil and gas industry have been the central gravity of the economy in Azerbaijan named the oil academy of the world. Dependence of the economy from this sector, monotonous development and such widely used proposals worry the policy makers in the course of time. Certainly, as in most oil countries such development scenario demands sensible social-economic management based on conception of the rational development in Azerbaijan. But at the same time, the oil boom in Azerbaijan directly repulsed negative waves of the crisis with creating positive macroeconomic effects in the culmination stage of global financial and economic.

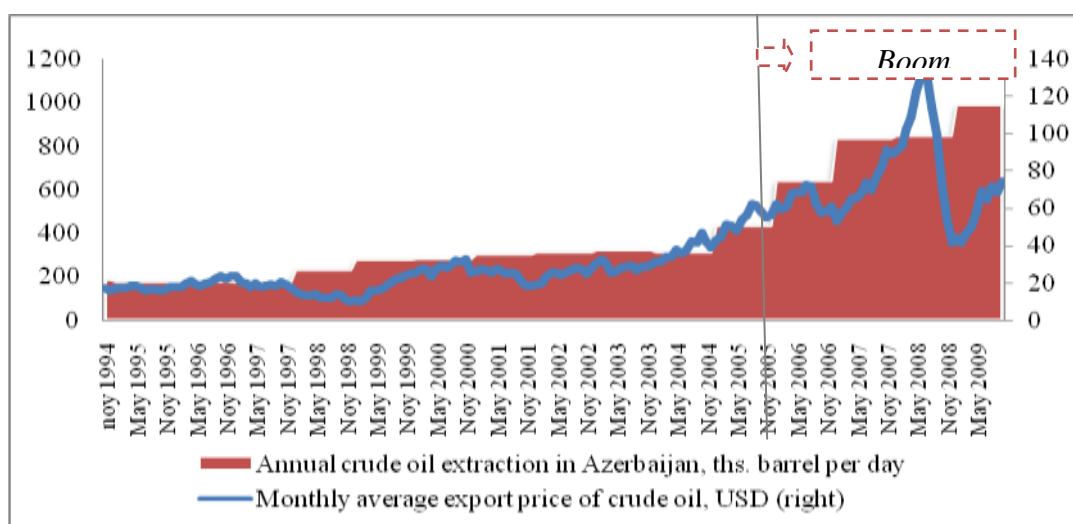

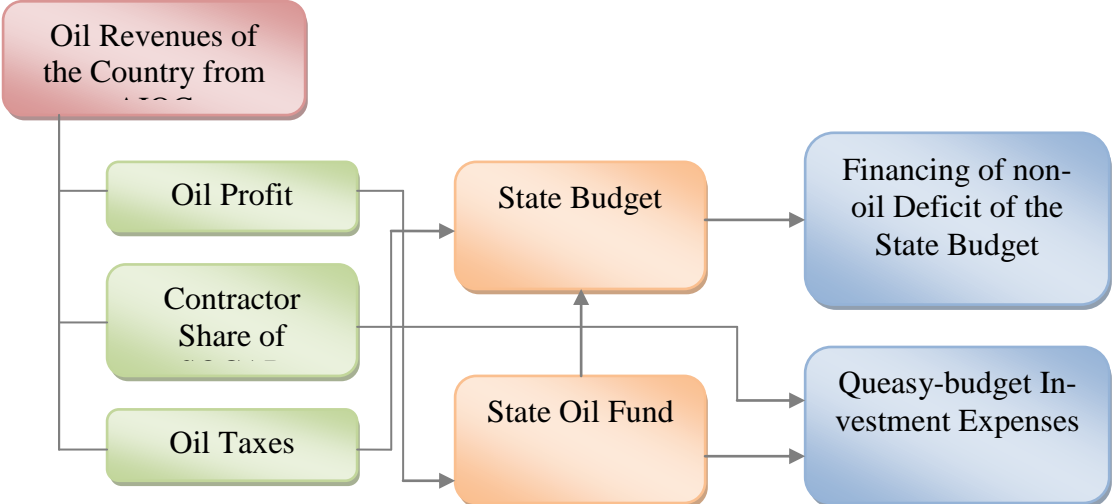
Figure 1. Extraction and export price of crude oil in Azerbaijan (Source 1)

* PHD Candidate of Scientific-Research Institute of Economic Reforms

Hypothesis: Existing oil boom* in the period of global financial and economic crisis increases opposition strength of macroeconomics and domination of this sector creates important socio-economic superiorities in Azerbaijan.

Foreign currency reserves from oil income inflows were turned into reliable "safety pillow" for country in the crisis time.

Beginning from 2006 year the oil incomes were actively spent through fiscal and queasy-fiscal channels. As a consequence of increment of state budget revenues by transfers from the State Oil Fund, the overall budget expenditures were increased by 77% in 2006, 60% in 2007 and 78% in 2008 (Source 2). As the following scheme shows, the oil money (oil revenue spending) injected to the economy sharply created demand for manat mass and therefore the Central Bank - the cash executor of the government issued money by purchasing the foreign currency. In other words, CBA increased the foreign reserves through the inflation way. So, the country entered to financial crisis period with enough foreign reserves of Central Bank.

In foreign experience the critic level of the foreign reserves of Central Bank equal to value of three monthly goods and services import of the country. For the last quarter of 2008 this indicator was 3 bln.USD in Azerbaijan. It means that the foreign reserves of CBA in amount of 6,1 bln.USD prevailed the critical level by 2 times. This factor gave chance to CBA using the excess amount of 3 bln.USD in order to meet the overheating shocks in the foreign exchange market, to keep the manat stability and by this way to keep the financial stability in the country. CBA used this opportunity with correct strategy and mobile tactics. As a result, unlike the close economies such as Russia, Kazakhstan, Ukraine, Georgia, Azerbaijan could keep its manat stability through the reserve losses, Even sometimes the slowly revaluation temp of manat's exchange rate didn't influence to the confidence of national currency. So, by the way of excess foreign reserves created by oil income spending and proper monetary policy made it feasible to achieve financial stability in the country.

* Oil boom – sharply increase in country revenues with wide oil resources after huge oil extraction and / or export price increase. Mainly, after 2005 year Azerbaijan entered to oil boom period after extraction and price boom (Figure 1).

Figure 3. Change in reserves of CBA (*mln.USD*) and exchange rate (Source: 3)

1. Intensive sales of State Oil Fund and SOCAR in domestic forex market helped for slowing down of hard tension in this market.

As the figure 2 shows, at the same time with direct transfers to state budget the State Oil Fond realizes investment spending to different infrastructure projects. As the revenues of the SOF are in foreign currency, they are converted into manat in the domestic forex market in order to be used in financing the expenditures (Figure 4). And this action of SOF was one of the main factors of slowing down of hard demand tension in the forex market. By this way SOF has eased the Central Bank's burden. So, SOF importantly prevented the hard reserves lack of Central Bank in the period of financial crisis.

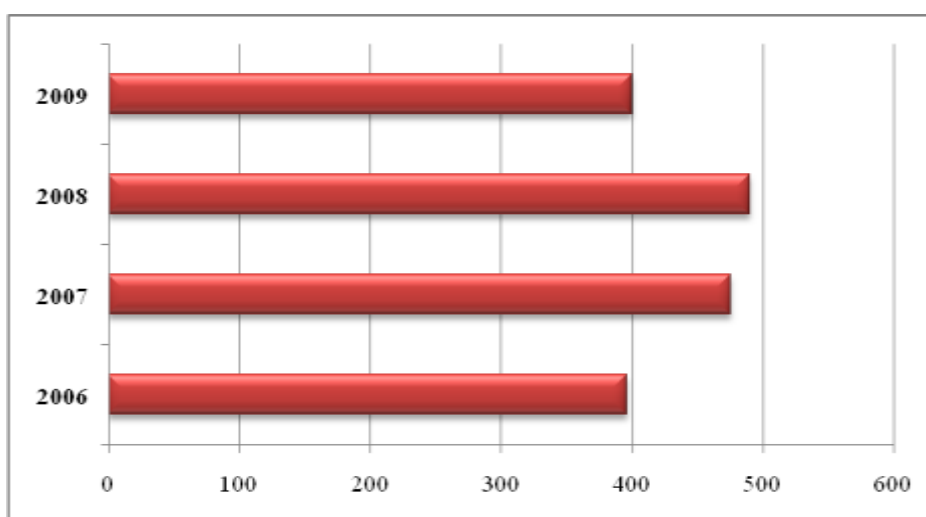

Figure 4. Non-transfer expenses of SOF, *mln.manat* (Source: 4)

2. Queasy-fiscal expenses by SOF and SOCAR (one of the components of spent oil revenues) to investment projects sustained activeness in the real sector, which is very important for the crisis management.

Both of two main oil institutes – SOF and SOCAR every year finance huge investment projects in the country. Continuing of these projects was very important for inertia in the real sector during the crisis. That is, spent oil revenues by this channel prevented fearful and

sharply decline in the demand and employment sectors. On the other hand, the first thesis of the recipe in crisis management in the all countries – mechanism of injection to economy by different financial channels was realized by natural way in Azerbaijan. – spending of oil revenues to domestic investment projects.

3. Extraction boom during the crisis prevented the negative effects of price declining in the oil sector and this factor prevented the decline of economic growth and employment in the dominated sector.

In the most of oil extracting/exporting countries, there observed negative effects of crisis to the dominated sector as a result of decline of oil price and value of export. This effect had been prevented by graphical extraction boom in AIOC (Figure 1). Both of oil companies reduced graphical extraction by 10% after declining in export prices, but it didn't prevented significantly growth in the oil sector. This factor provided growth and employment sustainability in the oil sector. So, extraction boom managed the negative deflation effects in the oil sector and sustained overcooling of economy in Azerbaijan.

4. Significantly dependence of fiscal sector from dominated sector prevented sudden disturbance of fiscal sustainability.

In many countries one of the main characteristics of the crisis was sudden disturbance of fiscal sustainability, which was appeared by declining of tax revenues. But in Azerbaijan significantly dependence of state budget from oil sector helped fiscal arsenal(?) to avoid this problem (Figure 5). Harmoniously tax collections from oil sector, also transfers from SOF protected fiscal sustainability.

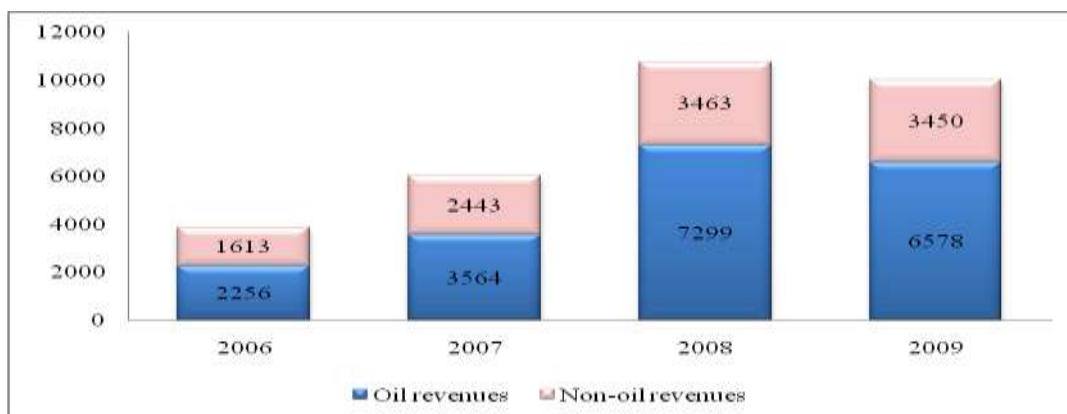

Figure 5. Structure of revenues of state budget, *mln.manat* (Source: 2)

In brief, this article shows main positive effects of oil boom on global financial and economic crisis management in Azerbaijan. At the same time, it worth to note that, careful spending of oil revenues in the mid and long run, and therefore effective management of oil wealth is very important for sustainable growth and macroeconomic stability.

References

1. <<http://www.indexmundi.com/energy.aspx>> Accessed October-November, 2009
2. Materials of Ministry of Finance of Azerbaijan Republic.
<<http://maliyy.gov.az/dövlət büdcəsi>> Accessed October-November, 2009
3. Materials of Central Bank of Azerbaijan Republic.
<<http://nba.az>> Accessed October-November, 2009
4. Materials of State Oil Fund of Azerbaijan Republic.
< <http://oilfund.az>> Accessed October-November, 2009

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İNVESTİSİYALARIN LAYİHƏLƏR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ CƏLB EDİLMƏSİ PROSEDURALARI

i.e.n., dos. Niyazi HƏSƏNOV*

XÜLASƏ

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində, xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların və avadanlıqların, idarəetmə təcrübəsinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi yolu ilə yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi təhlil edilmiş, keçən müddətdə respublikamızda investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara eyni iş şəraitinin yaradılması, əldə edilmiş mənfəətdən istifadə olunması ilə bağlı mühüm tədbirlər görülmüşdür. Orta müddətli perspektivdə Neft Fondunun xərclərinin əsasən ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması ilə bağlı layihələrin, habelə strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşası və rekonstruksiyasının maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi, dövlət proqramlarının lahiyyə araşdırması, texniki iqtisadi, maliyyə və ümumi iqtisadi təhlili, real mühitin daxilolmalarını və ödəmələrini tənzimləmək, uyğunlaşdırmaq, fəaliyyətdə olan firmanın maliyyə vəsaitlərinin daimi funksiyasının təhlili, layihə konkretləşdikdən sonra, yerinə yetirilə bilmə baxımından cari yoxlama imkanlarının araşdırılması mərhələsi, ilkin təhlildən keçərək müsbət nəticə almışdırsa, irimiqyaslı layihə araşdırmalarına keçid rolunu oynayan layihəqabağı araşdırmaların təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: investisiya layihələri, qeyri-neft sektoru, qlobal maliyyə böhranı, xarici investorlar

Qlobal maliyyə böhranı illəri ərzində Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların layihələr çərçivəsində özəl sektorun ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında oynaya biləcəyi rolun əhəmiyyətinə daha çox diqqət yetirir.

Ölkə rəhbərliyi investorların investisiya fəaliyyəti sahəsində üzlaşdıqları əsas problemləri daha yaxşı anlamaq məqsədilə özəl sektorla dialoqun daha da gücləndirilməsində maraqlıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin keçən illərdə yerli və xarici iş adamları ilə keçirdiyi görüşləri xırda və orta sahibkarlığın inkişafı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər, eyni zamanda bu sahədə mövcud olan problemlər aşkara çıxarılmışdır. Həmin görüşlərdən sonra sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı ölkə Prezidentinin imzaladığı bir neçə fərmanlar sahibkarlığın dəstəklənməsi və ölkədə investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində keyfiyyətə yeni mərhələnin təməlini qoymuşdur.

Qlobal maliyyə böhranı dövründə, sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul olunmuş dövlət proqramları çərçivəsində ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlara dövlət maliyyə köməyi sistemi təkmilləşdirilmişdir. Sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, sahibkarlara zəruri texniki yardım – məsləhət, informasiya və digər xidmətlər göstərən strukturlar yaradılmışdır.

Qonşu MDB ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda mənfəətin başqa valyutalara konvertasiya edilməsi, xarici ölkələrə köçürülməsi, yaxud reinvestisiya edilməsi ilə bağlı bütün məhdudiyyətlər ləğv edilmiş, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında vahid valyuta məzənnəsi formalaşmışdır. Bu tədbirlər xarici investorların, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatların Azərbaycana olan marağını və etimadını daha da artırmışdır.

Ölkənin iqtisadi inkişafındakı bu uğurlarda neft strategiyasının həyata keçirilməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. 1994-cü ildə nüfuzlu xarici neft şirkətləri ilə «Əsrin müqaviləsi»

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Biznes inzibatçılığı kafedrası

imzalandıqdan sonra həmin kontrakt çərçivəsində aparılan işlər nəticəsində 1997-ci ildə ilk neft hasil olunmuş və 1999-cu ildən etibarən mənfəət nefti ixrac edilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının neft sərvətlərinin istismarının genişlənməsi ölkənin neft gəlirlərinin toplanması üçün Dövlət Neft Fondunun təsis olunmasına səbəb olmuşdur. Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin istifadəsi dövlət investisiya siyasətinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Neft Fondunun xərcləri əsasən Fondun vəsaitinin idarə olunmasından əldə olunan faiz gəlirləri həcmində nəzərdə tutulur. Bununla bərabər, Böyük İpək Yolunun bərpası, TRASEKA layihələri həyata keçirilməkdədir. Bu layihələr, nəinki Azərbaycanın iqtisadi inkişafına, eləcə də bütün region ölkələri arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsinə, bu ölkələrin iqtisadi qüdrətinin artmasına, burada yaşayan xalqların daha fəxrli yaşamasına xidmət edir.

Qlobal maliyyə böhranına baxmayaraq, hazırda Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaqdan, «Holland sindromu»nun yaranmasına imkan verməməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin ardıcıl şəkildə həyata keçirir. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri özəlləşdirmə prosesidir. Bu günədək Türkiyə, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Böyük Britaniya, Çin, İran, İsveçrə, Hollandiya və bəzi digər ölkələrin investorları Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesində iştirak etmiş və müəssisələrin səhmlərinin ən azı 51 %-ni əldə edərək onlara böyük məbləğdə investisiyalar qoymuşlar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları ilə yeni sahələrin, o cümlədən xarici investorlar üçün xüsusilə cəlbedici olan metallurgiya, kimya, energetika, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin özəlləşdirməyə açılması xarici investisiya axınına güclü təkan verməkdədir. Ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların artırılması məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq ilbəlil genişlənir. Dünya Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı və digər maliyyə qurumları iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində layihələrin həyata keçirilməsinə güzəştli şərtlərlə kreditlər ayırmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan MDB ölkələri arasında adambaşına ən az kredit almış ölkədir. Xarici borcun məbləği isə ümumi daxili məhsulun 23%-i səviyyəsindədir və ölkənin valyuta ehtiyatlarından azdır. Bu isə ölkənin etibarlı maliyyə sistemində malik olması deməkdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi, dövlət proqramlarında, o cümlədən «Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nda, «Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı»nda, habelə növbəti illər üçün Dövlət Investisiya Proqramı»nın layihəsində öz əksini tapmışdır. Mühüm tədbirlərdən biri də aparıcı xarici və yerli iş adamlarının daxil olduğu Azərbaycan Respublikası yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması olmuşdur. Sahibkarlar Şurası ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasında, bu sahəyə dövlət qayğısının artırılmasında, mövcud problemlərin vaxtaşırı təhlil edilərək müvafiq tədbirlərin görülməsində böyük rol oynayacaqdır. Bununla yanaşı, lisenziyalaşdırma sisteminin sadələşdirilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Belə ki, ölkədə mövcud olan lisenziyalaşdırma sistemi köklü surətdə dəyişmiş, lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a endirilmiş, lisenziyanın müddəti 2 ildən 5 ilə qədər uzadılmışdır. Yeni lisenziyalaşdırma sisteminin tətbiqi azad rəqabətin inkişafına, istehsal olunan məhsulun, göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Hazırda hüquqi şəxslərin

dövlət qeydiyyatına alınması prosedurları da xeyli sadələşdirilmiş, bu sahədə əvvəllər mövcud olmuş problemlər aradan qaldırılmışdır.

Qlobal maliyyə böhranına baxmayaraq məlum olduğu kimi, biznes mühitinin ən mühüm şərtlərindən biri vergi rejimi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkədə vergi recimi ilbəlil liberallaşır. Belə ki, son illərdə vergilərin sayı, sosial sığorta ödənişləri xeyli azaldılmışdır. 1998-ci ildən etibarən vergi dərəcələri ardıcıl olaraq endirilir. Bununla yanaşı, vergi idarəçiliyi təkmilləşdirilmiş, yoxlamaların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması məqsədilə vergi orqanları istisna olmaqla yoxlayıcı qurumlar ləğv edilmişdir. Gömrük orqanlarının da fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, prosedurların daha da sadələşdirilməsi və şəffaflaşdırılması məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə birgə proqram həyata keçirilməkdədir. Hazırda ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxalda rüsumların 15 %-lik maksimal həddi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda daxili bazarda haqlı rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, təbii inhisarçıların tariflərinin, habelə dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən qiymətlərin müntəzəm şəkildə tənzimlənməsi məqsədilə ölkə Prezidentinin qərarına əsasən Tarif Şurası yaradılmışdır.

Qlobal maliyyə böhranının getdiyi bir şəraitdə, Azərbaycan hökumətinin müraciəti ilə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının dəstəyi əsasında Dünya Bankının Xarici İnvestisiyalar üzrə Məsləhət Xidməti (FIAS) Azərbaycanda investisiya mühitinin monitorinqini aparmış və mühitin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə birgə tədbirlər planı müəyyənləşdirilmişdir. Həmin tədbirlərin icrası istiqamətində atılmış ilk addımlardan biri də Azərbaycanda İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondunun təsis edilməsidir. Digər ölkələrin bu sahədə olan təcrübəsini əsas götürərək qanunların layihəsinə investisiyaların qorunması, investisiya fəaliyyəti zamanı yaranan mübahisələrin həlli və digər həlledici prinsiplial məsələlər ilə bağlı yeniliklər daxil edilmişdir. Bununla yanaşı, Bakıda Beynəlxalq İnvestisiya Konfransı keçirilmiş və potensial investorlarla Azərbaycanda biznes fəaliyyətinin qurulması ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılmışdır. Bu tədbirin yekunları göstərdi ki, investisiya fəallığının ən başlıca şərtlərindən biri potensial investorları zəruri məlumatlarla təmin etməkdən, onlara fəaliyyət istiqamətinin seçilməsində, konkret biznes fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində, habelə müvafiq dövlət və özəl qurumlarla əlaqələrin qurulmasında köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Qlobal maliyyə böhranının getməsinə baxmayaraq, hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərmək üçün çox böyük imkanlar mövcuddur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi burada istehsal olunan məhsulların Orta Asiya ölkələrinə, İrana və digər körfəz ölkələrinə, Rusiyaya ixrac etməyə, bu ölkələrin şirkətləri ilə iş birliyi qurmağa imkan verir. Xarici şirkətlər, həmçinin ölkəmizdə aparılan özəlləşdirmə prosesində iştirak edə bilirlər.

Bununla əlaqədar olaraq, özəlləşdirmə qanunvericiliyində xarici şirkətlərin bu prosesdə iştirakının şəffaf və aydın mexanizmləri nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində davam etməkdə olan islahatlara və artıq əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində hələ çox iş görülməlidir. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində uğurla həyata keçirilən proqramların əsas elementi dövlət və özəl sektor arasında dialoqun təşkilidir. Bu gün investisiya prosesinin fəallaşması və onun səmərəliliyinin artırılması problemləri Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Respublika hökumətinin Azərbaycanda İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondunun müəyyən etdiyi münbit investisiya mühitini müəyyənləşdirən şərtlər sisteminin təşkili,

sahibkarlığın investisiya və ümumi mədəniyyətinin artırılması, habelə investisiya fəaliyyətinin informasiya təminatının və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsindən və bu sahədə fəaliyyət göstərən digər qurumları dəstəkləməkdən, onlarla sıx əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində, real mühitin daxilolmalarını və ödəmələrini (dövlətə qarşı olan öhdəliklər daxil olmaqla) tənzimləmək, uyğunlaşdırmaq fəaliyyətdə olan firmanın maliyyə iqtisadiyyatının daimi funksiyasıdır. Bu funksiya həm də yeni əsas qoyulan firmalarda (layihələrdə) da həyata keçirilir. Yeni firmanın əsası qoyularkən əvvəlkinin qanunları ya heç nəzərə alınmır, ya da ki, az bir hissəsi nəzərə alınır. Daxilolmalar və ödəmələrin uyğunlaşdırılması vəzifəsi isə planlaşdırmanın digər məsələləri ilə birlikdə layihə araşdırmaları adlanan prosesdə həll olunur. Maliyyə iqtisadiyyatının vəzifələrini təhlil etməzdən əvvəl satış və tədarük bazarları ilə bağlı daxilolmalar və ödəmələr axını nəzərdən keçirilməlidir. Burada söhbət bir tərəfdən istehsal vasitələri (maşınlar, avadanlıq, bina), istehsal üçün lazım olan heyət, əmək alətləri və maddi resurslar haqqında informasiyanın alınması və işlənilməsindən gedir. Digər tərəfdən isə söhbət istehlak bazarının təhlilindən və əhəmiyyətli daxilolma mənbəyi olan dövriyyənin proqnozlaşdırılmasından gedir. Kitabda satış və təminat məsələlərinə ayrıca yer ayrılmışdır. Həmçinin dövriyyə vəsaitləri ilə bağlı ödəmələr və daxilolmalar üçün də ayrıca yer ayrılmışdır. (AKKAYA Saim Sınai,1998:74)

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində hamı başa düşməlidir ki, dövlətlə münasibətlər mühasibatlıqda gəlir və vergilərin müəyyən olunması ilə əlaqədardır. Sonda isə real və monetar mühitlərin uyğunlaşdırılması mərhələsi gəlir. Bu zaman əvvəlcə likvidliyin planlaşdırılması texnikası və müxtəlif maliyyələşdirmə metodları müzakirə olunur. Daha sonra isə iqtisadi səmərəlilik meyarından irəli gələrək investisiya və maliyyələşdirmənin uyğunlaşdırılması nəzərdən keçirilir. Layihənin mərhələlərini nəzərdən keçirərkən, həyata keçmədən öncə bütün layihələr müəyyən planlaşdırma mərhələlərini keçirlər. İdeya, layihənin texniki cəhətdən həyata keçmə qabiliyyətini müəyyən edə biləcək imkanların araşdırılması və layihədən öncə araşdırmalar mərhələlərindən keçir və əgər bu təhlil müsbət nəticə verərsə, daha iri miqyaslı layihə araşdırmaları mərhələsinə keçid alınır. Layihə qabağı araşdırmaların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bahalı və vaxt aparan layihə araşdırmalarında qənaət etmək məqsədilə az şanslı layihələr zamanında müəyyən olunsun.

Layihə araşdırması texniki-iqtisadi, maliyyə və ümumi iqtisadi təhlilə bölünür. Texniki-iqtisadi təhlil istehsalat həcminin texniki detallarına, istehsalat planlaşdırmasına, satış və tədarük bazarının şərtlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Maliyyə təhlili layihənin özəl iqtisadi nəticələrini, ümumi iqtisadi təhlil isə milli iqtisadiyyata təsiri öyrənməyə xidmət edir. Layihə araşdırmasının son formalaşdırılması bir qayda olaraq müxtəlif qaydalarda aparılır. Bu cür araşdırmanın materiallarını oxuyan şəxsə planlaşdırmanın tamamlanmasına nəzarət etməyə imkan verir. Əslində isə belə ciddi ardıcılıq izlənilmir. Çünki layihənin bütün aspektləri birlikdə nəzərə alınmalıdır və lazım gələrsə qarşılıqlı uyğunlaşdırılmalıdır.

Göründüyü kimi, maliyyə və biznesin təhlilinin vəzifəsi maliyyənin planlaşdırılması, texniki və bazar araşdırmalarının verdiyi məlumatlar əsasında qiymətləndirmədən ibarət deyil, həm də texniki hesablamaları dəyişdirə biləcək yenidən formalaşma da ola bilər. Layihə qəbul olunmuşdursa, ona investisiya və istehsalat mərhələləri də qoşulur. Layihənin başa çatması zamanı isə bəzi hallarda son qiymətləndirmə (ex post) də həyata keçirilir.

Layihənin ideyası və onun həyata keçirilə bilməsinin yoxlanılması zamanı, əsasən, layihənin icra prosesinin başında layihə ideyası durduğunu nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Mövcud şirkət müəyyən sahələrdə iqtisadi fəaliyyətini genişləndirmək niyyətində ola bilər.

Digər iqtisadi subyektlər isə yeni fəaliyyət növü üçün yeni firmanın yaradılıb-yaradılmayacağı haqqında düşünə bilərlər. Çünki sonuncu sadə investisiya hesablamaları ilə tamamlanmır və maliyyə planlaşdırmasını, dönərliliyin planlaşdırılmasını, digər hesablamaları plan balansı şəklində layihənin xarici görkəmini özündə birləşdirən iqtisadi tədbirlər planını tələd edir. Gələcəkdə hər kəs bu kontekstdən çıxış etməlidir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində layihə ideyasının axtarılması yaradıcı aktdır. Bunu da mühitdən axtarış prosesi ilə dəstəkləmək olar. Müxtəlif inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarında imkanların qiymətləndirilməsi üçün sənaye nəhənglərinin inkişafı yollarının təhlili metodundan istifadə etmək olar. Bu sahədə təkanı dövlətin inkişaf planı, siyasi məqsədlər haqqında bəyannamələr, idxal statistikasını verə bilər. Çox zaman inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud təbii resursların gələcək emalını ölkədə təmin etmək imkanı yaranır. Burada düyün nöqtəsini müəssisələrin bu vaxta qədər xaricdən idxal olunan son məhsullara olan tələbatı təşkil edir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerli tədarükçülərlə bu əlaqə dövlət tərəfindən dəstəklənir.

Layihə konkretləşdikdən sonra yerinə yetirilə bilmə baxımından cari yoxlamaya məruz qalır, imkanların araşdırılması mərhələsi başlanır. İlk təhlil layihənin müəyyən ölkədə və ya regionda texniki imkanlarını müəyyən etməli və iqtisadi şansları aşkara çıxarmalıdır. Texniki imkanların yoxlanılması zamanı biznes iqlimi, işçi qüvvəsinin ixtisaslaşma səviyyəsi, texnoloji -sənaye ifrastrukturunu və s. nəzərə alınmalıdır. İlk biznesin təhlili zamanı bazarın potensial həcmi və rəqabətin strukturu məsələləri işıqlandırılır. Burada əhalinin sayı haqqında məlumatlar, adam başına düşən gəlir, istehsalat təyinatlı mallar üçün isə həm də istehsalatın həcmi kimi göstəricilər əsas rol oynayır. Artıq bu mərhələdə vacib son məhsul bazarları araşdırılmış olmalıdırlar, məsələn xammalın mövcudluğu məsələsi.

Bu cür həyata keçirilə bilən yoxlamalar vaxta və vəsaitə qənaət edərək sadə məlumatlardan istifadə edir və ilkin məlumat yığımindan məhrumdur.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində ilkin təhlildən keçərək müsbət nəticə almışdırsa, iri miqyaslı layihə araşdırmalarına keçid rolunu oynayan layihəqabağı araşdırmalar aparılır.

Təcrübədə araşdırma aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

Texniki cəhətdən icra edilə bilmə.

- maşın və avadanlığın mövcudluğu və ya təmin olunma imkanları;
- zəruri infrastrukturun mövcudluğu;
- realizə olunma yerinə xüsusi tələblər və onların potensial yerlərlə müqayisə olunması (iqlim, torpağa mülkiyyət hüququ və s.);
- istehsal gücü;
- məhsulun diversifikasiya olunması şəraitində avadanlığın elastiklik imkanı;
- idarəedici və xidmətedici heyətə ixtisaslaşma tələbləri;
- digər resurslara keyfiyyət tələbləri;
- inşaat dövrü üçün plan.

Iqtisadi cəhətdən idarə etmə.

- gözlənilən satış həcmi (ən vacib mal və region hissələrinə bölünərək);
- firmanın yaradılmasına çəkiləcək gözlənilən xərclər, gözlənilən cari illik xərclər (şərti-daimi inzibati- idarəetmə xərcləri) və s;
- işçi qüvvəsi bazarının, xammal bazarının və əsas köməkçi materiallar bazarının inkişaf dərəcəsi;
- mümkün investorlar(özəl kapital, inkişaf banklarının kreditləri və s.);

- Layihənin maliyyə nəticəsi.

Nəticədə harada informasiya qıtlığının olması müəyyən edilməlidir.

Layihə araşdırmaları.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində son layihə araşdırmalarında əvvəlki mərhələlərin elementlərindən istifadə edirlər. Adətən, son layihə araşdırmaları aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olur:

- texniki-iqtisadi təhlil;
- maliyyə təhlili;
- ümumi iqtisadi təhlil.

Texniki –iqtisadi təhlil, ilk növbədə, texniki icra olunma məsələləri ilə, satış və tədarük bazarları, seçilmiş texnikaya və yerə əsaslanan resurslara ehtiyac məsələləri ilə bağlıdır. Əsasən, aşağıdakı məsələləri araşdırmaq lazımdır:

(1) Layihənin yaranma tarixi

- layihənin təşəbbüskarının adı və ünvanı;
- təşəbbüskarlığın sahəsi və məqsədləri;
- layihənin istiqaməti (satışa və ya xammal bazasına);
- layihənin siyasi -iqtisadi dəstəyi (burada inkişaf planına uyğunluq, dövlət yardımının olması və s. kimi məsələlərə baxılır.).

(2) Satış bazarı və istehsal gücləri

- bütün region və ya bazar üçün illik tələb;
- sahənin ixracı;
- sahənin məhsullarının idxalı;
- satış bazarında inkişaf tendensiyası;
- istehsalat proqramı;
- tam istehsalat gücü və onun bütün bazarın həcmi ilə müqayisəsi.

(3) Material və digər ehtiyatların bazarı

- xammalın ümumi mövcudluğu, əsas və köməkçi materialların, komplektləşdirici materialların mövcudluğu (bu zaman vacib yeri ictimai kommunikasiyaların mövcudluğu tutur, Məsələn su, elektrik);
- tədarük bazarlarında inkişaf tendensiyası (qiymət və həcm);
- ehtiyatlara ehtiyacın konkretləşdirilməsi;
- importa dair xüsusi qaydalar (kontinqent, gömrük, valyuta).

(4) Yer. Burada firmanın dəqiq yerləşdiyi yer göstərilməlidir və aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapmalıdır:

- iqlim;
- inşaat aparılacağı təqdirdə torpaqla təmin olunma imkanı;
- ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsi və onun mümkün səviyyəsi;
- xammal və digər tədarük mallarına yaxınlıq dərəcəsi;
- satış bazarına yaxınlıq;
- regionda iş qüvvəsinin potensialı;
- nəqliyyat sistemi.

(4) Layihənin texnikası:

- seçilmiş istehsal metodu;
- zəruri avadanlıq;

- lazımi mühəndis təminatı.
- (6) Layihənin hüquqi və təşkilati forması və təşkilatlanmaya çəkiləcək ümumi xərclər.
- (7) Layihə üçün lazım olan işçi qüvvəsi. Bu zaman ixtisaslı və qeyri-ixtisaslı kadrları və menecerləri fərqləndirirlər. Həmçinin xarici işçilərin sayı və onlara işləmə icazəsinin verilməsi də nəzərə alınmalıdır.
- (8) Layihənin həyata keçmə müddətinin planlaşdırılması.
- inşaat mərhələlərinin müddəti;
 - müxtəlif mərhələlərin keçirilmə müddəti;
 - sınaq buraxılışlarının keçirilmə müddəti.

Qlobal maliyyə böhranı dövründə maliyyə təhlili aşağıdakı müddəaları özündə birləşdirir.

1. Daxilolma və ödəmələrin axınının ümumi təsviri;
2. Maliyyələşmə mənbələrinin göstərilməsi (özəl və ya borc kapitalı);
3. Dönərliliyin təhlil olunması üçün pul axınlarının icmalının təqdim olunması;
4. Mənfəət və ziyanın və plan balanslarının hesabatı;
5. İqtisadi səmərəliliyin hesablanması üçün pul axınlarının icmalının təqdim olunması;
6. İnvestisiya hesablamalarının standart meyarlarının köməyi ilə layihənin qiymətləndirilməsi.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində ümumi iqtisadi təhlil aşağıdakıları özündə birləşdirir:

1. Ümumi iqtisadi şəraitin açıqlanması;
2. Köçürmələr və maliyyə təhlilində diqqətsiz qalan milli iqtisadiyyata təsirin sistemik izahı;
3. Milli-iqtisadi subyektlərə aid layihənin xərclərini və gəlirlərini təqdim etmək;
4. Milli – iqtisadi meyarlar əsasında layihənin xərc və nəticələrinin yenidən qiymətləndirilməsi;
5. İnvestisiya hesablamalarının ümumi iqtisadi meyarlarının köməyi ilə layihənin qiymətləndirilməsi.

Nəhayət qlobal maliyyə böhranı şəraitində ümumi nəticələr müəyyən olunur:

- layihənin üstünlükləri;
- layihənin zəif cəhətləri;
- risklər;
- satışın şansları.

Layihənin həyata keçirilməsi.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində layihənin həyata keçirilməsi mərhələsi bir sıra problemlər yaradan müxtəlif fəaliyyət növlərini özündə birləşdirir. Bu problemlər, bir qayda olaraq, iqtisadçılar, hüquqşünaslar və mühəndislərin bircə iş fəaliyyəti ilə aradan qaldırılır. Bunlara aiddir:

- layihənin qərar planının hazırlanması;
- inşaat şirkətləri və avadanlıq istehsalatçıları ilə danışıqlar;
- ictimai kommunikasiya sisteminə qoşulmanın təmin olunması;
- müqavilələrin bağlanması və inşaaat nəzarət;
- patent və lisenziya haqqında danışıqların aparılması və razılaşmaların əldə olunması;
- xammal, köməkçi və əsas istehsal materiallarının, digər lazımi ehtiyatların təmin edilməsi barədə konkret razılaşmanın əldə olunması;

- heyətin seçilməsi, lazım gəldikdə, öyrədilməsi;
- tətbiq.

Bu fəaliyyətlərin bir çoxu cari məsələlərdə ixtisaslaşmış konsaltinq firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində istehsalat mərhələsi.

Bu zaman layihənin həyata keçirilməsindən sonra bir qayda olaraq sınaq istehsalı baş verir.

Qlobal maliyyə böhranı dövrünün bu mərhələdə satış bazarının və xərc komponentlərinin qiymətləndirilməsinin real olub-olmaması aşkara çıxarılır. İstehsalatın ilk illərində nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal prosesində problemlər çıxır və ya satış həcmi maksimal səviyyəyə çatmır. Bu, bir qayda olaraq, layihə araşdırmalarından sonrakı dövrlərə nisbətən, əvvəlki dövrdə daha az gücdən istifadə olunması kimi planlaşdırılaraq nəzərə alınır.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində layihənin planlaşdırılmış müddətin sonunda bağlanacağı, yoxsa müəyyən yeniləşdirmədən sonra davam edəcəyi, planlaşdırma dövründə açıq qalır. Bu layihənin qiymətləndirilməsi zamanı da əhəmiyyət daşıyır. Planlaşdırılmış müddətin sonunda mülkiyyətdə olan əmlak silinir, borclar ödəndikdən sonra qalan mənfəət isə layihənin təşkilatçılarna verilir. Layihənin müddətinin uzadılması qərara alınarsa, bunu yeni investisiya qərarı kimi dəyərləndirmək olar. Layihənin sona çatmasından sonra, plandan mümkün kənarlaşmaları təhlil etmək olar. Uzun müddətli layihələr üçün bu cür əlavə təhlil böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki, investor bu layihə ilə ya bir dəfə, ya da zaman-zaman məşğul olur. Lakin belə fəaliyyətlə məşğul olan konsaltinq firmaları, inkişaf bankları və s. kimi təşkilatlar üçün bu cür araşdırmalar planlaşdırmanın ayrı-ayrı mərhələlərində yoxlama sənədlərinin artırılmasına səbəb olar, ehtimallarında tipik səhvlərin olmamasına kömək edə bilər.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində aşağıdakı punktlar xüsusilə nəzərdən keçirilir:

- müəyyən xərclərin sistemativ olaraq az və artıq qiymətləndirilməsi;
- satış bazarının qiymətləndirilməsində və istehsalat gücünün istifadə olunması planında sistemativ səhvlər;
- tipik satış problemləri;
- inşaatçılar, konsaltinq firmaları, patent və lisenziya sahibləri ilə razılaşmada çatışmazlıqlar.

İnvestisiya planının iqtisadi təhlilində texniki və marketinq araşdırmalarının əsas hissələri, maliyyə hissəsinin imkan və məhdudiyyətləri bir nöqtəyə gətirilir. Təhlilin bu hissəsini həm də maliyyə təhlili adlandırırlar.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində ekstremal davranış variantlarını müqayisə etmək üçün məqsəd funksiyasını müəyyən etmək lazımdır. Bu, rəşional iqtisadi səmərəlilik meyarlarının müəyyən olunması konkret maliyyə qərarları üçün lazımdır. Daha sonra texniki və bazar təhlilinin göstəriciləri əsasında vəsait axınlarını müqayisə etmək lazımdır. Real mühitin bu göstəriciləri cari xərclər və planlaşdırılmış dövriyyə əsasında hesablanmış dövriyyə vəsaitləri ilə tamamlanır.

Real sferadan daxilolmalar və ödəmələr axınının müqayisəsi hansı dövrlərdə maliyyə artıqlığı, hansında maliyyə əskikliyi olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Bu struktura müvafiq ilkin maliyyə planı formalaşır. Onun formalaşdırılması zamanı maliyyə bazarlarındakı vəziyyətlə yanaşı, ekzogen xarakterli əlavə şərtləri də nəzərə almaq lazımdır. İnstitusion məhdudiyyətlər ondan ibarət ola bilər ki, məsələn müəyyən təşkilati- hüquqi formalı müəssisələrdə özəl kapitalın minimal həcmi müəyyən olunmuşdur, kredit almada müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur, kreditörün inamını itirməmək üçün müəyyən

yazılmamış qanunlara riayət etmək lazımdır və s. Bu mərhələdə formalaşmış plan təqribi xarakter daşıyır, çünki, bəzi ödəmələr hələ tərtib olunmamış gəlir və xərc hesablamalarından asılıdır. İlk növbədə söhbət birbaşa vergi ödəmələrindən gedir, hansı ki, balans gəlirinə əsasən müəyyən olunur. Dividentlərin də bölüşdürülməsi çox zaman balans gəlirinə əsaslanır.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində gəlir və xərclərin planını layihənin maliyyələşdirilməsi haqqında məlumat olmadan tərtib etmək mümkün deyil. Bu onunla əlaqədardır ki, borc kapitalına görə faizlər balans gəliri hesablanarkən xərc olaraq göstərilir. Buna görə də kəndən maliyyələşdirmənin həcmi və faiz dərəcəsi dəqiq məlum olmalıdır. Əgər gəlir və xərclərin hesablanması ilkin maliyyə planlaşdırılmasında fərqli olaraq vergi ödəmələri xeyli dərəcədə azalmışdırsa o zaman bu göstəriciləri nəzərə alaraq yeni maliyyə planı hazırlamaq lazımdır. Bu interaktiv prosesdə maliyyələşdirmə və gəlir xərclərinin uyğunlaşdırılması lazımdır.

Məqsədə nail olunduqdan sonra plan balansı tərtib edilir. Bu proses zamanı da əvvəlki mərhələlərə uyğunluğun müəyyən olunması üçün interaktiv axtarışa ehtiyac yarana bilər. Bu, balansın tərtib olunmasının əlavə qaydalarına riayət olunmadığı zaman baş verir. Məsələn, planlaşdırma zamanı alınan balansın strukturu sahənin tipik balansından kəskin fərqlənirsə, bu zaman potensial kreditorlarla problemlər ola bilər.

Planlaşdırmanın, gəlir və xərclərin hesablanması, balans uyğunlaşdırıldıqdan sonra iqtisadi səmərəliliyin hesablanması aparılır. Risklərin təhlili zamanı isə qiymətləndirmənin qeyri-müəyyən olmasının son kalkulyasiya dəyişmələrinə etdiyi təsir araşdırılır.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində təcrübə göstərir ki, postindustrial dövrdə firma və ya şirkətin inkişafı ənənəvi texnologiya bazasında mümkün deyildir. Buna görə də bütün müəssisələr bazarda öz mövqeyini qoruyub saxlamaq və rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün yaranma və inkişaf mərhələlərində yeni növ məhsul və texnologiyanın yaradılması, yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi, istehsalın yenidən qurulması və modernləşdirilməsi, yeni idarəetmə texnologiyası tətbiq etmək və s. məqsədlə özlərinin investisiya proqramlarını və layihələrini tərtib etməli, bu layihələri maliyyələşdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən investisiyalar cəlb etməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyaların cəlb edilməsi müəssisə üçün təkzəruri deyil, həm də faydalıdır. Səhmdar cəmiyyətləri investisiya siyasətini həyata keçirmək məqsədilə ilk növbədə investisiya qoyuluşlarını planlaşdırırlar.

Bütün mənbələrdən daxil olan pul vəsaitlərinin mexanizmi ilə məxarici arasında tam nisbət alınması və artıq qalan pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə yerləşdirilməsi, investisiya qoyuluşlarının planlaşdırılması 6 mərhələdən ibarətdir: 1. Xaricdən cəlb olunan investisiyaların nəzərə almaqla bütün mənbələrdən daxil olan pul vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsinin aybaay qiymətləndirilməsi; 2. Pul vəsaitlərini, o cümlədən cari xərclərin və kapital qoyuluşlarına çəkilən xərclərin aybaay qiymətləndirilməsi; 3. Pul vəsaitlərinin mədaxil və məxaricinin ümumi həcmi müqayisəsi. Qlobal maliyyə böhranı zamanı mənfəət nəticə olduqda çalışmaq lazımdır ki, yeni vəsaitlərin cəlb olunması mənbələri tapılsın və ya xərclər azaldılsın. Əgər mədaxil və məxaric arasında tam bərabərlik varsa və ya mədaxil çoxluq təşkil edirsə, onda sabit artım göstərilən işlərə kapital qoyuluşu etmək lazımdır; 4. Kapital qoyuluşu məqsədinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması; 5. Pul vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarətin aparılması.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində əsas məsələ etibarlı maliyyələşdirmə mənbələrinin tapılmasıdır. Hər bir firma investisiya qoyuluşlarını 2 mənbədən: xüsusi və borc kapitalından istifadə etməklə maliyyələşdirir. Səhmdar cəmiyyətlərin cəlb etdiyi xüsusi vəsaitlərə aşağıdakıları aid etmək olar: maliyyə

təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi mənfəət pul vəsaitləri; amortizasiya ayırmaları; daxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi; istehsalın inkişaf fondu; sosial-mədəni tədbirlər və mənzil tikintisi fondu; müəssisələrin digər vəsaitləri daxildir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində borc vəsaitlərinin isə ümumiləşdirilmiş növünü 3 böyük qrupa bölmək olar:

1. Dövlət tərəfindən verilən subsidiyalar, qrantlar və dotasiyalar;
2. Qeyd edilmiş faiz məbləği göstərməklə vəsaitlər;
3. Müqavilədə dividend ödənilməklə cəlb edilən vəsaitlər.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində, səhmdar cəmiyyətlərin investisiya layihələri tətbiq müddətinə görə 3 qrupa bölünür: qısa müddətli, orta müddətli və uzun müddətli. Səhmdar cəmiyyətləri qoyuluş investisiyalarının etibarlılığını növbəliklə həyata keçirirlər. Yəni səhmdar cəmiyyəti özünün ilkin vəsaitlərini qısa müddətli və yüksək gəlirli, eyni zamanda kapital tutumu olmayan layihələrə qoyurlar. Alınmış mənfəətin isə reallaşması 5-8 ilə qədər olan strateji təyinatlı uzunmüddətli layihələrin maliyyələşdirilməsi mənbəyi rolunu oynayır.

Nəticə

Məqalədə, qlobal maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların layihələr çərçivəsində cəlb edilməsi prosedurları zəruriliyini tələb edən investisiya layihəsi fəaliyyətinin idarə olunması prosesinin sistemləşdirilmiş tədqiqi həyata keçirilmişdir. Yerli və xarici alimlərin yanaşmaları, müxtəlif qanuni sənədlər və statistik hesabatlar öyrənilmişdir.

Beləliklə, məqalədə investisiya layihəsi fəaliyyətinin idarə edilməsi metodologiyasının inkişafı və onun praktiki reallaşdırılmasına dair təklif edilmiş yanaşmalar aşağıdakı son nəticələri verir:

- Azərbaycan iqtisadiyyatının real sektorunun tələb olunmuş investisiya ilə təmin edilməsi iqtisadiyyatın sabitliyi və onun stabil inkişafı üçün strateji şərtidir. Bu məsələnin həlli məqsədilə yerli və xarici investorlar üçün müsbət investisiya iqliminin yaradılması vacibdir. Bu isə öz növbəsində iqtisadi və maliyyə baxımdan vəziyyətin sabitləşdirilməsindən, vergilərin və bütün investisiya risklərin azaldılmasından, investisiya layihələrinin keyfiyyətli hazırlanmasından və qiymətləndirilməsindən, bacarıqlı idarəetmədən asılıdır;
- verilmiş məqalədə ümumilikdə qlobal maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların layihələr çərçivəsində cəlb edilməsi prosedurlarının tətbiqi məsələlərin həlli üçün qeyri-ənənəvi yanaşmalar təklif olunub;
- məqalənin nəticəsində iqtisadi sistemin deyil, həmçinin düzgün qərarların qəbulu üçün layihə prosedurlarının həm başlanğıç öyrənilməsi, həm də idarəetmə mərhələsində hərtərəfli, kompleks öyrənilməsi vacibdir;
- istənilən sistem kimi, investisiya layihəsi də xarici mühitlə qarşılıqlı təsirdədir. Bu mühitin davranışı, bütövlükdə, qeyri-müəyyən olduğundan layihə risklərinin əsas mənbəyi sayılır. Layihə davranışının modelləşdirilməsi onun biznes-planının işlənməsinin əsasında həyata keçirilir;
- məqalədə təsdiq edilmişdir ki, investisiya layihəsinin səmərəliliyinin hesablanması və məqsədəuyğunluğunun tədqiqinin əsasında tam, adekvat informasiya əsasında layihə - pul axınının düzgün qurulması durur;
- təhlilinin verilmiş məqalədə layihənin spesifikasiyasını nəzərə almaqla onun analitiki işdə təklif olunmuş layihə risklərinin müasir metod və yanaşmaları içərisində elə proseduralar

secməlidir ki, onlar layihənin məqsəd və imkanlarına daha yaxın olsunlar.

Mənbələr

1. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1992.
2. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995.
3. Həsənov N.Ə. İnvestisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişafı problemləri. Bakı, 2003.
4. AKKAYA Saim, Sınai Yatırım Projelerinin Mali Yönden Tahlili ve Değerlendirilmesi, İstanbul, 1988.
5. AŞIKOĞLU Rıza-Büker Semih, Yatırım ve Proje Değerlenmesi // Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998. No:436, Eskişehir.
6. AYANOĞLU Kamil – İLTER Niyazi – DÜZYOL Cüneyd – YILMAZ Cevdet, Kamu Yatırım Projelerinin Planlanması ve Analizi, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Proje Yatırımları Değerlendirme Analiz Dairesi. Ankara, 1996.
7. CAVLI Mehmet, Yatırım Projelerinin Hazırlanması, Değerlendirilmesi, Kuruluş Yeri Seçimi. İstanbul: Ticaret Odası, Ankara.
8. Богатин Ю.В., Швандар Л.А. Инвестиционный анализ. М.: ЮНИТИ, 2000.
9. Зимин И.А., Реальные инвестиции, М.:2000.
10. Игошин Н.В., Инвестиции. Организация управления и финансирования, М.: ЮНИТИ, 2000.
11. Колтынюк Б.А. Инвестиционные проекты. Учебник. Санкт-Петербург, 2000.
12. Вилинский.Р.Л. Лившиц.В.Н. Смоляк.С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. М.: 2004.

DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VERGİLƏRİN ROLU

Zöhrab PAŞAYEV*

XÜLASƏ

Vergilər dövlət büdcəsində ən vacib kateqoriyadır. O, dövlətin yaranması və inkişafı ilə əlaqədardır. Vergilər büdcə gəlirlərinin əksər hissəsini təşkil etməklə iqtisadi tənzimləmədə əsas mexanizmdir.

Vergilər mərkəzi və ya yerli özünüidarə orqanları tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz olaraq büdcə fonduna yığılan vəsaitdir. Vergilər olmadan dövlət mövcud ola bilməz. Onlar şəxsi mülkiyyət və bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə gəlirlərin yığılmasının əsas metodudur. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturunda vergilər əsas yer tutur.

Vergilər çox böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Onlar dövlətin yarandığı və cəmiyyətin siniflərə bölündüyü andan iqtisadi münasibətlərin zəruri elementinə çevrilmişdir. Qədim Şərqdə, Roma imperiyasında və Bizans imperiyasında dövlət xərcləri natural xarakter daşıyırdı. Buna uyğun olaraq dövlət resursları da natural yığımlar və qulların əməyi, uduzan dövrlərdən yığılan natural formada yığımlardan ibarət olmuşdur. Quldarlıq quruluşunun axırlarına yaxın əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı dövründə artıq dövlət gəlir və xərcləri yavaş-yavaş pul formasını almağa başladı. Artıq 5000 il bundan əvvəl qədim dövrlərdə xəzinəyə ilk pul daxilolmaları mövcud olmuşdur. Bu isə dövlətin yeni pul-vergi münasibətlərinin yaranması, dövlət maliyyəsinin ilkin

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Vergi və vergiqoyma” kafedrasının müəllimi

formalarından birinin mövcudluğu demək idi. Bəşəriyyətin çoxillik tarixi boyu vergilər yalnız pul münasibətləri formasında olmuşdur.

Verginin ilk formalarından biri hər-hansı bir yerli hökmdarın çayın mənsəbinə, iki çayın qovuşduğu yerə və ya dağ keçidinə sədd çəkildiyi və tacir və səyyahlardan keçib getmək üçün haqq aldığı zaman alınan vergi olmuşdur. O dövrdə bütün ölkələrdə ən geniş yayılmış vergi növləri torpaq vergisi, tikililərə görə vergi, can vergisi və ya adam başına vergi, aksizlər, gömrük rüsumları, kommunal və yerli vergilər idi.

Torpaq vergisi torpaqdan istifadəyə görə tutulan vergi idi. Bu vergi torpaqdan əldə olunmuş gəlirdən tutulurdu. Tikililərdən tutulan vergi tüstü vergisi adı altında tutulurdu. Bu vergi tikililərdən çıxan tüstüyə görə alınır. Can vergisi və ya adambaşına düşən vergiyə torpaq və ya mülk sahibi olmayanlar, başqa sözlə torpaq vergisi ödəməyənlər cəlb olunurdular. Aksiz vergisi ilk dəfə XVIII əsrdə Fransada duza tətbiq edilirdi. Bu vergiyə adətən spirtli içkilər və tütün məmulatları cəlb olunurdu. XVIII əsrə qədər vergilər əsasən təsadüfi xarakter daşıyırdı. XIX əsrdən başlayaraq vergilərin inkişafında yeni bir mərhələ başladı. Məhz bu dövr onların sayının azalması və tutulmasının xüsusi bazasının yaranması kimi yadda qaldı.

Açar sözlər: dövlətin iqtisadi siyasəti, dövlətin maliyyə siyasəti, vergi qanunvericiliyi, büdcə-vergi sistemi.

Respublikamızda da vergilərin tarixi qədimdir. Xalqımız daima ayrı-ayrı dövlətlərin müstəmləkəsi olduğundan müxtəlif dövrlərdə vergilər müxtəlif olmuşdur. Nisbətən şəffaf dövr kimi XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərini götürmək olar. Bu dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində olmuşdur. Həmin dövrlərdə vergi sistemi dövlət və yerli vergilərdən ibarət olmuşdur. Dövlət vergilərinə torpaq vergisi, daşınmaz əmlak vergisi, ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və aksiz vergiləri aid edilir.

Keçən əsrin vergi sisteminin ən başlıca nöqsanlarından biri ölkə əhəlisinin yoxsul təbəqələrinə vergi güzəştlərinin olmaması və bu güzəştlərin səviyyəsinin çox aşağı olması idi. Digər nöqsanlardan biri də o idi ki, zadəganlar, adlı sanlı nəsiləndən olan şəxslər vergi güzəştlərinə malik idilər və dövlət məmurları ilə daha tez dil tapırdılar.

Bu dövrdə mövcud olmuş vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin və mülki münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi və mövcud qanunvericiliklə tənzimlənirdi.

Dövlət xəzinəsinin əsas hissəsini birbaşa vergilər təşkil edirdi. Onlara daşınmaz əmlakdan, ticarət və sənayedən tutulan vergi, pul kapitalından vergi və şəxsi vergilər təşkil edirdi.

Vergilər büdcə fondunun formalaşması prosesində yaranan məcburi pul münasibətləridir. Vergilərin ilk əlaməti onların məcburi xarakter daşmasıdır. Bu əlamət hakimiyyət və tabelma münasibətlərini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, vergi subyekti ona verilən öhdəlikdən imtina etmək hüququna malik deyil.

Verginin ikinci əlaməti – onun yığıldığı zaman mülkiyyətçinin dəyişməsidir. Vergilərin vasitəsilə şəxsi mülkiyyətin bir hissəsi (pul formasında) dövlətin sərəncamına keçir. Bu zaman mərkəzləşdirilmiş pul fondu-büdcə fondu yaranır. Vergilər yalnız büdcə fonduna daxil olurlar. Orada onlar dövlətə məxsus olurlar. Buna görə də məqsədli pul fondlarının yaradılması prosesində məqsədsiz münasibətlərdir.

Vergilərin əsas əlamətlərindən biri də onların geri qaytarılmaması və əvəzsiz olmasıdır. Vergi onun ödəyicisinə heç vaxt qaytarılmır və onu ödəyərkən əvəzinə ekvivalent heç nə verilmir. Bu əlamətə görə vergilər rüsumlardan fərqlənir. Rüsumlar da büdcə fondunun formalaşması prosesində mövcud olan pul münasibətləridir. Vergilərdən fərqli olaraq rüsumlar ödənilən zaman onun subyekti hər hansısa bir təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üçün hüquq qazanır (məsələn, məhsulun idxalı və ya ixracı).

Dövlət büdcədənəkar fondlara daxil olan gəlirlər vergilərə aid deyil. Onlar yuxarıdakı əlamətləri daşıyırlar. Onlar müəyyən məqsədə malik olurlar. Bu gəlirlər müəyyən müddətdən

sonra geri qayıdır və büdcə fonduna daxil deyil. Vergilər yeni dəyər MG-in bölüşdürülməsində iştirak edərək təkrar istehsalın bir hissəsi, istehsal münasibətlərinin spesifik forması kimi çıxış edir. Vergilər bu proseslərə onların incəliyinə qədər müdaxilə etməyə imkan verir. Onlar cəmiyyətin bölgü münasibətlərinin bir hissəsi kimi istehsalın qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Vergilər ümumi tərkibindən başqa maddi əsasa da malikdir. Onlar cəmiyyətin dövlət tərəfindən yığılan pul vəsaitlərinin real məbləğini əks etdirir. MG-in bölgüsü zamanı vergilər dövlət hakimiyyəti orqanlarının yeni yaradılmış dəyərin bir hissəsi ilə (pul formasında) təmin edir. Dövlətin vergi gəlirləri istehsal prosesində yaranan yeni gəlirlərin hesabına formalaşır. Vergilər təkcə iqtisadi deyil eyni zamanda maliyyə kateqoriyasıdır. Onlar maliyyə münasibətlərinə aid olan ümumi xüsusiyyətləri əks etdirirlər. Onlar haqqında dövlət xüsusi olaraq qanunlar qəbul edir. Hər bir vergi növü haqqında parlament tərəfindən qanun qəbul olunur. Bu da bütün dövlət həyatının parlamentlər tərəfindən nəzarət altına alınmasını təmin edir. Büdcənin parlamentdə təsdiqi parlamentlərin bir illik müddətə həyata keçiriləcək dövlət xərclərinin həcmi və tərkibi haqda son söz deməsidir. Parlamentin eyni formada dövlətin bir illik gəlirlərinin tərkibini və həcmi müəyyən edərək təsdiqləməsi dövlət həyatını nəzarətə almaqdır. Bir şeyi də qeyd edək ki, vergi qanunlarının təsdiq və icrasına nəzarəti heç də bütün ölkələrdə parlamentlər icra etmir.

Vergilər maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi siyasətin ən əsas vasitələrindəndir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər dövlətin iqtisadi siyasətində öz rolunu daha da artırır.

İqtisadiyyatda müəyyən əsas hissə balansın əldə olunması dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Vergi münasibətləri ölkəmizin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində ölkədə aparılan vergi siyasətinin səmərəli, ədalətli aparılması ilə yanaşı, eyni zamanda, sabit vergi sisteminin qurulmasını tələb edir. Vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil etməklə xüsusi sahibkarlığa maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə təsir göstərir. İntestisiyalaşdırma və kreditləşdirmə kimi bazar iqtisadiyyatına xas olan iqtisadi tənzimləmə ilə dövlət istehlakçıları, ictimai istehlakı təmin edən təsərrüfat fəaliyyəti üsullarını qəbul etməklə, nəticədə dövlət büdcəsi gəlirlərinin dinamik artımını təmin edə bilər. Cəmiyyətin normal inkişafı, onun üzvlərinin bütün tələbatının lazımı səviyyədə ödənilməsi üçün maliyyə resursları, bütövlükdə gəlirləri daim artmalı və bu artım natural göstəricilərin artımına uyğun olmalıdır. Ola bilər ki, dəyər formasında bu gəlirlər sürətlə arta bilər və eyni zamanda, həmin ölkədə həyat səviyyəsi aşağı düşər.

Belə artım səmərəsizdir və heç vaxt cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərə bilməz.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların müasir mərhələsində istehsal və sosial sahələrin inkişafına büdcə vəsaitlərinin investisiya edilməsi dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olmalıdır. Vergilərin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına, istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergilər dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi olmaqla iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunu oynayır.

Vergilər özünün əsas funksiyası olan maliyyə funksiyasından başqa dövlətin istehsalın bərpasına, genişləndirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə, yeni texnika və texnologiya ilə təmin edilməsinə, strukturuna və quruluşuna iqtisadi təsiretmə vasitəsi olmaqla onun nizamlayıcısıdır.

İqtisadi inkişafın təsir gücü dövlətin maliyyə siyasətinin tətbiq olunma mexanizmindən xeyli asılıdır. Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə siyasətinin tənzimləyici tətbiqi bir istiqamətdə əsaslanmalıdır. Maliyyə siyasətində büdcə gəlirləri iqtisadiyyatın dövlət

tənzimlənməsi istiqamətində əsas mənbə hesab edilir. Bu mənbənin düzgün siyasi çərçivədən hədəfləndirilməsi iqtisadiyyatda əks nəticə ilə qeyri-taraz gəlir azlığı potensialı ilə büdcə mexanizminə təsir göstərə bilər. Məhz, bu baxımdan da, büdcə siyasətinin mexanizminin iqtisadiyyatın inkişafına doğru istiqamətləndirilməsi üçün gəlir və xərclərin faktiki, strateji planlaşdırılmasına yönəldilməlidir.

İqtisadi fəaliyyətin ən vacib sahələrindən biri olan dövlət gəlirlərinin 80%-ə qədərini vergilər təşkil edir. Vergilərin iqtisadiyyatda rolunu dövlət xərclərinin rolu ilə bərabər şəkildə izah etmək mümkündür, eyni zamanda, gəlir bölgüsü və məşğulluğa göstərdiyi təsirlər daha yüksəkdir.

Vergilər istehsala, əsas etibarilə, stimullaşdırma, investisiya həcmi, istehsal maliyyəsi və idarəetmənin texniki təşkili vasitəsilə təsir etmək imkanına qadirdir.

Vergilərin investisiyalara təsiri, adətən, biznes sahəsindəki etibarlılığın zəifləməsində və ya güclənməsində özünü büruzə verir. Eyni zamanda, vergilər investisiya qoyuluşunda istifadə olunan yığımların bölgüsünü dəyişərək investisiya həcminə təsir edir. Vergi faizinin artması investisiyaya azaldıcı təsir göstərdiyi halda, vergilərin aşağı salınması investisiyaları artırma bilər.

Təcrübədə bütün, o cümlədən də, ən əhəmiyyətli amilləri nəzərə almaq imkanının həmişə olmadığını buraya əlavə etsək, bu və ya digər verginin tətbiqi, dərəcələrinin dəyişdirilməsi proqnozunun düzgünlüyü sifira endirilə bilər. Fərz edək ki, “zinət əşyalarına” vergi tətbiq etməklə ümid edirik ki, onları alan varlı şəxslər verginin yükünü çəkəcəklər, lakin inkişaf etmiş ölkələrin zərgərlik istehsalının rəqabəti ilə əlaqədar olaraq istehsalçı qiymətlərin mövcud səviyyəsini saxlamaqdan ötrü öz işçilərinin əməkdaşlarını azaltmağa çalışacaqlar.

Hökumət təsirinin iqtisadi nəticələri düzgün qiymətləndirilmədikdə hökumətin apardığı iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsinə mənfi təsir edən yeni amillər də qüvvəyə minə bilər.

İqtisadi böhran dövründə də iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolu, xüsusən, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində baş verdiyi kimi, böhran tədaviyəsindəki pul kütləsinin və inflyasiyanın yüksək artım sürəti ilə müşayiət olunduqda daha da artır.

Əvvəlki iqtisadi sistemin əsasları kəskin şəkildə sarsıldığı, yeni iqtisadiyyat isə hələ lazımı səviyyəyə çatmadığı üçün, hökumətlərin bir çoxu əlavə pul kütləsinin buraxılışına əl atır, bu isə inflyasiyanın sıçrayışını gücləndirir.

Lakin bununla belə, hökumətlər müəyyən müddətə dinclik əldə etməklə bundan faydalanır. Inflyasiyanın problemlərini tədqiq edən C.M.Keyns 1923-cü ildə yazırdı ki, hər bir hökumət (məsələn, Almaniya və yaxud Rusiya) kağız pullar çap etməklə uzun müddət yaşaya bilər.

Bu, o deməkdir ki, bu yol ilə hökumət vergi vasitəsilə daxil olan real resurslardan istifadə etmək imkanı yaradır. Bu üsul nüfuzdan salınıb, lakin müəyyən çərçivələrdə onun səmərəli olması danılmazdır.

Başqa yolla keçinmək mümkün olmadıqda, hökumət bir müddət onun köməyiylə yaşaya bilər.

Bu üsul ən çətin və eyni zamanda, artıq heç bir şeyə qadir olmayan ən zəif hökumətin qadir olduğu vergiqoyma formasıdır.

Yalnız pul vəsaitlərinin artırılmış emissiyası büdcə kəsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa qadir deyil. Onda hökumət çox vaxt vergi dərəcələrinin və yığılan vergilərin sayının artırılmasına məhdudlaşan vergi sisteminin islahatına başlayır.

İnflyasiyanın kəskin sıçrayışından sonra MDB ölkələri məhz belə hərəkət etdi. Lakin onlar bu cür addımların atılmasının ölkənin iqtisadi vəziyyətini daha da sarsıtması haqqında düşünmürdü. Dünya təcrübəsində isə buna aid misallar çoxdur. Məsələn, Fransada İkinci

Dünya müharibəsindən sonra vergilər daha çox dövlət xərclərini maliyyələşdirməkdən ötrü deyil, artıq olan alıcılıq qabiliyyətini sıxışdırmaq məqsədilə tətbiq olunurdu. 1966-cı ildə AFR-də iqtisadiyyatı təhlükə altına alan inflyasiya ilə mübarizə üçün vergilərin artırılması həyata keçirildi, bu isə hökumətin tamamilə nüfuzdan düşməsinə gətirib çıxartdı.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergilər ölkə iqtisadiyyatının maliyyə tənzimlənməsinin ən səmərəli mexanizmlərindən biridir.

Beləliklə, vergilərin ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri aşağıdakı yollarla mümkündür:

- dövlətin tənzim edilməsi üçün tələb olunan məbləğlərin toplanması;
- hökumətlərin vergi sistemini çevik tənzimləməsi vasitəsilə xalq təsərrüfatı kompleksinin bütün sahələrinin inkişafına təsir göstərməsi.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin aləti kimi vergilər cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin inkişaf etməsilə və ən əvvəl, müxtəlif ictimai qrupların gəlirinin, heç olmasa qismən bərabərləşdirilməsindən ötrü getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, getdikcə təkcə fiskal üsullarla yığılan pul vəsaitlərinin həcmi deyil, həm də vergi sisteminin quruluşu da dəyişir.

Əgər XX əsrin əvvəllərində vergi daxilolmalarının əsas hissəsini (70-80%) vasitəli vergilər təşkil edirdisə, bazar təsərrüfatının inkişafı artıq bu nisbəti xeyli dəyişdirdi. Yəni, birbaşa vergilərdən daxilolmalar nəzərəcarpacaq dərəcədə artmağa başladı.

Bu onun nəticəsidir ki, dövlət ölkənin iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi aləti kimi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərindən daha çox istifadə etməyə başlayır.

Vergi növləri azaldıqca, onun miqdarı və vergi verənlərin sayı sürətlə artır, vasitəli vergiqoyma ilə yanaşı birbaşa vergiqoyma da əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir. Xüsusən, gəlir vergisi daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə və bundan başqa, müəssisələrin gəlir və mənfəətlərindən müxtəlif vergilərin geniş tətbiqinə başlanılır.

Avstriya siyasi iqtisad məktəbinin ən məşhur alimlərindən biri, ötən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində ABŞ-a köçmüş və sonralar Amerika iqtisadçısı Pol Samuelsonun müəllimi olmuş Yozef Şumpeter hələ 1949-cu ildə çapdan çıxmış “Kapitalizm, sosializm, demokratiya” kitabında yazmışdır: “Müasir şəraitdə XIX əsrin sosialistlərinin yuxusuna da girmədiyi dərəcədə vergiqoymanın və əməkhaqqı siyasətinin köməyi ilə burjuaziyadan marksist terminologiyasında izafi dəyər adlanan əksər hissəsini almaq mümkün olmuşdur”.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müharibədə iştirak edən ölkələrdə xalq təsərrüfatının bərpası və bazar istiqamətli Qərb ölkələrində və Yaponiyada isə iqtisadi artım başlanılır. Bununla əlaqədar həm vergilərin rolu, həm də onların makroiqtisadi nöqtəy-nəzərdən dərk olunması səviyyəsi daha da artır. Bu dövrdə əksər ölkələrin dövlət büdcələrinə vergi daxilolmalarının nisbətlərində kəskin dəyişikliklər baş verir. Belə ki, müharibədən sonrakı dövrdə bütün vergi daxilolmalarının məbləğindən gəlir vergisinin payı kapitalist ölkələri üzrə orta hesabla iki dəfə – 20%-dən 40%-ə qədər artmış, o cümlədən, ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında ABŞ-da bu göstərici federal büdcə gəlirlərinin 44,7%-ni, Kanadada - 37%-ni, Böyük Britaniyada isə dövlət büdcəsinin 32%-ni təşkil etmişdir. Eyni vaxtda müxtəlif güzəştlər hesabına korporasiyaların ayırmalarından daxilomalar nisbətən azalmış, məsələn, ABŞ-da 1950-ci ildən 1985-ci ilə qədər onların xüsusi çəkisi 28,3%-dən 7%-ə enmişdir.

Bəzi iqtisadçılar bundan zəhmətkeşlərin iqtisadi istismarının güclənməsini və eyni zamanda, iri kapitalla münasibətdə proteksionist siyasətin keçirilməsini görürlər.

Yuxarıda göstərilən rəqəmlər, ilk baxışdan bunu təsdiq edir. Lakin bu prosesi daha dərinə tədqiq etsək, görəcəyik ki, büdcənin mədaxil hissəsində gəlir vergisinin payının artması əməli olaraq aztəminatlı vətəndaşlar üçün vergi yükünün artmasına gətirib

çıxarmamışdır. Çünki vergi güzəştlərinin çevik şkalası muzdla işləyən şəxsləri və onların ailə üzvlərinin pul gəlirinin böyük hissəsini gəlir vergisindən yayındırmağa imkan verir. Verilən güzəştlər, nəinki gəlirin bir hissəsini tam qanuni əsasda vergiqoymadan çıxarmağa, hətta maliyyə ilinin axırında bəzi ödənilmiş vasitəli vergilər üzrə təzminatlar almağa imkan verir. Əksər ölkələrdə yüksəkəgərlirli vətəndaşlar vergilərin vergi dərəcəsinə orta illik gəlir artdıqca yüksəldən progressiv şkala üzrə ödəyirlər. Beləliklə, vergi daxilolmalarının ümumi məbləğində gəlir vergisinin payının artması yalnız onu göstərir ki, dövlət vətəndaşların çox yüksək və çox aşağı gəlirləri arasında fərqi heç olmasa qismən azaltmağa çalışır, həm də burada yaxşı təmin olunmuş vətəndaşlardan daxilolmalar əhəmiyyətli dərəcədə artır .

Baxılan məsələnin ikinci hissəsi dövlət vergi siyasətinin aparılmasında iri biznesə verilən böyük güzəştlərə aiddir və burada vergi daxilolmalarının nisbi azalması o qədər də düzgün izah olunmur. Bəzən vergi güzəştlərini onlara ehtiyacı olmayan müəssisələr alır, lakin bu, bir qayda yox, daha çox istisnadır. Bununla belə, özünün iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində vergi alətlərinin mühümlülüyünü dərk edən dövlətlər müəssisələrə həqiqətən də böyük güzəştlər verir, lakin bu hamıya aid edilmir və daimi əsasda baş vermir.

Bazar iqtisadiyyatının silsiləli inkişafı ilə əlaqədar cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif sahələrin inkişafının çevik tənzimlənməsinə tələbat artır və inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri bunu yaxşı dərk edir. Vergilər isə bu cür tənzimləməni təmin etməyə qadir olan alətdir. Müasir dövrdə vergiqoymadan iqtisadiyyata himayə edilməsinin vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, avadanlığın amortizasiya sürətini artırmağa imkan verən vergi tədbirlərini qeyd etmək olar. Vergi vasitəsilə bəzi müəssisələrə öz istehsalını artırmaq, yaxud azaltmaq imkanı vermək mümkündür. Məsələn, avtomobillərin istehsalı və satışına qoyulan vergilər vasitəsilə avtomobilqayırmannın “həddindən artıq” böyük sürətlə inkişaf etməsinin qarışısını almaq olar.

Çevik vergi güzəştləri sistemləri yüksəlişdə olan sahələri yüksək inkişaf sürətində saxlamağa, bununla yanaşı, itkiləri azaltmağa və tənəzzül edən sahələrə kömək göstərməyə eyni vaxtda imkan verir. Bundan başqa, korporasiyaların gəlir və mənfəətlərindən vergi dərəcələrinin aşağı salınması, onlara daha intensiv inkişaf etmək və qalan mənfəətdən istehsalın təkmilləşdirilməsi məqsədilə istifadə etmək imkanı verir. Şübhəsiz ki, bunda hər bir dövlət maraqlı olmalıdır: milli istehsal prosesi məhsuldar olduqca, məhsullar dünya bazarında bir o qədər rəqabətə dözümlü olur. Müəssisələr nə qədər yaxşı səmərəli fəaliyyət göstərsə, onların işçilərinin sayı və həyat səviyyəsi bir o qədər də yüksək olar. Kapitalist izafi dəyəri, adətən, istehsalın genişlənməsinə yönəldir, kapitala çevirir. İzafi dəyərin bir hissəsinin vergi formasında yayındırılması istehsalın genişləndirilməsi imkanlarının azalmasına gətirib çıxarır.

Buna görə də, iri kapitalın nümayəndələrinə verilən vergi üstünlükləri və güzəştlərinin təhlili təkcə iqtisadi prosesin subyektlərinə (istehsal amillərinin bütün sahiblərinə) deyil, bütünlükdə dövlətə və onun gəlirlərinə də təsir göstərir. Dövlət təkcə sabit yüksək vergi yığımları əldə etmir, həm də işsizliyin aşağı salınmasını və gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsini təmin edir.

Vergi təsiri həm də artım və inkişafa səbəb olur. Belə ki, vergi güzəştləri tikinti, meşələrin bərpa, kapital qoyuluşları və i.a. üçün verilə bilər.

Mühüm iqtisadi təsirlərdən biri də vergilərin istehlaka göstərdiyi təsirdir. Bu təsiri, əsasən, iki formada: birbaşa və vasitəli vergilər kimi göstərmək olar. Vergilərin digər mühüm iqtisadi təsirləri şəxsi gəlir bölgüsünə olan təsirlərlə əlaqədardır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sistemində gəlir vergisi hakim mövqə tutur. Ümumi gəlir vergisi fiziki şəxslərdən gəlir vergisi və hüquqi şəxslərdən, yaxud təşkilatların gəlir vergilərindən ibarətdir.

Yüksək iqtisadi inkişaf etmiş bəzi sənaye ölkələrində gəlir vergisinin ümumi həcmi 50 %-dən yüksək olur. ABŞ-ın dövlət gəlirlərinin tərkibindəki vergi payı 75 %-dir ki, bu da dünya üzrə ən yüksək göstəricidir. Bu ölkələrdə gəlir vergisinin əsas hissəsini şəxsi gəlir vergisi təşkil edir.

Respublika iqtisadiyyatında əldə edilmiş nailiyyətlər içərisində aparılan iqtisadi islahatların avanqardı kimi çıxış edən büdcə-vergi sistemi özünəməxsus yer tutur. Maliyyə sistemində aparılan islahatlar təkcə hökumətin fiskal siyasətini deyil, eyni zamanda, bu sistemin daxili strukturunu da əhatə etmişdir.

Büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün xəzinədarlıq sisteminin yaradılması ilə Maliyyə Nazirliyi, bu strukturun beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərməyə imkan yaratmışdır.

Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində hazırda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artdığı, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidin getdikcə daha da sürətləndiyi bir şəraitdə, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas alətləri olan fiskal siyasətlə monitor siyasətin düzgün nisbəti xüsusi rol oynamasıdır. Müasir şəraitdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin tərkibi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Fiskal siyasətdə xərclərin tərkibində sosial sfera xərcinin, investisiya və əsaslı xərclərin xüsusi çəkisi artırılmış, dövlət büdcəsindəki əməkhaqqı, pensiya və təqaüdlər üzrə olan borclar minimuma endirilmiş, dövlət ilə yerli büdcələr arasında, həmçinin, sosial müdafiə büdcəsi, digər büdcədən kənar fondlar ilə münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr prinsipi üzərində qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində də böyük işlər görülmüşdür. 2001-ci ildən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsi vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sənəddir. Hazırda vergi qanunvericiliyində, vergitutma, vergiödəmə, vergilərin hesablanması və büdcəyə ödənilməsinə nəzarət praktikasında mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, bu sənəd indiyədək ölkədə gedən vergi islahatlarının məntiqi davamı, mövcud olan vergi qanunlarının vahid prinsiplər əsasında sistemləşdirilmiş məcmusudur. Bu məcəllədə vergi dərəcələrinin aşağı salınması, investorlar üçün əlverişli vergi qoyma şəraitinin yaradılması, sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş sistem üzrə verginin tətbiq edilməsi, büdcəyə artıq ödəmələrin vaxtında qaytarılmamasına görə vergi tədiyyəçilərinə faizlərin ödənilməsi, mübahisəli məsələlərin vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Vergi ödəyiciləri uçotunun təkmilləşdirilməsi, vergi ödəməkdən yayınma imkanlarının məhdudlaşdırılması, vergi intizamının möhkəmləndirilməsi baxımından tədiyyəçilərə Vergi Ödəyicilərinin Eyniləşdirmə Nömrələrinin (VÖEN) verilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu nömrələrin tətbiqi vergi ödəyicilərinin bütün vergi orqanlarında vahid metodoloji prinsiplər əsasında uçota alınmasını təmin etmişdir. Hüquqi şəxslərin mənfəətindən vergi tutulmasının progressiv sistemindən proporsional sistemə keçirilməsi və bu vergi növü üzrə vergi dərəcələri tədricən 35%-dən 20% -ə endirilməsi, ƏDV-nin dərəcəsinin 28 %-dən 18%-dək azaldılması, Dövlət Yol Fondu vergilərinin ləğv edilməsi, fiziki şəxslərin gəlirlərdən tutulan vergilərin dərəcələrinin son həddinin 55 faizdən 30 faizə endirilməsi, vergi orqanları tərəfindən tətbiq edilən maliyyə sanksiyalarının 2,5 – 7,5 dəfə, müamələlərin isə 2 dəfə azaldılmasını, müəssisə və təşkilatların borclarının əvəzləşdirilməsi praktikasının, barter əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarların ödədikləri çoxsaylı vergilərin ləğvi və onlara yalnız torpaq vergisinin tətbiq edilməsi sahibkarların fəaliyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır.

Bütövlükdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, xarici investorlar üçün əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılmasıdır. Ölkəmizdə xarici ticarətin liberallaşdırılması siyasəti yeridilmiş, malların ixracı və idxalı üzrə məhdudiyətlər aradan qaldırılmış, ixrac rüsumları tam ləğv edilmiş, respublikanın Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına daxil olması üçün tələb olunan şərtlərin yerinə yetirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

Büdcə-vergi sisteminin günün tələbləri səviyyəsində qurulması məqsədilə qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi, respublikada istehsalın artmasına, vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə müəyyən qədər öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Ölkəmizin kredit reytinginin müəyyən edilməsi və bu reytingin bir sıra qonşu ölkələrlə müqayisədə yüksək olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda hal-hazırda infrastrukturun bərpası məqsədilə sərfəli şərtlərlə kreditlər cəlb edilməsi praktikasından geniş istifadə edilir. Bu məqsədlə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Dünya Bankı), İslam İnkişaf Bankı (İİB), Asiya İnkişaf Bankı (ASİB), Almaniyanın KfW Bankı, Yaponiyanın İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əməkdaşlıq nəticəsində respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatların, yenidənqurma və bərpa işlərinin maliyyə vəsaiti ilə dəstəklənməsi xüsusi qeyd edilməlidir. Mövcud infrastrukturun bərpası, yenidənqurulması, yeni iş yerlərinin yaradılması və ölkədə keçirilən islahatların dəstəklənməsi məqsədilə əlverişli şərtlərlə xaricdən hökumət zəmanəti ilə cəlb edilmiş kreditlərin 33% iqtisadi islahatlar və struktur dəyişikliklərinin maliyyələşdirilməsinə, 29% elektrik-enerji sektorunun yenidən qurulmasına, 12% nəqliyyat xidmətinin yaxşılaşdırılmasına, 4% kimya, 11% kənd təsərrüfatı və s. mühüm sahələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Cəlb edilən investisiya məqsədli kreditlərə xidmət, bilavasitə büdcədən həyata keçirilir.

Hər bir ölkədə büdcə iqtisadiyyatın mühüm tənzimləyicisi kimi çıxış etdiyindən, makroiqtisadi tənzimlənmənin ən mühüm elementlərindən biri sayılır.

İqtisadiyyatın inkişaf etməsində, istehsalın stimullaşdırılmasında və həmçinin, cəmiyyətin sosial inkişafında dövlət büdcəsinin çox böyük kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Kəmiyyət təsiri dedikdə, hansı istiqamətə nə qədər vəsait yönəldilməsi başa düşülür. Keyfiyyət təsiri isə iki cür təhlil edilir: vergilərin düzgün qurulması və vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi, büdcə vasitəsilə nəzarət. Hər ikisi iqtisadiyyata keyfiyyətə təsir göstərir. Gözlənilməz səbəblərdən iqtisadiyyatda yarana biləcək qeyri-tarazlıq aradan qaldırmaq üçün keçid dövründə dünya təcrübəsindən istifadə etməklə dövlətin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə, bu və ya digər formada müdaxilə etməsi baş verir. Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin deyil, onun kompleks inkişafı iqtisadi yüksəlişə nail olmağın əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Azərbaycanda hazırda adambaşına düşən xarici investisiyaların həcmi MDB və Şərqi Avropa məkanında ən yüksək göstəricilərdən biridir. Gəlir vergisinin ödəyicilərin artırılmasına səbəb olan amillərdən biri kimi normal investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Xarici investisiya qoyuluşunun azalması və neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi də, adətən, vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olan amillərdəndir. Bu baxımdan, xarici iqtisadi fəaliyyətdə müəyyən tarazlığın saxlanması vacibdir.

Təbiidir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu, dövlət tənzimləməsinin məqsədəuyğunluğu və onun əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş dövlətlərin böyük sahələrinin inkişafının ilkin mərhələsində, iqtisadiyyatın geri qalmış sahələrini inkişaf etdirmək üçün nizamlayıcı, yaxud tənzimləyici siyasətdən geniş

istifadə etmişlər. Belə bir siyasəti keçən əsrin əvvəllərində ingilis hökuməti də kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafına kömək məqsədilə avadanlıqların ixracına və ixtisaslı işçilərin xaricə getməsinə dolayı yolla qadağa qoymaq məqsədilə tətbiq etmişdir. O dövrdə İngiltərənin qanunları ticarəti və ilk növbədə, dəniz yükdaşmalarını tənzimləyirdi.

Bu zaman çoxsaylı vergilər iqtisadiyyatın daxili inkişafını təmin edirdi.

Müxtəlif amillər hesabına gəlirlərin artması həyata keçirilir. İstehsalın həcmının artması amili gəlirlərin artmasında ekstensiv amildir. İstehsal genişləndikcə, məhsulların miqdarı artdıqca, buna uyğun olaraq həmin məhsulların satışından gələn gəlirlər və eləcə də, ümumi gəlirlər artır.

Əmək məhsuldarlığının artırılması amilində əmək məhsuldarlığı vahid vaxt ərzində istehsal olunan məhsulun, yaxud da bir işçiyə düşən məhsulun həcmi ilə müəyyən olunur. Bu göstərici artdıqca ona uyğun olaraq gəlirlər də artır. Çünki, müəyyən dövr ərzində məhsulların kəmiyyətcə artması onların satışından daxil olan gəlirlərin, bu da uyğun olaraq milli gəlirin artması deməkdir. Əməyin məhsuldarlığının artması istehsalın artımının intensiv tipinə uyğundur. İqtisadi artımın bu xarakterini təmin edən amillərdən biri də əmək məhsuldarlığının artmasıdır. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsindən məlumdur ki, iqtisadi inkişafın səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə əmək məhsuldarlığının da səviyyəsi çox yüksəkdir.

Qloballaşma şəraitində elmi-texniki tərəqqinin sürətlə artması ən mühüm amillərdən biridir. Yeni texnikanın tətbiqi dəzgahın məhsuldarlığının artması ilə nəticələnirsə, məhsul satışından daxil olan gəlirlərin tərkibindən amortizasiya fonduna ayrılan vəsaitlərin azaldılmasına səbəb olur ki, bunun da hesabına milli gəlir və xalis gəlir artır, yaxud da qənaət edildikdə, məhsul satışından daxil olan gəlirlərin tərkibində dövriyyə və milli gəlirin çoxalmasına gətirib çıxarır.

Əsas mühüm amillərdən biri də məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına qiymətlərin artırılmasıdır. Qiymətlər, əsasən, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onun yeniləşdirilməsi hesabına artırıla bilər. Hər iki halda gəlirlər artır. Birinci halda, real artım hesabına milli valyutanın dəyəri möhkəmlənir, ikinci halda isə süni və material tərəfi olmadan artırılır, heç bir real gəlir artımı əldə etmək mümkün olmur. Məhsulların keyfiyyəti onların dözümlülüyü və fəaliyyət müddəti ilə bağlıdır. Buna görə də, yüksək keyfiyyətli məhsullar daha yüksək qiymətə satılır ki, bu da gəlirin artırılmasına səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm tələblərindən biri yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalıdır. Çünki bazar iqtisadiyyatı möhkəmləndikcə çox güclü rəqabət mühiti formalaşır. Rəqabətdə isə yalnız yüksəkkeyfiyyətli məhsullar və bu məhsulları istehsal edən şirkətlər qalib gəlir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alsaq, mütəmadi olaraq çevik vergi siyasəti kimi, o cümlədən vergi dərəcələri ilə manipulyasiya edilməsi əsas şərtlərdən hesab edilir.

Milli istehsalın inkişafına və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına yönəldilən ən vacib addımlardan biri də son illər vergi yükünün azaldılmasıdır. Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş vacib tədbirlərdən, əməyin ödənişi ilə əlaqədar vergi və ayırmalarının və dərəcələrinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınması, aksizlərə cəlb edilən məhsulların siyahısının məhdudlaşdırılması, investisiyalara dair verilmiş güzəştlər, habelə gəlirlərdən çıxılan xərclərin əksəriyyətinin üzərindən məhdudiyətin götürülməsi qeyd edilməlidir.

Fikrimizcə, iqtisadi, sosial həyata müdaxilə məqsədilə iqtisadi fəaliyyətlərin istiqamətlərini dəyişdirmək və möhkəmləndirmək baxımından, müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri böyükdür. Dövlətin iqtisadi və sosial sahələrə müdaxiləsi hər zaman, istər inzibati- amirlik, istər də bazar münasibətləri şəraitində zərurətə çevrilir.

Ümumi daxili məhsul (mln. man.)

№	Göstəricilər	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1.	Ümumi daxili məhsul (ÜDM), mln. man.	7146,5	8530,2	12522,5	18746,2	28360,5	38005,7
1.1.	ÜDM-in artım tempi, %	17,9	19,4	46,8	49,7	51,3	34,0
1.2.	Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi, man.	880,8	1042,0	1513,9	2241,1	3351,0	4439,9
2.	Büdcə gəlirləri, mln. man.	1220,9	1509,5	2055,2	3868,8	6006,6	10762,7
2.1.	Büdcə gəlirlərinin artım tempi, %	34,1	23,6	36,2	88,2	55,3	79,2
2.2.	Büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti, %	17,1	17,7	16,4	20,6	21,2	28,3
3.	Vergi daxilolmaları, mln. man.	823,4	1005,2	1427,5	2716,6	4549,3	5746,6
3.1.	Vergi daxilolmalarının artım tempi, %	21,1	22,1	42,0	90,3	67,5	26,3
3.2.	Vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti, %	11,5	12,0	11,4	14,5	16,0	15,1
3.3.	Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %	67,4	66,6	69,5	70,2	75,7	53,4

Mənbə: AR DSK-nin məlumatları

Bu gün iqtisadiyyatımızın makroiqtisadi göstəriciləri, xüsusən 2003-cü ildən başlayaraq ÜDM-un artımı sürətlə artmaqdadır. Əgər 1998-2003-cü illərdə ÜDM-in artım sürəti orta hesabla 17.9% idisə, 2005-ci ildə 46.8%, 2007-ci ildə 51.3%, 2008-ci ildə 34%-ə bərabər olmuşdur.

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2000-2003-cü illərlə müqayisədə 2004-2007-ci illərdə ÜDM-un həcmi daha sürətlə artmışdır. Respublikamızda əhalinin pul gəlirləri 37%, orta əməkhaqqı isə 26% artaraq 215 dollara çatmışdır. Orta aylıq pensiya isə 70 dollar səviyyəsindədir. Son illərdə 572 min daimi yeni iş yeri açılmışdır ki, bunların da əsas hissəsi qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına regionların payına düşür. Respublikamız üzrə yoxsulluğun səviyyəsi daha sürətlə aşağı düşməkdədir.

Makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf baxımından Azərbaycan dünyada iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən dövlətə çevrilmişdir ki, bu da uğurla davam etdirilən iqtisadi siyasətin və bu siyasətin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə

Respublikamızda həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində, xüsusən, büdcə-vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə dövlətin büdcə-vergi siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsi sahibkarlığın inkişafı, yerli və xarici investisiyaların iqtisadiyyata cəlb edilməsi baxımından qurulması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Büdcə-vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə-vergi orqanlarının fəaliyyətində müasir texnologiyanın tətbiqi, texniki vasitələrlə təminatın yaxşılaşdırılması, müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi bu sahədə fəaliyyətin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Göstərilən istiqamətlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər növbəti illərdə də davam etdirilməlidir. Belə ki, dövlətin büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri gəlirlərin formalaşmasını, vergi rejiminin liberallaşdırılması təmin edilməklə vergilərin sayının və dərəcələrinin optimal səviyyədə azaldılmasından və bunun hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsindən, potensial gəlirlərin büdcəyə təmin edilməsi əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasından, gəlirlərin bəyan edilməsindən və vergi-maliyyə intizamının gücləndirilməsindən ibarət olmuşdur.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı və büdcə-vergi sisteminə olan tələblərin daim dəyişməsi müasir dövrümüzün əsas səciyyəvi cəhətlərindəndir. Bu təbii prosesə hazır olmaq üçün təkcə büdcə-vergi inzibatchılığının deyil, mövcud büdcə-vergi qanunvericiliyinin də adekvat olaraq daim təkmilləşməsi tələb olunur:

- Büdcə-vergi siyasətində mühüm istiqamətlərdən biri büdcə-vergi qanunvericiliyinin daim yeni iqtisadi proseslərlə uzlaşdırılmasıdır.

- Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin konseptual əsasları vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergidən yayınma hallarına qarşı səmərəli mübarizənin təşkili, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından ibarət olmalıdır.

- Büdcə gəlirlərinin tam və vaxtında toplanmasına nail olmaq.

- Bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması, ölkədə sahibkarlığın inkişafı və azad rəqabətin formalaşması vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsiplərinə çevrilməlidir.

- Büdcə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin digər mühüm istiqaməti xəzinə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması olmalıdır.

- Vergi hüquqpozmalara görə məsuliyyət tədbirlərinin sərtləşdirilməsini əhatə etməlidir.

- Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi təmin edilməli və əsassız yoxlamalar aradan qaldırılmalıdır.

- Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan dəyişikliklər vergi nəzarətinin bütün formalrının sivil metodlarla həyata keçirilməsini təmin etməyə xidmət etməlidir.

- Vergi ödəmələri sisteminin inkişafı davam etdirilməlidir;

- Vergi ödəyicilərinin elektron ödəniş sistemlərindən daha fəal istifadə etməsinə şəraitin yaradılması vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

- Vergilərin məcburi yığılmasından könüllü ödənilməsinə keçid prinsipini rəhbər tutaraq vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması, onlara keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi, habelə vergilərin təbliğatı və təşviqi ilə bağlı işlər vergi ödəyicilərinə xidmət strukturlarının fəaliyyətinin mühüm hissəsini təşkil etməlidir.

Qeyr-neft sektorunun inkişafına nail olmaqla dövlət büdcəsinin gəlirlərində və vergi daxilolmalarında bu sahədən əldə olunan gəlirlərin xüsusi çəkisi artırılacaq, ümumilikdə dövlət gəlirlərinin artırılmasını təmin etmək məqsədilə çevik büdcə -vergi siyasəti yeridiləcək və büdcənin şəffaflığı daha da artırılmalı, vergi təbliğatı və maarifləndirmə işləri gücləndiriləcək, vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərin təkmilləşdirilməsi təmin edilməlidir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, qarşıdakı ortamüddətli dövr ərzində büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı büdcənin investisiya yönümlülüyünü və əlverişli vergi mühitinin yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, rəqabətin genişləndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması kimi mühüm iqtisadi vəzifələr də nəzərə alınmalıdır.

Orta müddətdə büdcə siyasətinin əsas məqsədləri dövlət büdcəsinin xərclərinin makroiqtisadi məqsədlərə nail olmağı təmin edəcək funksional və iqtisadi təsnifata uyğun strukturunun təkmilləşdirilməsi, eyni zamanda bu sahədə investisiya və sosial yönümlülüyün davam etdirilməsi, iqtisadiyyatın yenidənqurulmasının təşviqi və onun strukturunun diversifikasiya olunmasıdır.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Bu əsasda hər bir xərc istiqaməti təhlil edilməklə xərclərin səmərəliliyinin artıran tədbirlər görülməli, neftin və qazın satışından əldə olunan gəlirlər, ötən illərdə olduğu kimi, makroiqtisadi stabilliyi saxlamaqla şəffaf şəkildə ölkə vətəndaşlarının rifahı naminə istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2009.
2. Ələsgərov A. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı. “Azərbaycan XXI əsrin astanasında”, elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 1998.
3. Həsənlı M. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sisteminin formalaşması. Bakı, 1995.
4. Налоги. Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. Д.Г. Черника.- 5-е изд., перераб. И под.- М.: Финансы и статистика, 2002.
5. “Vergi xəbərləri” jurnalı. Bakı, 2008.

AZƏRBAYCANDA QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ ƏMLAK VERGİSİ VƏ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİ

i.e.n., dos. K. XUDAVERDİYEVA*
G. İ. XUDAVERDİLİ†

XÜLASƏ

Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın müasir vergi sistemi ittifaq dövrünün vergi sistemindən köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin vacib elementlərindən biri vergi siyasətidir. Qlobal maliyyə böhranı bütün sahələrdə olduğu kimi vergi sahəsində də öz təsirini göstərməkdədir. Əmlak və torpaq vergisi müasir dövrdə aktual əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində özünəməxsus rol oynayan büdcə gəlirlərinin böyük bir hissəsini təşkil edən vergilər ölkə maliyyəsinin bir hissəsidir və onun vasitəsilə dövlət bazar mexanizminə təsir edə bilər.

Açar sözlər: qlobal maliyyə böhranı, büdcə gəlirləri, vergi və vergi siyasəti. Əmlak vergisi və onun növləri.

XX əsrin 70-ci illərindən güclənərək dünya ölkələrinin beynəlxalq və əməkdaşlıq sistemində əhəmiyyətli təsir göstərmiş qloballaşma prosesi siyasətçilərdən başlamış iqtisadçılara kimi, filosoflardan tutmuş ictimai dövlət xadimlərinə qədər müxtəlif dairələri getdikcə daha ciddi surətdə məşğul etməkdədir. Təsədüfi deyil ki, yaşadığımız dövrü qlobal proseslər əsri adlandırırlar. Belə ki, bəşəriyyətin taleyini getdikcə daha çox qloballaşma müəyyən etməyə başlayır. İnkişaf səviyyəsinə mədəni, dini, tarixi ənənələdəki fərqlərə baxmayaraq dünya ölkələri arasındakı qarşılıqlı asılılığın yüksəlməsi elə bir mərhələyə çatmışdır ki, bunu da qloballaşma adlandırırlar. İlk dəfə qloballaşma haqqında fikir söyləyən Amerika alimi T. Levint olmuşdur. O, “Bazarların qloballaşması” məqaləsində qeyd etmişdir ki, qloballaşma prosesinə qoşulan hər bir firma menecment, marketing və digər fəaliyyət sahələrində çoxlu gəlir əldə edərək beynəlxalq bazarda qiyməti aşağı salmaq, rəqabət üstünlüyünü əldə etmək bacarığına malik ola bilər. Ümumilikdə, qloballaşma anlayışı həm iqtisadiyyata, həm siyasətə,

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti «Mühasibat uçotu» kafedrası.

† Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı.

həm də mədəniyyətə şamil edilir. İqtisadi qloballaşma dedikdə, iqtisadi inteqrasiya birliklərinin daha dərin vüsət alması, sərbəst və məqsədyönlü inkişaf sektoruna istiqamətlənmə başa düşülür.

Lakin dövlətlərin inkişaf səviyyələrinin eyni olmaması bu prosesdə hər bir ölkənin rolunu və mövqeyini düzgün müəyyən etməyi tələb edir. Digər tərəfdən maliyyə ehtiyatlarının ölkələr arasında qeyri-bərabər paylanması, fond bazarlarının müxtəlifliyi qloballaşmanın dərinləşməsinə zərurətə çevirir.

Müasir dövrdə global xarakter daşıyan, ölkə iqtisadiyyatının inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri mülkiyyət və əmlak vergisinin real vəziyyətidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müstəqil subyekt kimi öz iqtisadi siyasətini yeritməyə başlamışdır. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin vacib elementlərindən biri də vergi siyasətidir. Vergi siyasəti vasitəsilə vergilərin müəyyən olunması, onların alınması və büdcəyə ödənməsinin metod və üsulları müəyyən edilir. Bu metodlar və üsullar vasitəsilə vergi siyasəti vergi sisteminə təsir edir.

Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın müasir vergi sistemi ittifaq dövrünün vergi sistemindən köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, əgər ittifaq dövründə müəssisələrin mənfəətindən ayırmalar və əhalidən alınan gəlir vergisi büdcənin əsasını təşkil edirdisə, çoxmülkiyyətli bazar iqtisadiyyatına keçidlə vergi sistemində əlavə dəyər vergisi, aksizlər, mənfəət vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi kimi yeni vergi növləri təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycanın vergi sistemində elə də nəzərə çarpacaq dərəcədə xüsusi çəkiyə malik olmayan əmlak və torpaq vergiləri indiki zamanda aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Bir çox dünya dövlətlərinə mövcud olan əmlakdan vergitutma sistemi, respublikamızın sistemindən fərqlənir. Bu fərq təkcə vergitutma bazasının formalaşması mexanizmi ilə əlaqədar olmayıb, eyni zamanda, xarici dövlətlərdə torpaq vergisinin də əmlakdan vergilərin tərkibinə daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Bizim respublikamızda torpaq vergisi renta xarakterli resurs ödənişləri sırasına daxildir. Bu onunla izah olunur ki, ölkəmizin qanunvericiliyində hələlik torpaq alqı-satqı obyekt deyil, torpaq üzərinə xüsusi mülkiyyət tam qəbul olunmayıb, bütün torpaq sahələrinin kadastr qiymətləndirilməsi aparılmayıb, torpaq sahələri üzrə istifadə və sərəncam vermənin bir çox problemləri həll edilməyib. Bütün bunların nəticəsində, torpağın dəyər yaradılmasının əmlak faktoru olmasına baxmayaraq, vergitutma məqsədləri üçün daşınmaz əmlakın tərkibinə daxil edilmir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, torpaq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi problemləri həll olunmayınca, torpaq vergisi əmlak vergisi kimi xarakterizə oluna bilməz.

Sərvət üzərinə qoyulan və ya qısa olaraq sərvət vergiləri öz mahiyyətinə görə gəlir vergisindən fərqli olaraq dünya dövlətlərində bir-birindən ciddi fərqlənir. Çünki gəlir vergisi son nəticədə daha çox fiskal məqsəd daşıyır. Bu məqsədə çatmaq üçün istifadə edilən mexanizmlər bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Sərvət vergiləri isə fiskai deyil, daha çox sosial məqsəd güdür. Ona görə də hər bir dövlət özünün sosial və iqtisadi sistemə qarşıya qoyduğu məqsədlərinə uyğun olaraq sərvət vergilərinin bu və ya digər formasını tətbiq edir. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı əhalinin təbəqələşməsinə sürətləndirir, varlı və kasıblar arasındakı fərqi daha da artırır. Bu fərqi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif ölkələrdə müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Bu üsullardan ən başlıcaları ictimailəşdirmə və sərvət vergiləridir. Bu iki üsul çox vaxt bir-birinin tamamlayıcısı kimi də istifadə edilir. Ona görə də, gəlir vergisindən fərqli olaraq sərvət vergiləri gəlir gətirməyən maliyyə potensialına da tətbiq edilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, fiziki şəxslərdən olduğu kimi hüquqi şəxslərdən də sərvət vergiləri alınabilir.

Sərvət – geniş mənalı bir anlayışdır, fiziki və ya hüquqi şəxsin müəyyən bir dövrdə malik olduğu bütün iqtisadi (maddi) dəyərlərin məcmusudur. Bu məcmu dəyərlər təbii olaraq pul ilə ifadə edilir. «İqtisadi dəyərlər» anlayışına bütün növ daşınan və daşınmaz əmlak, pul və hər cür pul alacaqları daxildir. «Malik olmaq» ifadəsi də mülkiyyət anlayışını əks etdirir. Sərvət vergisi birbaşa vergidir. Həmin vergidə vergini doğuran hadisə mülkiyyətə sahib olmaq və ya mülkiyyətin dəyişdirilməsidir.

Daha çox sosial və bəzən də siyasi məqsəd güdən sərvət vergisinin dünya dövlətlərinin təcrübəsində iki növü mövcuddur: a) daimi və b) müvəqqəti sərvət vergiləri. Birinci növ vergiyə əmlak vergisi aiddir. Müvəqqəti sərvət vergiləri isə, adətən ölkədə yaranmış fəvqəladə vəziyyətlə (müharibə və s.) əlaqədar tətbiq edilir. Ümumi və xüsusi sərvət vergiləri də mövcuddur. Ümumi sərvət vergisi ödəyicinin bütün sərvət növlərindən alınır. Xüsusi sərvət vergisi isə sərvətin ayrı-ayrı növlərindən alınır.

Sərvət vergilərinin ən geniş yayılmış növü əmlak vergisidir.

Əmlak vergisi tarixin dərinliklərinə qədər uzanan ən qədim vergilərdən biridir. Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan bina və digər tikililərdən alınan bu vergi real vergilər qrupuna daxildir. Geniş məna daşıyan sərvət anlayışının tərkib hissəsi kimi bina və digər tikililər çoxdandır ki, mükəlləfin ödəmə gücünün bir əlaməti hesab olunmuş və bütün tarixi dövrlərdə vergiyə cəlb edilmişdir. Daşınan əmlaka nisbətən binaların dəyərinin müəyyən edilməsi və vergitutma texnikasının tətbiq olunması da asandır. Əmlak vergisi alınarkən həmin əmlakla əlaqədar olan borclar sərvət vergisindən fərqli olaraq nəzərə alınmır. Əmlak vergisi əksər dövlətlərdə yerli büdcələrə daxil olur.

Əmlak vergisinin bir növü – kapital artımına və ya sadəcə olaraq kapital üzərinə qoyulan vergidir. Vergitutma obyektı – kapital aktivlərinin dəyəridir. Verginin mənbəyi - əmlakın (əsasən qiymətli kağızlar, bina və tikililərin) bir hissəsinin satışından əldə edilən gəlirdir. Bəzi ölkələrdə bu vergi ümumi gəlirə daxil olunur və güzəştli vergi dərəcələri ilə gəlir vergisinə cəlb edilir.

Əmlak vergisinin digər növü vərəsəlik və bəxşeyişlər vergisidir. Vərəsəlik vergisi daşınan və daşınmaz əmlak fiziki və hüquqi şəxslərə varis kimi keçdikdə tutulur. Vergitutma obyektı - əmlakdır. Verginin mənbəyi varisin adı gəlirləri mənfəəti, aldığı faizlər, yaxud renta və bəzən də vərəsəlik yolu ilə alınmış əmlakın bir hissəsinin satılmasından gələn gəlirlərdir. Vərəsəlik yolu ilə keçən əmlak bütün ölkələrdə vergiyə cəlb edilir. Həmin vergi mütərəqqi dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir. Vergi dərəcələri müxtəlif ölkələrdə 10-75% arasındadır. Birbaşa varislərdən alınan vərəsəlik vergisinin dərəcəsi nisbətən aşağı və qohumluq dərəcəsi uzaqlaşdıqca vergi dərəcəsi də artır. Bu vergi üzrə də vergiyə cəlb edilməyən minimum müəyyən edilir. Bəzi ölkələrdə bəxşeyişlər üzərinə də vergi qoyulur. Onun vergi dərəcəsi vərəsəlik vergisinə nisbətən aşağı olur.

Dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafında vergilərin rolu danılmazdır. İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir dövlətin vergi sistemi vardır. Azərbaycan Respublikası da belə dövlətlərdən biridir.

Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında vergilərin böyük əhəmiyyəti vardır. Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1

2000-2007-ci illər üzrə vergi daxilolmalarının ÜDM-də və dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisi (milyon manat)

Göstəricilər	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Büdcə gəlirləri	714,6	785,0	910,2	1220,9	1509,5	2055,2	3881,2	6007,4
Vergi daxilolmaları	510,4	579,6	680,0	823,4	1005,2	1427,7	2716,6	4549,3
Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %-lə	71,4	73,9	74,7	67,4	66,6	69,5	70,0	75,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı.

2000-2007-ci illər ərzində vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisinin əvvəlki illərlə müqayisədə yüksək artmasının əsas səbəbi bu illər üzrə büdcə gəlirlərinin həcmnin daha çox artması, iqtisadiyyatının dinamik inkişafı nəticəsində yeni gəlir mənbələrinin üzə çıxarılmasıdır.

Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində özünəməxsus rol oynayan büdcə hökumətin nəzarət etdiyi ölkə maliyyəsinin bir hissəsidir və onun vasitəsilə dövlət bazar mexanizminə təsir edə bilər. Digər tərəfdən, büdcə sosial-iqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən problemləri (yoxsulluq, işsizlik, əhalinin sosial müdafiəsi və s.) həll etmək üçün tələb olunan pul vəsaitlərinin yığım formasıdır. Deməli, büdcə vasitəsilə hökumətin əlində təsirli maliyyə alətləri yaranır ki, bunlara vergilər, dövlət satınalmaları, dotasiya, transfert ödəmələri, investisiya və s. daxildir. Bu alətlərdən düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması ölkənin iqtisadi inkişafına zəmin yaradır.

Artıq əminliklə söyləmək olar ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq son on ildə dövlət büdcəsi və digər iqtisadi alətlər vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsi, özəl sektorun inkişafının stimullaşdırılması, əhalinin maddi durumunun yaxşılaşdırılması sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkənin gələcək sosial-iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Deyilənləri təsdiq etmək üçün dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin təhlilini aparmaq kifayətdir. Qeyd edək ki, aşağıdakı təhlillərdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri 2001-2007-ci illər barədə məlumatlar əsasında aparılmışdır.

Cədvəl 2

Büdcənin ÜDM-də xüsusi çəkisi

Göstəricilər	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ÜDM	5315,6	6062,5	7145,5	8530,2	12522,5	17735,8	25224,2
Büdcə gəlirləri	784,8	910,2	1220,9	1509,5	2055,2	3868,8	6006,6
Büdcə xərcləri	807,5	931,8	1234,4	1502,1	2140,7	3790,1	6086,2
Büdcə gəlirinin ÜDM-də payı	14,8	15,0	17,4	18,0	17,3	21,8	23,8
Büdcə xərclərinin ÜDM-də payı	15,2	15,4	17,3	17,6	18,0	15,1	24,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı.

Vergi daxilolmalarının artım tempinin ÜDM-in artım tempini üstələməsi isə vergi xidmətində aparılan kompleks islahatlar nəticəsində mümkün olmuşdur. 2001-2007-ci illər

ərzində vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergi inzibatçılığının düzgün qurulması və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi nəticəsində potensial vergitutma bazaları aşkar olunmuş və bu bazaların müvafiq qaydada vergiyə cəlb olunması təmin edilmişdir.

Artıq dünya təcrübəsində vergitutmanı daha düzgün şəkildə təşkil etmək üçün əsas prinsiplər mövcuddur. Lakin bu prinsiplər hər bir ölkənin qanunvericiliyində müxtəlif formada əks olunub. Bunlardan biri də daşınmaz əmlakın bazar qiymətinin müəyyən edilməsi zamanı hər bir obyektin fərdi qiymətindən deyil, vergitutma məqsədləri üçün tətbiq olunan obyektin qiymətinin standart qaydalarının hesablanmasına əsaslanan ümumi dəyərdən istifadə olunmasıdır. Bu metod əmlakların, o cümlədən, yaşayış təyinatlı binaların az xərc hesabına böyük bir hissəsinin (kütləvi) qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Hazırda Azərbaycanda daşınmaz əmlakın bazar qiyməti ilə dəyərləndirilməsi məsələsi nəzərdən keçirilir.

Əmlakın vergiyə cəlb edilməsində onun bazar qiyməti və ya icarə dəyərindən istifadə olunması metodları, əmlak vergisinin hesablanması ilə bağlı islahatlar aparılır.

Məlumdur ki, Vergi Məcəlləsinin 198.2-ci maddəsinə əsasən müəssisələr əsas vəsaitlərin bu Məcəllənin 202-ci maddəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilən (vergitutma obyektini sayılan) orta illik qalıq dəyərinin 1 faizi həcmində əmlak vergisi hesablamalı və büdcəyə ödəməlidirlər.

Vergi Məcəlləsinin 202.0. 1-ci maddəsinə əsasən əsas vəsaitlərin "orta illik qalıq dəyəri"nin hesablanmasının əsasını təşkil edən "hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna qalıq dəyəri" anlayışının təhlil edilməsi və həmin qalıqların düzgün müəyyənləşdirilməsi müəssisələrin əmlak vergisinin hesablanmasında mühüm rol oynayır.

Cədvəl 3

Əmlak vergisi daxilolmaları haqqında məlumat (milyon manat)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Vergi daxilolmaları	510,4	579,6	680,0	823,4	1005,2	1427,7	2716,6	4549,3
Əmlak vergisi üzrə daxilolmalar	11,7	12,4	20,0	26,6	32,1	40,4	56,3	72,8
Vergi daxilolmalarında əmlak vergisinin xüsusi çəkisi, %-lə	2,3	2,1	2,9	3,2	3,1	2,8	2,1	2,0
Əvvəlki illə müqayisədə əmlak vergisi üzrə daxilolmaların artımı, %-lə	19,1	6,5	60,4	33,1	20,3	25,9	39,4	29,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatı.

Cədvəlin təhlilindən aydın olur ki, əmlak vergisi üzrə daxilolmalar 2000-ci illə müqayisədə 2007-ci ildə 6,2 dəfə artmışdır və həmin ilin vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 2,0 % olmuşdur. Göründüyü kimi, əmlak vergisinin daxilolmalarda xüsusi çəkisi çox da böyük deyil. Məhz bu amili nəzərə alaraq bəzən əmlak vergisinin iqtisadi səmərəliliyinin aşağı olduğu haqqında fikirlər səsləndirilir. Bu fikirlər onunla əsaslandırılır ki, bəzən yığılan əmlak vergisinin məbləği yalnız bu vergi növü üzrə vergitutma obyektinin müəyyənləşdirilməsi, vətəndaşların xəbərdar edilməsi, nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi və s. işlərlə bağlı xərclərin ödənilməsinə kifayət edir. Lakin bu vergi növünün iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, əmlak vergisi kapital qoyuluşlarının düzgün istiqamətlənməsinə və təşviqinə xidmət edir, habelə aktiv olmayan əsas vəsaitlərə

maliyyə qoyuluşlarına marağı azaldır. Yəni, fəaliyyət üçün zəruri olmayan avadanlıq və ya binaların alınmasını iqtisadi baxımdan səmərəsiz edir. Çünki, zəruri olmayan avadanlıq fayda verməməklə yanaşı, izafi xərclərin çəkilməsinə (əmlak vergisinin ödənilməsinə) gətirib çıxarır.

Mütəxəssislər əmindirlər ki, müəssisələrin əmlaklarının vergiyə cəlb olunması prinsipləri ölkəyə investisiya axınını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Çünki, əmlak kredit üçün girov qoyulur, sığortalanır, sərmayə qoyuluşuna cəlb olunur, nizamnamə kapitalına pay şəklində qoyulur, iflas vəziyyəti, yaxud vergi borcu yarandıqda hərraca çıxarılıb satılır və müvafiq isfiqamətdə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir. Deməli, əmlakın hansı şərtlər altında və hansı üsulla qiymətləndirildiyinə dəqiq əmin olmayan sərmayəçi ciddi layihələr barədə düşünə bilməz.

Dünyanın əksər inkişaf etmiş dövlətlərinin vergi sistemində əmlak vergisi büdcəyə ən çox gəlir gətirən vergi növlərindən biridir. Orta hesabla əmlak vergisi ayrı-ayrı ölkələrin büdcə gəlirlərinin 5–20 faizini təşkil edir. ABŞ və Kanadada isə əmlak vergisi büdcə daxilolmalarının 9,0 faizə qədərini formalaşdırır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda əmlak vergisinin vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi təqribən 2-3 faiz arasında dəyişir. Bu daxilolmalarda belə bir fərqin olmasının əsas səbəblərindən biri həmin ölkələrdə əmlakların dəyərinin kifayət qədər baha olmasıdır. Digər səbəb isə əmlak vergisi üzrə vergitutma obyektinin genişliyidir. Bu ölkələrdə torpaq sahələri də əmlak vergisi üzrə vergitutma obyektinə hesab olunur.

Hal-hazırda ölkəmizdə sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində məqsəd-yönlü işlər aparılır. Bu isə vergitutmanın müasir vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Vergilər yalnız büdcənin balanslaşdırılması aləti deyil, həm də ölkənin sənaye sahələrinin inkişafı üçün güclü stimül olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi yeni istehsal mülkiyyətə münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasına, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüskarlığı təşkil etməklə, bütövlükdə, sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, vergi nəzarəti vergiödəyicilərinin və vergi ödəyən obyektlərin uçotuna, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sistemi olub, vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam və vaxtında yığılmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Vergi tutma və vergiyə cəlb olunma əməliyyatlarının uçotunun və nəzarətin əsas vəzifəsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada vergi uçotunun təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər öz əksini Vergi Məcəlləsində tapmışdır. Vergi Məcəlləsinin 32/4-cü maddəsinə əsasən vergi orqanları vergi nəzarətini vergiödəyicilərinin, vergi ödəyən obyektlərin uçotunu aparmaqla uçot və hesabat məlumatlarını yoxlamaqla həyata keçirirlər.

Vergi yoxlaması vergi ödəyicilərinin ilkin mühasibat sənədlərinə əsasən verginin düzgün və vaxtında hesablanması təyin etmək üçün həyata keçirilən aktdır. Vergi yoxlamalarının obyektləri aşağıdakılardır:

- pul sənədləri; mühasibat kitabları; hesablar, planlar, smetalar.
- bəyannamələr; müqavilə; kontraktlar; əmrlər və işgüzar yazışmalar.
- vergi və digər məcburi ödənişlərin ödənilməsi ilə bağlı olan digər sənədlər.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə əsasən bütün təsərrüfat subyektləri dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməlidirlər. Azərbaycan Respublikasında bu qeydiyyat Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır. Vergi qanunvericiliyinə əsasən onlar, həmçinin vergi orqanlarında uçota alınmalıdırlar. Beləliklə, vergitutma və vergiyə cəlb olunma əməliyyatları bütün hallarda dəqiq və düzgün aparılmalıdır. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da vergi sistemi sahibkarlığın, işgüzar fəallığın stimullaşdırılması baxımından birbaşa vergiqoyma sistemində daha çox əsaslanır. Bu zaman nəzərə alınır ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərində dolayı vergilərin yüksək xüsusi çəkiyə malik olmasına baxmayaraq, birbaşa vergilər iqtisadi tənzimlənmədə əsas alət rolunu oynayır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda birbaşa vergilər metodiki cəhətdən qeyri-təkmil olduğundan özünün stimullaşdırıcı rolunu yerinə yetirə bilmir. Birbaşa vergilər üzrə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış güzəştlərin mövcud olması onların ən mühüm nöqsanı hesab edilməlidir. 1992-ci ilə kimi respublika büdcəsinin gəlirləri içərisində dolayı vergilər (dövriyyədən vergi) üstünlük təşkil edirdi. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dövriyyə vergisinin əvəzinə tətbiq edilən ƏDV, büdcənin doldurulmasında güclü alətə çevrilmişdir. Lakin 1996-cı ildən başlayaraq birbaşa vergilərin artması müşahidə olunmağa başlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün vergilərin verilməsi məbləği, istehlakçıların hesabına ödənilir. Belə vergilərin həqiqi ödəyicisinin istehlakçı olmasına baxmayaraq onların hesablanması və büdcəyə ödənilməsinə malsatan, işgörən, xidmət göstərən müəssisələr həyata keçirir. Bu nöqteyi-nəzərdən vergi və vergiyə cəlb olunma əməliyyatları, onun uçotunun bazar iqtisadiyyatı sistemində uyğunlaşdırılması vacib və zəruri məsələlərdən biridir. Respublikamızda vergilərin tutulması və ödənilməsi nöqteyi-nəzərindən diqqət yetirdikdə vergilər spesifik və qiymət kimi qiymətləndirilir. Vergilərin təsnifatı vergiqoymanı universallaşdırmağa, onu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun surətdə qurmağa imkan verir. Ölkənin hansı prinsip və şəraitdə inkişaf etməsinə baxmayaraq elmi təfəkkürün qanunvericilikdə təstiqlənməsinə əsaslanmadan asılı olmayaraq onun yeni vergi konsepsiyaları formalaşır. Bunun üçün iqtisadiyyatın inkişafının ümumi tendensiyasını öyrənmək, iqtisadi-ictimai münasibətlərin bazis qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Beynəlxalq vergitutmaya əsaslanaraq, demək olar ki, dünyanın bir çox ölkələrində ofşor mexanizmi tətbiq edilir. Ofşor (off – shore) ingilis sözü olub “sahildən aralı” deməkdir. Dünyanın hər bir ölkəsində elə fəaliyyət növü var ki, milli vergi qanunvericiliyində bu fəaliyyət üçün əlverişli vergitutma rejimi nəzərdə tutulur. Bəzi dövlətlər isə öz dövlət siyasətlərini həddən artıq yumşaq vergitutma müəyyənləşdirmək və ya çoxlu vergi güzəştləri təklif etməklə xarici şirkətləri öz vergi yurisdiksiyalarına cəlb etmək istiqamətində qurur. Xarici şirkətlər öz kapitalını vergi sığınacaqları adlanan belə ölkələrə köçürür və orada maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirir. Ofşor mexanizmlərinin fəaliyyətinin əsas şərti ondan ibarətdir ki, həmin zonalarda qeydiyyatda olan, lakin orada heç bir təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və yerli ehtiyatlardan istifadə etməyən müəssisələr vergiləri güzəştli dərəcələrlə ödəmək hüququ əldə edirlər. Beləliklə, ofşor mexanizmlərindən istifadə edilməsinin mahiyyəti vergitutma obyektinin yüksək səviyyəli vergitutma ərazisindən aşağı səviyyəli vergitutma ərazisinə keçirilməsindən ibarətdir. Ofşor şirkətlərinin üstünlüyü yalnız beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət zamanı özünü biruzə verir. Ofşor şirkətlərinin inkişafına transmilli korporasiyaların yaranması güclü təkan vermişdir. Özlərinin satış və istehsal filiallarının beynəlxalq şəbəkəsindən istifadə edərək, onlar əldə etdiyi mənfəəti vergilərin səviyyəsinin aşağı olduğu ölkələrə keçirirlər.

Vergi ölkənin dövlət suverenliyinin əsas təzahür formalarından biridir. Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi əsaslı iqtisadi dəyişikliklər və bazar münasibətlərinə keçid dövrü olan 1991-1992-ci illərdən başlayaraq təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan Respublikasında mövcud olan birbaşa və dolaylı vergilərin strukturunu xarici ölkələrin analoji strukturu ilə müqaisə etsək, görərik ki, Azərbaycanın vergi sisteminin fərqləndirən əsas xüsusiyyət fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin payına düşür. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə əsasən bütün təsərrüfat subyektləri dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməlidir. Azərbaycan Respublikasında bu qeydiyyat Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır. Vergi qanunvericiliyinə əsasən onlar, həmçinin vergi orqanlarında uçota alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 1996-cı il tarixli 463 sayılı “İstehsal, xidmət, maliyyə - kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” və 7 yanvar 1999-cu il tarixli 69 sayılı “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” formaları rəhbər tutularaq nəzarət mexanizminin təşkili formalarına, səyyar yoxlamaların keçirilməsi qaydalarına müasir tələblər nəzərə alınmaqla yenidən baxılmış və onlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bu məqsədlə səyyar yoxlamaların keçirilməsinin yeni qaydaları təsdiq edilmiş, yoxlama proqramları müasir tələblər nəzərə alınmaqla yenidən işlənib hazırlanmış, əsassız yoxlamalara yol verilməməsi, yoxlamalar zamanı vergi ödəyicilərinin qanunla qorunan hüquqlarının gözlənilməsinin sözsüz təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Beləliklə, sivilizasiyanın inkişafının obyektiv tendensiyası olan qloballaşma başqa sahələrdə olduğu kimi, maliyyə, büdcə gəlirlərinin inkişafına da təsir göstərir. Bu obyektiv proses ölkədə mövcud olan vəziyyəti optimallaşdırır.

Nəticə

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan ardıcıl və mütərəqqi islahatların nəticəsi olaraq qanunvericiliyin tədricən təkmilləşdirilməsi, vergitutma mexanizmlərinin səmərəli tətbiq olunması müşahidə edilməkdədir. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası şəraitində iqtisadi sistemin digər sahələrində olduğu kimi, vergi sistemində də müasir şəraitdə uyğun olaraq yaranan bir sıra münasibətlər meydana gəlməyə başlamışdır. Belə ki, vergitutma sahəsində olan münasibətlər artıq öz əhatəsini genişləndirərək, ayrı-ayrı vergi növlərinin tədqiq olunması istiqaməti ilə ilə yanaşı, müxtəlif vergitutma mexanizmlərinin öyrənilməsi, burada mövcud olan məqamların aşkar olunması və bu sahədə vergituma məsələlərinin tədqiq olunmasını öz öhdəsinə götürür.

Artıq bu gün dünyanın bütün ölkələrində vergi münasibətləri öz əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas halqalarından birinə çevrilmişdir. Bu əhəmiyyətlik sürətli inteqrasiyanın nəticəsi kimi ölkələr arasındakı iqtisadi münasibətlərin inkişafı prosesində yaranan və dövlət tənzimlənməsini tətbiq edən problemlərin həllində və eyni zamanda maliyyə resurslarının beynəlxalq səviyyədə bölüşdürülməsini mütərəqqi şəkildə həyata keçirən vergi siyasətində özünü biruzə verməkdədir, bu baxımdan da beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində yaranan istənilən vergitutma mexanizmi ilə sıx əlaqəsi mövcuddur.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən və apardığımız araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergi və vergitutma sistemi dövlətin əsas sahələrindən biridir. Respublikamızda sabitliyin saxlanılmasını, inflyasiyanın aşağı salınmasını təmin etməklə yanaşı, bu

sahədə islahatların da aparılması zəruridir. Bu məqsədlə vergi sahəsində budcə gəlirlərinin artması üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

– dəyər göstəriciləri ilə ifadə olunan vergitutma fiziki və hüquqi şəxslərin torpaq vergisinin hesablanması və uçotunun düzgün aparılması, təkmilləşdirilməsi;

– vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin universal alətinə çevrilməsi;

– vergi sahəsində müəyyən güzəştlərin edilməsi;

– uçot-vergi registrlərinin müəssisələrdə ilkin uçot sənədlərində əks etdirilməklə yanaşı, sistemləşdirilməsi;

– vergi qanunvericiliyində müəyyən dəyişikliklər etməklə yanaşı, budcə gəlirlərinin artırılmasına nail olmaq;

– vergitutma və vergi uçotu sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaq və bu təcrübədən istifadə etmək və s.

Müasir dünyada hər bir dövlətin uğurlarının başlıca meyarı onun iqtisadi artım tempəridir. Buna görə də iqtisadi artımın bərpasına kömək edən nə varsa, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmləndirir. Onun yüksək artım tempinə kömək edən bütün amillər milli maraqlara cavab verir, iqtisadi strategiyanın başlıca məqsədi iqtisadi artımın bərpa olunmasıdır. Şübhəsiz, bu artım yeni əsaslarla və bazar iqtisadiyyatının köməyi ilə baş verməlidir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi sistemində vergi sistemi mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Ölkədə həyata keçirilən vergi siyasəti insanların normal yaşaması və şəxsiyyət kimi inkişafı üçün şəraitin yaradılması, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyin təmin olunması, dövlətin ərazi bütövlüyünün və iqtisadi möhkəmliyinin qorunması üçün zəruri şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002.
2. Налоги. Учебное пособие (Под ред. Ф.Г.Черника). М.:Финансы и статистика.
3. “Vergi xəbərləri” bülleteni. 2008-2009.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: Ozan, 2000.
5. Налоги и налоговое право. Учебное пособие (под ред. А.В.Брызгалина). – М.: Аналитика –Пресс, 1997.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MİLLİ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ROLU

Ceyhun YUSİFOV*

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikası iqtisadi təhlükəsizliyinin müasir vəziyyətinin nəzəri və praktiki problemləri araşdırılmış, iqtisadi təhlükəsizliyinin qloballaşma şəraitində təmin edilməsi amillərindən biri kimi, milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi zəruriliyinin təsviri, proseslərin mahiyyəti, prinsipləri, strategiyası, təmin olunması və inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir. Bunun üçün ardıcillıq və elmi məntiqə uyğun olaraq nizamlı şəkildə milli rəqabətqabiliyyətliliyinin təşəkkülü və inkişafı, mərhələləri və elmi məktəbləri, metodları şərh edilmişdir. Göstərilmişdir ki, iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin ən zəruri elementini dövlət tənzimlənməsi təşkil edir və Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək, dövlətin iqtisadi maraqlarını və təhlükəsizliyini təmin etməklə dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya edilmək və s. kimi vacib olan problemlər durur. Bu, ilk növbədə, ölkənin milli maraqlarından irəli gələn daxili və xarici siyasətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış xəttinin işlənilməsi üçün zəruri tədbirlərin hazırlanmasını zəruri etmişdir.

Dünya İqtisadi Forumun (WEF) 2009-2010-cu illər üçün indeks göstəricilərinin dinamikası bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün, nəinki mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanmasının önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və «biliklərin iqtisadiyyatı»-na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək üstünlüklərə keçmək və bununla milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmini üçün mümkün olan hər şeyi etmək haqqında danışmağa imkan verir.

Bununla, təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi amillərindən biri kimi, milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri təsvir edilir.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, təhlükəsizlik sistemi, Dünya İqtisadi Forumun, qlobal rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin, “doing business 2009”

Qloballaşma şəraitində bazar sisteminin təsiri ilə dövlətin yeni müstəqil vəzifəsi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması vacib məsələlərdən biridir. Təhlükəsizlik ölkənin bütün sahələrində mövcud olan və özünü göstərən çox mürəkkəb sistem, vahid orqanıdır. Öz məzmununa görə beynəlxalq, regional, milli (dövlət, bölgə və fərdi) təhlükəsizlik formalarını aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar: hərbi, elmi-texnoloji, sosial, siyasi, demografik, iqtisadi, genetik, informasiya, enerji, mədəniyyət, intellektual və hüquqi təhlükəsizlik.

Dünyada baş verən maliyyə böhranı göstərdi, ki xarici investisiyalar heç də avtomatik olaraq iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi problemlərinin hamısını həll etmir və xarici mənbələrlə müqayisədə milli mənbələr daha prioritetdir. Azərbaycanın topladığı daxili iqtisadi potensial, tətbiq edilmiş çevik və səmərəli mexanizmlər 2008-ci ildə başlanmış böhranın iqtisadiyyatın makroiqtisadi inkişafına və maliyyə sabitliyinə təsir göstərməməyinə kömək etmişdir. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycan dövləti tərəfindən iqtisadiyyatda, o cümlədən, müəssisələrin fəaliyyətində mümkün risk amillərinin neytrallaşması məqsədilə iqtisadi təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Şübhəsiz, təhlükəsizlik sistemində iqtisadi təhlükəsizlik prioritet təşkil edir. İqtisadi təhlükəsizlik problemi, öz növbəsində, kompleks və geniş spektrdə məsələlərin həllini özündə ehtiva edir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, iqtisadi, siyasi, hüquqi şərtlərin elə uyğunluğu dərk olunur ki, onlar uzunmüddətli perspektivdə daha səmərəli üsullarla əhalinin

* Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin rəis müavini.

hər nəfərinə maksimum miqdarda iqtisadi resursların dayanıqlı, sabit və dinamik inkişafını təmin etmiş olsun.

Dünya birliyinin inkişafının müasir mərhələsi ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyi ilə birlikdə rəqabət üstünlüklərinin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proses ayrı-ayrı milli təsərrüfatların mənafeələrinə yönəlmiş təhlükələrin intensivliyinin artması ilə nəticələnmə bilər. Beynəlxalq rəqabətdə rəqiblərə qarşı lazımi müqavimət qabiliyyətinin olmaması ölkəni ümitsiz autsayderə çevirərək, onun iqtisadi artımını sarsıda bilər. Bu cür vəziyyət dövlətin milli təhlükəsizliyinin itirilməsi ehtimalını reallaşdırır. Bununla əlaqədar, milli mənafeələrə ola biləcək təhlükələrə qarşı müqavimət göstərmək vasitəsi kimi, qlobal iqtisadi məkanda ölkənin sabit mövqeyə nail olmasının mümkün vasitələri ön plana çıxır.

Dünya birliyinin inkişafının müasir mərhələsi qloballaşma kimi göstərilir və ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyi ilə birlikdə rəqabət üstünlüklərinin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Qloballaşma dünya iqtisadi məkanının yeni mənzərəsini formalaşdırır və beynəlxalq rəqabət gedişində regional iqtisadi mərkəzlər arasında təsir sferasının bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə ilə müşayiət olunur. Bu proses ayrı-ayrı milli təsərrüfatların mənafeələrinə yönəlmiş təhlükələrin intensivliyinin artması ilə nəticələnmə bilər. Beynəlxalq rəqabətdə rəqiblərə qarşı lazımi müqavimət qabiliyyətinin olmaması ölkəni ümitsiz autsayderə çevirərək, onun iqtisadi artımını sarsıda bilər. Bu cür vəziyyət dövlətin milli təhlükəsizliyinin itirilməsi ehtimalını reallaşdırır. Bununla əlaqədar, milli mənafeələrə ola biləcək təhlükələrə qarşı müqavimət göstərmək vasitəsi kimi, qlobal iqtisadi məkanda ölkənin sabit mövqeyə nail olmasının mümkün vasitələri ön plana çıxır.

Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması – iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni amillərin və onların qarşılıqlı təsirinin iştirak etdiyi çoxfunksional prosesdir. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, çoxlu sayda amillərin arasında milli resurslardan səmərəli istifadə olunması xüsusilə mühüm rol oynayır. Təbii resurslar, əmək resursları, intellektual və şübhəsiz ki, maliyyə resursları da daxil olmaqla milli resurslar investisiyalar şəklində iqtisadiyyata cəlb edilmiş istehsal amilləridir. İstehsal amillərinin faydalılığı (məhsuldarlığı), uzunmüddətli perspektivdə onların ölkədə rəqabət üstünlükləri yarada bilmək qabiliyyəti milli investisiya resurslarından istifadənin səmərəliliyindən asılıdır. Öz növbəsində, istehsal amillərindən istifadənin səmərəlilik dərəcəsi bu və ya digər resursun iqtisadiyyata cəlb olunmasına nəzərən dövlət siyasətinin əlverişliliyindən və bütünlükdə, dövlət investisiya siyasətindən birbaşa asılıdır. Ölkənin milli mənafeələrinin təmin edilməsi üçün real iqtisadiyyata hansı investisiyanın və hansı həcmdə cəlb olunacağını dövlətin investisiya siyasəti müəyyən edir. Bir sıra hallarda investisiyaların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları, nəinki ayrı-ayrı milli təsərrüfatların inkişafı üçün, həmçinin, onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün həlledici rol oynayır.

Azərbaycanda əldə edilmiş siyasi sabitlik şəraiti, həmçinin, son illər islahatların gələcək irəliləyişi üçün yaradılmış uğurlu sosial-iqtisadi baza, zənnimizcə, artıq bu gün iqtisadiyyatımız qarşısında rəqabətqabiliyyəti daha yüksək olan ilk əlli ölkə sırasına daxil olmaq imkanını gündəmə gətirir. Bu, fikrimizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinin davamlı işində real və eyni zamanda, irimiqyaslı məqsəddir. Çoxillik beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin davam etdirilməsi və Azərbaycanda innovasiya sisteminin formalaşması iqtisadiyyatımızı üstün xammal ixracı inkişafı zonasından çıxarmağa imkan verəcək və emal sahələrinin artım dinamikasına güclü təkan verəcək, ölkənin dünya birliyində rəqabətqabiliyyətliliyini və onun dünya iqtisadi məkanına bərabərhüquqlu inteqrasiyasını tam mənada təmin edəcək.

Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) reyting qiymətlərinə əsasən 2009-2010-cu illər ərzində [3] Azərbaycan 2008-2009-cu il üçün [2] illik göstəricilər ilə müqayisədə öz mövqelərini kəskin surətdə yaxşılaşdırmışdır. Bir il ərzində Azərbaycan Respublikasının müasir beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi 134 dövlət arasında 4.10 rəqabətqabiliyyətlilik indeksi ilə tutduğu 69-cu yerdən 4.30 indekslə 51-ci yerə qalxmışdır ki, bu da fikrimizcə, ölkəmiz üçün bu günə görünməmiş, müsbət nəticədir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, siyahıda birinci yeri 5.60 indeksi ilə İsveçrə tutmuşdur. Onun ardınca ABŞ, sonra Sinqapur, İsveç, Danimarka, Finlandiya və Almaniya gəlir. Bu onluğu Yaponiya, Kanada və Niderland qapayır. Mənzərənin tamlığı üçün qeyd edək ki, MDB ölkələri arasında Azərbaycan lider mövqe tutur, bütövlükdə postsovet məkanında isə yalnız 4.56 indeksi ilə 35-ci yerdə olan Estoniyanın göstəricilərindən geri qalır. Litva 53-cü, Rusiya 63-cü, Ukrayna 82-ci, Latviya isə 68-ci yerdədir, MDB-nin qalan ölkələri isə, o cümlədən, Gürcüstan və Ermənistan reyting cədvəlinin sonunda yerləşmişdir [3]. Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlilik sahəsində xarici elmi işləmələrin əsası 16 Avropa ölkəsinin iqtisadi mövqeyinin müqayisəli öyrənilməsi bazası əsasında 1979-cu ildə Dünya İqtisadi Forumun (DİF) sədri professor Klaus Şvab tərəfindən qoyulmuşdur, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlilik reytinginin göstəricisi isə ilk dəfə 1986-cı ildə istifadə olunmuşdur. O Harvard Universitetinin professoru Maykl Porterin inkişaf mərhələsində düzəlişlə rəqabətqabiliyyətliliyin formalaşma amilləri və ya determinant nəzəriyyəsi əsasında ölkələrin mikro iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən ətraflı tədqiqini nəzərdə tutur. Rəqabətqabiliyyətliliyin müasir reytingi Kolumbiya universitetinin professoru Ksavye Sapa-i-Martinin Porterin nəzəriyyəsi əsasında Dünya İqtisadi Forumun (DİF) işləyib hazırladığı metoda əsaslanır. O, ilk dəfə 2004-cü ildə təqdim olunmuşdur, 2007-ci ildə isə təkmilləşdirilmişdir. Bu metoda uyğun olaraq, hər bir ölkəyə 12 parametr, o cümlədən makroiqtisadi statistika, təhsil, bazar həcmi, işçi qüvvəsi bazarının effektivliyi və s. əsasında tərtib edilmiş məxsusi qiyməti verilir. Təzə metodologiyanın fərqi odur ki, reytingdə iştirak edən bütün ölkələr 3 qrupa bölünür: istehsal amilləri hesabına, ehtiyatlardan istifadə etmənin effektivliyi hesabına və innovasiya fəaliyyəti hesabına inkişaf edənlər. Tədqiqatların nəticələri hər il global rəqabətqabiliyyətlilik üzrə hesabatda çap olunur.

Dünya İqtisadi Forumun (DİF) indeks göstəricilərinin bu dinamikası bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün, nəinki mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanmasının önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və «biliklərin iqtisadiyyatı»na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək üstünlüklərə keçmək və bununla milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmini üçün mümkün olan hər şeyi etmək haqqında danışmağa imkan verir. Bununla yanaşı, DİF-in reytinglərinin təhlili göstərir ki, bunu yalnız uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına etmək mümkün olmayacaq. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının keyfiyyətə artımı ilə hər yeni addım daha çox qüvvə tələb edir və burada ümumi rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən bütün amillərin yalnız tarazlı və kompleks yaxşılaşdırılması bu uğurun zəmini ola bilər.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatına kapital investisiyalarının başlıca obyektləri mənzil, avtomobil magistralları, yolların inşası, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin tikintisi, nəqliyyat, energetika və rabitədir. Bu zaman dövlət həmin investisiyaları tam həcmdə maliyyələşdirməli deyil, belə ki, həmişə alternativ mənbələr mövcuddur. Bunun üçün yalnız bu bazarın çevik tənzimlənməsi tələb olunur. Bunun bariz nümunəsi Azərbaycanda mənzil tikintisi ola bilər ki, bu sahə tamamilə özəl mənbələrdən maliyyələşdirilir. Bununla bərabər, fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatının infrastrukturuna dövlət maliyyələşdirilməsinə olan tələbat da qalacaqdır. Məsələn, Qərbin qabaqcıl ölkələrində son 40 il ərzində ÜDM-də dövlət xərclərinin payının 6-12%-dən 45-55%-ə qədər artdığı qeydə alınmışdır (2008-ci ildə maliyyə böhranı

dövründə 80%-ə qədər). Bu da, müvafiq olaraq, iqtisadiyyatda, xüsusilə, yüksək texnologiyalar sektorunda dövlətin tənzimləyici rolunun güclənməsini təmin etdi.

Azərbaycanda iqtisadiyyatda dövlətin rolu, ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq, demək olar ki, sıfıra bərabər idi və bu, kənardan düşünülmüş qurma idi. Belə hesab edilirdi ki, bazar özü hər şeyi yerinə qoyacaq və dövlət iqtisadiyyatdan getməlidir. Yalnız 90-cı illərin ortalarında Prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması prosesi zamanı aydın oldu ki, sabit iqtisadi islahatlar, xüsusilə də texnoloji inkişaf səmərəli maliyyə institutları, güclü dövlət olmadan mümkün deyildir. 90-cı illərin sonunda dünya maliyyə institutları, xüsusilə Dünya Bankı da bu qərara gəldi. Bu bank dünya üzrə öz layihələri üçün vəziyyətin fəlakətliyini nəzərə alaraq dövlətin iqtisadiyyatda rolunun artması barədə signal verdi.

Məlumdur ki, daxili resurslar çatışmadığı halda iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsi üzrə dövlət siyasəti investisiya qoyuluşu probleminin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və işgüzar fəallığın canlanması üzrə makro və mikroiqtisadi tədbirlər kontekstində nəzərdən keçirilir. Aydındır ki, iri dövlətlər daha çox investisiya cəlb edə bilər. Kapitalın yerləşdirilməsi zamanı bazarın ölçüsü və artımı iki başlıca amil kimi nəzərdən keçirilir. Lakin xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əlverişli investisiya mühiti, institusional əsaslar, əməyin və infrastrukturun keyfiyyəti, siyasi sabitlik və dəqiq stimullaşdırıcı iqtisadi artım siyasəti kimi, rəqabət üstünlüklərinə malik olan bütün ölkələr investisiyalar cəlb edilməsi üzrə rəqabət apara bilər. Bunlarla yanaşı, fikrimizcə, indiki dövrdə cəlb olunan xarici investisiyaların rolunu qəbul edərkən onların mənfi nəticələrini də nəzərə almaq, daxili yığım mənbələrinə böyük diqqət yetirmək lazımdır. Bu məsələyə birmənalı qiymət vermək olmaz. 1998-ci il böhranından dərhal sonra Harvardda biznes məktəbinin professoru, Dünya İqtisadi Forumun (DİF) Qlobal Rəqabətqabiliyyətliliyi İndeksinin (Global Competitiveness Index) hesablanması metodologiyasının banisi Maykl Porter xəbərdarlıq edirdi ki, xarici investisiyalar heç də avtomatik olaraq iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi problemlərinin hamısını həll etmir və xarici mənbələrlə müqayisədə milli mənbələrin prioriteti var. Xarici kapitalın iri axınları, əgər bu axınlar müəyyən edilmiş valyuta kursunun saxlanması ilə stimullaşdırılırsa, ciddi problemlər doğura bilər. Xarici borcların, xüsusilə də qısamüddətli kreditlər üzrə artması makroiqtisadi sabitlik məsələsinin həllini çətinləşdirir, inflyasiya təzyiqini və ixracın rəqabətqabiliyyətinin aşağı düşməsinə gücləndirir. Qısamüddətli likvid aktivlərin iri yığımları maliyyə resurslarının qəfil axını riskini yaradır. [4] Bunun nəticələrini tam həcmdə 2008-ci il böhranından zərərçəkmiş dövlətlər hiss etmişdir. Bu zaman investorların kütləvi surətdə «qaçış»ı iqtisadiyyatda mənfi proseslərin güclənməsinə səbəb olmuş və bunun nəticəsi – fond bazarlarının çökməsi olmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin bütün maliyyə böhranlarının tarixinə nəzər salsaq aydın olur ki, bu zaman mərhələləri, özlüyündə innovasiyanın inkişafı üçün platforma olmuşdur və iqtisadiyyatı keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxarmışdır. İdarəetmənin iqtisadi nəzəriyyəsində hətta böhranın provokasiyası kimi bir anlayış da vardır – bu müəssisənin məcburi surətdə innovasiyadan istifadə etməsi və bunun nəticəsində keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxması üçün süni surətdə böhran şəraitinin yaradılmasıdır. Bu halda biznesmenlər innovasiyaları spekulyativ investisiyalar əməliyyatlarına alternativ kimi nəzərdən keçirirlər və təşkil oluna biləcək dövlət köməyi iqtisadiyyatın innovasiya sektoruna xüsusi kapitalın cəlb edilməsi üçün əla maqnit rolunu oynayır. Xarici təcrübə göstərir ki, innovasiya sahəsində işləyən şirkət böhrana daha davamlıdır. Belə ki, 2008-ci ilin böhran mərhələsindən zərər çəkməyən 41 faizdən artıq kompaniya innovasiya texnologiyalarından istifadə etmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın topladığı daxili iqtisadi potensial, tətbiq olunmuş çevik və səmərəli mexanizmlər 2008-ci ildə başlanmış böhranın iqtisadiyyatın makroiqtisadi inkişafına və maliyyə sabitliyinə təsir göstərməməsinə kömək etmişdir. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycan dövləti tərəfindən iqtisadiyyatda, o cümlədən, müəssisələrin fəaliyyətində mümkün risk amillərinin neytrallaşması məqsədilə iqtisadi təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Beləliklə, böhrandan sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında daxili investora daha çox diqqət ayırmaq lazımdır. İqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi kimi xarici investisiyalardan istifadəyə əsaslanan alternativ strategiyaya – öz imkanlarına, xüsusilə də iqtisadi modernləşdirilmənin başlanğıc mərhələlərində əsaslanmaqdır. Daxili bazarda öz problemlərini həll etmək bacarığı global iqtisadi sarsıntılar dövründə rəqabət mövqelərinin saxlanması yaxşı təminatdır. Bunda əsaslanaraq, fikrimizcə, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi vəzifələrindən biri milli rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi və bunun əsas tərkib hissəsi kimi, ölkədə dünya standartlarına cavab verən infrastrukturunun yaradılmasının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 2004-cü il noyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ümummilli lider Heydər Əliyevin adını daşıyan tankerin istismara buraxılmasına həsr edilmiş mərasimdəki çıxışında qeyd etmişdi: «Azərbaycanda bütün infrastruktur modernləşdirilməlidir. Mən dəfələrlə bu barədə demişəm və yenə də təkrar etmək istəyirəm: hər yeni yaradılan, yeni tikilən obyekt, infrastruktur ən yüksək dünya standartlarına cavab verməlidir. Azərbaycanda hər yeni iş elə həyata keçirilməlidir ki, ən yüksək meyarlara cavab versin. Biz ölkəmizi inkişaf etdiririk, modernləşdiririk. Biz istəyirik ki, Azərbaycan güclü, müasir dövlətə çevrilsin» [1].

Ölkə prezidentinin qarşıya qoyduğu vəzifələrin ardıcıl həlli, nəinki Dünya İqtisadi Forumun (DİF)[3] reytinglərində qeyd olunan, həmçinin Dünya Bankı (“Doing Business 2009”)[5] və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası [6] kimi beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatlarında iqtisadiyyatın bütün sahələrində tərəqqi və inkişafı müşahidə etməyə imkan verir.

Bütövlükdə, Azərbaycanda özünün müasir potensialı ilə uğurlu, dünya standartlarına cavab verən infrastrukturun formalaşmasının davamı ölkənin, nəinki XXI əsr texnologiyalarının tətbiqi və inkişafına əsaslanan modernləşdirilməsini sürətləndirəcək, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının milli rəqabətqabiliyyətliliyinin gələcəkdə artmasına kömək edəcək.

Yekunda qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının milli rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin müasir amillərinin formalaşmasının gücləndirilməsi zəruridir. Bu, Azərbaycan Respublikasında əhalinin yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının, sosial-iqtisadi sabitliyinin, iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün həlledici amildir.

Nəticə

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində milli rəqabətqabiliyyətliliyin rolunun təhlili aşağıda göstərilən nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinin davam etdirilməsi və innovasiya sisteminin formalaşması iqtisadiyyatımızı üstün xammal ixracı inkişafı zonasından çıxarmağa imkan verəcək və emal sahələrinin artım dinamikasına güclü təkan verəcək, ölkənin dünya birliyində rəqabətqabiliyyətliliyini və onun dünya iqtisadi məkanına bərabərhüquqlu inteqrasiyasını tam mənada təmin edəcək;

- əldə edilmiş siyasi sabitlik şəraiti, həmçinin, son illər islahatların gələcək irəliləyişi üçün yaradılmış uğurlu sosial-iqtisadi baza iqtisadiyyatımız qarşısında rəqabətqabiliyyətliliyi daha yüksək olan ilk ölkə sırasına daxil olmaq imkanını yaradıb. Bu, milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinin davam işinin real və eyni zamanda, irimiqyaslı məqsəddir;
- Ölkənin iqtisadi, ümumi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi amillərindən biri kimi milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və bunun formalaşdırılması dövlətin əlində güclü silahdır;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi vəzifələrindən biri milli rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və bunun əsas tərkib hissəsi kimi ölkədə, dünya standartlarına cavab verən infrastrukturun yaradılmasının təmin edilməsidir;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi zamanı sabit iqtisadi islahatlar, xüsusilə də texnoloji inkişaf, səmərəli maliyyə institutları, iqtisadiyyatda dövlətin rolu güclü olmadan mümkün deyildir;
- Qloballaşma şəraitində bazar sisteminin təsiri ilə dövlətin yeni müstəqil vəzifəsi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycanda hökumət strukturlarının iqtisadi (sosial-iqtisadi) təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminə, mümkün imkanların bütün spektri çərçivəsində cəmiyyətin və dövlətin özünün inkişafı üçün daha yaxşı şərtlərin təmin olunması üçün təyin olunan alət kimi baxmalıdır;
- Dünya İqtisadi Forumun (WEF) 2009-2010-cu illər üçün indeks göstəricilərinin dinamikası bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün, nəinki mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanmasının önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və «biliklərin iqtisadiyyatı»-na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək üstünlüklərə keçmək və bununla milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmini üçün mümkün olan hər şeyi etmək.
- Xarici investisiyalar heç də avtomatik olaraq iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi problemlərinin hamısını həll etmir və baş verən maliyyə böhranı zamanı xarici mənbələrlə müqayisədə milli mənbələr daha prioritetdir. Böhrandan sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında daxili investitorlara daha çox diqqət ayırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəsmi saytı - www.prezident.az.
2. WEF. The Global Competitiveness Report 2008-2009. World Economic Forum, 2008 - www.weforum.org
3. WEF. The Global Competitiveness Report 2009-2010. World Economic Forum, 2009 - www.weforum.org
4. WEF. The Global Competitiveness Report 2001-2002, M.Porter Competitiveness and Stages of Economic Development. World Economic Forum, 2002.
5. WB. World Development Report - www.doingbusiness.org
6. IFC. International Finance Corporation- www.ifc.org

ОСНОВНЫЕ МЕРЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

к.э.н. Лейла АЛИЕВА*

АННОТАЦИЯ

В настоящем докладе исследование экономического развития Азербайджана в период мирового финансового кризиса осуществлено с целью обеспечения экономической безопасности. Определена сущность экономической безопасности, ее критерии и показатели. Дана оценка экономической безопасности Азербайджана по основным показателям: динамика ВВП на душу населения, инвестиции в основной капитал, удельный вес безработных в общем числе экономически активного населения и другие показатели, характеризующие состояние экономической жизнеспособности общества. Дана сравнительная оценка экономического развития по основным макроэкономическим показателям со странами СНГ. Сформулированы основные меры реализации по дальнейшему обеспечению экономической безопасности Азербайджана.

Ключевые слова: экономическая безопасность, возможные угрозы экономической безопасности, меры по обеспечению экономической безопасности.

Введение

Процесс становления в Азербайджане рыночной экономики, как составной части мировой экономики и международного рынка, связан с ростом внешних угроз национальной экономической безопасности. Обеспечение экономической безопасности - это гарантия независимости страны, условие стабильности и эффективной жизнедеятельности общества, достижения успеха. Это объясняется тем, что экономика представляет собой одну из жизненно важных сторон деятельности общества, государства и личности, и, следовательно, понятие национальной безопасности будет пустым словом без оценки жизнеспособности экономики, её прочности при возможных внешних и внутренних угрозах. Поэтому обеспечение экономической безопасности принадлежит к числу важнейших национальных приоритетов. Здесь недопустимы легкомыслие и попытки преуменьшить, грозящие опасности. Весьма велика и ответственна роль науки в разработке концепции экономической безопасности. Причем речь идет не просто о словесных упражнениях и не о поиске красивых формул, различного рода классификаций опасностей - внешних и внутренних, долговременных и текущих. Принципиально важно раскрыть саму суть проблемы, выявить реальные угрозы, предложить надежные и эффективные меры по обеспечению экономической безопасности. Разумеется, экономическая безопасность органически включена в систему государственной безопасности, вместе с такими её слогаемыми, как обеспечение надежной обороноспособности страны, поддержание социального мира в обществе, защита от экологических бедствий. Здесь все взаимосвязано, и одно направление дополняет другое: не может быть военной безопасности при слабой и неэффективной экономике, как не может быть ни военной безопасности, ни эффективной экономики в обществе, раздираемом социальными конфликтами. Но, рассматривая те или иные стороны безопасности, нельзя обойти их экономические аспекты. Экономическая безопасность традиционно рассматривается как качественная важнейшая характеристика экономической системы, которая определяет её способность поддерживать нормальные

* старш. препо. кафедры «Экономическая теория – 2» АГЭУ

условия жизнедеятельности населения, устойчивое обеспечение ресурсами развития народного хозяйства, а также последовательную реализацию национально-государственных интересов. Объектом экономической безопасности выступает как экономическая система, взятая в целом, так и ее составляющие элементы: природные богатства, производственные и непроизводственные фонды, недвижимость, финансовые ресурсы, людские ресурсы, хозяйственные структуры, семья, личность. Угрозы экономической безопасности - явления и процессы, оказывающие негативное воздействие на хозяйство страны, ущемляющие экономические интересы личности, общества и государства. Показатели экономической безопасности - это наиболее значимые параметры, дающие общее представление о состоянии экономической системы в целом, ее устойчивости и мобильности: рост ВВП, уровень и качество жизни большинства населения, темпы инфляции, уровень безработицы, структура экономики, имущественное расслоение населения, криминализация экономики, состояние технической базы хозяйства, расходы на НИОКР, конкурентоспособность, импортная зависимость, открытость экономики, внутренний и внешний долг государства. Меры обеспечения экономической безопасности - совокупность способов, осознанных действий, направленных на предотвращение внутренних и внешних угроз безопасности.

Глобальный финансовый кризис не отразился на экономическом развитии Азербайджана, более того в период кризиса в Республике наблюдается экономический рост во всех сферах хозяйственной деятельности благодаря начатой в стране под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева и успешно продолжаемой в настоящее время стратегии социально-экономического развития Азербайджана.

Сущность, критерии и показатели экономической безопасности

Экономическая безопасность государства в самом общем виде означает возможность и готовность экономики обеспечить достойные условия жизни и развития личности, социально-экономическую и военно - политическую стабильность общества и государства, противостоять влиянию внутренних и внешних угроз и является материальной основой национальной безопасности в целом и всех её составляющих (продовольственная, энергетическая, научно-техническая, демографическая, экологическая и др.). Однако, в этом понятии есть то, с чем нельзя согласиться, и это выражено в словах: возможность и готовность экономики. Дело в том, что экономическая безопасность не просто "возможность и готовность", а реальное состояние, которое формируется постоянным, ежедневным и ежечасным функционированием экономики. Экономическая безопасность представляет такое состояние экономической жизнеспособности общества, при котором оно за счет собственных ресурсов относительно полно и непрерывно удовлетворяет свои материальные и духовные потребности, обеспечивает социально-экономический прогресс и оборону независимо от влияния негативных факторов. Экономическую безопасность можно рассматривать с трех позиций: во-первых, как состояние, означающее наличие таких научно-технических, природно-экономических условий и профессиональной подготовленности населения, которые обеспечивают эффективное функционирование производства и конкурентную способность его продукции; во-вторых, экономическая безопасность предполагает реальную деятельность общества по поддержанию и наращиванию условий прогрессивного развития экономики как с точки зрения роста ВВП, так и с точки зрения его качественной структуры; в-третьих, экономическая безопасность выступает как многофакторная и разноуровневая

категория, сущность которой может быть раскрыта на основе анализа многих экономических факторов, критериев и показателей. Национальные Интересы Азербайджана в экономической сфере являются приоритетными направлениями политики государства, в том числе: подъем экономики страны, проведение независимого, социально ориентированного экономического курса; способность экономики функционировать в режиме расширенного воспроизводства без критической зависимости от импорта; приемлемый уровень жизни населения, обеспечивающий социально-политическую стабильность; устойчивость финансовой системы; обеспечение необходимого государственного регулирования экономических процессов; преодоление научно-технической и технологической зависимости от внешних источников. Сущность экономической безопасности наиболее полно может быть выявлена на основе критериев и показателей, характеризующих ее как с качественной, так и с количественной стороны. Критерии экономической безопасности выражают состояние экономики с точки зрения важнейших процессов, отражающих сущность экономической безопасности. К числу важнейших относятся следующие критерии: состояние воспроизводственного процесса, степень его технологической зрелости; состояние финансово-кредитной системы и ее влияние на эффективность использования ресурсного потенциала; эффективность функционирования капитала и труда и его соответствие мировым тенденциям (производительность, фондоотдача, конкурентоспособность и др.); состояние науки и степень её интеграции в производство и другие сферы жизнедеятельности общества, превращение науки в непосредственную производительную силу общества; состояние ресурсного потенциала, особенно технологической и возрастной структуры средств производства, эффективность инвестиционной и инновационной политики; соответствие хозяйственного механизма уровню развития и качественному состоянию производительных сил; социально-экономические условия жизни общества и всестороннего развития личности каждого человека. Состояние экономической безопасности конкретизируется с помощью экономических показателей-индикаторов. Экономический показатель представляет выраженную числом характеристику какого-нибудь свойства экономического явления или качественно-количественную характеристику социально-экономического явления, процесса. Индикатор - это показатель, который может быть использован для характеристики какого-либо текущего экономического явления или процесса. На основе показателей-индикаторов определяются количественные и качественные характеристики таких понятий, как: уровень и качество жизни, демографическая ситуация, уровень безработицы, экономический рост, темпы инфляции, дефицит бюджета, государственный долг, влияние теневой экономики, наличие золотовалютных резервов. Экономическая безопасность может быть достигнута при условии, что все показатели находятся в пределах границ, в которых обеспечивается нормальная экономическая жизнедеятельность общества. В число этих показателей включены: доля инвестиций в основной капитал в ВВП; затраты на научные исследования и разработки к ВВП; темп роста производства промышленной продукции, ее доля в общем объеме производства; доля собственных энергоресурсов в балансе котельно-печного топлива государства; производство зерна на душу населения; доля импорта продовольственных товаров в общем объеме их розничного товарооборота; дефицит /профицит/ консолидированного бюджета к ВВП; отношение внешнего и внутреннего госдолга к ВВП; уровень безработицы к активной части населения; доля населения с доходами ниже бюджета прожиточного минимума;

сальдо внешней торговли, включая услуги по данным платежного баланса/ к ВВП и другие показатели.

Экономическое развитие Азербайджана в условиях мирового финансового кризиса

Мировой финансовый кризис, взбудораживший самые стойкие экономики мира, не собирается отступить без серьезного сопротивления. Несмотря на то, что ведущие державы планеты предпринимают определенные шаги в плоскости коллегиального обсуждения и нахождения оптимальных вариантов (Вашингтонский саммит G20 и саммит АТЭС в Лиме) для преодоления данного кризиса, пока ощутимых результатов не наблюдается, и вряд ли мы так скоро дождемся иного. Экономически развитые страны также в индивидуальном порядке предпринимают меры для минимизации собственных потерь от разразившегося финансового кризиса. В этих странах в целях спасения банковского сектора и крупнейших компаний из государственных резервов выделяются значительные финансовые ресурсы. Не секрет, что данный кризис не обойдет ни одну страну планеты. Сегодня вся мировая экономика благодаря интеграционным процессам представляет собой единый организм. Предполагается, что мировой финансовый кризис особо сильно заденет стран-экспортеров энергоносителей (нефть и газ), чьи экономические показатели напрямую привязаны к ценам на эти ресурсы. Тем более, что основной причиной нынешнего кризиса является резкое падение цен на энергетические ресурсы. В результате резкого сокращения поступлений от продаж энергоносителей, эти страны рискуют столкнуться с серьезными экономическими трудностями. А так как Азербайджан является одной из этих стран, и "нефтяные" деньги играют существенную роль в его экономике, правительство внимательно следит за мировым кризисом и принимает все необходимые меры для того, чтобы выйти с минимальными потерями из сложившейся ситуации. Азербайджану это удастся, чему способствуют несколько положительных факторов. Во-первых, в Азербайджане не так сильно развит рынок ценных бумаг, хотя это считается одним из показателей развития экономики. Во-вторых, хотя азербайджанский банковский сектор и делал некоторые финансовые заимствования за рубежом, их доля в общей структуре обязательств не является угрожающей, всего 18 процентов, что позволяет избежать проблем в банковской сфере. Это, в свою очередь, избавляет правительство от серьезных забот о спасении банков от банкротства. В-третьих, само государство в своей инвестиционной политике старалось максимально использовать внутренние финансовые ресурсы. Более того, Азербайджан сам постепенно превращается в экспортера капитала. Поэтому, сегодня Азербайджан не сталкивается с проблемой вывода зарубежных инвестиционных вложений из экономики страны. В-четвертых, государственный контроль в Азербайджане над нефтегазовым сектором и стратегическими компаниями дал возможность направить все доходы этих сфер напрямую в госбюджет, минуя посреднические структуры. Предполагаем, что именно это позволило аккумулировать значительные средства в Государственном Нефтяном Фонде и увеличить золотовалютные запасы, тем самым создавая надежные условия безопасности. Еще одним положительным моментом является то, что накануне кризиса доля Азербайджана в совместных нефтегазовых проектах с иностранными компаниями достигла 80%-ной отметки. С другой стороны, крупнейшие компании, привлекая иностранные кредиты, избежали соблазна транжирить эти средства на непрофильные активы, в то время как многие крупнейшие компании некоторых стран сегодня стали за-

ложниками такой политики. Дадим оценку экономическому развитию Азербайджана по приведенным макроэкономическим показателям, характеризующим экономическую безопасность. Данные таблицы свидетельствуют о благополучном экономическом развитии Азербайджана в период глобального финансового кризиса. Так, темп роста ВВП в 2006 году составил 34,5%, в 2008 году, хотя и снизился до 10,8%, но все таки считается высоким темпом роста валового внутреннего продукта. Число безработных растет, однако, удельный вес к общему числу экономически активного населения постепенно падает, в 2008 году составил 6,1%. Инвестиции в основной капитал с каждым годом возрастают, в 2008 году в сравнении с прошлым годом инвестиции выросли на 133,1%. Производство промышленной продукции до 2007 года развивалось интенсивным темпом, в 2007 году темп роста составил 124%, и только в 2008 году темп роста снизился до 106%. Производство продукции сельского хозяйства медленно, но стабильно возрастает. Доходы государственного бюджета в процентах к ВВП выросли с 16,4% 2005 года до 28,3% в 2008 году. Дефицит государственного бюджета наблюдался только в 2005 и 2007 годах, профицит государственного бюджета, если в 2006 году составил 78,6 млн. манат, то в 2008 году увеличился до 81,8 млн. манат. Внешний товарооборот стабильно возрастает из года в год, в 2008 году по сравнению с прошлым годом увеличился в 4,6 раза. Сальдо экспортно-импортных операций в 2008 году составил 49589,6 млн. долларов США. Приведенные макроэкономические показатели являются высокими для развивающейся страны и свидетельствуют о том, что мировой финансовый кризис пока не опасен экономике Азербайджана, что нельзя сказать об экономически развитых странах.

Таблица

Макроэкономические показатели развития Азербайджана

Показатели	2005 год	2006 год	2007 год	2008 год
ВВП (млн.ман.) - всего	12522,5	18746,2	28360,5	38005,7
в % к прошлому году	126,4	134,5	125,0	110,8
ВВП на душу населения (ман.)	1513,9	2241,1	3351,8	4439,9
Безработных (тыс.чел.)	2620,4	2701,1	2779,5	2811,6
в % к экономически активному населению	7,6	6,8	6,5	6,1
Среднемесячная зарплата (ман.)	130,7	166,8	251,5	334,0
Инвестиции в основной капитал (млн.ман.)	5769,9	6234,5	7471,2	9944,2
Производство промышленной продукции (млн.ман.)	9290,5	15509	22441,4	29697,6
В % к прошлому году	133,5	136,6	124,0	106,0
Производство продукции с/х (млн.ман.)	1752,1	1991,5	2793,0	3333,2
В % к прошлому году	107,5	100,9	104,0	106,1
Доходы государственного бюджета (млн.ман.)	2055,2	3868,8	6006,6	10762,7
в % к ВВП	16,4	20,6	21,2	28,3
Расходы государственного бюджета (млн. ман.)	2140,7	3790,1	6086,2	10680,9
в % к ВВП	17,1	20,2	21,5	28,1
Дефицит (-), профицит (+) государственного бюджета (млн.ман.)	- 85,5	+78,6	- 79,6	+ 81,8
в % к ВВП	0,7	0,4	0,3	0,2
Индекс цен на потребительские товары и услуги (в сравнении с прошлым годом, в %)	109,6	108,3	116,7	120,8
Внешний товарооборот (млн.дол. США)	8558,4	11638,9	11771,7	54922,8
в % к прошлому году	120,0	136,0	101,1	в 4,6 раза
Экспорт (млн. дол. США)	4347,2	6372,2	6058,2	47756,2
Импорт (млн. дол. США)	4211,2	5266,7	5713,5	7166,6
Импорт в % к ВВП	33,6	28,1	20,1	18,9
Сальдо (млн. дол. США)	4136,0	1105,5	344,7	40589,6

Источник: Государственный Комитет по Статистике 2009 года.

«Меньше всего в СНГ от мирового финансового кризиса пострадал Азербайджан, здесь сохраняются высокие темпы роста инвестиций и экономики», об этом заявил 31 марта 2009 года вице-премьер - министр финансов России Алексей Кудрин. Согласно отчету межгосударственного Статкомитета СНГ за 2008 год, наибольший рост валового внутреннего продукта (ВВП) среди стран СНГ в 2008 году зафиксирован в Азербайджане, где он составил 10,8%. Россия с 5,6% на шестом месте. Согласно этим же данным инфляция в прошедшем году в Азербайджане составила 20,8%, в России - 14,1%, в Грузии - 10,0%.

По словам Министра финансов России, сильнее всего в СНГ кризис ударил по России, Украине и Казахстану, "которые больше других стран СНГ вовлечены в процесс глобализации". По итогам 2008 года ВВП стран СНГ вырос на 5-6 процентов. По прогнозу Кудрина, экономический рост стран СНГ в 2009 году составит от нуля до 3 процентов. "Наиболее чувствительно затронуты (финансовым кризисом) оказались Россия, Казахстан и Украина... А наименее всего кризис ощущался в Азербайджане, там вырос объем инвестиций и растет экономика", - цитирует слова российского министра «Day.Az.» На заседании министров финансов и глав центробанков СНГ в Москве Алексей Кудрин привел также данные Статистического комитета СНГ, согласно которым темпы роста инвестиций в основной капитал в Азербайджане составили 34,7%. При этом, по оценке Европейского банка реконструкции и развития (ЕБРР), азербайджанская экономика выросла на 15%. В 2009 году ЕБРР прогнозирует рост экономики Азербайджана в 8%. "Азербайджан, действительно, растет в СНГ быстрее других", - приводит мнение члена-корреспондента РАЕН Юрия Година ГАЗЕТА.GZT.RU. Эксперт отмечает, что цены на нефть стали падать со второго полугодия, и основной задел для роста экономики в Азербайджане был сделан в первые шесть месяцев. "К тому же помимо добывающей промышленности в Азербайджане последние несколько лет активно развивались обрабатывающие сектора. У них нет масштабного вывоза капитала, как в России или Казахстане, и они наращивают экономическое сотрудничество со странами, не входящими в СНГ", уточнил Ю.Годин. Развивается в стране и сельское хозяйство. Темпы роста производства сельхозпродукции, в том числе выращивание гранатов, в 2008 году составили 6,1%. Член постоянной комиссии Милли Меджлиса по экономической политике Али Масимли уверен: достичь солидных показателей роста экономики в 2008 году властям удалось за счет накопленных резервов, небольшого внешнего долга и благодаря "отсутствию интеграции азербайджанского финансового рынка в мировой финансовый рынок". Ранее первый заместитель премьер-министра страны Ягуб Эюбов заявил, что, несмотря на четырехкратное падение цен на нефть, Азербайджану удалось избежать прямого воздействия глобального финансового кризиса. По его словам, "кризис будет и далее углубляться, но у правительства имеется антикризисная программа".

Меры по дальнейшему обеспечению экономической безопасности Азербайджана

Но все вышперечисленное вовсе не означает, что Азербайджану не грозят экономические проблемы, если мировой финансовый кризис примет затяжной характер. Золотовалютные запасы и созданные условия безопасности Азербайджана не имеют такой толщины, чтобы в течение нескольких лет сдерживать сильное давление финансового кризиса. К тому же Центральный Банк Азербайджана в целях поддержания курса маната будет вынужден периодически совершать интервенцию в валютные торги. Но

эти интервенции не должны быть крупного масштаба, так как это может привести к быстрому истощению золотовалютных запасов. При почти трехкратном снижении цен на нефть за последний год, национальная валюта по отношению к доллару не так значительно снизилась, и это говорит о том, что Центральный Банк Азербайджана и правительство стараются искусственно поддерживать высокий курс маната, чтобы избежать критики насчет высоких темпов инфляции.

Наши предложения по дальнейшему экономическому развитию Азербайджана в условиях глобального финансового кризиса с целью обеспечения экономической безопасности заключаются в обеспечении создания следующих мер: отпустить манат в свободное плавание, добиться мягкой девальвации. Так как, низкий курс доллара по отношению к манату, делает импорт дешевым, оказывает сильное негативное давление на развитие местного производства. Экономика Азербайджана должна освободиться от довлеющего на нее монополизма. Правительство принимает решительные меры для искоренения такого явления в некоторых отраслях (госмонополизм в стратегических сферах не в счет). Именно в данный момент роль государственной антимонопольной службы приобретает особую важность. Этой службе предстоит большая работа по контролю цен на рынке недвижимости, где иногда рентабельность достигает 300%-ной ставки. Эксперты предполагают, что эти цены раздуты искусственно. Строительные компании со своей стороны тоже должны идти на некоторые снижения в момент кризиса. В противном случае может наступить стагнация в одном из важнейших сегментов экономики страны. Вторым моментом является беспощадная борьба с коррупционными явлениями. В последнее время правительством Азербайджана предпринимаются серьезные шаги в этом направлении, по оценкам международных структур положение с каждым годом улучшается. Также, следовало бы отказаться от не вполне оправданных высоких таможенных пошлин на определенные категории импортных товаров. А на некоторые из них вообще отменить. Считаю, что эти три шага позволят успешно бороться с высоким уровнем инфляции, которая очень опасна в момент финансового кризиса. Думаю, что в такой момент Министерство финансов республики пошло на большой риск, заложив в бюджете на 2008 год цену за один баррель нефти на уровне 70-ти долларов. Хотя правительство утверждает, что пока нет резких оснований для беспокойства, все-таки, пришлось жертвовать определенной частью золотовалютных резервов и накоплений Нефтяного фонда. Это дорогое удовольствие, и продолжаться долго так не может. Нельзя упускать из виду и то, что Азербайджан вынужден выделять значительные средства на оборонные расходы. В момент снижения поступлений от продажи энергоносителей, дополнительным подспорьем могут быть средства, вырученные от приватизации какой-то части госсобственности. Это также дало бы очередной толчок развитию малого и среднего бизнеса. Высокое доверие населения банкам может способствовать притоку в депозитные счета банков свободных денег населения. В этом плане, стремление Центрального Банка Азербайджана к поднятию верхней планки страховой суммы вкладов населения от 6000 до 8000 тыс. манатов следует оценивать как положительный шаг. К сожалению, ЦБА не смог настоять на принятии решения парламентом о возврате сгоревших вкладов населения со времен СССР. Сегодня это явилось бы дополнительным стимулирующим фактором для привлечения вкладов от населения в банки. Еще одним положительным шагом в момент кризиса со стороны ЦБА является снижение годовой ставки учета рефинансирования, что дает банкам чувствовать себя более уверенно, а также может способствовать обузданию инфляции.

Предполагаем, что правительству необходимо будет на некоторое время воздержаться от высокочатратных проектов и подвергнуть тщательной аудиторской проверке выполнение подобных проектов, которые находятся на стадии реализации. Банкам же придется отказаться от предоставления рискованных кредитов, и не слишком распрыскать средства, выдавая потребительские кредиты. Было бы целесообразным ссужать относительно "длинными" деньгами реальный сектор производства. Не исключено, что определенная часть наших соотечественников (трудовые мигранты в соседних странах), в первую очередь в России, в результате сокращения рабочих мест в этих странах, будут вынуждены иммигрировать. Поэтому, несмотря ни на что, необходимо наращивать темпы открытия новых рабочих мест, особенно в регионах Азербайджана. Одним словом, перед правительством, крупными компаниями и банками предстоит нелегкая задача по минимизации потерь в результате мирового финансового кризиса. Решение этой задачи напрямую зависит от профессионализма членов Кабинета министров, руководителей крупных компаний и банков, а также от каждого гражданина Азербайджана.

Выводы и предложения

1. Проведенные исследования свидетельствуют о том, что в последние годы в соответствии с макроэкономическими показателями развития в Азербайджане наблюдается экономический рост, который обеспечен в особых условиях, условиях мирового финансового кризиса.
2. Согласно отчету межгосударственного Статкомитета СНГ за 2008 год, наибольший рост валового внутреннего продукта (ВВП) среди стран СНГ в 2008 году зафиксирован в Азербайджане, где он составил 10,8%.
3. Несмотря на успехи, необходимо выявлять опасности и возможные угрозы экономической безопасности. Исследования динамики индекса цен на потребительские товары и услуги (в сравнении с прошлым годом, в %), который составил в 2005 году 109,6%, в 2008 году – 120,8%, показали, что имеет место умеренный темп инфляции, который если не предотвратить, то может иметь негативные последствия социально-экономического характера.
4. В связи с этим необходима разработка мер по дальнейшему обеспечению экономической безопасности Азербайджана в целях предотвращения воздействия глобального финансового кризиса.
5. Реализовать следующие меры по обеспечению экономической безопасности Азербайджана: отпустить манат и добиться мягкой девальвации национальной валюты, регулировать цены на рынке недвижимости, борьба с коррупцией, пересмотреть таможенные пошлины на определенные категории импортных товаров, стимулировать развитие малого и среднего бизнеса, наращивать темпы открытия новых рабочих мест, особенно в регионах Азербайджана.

Литература

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2009 il.
2. Абалкин Л. «Экономическая безопасность России: угрозы и отражение» Вопросы экономики, 1994 г №12 с.10-14.
3. Вечканов Т.В. «Экономическая безопасность» Издательство «Питер», 2007 г.

4. Гончаренко Л.П. «Экономическая и национальная безопасность» Учебник Киев: УМО РД, 2007г.
5. Искандеров Сахиль «Мировой финансовый кризис и Азербайджан» Chief Executive Officer – Azerbaijan 28.11.2008 г.
6. Елецкий Николай Электронное издание «Фонд стратегической культуры» «Экономическая безопасность и государственный суверенитет» Официальный сайт Сергея Глазьева, 08 февраля 2008г.
7. Кудрин А. «Экономика Азербайджана - самая успешная в СНГ» [Новости Азербайджана](#). 1 апреля 2009

ТРАНСПОРТНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

дис. Анар РЗАЕВ*

Аннотация

В статье определена специфика концепций развития транспортной составляющей во внешнеэкономической деятельности страны, анализе и систематизации общих тенденций функционирования внешнеэкономических связей, раскрытии сущности, места и роли внешнеэкономических аспектов в общей системе транспортных сообщений Азербайджана.

Ключевые слова: Транспортные связи, международные транспортные коридоры, геоэкономика, внешнеэкономические связи, мировой финансовый кризис.

Одним из условий прогрессирующего экономического развития страны в период мирового финансового кризиса является развитие транспортного комплекса темпами, опережающими рост экономики, т.к. мировая практика показывает, что прирост промышленного производства на 1 % вызывает прирост объемов перевозок на 1,5 - 1,7 %. На основе расчетов по Азербайджану в период 2005-2007 гг. выявляется, что при росте промышленного производства на 30,5% в расчете на 1% прироста объема, прирост перевозок составляет примерно 2,5%. Сохранение таких темпов в транспортном комплексе может через два - три года привести к тому, что транспорт в силу объективных причин будет сдерживать социально - экономический рост, заметно снизит конкурентные позиции Азербайджана на международных рынках.[3, 4]

Пока не достигнуты объемы грузоперевозок 1992 года, за исключением автомобильного транспорта, на котором произошел рост в 3,4 раза в 2002 г по сравнению с 1992 г, что возможно больше связано с тем, что в 1992 г очень малое число частных компаний предоставляло свои сведения по сравнению с настоящим периодом. Но, все-таки развитие после кризиса 1993 года продолжается: на автомобильном транспорте рост перевозок в тоннах и в тонно-км в 2007 г по сравнению с 2003 г составил 38% и 46% соответственно, на железнодорожном - 39% и 34,4%, на трубопроводном – в 2,7

* АГЭУ

раза и 33 раза. На морском транспорте, напротив, за анализируемый период наблюдается снижение на 30% и 9,5% соответственно. На воздушном транспорте наблюдается повышение по сравнению с 2003 годом в последующие годы в среднем на 44%. В 2007 году объем грузоперевозок снижается до уровня 2003 года.[5, с.47]

Национальная транспортная инфраструктура, как технологически и эксплуатационно–сопряженная система взаимоувязанных и взаимодополняющих элементов, рассматривается в качестве целостного объекта государственного регулирования и управления. В основе формирования и развития национальной транспортной инфраструктуры на сегодняшний день является осуществления перехода от автономного и параллельного функционирования отдельных секторов транспортного комплекса к концептуально единой стратегической модели их развития, скоординированному планированию деятельности на республиканском и региональном уровнях.

На основе анализа показателей выявляется, что увеличение объемов перевозок и соответственно повышение дохода от перевозки грузов и пассажиров прямо пропорционально к увеличению удлинённости магистральных путей. Исходя из этого необходимо формирование с учетом международного опыта магистральных транзитно - транспортных коммуникаций республики в единые транспортные коридоры, обеспечение их комплексного управления, содержания и развития.

На основе проведенного анализа транспортного сектора республики в настоящее время требуется провести необходимые мероприятия направленные на создание замкнутой и оптимизированной в межрегиональном сообщении сети автомобильных и железных дорог. Безусловно, что для решения данной архиважной задачи требуется разработка Государственной программы развития автодорожной отрасли, а также продолжение многосекторного развития трубопроводного транспорта. В то же время для разработки такой программы следует определить главные направления стратегии транспортной дипломатии с основными акторами мировой транспортной системы. Кроме того, наиболее сложная задача лежит в области определения путей и схем финансирования. На наш взгляд в данном вопросе необходимо формирование и развитие транспортной инфраструктуры путем прямой финансовой поддержки, обеспечения инвестиций государственными гарантиями, реализацией государственных и региональных программ комплексного развития коридоров с учетом прогнозов развития транспортного комплекса.

Проведенные исследования выявляют ряд актуальных проблем развития транспортного сектора в сфере внешнеэкономической деятельности. Анализ перспектив участия нашей страны в международных транспортных проектах указывает на возможный рост доходов за счет увеличения объемов использования транспортной инфраструктуры, а также за счет увеличения объемов международных перевозок автоперевозчиками, которые могут вырасти до 70 миллионов долларов в год. Кроме того, реализация транзитного потенциала Азербайджана сможет обеспечить дополнительный доход в размере до 250-300 миллионов долларов в год. Анализ инвестиционного потенциала данного сектора в совместной реализации крупномасштабных транспортных проектов будет способствовать привлечению частных, в том числе - иностранных инвестиций. Развитие международных транспортных коридоров на территории Азербайджана улучшит состояние транспортных коммуникаций и будет способствовать развитию внешней торговли и международного туризма. Формирование международных транспортных коридоров, учитывая особенности географического положения нашей страны, будет

ориентировано на решение транспортных проблем регионов, в том числе - путем вовлечения их во внешнеэкономическую деятельность. Рост транспортного потенциала, реализация крупномасштабных транспортных проектов обеспечит создание более 20 тысяч новых рабочих мест в сфере обслуживания участников транспортного процесса при строительстве и модернизации объектов транспортной инфраструктуры. Прогнозируемые результаты от реализации программы развития международных транспортных коридоров на территории Азербайджана ставят эту проблему в число одной из важнейших государственных задач.

Анализ нынешнего участия республики в международных транспортных сообщениях по большому счету выявляет, что полученные доходы не соответствуют существующему потенциалу стран. Данный вывод относится непосредственно к использованию всех видов транспорта, а автоперевозкам в особенности, что в принципе говорит о низкой активности участия нашей страны в международных транспортных коридорах. Кроме того анализ в предыдущих главах показал, что транспорт являясь в высшей степени политизированным вопросом вынуждает нашу страну делать упор на политический аспект «проталкивания» своих проектов. В данной ситуации понимание транспортной составляющей как главной составляющей международного бизнеса теряется в изучении преимущественных факторов, что выявляет необходимость проведения параллели, где политический шаг усиливался бы экономическим прагматизмом для основных акторов международной транспортной системы. Учитывая, что в развитии бизнеса и в данный момент привлечение груза основную роль играют два критерия: цена и качество, эти усилия должны быть направлены на понижение цены и повышение качества услуг. Это касается как коридоров, так и развития транспортной системы в целом. Кроме всего прочего, анализ предприятий и коридоров показал, что из-за большой капиталоемкости транспорта и его инфраструктуры единственным серьезным фактором снижения затрат выступает проблема экономия времени. В современном мире одним из серьезных параметром измерения качества услуги является время, а снижение времени грузоперевозки приводит к очень серьезному снижению затрат и одновременному повышению качества предоставляемых услуг. Кроме того, экономия времени в транспортной инфраструктуре Азербайджана приведет к увеличению скорости движения товаров, что в свою очередь сделает нас еще более привлекательным для владельцев товаров, так как помимо прочего происходит повышение скорости оборачиваемости капитала.

Важная тенденция последнего времени - рост физических объемов внешнеторгового оборота и соответствующее увеличение объемов перевозок внешнеторговых грузов. В этих условиях повышение конкурентоспособности национальных перевозчиков, совершенствование и дальнейшее развитие транспортной инфраструктуры страны становятся особенно актуальными и требуют повышенной координации в деятельности государственных структур в максимально эффективном использовании мощностей отечественной транспортной системы.

На сегодняшний день выявляется проблема необходимости разработки и принятия нормативных актов, гарантирующих предпочтительное право транспортников на перевозку отечественных внешнеторговых грузов с вводом квотирования товаров на перевозку на судах и автомобилях азербайджанских компаний; предусмотреть, что не менее 50% объемов этих товаров должны перевозить отечественные компании, а по правительственным и другим стратегическим грузам их доля должна составлять 100%. Опыт

развитых зарубежных стран говорит о необходимости применения государством в условиях рыночной экономики экономических и административных методов воздействия на транспорт для устранения естественного монополизма ряда транспортных предприятий, поддержки определяющей роли транспорта в экономике, выполнения международного характера транспортной деятельности.

Влияние государства на уровень транспортных цен (тарифов) и дотации по отдельным видам деятельности диктуется необходимостью полноценного обеспечения страны транспортным обслуживанием при доступности цен. При этом вмешательство государственных и местных органов власти должно быть минимальным и иметь регулирующий характер для сохранения конкуренции и рыночных коммерческих отношений. В связи с этим очень важны вопросы по совершенствованию национальных законодательств в сфере межгосударственных сообщений с учетом существующей международной практики. Очень важны вопросы правового обеспечения перевозчиков, в процессе их работы на мировых коммуникациях и международных транспортных рынках. Эти задачи могут быть решены путем составного участия государства в международных организациях, вырабатывающих и реализующих взаимоприемлемую транспортную политику. Такое участие будет также стимулировать гармонизацию национальных законодательств по внешнеэкономической деятельности по отношению к нормам, принципам и правилам Всемирной торговой организации (ВТО). Особенно остро стоит вопрос совершенствования таможенных процедур, которые в настоящее время не стимулируют перевозочный процесс через границы государств СНГ и препятствующих расширению транспортно-экономических связей, особенно в международных транспортных коридорах.

Необходимо рассмотреть поправки к существующему таможенному и налоговому законодательству, предусматривающие отмену таможенных пошлин и НДС при приобретении новых судов, а также большегрузных автомобилей, в том числе по лизингу. Желательно также освободить транспортные компании от налога на имущество и разрешить им в пределах до 100% использовать направляемую на инвестиции собственную прибыль.

Для защиты отечественных поставщиков транспортных услуг было бы целесообразно внести в постановление Правительства "О лицензировании отдельных видов деятельности" дополнение об облегчении доступа иностранных транспортных компаний на внутренний рынок, что позволит усилить внимание иностранных транспортных компаний к местным предприятиям с целью создания совместных бизнес единиц.

Исследования в области мультимодальной перевозке выявило многочисленные проблемы локального характера, в то же время при взаимодействии различных видов транспорта при перевозке грузов в смешанном сообщении имеются другие проблемы, решение которых принадлежит государству. Так, эффективная организация смешанных перевозок во многом сдерживается несовершенством механизма формирования сквозных тарифов, который в данный момент постоянно обсуждается на тарифных съездах и конференциях и требует дальнейшей научной и практической проработки. Нормативно-правовые, тарифные, налоговые, таможенные акты, законы, условия их действия должны быть привлекательными для всех участников транспортной деятельности в сфере развития международного транспортного интермодального коридора.

В худшем случае они должны быть нивелированными по отношению к аналогичным национальным документам и условиям стран партнеров по транспортному коридору.

Эффективное функционирование транспортных коридоров требует разработки комплекса Государственных законов, стимулирующих привлечение в структуры коридора грузоотправителей, перевозчиков и всех других участников транспортного процесса. С этой целью необходимо проведение следующих мероприятий:

- Систематизация всех государственных, ведомственных, таможенных законов, актов, директивных указаний и их критический анализ применительно к условиям функционирования транспортного коридора.
- Создание на основе проведенного анализа законодательно-правовой и нормативной базы, отвечающей новым условиям хозяйствования, обеспечивающей согласование интересов транспортных предприятий с общественными интересами, юридическое закрепление прав и обязанностей транспортных предприятий, статуса предприятий транспорта общего пользования (общественных перевозчиков). При разработке законодательно-правовой и нормативной базы должны учитываться законы и акты стран-партнеров по транспортным коридорам.
- Ускорение разработки и введение в действие законов “О прямых смешанных (комбинированных) перевозках”, “О транспортно-экспедиционной деятельности”.
- Решение вопросов, определяющих целесообразность присоединения к международным соглашениям, конвенциям, регламентирующим работу транспорта в межгосударственном сообщении, совершенствование законодательства и нормативной базы с учетом существующей международной практики.
- Создание правовой основы деятельности осуществляющих на территории республики операторов и экспедиторов смешанных перевозок, соответствующей правилам и нормам, применяемым в мировой практике.
- Создание института уполномоченных операторов по координации нескольких видов транспорта и несущих ответственность на всем пути следования по транспортному коридору.
- Создание единого сквозного провозного документа между странами-участниками маршрута «Шелковый путь» и «Север-Юг».

В основе Государственной политики обустройства и функционирования транспортного коридора должны быть следующие положения:

- поощрение свободной конкуренции на справедливой и благоприятной коммерческой основе;
- протекционизм по отношению к постоянным грузовладельцам, перевозчикам, грузополучателям и другим традиционным для данного коридора участникам перевозочного процесса;
- нивелирование или обеспечение льготных налогов, сборов, таможенных требований по отношению к возможным отклонениям или обходам избранных коммуникаций коридора;
- защита интересов участников товаро-транспортного процесса по транспортному коридору в части безопасности передвижения по нему, сохранности груза, обеспечение транспортного сервиса;
- оказание необходимой помощи в ситуациях, когда участники движения по транспортному коридору в ней нуждаются;

- защита свободы использования информации и логистических систем, обслуживающих транспортный коридор;
- разработка комплекса мер по обучению организации мультимодальных перевозок в транспортных коридорах;
- обеспечение маркетинговой, и в первую очередь, рекламной деятельности, стимулирующей привлечение груза в транспортные коридоры;
- оказание содействия внутренним перевозчикам и мультимодальным транспортным операторам за рубежом в их деятельности по привлечению груза;
- приведение в соответствие принципов построения тарифной системы международной практике;
- разработка конкурентоспособных сквозных ставок на весь путь следования.

Особое внимание при создании нормативно-правовой базы функционирования транспортных коридоров необходимо обратить на директивные документы таможи и условия взаимодействия органов таможи с участниками перевозочного процесса. При этом могут быть предложены и реализованы отдельные практические мероприятия, внедрение которых оказало бы благоприятное влияние на развитие транспортного коридора.

Приведем отдельные предложения, реализация которых имела бы самое привлекательное значение для деятельности коридора и повысила бы его экономическую эффективность:

- Освободить от таможенных пошлин закупки портового оборудования и запасных частей к нему, которые будут использоваться только в пределах таможенной территории порта для погрузки-выгрузки внешнеторговых грузов.
- Установить для грузов, следующих через Баку пониженный уровень таможенных пошлин по сравнению с пошлинами на груз, следующий транзитом через иностранные порты. Дополнительные поступления в бюджет за счет портовых сборов судов и роста доходов порта Баку от стивидорных операций превысят потери от снижения таможенных пошлин.
- Разрешить уполномоченным транспортным компаниям лизинг грузового автотранспорта за рубежом для доставки контейнеров, без оплаты таможенных пошлин, либо с их оплатой по льготным ставкам и не ранее, чем через 6 месяцев после начала аренды.
- Установить, что МПС должно применять для отправителей и получателей грузов через порт тарифные ставки (с учетом всех видов скидок) не выше тех, которые действуют при перевозке грузов через порты других стран транспортного коридора.
- Необходимо освободить Международный Бакинский порт и другие транспортно-терминальные пункты от оплаты НДС за выполняемые стивидорные операции не только по экспортным, но и по импортным грузам так, как это принято в конкурирующих портах.
- Регламентировать время таможенной очистки грузов на таможнях в порту, в том числе на процедуре ВТТ.

Перечисленные и аналогичные мероприятия имеют первостепенное значение для привлечения участников транспортного коридора.

Развитию транспортного коридора и привлечению отечественных иностранных перевозчиков для транспортировки грузов по территории Азербайджана будут способствовать решения основных нормативно-правовых проблем, охватывающих основные аспекты транспортно-перевозочного процесса.

В своей деятельности таможенные органы твердо убеждены, что ее директивные и инструктивные документы и практика работы строго направлены на защиту экономических и финансовых интересов государства. При этом не всегда учитывается, что сиюминутные финансовые достижения могут в конечном счете оборачиваться для Государства крупными экономическими и социальными потерями. В первую очередь это относится к формальным процедурам таможенной очистки грузов, приводящим к значительным потерям транспортного времени.

Это приводит к нарушению основного современного принципа транспортировки грузов, который заключается в доставке его потребителю “от двери до двери” в минимально короткие сроки. Процедуры таможенных досмотров через несколько таможенных постов, бюрократия оформления таможенных документов приводит к отторжению грузоперевозчиков от перевозки грузов через территорию республики.

Требования таможни, к сопроводительным документам значительно более усложненные по сравнению с аналогичными требованиями в других сферах, что не стимулирует к активизации перевозочного процесса через границы Азербайджана.

Отсутствие современных технологий определения необходимых сведений о грузах, которые могут интересовать таможню, приводит к необходимости вскрытия контейнеров, осложнениям при досмотрах и т.д.

Ко всем видам транспорта относятся проблемы взаимодействия с таможней, которые заключаются в следующих факторах: задержка груза на таможенной очистке, сложность оформления документации, неоправданные сборы за услуги, хранение транспортных средств и грузов и т.д. Наиболее очевидны и ощутимы потери от деятельности таможни на морском транспорте. Не менее остро они ощущаются на автодорожном транспорте от длительных задержек подвижного состава при выполнении таможенных операций.

Основные недостатки работы таможенных органов сводятся к следующему. Очень много времени затрачивается на сплошную проверку, в то время, как за рубежом практикуется выборочная проверка. При этом таможня не идет на совмещение таможенных операций одновременно с техническими и технологическими и на совмещение профессий, настаивая на изолированном и последовательном выполнении операций.

Таможня не идет на согласование своей работы с технологией перевозок, что затрудняет разработку прогрессивных технологических процессов работы пограничных станций.

Осложняет перевозочный процесс практика многократного таможенного контроля, согласно которой таможенные операции повторяются на каждом таможенном пункте по пути следования груза. Получается, что таможенные органы не доверяют друг другу. При погрузке контейнеров и контрейлеров зачастую производится двойной таможенный контроль на земле и на подвижном составе, что несправедливо и т.д.

Взаимоотношения структур таможенного Комитета с транспортными предприятиями всех видов транспорта выходят из сферы межведомственных отношений и условно являются Государственными проблемами, влияющими на все факторы работы транспорта Азербайджана. От этих взаимоотношений зависит величина грузооборота,

престиж грузоперевозчиков, финансовые, экономические и другие показатели работы национального транспорта.

Сложившаяся проблема взаимодействия таможенных органов и транспортных структур требует внимательного рассмотрения и объективного решения.

Тарифы на транспорте определяют в значительной степени конкурентоспособность отечественного транспорта. При рассмотрении этого вопроса важны как абсолютные цифры стоимости услуг, так и относительные между видами транспорта в одной стране, между стоимостью перевозок и услуг по одинаковым грузам и сопоставимым услугам, обеспечиваемым в портах и других грузовых терминалах, равных видов транспорта, но в различных странах.

Гибкая тарифная политики на автодорожном транспорте обеспечивает его привлекательность по отношению к другим видам транспорта.

Основным недостатком тарифов на автодорожном транспорте является значительная величина транспортной составляющей, которую они дают в цене товаров.

Тарифная политика государства должна реализовать общеэкономическую тенденцию перехода к системе свободного ценообразования, учитывая вместе с тем влияние свободных транспортных тарифов на уровень инфляции и платежеспособный спрос на перевозки.

Для этого в области тарифной политики следует применить нижеследующие механизмы воздействия:

- обеспечение свободного ценообразования в секторах транспортного рынка с высоким уровнем конкуренции;
- осуществление контроля фактических издержек и рентабельности транспортных предприятий - монополистов;
- установление фиксированных тарифов на транспортные услуги естественных монополий, согласование мер тарифного регулирования с другими стимулирующими и ограничивающими мерами;
- обеспечение совершенствования тарифной политики и сохранения единого тарифного пространства в соответствии с межправительственными соглашениями о проведении согласованной политики в области определения транспортных тарифов.

Основным направлением совершенствования системы тарифов является дифференциация их как по классам качества перевозок, так и с учетом приоритетов государственной транспортной политики.

Должна быть прекращена практика перекрестного финансирования и дотирования убыточных видов деятельности за счет рентабельных.

В конечном счете, тарифная политика должна стимулировать международные и внутренние транспортно - экономические связи, обеспечивать социально - значимые перевозки.

При разработке тарифной политики следует учесть, что поступления от транзита могут стать одним из основных источников поступления валютной части доходов, а также то, что юридические лица Азербайджана, отнесенные к естественной монополии, являются неконкурентоспособными на международном рынке транспортных услуг.

С учетом новых факторов развития экономики республики, стремительного развития современных технологий и услуг, реального изменения соотношения монополь-

ных и конкурентных структур будут вноситься изменения в существующее законодательство и методологию установления цен и тарифов субъектов естественной монополии.

Наличие альтернативных маршрутов, пролегающих через соседние государства, вызывает необходимость скорейшей разработки методологии и механизма применения гибкой тарифной политики с целью сохранения экономической привлекательности транспортных маршрутов, пролегающих по территории республики, для иностранных грузоотправителей.

С получением независимости и активным внедрением в систему мирохозяйственных отношений транспортный комплекс становится наиболее актуальным направлением и создает определенную проблематику.

Проблема вызвана также снижением доли внешнеторгового оборота с многими странами в особенности со странами СНГ, по сути дела в данной проблеме транспортная составляющая имеет огромное значение. Так, доля транспортной составляющей в ценах продукции основных отраслей промышленности стала иметь тенденцию к росту. За последние годы доля транспортной составляющей увеличилась за счет: индексации тарифов; введения определения провозных плат на бывшие внутренние, а теперь экспортные и импортные международные перевозки в пределах стран СНГ, с "переломом тарифа", что привело к повышению стоимости перевозки; взимания сверх провозной платы НДС на услуги железнодорожного транспорта.

Возможность альтернативного применения внутригосударственного и межгосударственного тарифов, т.е. наличие двух различных цен на одну и ту же перевозку; резкие различия в ряде стран в уровнях внутренних и межгосударственных тарифов, в результате чего за счет экспортно-импортных и транзитных перевозок дотируются внутригосударственные перевозки; серьезные структурные недостатки действующей тарифной политики, не учитывающего эксплуатационно-экономические особенности транспортных систем стран СНГ и др. В целях устранения недостатков необходимо проведение поэтапного реформирования действующей системы межгосударственных тарифов.

Средний уровень тарифов может быть уменьшен за счет:

- смягчения режима налогообложения;
- дотирования пассажирских перевозок за счет государственного и регионального бюджетов, а не за счет грузовых тарифов;
- выделения в составе бюджета всех уровней статей расходов, предусматривающих финансирование железнодорожного и автодорожного транспорта;
- субсидирования, содействия в организации перевозок грузов в определенных корреспонденциях с целью развития транспортно-экономических связей между государствами СНГ (содействие в установлении тарифных коридоров).

Международные транспортные коридоры, как правило, становятся базовыми национальными коридорами, на основе которых формируется опорная транспортная сеть циклического типа, так называемая опорная транспортная решетка. При этом возможно дополнительно производить корректировку показателей эффективности на коэффициент влияния транспортных расходов по таможенной территории республики.

Данное обстоятельство не находит своего отражения ни в нормативно-правовых актах Государственной таможенной службы, ни в уже существующих разработанных

методических рекомендациях, что само по себе противоречит идеологии формирования структуры таможенной стоимости товара.

Ключевым фактором расчета влияния транспортных расходов в структуре стоимости товара является корректная группировка затрат, связанных с осуществлением импортных операций. В данной ситуации имеется необходимость рассмотреть возможность снижения уровня затрат для отечественных перевозчиков. Так, опыт показывает, что имеется необходимость создания специальной системы оплаты командировочных для экипажей автомобильных средств, поскольку нынешние тарифы, созданные для любых командировок (примерно \$150/день) не работают, так как перевозка становится убыточной (36 дней в пути). Необходимо ввести мероприятия по повышению степени протекционизма по отношению к иностранным перевозчикам. на наш взгляд для этого необходимо повысить тариф для иностранных перевозчиков везущих грузы из 3-их стран сверх квоты с 600 долл. до 1500 долл. данное обстоятельство обусловлено тем, что подавляющее большинство стран дополнительные квоты просто не дают. Следует заметить, что Казахстан уже решил данную проблему, повысив квоту до 1200 долл.

Как известно, экономическое регулирование осуществляется посредством государственной тарифной политики, налогового и таможенного законодательства. На наш взгляд основными задачами по совершенствованию этих регуляторов являются:

- поэтапный отход от работы по жестким тарифным схемам к использованию принципа установления потолочной рентабельности и далее, по мере развития конкурентной среды, к свободному ценообразованию услуг перевозчиков;
- разработка механизмов индексации предельных тарифов с учетом инфляционных процессов при одновременном обеспечении социальных гарантий населению;
- Введение предварительного электронного декларирования товаров, особенно если речь идет транзитных грузах.

Международные транспортные коридоры совместно с национальными транспортными артериями влияют на промышленную, продовольственную, демографическую, военную и технологическую безопасность. Это связано не только с глобализацией мировой экономики и переводом промышленных предприятий из Европы в Азию, но и необходимостью соблюдения единых международных стандартов при всех видах обслуживания международного транспортного коридора.

Для осуществления выше названных задач, на наш взгляд требуется осуществление некоторых подходов, которые должны разрабатываться с учетом сближения их правовой основы с требованиями международного права, а также международных организаций, членом которых является Азербайджанская Республика. Такие подходы следующие:

- правовое закрепление тендерных процедур на правил о предоставлении услуг по социально - значимым пассажирским перевозкам в городском, региональном, междугородном и международном сообщении;
- создание правовой базы для организации и строительства частных и платных автомобильных дорог;
- разработка механизмов деятельности и нормативной правовой основы для современных транспортных технологий - логистики и мультимодальных перевозок и т.д.;

- возвращение к практике лицензирования отдельных видов перевозочной и обеспечивающей деятельности с целью повышения их безопасности и качества, придания финансовой "прозрачности" и компетентности их осуществления;

- совершенствование (гармонизация) нормативной базы систем сертификации в транспортном секторе, а также приведение в соответствие с международными стандартами правил технической эксплуатации транспортных средств.

Другим инструментом государственного регулирования является администрирование, основными задачами по совершенствованию которого являются:

- оптимизация управленческой деятельности Министерства транспорта АР с целью обеспечения комплексного развития и скоординированной деятельности всех секторов транспортного комплекса в рамках единой транспортной политики и системы;

- формирование и усиление функций управления транспортным комплексом в сферах обеспечения безопасности, лицензирования и сертификации, разработки региональных программ и предложений для республиканских программ развития отрасли, контроля за их реализацией, а также за использованием выделяемых бюджетных средств и т.п.;

- координация работы видов транспорта при перевозках в смешанном сообщении, а также скоординированное развитие видов транспорта при освоении новых территорий и реконструкции существующих сетей;

- усиление роли экспедиторских компаний и логистических центров;

- дальнейшая оптимизация структуры и деятельности республиканских государственных предприятий.

В странах с рыночной экономикой свободное предпринимательство с помощью транспорта развивается и совершенствуется, устанавливая и укрепляя связи с различными предпринимателями из разных стран. Взаимодействие подобного рода создает необходимые условия для получения прибыли всем участникам внешнеэкономической деятельности.

Активное участие государства в повышении конкурентоспособности Национального транспортного состава способствует снижению себестоимости перевозок, увеличению финансовых возможностей для модернизации и развития элементов совместно используемой инфраструктуры, но с другой – накладывает повышенные требования по синхронизации графика движения, соблюдению мер безопасности, а также определяет предел, который можно выделить для международных перевозок, не срывая внутреннего товарообмена, являющегося основой для любого государства. Именно с этих системных позиций должна строиться государственная транспортная политика Азербайджана в отношении международных транспортных коридоров. В этом позиция Азербайджана не должна отличаться от позиций других стран, напористо и системно участвующих в интеграции в мировую экономику, в том числе в сфере транспорта, открыто ставящих перед собой цель – получить от этой интеграции наибольшую выгоду.

В сфере внутренней политики решает проблему занятости и дает перспективу экономического развития большому своему региону, а в сфере внешней политики представляется оптимальным, усиление позиций Азербайджана на геоэкономической структуре региона и тем самым создать условия не только для решения сложных территориальных задач, но и получать основные дивиденды непосредственно на транзите.

Известно, что функционирующие транспортные потоки в силу их инерционности довольно сложно переориентировать на новые направления. Попытки же уклониться от активной экономической политики в регионе приведет к тому, что место Азербайджана займет одно из соседних недружественных и враждебных государств, или же транснациональные корпорации. Как писал известный американский ученый Рассел Акофф: “Планируйте. Иначе спланируют вас”.

Данная ситуация свидетельствует о том, что будучи потенциально богатейшей страной региона, страна все больше может попасть в зависимость от воздействия внешних факторов. В этих условиях ей все сложнее будет проводить самостоятельную экономическую политику и, прежде всего, во внешнеэкономической сфере. В этой связи особую роль приобретает позиция Азербайджана по выработке собственной стратегии в развитии транспортных сетей региона.

Литературы

1. Грачев Ю.Н. Транспортировка товаров при экспортно-импортных операциях. Практическое пособие. - М: Разум, 2000.-215с.
2. Европейское соглашение о международных автомагистралях (15 ноября 1975 г.).
3. Европейское соглашение о международных магистральных железнодорожных линиях (СЖЛ) (31 мая 1985 г.).
4. Ерпылева Н.Ю. Международное транспортное право. М.,1997.
5. Егиазаров В.А. Транспортное право. М.1999.

AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI TƏCRÜBƏSİ VƏ ƏSAS PRIORITYƏTLƏRİ

Dis. Abbas MƏMMƏDOV*

XÜLASƏ

Məruzədə Azərbaycan iqtisadiyyatının son dövrdəki sürətli inkişafı dinamikası, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi və strukturu təhlil olunur, effektiv, xarici ticarət strategiyasının formalaşması problemləri açıqlanır, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin ixrac strategiyası modelinin formalaşmasının nəzəri əsasları şərh edilir. Sonra isə ölkənin xarici ticarət siyasətinin əsas prioritetləri təklif olunur, xarici ticarət fəaliyyətinin tənziyə edilmiş yolları göstərilir və Azərbaycanın UTT-ə giriş strategiyasının reallaşması üzrə tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi və strukturu, xarici ticarət strategiyası, gömrük xidməti, tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi

Hazırda Azərbaycan dövlətinin siyasi və iqtisadi qüdrətinin artması, xalqın rifah halının yaxşılaşması, qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, həyata keçirilmiş işlərin, əldə edilmiş nailiyyətlərin əhəmiyyəti baxımından ölkəmizin müasir tarixinə uğurlu bir mərhələ kimi daxil olmuşdur.

Xüsusilə də son dövrlər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında sürətli inkişaf dinamikası müşahidə olunmuşdur. 2004-cü ildə ölkədə ÜDM istehsalı 8,5 milyard manat təşkil edirdisə, 2008-ci ildə bu göstərici 38 milyard manata çatmış, iqtisadiyyatda real artım 2,4 dəfə olmuşdur(1, s.11).

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Respublikamız bir neçə ildir ki, iqtisadi artım tempinə görə dünyada liderdir. Bu müddət ərzində dünya iqtisadiyyatında artım ümumilikdə 25,4% təşkil edib. Bu göstərici ABŞ-da 13,3%, Avropa Birliyi ölkələrində 13,7%, MDB-də 45,4%, Çində 66,5% olduğu halda, Azərbaycan iqtisadiyyatında bu dinamika 2,6 dəfə artımla müşahidə olunmuşdur. Respublikamızda makroiqtisadi göstəricilərin artım templərinin əksəriyyəti faizlə deyil, dəfələrlə qeydə alınmışdır. Adambaşına düşən ÜDM-nin həcmi 2004-cü ildə 1060,3 ABŞ dolları təşkil etmişdirsə, 2008-ci ildə bu göstərici 5403,9 ABŞ dollarına çatmışdır(1, s.10). Bu meyillər beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatlarında da öz real əksini tapmışdır. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarına əsasən, Azərbaycan adambaşına düşən ÜDM-nin həcminə görə 181 ölkə arasında 123-cü sıradan 76-cı sırayadək yüksəlmişdir.

İqtisadi inkişaf dinamikası ölkəmizin ixrac potensialının əhəmiyyətli dərəcədə artması fonunda valyuta ehtiyatlarının həcmninə yüksəlməsinə səbəb olmuş və 2008-ci ilin sonuna Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2004-cü illə müqayisədə 9,8 dəfə artaraq 18,2 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Strateji valyuta ehtiyatlarının 11,2 milyard ABŞ dolları Dövlət Neft Fondunda, 6,1 milyard ABŞ dolları Mərkəzi Bankda, 0,9 milyard ABŞ dolları isə hökumətin depozit hesablarında saxlanılır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 54 milyard 919,7 milyon ABŞ dolları, o cümlədən, idxalın həcmi 7 milyard 163,5 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 47 milyard 756,2 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan Respublikası 140 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 40 milyard 592,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur.

2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2007-ci illə müqayisədə 3,7 dəfə, o cümlədən ixracın həcmi 6,9 dəfə, idxalın həcmi isə 26 faiz artmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının Avropa Birliyi ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 29 milyard ABŞ dolları (52,8 faiz), MDB dövlətləri ilə 4 milyard ABŞ dolları (7,2 faiz), digər dövlətlərlə isə 22 milyard ABŞ dolları (40 faiz) təşkil etmişdir(5).

2008-ci il ərzində Azərbaycan Respublikasının ixracının 40,25 faizi İtaliyanın, 12,59 faizi Amerika Birləşmiş Ştatlarının, 7,55 faizi İsrailin, 5,09 faizi Hindistanın, 4,86 faizi Fransanın, 3,14 faizi İspaniyanın, 2,95 faizi İndoneziyanın, 2,83 faizi Niderlandın, 1,96 faizi Çinin, 1,94 faizi Birləşmiş Krallığın payına düşmüşdür. İdxalının isə 18,83 faizi Rusiyanın, 11,27 faizi Türkiyənin, 8,36 faizi Almanıyanın, 7,92 faizi Ukraynanın, 6,68 faizi Çinin, 5,39 faizi Birləşmiş Krallığın, 3,72 faizi Birləşmiş Ştatların, 3,43 faizi Finlandiyanın, 3,36 faizi Yaponiyanın, 2,79 faizi Qazaxıstanın payına düşmüşdür. Müvafiq dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmi əvvəlki illə müqayisədə 30,3 faiz (356 milyon ABŞ dolları) artmışdır. AR DSK-nın məlumatına görə, 2008-ci ildə ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 18,1 milyard ABŞ dolları (37,81 faiz), özəl sektorun payı 29,5 milyard ABŞ dolları (61,78 faiz), fiziki şəxslərin payı 193,7 milyon ABŞ dolları (0,41 faiz) təşkil etmişdir. İdxal əməliyyatlarında isə dövlət sektorunun payı 1,8 milyard ABŞ dolları (24,73 faiz), özəl sektorun payı 5,0 milyard ABŞ dolları (70,14 faiz), fiziki şəxslərin payı 367 milyon ABŞ dolları (5,13 faiz) olmuşdur.

Dünya bazarı ilə münasibətlərin formalaşmasının müasir mərhələsində Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyasının ən mühüm istiqamətlərindən biri onun ixrac imkanlarının artırılması, ixrac və idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standart və normalara uyğun rəqabətqabiliyyətli məhsullarla xarici bazarlara çıxılmasıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq indiki gündə dünya bazarında rəqabət aparmaq iqtidarında olan məhsullar istehsal etmək imkanlarına malikdir. Bu, neft maşınqayırması, avadanlıq istehsalı, metallurgiya, ərzaq sənayesi kimi sahələrdə, neft yataqlarının kəşfiyyatı, dəniz və avtomobil yükdaşımaları və s. xidmət sahələrində həyata keçirilən çevik və dərin marketinq strategiyası ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, Bakı və Sumqayıtda yerləşən iri neft emalı və kimya sənayesi müəssisələrinin potensial imkanlarından az istifadə edilir. Həmin sahələrin məhsulları da dünya bazarında reallaşdırıla bilər.

Digər tərəfdən, xidmətlər icrasının mühüm istiqamətlərindən biri kimi intellektual məhsul ticarəti (nou-hau, lisenziya, patent, təhsil, injiniring və s. kimi məhsullar ticarəti) çıxış edə bilər. Bu baxımdan Azərbaycanda, təəssüf ki, hələ də istifadə edilməyən böyük potensial mövcuddur.

Beynəlxalq turizm sahəsinin də böyük inkişaf perspektivləri vardır. Sağlamlıq turizmi, istirahət, ovçuluq və s. sahələrdə böyük imkanları, tarixi və mədəni abidələri olan Azərbaycan turist xidmətləri istehsal edən aparıcı dövlətlərdən birinə çevrilə bilər.

Əhəmiyyətli valyuta mədaxili işçi qüvvəsinin ixracatı vasitəsilə də təmin edilə bilər. İxtisaslı və ixtisasız işçi qüvvəsi potensialına malik respublika öz mütəxəssislərini başqa ölkələrə işləməyə göndərməklə də böyük gəlir əldə edə bilər. Bu, həmçinin, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin saxlanılmasına və onun təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanların yaranmasına da təsir göstərirdi.

Müasir mərhələdə ixracın yaranmış olan strukturunun təhlili göstərir ki, onun 85%-nə qədərini xammal və yarımfabrikatlar təşkil edir. İxracatın belə strukturu səmərəli hesab edilə bilməz. Dünya bazarlarında xammal qiymətlərinin qeyri-sabit olması və azalmağa meyilliyini nəzərə alaraq belə vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Əksinə, o özündə xarici ticarət əlaqələrinin qeyri-sabitliyi və ölkənin ticarət balansının pisləşməsi təhlükəsini gizlədir. Buna görə də, əmtəə ixracatı siyasətinin dəyişdirilməsinin, xammal emalının keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, hazır məhsul istehsalı və onun ixracatdakı payının artırılmasının obyektiv zərurəti mövcuddur. Göstərilən problem istehsal strukturunun dəyişdirilməsi, yəni onun müasir hazır məhsul buraxılışı fazasına gətirilməsi əsasında həll edilə bilər. Bütün bunları həm daxili resurslar hesabına, həm də xarici maliyyə və texniki yardımların cəlb edilməsi vasitəsilə həyata keçirmək olar.

Bu səbəbdən, Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm elementlərindən biri, ixracın stimullaşdırılmasına yönələn tədbirlər sistemində təcəssüm olunan ixracyönümlü sahə və müəssisələrə dövlət dəstəyidir. Bir sıra Yeni Sənayeləşdirilmiş Ölkələrin (YSÖ) təcrübəsində ixrac sahələrinin belə yardım siyasətindən istifadə edilmişdir və bu, ölkənin valyuta ehtiyatlarını artırmaq zərurəti ilə əlaqədar idi. Hal-hazırda bu təcrübə Azərbaycan üçün də vacibdir, çünki ölkəyə valyuta mədaxilinin digər alternativləri mövcud deyil.

Xarici bazarlara rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxış etmək iqtidarında olan sahələrə dövlət yardımını göstərməlidir. Bu yardım həm birbaşa (dotasiyalar, güzəştli kreditlər və s.), həm də dolaylı şəkildə (vergi güzəştləri, ixracın sığortalanması, ixrac mükafatlarının verilməsi və s.) həyata keçirilə bilər. Bundan başqa, ixracyönümlü müəssisələrdə kadrların hazırlanma məsrəflərinin ödənilməsinə dövlət öz üzərinə götürə bilər. Lakin bu zaman həm ölkə daxilində, həm də xaricdə fəaliyyət göstərən milli istehsalçıların müdafiəsi barədə qanunun olmaması ilə əlaqədar problem yaranır. Bu onunla izah olunur ki, hələ xarici ticarət sahəsində konkret milli siyasət formalaşmayıb.

Azərbaycan Respublikasının ixracının ümumi həcmində özəl sektorun payının artması müsbət tendensiya kimi qəbul edilə bilər. Bu, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sənaye

və kənd təsərrüfatı istehsalında milli sahibkarlığın artması baxımından qanunauyğun bir prosesdir.

YSÖ-lərinin, xüsusilə də Cənubi Koreyanın təcrübəsində özəl sahibkarlığın xarici bazarlara çıxışının stimullaşdırılması istiqamətində dövlət siyasəti sistemini misal göstərmək olar.

Səmərəli xarici ticarət strategiyasının formalaşması problemləri xarici ticarətin inkişafının sahə problemlərinə nisbətən daha geniş şəkildə keçirilməlidir. Onlar daxili istehsal problemləri, iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik məsələləri ilə sıx əlaqədardılar.

Xarici iqtisadi siyasət vektorunun düzgün seçilməsindən, onun səmərəlilik dərəcəsindən iqtisadiyyatın həm ixrac yönümlü, həm də daxili bazara istiqamətlənən sahələrinin inkişafı asılı olacaq. İxrac potensialının inkişaf məntiqi, əmtəə ixracı və idxalı strukturlarının diversifikasiyası ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi həyatındakı proseslərə toxunur və onlara təsir göstərir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik probleminə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərən bütün bu mühüm məsələlər elmi cəhətdən əsaslandırılmış, inkişafın xarici və daxili amillərini nəzərə alan xarici iqtisadi və xarici ticarət konsepsiyasının yaradılmasını tələb edir.

Bu konsepsiya təkcə milli iqtisadiyyatda gedən proseslərin inkişafını xarici dünya ilə münasibətlər kontekstində nəzərə alınmalıdır. Söhbət inteqrasiya proseslərinin, dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının keyfiyyətə yeni mərhələsinin mahiyyəti və əsas əlamətləri, onlarla yeni Mərkəzi və Şərqi Avropa, həmçinin, postsovet dövlətlərinin bu prosesə qoşulmasıdır.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının digər səciyyəvi xüsusiyyəti dünya iqtisadi inkişafının ən dinamik qüvvəsi və amilinə çevrilmiş TMK-ların rolunun artmasıdır. Eyni zamanda, digər mühüm əlaməti qeyd etmək olar ki, o da keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bazar transformasiyalarının həyata keçirilməsində beynəlxalq maliyyə institutlarının-BVF, Dünya Bankı, AYİB və s. rolunun artmasıdır. Xarici iqtisadi və xarici ticarət strategiyasını yalnız müasir dünya inkişafının qloballaşmasının sadalanan xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla formalaşdırmaq lazımdır.

Beynəlxalq ticarət sistemində fəaliyyətin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyəti xarici iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin artırılması və xarici iqtisadi fəaliyyətinin diversifikasiyasına istiqamətlənmə ilə bağlıdır. Məlumdur ki, xarici ticarəti yalnız liberallaşdırma əsasında inkişaf etdirmək mümkün deyil. Azərbaycana gəldikdə isə, respublikada ixracın intensiv artırılması amilləri tükənmişdir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin ixrac strategiyası modelinin formalaşmasının nəzəri əsaslarına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, tarixi şərtlərin təsiri ilə bu ölkələr ilk əvvəllər ilkin emal məhsulları ixracatına istiqamətlənmişdir. Müvafiq olaraq, ixrac məhsulları tərkibində ikinci planda sahələrin ikincidərəcəli sektorlarının məhsulları, yəni sənayenin emaledici və təkrar emaledici sahələrinin məhsulları durur. İxracın belə strukturu aşağı və orta iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr üçün səciyyəvidir. Məsələn, İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrin (İEOÖ) ixracatdan əldə etdikləri gəlirin 70%-i ilkin məhsul ixracatının payına düşür.

Ölkələrin ilkin emal məhsulları ixracına istiqamətlənməsinin səmərəsizliyi bu məhsulun ixracının genişləndirilməsi yolunda bir çox maneələrin olması ilə bağlıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ilkin xammal tələbi aşağı elastikliyə malikdir. İEOÖ-lərdə əhəlinin təbii artım göstəricisi aşağıdır və bu səbəbdən məcmu tələbin onun bazasının mütləq genişlənməsi hesabına artımı baş vermir.

Ənənəvi olaraq xammal və tamamlanmamış məhsul növləri ixrac edən ölkələrin artan təklifi dünya bazarlarında həmin məhsullara tələbin praktiki olaraq az dəyişən tələbi ilə qarşılaşır.

İEOÖ-lərin və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin məhsullarına tələbin az olması onların texnoloji cəhətdən geriliyi ilə də əlaqədardır. Sənayecə inkişaf etmiş bəzi ölkələr resursqoruyucu və elmtutumlu texnologiyaları sənaye istehsalına tətbiq edir və təbii məhsulların bir çox növlərinin sintetik əvəzləyicilərindən istifadə edir (3, s.110).

İxrac üçün nəzərdə tutulmuş məhsul istehsalında tamamlanmamış istehsal tsiklinə malik ölkələrə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr və inteqrasiya birliklərinin bir çox hallarda tətbiq etdikləri proteksionist tədbirlər də zərər vurur. Belə proteksionizmə Aİ ölkələrinin bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ticarət partnyorlarına qarşı tətbiq etdikləri məhdudlaşdırıcı tədbirləri misal göstərmək olar. Göstərilən fakt və şərtləri nəzərə alaraq bir çox İEOÖ-lərdə, həmçinin, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə ilkin məhsul ixracının genişləndirilməsi imkanlarının təhlili onların məhdud olmasını göstərir.

İlkin məhsul ixracına istiqamətlənmə ölkə üçün müəyyən təhlükə daşıyır. Əgər dövlət birtərəfli iqtisadiyyata malikdirsə, əsasən ilkin məhsul ixracı hesabına gəlir əldə edirsə və eyni zamanda liberallaşdırma siyasəti aparırsa, bu zaman idxalla rəqabət aparmaq iqtidarında olmayan itirəcək. Buna görə də, belə ölkə dünya bazarından asılı vəziyyətə düşür (4, s.57). Bu, iqtisadiyyatı ilkin məhsul ixracına əsaslanan keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan üçün də təhlükə daşıyır.

Emaledici və təkrar emaledici sənaye sahələrinin ixracı hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına nisbətən daha perspektivdir. Bu planda klassik misal kimi “Asiya pələnglərinin” – Cənubi Koreya, Sinqapur, Honq-Konq və Tayvanın uğurunu göstərmək olar. Bu strategiyanın qarşılaşdığı əsas maneə inkişaf etmiş ölkələrin proteksionizmidir. Bunun səbəbi isə əməktutumlu sahələrdə İEOÖ-lərin məhsullarının nisbətən ucuz xammal və əmək resurslarına malik İEOÖ-lərin rəqabətinə tab gətirməməsidir.

Sənaye sahələrinin ixraca istiqamətlənməsindən yaranacaq efefkti obyektiv qiymətləndirmək lazımdır. Bu sahələrin inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkə üçün həmişə əlverişlidir. Əgər bu sahələr xarici bazarda urur qazana bilməsə də, ölkənin özü həmin sahə məhsulları ilə təmin edilmiş olacaq və onların idxalına ehtiyac qalmayacaq, ixracyönümlü strategiyanın bu hissəsi idxal əvəzedici strategiya ilə oxşarlığa malikdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ixracyönümlü model Azərbaycan Respublikasının əsas strategiyası olsa da, formalaşma mərhələsindədir və yalnız 2005-ci ildən sonra müsbət nəticə verməyə başlamışdır. Buna görə də, bu mərhələdə sənayenin inkişafını dəstəkləmək üçün müdafiə mexanizmlərindən istifadə etmək lazımdır. Xarici mübadilə sahəsində isə idxaləvəzləyici strategiyanın tətbiqi daha səmərəli olardı. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, ixrac birtərəfli səciyyə daşımamalıdır. İxracdan əldə olunan gəlirləri sənayenin perspektiv sahələrinə yönəltmək məqsədəuyğun olardı. Beləliklə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın iqtisadi inkişafında, xüsusilə də iqtisadi tənəzzül keçirilən sahələrin inkişafı və dirçəldilməsində müəyyən(selektiv) proteksionizm olmalıdır.

İqtisadiyyatın, ixrac-idxal axınlarının optimallaşdırılması və diversifikasiyasının yönələn bu növ struktur transformasiyası həm xarici, həm də daxili iqtisadi siyasətin müəyyən korreksiyasını tələb edir. O, bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasını, digər tərəfdən isə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və müstəqilliyini təmin etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin və onun tərkib hissəsi olan ixrac potensialının inkişafının mühüm amillərindən biri xidmətlər ticarətidir. Beynəlxalq xidmətlər ticarəti istehsal və istehlakın ayrılığından, keyfiyyətlərin qeyri-bircinsliyi və dəyişkənliyindən, xidmətlərin saxlanma imkanlarının olmamasından və s. ibarət olan özünəməxsus spesifikasiyaya malikdir. Əmtəələrlə əməliyyatlardan fərqli olaraq xidmət ticarəti üzərində gömrük nəzarətini həyata keçirmək olmur. Beynəlxalq mübadilə obyektləri kimi xidmətlər daha çox elm və kapital tutumlu olmaqla sənaye səciyyəsi alır.

ETT-nin iqtisadi həyatın bütün sahələrinə müdaxilə etdiyi və onların əlaqələndirdiyi müasir dövrdə xidmətlər əşyavi hal ala bilər (kompüter proqramları, video və kinolentlər, müxtəlif sənədləşmə və s.). Buna görə də, bir çox xidmət növləri beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə bu və ya digər dərəcədə cəlb edilə bilər.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində və ticarət balansında xidmətlər ticarəti hələ ki, mühüm yer tutmur. Belə vəziyyətin əsas səbəbi milli ixracatçıların təklif etdikləri xidmətlərin nisbətən az sayı və xarici bazarlarda xidmətlərin aşarı rəqabətqabiliyyətinin olması ilə bağlıdır.

Beynəlxalq xidmətlər ticarətində Azərbaycan üçün maneə törədən əsas səbəblər dünya standartlarına cavab verməyən rabitə kommunikasiya sistemi, mehmanxana təsərrüfatı, nəqliyyat (dəniz və dəmiryolu), maliyyə xidmətləri bazarı, kifayət qədər inkişaf etməmiş turizm sənayesi ilə bağlıdır. Mövcud şəraitdə xidmətlər satışında qeyri-rezidentlər tərəfindən fəallıq nəticəsində, Azərbaycanın xarici ticarət balansında bir neçə illər ərzində mənfi saldo ilə müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, xidmətlər idxalının miqyası və dinamikası konsorsiumların həyata keçirdikləri neft layihələrinin təsiri altında formalaşırdı. Mənfi saldonun yaranmasının əsas səbəbi xidmətlər idxalının ümumi strukturunda neft sahəsinin xüsusi çəkisinin 38-40% olması idi.

İxrac və idxal edilən xidmətlərin strukturu 2 növ xidmətin dominantlığı ilə səciyyələnir: turizm və nəqliyyat. Beynəlxalq xidmətlər balansının ümumi dövriyyəsində nəqliyyat və turizmin orta xüsusi çəkisi son 4 ildə 28,7% və 32,7% təşkil edirdi. Xaricdən Azərbaycana gələn qeyri-rezidentlərin artan miqdarı iqtisadi maraqlar mərkəzi kimi respublikamızın rolunun artmasına dəlalət verir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının rəqabətqabiliyyətli ixrac potensialının inkişafı və idxal strukturunun diversifikasiyası tərəfdən milli ixracat məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması üçün əlverişli imkanların təmin edilməsini, digər tərəfdən isə xarici rəqabətin dağıdıcı təsirindən milli iqtisadiyyatın müdafiəsinin rəşional səviyyəsini nəzərdə tutur.

Ölkənin iqtisadi inkişafında xarici ticarətin rolunun artması onun səmərəli inkişaf proqramlarının hazırlanmasını əsaslandırır. Xarici ticarətin aydın və düşünülmüş inkişaf proqramının olması milli iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının ticarət sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirən və həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı 2001-ci ildə iqtisadiyyat sahəsində mövcud olan bir neçə dövlət qurumlarının birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda, nazirlik ticarət sahəsinin dövlət tənzimlənməsini, bu sahənin vəziyyətinin öyrənilməsini və inkişafının proqnozlaşdırılmasını həyata keçirir. Bununla yanaşı, Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük tənzimlənməsi, Maliyyə Nazirliyi isə maliyyə siyasətini müəyyən edir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin əsas məqsədləri kimi – xarici ticarətin liberallaşdırılmasını, mövcud qanunvericiliyin inkişafı və təkmilləşdirilməsi, xarici ticarətdə qarşılıqlılıq və həmin prinsipin formalaşan müqavilə-hüquq bazasında əks olunması,

ticarət fəaliyyətinin müasir tələblərə cavab verən infrastrukturunun formalaşdırılmasını qeyd etmək olar.

İqtisadiyyatın açıqlığını öz xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi elan edən Azərbaycan xarici iqtisadi siyasətin ixrac sahələrinin və əmtəə ixracının hərtərəfli inkişafına istiqamətlənməsi çərçivəsində yaranan bir sıra problemlərlə üzləşir. Digər tərəfdən, zəruri malların, xüsusilə də investisiyaların rəşional idxalının təşkili bu proseslərin müasir xarici iqtisadi münasibətlərdə tətbiq olunan sivil hüquqi normalarla tənzimlənməsi sahəsində böyük həcmli işlərin görülməsini tələb edir.

1995-ci ildən Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Belə ki, “Gömrük Məcəlləsi”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”, “Veterinar təbabəti haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında”, “Dövlət satınalmaları haqqında” qanunlar, “Sahibkarlığın inkişafı və dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında”, “Alkoqollu içkilərin, etil spirtinin və tütün məmulatlarının istehsalının, idxalının və satışının tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları qəbul olunmuşdur.

Normativ hüquqi bazanın mövcudluğu ilə yanaşı, hazırki dövrdə bu bazanın yenilənməsi, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin həcmünün günü-gündən artması və lazımi stimullaşdırıcı faktorların, həmçinin, daxili bazarın qorunması, yeni bazarların araşdırılması və Azərbaycan məhsullarının dünya bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması kimi məsələlərin həlli üçün müasir tələblərə cavab verən yeni qanunların qəbul olunması və mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zərurəti vardır.

Azərbaycana idxal zamanı prosedurların sadələşdirilməsi istiqamətində zəruri işlər görülmüşdür. Qanunvericiliklə idxal və ixrac zamanı subyektlərin hərəkətlərinin rəsmiləşdirilməsi qaydaları dəqiq müəyyən olunmuşdur. İdxal zamanı rezidentlər tərəfindən tələb olunan sənədlərin siyahısı qanunvericilikdə sadalanaraq (müqavilə, invoys, yol-nəqliyyat sənədləri, malın mənşə ölkəsini müəyyənləşdirən sənədi, keyfiyyət sertifikatı və s.) artıq süründürməçiliyin qarşısını almışdır.

Azərbaycana gətirilən mallara gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün gömrük yığıcı gömrük qiymətinin 0,15% miqdarında müəyyən olunmuşdur. Tranzit yükləri üçün, 30 ABŞ dolları, hər əlavə Yüklə Deklarasiyası üçün isə 10 ABŞ məblərində rüsum tutulur. Yüklə maşınlarının qeydiyyatı üçün 10 dollar, digər vasitələr üçün 15 ABŞ dolları məblərində ödəniş olunur. Eyni zamanda, humanitar yardım kimi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən gətirilən mallara idxal rüsumu tətbiq olunmur.

Beynəlxalq təcrübədə uyğunlaşdırılaraq Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumları aşarıdakı dərəcədə tətbiq olunur: təyinatı üzrə azad olunması; sıfırdərəcəli gömrük rüsumu; 15% rüsum; 10% rüsum; 5% rüsum; 3% rüsum; 0,5% rüsum. Bəzi mallara 6 aydan çox olmayaraq mövsüm rüsumları tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının qorunması üçün xüsusi, antidenpinq, kompensasiya rüsumları tətbiq oluna bilər. Etil spirti, alkoqollu içkilərə (pivədən başqa), tütün məmulatlarına kvotalar müəyyən olunmuşdur.

Metallurgiya müəssisələrimizin xammal bazasının gücləndirilməsi və onların səmərəli inkişafına nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 aprel 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə qara və əlvan metal qırıntılarının və tullantılarının ixracı müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır. ƏDV Azərbaycanda azaldılaraq 18% səviyyəsində müəyyən olunmuşdur.

Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini də ÜTT ilə əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi, nəticədə isə bu təşkilata üzv olmaq təşkil edir.

ÜTT-yə üzvlük Azərbaycana bir sıra məqsədlərə nail olmağa imkan verərdi. Birinci növbədə, söhbət Azərbaycan mallarının xarici bazarlara çıxarılmasına imkan verəcək daha yaxşı və qeyri-diskriminativ ticarət şəraitinin yaranmasından gedir. İkincisi, ÜTT-də üzvlük ölkənin ixrac imkanlarının inkişafına, ixrac strukturunun optimallaşdırılmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, ÜTT-nin hüquq və normaları əsasında milli istehsalçıların rəqabətə açıq iqtisadiyyat şəraitində kifayət qədər qorunması təmin edilir.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlükdən əldə edəcəyi əsas səmərə Azərbaycan mallarına “ən əlverişli” rejimin və azərbaycanlı sahibkarların ixrac və idxal etdiyi mallar üçün ÜTT-nin bütün üzvlərinin ticarət imkanında milli rejimin verilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT üzv ölkələrin payına dünya ticarət dövriyyəsinin 90%-dən çoxu düşür.

ÜTT-də üzvlük xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə unifikasiya edilmiş hüquq və informasiya məkanına daxil olmağa imkan verəcək, təşkilatın prinsip və normalarına müvafiq olaraq digər dövlətlərdə beynəlxalq hüquq müdafiəsini təmin edəcəkdir. Bütün bunlar isə Azərbaycan iqtisadiyyatının tədricən dünya təsərrüfat sisteminə daxil olmasına, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına, əksər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı səmərəli xarici ticarət münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycanın ÜTT-yə qəbul olunması üçün lazım olan ilkin şəraitin yaradılmasına faktiki olaraq 1997-ci ilin iyulundan başlanılıb. ÜTT üzvlüyünə qəbul proseduru ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan mürəkkəb və çox etaplı üzvlüyə qəbul olunma prosesindədir. Bu proses ÜTT üzv-ölkələri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli danışıqların keçirilməsini nəzərdə tutur.

ÜTT-yə qəbul olunmağa hazırlıq prosesində respublikamızın qarşısında duran əsas çətinliklərdən biri mövcud qanunvericilik, institut və siyasətdə dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, yəni yeni qanunların qəbulu, yeni institutların yaradılması, bu təşkilatın qayda və tələblərinə riayət etməyə imkan verəcək yeni siyasi yanaşmaların hazırlanmasıdır(2, s.241-242).

Xarici ticarətin liberallaşdırılması, milli iqtisadiyyatın müdafiə olunması amili kimi çıxış edir. Odur ki, xarici siyasətdə proteksionist və liberal istiqamətlərin müqayisə edilməsinə ehtiyac vardır. Xüsusilə də bu halda dünya təcrübəsindən faydalanmaq lazımdır. Belə ki, müasir dünyada hez bir ölkə mütləq azad ticarətlə məşğul olmur. İstənilən dövlət üçün qəbul olunmuş xarici ticarət siyasətinin milli modeli işlənilib hazırlanmışdır. Təbii ki, Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti milli iqtisadiyyatın genişlənməsi və inkişafı, iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi vasitələrindən biri kimi çıxış etməlidir. Milli iqtisadiyyatın müdafiəsi üçün idxal rüsumları və müdafiənin səmərəli formalarından istifadə etmək lazımdır.

Bundan başqa, ölkənin sənaye siyasəti konsepsiyasına və xarici ticarət siyasəti prinsiplərinə əsaslanmaqla Azərbaycanın ixrac strategiyası konsepsiyasını işləyib hazırlamağı məqsədəuyğun hesab edirik. Azərbaycanın müasir xarici ticarətinin əmtəə strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək lazımdır. Prioritet ixrac müəssisələrini ayrılmalı, oxşar məhsulların idxalına isə yüksək tarif dərəcələri tətbiq olunmalıdır.

İxrac-idxal əmtəələrinin struktur təhlilinə görə ki, Azərbaycan əsasən xammal ixracatçısı sayılır. İxracın strukturunda xammal və materialların payı 50-60%-ə qədər, qida məhsullarının, alkoqollu içkilərin və kimya sənayesi məhsullarının payı 25-30%-ə qədər təşkil edir. Azərbaycan əsasən, xam neft, kənd təsərrüfatı və mineral məhsullar ixrac edir. Yalnız bu əmtəə qrupunun ixracına əsaslanmaq arzuolunmazdır. Ona görə də, ixracın məhz bu istiqamət üzrə genişləndirilməsinin heç bir perspektivi yoxdur. Ölkə dünya ticarət bazarının xeyli hissəsinə malik olmaya bilər, lakin o, ixracın vasitəsilə idxalın böyük hissəsini örtə bilər.

Dünya bazarının tələbi yaxın gələcəkdə tamamilə mümkündür ki, Azərbaycanın ixracının mövcud istiqamətlərinin inkişafını məhdudlaşdırıla bilər. Odur ki, xarici ticarət siyasətinin tənzimləyici mexanizmi iqtisadiyyatın sənayeləşdirilməsinə kömək etməlidir, bununla da ölkə dünya ixrac bazarında tam səviyyədə iştirak edə bilsin. Mal yubanmalarının çevik sisteminin formalaşması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vergi siyasəti o məhsulun istehsalını stimullaşdırmalıdır ki, həmin məhsuldan daha böyük miqdarda dünya bazarına çıxarılsın. Gələcəkdə prioritet istiqamətlər müəyyən edildikdən sonra yüksək ticarət məhdudiyyətlərini ləğv etmək lazımdır.

Yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsini nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalın inkişafı və ixrac arzuolunan strukturunun formalaşması yalnız bazarın köməyi ilə əldə edilmir. Müsbət nəticələrə yalnız dövlətin ardıcıl və səriştəli tədbirlərin aparılması ilə nail olmaq mümkündür.

Ölkədə bütün sahələrin fəaliyyəti xarici bazara uğurlu çıxışa yönəldilməlidir. Xarici ticarət siyasətində ticarət maneələrinin məqsədyönlü istifadəsi yolu ilə ixrac təmayülünü seçmək və idxal əvəzetməsinin strateji istiqamətlərinin balanslaşdırılması zəruridir. Vergitutmaların aşağı salınması və ya ləğvi yolu ilə ixrac stimullaşdırılmalıdır. Daxili(mill) bazar yalnız keyfiyyətsiz deyil, həm də istehsalı müvafiq şəraitlərdə Azərbaycanda tamamilə mümkün olan yüksək keyfiyyətli məhsulların-şərabın, alkoqolsuz içkilərin və s. rəqabətindən müdafiə olunmalıdır. Bu zaman yüksək ticarət maneələri xarici iqtisadi fəaliyyətdə partnyorların itkilərinin səbəbi olmalıdır.

Bəzi metodlarından milli istehsalın müdafiəsi məqsədilə istifadə etmək mümkün olsa da ÜTT-yə üzvlük müstəqil proteksionist xarici ticarət siyasətinin aparılması imkanlarını məhdudlaşdırır.

ÜTT miqdar metodları ilə qeyri-tarif məhdudiyyətlərini, kvotalaşdırmanın və lisenziyalaşdırmanın istifadəsini qadaran edir. Ona görə də, ön planda xarici ticarət siyasətinin "gizli" metodları, məsələn, texniki maneələr, sanitariya və fitosanitar tədbirlər çıxış etməlidir. İxracın stimullaşdırılmasını dövlət digər tədbirlər, o cümlədən xarici ticarət siyasətinin qeyri-tarif metodlarına aid olan maliyyə rıçaqları vasitəsilə həyata keçirə bilər.

ÜTT-nin gələcəkdə üzvi olmaqla Azərbaycan digər ÜTT üzvləri ilə müqayisədə "ticarətə üstün köməklik rejiminə" malik olmalıdır. Elə bir təminat olmalıdır ki, xarici ticarətdə ölkəyə münasibətdə hər hansı formada diskriminasiya şəraiti yaranmasın(miqdar məhdudiyyətləri, son dərəcə yüksək tariflər, antidempinq prosedurlar və s.). Vahid dünya bazarına inteqrasiya prosesində Azərbaycan ÜTT tərəfindən keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün müəyyən edilmiş adaptasiya dövründən(nə vaxt ki, ölkə daxili bazarın tarif müdafiəsinin nisbətən sərt siyasətinin və yerli istehsalın həvəsləndirilməsinə digər yardım tədbirlərini həyata keçirmək hüququna malikdir) maksimum istifadə etməlidir.

Nəticə

Ölkənin xarici ticarətinin dövlət tənzimlənməsinin aparıcı orqanı kimi gömrük xidmətinin rolu xeyli artırılmalıdır:

- gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının müdafiəsi nəzərə alınmaqla onun xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizminə uyğun şəkildə gətirilməsi vacibdir;
- respublika büdcəsinə vergilərin ayrılması texnologiyasının tətbiq edilməsi və gömrük, bank-valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi zəruridir;
- gömrük xidməti tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsinin köməyiylə yerli sahibkarların və ölkənin daxili bazarının müdafiəsini təmin etməlidir;

- gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirməli və gömrük tariflərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və əmtələrin təsnifatına nail olunmalıdır;
- Azərbaycan bazarı keyfiyyətsiz əmtələrdən müdafiə olunmalı və gömrük laboratoriyalarının nəzarətədiçi rolu fəallaşdırılmalıdır. İdxal əmtələrinin sertifikatlaşdırılması sistemi təkmilləşdirilməlidir; gömrük qanunvericiliyinin stabilləşdirilməsi, gömrük rəsmiləşdirilməsinin sürəti və sadəliyi əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını və xarici investisiyaların cəlb olunmasını, o cümlədən, emal gömrük rejiminin geniş tətbiqini təmin etməlidir ki, bu da beynəlxalq istehsal kooperasiyası, uzunmüddətli kontraktlar və müqavilənin rəsmiləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır;
- yerdəyişməsi Azərbaycanın gömrük sərhədində nəzərdə tutulan əmtələrin gömrük rəsmiləşdirilməsi proseslərinin səmərələşdirilməsi, habelə gömrüyün rəsmiləşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı zəruridir;
- yük-gömrük bəyannaməsinin təqdim olunması elektron-hesablama texnikasından maksimum istifadə ilə müşayiət olunmalıdır;
- Azərbaycanın gömrük orqanlarının əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, gömrük xidmətinin nüfuzunun yüksəldilməsi tədbirlərinin reallaşdırılması, eləcə də gömrük orqanları işçilərinin sosial müdafiəsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır;
- yükləri müxtəlif rejimlər üzrə hərəkət edən gömrük-buraxılış məntəqələrində nəzarətin gücləndirilməsi lazımdır;
- gömrük infrastrukturunun yaradılması onun tərəfindən ölkənin iqtisadi sərhəddçilərinin funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

Xarici ticarət siyasətində ixraca yönüm problemi, idxalı əvəzləndirilməsinin balanslaşdırılması ixracın stimullaşdırılması və idxalın səmərəli vergitutmaya cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir. İxracın genişləndirilməsi və tənzimlənməsi ölkə iqtisadiyyatının canlanması üçün real hərəkətverici qüvvəyə çevrilməlidir.

İdxalın əvəz olunması strateji inkişafında(xarici siyasətində) gömrük maneələri başlıca rol oynayır. Gənc sənaye sahələrinin inkişafının dəstəklənməsində tariflərin düzgün müəyyən olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan əmtəənin dəyərinin gömrük qiymətləndirilməsi, əmtəə və nəqliyyatın gömrük sərhəddinə yerləşdirilməsi üzrə dünya təcrübəsinin nailiyyətləri nəzərə alınmalı və ona əksər dövlətlər tərəfindən qəbul edilən və istifadə olunan gömrük qiymətləndirilməsi prinsiplərini daxil etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2009.
2. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешне-экономического развития. Киев: « Экспресс - об-ява», 2000.
3. Долбня Е.А. Эффективное развитие внешнеэкономических связей-императив развития и модернизации экономики России // Материалы I Международной научно-практической конференции «Переводное научные разработки-2006», Днепропетровск: Наука и образование, 2006, С. 110-112.
4. Мухамедьяновна А.Ф. Свобода торговли и проекционизм // Опыт и проблемы социально-экономических преобразований в условиях трансформации общества: регион, город, предприятие: Сб. материалов III Междунар. науч-практ. конф.

Пенза, 2005. С. 56-58.

5. <http://www.azstat.org>. – Azərbaycan Dövlət Statistika Orqanının rəsmi web ünvanı.
6. <http://www.economy.gov.az>. – AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi web ünvanı.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ МИРОВОГО КРИЗИСА

к.э.н., доц. Зенфира НОВРУЗОВА *

АННОТАЦИЯ

Продовольственная безопасность является составной частью обеспечения экономической безопасности. Нашей целью является исследование на основе выявления конкурентных преимуществ, исследования потенциальных возможностей развития сельского хозяйства разработка мер по обеспечению продовольственной безопасности Азербайджана. Определение степени обеспеченности продовольствием населения Азербайджана имеет важное практическое значение, которое позволит более четко ориентироваться в сущности и структуре экономических национальных интересов, и в соответствии с этим выработать экономическую политику и стратегию, а также в каждый данный период времени более четко выявлять "слабое звено" в структуре экономической безопасности и выработать соответствующую реакцию для укрепления этого звена. Выявление продовольственной зависимости национального производства от импорта продовольственных товаров особенно важно на современном этапе развития национальной экономики в условиях мирового финансового кризиса, это послужило основой для разработки конкретных мер по совершенствованию таможенной политики, реализация которых способствует повышению конкурентоспособности Азербайджана.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, обеспеченность населения продовольствием, меры по защите национального продуктового рынка.

Введение

Исходя из национальных интересов, вне зависимости от достигнутого к данному моменту уровню экономического развития и социально-этнического состава населения, правительства ищут пути снижения нежелательных явлений в перспективном развитии национального хозяйства в условиях глобального финансового кризиса. Это приобрело смысл обеспечения защиты от негативных для жизнедеятельности страны явлений и процессов, обобщаемых понятием национальной экономической безопасности. Сущность экономической безопасности можно определить как состояние экономики и институтов власти, при котором обеспечивается гарантированная защита Национальных интересов, социально направленное развитие страны в целом, достаточный оборонный потенциал даже при наиболее неблагоприятных условиях развития внутренних и внешних процессов. Механизм обеспечения экономической безопасности страны включает в себя следующие элементы: мониторинг экономики и общества; выработку пороговых, предельно допустимых значений социально-экономических показателей; деятельность

* Кафедры Цена АГЭУ

государства по выявлению внутренних и внешних угроз безопасности экономики; создание материальных запасов производственного и непроизводственного назначения, которые могут быть использованы в экстремальных случаях. Состояние экономической безопасности оценивается объективной системой параметров, критериев и индикаторов, определяющих пороговые значения функционирования экономической системы. Продовольственная безопасность - составная и важнейшая часть национальной экономической безопасности, ибо обеспечивает устойчивое производство основных продуктов питания и их доступность населению. Обеспечение продовольственной безопасности способствует повышению конкурентоспособности сельского хозяйства государства.

Продовольственная безопасность как составная часть национальной экономической безопасности

Под продовольственной безопасностью понимается такое состояние экономики, в котором население обеспечено соответствующими ресурсами, потенциалом и гарантиями и без уменьшения государственного продовольственного резерва независимо от внешних и внутренних условий удовлетворяются его потребности в продуктах питания в соответствии с физиологическими нормами. С учетом международных подходов к проблеме, продовольственная безопасность — это гарантированное обеспечение населения продуктами питания в достаточном объеме по доступным ценам и приемлемого качества, в первую очередь за счет самообеспечения и при условии сохранения окружающей среды и социально-экономического развития сельских территорий. То есть, четко выделяются три составляющие продовольственной безопасности - продовольственная, экологическая и социальная. Продовольственная безопасность является комплексным понятием, заключающим в себе как минимум два смысла: первый связан с чисто экономическим процессом «продовольственного обеспечения»; второй вызван важностью продовольственного обеспечения для поддержания национальной безопасности в ее внутреннем и внешнем проявлениях. Признаками состояния продовольственной безопасности в развитом в аграрном отношении государстве являются: обеспечение жизненно важных продуктов питания с опорой на местное сельскохозяйственное производство и другие отрасли АПК; производство жизненно важных продуктов в объеме, ассортименте и качестве, которое позволит обеспечить доступ к ним всех граждан страны для максимального удовлетворения их необходимых и полезных потребностей; развитие производства без нарушения экологического равновесия и одновременным решением социальных проблем села; активное участие страны во внешнеторговой деятельности с ориентацией на положительное сальдо платежного баланса. Как и национальная, продовольственная безопасность имеет многоаспектный характер. Обеспечение населения продовольствием осуществляется путем: 1) развития внутреннего производства с использованием таких факторов интенсификации, как мелиорация, химизация, механизация, биотехнология, интеграция и кооперация, комплексная переработка сырья для сокращения его потерь и др.; 2) квотируемого импорта готовой продукции, что позволяет поддержать отечественных производителей; 3) комбинированным. Наряду с общими, в каждой стране возникают свои аспекты решения продовольственной проблемы, связанные: с дифференциацией различных групп населения по возможностям и потребностям; с обеспечением доступа к продовольствию за счет реальной заработной платы, социальной помощи продуктами наборами и другими пу-

тями; с гарантией качества продуктов питания; с обеспечением региональных резервов; с взвешенной политикой ценнообразования.

Аграрные реформы, способствующие обеспечению продовольственной безопасности Азербайджана

В Азербайджане проводится определенная работа в сфере продовольственной безопасности. Происходящие события, наблюдаемые в последние годы, а именно резкое повышение цен на энергоносители, негативные изменения на мировом финансовом рынке, приводимые к мировому кризису, увеличение численности населения, приводимое к увеличению спроса на продукты питания, глобальные климатические изменения, дефицит водных ресурсов и другие причины дают основание об озабоченности продовольственного обеспечения населения. Поэтому Правительство Азербайджана принимает государственные меры долгосрочного характера по обеспечению развития сельского хозяйства. Республика находится на стадии интегрирования в мировое сообщество, одним из условий которого является обеспечение стабильного развития национального производства и прежде всего развития отраслей сельского хозяйства. Президент, исполнительные власти Республики создают все необходимые условия для обеспечения населения продуктами питания отечественного производства. 25 августа 2008 года в целях стимулирования увеличения производства продукции сельского хозяйства и стабильного обеспечения населения продовольствием за счет отечественного производства, Президент Азербайджана утвердил «Государственную Программу о надежном обеспечении населения продуктами питания на 2008-2015 годы». Президентом были утверждены «Государственная Программа по экономическому развитию и сокращению бедности в Азербайджане» (2003 - 2005 гг.), «Государственная программа по развитию малого и среднего предпринимательства» (2002-2005гг.), «Государственная Программа по социально-экономическому развитию регионов Азербайджана» (2004-2008 гг.), сопутствующие этим программам распоряжения и указания Президента о финансовой и технической поддержке фермерских хозяйств. Вместе с тем, в настоящее время производство отраслей сельского хозяйства Азербайджана не удовлетворяет растущим потребностям населения в продуктах питания. Задача научных исследований - изыскание внутренних потенциальных возможностей Азербайджана для роста производства сельскохозяйственной продукции и разработка основных направлений и мер по обеспечению реализации Государственной программы по продовольственной безопасности особенно актуальна в переходный период развития аграрного сектора. Ретроспективный анализ производства в сельском хозяйстве нам позволяет сделать вывод, что в 2003 - 2007 годах в аграрной сфере реальный среднегодовой рост продукции обеспечивался на уровне 4,5%. В результате проведенных реформ, в свете развития агропромышленного комплекса и улучшения продовольственного обеспечения в республике создана законодательная база, соответствующая принципам развития рыночной экономики. В результате ликвидированных совхозов, колхозов, приватизации земли и государственных предприятий было зарегистрировано на январь 2007 года 2518 хозяйств, из них 2456 хозяйств индивидуальных предпринимателей, остальные относятся к государственным сельскохозяйственным кооперативам (в том числе 2 колхоза), так из общего числа сельскохозяйственных предприятий частный сектор составляет 98%, в результате в настоящее время функционируют в форме физических лиц 843,2 тыс. крестьянских семей. Президент и Правительство Республики создают необходимые условия для разви-

тия предпринимательства в сельском хозяйстве, так, начиная с 1999 года производители продукции сельского хозяйства, за исключением налога на землю, полностью освобождены от других видов налога, в результате экономических реформ образовавшиеся у сельскохозяйственных предприятий долги перед государством были упразднены. Со стороны таких международных организаций как Международный Банк, Ассоциация Международного развития, Международный Фонд развития сельского хозяйства, Агентство Международного Развития США, Общество Технического Сотрудничества Германии, Международная Программа Развития ООН, Организация по продовольствию и сельскому хозяйству при ООН и других организаций финансовая и техническая поддержка в размере 158 млн. долларов способствовала ускоренному проведению необходимых аграрных реформ в сельском хозяйстве Азербайджана. С целью создания материально-технической базы для развития сельского хозяйства по инициативе государства было создано Открытое Акционерное Общество «Агролизинг», которое обеспечивает фермерские хозяйства необходимой сельскохозяйственной механизацией. С 2008 года фермерским хозяйствам были установлены скидки к ценам в размере 50% на энергоресурсы и минеральные удобрения, выданы субсидии на покупку посевного материала. Поддержка Президента и Правительства Республики, международных организаций может обеспечить положительную динамику отечественного производства, которая решила бы проблему продовольственной безопасности в республике и укрепила конкурентоспособность сельского хозяйства.

Обеспеченность населения Азербайджана основными видами сельскохозяйственной продукции.

Уровень продовольственной безопасности определяется удельным весом внутреннего (национального) производства в общем объеме удовлетворения спроса. Если удельный вес продукции внутреннего производства не превышает 70% общего объема спроса на определенный вид продукции, то это уже можно считать критической ситуацией с точки зрения продовольственной безопасности.

Из таблицы 1 следует, что республика по обеспечению продукции растениеводства в критической ситуации находится по производству сахарной свеклы, по продукции животноводства – по производству молока, мяса. Обеспеченность в сахаре за счет производства национального производства сахарной свеклы составляет 68,3%, причем значительная часть сахарной свеклы вывозится из республики и завозится в виде сахара и сахарного песка. В этом случае целесообразнее введение таможенных пошлин на вывоз сахарной свеклы, а на сахар - введение квоты на ввоз так, чтобы уравновесить спрос на рынке. В отношении ситуация в республике с отечественным производством пшеницы, если в 2007 году обеспеченность составляла 94,2%, то в 2008 году составила 119,9%, поэтому, по – нашему мнению, ввоз пшеницы можно было бы квотировать до уровня минимального уровня запаса пшеницы в республике и увеличить таможенные тарифы на готовые хлебобулочные изделия. Республика полностью обеспечивает себя производством картофеля, овощей и бахчевых культур, поэтому, необходимо пересмотреть ныне действующий таможенный тариф на ввоз этих видов культур в сторону увеличения, и стимулировать отечественных фермеров на экспорт данных культур. Увеличение производства овощей и бахчевых продуктов может стимулировать увеличение таможенного тарифа на ввоз в республику этой продукции выше ныне действующей ставки 15% таможенного тарифа, а также ограничение ввоза установлением квоты на перера-

ботанную продукцию в виде консервов из овощей до тех пор, пока отечественное производство не увеличит объем производства и будет конкурентоспособным. Эти меры будут способствовать также увеличению экспорта овощей и бахчевой продукции.

В связи с этим, целесообразно создание в республике фонда развития отраслей сельского хозяйства, одним из источников которого может быть реализация гибкой таможенной политики государства.

Повышение уровня таможенных тарифов на некоторые виды с/х продукции может служить основой создания фонда, средства которого могут быть направлены на создание необходимой материально-технической базы производства и переработки продукции сельского хозяйства. Осуществленный анализ производства продукции отраслей сельского хозяйства позволяет констатировать, что имеющиеся на сегодня темпы роста производства по некоторым видам продукции сельского хозяйства опережают темпы роста потребления по этим видам продукции, поэтому имеется угроза обеспечения продовольственной безопасности и конкурентоспособности сельского хозяйства Азербайджана в ближайшем будущем.

Таблица 1

Обеспеченность Азербайджана основными видами сельскохозяйственной продукцией в 2007-2008 годы (тыс. тонн)

Виды с/х продукции	Произведено	Потреблено	% обеспеченности
Пшеница: 2007	1331,4	1413,7*	94,2
2008	1677,8	1399,0	119,9
Сах. свекла: 2007	141,9	275,8**	51,5
2008	190,7	279,3	68,3
Картофель: 2007	1037,0	452,0	229,4
2008	1077,1	459,5	234,4
Овощи и бахчевая продукция:			
2007	1645,0	699,3	235,2
2008	1636,0	702,2	233,0
Плоды и ягоды: 2007	677,7	493,8	137,2
2008	712,8	513,9	138,7
Мясо: 2007	170,6	259,8***	65,7
2008	175,7	269,5	65,2
Молоко и молочные изделия:			
2007	1341,3	2492,9	53,8
2008	1381,6	2521,4	54,8
Яиц, млн. штук: 2007	953,6	1094,3	87,1
2008	1101,2	1106,4	99,5

Источник: Государственный Комитет по Статистике 2009 года.

*- хлебная продукция; **- сахар и кондитерские изделия, ***- мясо и мясные продукты.

В последние годы в результате проведенных реформ в сельском хозяйстве производство продуктов питания на душу населения выросло. Как и в других сферах с/х в производстве отрасли растениеводства произошли структурные изменения. Это, прежде всего, отразилось на структуре посевных площадей, которая изменилась в соответст

вии с изменением формирования спроса на внутреннем и внешнем рынке. В результате увеличения производства в балансе обеспечения по некоторым видам с/х продукции наблюдается положительное сальдо. Так, внутренний спрос на такие виды с/х продукции как картофель, овощи, бахчевые и фрукты удовлетворяются за счет отечественного производства, что дает возможность в дальнейшем увеличить объем экспорта на них. Вместе с тем, производство продукции растениеводства и в особенности зерновых используется ниже своей потенциальной способности. Аналитические исследования показали, что темпы роста производства и переработки с/х культур не соответствуют друг другу. Несмотря на то, что в производстве с/х культур преобладает удельный вес продуктовых культур, динамика анализа импорта свидетельствует о том, что удельный вес потребления переработанных продуктов питания из года в год в общем объеме импорта возрастает. Аналитические исследования, проведенные нами, дают основание заключить: несмотря на то, что 73% посевных площадей зерновых культур приходится на пшеницу, национальное сельскохозяйственное производство не обеспечивает себя производством пшеницы, поэтому ее импортируют из соседних государств. Причина создавшегося положения состоит в низкой урожайности, которая составила в 2008 году по пшенице – 27,8 ц/га. Все познается в сравнении, если сделать сравнения по этим показателям с Республикой Беларусь, которая полностью обеспечивает себя зерновыми и пшеницей, то ситуация такова, что в 2008 году удельный вес посевных площадей, приходящихся на зерновые составил 45,9%, урожайность по пшенице в 2008 году составила 39,8 ц/га. Такое сравнительное отставание в урожайности производства пшеницы наблюдается не только с республикой Беларусь, но и с Украиной, Россией, Казахстаном, не говоря уже о развитых аграрных странах. Сравнительный анализ позволяет сделать вывод о том, что из-за низкой урожайности Азербайджан за счет собственного производства не может обеспечить свое население зерновыми и в особенности пшеницей, поэтому частично спрос на пшеницу на внутреннем рынке удовлетворяется за счет импорта. Урожайность на зерновые и зернобобовые, составляющие основу продуктов питания в Азербайджане в 2007 году составила 27,3 центнеров на гектар, вместе с тем применение современных технологий и передовой техники, не увеличивая посевные площади, позволят в значительной мере увеличить производство зерновых. В удовлетворении потребности среди продуктов питания наибольшая зависимость от импорта приходится на переработанную продукцию. Динамика структуры импорта свидетельствует о том, что, несмотря на увеличение объема производства некоторых видов с/х-ной продукции увеличивается объем импорта переработанной из этой же продукции. К примеру, несмотря на то, что производство овощей за период с 2003 по 2008 годы выросло на 17,4% (1228,3 : 1046,3) импорт консервов из овощей увеличился на 38,6%, с увеличением производства фруктов и ягод на 5,2% (712,8:677,6) импорт натуральных фруктовых соков увеличивается в 3,8 раза, увеличение производства мяса и рыбы отстает от темпа роста импорт мясных и рыбных консервов в 3,6 раза, колбасных изделий - на 52,4%, падение производства подсолнечника на зерно за период с 2003 по 2008 годы (13,6:18,3 тыс. тон) на 26% увеличивается импорт растительного масла на 75,8% (92,1:52,4), производство сахарной свеклы за исследуемый период увеличился на 47,9% (190,7:128,9) импорт сахара и сахарного песка увеличился на 88,4% (265,2:140,8), импорт кондитерских изделий увеличился в 2,2 раза (41,6:19,1), производство зеленого чайного листа в 2008 году составило 34,2% производства 2003 года (323:944), что привело к увеличению импорта чая за этот же период на 62,8% (7,0:4,3).

Таблица 2

Динамика структуры импорта продовольственных товаров (тыс.тон)

Наименование продукции	2003 год	2005 год	2008 год
мука	11,4	10,5	112,6
Сахар и сах. песок	140,8	152,1	265,2
Мясо (вкл. субпродукты 1 категор.)	24,0	32,2	22,8
Колбасные изделия	2,1	2,4	2,9
Рыба и рыбные продукты	3,4	4,9	6,1
Сливочное масло	10,2	8,0	2,7
Растительное масло	52,4	68,5	92,1
Мясные консервы	3,8	1,3	2,5
Овощные консервы	7,0	7,0	9,7
Томатная паста	0,3	0,5	1,2
Кондитерские изделия	19,1	28,2	41,6
Макаронные изделия	11,9	7,4	5,6
Натуральные фрукт. соки	3,7	19,2	14,3
Натуральный чай	4,3	7,7	7,0

Источник: Государственный Комитет по Статистике 2009 года.

Как показывают данные таблицы 2 в структуре импорта последних лет исследуемого периода преобладают пищевые продукты, они составляют 50% удельного веса импорта сельскохозяйственной продукции, 36,2% составляет импорт продукции растительного происхождения, половина из которых принадлежит импорту зерновых. Государственное регулирование таможенных тарифов на продукцию сельского хозяйства с учетом интересов национальной экономики может способствовать созданию положительного сальдо в экспортно-импортных операциях. Такая нарастающая динамика по импорту переработанной продукции складывается в основном из-за необеспеченности основными видами продукции сельского хозяйства. Однако, это не единственная причина сложившейся ситуации в республике, есть и другие объективные причины, которые могут быть разрешены реализацией целевой инвестиционной и таможенной политики государства. Причины заключаются в том, что, с одной стороны переработка произведенной продукции растениеводства, ее хранение и организация торговли не осуществляется на уровне, который бы способствовал уменьшению импорта. Нехватка специализированных баз по заготовке овощей и фруктов, их хранению и продаже на местах приводит по подсчетам специалистов аграрников к ежегодной потере 10-15% объема произведенных фруктов и овощей. Низкая урожайность сельскохозяйственных продуктов обусловленная слабой технической обеспеченностью не способствуют реализации конкурентных преимуществ, имеющихся в этой сфере материального производства. Обратим внимание, что экспорт пшеницы возрос в 5 раз за два исследуемых года, и производился только в Грузию. Данные таблицы 3 демонстрируют низкий уровень экспортируемости продукции сельского хозяйства в Азербайджане.

Таблица 3

Динамика структуры экспорта с/х продукции Азербайджана (тыс. тонн)

Наименование продукции	2006 год	2008 год	Относительное изменение, %
рыба	0,5	0,5	100
картофель	47,1	30,6	65,0
Свежие овощи	44,0	79,6	180,9
Свежие фрукты	153,5	272,4	177,5
Чай	6,4	5,2	81,3
Пшеница	5,7	28,5	в 5 раз
Сахарная свекла	20,6	16,9	82,1
Растительные масла	23,0	24,0	104,4
Осетровая икра	0,3	2,0	в 6,6 раза
Сахар	60,0	165,1	в 2,7 раза
Фруктовые и овощные консервы	4,4	3,9	88,7
Фруктовые и овощные соки	33,6	35,5	105,7
Виноградное вино, тыс.дкл.	161,0	181,3	112,6
Крепкие спиртные напитки тыс.дкл.	852,0	537,2	63,1
табак	4,0	2,2	55,0
Сигареты, млн. штук	2718,7	129,8	5,0

Источник: Государственный Комитет по Статистике 2009 года.

Отметим, что в структуре экспорта с/х продукции преобладает продукция в не переработанном первозданном виде, причем именно по этим видам продукции наблюдается нарастающий темп роста, так экспорт свежих овощей увеличился на 180,9%, свежих фруктов на 177,5%, осетровой икры в 6,6 раза, а по такой продукции как фруктовые и овощные консервы наблюдается сокращение экспорта.

Меры по сокращению зависимости национального продовольственного рынка от импорта сельскохозяйственной продукции

Известно, что для повышения экспортности страны необходима инвестиционная поддержка государства. Целевая инвестиционная политика государства в отраслях сельского хозяйства может способствовать созданию предприятий отечественного производства по хранению и переработке с/х сырья. С другой стороны, действующая таможенная политика не стимулирует развитие национального производства в сфере переработки произведенных с/х культур в готовую продукцию. По нашему мнению, выполнение требований международных организаций по сокращению протекционизма во внешней экономической политике для Азербайджана не своевременна, так как в условиях, когда отечественное производство на сегодняшний день не обеспечивает себя основными видами продукции сельского хозяйства, не способствует развитию национального производства. Гибкая таможенная политика может способствовать стимулированию отечественного сельскохозяйственного производства. Гибкая таможенная политика предполагает ввоз готовой переработанной продукции с/х в республику с назначением таможенных тарифов, а вывоз ее из республики без таможенного тарифа, обеспечение безтарифного ввоза сырья, а вывоз его с таможенным тарифом создаст стимул для развития отечественных производителей. Кроме того, введение тарифа на продукцию сельского хозяйства должно производиться выборочно в соответствии с процентом

обеспеченности республики данной продукцией. По нашему мнению, такие низкие таможенные тарифные ставки стимулируют экспортеров зарубежных стран увеличивать ввоз с/х продукцию в Азербайджан, что сказывается на положительной динамике объемов импортируемой в республику продукции и увеличивает продовольственную зависимость Азербайджана. Импортируемая продукция является серьезным конкурентом для продукции местных производителей, которые, несмотря на финансовую поддержку государства не конкурентоспособны, так как государственная поддержка с/х производителя должна быть всесторонней, т.е. обеспечивать не только прямое финансирование производителей, но и вести целесообразную таможенную политику, которая соответствовала бы современному уровню развития отраслей сельского хозяйства Азербайджана. К примеру, для защиты своих производителей сельскохозяйственной продукции страны ЕС ввели таможенные пошлины и компенсационные платежи, покрывающие разницу между внутренними и импортными ценами и компенсационные платежи экспортерам сельскохозяйственной продукции, позволяющие вывозить за пределы сообщества продовольствие и торговать по мировым ценам. Уровень защитных систем в различных странах существенно различается. Он строится по принципу: чем хуже условия производства и менее конкурентны продукты, тем выше уровень защитных систем, который иногда достигает более 200 % по отношению к базовым ценам. Большинство экономически развитых стран для поддержки своих производителей сельскохозяйственной продукции держат цены на внутреннем рынке на уровне в 2 - 3 раза превышающем уровень цен мирового рынка. Ситуация, сложившаяся в настоящее время в агропромышленном производстве, требует выработки четких мер, направленных на повышение его конкурентоспособности, включая демополизацию промышленных перерабатывающих предприятий. Среди этих мер особую актуальность приобретают задачи, связанные с созданием и функционированием многоукладной экономики, ориентированной на рынок коллективных и частных производителей с развитой сетью кооперации и агросервиса.

Выводы и предложения

- Продовольственная безопасность - составная и важнейшая часть национальной экономической безопасности, ибо обеспечивает устойчивое производство основных продуктов питания и их доступность населению.
- Азербайджан находится на стадии интегрирования в мировое сообщество, одним из условий которого является обеспечение стабильного развития национального производства и прежде всего развития отраслей сельского хозяйства. Президент, исполнительные власти Республики создают все необходимые условия для обеспечения населения продуктами питания отечественного производства, об этом свидетельствует созданная в республике законодательная база, представленная законами и программами, направленными на стимулирование увеличения производства продукции сельского хозяйства и стабильного обеспечения населения продовольствием за счет отечественного производства, последней из которых Президентом Азербайджана утверждено 25 августа 2008 года «Государственная Программа о надежном обеспечении населения продуктами питания на 2008-2015 годы».
- Исследования показали, что производство отдельных видов с/х продукции не удовлетворяет потребности внутреннего рынка, поэтому увеличивается объем

импортируемой продукции и это сказывается на увеличении отрицательного сальдо в экспортно-импортных операциях.

- Анализ свидетельствует, что в структуре экспорта с/х продукции преобладает продукция в не переработанном первозданном виде, причем именно по этим видам продукции наблюдается нарастающий темп роста, в структуре импорта преобладают готовые пищевые продукты, они составляют 50% удельного веса импорта сельскохозяйственной продукции, 36,2% составляет импорт продукции растительного происхождения, половина из которых принадлежит импорту зерновых.
- Гибкая таможенная политика может способствовать стимулированию отечественного сельскохозяйственного производства, которая предполагает ввоз готовой переработанной продукции с/х в республику с назначением повышенных таможенных тарифов, а вывоз ее из республики с пониженным уровнем таможенного тарифа, обеспечение безтарифного ввоза сырья, а вывоз его с повышенным таможенным тарифом создаст стимул для развития отечественных производителей, повысит конкурентоспособность сельского хозяйства Азербайджана.

Литература

1. Azərbaycan statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2009 il.
2. Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi, Bakı, 2006, 880 səh.
3. Салахов С.В. Проблемы государственного регулирования в аграрном секторе. Баку Нурлан, 2004.
4. Семенов АА., Артемова Е.И., Белова Л.А. Экономика сельского хозяйства: Учебное пособие / Под ред. Семенова А. А. - Краснодар, КубГАУ, 2005.
5. Козырин А.Н., Шепенко Р.А. Конкуренция на международных рынках и антидемпинговое регулирование. — М.: Спарк, 2001г.

QLOBAL İQTİSADI BÖHRAN VƏ ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN DİFERENSİASİYASI

i.e.n. Əli ƏLİYEV*

XÜLASƏ

Sosial-iqtisadi inkişafın böhranlı məqamlarında investisiya və istehlak tələbinin stimullaşdırılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilir. Investisiya və istehlak tələbinin səviyyəsinin yüksəldilməsi əhəmiyyətli şəkildə əhalinin gəlirlərindən asılıdır. Digər tərəfdən də, belə şərait gəlirlərin səviyyə və dinamikasının azalmasına da təsir göstərir. Ona görə də sosial siyasətin fəallaşdırılması nəticəsində bu cür mənfə meylin qarşısının alınmasına nail olunur. Əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi gəlirlərin səviyyə və dinamikasının cari vəziyyətinin, onun diferensiasiyasında müşahidə edilən bu və ya digər meyillərin hərtərəfli statistik araşdırılmasını zəruri edir. Məqalədə məhz bu məsələlərə toxunulmuş və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: gəlir, moda, mediana, kvartil, desil

Giriş

Sosial sfera davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin səviyyəsinə görə əhalinin təbəqələşməsinin kəskin xarakter almaması və cəmiyyətin sosial strukturunda neqativ meyillərin formalaşmaması məqsədilə dövlət sosial sferanı tənzimləyir. İstər xarici, istərsə də daxili amilli iqtisadi böhran dövründə sosial siyasətin prioritetləri ciddi şəkildə müəyyənləşdirilir. Təcrübə göstərir ki, əhalinin yüksək həyat səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı və işgüzar fəallığı bir-birindən asılıdır.

Müasir cəmiyyətin sosial strukturu çox mürəkkəbdir və bu da onun inkişafının dinamikliyi, yeni sosial qrupların yaranması, əlaqələrin çoxtərəfliliyi ilə bağlıdır. Təcrübədə cəmiyyətin sosial strukturunun öyrənilməsində stratifikasiyalı yanaşmaya üstünlük verilir. Strat eyni (oxşar) obyektiv göstəriciləri (gəlirləri, təhsili, nüfuzu və s. eyni olan insanlar) olan insanların sosial təbəqəsidir. Sosial stratifikasiyanı əhalinin iki, yaxud nisbətən daha çox həmcins (yekcins) hissələrə (səviyələrə) ayrılması kimi müəyyən etmək olar. Deməli, sosial diferensiasiyanın əsası statuslu qruplardır. Bu o deməkdir ki, sosial qeyri-bərabərlik cəmiyyətin mütəşəkkiliyini və nizamılığını ifadə edən mövqeylərin qeyri-bərabərliyidir (4).

Gəlir sosial stratifikasiyanı müəyyən edən əsas əlamətlərdən biridir. Digər tərəfdən də gəlir əhalinin həyat səviyyəsinin və dövlətin sosial siyasətinin səmərəlilik göstəricisi kimi çıxış edir. Təcrübə göstərir ki, 10% ən varlı əhalinin gəlirləri ilə 10% ən kasıb əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının 5-7% - i ötməsi arzuolunan deyildir. Bu əhali qrupları arasındakı təbəqələşmənin kəskinləşməyə doğru istiqamətləndiyini deməyə əsas verir. Ona görə də, əhalinin gəlirlərin diferensiasiyasının cari vəziyyətinin və gözlənilən dəyişikliklərinin mütəmadi statistik qiymətləndirilməsi zəruridir. Məqalədə rəsmi statistikanın məlumatları əsasında əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi, dinamikası və diferensiasiyası tədqiq edilir. Eyni zamanda, əhalinin adambaşına aylıq gəlirlərinin statistik bölgü sırası müxtəlif statistik göstəricilərin köməyi ilə statistik qiymətləndirilir və müəyyən nəticələr formalaşdırılır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı sivil dünyada olduğu kimi bazar prinsipləri əsasında inkişaf edir. Ona görə də, qloballaşmanın müasir mərhələsində dünya iqtisadi məkanında baş verən hər hansı bir dəyişiklik ölkə iqtisadiyyatına bu və ya digər aspektdə təsir göstərir. Son dövrlərin obyektiv və subyektiv səbəblərlə şərtlənən dünya iqtisadi böhranı bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafında müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Statistika kafedrası

Azərbaycanda aparılan sosial-iqtisadi dəyişikliklərin davamlı olması və ölkə iqtisadiyyatının böhranın neqativ təsirlərindən düzgün istiqamətdə qorunması həmin meyillərin təsir imkanlarını minimuma endirmişdir. İqtisadiyyatda böhranlı meyillər bir çox göstəricilərin səviyyəsinin dəyişməsinə öz təsirini göstərir.

Əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri əhalinin gəlirləridir. Onu da qeyd edək ölkənin statistika xidməti əhalinin gəlirlərini müxtəlif aspektlərdən (onun səviyyəsi, dinamikası, bölgüsü və s.) səciyyələndirməyə imkan verən müxtəlif məlumatlar toplayır.

İqtisadi böhran şəraitində ölkə əhalisinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasında baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün iki istiqamətdə araşdırma aparılmışdır. Birinci istiqamətdə gəlirin ümumi səviyyəsi, onun dinamikası və digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsi, ikinci istiqamətdə isə əhali arasında gəlirlərin bölgüsündəki vəziyyət tədqiq edilmişdir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulla gəlir arasında olan əlaqənin reqressiya-korrelyasiya təhlili onu göstərir ki, 2000-2008-ci illərdə hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun 1% artması əhalinin hər nəfərinə gəlirin orta hesabla 0.74% artmasına səbəb olmuşdur. Bu ümumi şəkildə həmin müddətdə ölkə iqtisadiyyatına dinamik inkişafın və nəticə etibarilə əhalinin gəlirlərində müsbət istiqamətdə sabit meylin xas olduğunu deməyə əsas verir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə 2000 - ci ilə nisbətən 2008 - ci ildə əhalinin nominal gəlirləri təxminən 5 dəfə, hər nəfərə düşən gəlirlər 4.6 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 6.2 dəfə artmışdır. 2007- ci illə müqayisədə 2008 - ci ildə həmin göstəricilərin artımı müvafiq olaraq 37.8%, 36.2%, 27.2% təşkil etmişdir (1).

Dünya iqtisadiyyatında müşahidə edilən mənfi meyillər ölkələrin iqtisadi əlaqələrinə və dolayısı ilə daxili iqtisadi proseslərə öz təsirini göstərmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycanın da dünya təsərrüfatı ilə bu və ya digər səviyyədə formalaşmış iqtisadi əlaqələri vardır. Ona görə də, ölkədə mal və xidmətlərin qiymətinin səviyyəsinin dəyişməsinə daxili amillərlə yanaşı, xarici amillərin də təsir göstərməsi qaçılmaz reallıqdır. Tədqiq edilən dövrdə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymət indeksində artım meyli müşahidə olunmuşdur (cədvəl 1). Əlbəttə ki, bu meyli birmənalı şəkildə dəyərləndirmək yanlışlıq olardı. Lakin mal və xidmətlərin qiymətindəki hər hansı bir dəyişiklik iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. 2000 - ci ildə istehlak mallarının və xidmətlərin qiyməti 1.8% artmışdırsa, 2006- cı ildə bu artım 8.3%, 2006 - cı ildə 16.7%, 2008-ci ildə isə 20.8% olmuşdur.

Cədvəl 1

2000-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri, orta aylıq əməkhaqqı, istehlak mallarının və xidmətlərin qiymət indeksi

Göstəricilər	İllər			
	2000	2006	2007	2008
1. Əhalinin nominal gəlirləri, mln. manat	4047.3	10198.5	14558.2	20058.2
2. Əhalinin real gəlirləri, mln. manat	3975.7	9416.9	12474.9	16604.5
3. Adambaşına düşən gəlirlər, manat	510.5	1219.2	1720.6	2343.2
4. Adambaşına düşən real gəlirlər, manat	501.4	1125.8	1474.4	1939.7
5. İqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin orta aylıq əməkhaqqı, manat	44.3	149.0	215.8	274.4
6. İqtisadiyyatda məşğull olan işçilərin real ifadədə orta aylıq əməkhaqqı, manat	43.5	137.6	184.9	227.1
7. İstehlak mallarının və xidmətlərin qiymət indeksi, %	101.8	108.3	116.7	120.8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, AzDSK: Səda Nəşriyyatı, 2009.

Mal və xidmətlərin qiymətindəki bu cür artım əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, bu amilin təsiri nəticəsində 2000 - ci illə müqayisədə 2008-ci ildə əhalinin gəlirlərindəki artım 5 dəfədən 4.2 dəfəyə, adambaşına düşən gəlirlər 4.6 dəfədən 3.9 dəfəyə, orta aylıq əməkhaqqının artımı isə 6.2 dəfədən 5.2 dəfəyə düşmüşdür. Qiymət amili həmin göstəricilərin səviyyəsinin azalmasına müəyyən təsir göstərsə də, onların artımındakı meyil yenə də nəzərəcarpacaq dərəcədə olmuşdur (1, səh. 36).

Bu nəticənin daha da əsaslı olması üçün gəlirlər axınını özündə əks etdirən Milli Hesablar Sisteminin hesablarının («gəlirlərin yaranması», «ilk bölgüsü», «təkrar bölgüsü» və «istifadəsi» hesabları) bəzi məlumatlarını araşdıraq. Belə ki, «gəlirlərin yaranması» hesabının məlumatlarına görə 2000 - ci ildə ölkədə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 4426.9 mln. manat, 2006 - cı ildə 17721.8 mln. manat 2007 - ci ildə isə 26490.3 mln. manat olmuşdur. 2006 - cı illə müqayisədə 2007 - ci ildə əlavə edilmiş dəyərin həcmi 49.5% artmışdır. 2000 - ci ildə yaradılmış əlavə dəyərin 23.1% - i, 2006 - cı ildə 18.1% - i, 2007 - ci ildə isə 16.3% - i əməyin ödənilməsinə yönəldilmişdir. Gəlirlərin təkrar bölgüsü nəticəsində 2000-ci ildə əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlir 5180.1 mln. manat, 2006-cı ildə 17541.9 mln. manat, 2007-ci ildə isə 25454.7 mln. manat səviyyəsində formalaşmışdır. Həmin dövrlərdə əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlirinin müvafiq olaraq 72.5% - i, 48.8% - i və 47.9% - i onun son istehlak xərclərinə, 27.5%, 51.2% və 52.1% - i isə əmanətə (yığıma) yönəldilmişdir (1). Göründüyü kimi, son dövrlərdə əhali gəlirlərinin daha çox hissəsinin yığıma yönəldilməsinə üstünlük vermişdir. Əlbəttə ki, bu da gözlənilən davranışdır. Belə şəraitdə əhalinin özü üçün «təhlükəsizlik yastığı» formalaşdırılması təbii.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumi göstəricilər əsasında (əhalinin ümumi gəliri, sərəncamda qalan ümumi gəliri, yığıma, insanın inkişaf indeksi və s.) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsi haqqında ümumi təsəvvür əldə edilir. Lakin təcrübə də daha əsaslandırılmış və təfərrüatı ilə əhalinin rifahı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının imkanları haqqında nəticələr formalaşdırmaq məqsədilə müxtəlif analitik-statistik göstəricilərin hesablanması və təhlilinə üstünlük verilir.

Dünya iqtisadiyyatındakı böhranlı məqamların ölkə iqtisadiyyatına və dolyası ilə əhalinin ayrı-ayrı qruplarının gəlirlərinin diferensiasiyasına hansı səviyyədə və istiqamətdə təsir göstərdiyini öyrənmək üçün gəlirlərin səviyyəsinə görə əhalinin statistik bölgü sıraları tədqiq edilmişdir. Araşdırma prosesində son illərin məlumatlarına üstünlük verilmişdir (cədvəl 2.). Bu cür məlumatlar əsasında rəncirləşdirilmiş bölgü sıralarının daxili quruluşunda baş verən dəyişiklikləri dərin və hərtərəfli xarakterizə etmək üçün müxtəlif göstəricilər (orta, modal və median gəlir, əhalinin gəlirlərinin desil əmsali, kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəricisi və s.) hesablanmış və təhlil edilmişdir. 2006 və 2008-ci illərdə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərin səviyyəsinə görə bölgüsünün xarakterini əyani görmək üçün həmin statistik bölgü sıraları histoqram qrafikdə təsvir edilmişdir (şəkil 1 və 2).

2 sayılı cədvəlin məlumatları ölkə əhalisinin ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsinə görə bölgüsünün daxilində mühüm meyillərin olduğunu göstərir. Belə ki, 2006-cı ildə əhalinin 85.8%-nin aylıq pul gəlirlərinin səviyyəsi 90 manatla 100 manat arasında olmuşdur. Bu da əhalinin 7279.6 min nəfəri deməkdir. Bu qrup üçün orta göstəricini 95 manat qəbul etsək, onda bu, bir işləyən üçün hesablanmış yaşayış minimumundan 9.2% çoxdur və orta aylıq əməkhaqqının isə 63.8%-ə bərabərdir.

Ölkədə aparılan dinamik bazar islahatları, xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı davamlı və çeşidli proqramların həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında digər gəlir mənbələrinin rolunu artırmış və artıq sonrakı illərin, yəni 2008-ci

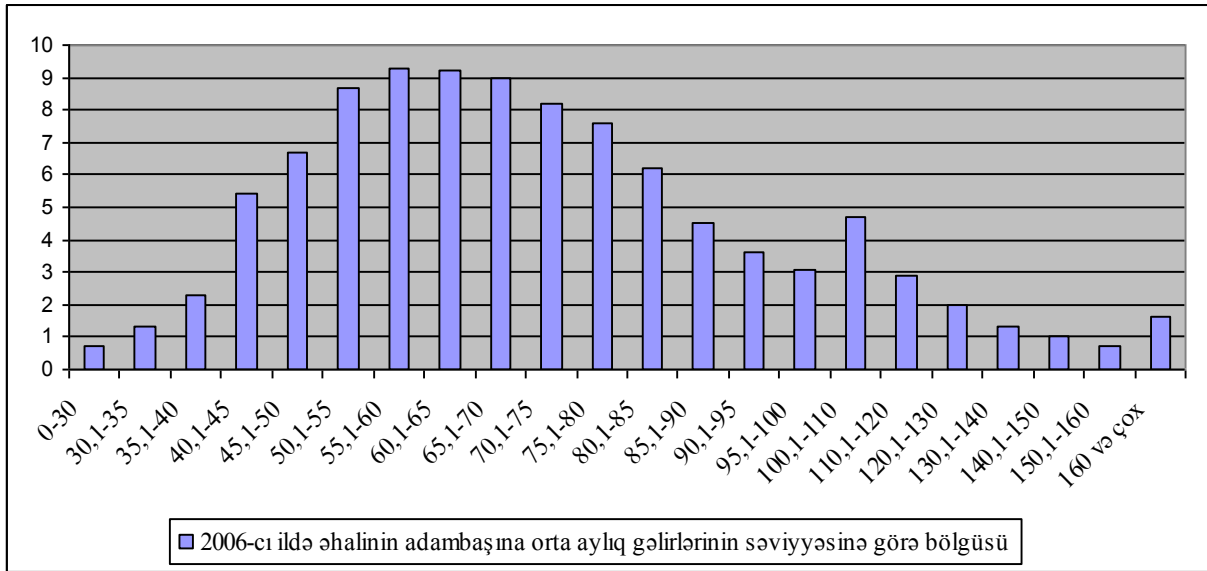
ilin gəlirlərinin bölgü sırasında müsbət meyillərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2008-ci ildə ölkə əhalisinin 61.6%-nin aylıq pul gəliri 100 manatla 105 manat arasında təbəddüd etmişdir. Bununla yanaşı əhalinin 86%-nin aylıq pul gəlirləri 130-140 manat arasında olmuşdur. Bu da yaşayış minimumundan 55.2% çox və orta aylıq əməkhaqqının isə 49.2% - nə bərabərdir. 2006 və 2008-ci illərdə orta gəlir müvafiq olaraq 73.6 və 101.1 manat olmuşdur (1, səh. 150, 2, səh. 140).

Cədvəl 2

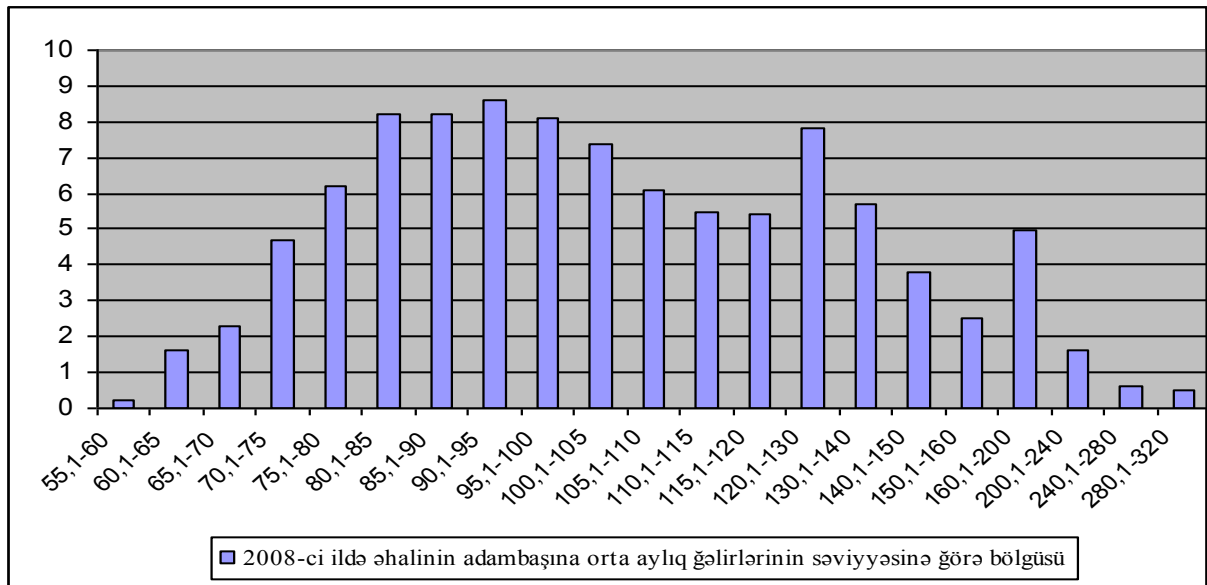
2006-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü

Aylıq pul gəlirlərinə görə əhalinin bölgüsü	Min nəfər	Kumul-yativ çəki	Faizlə	Kumul yativ çəki	Aylıq pul gəlirlərinə görə əhalinin bölgüsü	Min nəfər	Kumul yativ çəki	Faizlə	Kumul -yativ çəki
Cəmi əhali, o cümlədən, adambaşına gəlirlər, manatla	8484.5	-	-	-	Cəmi əhali O cümlədən adambaşına gəlirlər, manatla	8680.1	-	-	-
0-30	59.4	59.4	0.7	0.7	55.1-60.0	17.4	17.4	0.2	0.2
30.1-35.0	110.3	169.7	1.3	2.0	60.1-65.0	138.9	156.3	1.6	1.8
35.1-40.0	195.1	364.8	2.3	4.3	65.1-70.0	199.6	355.9	2.3	4.1
40.1-45.0	458.2	823.0	5.4	9.7	70.1-75.0	408.0	763.9	4.7	8.8
45.1-50.0	568.5	1391.5	6.7	16.4	75.1-80.0	538.2	1302.1	6.2	15.0
50.1-55.0	738.1	2129.6	8.7	25.1	80.1-85.0	711.8	2013.9	8.2	23.2
55.1-60.0	789.1	2918.7	9.3	34.4	85.1-90.0	711.7	2725.6	8.2	31.4
60.1-65.0	780.6	3699.3	9.2	43.6	90.1-95.0	746.5	3472.1	8.6	40.0
65.1-70.0	763.6	4462.9	9.0	52.6	95.1-100.0	703.1	4175.2	8.1	48.1
70.1-75.0	695.7	5158.6	8.2	60.8	100.1-105.0	642.3	4817.5	7.4	55.5
75.1-80.0	644.8	5803.4	7.6	68.4	105.1-110.0	529.5	5347.0	6.1	61.6
80.1-85.0	526.0	6329.4	6.2	74.6	110.1-115.0	477.4	5824.4	5.5	67.1
85.1-90.0	381.8	6711.2	4.5	79.1	115.1-120.0	468.7	6293.1	5.4	72.5
90.1-95.0	305.4	7016.6	3.6	82.7	120.1-130.0	677.0	6970.1	7.8	80.3
95.1-100.0	263.0	7279.6	3.1	85.8	130.1-140.0	494.8	7464.9	5.7	86.0
100.1-110.0	398.8	7678.4	4.7	90.5	140.1-150.0	329.8	7794.7	3.8	89.8
110.1-120.0	246.1	7924.5	2.9	93.4	150.1-160.0	217.0	8011.7	2.5	92.3
120.1-130.0	169.7	8094.2	2.0	95.4	160.1-200.0	434.0	8445.7	5.0	97.3
130.1-140.0	110.3	8204.5	1.3	96.7	200.1-240.0	138.9	8584.6	1.6	98.9
140.1-150.0	84.8	8289.3	1.0	97.7	240.1-280.0	52.1	8636.7	0.6	99.5
150.1-160.0	59.4	8348.7	0.7	98.4	280 və çox	43.4	8680.1	0.5	100.0
160 və çox	135.8	8484.5	1.6	100.0	-	-	-	-	-

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, AzDSK: Səda nəşriyyatı, 2007, 2009

Şəkil 1. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü, manat.

Şəkil 2. 2008-cı ildə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü, manat

Gəlirlərin diferensiasiyasını qiymətləndirmək üçün analitik-statistik göstəricilərdən, yəni bölgünün quruluşunu özündə əks etdirən müxtəlif göstəricilərin hesablanması və təhlil edilməsi lazımdır. Həmin göstəricilərin vasitəsilə statistik bölgü sırasını 4 (kvartillər) və 10 (desillər) bərabər hissəyə ayırmaq daha ətraflı öyrənmək və həmin hissələr arasındakı kənarlaşmaların səviyyəsini qiymətləndirmək mümkündür, (kvartillər, desillər) (3, səh. 626).

2 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında 2006-cı il üzrə verilmiş statistik bölgü sırasını dörd bərabər hissəyə bölən kvartil və onların kənarlaşması dərəcəsini xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.

2006-cı il üçün birinci, ikinci və üçüncü kvartillər:

$$Q_1 = X_{Q_1} + i_{Q_1} \cdot \frac{\sum f+1}{4} - S_{Q_1} = 50.1 + 4.9 \frac{2121.125 - 1391.5}{738.1} = 54.9 \text{ manat}$$

İkinci kvartil bölgü sırasını iki bərabər hissəyə bölən medianaya bərabərdir:

$$Q_2 = M_E = X_{Q_2} + i_{Q_2} \cdot \frac{\sum f+1}{2} - S_{Q_2} = 65.1 + 4.9 \frac{4242.25 - 3699.3}{763.6} = 68.6 \text{ manat}$$

$$Q_3 = X_{Q_3} + i_{Q_3} \cdot \frac{3 \cdot \sum f+1}{4} - S_{Q_3} = 85.1 + 4.9 \frac{6363.325 - 6329.4}{381.8} = 85.5 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Hesablamanın nəticələrindən görünür ki, 2006-cı ildə əhalinin 25%-nin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 54.9 manatdan az, 25%-nin 54.9-68.6 manat arasında, 25%-nin 68.6-85.5 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 85.5 manatdan çox olmuşdur. Əhalinin yarısının adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 68.6 manatdan az, yarısının ki, isə ondan çox təşkil etmişdir. Bu dövrdə orta gəlir isə 73.6 manat olmuşdur.

Bu dövrdə kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəriciləri və kvartil əmsal:

$$\Delta Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2} = \frac{85.5 - 54.9}{2} = 15.3 \text{ manat,}$$

$$K_Q = \frac{\Delta Q}{M_E} \cdot 100 = \frac{15.3}{68.6} \cdot 100 = 22.3\% ,$$

$$K_d = \frac{Q_3}{Q_1} = \frac{85.5}{54.9} = 1.56 \text{ və yaxud } 156\%$$

təşkil edir.

Göründüyü kimi, 2006-cı ildə 25% ən varlı əhalinin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 25%, ən kasıb əhalinin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsindən 56% çox olmuşdur.

2006-cı ildə Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirləri üzrə əhalinin bölgü sırasının moda göstəricisi (6, səh. 68)

$$M_0 = x_0 + i \frac{f_2 - f_1}{f_2 - f_1 + f_2 - f_3} = 55.1 + 4.9 \frac{789.1 - 738.1}{789.1 - 738.1 + 789.1 - 780.6} = 59.3 \text{ manat təşkil}$$

etmişdir. Bu, o deməkdir ki, həmin ildə əhalidə ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi 59.3 manat olmuşdur.

Tədqiq edilən digər dövr, yəni 2008-ci il üçün kvartil göstəriciləri və onların kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.

2008-ci il üçün birinci, ikinci və üçüncü kvartillər:

$$Q_1 = X_{Q_1} + i_{Q_1} \cdot \frac{\sum f+1}{4} - S_{Q_1} = 85.1 + 4.9 \frac{2170.025 - 2013.9}{711.7} = 86.2 \text{ manat}$$

$$Q_2 = M_E = X_{Q_2} + i_{Q_2} \cdot \frac{\sum f+1}{2} - S_{Q_2} = 100.1 + 4.9 \frac{4340.05 - 4175.2}{642.3} = 101.4 \text{ manat}$$

$$Q_3 = X_{Q_3} + i_{Q_3} \cdot \frac{3 \cdot \sum f + 1}{4} - S_{Q_3} = 120.1 + 9.9 \cdot \frac{6510.075 - 6293.1}{677.0} = 123.3 \text{ manat}$$

təşkil edər.

Hesbalamanın nəticələrindən görünür ki, 2008-ci ildə əhalinin 25%-nin adambaşına ümumi cəlinin orta aylıq səviyyəsi 86.2 manatdan az, 25%-nin 86.2-101.4 manat arasında, 25%-nin 101.4-123.3 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 123.3 manatdan çox olmuşdur. Əhalinin yarısının adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 101.4 manatdan az olmuşdur. Bu ildə orta gəlir 101.1 manat təşkil etmişdir.

Bu ildə kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəriciləri və kvartil əmsal:

$$\Delta Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2} = \frac{123.3 - 86.2}{2} = 18.6 \text{ min manat,}$$

$$K_Q = \frac{\Delta Q}{M_E} \cdot 100 = \frac{18.6}{101.4} \cdot 100 = 18.3\%$$

$$K_d = \frac{Q_3}{Q_1} = \frac{123.3}{86.2} = 1.43 \text{ və ya } 143\% \text{ təşkil edir.}$$

Hesablamanın nəticələrindən göründüyü kimi, 2002-ci ildə 25% ən varlı əhalinin adambaşına ümumi gəlirin orta aylıq səviyyəsi 25%, ən kasıb əhalinin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsindən 43% çox olmuşdur. Bununla yanaşı, 2006-cı illə müqayisədə 2008-ci ildə kvartil kənarlaşmanın nisbi göstəricisində azalma müşahidə olunmuşdur.

2008-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirləri üzrə əhalinin bölgü sırasının moda göstəricisi,

$$M_0 = x_0 + i \cdot \frac{f_2 - f_1}{f_2 - f_1 + f_2 - f_3} = 90.1 + 4.9 \cdot \frac{746.5 - 711.7}{746.5 - 711.7 + 746.5 - 703.1} = 92.3 \text{ manat təşkil edər.}$$

Yəni, bu ildə əhalidə ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi 92.3 manat olmuşdur.

Tədqiq edilən bölgü sıralarında müşahidə edilən diferensiasiyanı daha dərin öyrənmək üçün onları 10 bərabər hissəyə bölməyə imkan verən desil göstəriciləri hesablayaq. Bunun üçün hər bir il üzrə aşağı (ən aşağı gəlir, birinci desil) və yuxarı (ən yüksək gəlir, doqquzuncu desil) desili tapanaq.

Birinci desili hesablamaq üçün sayın $\frac{1}{10}$ tezliyini tapmaq lazımdır. 2 sayılı cədvəlin məlumatlarından bu 2006-cı il üçün

$$\frac{\sum f}{10} = \frac{8484.5}{10} = 848.45 \text{ min nəfər təşkil edir.}$$

Kimilyativ tezlikdən görünür ki, bu tezlik 45.1-50.0 manat arasına düşür. Onda,

$$X_{d_1} 45.1; i_{d_1} = 4.9; S_{d_1-1} = 823.0; f_{d_1} = 568.5 \text{ təşkil edər.}$$

Buradan ən aşağı gəlir:

$$d_1 = 45.1 + 4.9 \cdot \frac{848.45 - 823.0}{568.5} = 45.3 \text{ manat olar.}$$

Doqquzuncu desili hesablamaq üçün sayın $\frac{9}{10}$ tezliyini tapanaq. Belə ki,

$$\frac{9 \cdot \sum f}{10} = \frac{9 \cdot 8484.5}{10} = 7636.25 \text{ təşkil edir.}$$

Kumulyativ tezlik sırasından görünür ki, bu tezliyə uyğun gələn variant 100.1-110.0 manat olandır. Buradan,

$$X_{d_9} = 100.1; i_{d_9} = 9.9; S_{d_{9-1}} = 7279.6; f_{d_9} = 398.8$$

olduğu məlumdur. Deməli, ən yuxarı gəlir,

$$d_9 = 100.1 + 9.9 \frac{7636.25 - 7279.6}{398.8} = 109.0 \text{ manat}$$

olacaqdır.

Hesablamanın nəticələrindən görünür ki, 2006-cı ildə adambaşına düşən pul gəlirlərinin orta aylıq səviyyəsinə görə əhalinin bölgü sırasında ən aşağı gəlir 45.3 manata, ən yuxarı gəlir isə 109.0 manata bərabər olmuşdur. Buradan bu ildə əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının desil əmsalı

$$K_d = \frac{d_9}{d_1} = \frac{109.0}{45.3} = 2,4 \text{ dəfə}$$

təşkil edər.

Deməli, 2006-cı ildə ən varlı əhalinin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 10%-dir, bu da ən kasıb əhalinin müvafiq göstəricisindən təxminən 2,4 dəfə fərqlidir.

İndi də 2008-ci il üçün bu göstəricilərin qiymətini hesablayaq. Belə ki, 2 saylı cədvəlin məlumatlarından bu il üçün $\frac{1}{10}$ tezlik, $\frac{\sum f}{10} = \frac{8680.1}{10} = 868.01$ min nəfər təşkil edir. Kimilyativ tezlik sırasından görünür ki, bu tezlik 75.1-80.0 manat arasına düşür. Buradan

$$X_{d_1} = 75.1; i_{d_1} = 4.9; S_{d_{1-1}} = 763.9; f_{d_1} = 538.2$$

təşkil edər. Deməli, ən aşağı gəlir

$$d_1 = 75.1 + 4.9 \frac{868.01 - 763.9}{538.2} = 76.1 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Doqquzuncu desili hesablamaq üçün sayın $\frac{9}{10}$ tezliyini tapaq. Belə ki,

$$\frac{9 \cdot \sum f}{10} = \frac{9 \cdot 8680.1}{10} = 7812.09$$

təşkil edir.

Kimilyativ tezlik sırasından bu tezliyin 150.1-160 manat qrupa düşdüyü aydın görünür. Buradan,

$$X_{d_9} = 150.1; i_{d_9} = 9.9; S_{d_{9-1}} = 7794.7; f_{d_9} = 217.0$$

olacaqdır. Deməli, ən yuxarı gəlir $d_9 = 150.1 + 9.9 \frac{7812.09 - 7794.7}{217.0} = 150.9$ manat

təşkil edəcəkdir.

Buradan, 2008-ci ildə əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının desil əmsalı:

$$K_9 = \frac{d_9}{d_1} = \frac{150.9}{76.1} = 1.98 \text{ yaxud } 198\%$$

olacaqdır.

2006 və 2008-ci illər üzrə Azərbaycanda adambaşına orta aylıq gəlirlərinin statistik bölgü sırasını xarakterizə edən göstəricilərin alınmış nəticələrini 3 sayılı cədvəldə verək (cədvəl 3).

Hesablamanın nəticələrini ümumi şəkildə özündə əks etdirən 3 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2006-cı ilə nisbətən 2008-ci ildə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin bölgü sırasının statistik xarakteristikasında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, müqayisə edilən dövrdə orta gəlir 37.4%, modal gəlir 55.6% və mediana gəlir 47.8% artmışdır ki, bu da arzuolunan meyildir. Bunların fonunda müqayisə edilən dövrdə kvartil kənarlaşmanın 21.6% artması, 2006-cı illə müqayisədə 2008 - ci ildə birinci və üçüncü kvartillər arasındakı fərqi yüksəldiyini göstərir.

Cədvəl 3

2006 və 2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə statistik bölgü sırasında müşahidə edilən kənarlaşmaları xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	2006	2008	2006-cı ilə nisbətən 2008- ci ildə kənarlaşma, %
Orta gəlir, manat	73.6	101.1	137.4
Modal gəlir, manat	59.3	92.3	155.6
Mediana gəlir, manat	68.6	101.4	147.8
Kvartil kənarlaşma, manat	15.3	18.6	121.6
Kvartil variasiyasının nisbi göstəricisi (%)	22.3	18.3	Azalıb
Kvartil əmsal, %	1.56	1.43	Azalıb
Desil əmsal, dəfə	2.4	1.98	Azalıb

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Araşdırma kvartil variasiyasının nisbi göstəricisinin, yəni üçüncü və birinci kvartillər arasındakı fərqi medianada tutduğu çəki 22.3%-dən 18.6% - ə düşdüyünü göstərir ki, bu da müsbət meyil kimi diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən də 2006 - cı ilə nisbətən 2008 - ci ildə birinci və onuncu desil göstəricilərin nisbəti kimi çıxış edən desil əmsalin səviyyəsi də azalmışdır. Bu da əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin bölgüsündəki fərqlərdə azalma olduğunu deməyə əsas verir. Başqa sözlə desək, hesablanmış göstəricilərin nəticələri müqayisə edilən dövrdə əhalinin pul gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin azaldığını sübut edir. Deməli, araşdırmaya əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, qlobal iqtisadi böhran ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin mühüm ümumiləşdirici göstəricisi olan gəlirlərin səviyyəsinə, onun dinamikasına və səviyyəsinə görə əhalinin təbəqələşməsinin dərinləşməsinə ciddi təsir göstərməmişdir. Dünya maliyyə böhranı ölkənin inkişafını səciyyələndirən göstəricilərin aşağı düşməsinə deyil, sadəcə onların artım tempinin yavaşlamasına səbəb olmuşdur.

Nəticə

Əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulla gəlir arasında olan əlaqənin reqressiya-korrelyasiya təhlili 2000-2008-ci illərdə hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun 1% artması əhalinin hər nəfərinə gəlirin orta hesabla 0.74% artmasına səbəb olduğunu göstərir. Bu ümumi şəkildə həmin müddətdə ölkə iqtisadiyyatına dinamik inkişafın və nəticə etibarilə, əhalinin gəlirlərində müsbət istiqamətdə sabit meylin xas olduğunu deməyə əsas verir. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə 2000 - ci ilə nisbətən 2008 - ci ildə əhalinin nominal gəlirləri

təxminən 5 dəfə, hər nəfərə düşən gəlirlər 4.6 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 6.2 dəfə artmışdır. 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə həmin göstəricilərin artımı müvafiq olaraq 37.8%, 36.2%, 27.2% təşkil etmişdir. Bu nəticənin daha da əsaslı olması üçün gəlirlər axınında özündə əks etdirən Milli Hesablar Sisteminin hesablarının («gəlirlərin yaranması», «ilk bölgüsü», «təkrar bölgüsü» və «istifadəsi» hesabları) bəzi məlumatları araşdırılmışdır. «Gəlirlərin yaranması» hesabının məlumatlarına görə 2000-ci ildə ölkədə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 4426.9 mln. manat, 2006-cı ildə 17721.8 mln. manat 2007-ci ildə isə 26490.3 mln. manat olmuşdur. 2006-cı illə müqayisədə 2007-ci ildə əlavə edilmiş dəyərin həcmi 49.5% artmışdır. 2000-ci ildə yaradılmış əlavə dəyərin 23.1% - i, 2006-cı ildə 18.1%-i, 2007-ci ildə isə 16.3%-i əməyin ödənilməsinə yönəldilmişdir. Gəlirlərin təkrar bölgüsü nəticəsində 2000-ci ildə əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlir 5180.1 mln. manat, 2006-cı ildə 17541.9 mln. manat, 2007-ci ildə isə 25454.7 mln. manat səviyyəsində formalaşmışdır. Həmin dövrlərdə əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlirinin müvafiq olaraq 72.5%-i, 48.8%-i və 47.9%-i onun son istehlak xərclərinə, 27.5%, 51.2% və 52.1% - i isə əmanətə (yığıma) yönəldilmişdir. Göründüyü kimi, son dövrlərdə əhali gəlirlərinin daha çox hissəsinin yığıma yönəldilməsinə üstünlük vermişdir. Əlbəttə ki, bu da gözlənilən davranışdır. Belə şəraitdə əhalinin gözlənilən itkilərdən sığortalanması üçün «təhlükəsizlik yastığı» formalaşdırılması təbiidir.

Dünya iqtisadiyyatında müşahidə edilən mənfi meyillər ölkələrin iqtisadi əlaqələrinə və dolayısı ilə daxili iqtisadi proseslərə öz təsirini göstərmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycanın da dünya təsərrüfatı ilə, bu və ya digər səviyyədə formalaşmış iqtisadi əlaqələri vardır. Ona görə də, ölkədə mal və xidmətlərin qiymətinin səviyyəsinin dəyişməsinə daxili amillərlə yanaşı, xarici amillərin də təsir göstərməsi qaçılmaz reallıqdır. Tədqiq edilən dövrdə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymət indeksində artım meyli müşahidə olunmuşdur. Əlbəttə ki, bu meyli birmənalı şəkildə dəyərləndirmək yanlışlıq olardı. Lakin mal və xidmətlərin qiymətindəki hər hansı bir dəyişiklik iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. 2000-ci ildə istehlak mallarının və xidmətlərin qiyməti 1.8% artmışdırsa, 2006-cı ildə bu artım 8.3%, 2006-cı ildə 16.7%, 2008-ci ildə isə 20.8% olmuşdur. Mal və xidmətlərin qiymətindəki bu cür artım əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, bu amilin təsiri nəticəsində 2000-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə əhalinin gəlirlərindəki artım 5 dəfədən 4.2 dəfəyə, adambaşına düşən gəlirlər 4.6 dəfədən 3.9 dəfəyə, orta aylıq əməkhaqqını artımı isə 6.2 dəfədən 5.2 dəfəyə düşmüşdür. Qiymət amili həmin göstəricilərin səviyyəsinin azalmasına müəyyən təsir göstərsə də onların artımındakı meyil yenə də nəzərəcarpacaq dərəcədə olmuşdur.

2006-cı ilə nisbətən 2008-ci ildə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin bölgü sırasının statistik xarakteristikasında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, müqayisə edilən dövrdə orta gəlir 37.4%, modal gəlir 55.6% və mediana gəlir 47.8% artmışdır ki, bu da arzuolunan meyildir. Bunların fonunda müqayisə edilən dövrdə kvartil kənarlaşmanın 21.6% artması, 2006-cı illə müqayisədə 2008-ci ildə birinci və üçüncü kvartillər arasındakı fərqi yüksəltdiyini göstərir. Araşdırma kvartil variasiyasının nisbi göstəricisinin, yəni üçüncü və birinci kvartillər arasındakı fərqi medianada tutduğu çəki 22.3%-dən 18.6%-ə düşdüyünü göstərir ki, bu da müsbət meyil kimi diqqəti cəlb edir.

Qlobal iqtisadi böhran ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin mühüm ümumiləşdirici göstəricisi olan gəlirlərin səviyyəsinə və dinamikasına ciddi təsir göstərməmişdir. Eyni zamanda, əhalinin orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə təbəqələşmənin kəskinləşməsi də müşahidə edilməmişdir. Dünya iqtisadi böhranı ölkənin inkişafını səciyyələndirən göstəricilərin aşağı düşməsinə deyil, sadəcə olaraq, onların artım tempinin yavaşlaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir.

Təcrübə göstərir ki, böhranlı məqamlarda ən səmərəli vasitə investisiya tələbinin stimullaşdırılmasıdır. İqtisadiyyatın əlavə dəyər yaradan real sektoru vardır. Yaradılan əlavə dəyər sonradan kapitalla və yığıma çevrilir. İstehsalın sonrakı genişləndirilməsi həmin kapitalın və yığının investisiyaya transformasiyasıdır ki, bu da daha çox əlavə dəyər əldə edilməsi deməkdir. Ölkəmizin böyük valyuta ehtiyatı və iqtisadi potensialı, həyata keçirilən əsalı və davamlı sosial - iqtisadi dəyişikliklər dünya maliyyə böhranının sonrakı təsir imkanlarını minimuma endirməyə qadir real sektorun sürətli inkişafına əlverişli imkan yaradır. Müasir mərhələdə qlobal iqtisadi böhranını mümkün itkilərindən sığortalanmasının ən səmərəli vasitələri tarazlaşdırılmış iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial-iqtisadi proseslərə dövlətin təsirinin gücləndirilməsi və balansaşdırılmış çoxtərəflilikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. AzDSK: Səda Nəşriyyatı, 2009, 768 s.
2. Экономическая статистика: Учебник-3-е изд. Перераб. и. доп. /Под ред. проф. Ю.Н. Иванова - М: ИНФРА-М, 2006, 734 с.
3. Иконникова Н.К. Современные концепции социальной структуры и социальной стратификации // Личность. Культура. Общество. – 2000,- Т.2.-Вып. 3(4). 567 с.
4. Курс социально-экономической статистики: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.Г.Назарова - М, Финстатинформ, ЮНИТИ-ДАНА, 2006, 771 с.
5. Шмайлова Р.А. Теория статистики, Издатель: Финансы и статистика, 2006, 345 с.

ƏRZAQ MALLARI BAZARININ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

i.e.n., dos. Pərviz AXUNDBƏYLİ*

XÜLASƏ

Elmi məruzədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyada gedən qlobal maliyyə böhranı dövründə qlobal enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müstəsna rol oynayan dövlətlərdən biri kimi çıxış etməsi beynəlxalq miqyasda dünya təşkilatlarında artıq dəfələrlə etiraf olunan reallıqlar olduğu sübuta yetirilmişdir.

Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyi üzrə Dövlət proqramının həyata keçirilməsi buna canlı sübutdur. Proqram yeni iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatın idarə olunmasında prinsipcə yeni addımdır. Bu proqram ərzaq probleminin həllinə məqsədli kompleks münasibəti özündə təcəssüm etdirir və yaxın gələcəkdə ölkənin strategiyasının ən mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Məruzədə göstərilir ki, ərzaq təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olaraq ölkədə ərzaq malları bazarının inkişaf problemləri qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biridir. Bu da ölkənin müvafiq ərzaq məhsulları üzrə ehtiyatların yaradılması üçün zəruri infrastrukturunu formalaşdırır.

Açar sözlər: qlobal maliyyə böhranı, antiinflasiya siyasəti, ərzaq malları bazarı, mikroiqtsadi model, infrastruktur.

Bu gün qlobal maliyyə böhranı təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın müstəsna rol oynayan dövlətlərdən biri kimi çıxış etməsi beynəlxalq miqyasda nüfuzlu dünya təşkilatlarında artıq dəfələrlə etiraf olunan reallıqdır.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

Ölkədə iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan üçün fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri özünün ərzaq təhlükəsizliyini təmin edə bilməsidir. Hazırda dünyanın elə ölkələri mövcuddur ki, maliyyə böhranı başladıqdan sonra onların xarici iqtisadi asılılığı daha da güclənib və belə ölkələrdə əhalinin ərzaqla təminatında kifayət qədər ciddi problemlər meydana çıxıb. Məsələn, Ermənistanı buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan isə bunun əksinə olaraq, nəinki özünün ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin edə bilib, həm də bir sıra strateji ərzaq məhsullarının mühüm ixracatlarından birinə çevrilmişdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin digər iqtisadi funksiyalarından biri də ölkədə ərzaq malları bazarının inkişaf problemləridir. Bu da bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkalarını inkişaf etdirmək və əhalinin alıcılıq qabiliyyətini artırmağa təkan verməkdən ibarətdir. Bu bilavasitə ölkə Prezidentinin imzaladığı sərəncamlarda da görünür. Ərzaq malları bazarında təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq mallarına ciddi ehtiyac vardır və ona tələbat getdikcə artmaqdadır. Qloballaşma milli istehsalın ərzaq malları bazarında rəqabətə davamlı olmasını zəruri hesab edir. Əks halda istehsalı saxlamaq və inkişaf etdirmək xeyli mürəkkəb olardı.

Hazırkı bazar münasibətləri şəraitində müstəqil Azərbaycan Respublikası öz inkişafının yeni bir mərhələsinə yaşayır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri üzrə böyük nailiyyətlər əldə edilmiş, ölkəmiz regionda lider dövlətə çevrilmiş, iqtisadi artım sürətinə görə dünyada birinci olmuşdur. Bunun da nəticəsində dövlətin əsas məqsədi iqtisadi və sosial sabitliyi təmin etməkdən, ölkə daxilindəki mövcud quruluşu möhkəmləndirməkdən və onu dəyişməkdə olan şəraitə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin digər iqtisadi funksiyalarından biri də ölkədə ərzaq malları bazarının inkişaf problemləridir. Bu da bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkalarını inkişaf etdirmək və əhalinin alıcılıq qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir. Bunu bilavasitə son beş ildə ölkə Prezidentinin imzaladığı sərəncamlardan görmək olar. Belə ki, dövlət başçısının 2004-cü il 11 fevral tarixli “Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın icrasının bir sıra vacib problemlərinin həllində aydın hiss etmək olar.

Ölkənin strateji maraqlarının qorunması, əhalinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının fasiləsiz ödənilməsi mənafeyi aqrar sahəyə qayğının daim artırılmasını tələb edir. Bu da regional inkişaf üzrə yeni Dövlət Proqramının bu sahədə həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasətinin bir növ davamıdır (2009-2019-cu illər). Məhz belə ardıcıl və sistemli tədbirlər hesabına daxili istehsalın həcmi artırılmış, əhalinin bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi mümkün olmuşdur.

Hələ 2001-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş və bu proqram çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əvvəlki ilə nisbətən 2001-ci ildə 111,1 faiz; 2002-ci ildə 106,4 faiz; 2003-cü ildə 105,6 faiz; 2004-cü ildə 104,6 faiz; 2005-ci ildə 107,6 faiz; 2006-cı ildə 100,9 faiz, 2007-ci ildə 104,0 faiz, 2008-ci ildə isə 106,1 faiz artmışdır [1, səh.42-43].

Ölkədə ticarətin əsas göstəricilərinə nəzər saldıqda görürük ki, əhalinin ərzaq malları ilə təmin olunması 2000-ci ildə 1447,1 mln. manat, 2002-ci ildə 1803,4 mln. manatı 2003-cü ildə 2042,2 mln. manat, 2004-cü ildə 2474,4 mln. manat; 2005-ci ildə 3040,1 mln.

manat; 2006-cı ildə 3747,1 mln. manat və 2007-ci ildə 4922,8 mln. manat, 2008-ci ildə isə 7008,5 manat təşkil etmişdir [2, səh.308].

Azərbaycanda antiinflasiya siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi, həmçinin, ölkədə bazar mühitinin formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaradılmasını və rəqabət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Təsadüfi deyildir ki, ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu proqramda onun məqsəd və vəzifələri, ərzaq təminatı sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri dəqiq müəyyən edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzini üçün qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün ərzaq malları bazarlarında keçiriləcək tədbirlərdə ölkədə sabit ərzaq mallarına olan tələbatın formalaşdırılması və buna uyğun ərzaq ehtiyatlarının səmərəli istehsal və satış infrastrukturlarının yaradılması, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi və hər bir vətəndaşın ərzaq məhsulları ilə təmin olunması nəzərdə tutulur.

Ölkədə ərzaq malları bazarının inkişafının mühüm vasitələrindən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkalarının təşkilidir. Bu məqsədlə 2006-cı il iyulun 17-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetində keçirilən müşavirədə haqlı olaraq göstərilmişdir ki, hökumət bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatı ödənilməsinə mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Nazirlər Kabinetində keçirilən müşavirədəki müzakirələrə yekun vurularaq göstərilmişdir ki, müşavirənin keçirilməsi heç də təsadüfi deyildir, bu dövlət siyasətidir. Azərbaycan Prezidentinin tapşırığı bundan ibarətdir ki, bazara təsir göstərməli, qiymətlər isə aşağı salınmalıdır. Bunun ilk növbədə, yarmarkaların təşkilini hökumətin ilk addımı hesab etmək olar. Bundan əlavə gələcəkdə çox sistemli bir tədbir hazırlamaq da nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanda bazara çıxarıla biləcək kənd təsərrüfatı və ərzaq mallarının həm istehsal potensialı, həm də çeşidi xeyli genişdir. Belə ki, hazırda ərzaq malları bazarında təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq mallarına ciddi ehtiyac vardır və ona tələbat getdikcə artmaqdadır.

Azərbaycanda ərzaq malları bazarının inkişaf problemlərindən biri də ərzaq təhlükəsizliyi məsələsidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi ölkə əhalisini kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaqla etibarlı surətdə təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün daxili istehlak bazarında əhali kifayət qədər və sağlamlıq üçün təhlükəsiz ərzaq malları ilə təmin edilməlidir. Bunu əhalinin gəlirlərinin sürətlə artması da tələb edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə əhalinin gəlirləri 2005-ci ildə 80636 milyon manata, 2006-cı ildə 10198,5 milyon manata, 2007-ci ildə 14558,2 milyon manata və 2008-ci ildə isə 20058,2 milyon manata çatmışdır.

Adambaşına düşən gəlirlər 2001-ci ildə 538,3 manat, 2003-cü ildə 707,2 manat, 2007-ci ildə 1720,6 və 2008-ci ildə isə 2343,2 manat təşkil etmişdir. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, 2000-ci ilə nisbətən 2008-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən orta illik gəlir 4,6 dəfə artmışdır [1, səh. 36-37]. Bu da onu göstərir ki, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi üzrə yaxşı nəticələr qazanılmışdır.

Ərzaq malları bazarının təmin edilməsində dövlətin həm xarici, həm də daxili iqtisadi siyasəti başlıca rol oynayır. Məlumdur ki, Azərbaycanın xarici siyasəti bütün dövlətlərlə (Ermənistan istisna olmaqla) sıx iqtisadi münasibətlər qurmasına və daxili bazara kifayət qədər keyfiyyətli ərzaq məhsullarının idxalına geniş imkanlar açır. Bununla belə möhtərəm

Prezidentin daxili iqtisadi siyasəti ölkənin əsas ərzaq məhsullarına tələbatının bilavasitə yerli imkanlar hesabına ödənilməsi üçün olduqca əlverişli şərait yaratmışdır.

Beləliklə də qloballaşma milli istehsalın ərzaq malları bazarında rəqabətə davamlı olmasını zəruri edir. Əks halda, istehsalı saxlamaq və inkişaf etdirmək xeyli mürəkkəb olardı.

Makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi, əhalinin gəlirlərinin artırılması sahəsində görülən tədbirlər ərzaq təminatının başlıca şərtlərindən biridir. Ölkədə neft-qaz bölməsinin inkişafı və qeyri-neft bölməsinə önəm verilməsi ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsinə, əhalinin gəlirlərinin artırılmasına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına imkan vermişdir. Bütün bunlar ölkədə ərzaq malları bazarının inkişafına dair kompleks tədbirlər görməyə zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanın bu gün sərbəst bazar iqtisadiyyatın, şəraitində azad bazar mühitinin mütərəqqi cəhətləri ilə yanaşı, müəyyən ağırlı məqamları da var və bunlardan qaçmaq mümkün deyil. Çünki demokratik inkişaf yolunun bütün müsbət və mənfi cəhətləri sərbəst bazar iqtisadiyyatından keçir. Ancaq bu sərbəstlik vətəndaşların mənafələrinə qarşı yönəlməsin deyə nöqsanların aradan qaldırılması, müxtəlif alternativ vasitələrin işə salınması dövlətin bilavasitə vəzifəsidir.

Bakıda kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkalarının təşkili də belə alternativ vasitələrdəndir. Bu da inzibati yol deyil. Sırası vətəndaş üçün bazar və yarmarkada satılan məhsulları almaq, bu məhsulları qiymətinə görə seçmək imkanı yaranır.

Bazar və yarmarkaların fərqi, bu iki satış mərkəzinin hər bir vətəndaşın maraqlarına nə dərəcədə cavab verdiyini aydınlaşdırmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarını bazara və yarmarkaya gətirib çıxaran fərqli mexanizmləri bir anlıq təsəvvür edək. Bakıdakı əksər bazarlar kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə “ixtisaslaşmış alverçilər” tərəfindən qanuni qaydada tutulub. Onlar burada ilboyu alverlə məşğul olduqlarından bazarın qapısı məhsulunu öz əlilə satmaq istəyən kəndlinin üzünə bağlıdır. Ona görə də kəndli məhsulu birbaşa istehlakçıya yox, bazar alverçilərinə satmağa məcburdur. Vasitəçilər əsasən öz yük maşınları və bazarda alverçi tanışları olan şəxslərdir. Bu minvalla da kəndli həyatından çıxmadan məhsulu onlara satır.

2006-cı il iyulun 17-də Respublika Nazirlər Kabinetində bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətlərinin kəskin bahalaşması, onun səbəbləri və bunun qarşısının alınması yolları ilə bağlı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı ilə keçirilən müşavirədən sonra müfəssəl tədbirlər görülməyə başlanmışdır.

İlkin nəticələr onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə paytaxt bazarlarından kənar bu cür yarmarkaların təşkili həm alıcıların, həm də istehsalçıların maraqlarının təmin olunması baxımından böyük önəm kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin malların və xidmətlərin istehlak bazarının əsas ticarət göstəricilərinə nəzər saldıqda respublika üzrə yarmarkalar və kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarının dövriyyəsi 2000-ci ildə 819,8 milyon manat olduğu halda, 2006-cı ildə 2748,6 milyon manat və 2007-ci ildə 3575,2 milyon manat və 2008-ci ildə isə 4729,5 milyon manat təşkil etmişdir [1, səh. 308]. Bu da onu göstərir ki, cənab İlham Əliyevin göstərişləri özünün bəhrəsini vermiş və ərzaq malları bazarının inkişaf tempi getdikcə öz vüsətini tapmışdır.

Əhalinin ərzaq təminatı ilə bağlı məsələlər Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin başlıca strateji xəttini təşkil edir. Bu gün xalqımız bazar iqtisadiyyatının nə olduğunu çox yaxşı bilir, istehsal etdiyi məhsulun növündən və çeşidindən asılı olmayaraq onun keyfiyyətinə daha çox diqqət yetirir. Tarixən zamandan və məkandan, ictimai-siyasi

quruluşundan və idarəetmə sistemindən asılı olmayaraq dövlətin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri əhalini təhlükəsiz ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdir.

Əhalinin sağlam və təhlükəsiz qida məhsulları ilə təmin edilməsi, Azərbaycanın istehlak bazarına zərərli və keyfiyyətsiz ərzaq mallarının daxil olmasının qarşısının alınması məqsədilə təhlükəsizliyin idarəedilmə sistemlərinin və nəzarət mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması əsas vəzifələrdən biridir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkədə aqrar sahənin inkişafına, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə daim diqqət yetirir. Bu isə ərzaq malları bazarının formalaşmasına və ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə daxili istehsal hesabına təmin olunmasına, ixracın çeşid və həcmə artırılmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ərzaq müstəqilliyinin təzahür forması olmaqla cəmiyyət üzvlərinin tələbatının fizioloji qida normalarına uyğun olaraq daxili istehsal hesabına ödənilməsinə dövlətin ərzaq ehtiyaclarının daha çox daxili istehsal hesabına çevik və səmərəli formalaşmasını özündə əks etdirir.

Müasir şəraitdə ərzaq malları bazarının inkişaf problemlərinə beynəlxalq miqyasda daha çox diqqət yetirilir. Bunun da nəticəsində BMT-nin təşəbbüsü ilə 1996-cı ildə “Ümumdünya ərzaq təhlükəsizliyi haqqında Roma deklarasiyası” qəbul edilmişdir. Roma deklarasiyasında 2015-ci ilə qədər olan dövrdə doyunca qidalanmayanların sayının iki dəfəyə qədər azaldılması və cəmiyyət üzvlərinin ərzaq malları ilə təminatının yaxşılaşdırılması vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

Məlumdur ki, qlobal iqlim dəyişiklikləri, quraqlıq və daşqınlar, əhalinin sayının artması, iqtisadi böhranlar, ayrı-ayrı ölkələrdə mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmənin aşağı düşməsi və bir sıra digər amillər dünya səviyyəsində əhalinin etibarlı şəkildə ərzaqla təmin olunmasında bəzi çətinliklər yaratmışdır.

BMT-nin məlumatlarına görə, enerjidaşıyıcılarının və digər məhsulların qiymətlərinin getdikcə artması və sair bu kimi amillər ərzaq qıtlığına səbəb olmuş, nəticədə dünya bazarlarında ərzaq məhsullarının qiyməti iki dəfə artmışdır. Bu da hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Nəticə

Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı özəl prinsiplər əsasında işləyir. Bununla da Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinə etibarlı zəmin yaradılıb, ona görə də ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri diqqət mərkəzinə və əsas müzakirə mövzusunə çevrilib. Dünyanı bürümüş maliyyə və iqtisadi böhran inkişaf etmiş ölkələrdə öz təsirini tapsa da, ancaq Azərbaycanda bu, demək olar ki, hiss olunmur. Çünki Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü sayəsində ərzaq təhlükəsizliyi öz müsbət həllini tapmışdır.

Beləliklə də aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə ərzaq malları bazarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq irəli sürülən təklif və tövsiyələrimizin aşağıdakı kimi qruplaşdırılması məqsədəuyğun olardı:

- ölkənin müvafiq ərzaq məhsulları üzrə ərzaq ehtiyatlarının yaradılması üçün zəruri infrastrukturunu formalaşdırmaq;

- ölkənin aqrar potensialının müasir dövrün tələblərinə uyğun gücləndirilməsi və bu potensialdan səmərəli şəkildə istifadə olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin sistemliliyi və effektivliyini təmin etmək;

- ərzaq malları bazarının formalaşması və inkişafı sahəsində inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsini öyrənmək;

- ərzaq malları bazarının normativ hüquqi bazasının təkmilləşməsinə təmin etmək;
- ərzaq malları bazarının vəziyyətinə və onun inkişafına təsir göstərən amilləri aydınlaşdırmaq;
- ərzaq malları bazarının maddi-texniki bazasının müasir vəziyyətini tədqiq etmək və verginin möhkəmlənməsi üçün tədbirlər görmək;
- ərzaq malları bazarına dövlət və ictimai nəzarətin təşkilinin müasir vəziyyətini təhlil etmək və müvafiq təkliflər etmək;
- ərzaq malları bazarında mal yeridilişi prosesinin və kommertiya fəaliyyətinin təşkilini müəyyənləşdirmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə satış yarmarkalarının təşkilini və təkmilləşdirilməsi problemlərini açıqlamaq;
- daxili tələbatı nəzərə almaqla ərzaq malları istehsalının perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- ərzaq malları bazarının makroiqtisadi modelini tərtib etmək.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. (2004-2008-ci illər)
2. “Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Proqramı” (2 mart 2001-ci il).
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2009-cu il).
4. “Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” (2008-2015-ci illər) Azərbaycan-2008, 25 avqust).
5. “Ümumdünya ərzaq təhlükəsizliyi haqqında Roma deklarasiyası” (1996-cı il).
6. Ataşov B.X. İqtisadi təhlükəsizlik problemləri: kölgə iqtisadiyyatının və korrupsiyanın cilovlanmasına dair bəzi mülahizələr // İqtisadiyyat-2008, 7-20 avqust
7. Salahov S.V. Ərzaq təhlükəsizliyinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi // İqtisadiyyat-2008, 10-16 iyul; 7-20 avqust və 21-27 avqust
8. Aslanov A. Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətidir // Azərbaycan - 2008, 31 oktyabr.
9. Həsənov R. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədyönlü sosial-iqtisadi siyasətin parlaq təzahürüdür // Respublika-2009, 15 aprel.
10. Bayramov R. Azərbaycan ərzaq təhlükəsizliyi problemini həll edib // Azərbaycan-2009, 9 sentyabr

МИРОВАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РЕЦЕССИЯ 2008-2009 ГОДОВ КАК ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ РОССИЙСКОЙ ЭКОНОМИКИ

к. э.н., доц. Верди МУТАЛИМОВ*

Конец XX начало XXI веков стало периодом частых локальных и системных кризисов.

Их негативные финансово-экономические и социальные последствия затронули как реформируемые развивающиеся страны, так и промышленно развитые. Банковские кризисы стали особенно разрушительными. По оценкам МВФ, с 1990 г. системные банковские кризисы поразили более 50 стран мира. Более того, события последних 15 лет связанные с чередой валютно-финансовых кризисов в Юго-Восточной Азии, России, Бразилии и Турции, наглядно показали, что национальные границы уже не могут служить барьером для распространения финансовой нестабильности.

Предшественником финансового кризиса 2008-2009 годов выступает ипотечный кризис в США, первые признаки которого появились в 2006 году в форме снижения числа продаж домов и в начале 2007 года переросли в кризис высокорисковых ипотечных кредитов(subprime), то есть ипотечного кредитования лиц с низкими доходами и плохой кредитной историей.

Постепенно кризис из ипотечного стал трансформироваться в финансовый и стал затрагивать не только США. К началу 2008 года кризис приобрёл мировой характер и постепенно начал проявляться в повсеместном снижении объемов производства, снижении спроса и цен на сырьё, росте безработицы.

Основными факторами сегодняшнего кризиса являются: общая цикличность экономического развития, высокие цены на сырьевые товары (в том числе, нефть), перегрев фондового рынка, перегрев кредитного рынка и явившийся их следствием ипотечный кризис, использование новых непроверенных финансовых методик и инструментов – кредитных дефолтных свопов (credit default swap) и иных деривативов.

Сравнение показателей депрессий 1929-1931 годов и 2008-2009 годов в США

	С сентября 1929-го по февраль 1931 г.	С октября 2007-го по март 2009 г.
Масштаб снижения ВВП, %	-21,5	-1,8
Прирост безработицы, % тр. населения	+13,7	+3,4
Процентная ставка ФРС, % годовых	Снижено с 5,0 до 3,0	Снижено с 5,5 до 0-0,25
Количество разорившихся банков	1630	46
Число корпоративных банкротств	84765 (1930г.)	43546 (2008 г.)
Дефляция	значительная	отсутствует

* Rusiya Federativ Respublikası Dağıstan Dövlət Universiteti

Государство	Не вмешивалось	антикризисная программа
Безработица	с 4,7 до 18,4%	с 7,2 до 8,2%
Профицит/дефицит фед. бюджета, % ВВП	+0,6	- 11,1

Кризиса 2008-2009 годов не столь разрушителен как Великая депрессия 1929-1931 годов, о чем наглядно свидетельствуют исследования Иноземцова В.Л. (см. таблицу).

Тем не менее о масштабах сегодняшних кризисных явлений в мировых финансах свидетельствуют многомиллиардные убытки и списания активов ведущих западных кредитных институтов, обвальное падение фондовых индексов и сжатие ликвидности на международных рынках капитала.

Так, совокупные потери крупнейших банков мира уже превысили 320 млрд долл. и, по оценкам экспертов, могут возрасти еще в 1,5–2 раза. Наибольшие убытки понесли американские банковские холдинги – Citigroup, Merrill Lynch и Bank of America, швейцарский UBS и британский HSBC, рыночная капитализация которых за последний год упала на 40–60%.

После десяти лет непрерывного экономического роста и повышения благосостояния людей Россия столкнулась с серьезнейшими экономическими вызовами. Глобальный экономический кризис приводит во всех странах мира к падению производства, росту безработицы, снижению доходов населения.

Мировой ВВП, по прогнозам, упадет в 2009 году почти на полпроцента, спад ВВП в США может достичь 2,6-2,7 процента, в Японии - до 5-5,8. Экономика Евросоюза может сократиться на 2,1-2,5 процента. Практически во всех странах будут значительно снижаться доходы населения. Положительные темпы роста сохранятся в Индии и Китае, но и там они упадут почти в два раза по сравнению с предыдущими годами. В России ВВП также может упасть более чем на 2 процента.

У воздействия глобального экономического кризиса на Россию есть свои особенности, связанные с накопленными деформациями структуры экономики, недостаточной развитостью ряда рыночных институтов, включая финансовую систему.

Основная проблема российской экономики - до сих пор очень высокая зависимость от экспорта природных ресурсов.

Вторая проблема - недостаточная конкурентоспособность несырьевых секторов экономики.

Третья проблема - недостаточная развитость финансового сектора, банков. Многие российские предприятия, особенно быстро развивавшиеся в последние годы, выходявшие на внешние рынки, не могли рассчитывать на финансирование внутри страны. Кредиты российской банковской системы были дороже, сроки кредитования - меньше. Компании вынуждены были занимать за рубежом. В кризис зарубежные рынки капитала стали для предприятий недоступными.

Национальная экономика в последние годы развивалась во многом за счет внешних источников - высоких цен на сырье, "дешевых" кредитов иностранных банков, теперь России для выхода из кризиса и обеспечения долгосрочного устойчивого развития необходимо найти внутренние источники роста.

В октябре - декабре 2008 года, когда мировой экономический кризис начал оказывать серьезное воздействие на российскую экономику, Правительство начало реализацию антикризисных мер. Антикризисные меры первого этапа позволили не допустить разрастания кризиса, его перехода в формы, угрожающие основам функционирования экономики.

Антикризисные меры второго этапа направлены на реализацию **семи приоритетов антикризисной программы**:

На **первом** месте стоит приоритет по социальной защите граждан. Защита будет осуществляться как от безработицы, так и по линии наиболее уязвимых социальных слоев.

- Четырёхкратная индексация пенсии в 2009 году.
- Увеличение материнского капитала до 300 000 рублей.
- Введение образовательных кредитов.
- Подняли планку защищенных страховкой депозитов с 400 тыс. до 700 тыс. и вместо 80-процентного ввели принцип 100-процентного возмещения вкладов в случае дефолта банка.

Вторым приоритетом является сохранение промышленного и технологического потенциала экономики.

Третьим приоритетом является активизация внутреннего спроса по разным направлениям, в том числе и за счет импортозамещения и за счет введения определенных преференций для российских товаров по отношению к иностранным там, где это возможно и целесообразно.

Четвертым приоритетом является соответствие антикризисных мер долгосрочным приоритетам развития страны, которые вытекают из концепции долгосрочного развития России до 2020 г.

Пятым приоритетом является снижение административных барьеров для бизнеса, включая противодействие коррупции и развитию малого и среднего бизнеса.

Шестым приоритетом является поддержка национальной финансовой системы, включая банки, финансовые рынки и небанковские финансовые организации.

Седьмым приоритетом является проведение ответственной макроэкономической политики, ориентированной на показатели инфляции, которые поставлены в уточненном прогнозе (13-14% в 2009 г).

Несмотря на структурные проблемы роста, большинство международных экспертов позитивно оценивает перспективы развития российского банковского сектора и экономики в целом.

MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAİTİNDƏ PUL KÜTLƏSİNƏ OLAN TƏLƏB VƏ TƏKLİFİN TARAZLAŞDIRILMASI

i.e.n., dos. Sevinc MUSAYEVA*

XÜLASƏ

Məruzədə maliyyə böhranı şəraitində pul kütləsinə olan tələb və təklifin tarazlaşdırılması məsələləri sistemli yanaşma baxımından təhlil edilmişdir. Qarşıya qoyulmuş problemi həll etmək üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində pulun oynadığı rol tədqiq edilmiş, pulun alıcılıq qabiliyyətini əsaslandırان şərtlər, pula olan tələb və təklifi formalaşdırان amillər müəyyən olunmuşdur. Məqalədə ümumdünya maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan respublikasında pula tələb və təklifin tarazlaşdırılmasının inflyasiyanın aradan qaldırılmasında oynadığı rol da kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə böhranı, tələb, təklif, tarazlıq, inflyasiya.

Makroiqtisadi səviyyədə tarazlığın təmin edilməsində həlledici əhəmiyyətə malik olan faktorlardan biri də ümumi ekvivalent rolunu oynayan xüsusi əmtəə - puldur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul dəyər ölçüsü, tədavül, yığım, əmanət, ödəniş vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirir. Daha doğrusu, pul - var-dövlətdir, insanların digər insanlardan müntəzəm olaraq əmtəə və xidmətləri almaq üçün istifadə etdikləri vasitələr qrupudur.

Pulun iqtisadiyyatda fundamental rol oynadığı heç kimdə şübhə doğurmur. İqtisadiyyatın təbii xarakteristikalarını onsuz təsəvvür etmək son dərəcə çətinidir. Əmtəə-pul münasibətlərinin kortəbii inkişafı prosesində formalaşaraq bugünkü statusunu qazanmış pul, hesab vahidi və nəgd pul vahidi kimi, iqtisadiyyatda qiymət münasibətlərinin nizamlanmasının sadələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Pul, hər şeydən əvvəl, insanlar arasındakı əlaqələri ifadə edir, çünki onun arxasında insanlar durur, onların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri gizlədir. Pul insanların maddi və mənəvi tələblərinin təmin edilməsinə, təhsilin, elmin, texnikanın, bütünlükdə mədəniyyətin inkişafına, yüksəlməsinə xidmət etməklə öz müsbət səmərəsini verir. Odur ki, müasir global böhran şəraitində pul kütləsinə olan tələb və təklifin tarazlaşdırılmasının bu böhranın fəsadlarının aradan qaldırılmasında təsirli vasitə olduğunu nəzərə alaraq, bu problemin sistemli şəkildə tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul istehsal üçün mənbə rolunu oynayacaq, özü-özünün üzərinə pul gətirmək, kapital yığmaq kimi rol oynayaraq, yeni-yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına səbəb olur. Pulun pul kapitalına və özü-özünü artıran dəyərə malik olması onun iqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesindəki rolunu daha da artırır. Daha doğrusu, pul, bazar iqtisadiyyatı şəraitində açar rolunu oynamaqla, tənzimləmə prosesində mərkəzi yer tutur.

Pul vasitəsilə sosial müdafiə, borcların və vergilərin ödənilməsi həyata keçirilir.

Pul-kredit sistemi vasitəsilə pul kütləsinin dayanıqlı artımını təmin etmək yolu ilə inflyasiya prosesinin cilovunu əldə saxlamaq və ümumi daxili məhsulun artımını stimullaşdırmaq mümkün olur.

Əmtəə formasında pulun bir nümunəsi qızıl, digər nümunəsi isə siqaretdir. İkinci Dünya müharibəsi illərində hərbi əsir düşərgələrində əsirlər üçün həm əmanət vasitəsi, həm hesablama vahidi, həm də mübadilə vasitəsi siqaret idi.

Pulun iqtisadi inkişafda rolunu nəzərə alaraq onun alıcılıq qabiliyyəti və pula olan tələb sistemli şəkildə öyrənilir.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Menecment kafedrası.

Qeyd edək ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda bu haqda müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Amerika iqtisadçısı İ. Fişer (1867-1977) pulun alıcılıq qabiliyyətini aşağıdakı 6 şərtlə müəyyənləşdirməyi təklif etmişdir:

- tədavüldə olan nağd pul kütləsi- M ;
- pulun tədavül sürəti- V ;
- qiymət səviyyəsi – P ;
- əmtəə kütləsi – Y ;
- bank depozitlərinin məcmusu – M' ;
- depozit-çək tədavülü sürəti – V' .

Buradan da pula olan tələb və təklif tarazlığını kəmiyyətcə $MV = PY$ kimi ifadə etmək olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, qiymət səviyyəsi yüksək olduqda pula tələbat çoxalır. Məhsul istehsalı və onun çeşidi çoxaldıqda da pula tələbat da artır. Pulun dövriyyə sürəti artdıqda isə pula tələbat azalır.

Bəzi iqtisadçılar pula olan tələb dedikdə real pul qalığına olan tələbi başa düşürlər. Faiz dərəcələrinin artması pula olan tələbin azalmasına səbəb olur. Başqa sözlə, pula real tələb nominal faiz dərəcələrindən, inflyasiya səviyyəsindən və gəlirlərin real səviyyəsindən asılıdır.

Pula tələb mikro- və makro səviyyələrdə olur. Mikrotələb dedikdə əhalinin, müəssisə və firmaların, hüquqi və fiziki şəxslərin pula olan tələbi başa düşülür. Makro tələb isə bütün iqtisadiyyatın pula olan tələbidir.

Ümumiyyətlə, pul kütləsinin həcmi-qiymət dinamikası, pulun dövriyyə sürəti, işgüzar aktivlik səviyyəsi, daxili və xarici valyutaya tələb və onların təklifi, faiz norması, qiymətləndirilmiş maddi aktivlər, tədiyyə hesablaşma sistemi və s. kimi amillərdən asılıdır.

Pulun dövriyyə sürəti dedikdə bir pul vahidinin neçə dəfə əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısında iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Daha doğrusu, sürət termini hər vahid pulun iqtisadiyyatda dövr edərək bir cəbdən digərinə hansı tezliklə hərəkət etdiyini göstərir.

Pulun dövriyyə sürətini hesablamaq üçün məhsulların nominal dəyərini pulun miqdarına bölmək lazımdır.

Qiymət səviyyəsini P , istehsalın həcmi Y , pulun miqdarını M ilə işarə etsək, pulun dövriyyə sürətini $V = (P \times Y) : M$ kimi hesablamaq olar.

Pulun miqdarı ilə (M) məhsulların nominal dəyəri ($P \times Y$) arasında əlaqə yaratdığına görə bu tənlik miqdar tənliyi adlandırılır.

Pulun miqdar nəzəriyyəsinə əsasən:

- «pulun dövriyyə sürəti zaman keçdikcə nisbətən sabit qalır;
- dövriyyə sürəti sabit olduğu üçün Mərkəzi Bank pulun miqdarını (M) dəyişdikdə, istehsalın nominal dəyəri də bu dəyişikliyə mütənasib dəyişir ($P \times Y$) ;
- iqtisadiyyatda istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin miqdarı istehsal amilləri ilə (işçi qüvvəsi, fiziki kapital, insan kapitalı və təbii sərvətlər) və mövcud texnologiyalarla müəyyən olunur. Xüsusilə pul neytral olduğu üçün istehsalın həcminə təsir etmir;
- istehsal həcmi (Y) istehsal amilləri və texnologiyalarla müəyyən edildiyi üçün Mərkəzi Bank pulun təklifini (M) dəyişdikdə və buna uyğun olaraq məhsulların nominal dəyəri dəyişdikdə ($P \times Y$) , bu dəyişikliklər qiymət səviyyəsinin (P) dəyişməsi ilə nəticələnir;

- buna görə də Mərkəzi Bank pul təklifini sürətlə artırıqda, yüksək inflasiya meydana çıxır».[4]

Pul kütləsinin kəmiyyəti pulun dövriyyə sürətindən asılıdır. Dövriyyə sürəti artdıqda, ümumi daxili məhsulun istehsalına xidmət üçün lazım olan pul kütləsi bir o qədər azalır. Pulun tədavül sürəti ona olan tələb və təklifin tarazlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pulun dövriyyə sürəti həm makro, həm də mikro səviyyələrdə tədqiq edilir.

Makrosəviyyədə pulun dövriyyə sürəti $\frac{M}{P} = KY$ kimi hesablanır. M, P, Y -nin iqtisadi mənalari əvvəldə verilmişdir. Burada $K = \frac{1}{V}$ -dir. $K = \frac{365}{V}$ kimi hesablanan K -göstərir ki, bir il ərzində pul kütləsi, ÜDM-un neçə günlük həcmnin xərclənməsinə bəhs edir. Buradan da:

$$V = \text{alınır.} \frac{\text{Dövriyyədə olan pul kütləsi}}{\text{Dövr ərzində xərclənən pulun miqdarı}}$$

Pul kütləsinin həcminə xarici valyuta tələbi də təsir edir. İdxal və ixrac sazişlərini həyata keçirmək üçün xarici valyutalardan istifadə olunur. Xarici valyutalara onların etibarlılıq səviyyəsinə görə üstünlük verilir. Xarici valyuta əhalinin əmanətə meyilliyindən, manata olan etibarın dövlət siyasətindən, manatın kursunun uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlılığının qorunmasından və müdafiə qabiliyyətindən asılıdır.

Pula olan tələbə maliyyə aktivləri də təsir edir. Maliyyə aktivləri dedikdə məxsusi faiz gəlirləri gətirən aktivlər başa düşülür. Buraya dövlətin qiymətli kağızları, səhmdar kompaniyaların səhmləri, kreditlər, depozitlər, banklararası kreditlər, valyuta kreditləri və i.a. daxil edilir. Banklararası faiz dərəcələri Respublikanın Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.

Məcburi ehtiyat normalarının yaradılması da pula olan tələbatə təsir edir. Məcburi ehtiyat normasını artırmaqla pul təklifini və potensial kreditləşməni məhdudlaşdırmaq olar. Əksinə, məcburi ehtiyat normasının azaldılması pul multiplikatorunu və pul təklifini artırıraq və bankların kreditləşmə imkanını genişləndirəcəkdir.

Ümumiyyətlə pula tələb sərhədsizdir. Pula tələbin real ölçüsü, son nəticədə, iqtisadi subyektlərin resurslarla təmin etməsi hesab olunur. Pula olan tələbin düzgün müəyyən olunmaması, pul siyasətinin həyata keçirilməsində əyintilərə yol verilməsi ölkənin təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə yolunda buxova çevrilə bilər.

Pul var-dövlətin bir forması kimi də çıxış edir. Var-dövlət pul formasında, real aktivlər şəklində (mülk, müəssisələrin səhmləri, maliyyə aktivləri və s.) istiqrazlar (hökumət və müəssisələr tərəfindən buraxılan borc öhdəlikləri) formasında saxlanılır.

Pul təklifini dövlət və qeyri-dövlət qurumları həyata keçirir. İqtisadi dövriyyədə olan pul kütləsinə nağd və qeyri-nağd (bank depozitləri) kimi iki hissəyə ayırmaq olar.

Pul təklifini həyata keçirmək üçün Mərkəzi Bank: 1) açıq bazar əməliyyatı, 2) yenidən (təkrar) uçota götürmə, 3) valyuta əməliyyatlarını həyata keçirir.

MB-nin açıq bazarda istiqrazların alqı və satqısı üzrə sövdələşməsi açıq bazar əməliyyatı adlanır. Açıq bazar əməliyyatı MB-nin iqtisadiyyatda yüksək səmərəli pul kütləsinə təsir göstərdiyi vacib mexanizmlərdən biridir.

İnkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə dövlət borc öhdəliyi bazarı mövcuddur. Bu bazarın inkişafı pul kütləsinin tənzimlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. MB-nin pul

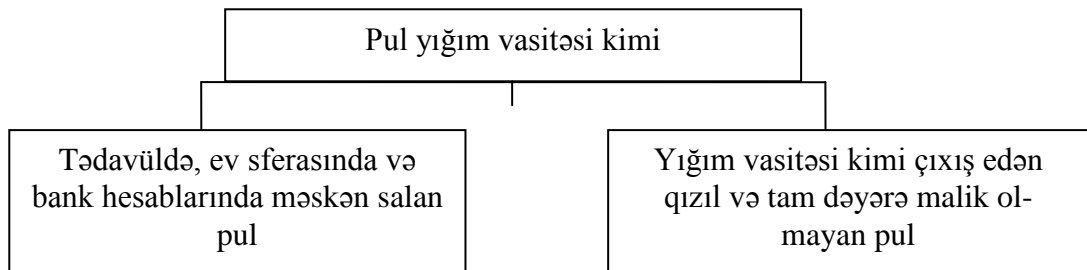
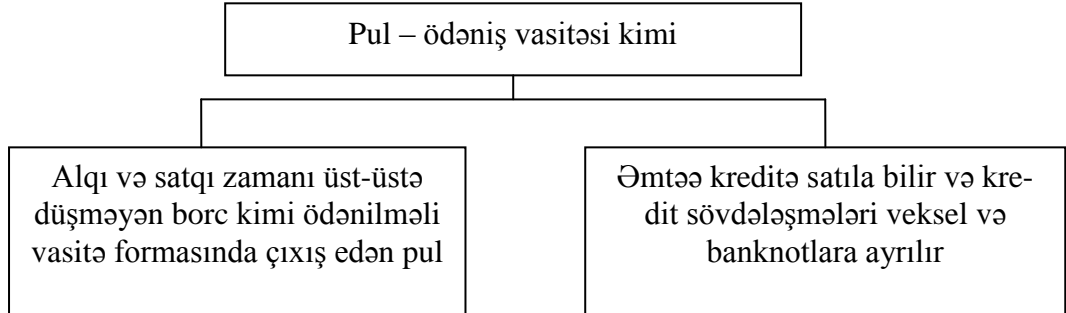
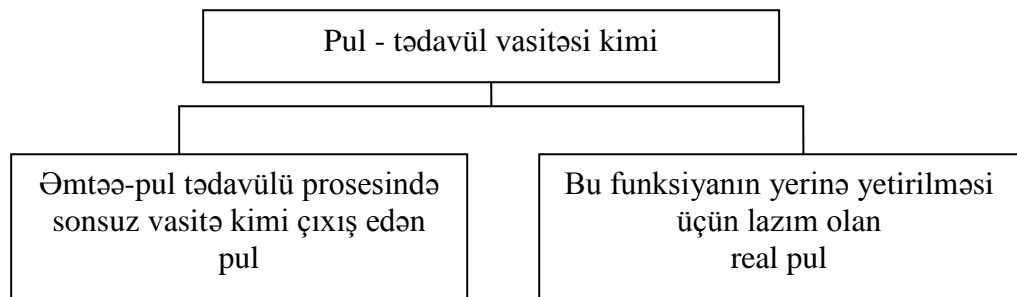
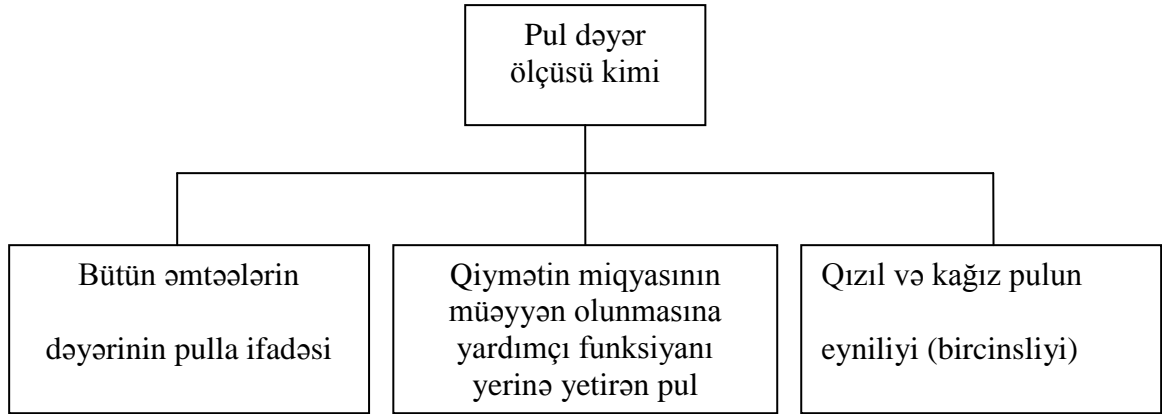
təklifinə digər təsir mexanizmlərindən biri də özəl bölmənin borc öhdəlikləri buraxmasına imkan verməsidir.

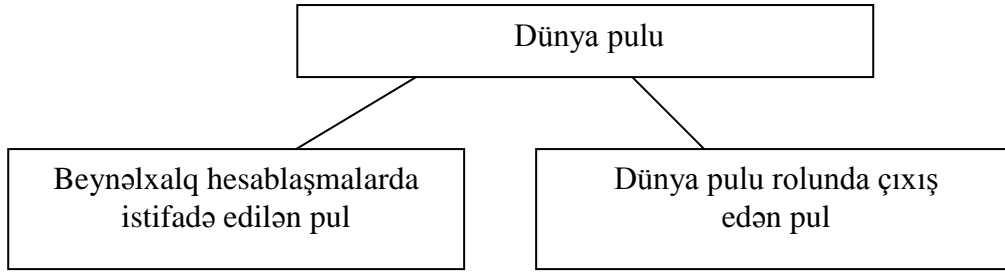
Pul təklifinin əsasını MB-nin buraxdığı əskinaslar təşkil edir. Lakin tədavülə daxil olan pulların heç də hamısı bilavasitə MB-tərəfindən buraxılmır. Ümumiyyətlə, pul kütləsi yalnız MB-nin çap etdiyi nağd pullardan deyil, həm də əhali və müəssisələrin bank depozitlərindən (qeyri-nağd forma) ibarətdir. Orta hesabla pul kütləsinin 25-30%-ni nağd, 75%-ni isə qeyri-nağd pul kütləsi təşkil edir.

Pul bazasını əsasən Mərkəzi Bank yaradır. Kommersiya banklarının fəaliyyəti pul bazasının həcminə təsir etmir. MB ehtiyat fondlarını artırıb azaltmaqla pul təklifinə təsir edə bilər. Ehtiyat normalarının müəyyən edilməsinə təsir edən amillərdən biri də əmanətçilər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin vaxtında təmin edilməsidir. Pula tələb və təklifin tarazlığını artırmaq üçün ilk olaraq pulun əsas funksiyalarını və uyğun olaraq tələb və təklif amillərini araşdırmaq lazımdır. ABŞ-ın iqtisadi fikir məkanında pulun üç funksiyası: mübadilə, hesablaşma və əmanət vasitəsi olduğu göstərilir. Bir çox ölkələrdə isə pulun 5 funksiyası olduğu qeyd edilir. Bu funksiyalar aşağıdakı sxemlərdə açıqlanmışdır.

Pul istehlaka da təsir edir. Təcrübə göstərir ki, istehlakla pul kütləsi arasında kəmiyyət asılılığının əmsalı 0,985-ə bərabərdir. Pulla istehlak arasında olan əlaqənin parametrləri aşağıdakılardan ibarətdir.

- 1) Gəlirlərin səviyyəsi – Y ;
 - 2) Faiz norması – R ;
 - 3) Real pul kütləsinin dinamikası;
 - 4) Qiymətlərin səviyyəsi (artım sürəti);
 - 5) Valyuta kursu;
 - 6) Pulun dövriyyə sürəti;
 - 7) Xarici ticarət balansı – X_n ;
 - 8) İnvestisiyaların həcmi - J ;
 - 9) Vergilərin həcmi;
 - 10) İstehlak xərcləri (Dövlət xərcləri) - G ;
- M^s - pul təklifi;
 T - vergi dərəcələri;

Sxem 1. Pulun funksiyaları.

Onda pulun tələb və təklifi müstəvisində makroiqtisadi tarazlıqları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) $Y = C + J + G + X_n$;
- 2) $C = C(J; T); T = T(T_0 : Y)$;
- 3) $J = J(R)$;
- 4) $X_n = X_n(Y; R)$;
- 5) $\frac{M}{P} = \frac{M}{P}(Y : R)$.

Qeyd edək ki, sonuncu riyazi asılılıq pula tələb funksiyası kimi səciyyələndirilir.

Səmərəli iqtisadi artımın təmin olunmasında əsas problemlərdən biri əmtəə-pul münasibətlərinin tarazlaşdırılmasıdır. Bu münasibətlər üç istiqamətdə reallaşdırılır:

- maddi nemətlər və xidmətlərin dövriyyəsi ;
- maddi nemətlər və xidmətlərə uyğun gəlirlərin hərəkəti (maliyyə-dəyər);
- gəlir gətirən maliyyə qiymətlərinin (pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və s.) hərəkəti, istehsalçılardan istehlakçılara əmtəələrin çatdırılmasında vasitəçi rol oynayan qiymətli kağızlar.

Pul kütləsi ilə əmtəə kütləsi arasında uyğunluğun yaradılması iqtisadi inkişaf üçün baza rolunu oynayır.

Əmtəə-pul münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində əhalinin pula olan tələbinə aşağıdakı amillərin təsiri də nəzərə alınır:

- 1) məcmu ictimai məhsulun həcmi;
- 2) qiymətin səviyyəsi;
- 3) faiz normaları ;
- 4) milli valyutanın xarici valyutaya nisbəti.

Pul kütləsinə olan tələb və təklifin tarazlığının pozulması inflyasiya ilə nəticələnir. Inflyasiyaya pul kütləsinin artması ilə yanaşı xarici borcların artması da təsir edir. Xarici borc ixracın 160-170%-dən və ümumi daxili məhsulun 35-40%-dən çox olduqda mənfi nəticələr verir. Xarici borc ümumi daxili məhsuldan 2,5 dəfə çox olarsa, onda ölkənin stabilliyinə təhlükə yaranır. 01.01.2007-ci ilə respublikanın xarici borcu 1,972 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da ümumi daxili məhsulun 9,9%-ni, ixracın isə 21,7%-ni təşkil etmişdir. Xarici borcların strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur.

- 1) Hökumətin birbaşa borcu 17%;
- 2) Hökumətin benefisar təşkilatlar üçün alınmış borcu 25%;
- 3) Dövlət müəssisələrinin zəmanət borcu 29%;

4) Beynəlxalq valyuta fondu üzrə borc 29%.;

Xarici borcların növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Azərbaycan hökumətinin aldığı kreditlər;
- 2) hökumət adından buraxılan qiymətli kağızlar şəklində dövlət istiqrazları;
- 3) hökumətin təminat verdiyi digər borc öhdəlikləri.

Xarici borcların 80%-i investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə sərf edilir. Bu borcların 75%-ni uzunmüddətli borclar təşkil edir.

Azərbaycanın borcları geri qaytarması müddəti 22 il, orta faiz dərəcəsi isə 3,5% müəyyən edilmişdir. Son 5 ildə xarici borcun 16%-i geri qaytarılmışdır.

Xarici borclar aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə olunur.

- iqtisadi islahatlar üçün kreditlər 23%
- enerji sektoruna _____34%
- kənd təsərrüfatı və meliorasiyaya _____7%
- nəqliyyata _____15%
- kimya sənayesinə _____2%
- neft və qaz sektoruna _____2%
- işğaldan azad olmuş ərazilərin bərpasına _____2%
- sosial sahələrə _____8%
- digər sahələrə _____7%

2007-ci ildə post-sovet məkanı üzrə xarici borcların ümumi daxili məhsula nisbəti

Azərbaycanda – 99 %

Gürcüstanda – 53 %

Ermənistanda – 50 %

Rusiyada – 63 %

Ukraynada – 40 %

Qazaxıstanda – 40%

Latviyada - 45 %

Litvada – 47 % olmuşdur.

Göründüyü kimi, postsovet məkanında bu vacib göstərici üzrə ən yaxşı hal Azərbaycandadır və bu hal ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində və maliyyə-pul münasibətlərində tarazlığın təmin edilməsində həlledici amillərdən biri kimi çıxış edir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, pula tələb və təklifin tarazlığının pozulmasında inflyasiya mühüm rol oynayır.

İnflyasiya iqtisadiyyatda tarazlığı pozur, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə mənfi təsir edir, təkrar istehsal üçün ciddi maneələr yaradır, cəmiyyətin sosial və iqtisadi gərginliyini gücləndirir, əmtəə qıtlığını kəskinləşdirir. Barter əməliyyatlarına şərait yaradır, pul yığımına marağı azaldır, büdcəyə daxil olan vergi gəlirləri azalır, əhalinin əmanətləri qiymətdən düşür, milli valyuta kursu aşağı düşür, pul ehtiyatlarının real dəyərini aşağı salır və i.a.

İqtisadi ədəbiyyatlarda inflyasiyanın başvermə səbəbləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- pula olan tələb və təklifin tarazlığının pozulması;
- iqtisadiyyatın hərbişdirilməsi və hərbi xərclərin artırılması;
- dövlət büdcəsi kəsirinin və daxili borcların artırılması;
- bankların kredit ekspansiyasının artması;

- iqtisadi cəhətdən yaxın olan ölkələrdə inflyasiyanın baş verməsi;
- bazar infrastrukturunun inkişaf etməməsi;
- azad rəqabətə maneələrin olması;
- əmək bazarının qeyrielasticliyi və i.a.

İnflyasiyanı aradan qaldırmaq üçün antiinflyasiya tədbirləri görülür. Antiinflyasiya tədbirləri dedikdə dövlətin maliyyə, pul-kredit, əməkhaqqı, məşğulluq, valyuta münasibətləri sahəsində apardığı tədbirlər kompleksi başa düşülür.

İnflyasiyanın qarşısı vaxtında alınmazsa, onda tənzimləmə prosesləri nəzarətdən çıxa bilər və hiperinflyasiyanın baş verməsi qorxusu yaranar. Qeyd edək ki, hiperinflyasiyanı doğuran əsas faktor pulun miqdarının və qiymətlərin səviyyəsinin həddən artıq artmasıdır. Odur ki, maliyyə-pul bazarında pulun tələb və təklifin tarazlığına təsir edən mexanizmlərin düzgün müəyyən edilməsi və bu mexanizmlərin birbaşa və əksəlaqəli təsirlərinin elmi-praktik cəhətdən səmərəli idarə edilməsi son nəticəsində, nəinki inflyasiyanın qarşısını almağa, həm də ölkə səviyyəsində iqtisadi və sosial tarazlıqların təmin edilməsinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2001.
2. Курс экономической теории. 3-е издание. М, 2007.
3. Банковское дело. М, 2000.
4. N. Qriqori Mənkəyü. İqtisadiyyatın əsasları (III nəşr). Bakı, 2007.

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI VƏ İSTEHSAL GÜCLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

i.e.n., dos. Fazil HACIYEV*

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində regional istehsal komplekslərinin formalaşması beynəlxalq iqtisadi müqavilələrin, istehsalın sosial-iqtisadi inkişafının nəticələrinin qiymətləndirilməsinin əsaslandırılması kimi çox vacib təxirəsalınmaz vəzifələri qarşıya qoyur. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində və xüsusilə neft-maşınqayırma sənayesində müəssisələr arasında birbaşa təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, istehsal güclərindən səmərəli istifadə edilməsi, müasir dövrdə səmərəliliyin ən mühüm parametrlərindən sayılan potensial fondveriminin (istehsal güclərinin əsas fondların orta illik dəyərinə nisbəti) yüksəldilməsi ehtiyatların müəyyən edilməsi, mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlilin yeni prinsiplər əsasında qurulması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki iqtisadi əlaqələrin pozulduğu indiki vaxtda maşınqayırma sənayesində, o cümlədən neft maşınqayırması müəssisələrinin elmi-texniki potensialının əsasını təşkil edən istehsal güclərinin günün tələbləri səviyyəsində möhkəmlənməsi və istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Maşınqayırma sənayesində istehsal gücləri neft maşınqayırması müəssisələrinin işlərinin özlərinin əsas gücü ilə maksimum səviyyədə yerinə yetirilməsi, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin nəzərdə tutulan müddətdə və keyfiyyətlə istifadəyə verilməsinə şərait yaranan potensial imkanları xarakterizə edir. Hazırda yeni obyektlərin istifadəyə verilməsi üzrə maşınqayırma müəssisələrinin potensial imkanının müəyyən edilməsi istehsal güclərinin hesablanması yolu ilə təmin edilir. Mövcud istehsal güclərinin hesablanması və müəyyən edilməsi prosesində texnoloji avadanlıqların tam yüklənməsi və istifadə edilməsi dərəcəsi təsərrüfat subyektlərinin arasında olan bir-birinə bağlılıq və onların

* **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

nəzərdə tutulan maşınqayırma istehsalı üçün zəruri olan material, əmək və maliyyə resurslarına tələbatda açıqlayır və öyrənilir.

Açar sözlər: müəssisə potensialı, elmi-texniki tərəqqi, istehsal gücləri, maşın və avadanlıqlar, fondverimi.

Bazar iqtisadiyyatının başlıca məqsədi milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsal həcmünün artırılması, iş və xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Bu məsələnin müvəffəqiyyətli həlli əsas istehsal fondlarından və istehsal güclərindən səmərəli istifadədən asılıdır.

Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat dövründə Azərbaycanda böyük imkanlara malik istehsal gücləri yaradılmışdır. Yeni mühitdə həmin imkanların reallaşdırılması yeni yanaşmalar tələb edir.

Bazar şəraitində güclərin fəallaşdırılması, daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təşkili çoxsaylı problemlərlə qarşılaşır. Biz də bu yazıda istehsal güclərindən istifadə imkanlarına diqqət çəkmək istərdik.

Hazırda istehsal güclərindən natamam istifadə üzündən ölkə hər il milyardlarla manatlıq məhsul itirir. Buna görə də elmi-texniki tərəqqinin (ETT) nailiyyətlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi şəraitində sənayenin bütün sahələrinin qarşısında güclərdən və avadanlıqdan tam istifadə edilməsi, əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması və fondveriminin yüksəldilməsi vəzifəsi durur. Bu məsələ respublikanın neft maşınqayırma sənayesində xüsusilə aktualdır.

Son illərdə maşınqayırma müəssisələrində fondveriminin aşağı düşməsi meyli müşahidə olunur ki, bu da fondveriminin və istehsal güclərinin istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının mövcudluğundan xəbər verir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas tələblərindən biri texnoloji avadanlıqların yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsindən çox asılıdır. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanın maşınqayırma sənayesində hələ indiyə kimi texnologiya ötən əsrin 50-60-cı illərindən qalandır. Azərbaycan maşınqayırma sənayesinin vəziyyəti onu göstərir ki, bu sənaye sahəsinə daxil olan müəssisələr, demək olar ki, istehsal güclərinin 6-9% həcmində işləyir. Eyni zamanda, neft maşınqayırma kompleksində mövcud olan əsas fondların 13%-i fiziki, 12%-i mənəvi köhnəlmiş, 10 % avadanlıq dağıdılmışdır. Statistik məlumatlara görə 2008-ci ilin sonunda ölkədə əsas fondların balans (qalıq) dəyəri 129462.5 mlrd manat təşkil etmişdir. 1 iyul 1996-cı il tarixinə aparılmış sonuncu yenidən qiymətləndirmənin məlumatına əsasən sözügedən dövrdə ölkə üzə əsas fondların köhnəlmə səviyyəsi 44,6%, sənayedə isə 54,6% təşkil edirdi. Həmin dövrdən 2008-ci illərdə 4,9%-lə 2% arasında tərəddüt etmişdir. Sənayedə isə bu əmsal göstərilən dövrdə 4,85-lə 1,8% arasında olmuşdur. Əsas fondların sıradançıxma əmsalı daha aşağıdır: 1997-2008-ci illərdə sıradançıxma əmsalının maksimum kəmiyyəti 1999-cu ildə (1,1%), minimum kəmiyyəti isə 2008-ci ildə olmuşdur (0,4%). Sənayedə sıradançıxma əmsalının maksimum və minimum kəmiyyətləri də, həmin illərə təsadüf edir və müvafiq olaraq, 1,2 və 0,4% təşkil edir. Halbuki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əsas fondların fəal hissəsinin normativ xidmət müddəti 10 ildən az qəbul edilir. Rusiya Federasiyasında mövcud olan bir çox müəssisələr uzun illər boyu öz layihə gücünün 50-55 faizindən artıq istismar olunmayıb. Bunun əsas səbəblərindən biri də ağır, mürəkkəb və dəqiq maşınqayırma müəssisələrinin əksəriyyətinin yalnız Rusiya Federasiyasında qismən Ukrayna və Belarusda cəmləşdirilməsi idi. Cənub və cənub-şərq respublikaları isə öz istehsal güclərinin 100-110 faizi səviyyəsində istifadə edirdilər.

Lakin ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında və axırlarına yaxınlaşdıqca inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, Yaponiyada istehsalat müəssisələrində əsas vəsaitlərin çevik hissələrinin təzələnmə dövrü 4-4.5 il, Almaniyada 4.5-5 il və Amerika Birləşmiş Ştatlarında 5-5.5 il təşkil

edirdisə, Sovet İttifaqında bu göstərici 40-45 il, ittifaqa daxil olan respublikaların çoxunda isə bu göstərici hətta 50-55 ili ötürdü.

Bunlar göstərir ki, vaxtı ötmüş texnologiya ilə sənaye məhsulları bazarında mövqe qazanmaq qeyri-mümkündür. Odur ki, istehsalın bərpası və intensivləşdirilməsi tədbirləri sinxron həyata keçirilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, elmi-texniki tərəqqinin (ETT) tətbiqindən asılıdır.

Hazırkı şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətinin istehsala tətbiqi müəssisələrdə əsas fondların və istehsal güclərinin dəyişməsinə ciddi imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərini yaranmış bu böhrandan çıxarmaq üçün elmi-texniki nailiyyətinin istehsala tətbiqini sürətləndirmək zəruridir.

Elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərinin yaranması və inkişafında maşınqayırma kompleksinin özü, onun elmi-texniki potensialı mərkəzi yer tutur. Milli iqtisadiyyatın texnika ilə yenidən silahlandırılmasında maşınqayırma sənayesinin xidməti aşağıdakı istiqamətlər hesabına təmin edilir: maşınqayırma istehsalının təkmilləşdirilməsi və onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Texnikanın inkişafı müxtəlif yollarla gedir. İqtisadi artımın perspektivləri baxımından maşınqayırma elmi-texniki tərəqqinin mühüm istiqaməti yeni hərəkət prinsipinə malik maşın konstruksiyasının hazırlanmasıdır. Bu cür maşınların analoqu olmur, bir qayda olaraq, yeni yaradılır. Bunun üçün axtarış xarakterli tədqiqatlar silsiləsi və sınaq - konstruktör işləri aparılmalıdır. Texnikanın yeni növləri müxtəlif bilik sahələrindəki elmi fikirlərin kompleks istifadə edilməsi nəticəsində meydana gəlir.

Teknikanın prinsipə yeni növlərinin yaradılması elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır, çünki hazırda tətbiq olunan maşın və avadanlığın xeyli hissəsi texniki inkişafın yekun mərhələsindədir. Buraya metallurgiya, energetika aqreqatı, ənənəvi hərəkət prinsiplərinə əsaslanan başqa avadanlıq və maşınlar daxildir. Ona görə də yeni iş prinsiplərinə malik maşınlar və texnologiya yaradılmalı, real istismar şəraitində sınaqdan keçirilməli və sənaye istehsalı üçün hazırlanmalıdır. Bu cür texnika artıq yaradılıb və yaradılmaqda olmaqla onların istiqamətini müəyyən edir.

Teknikanın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: maşınların vahid gücünün artırılması; texnoloji proseslərin və maşınların iş rejiminin intensivləşdirilməsi; mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma əsasında maşınların texnoloji xətlərdə birləşdirilməsi yolu ilə maşın kompleksinin yaradılması; maşınların avtomatik idrəetmə və tənzimləmə sistemləri ilə təchiz edilməsi, maşınların iş prosesinin son tənzimlənən parametrlərinin və onlar əsasında istehsal edilən məhsul keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına işlərin dəqiqliyinin yüksəldilməsi; maşınların qənaətediciliyinin yüksəldilməsi.

Sadalananlar sırasında maşınların ilk növbədə energetika avadanlığının vahid gücünün artırılması sənaye sahələrində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin aparıcı istiqamətidir. "Azneftkimyamaş" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin aparıcı müəssisələrindən olan Keşlə maşınqayırma zavodunda elektrik enerjisi avadanlıqlarının vahid gücü son 10 il ərzində 3 dəfədən çox artmışdır. Yeni maşınlar yanacaq sərfini, quraşdırılmış gücün bir vahidi üçün xidmət heyətinin sayını və tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərini azaltmağa imkan verir. Maşınqayırma sənayesi üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıq və aqreqatların vahid gücünün artırılması buraxılan məhsulun maya dəyərini 5-15% aşağı salınmasına gətirib çıxarır, avadanlığın dəyərini 6-17% azaltmağa imkan verir.

Texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsi və maşınların avtomatik idarəetmə və təmzidləmə sistemləri ilə təchiz edilməsi texnikanın təkmilləşdirilməsinin perspektiv istiqamətlərindən biridir.

İstehsal prosesində tətbiq olunan maşın və avadanlığın, o cümlədən, dəzgah parkının quruluşunun təkmilləşdirilməsi müəyyən meyllərlə xarakterizə olunur. Birincisi, dəzgah parkının quruluşunda mütərəqqi dəyişikliklər. Bunlar, hər şeydən əvvəl, tətbiq olunan əmək alətlərinin ümumi balansında hazırlıq avadanlığının xüsusi çəkisinin artırılmasına aiddir. İkincisi, metalkəsən avadanlığın dəzgah parkının quruluşunda mütərəqqi dəyişikliklər baş verir. Rəqəmli proqramlarla idarəetmə və nəzarətin kiçikölçülü elektron sistemləri olan avtomatik avadanlığın sürətli inkişafı ön plana çəkilir. Üçüncüsü, avadanlığın yaş tərkibi mütərəqqi qaydada dəyişilir. Dördüncüsü, maşınqayırma istehsalının texnoloji təchizatında mütərəqqi dəyişiklik baş verir. Texnoloji təchizat maşınların istehsalda əmək məsrəflərinin aşağı salınmasına xeyli dərəcədə kömək edir.

Müasir maşınqayırmanın texnoloji quruluşunun təhlili göstərir ki, maşınların, avadanlığın, aparatların, cihazların hazırlanmasının ümumi əmək tutumunun orta hesabla 60%-ni, bəzi hallarda isə 80%-ni detalların mexaniki emalı və məmulatların yığılması təşkil edir. Göründüyü kimi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətinin sənayeyə tətbiqi maşın və avadanlıqların, eləcə də istehsal güclərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Buna görə də elmi-texniki tərəqqi prosesinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, hal-hazırda bu və ya digər prosesə, yaxud tədqiqat obyektinə ETT-nin təsirini öyrənmədən, onları daha dolğun və tam qiymətləndirmək qeyri-mümkündür.

ETT müəssisələrin istehsal gücünün istifadəsinə və artımına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İstehsal gücünün istifadəsi və artımının yaxşılaşdırılması istehsalın fondla, elektrik enerjisi ilə silahlanması və xüsusilə onun avtomatlaşdırılması ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Bütün istehsal prosesinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması maşın və avadanlıqların məhsuldarlığını artırır, eyni zamanda, müəssisədə istehsal gücünün istifadəsini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Hazırda "Azneftkimyamaş" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və onun təsərrüfat subyektlərində elm və texnikanın nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi üzrə müəyyən işlər aparılır. Bu, ilk növbədə, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından, eləcə də müəssisədə ən yeni maşın və avadanlıqların, qabaqcıl texnologiyanın tətbiq edilməsindən, fəaliyyətdə olan avadanlıqların modernləşdirilməsindən ibarətdir.

Təhlil aparılan dövrdə "Azneftkimyamaş" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti müəssisələrində rekonstruksiyalar, fəaliyyətdə olan istehsalın genişləndirilməsi və texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması çox geniş şəkildə həyata keçirilmişdir. Cəmiyyət üzrə sənaye tikintisinə yönəlmiş kapitalın 60,3%-i texniki cəhətdən yenidən silahlanmaya, 31,9%-i genişləndirmə və yenidənqurmaya, 7,8%-i yeni inşaatda istifadə edilmişdir, yəni bütün kapitalqoyuluşunun böyük hissəsi (60,3%) müəssisənin texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına yönəldilmişdir. Bu isə, öz növbəsində, çox müsbət bir prosesdir. Bu problemləri həll etmək məqsədilə kapital qoyuluşlarına əsasən fəaliyyətdə olan müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına yönəlmək və maşın avadanlıqlarının əvəz edilməsini yüksəltmək zəruridir.

Elmi-texniki tərəqqinin yüksək tempi şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal güclərindən istifadənin yaxşılaşdırılması və beləliklə də istehsalda səmərəliliyin artırılması, avadanlığın müasirləşdirilməsi, əsas fondların yerləşdirilməsi, təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi, yeni maşın və avadanlıqdan səmərəli istifadə edilməsi iki-üç növbəli işlərdə, avadanlığın bütün gün ərzində və növbədaxili boşdayanmaların ləğv edilməsi,

istehsalın intensivləşdirilməsinin artması, əməyin, istehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi və bütünlüklə əsas istehsal fondlarının həm passiv, həm də aktiv hissəsindən səmərəli istifadə edilməsi ilə əldə edilə bilər.

ETT-nin sürətləndirilməsi, ilk növbədə, müasir mərhələdə iqtisadiyyatın inkişafını, intensivləşdirilmənin dərinləşdirilməsini və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. Bu problemin həlli üçün təsərrüfat mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi və idarəetmənin vahid tam sisteminin yaradılması zəruridir.

Bununla bərabər, ETT-nin sürətləndirilməsi üçün onun dəqiq təsərrüfat mexanizmi şəraitində intensivləşdirilmə və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradan istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi də zəruridir. İstehsalın intensivləşdirilməsi özlüyündə istehsalın bütün amillərinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi əsasında səmərəliliyinin yüksəldilməsi prosesini əks etdirir ki, bu da, ilk növbədə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və bütün istehsal resurslarından (texniki material və əmək) səmərəli istifadə vasitəsilə əldə edilir.

Keçid dövrü maliyyə vasitələrinin çatışmazlığı ilə səciyyəvidir. Odur ki, maşınqayırma müəssisələrində istehsal güclərinin fəallaşdırılması (avadanlıqın modernləşdirilməsi, yeni istehsal texnologiyalarının tətbiqi və s.) kimi böyük investisiya tələb edən tədbirlərin həyata keçirilməsi sənayenin inkişafının strateji istiqamətlərindən biri sayılmalıdır.

Müəssisədaxili imkanlar hesabına görüləsi işlər də az deyildir. Fəaliyyətdə olan avadanlıqlardan səmərəli istifadə edilməsi, boşdayanmaların ləğvi, əməyin, istehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi bu qəbildəndir.

Belə bir şəraitdə istehsal güclərindən və əsas istehsal fondlarından istifadə edilməsi ehtiyatlarının təhlil edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu kimi vəzifələrin yerinə yetirilməsinin aktuallığı bir də onunla əsaslandırılır ki, illərlə istifadə olunmamış ehtiyatların miqyası hazırda çox böyükdür və onlar çox hallarda iqtisadi mexanizmin təsirindən kənar qalır.

Əsas istehsal fondlarından və istehsal güclərindən istifadə edilməsinin effektivini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri fondverimi hesab olunur. Müasir iqtisadi nəzəriyyədə və praktikada belə bir resurs göstəricisinin müxtəlif modifikasiyasının tətbiqi tələb olunur. Belə bir fikir də mövcuddur ki, fondverimi biləvasitə milli gəlirə münasibət (milli gəlirin əsas istehsal fondlarına nisbəti) kimi müəyyən edilməlidir. Bu fikir onunla əsaslandırılır ki, məhz bu göstərici xalqın maddi-rifahının yüksəldilməsi üçün əsas meyar və ya vahid mənbə hesab olunur. Hazırda fondveriminin məhsulun cinsi ölçüdə fondtutumu normativinin köməyi ilə müəyyən edilməsinin tərəfdarları da az deyildir. Fondveriminin bir meyar göstəricisi kimi mənfəətin əsas fondlara nisbəti ilə müəyyən edilməsi fikirlərinə münasibət və inkişaf etməkdədir. Halbuki, belə fikir və təkliflər çox da yeni deyil, ötən əsrin 70-ci illərində də mövcud idi.

Belə hesab edilir ki, fondveriminin bütün və ya digər təklif olunan müxtəlif göstəriciləri praktikada istifadə hüququna malikdir və ya geniş istifadə edilə bilər. Belə ki, onlar əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalı prosesi ilə təsərrüfatçılığın nəticələri arasındakı iqtisadi əlaqələrin müxtəlif tərəflərini xarakterizə edir. Bununla belə bu göstəricilər fondverimi səviyyəsini müəyyən edən əsas göstərici kimi çıxış etmələrinə dair iddia edə bilməz. Bu göstəricilərin məhdudluğu və ziddiyyətli olması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə sübut edilmişdir. Belə sübutları daha da inkişaf etdirmək məqsədilə qeyd etmək lazımdır ki, milli gəlir, xalis məhsul, mənfəət əsas istehsal fondlarının funksiyası ilə əlaqəsi olmayan bir çox amillərdən də asılıdır. Bizim fikrimizcə, fondveriminin müəyyən edilməsində əsas göstəricisi kimi müqayisəli qiymətlə ümumi məhsulun qəbul edilməsini təklif edən tədqiqatçı

amillərin nöqteyi-nəzəri daha realistik hesab edilə bilər. Belə ki, “fondverimi göstəricisinin spesifik xüsusiyyəti məhz əmək vəsaitinin tərkibində məhsulun material həcmnin ölçülməsindən (tutuşdurulmasından) ibarətdir”.

“Azneftkimyamaş” açıq səhmdar cəmiyyətində və onun maşınqayırma zavodunda 2000-2008-ci illərdə apardığımız təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq, demək olar ki, açıq səhmdar cəmiyyətində, o cümlədən, onun zavodlarında fondverimi, mənfəət və istehsalın rentabelliyyətinin yüksəldilməsi üçün istifadə edilməmiş ehtiyatlar vardır. Bunların ən vacibi yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istehsal güclərinin planlaşdırılmasında dəyişiklik aparılması, inkişafı və təkmilləşməsi ilə yanaşı, onlardan istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Belə bir məsələlərin səmərəli həlli neftmaşınqayırma müəssisələrində idarəetmənin kökündən təkmilləşdirilməsi, kollektiv istehsal etdikləri məhsullara sahibkarlıq hüququnun verilməsi, daha doğrusu, bu mülkiyyətin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədardır və ya onu zəruri edir. Hesab edirik ki, yalnız yüksək təsərrüfatçılıq münasibətləri, təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq şəraitində belə istifadə edilməmiş ehtiyatların istifadə edilməsi səviyyəsini yüksəltmək olardı, halbuki, təcrübədə belə ehtiyatların bilavasitə idarəetmənin inzibati mexanizmi əsasında reallaşdırılmasına nail olmaq çox çətindir və ya heç cür mümkün deyildir.

Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, neftmaşınqayırma sənayesi müəssisələrində yeni bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyəti istehsal güclərindən səmərəli istifadə və bu sahələr üzrə istifadə olunmayan ehtiyatları aşkara çıxarmağa imkan verən iqtisadi təhlilin mövcud metodikasının intensiv tətbiqini nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft maşınqayırması müəssisələrində istehsal gücündən intensiv istifadə edilmə səviyyəsini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə əks etdirən amillərin təsnifatının işlənilməsinin praktiki və nəzəri cəhətdən mühüm əhəmiyyəti vardır. İstehsal miqyasının genişlənməsi və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi müəssisənin mövcud istehsal gücündən istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarını aşkar etməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu baxımdan da, müəssisənin mövcud istehsal gücünü və onlardan səmərəli istifadə olunma səviyyəsini öyrənməyə şərait yaranan amillər qrupunu müəyyən etmək lazım gəlir. Məlumdur ki, istehsal gücünə və onlardan istifadə edilməsi səviyyəsinə təsir edən amillər qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Ona görə ki, hər iki amilin təsir etdiyi vahid obyekt müəssisənin istehsal gücü hesab olunur. Burada yeganə fərq ondan ibarətdir ki, həmin amillərin birinci hissəsi istehsal gücünün artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsində istifadə edilirsə, ikinci hissəsi onlardan səmərəli istifadə edilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsinə xidmət edir. Beləliklə bütün bunlar həmin amillərə sistemli yanaşmanın zəruriliyinə bir daha əsas verir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, maşınqayırma sənayesində, xüsusilə neftmaşınqayırması müəssisələrində istehsal güclərinin qeyri-bərabər inkişafının nəticəsində yaranan nisbətəsizliyin (qeyri-mütənasibliyin) aradan qaldırılmasına istehsalatı yeni, daha mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, istehsal güclərinin yenidən bölüşdürülməsi ilə nail olmaq mümkündür. İstehsal güclərində yaranmış nisbətəsizliyin ləğv edilməsinə (və ya səhməna salınmasına) bu və ya digər tədbirin yerinə yetirilməsi həmişə eyni səviyyədə təsir göstərmir. Belə ki, əgər hər hansı bir tədbirin tətbiqi nəticəsində fond tutumunun səviyyəsi aşağı düşürsə, digər tədbirin tətbiqi sənayesində maşın tutumu və enerji tutumunu yüksəldir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səmərəli təşkil müəssisələrdə və təsərrüfat subyektlərində əlavə sərmayə qoyuluşundan istifadə etmədən, istehsal güclərinin mütənasibli-

ynin inkişafı təmin edilə bilməz. Göründüyü kimi, istehsal güclərinin mütənasib inkişafının ardıcıl olaraq təmin edilməsi onlardan intensiv istifadə edilməsinin əsas amillərdən biri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, neftmaşınqayırması müəssisələrində istehsal gücündən intensiv istifadənin təşkili iki mühüm problemin həllini şərtləndirir:

1. Zavodların ayrı-ayrı sex və təsərrüfat subyektlərində istehsalın texniki silahlanması ilə istehsal güclərinin mütənasib inkişafı istiqamətində mövcud olan ehtiyatları iqtisadi təhlil yolu ilə müəyyən etmək;

2. Bazar iqtisadiyyatının tələbinə uyğun istehsalın təşkilini təkmilləşdirməklə, istehsal güclərindən və maşın sistemindən istifadə edilməsinin effektivliyini daha da yüksəltmək.

Ədəbiyyat

1. Статистические показатели Азербайджана – Б: Седа, 2008. 769 с.
2. Алиев Илхам. Каспийская нефть Азербайджана. М., «Известия», 2003 - 710 с.
3. Мусаев А.Ф., Ахмедов А.Н. Тенденции развития экономики машиностроения в Азербайджане. Баку, 1999. 220 с.
4. Атакишиев М.Дж. Экономическая эффективность рационального использования производственных мощностей в бурении. М.: Нефть и Газ, 1997. 188 с.
5. Самедзаде З.А. Этапы большого пути: экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку, 2004, 936 с.
6. Сломан Дж. Основы экономики. М., «Издательство Проспект», 2006, 568 с.

ФИНАНСОВЫЙ КРИЗИС И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КРУПНЕЙШУЮ ЭКОНОМИКУ МИРА

Фарид САТТАРОВ*

АННОТАЦИЯ

История мировой экономики помнит многие знаменательные даты и события. К таким знаменательным и важным событиям в мире экономики можно отнести Бреттон-Вудскую конференцию 1944 года, падение Советского Союза и т.д. Также история помнит и даты связанные с кризисами и рецессиями. Конечно же, самой знаменательной датой в этом случае является период с 1929 по 1933 года, который также называется периодом Великой Депрессии. Со времён Великой Депрессии прошли долгие годы, и экономики многих стран бурно развивались и прогрессировали. Казалось, что ошибки времён Великой Депрессии, которые привели США и множество других стран к упадку, давно уже изучены и подобных кризисов больше не будет. Однако начало 21 века преподнесло новый сюрприз – Глобальный Финансовый Кризис. В этой научной работе мы разберём глобальный финансовый кризис от его начала до наших дней и попытаемся внедриться в основные экономические показатели, цифры и данные. Кроме этого, данная научная работа поможет объяснить причины зарождения глобального финансового кризиса и показать масштабы его влияния на рынки недвижимости и труда США, а также на нефтяной рынок.

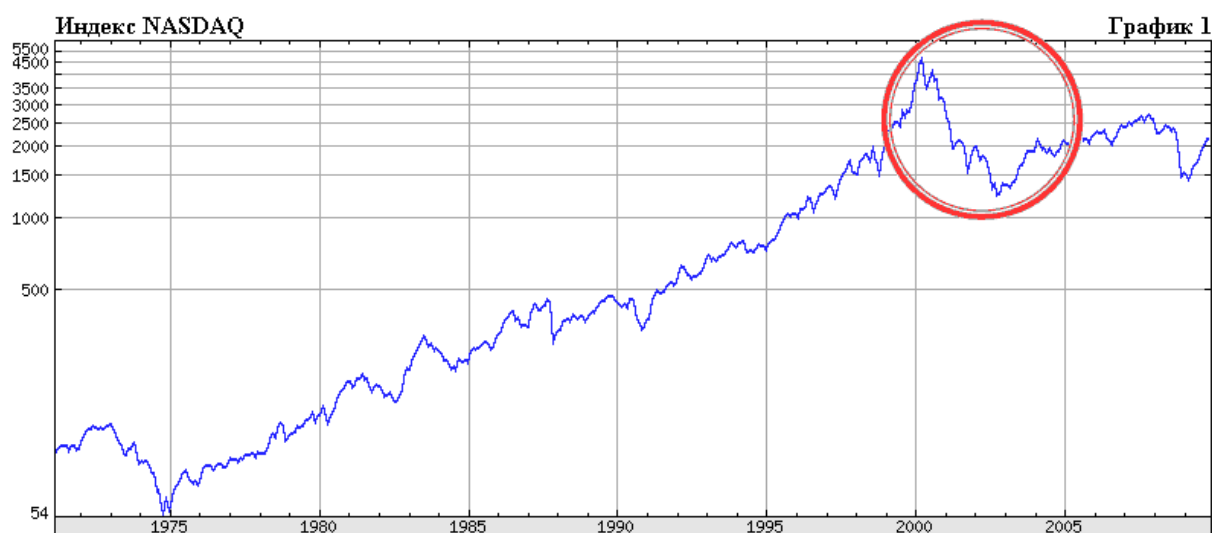
Ключевые слова: ипотечный пузырь, рынок недвижимости, нефтяной рынок, рынок труда, инвестиционные банки.

Вступление

21 век начался для Соединённых Штатов Америки с кризиса интернет-компаний. Пузырь на рынке интернет-компаний начал раздуваться с 1995 года. Этот пузырь также

* Индивидуальный инвестор, SGS Azeri Ltd

называют пузырьём доткомов. Акции новых и старых компаний, ориентированных на интернет услуги, начали расти в цене неимоверно быстро и уверенно. Это стало раздувать пузырь. Многие экономисты и аналитики предвещали новую эру экономики и объясняли взлёт цен акций интернет-компаний ростом спроса. Однако новые бизнес-модели оказались не настолько эффективными, а огромные кредиты, потраченные в основном на рекламу, привели к волне банкротств и сильному падению индекса NASDAQ. Пузырь доткомов лопнул 10 марта 2000 года и индекс NASDAQ, достигнув максимальной отметки 5132,52, начал своё падение и уже в 2002 году опустился ниже отметки 1500,00 (см. график 1). Но, несмотря на кризис интернет-компаний, Соединённые Штаты Америки не вошли в состояние финансового кризиса или депрессии.

Падение прибыли интернет-компаний, банкротство некоторых из них и другие проблемы не нарушили финансовую структуру страны. ВВП Соединённых Штатов в годовом исчислении продолжало расти. Вы можете в этом убедиться, взглянув на данные таблицы 1.

Таблица 1. Валовой Внутренний Продукт США за 1995 – 2002 года

	1995 год	1996 год	1997 год	1998 год	1999 год	2000 год	2001 год	2002 год
ВВП	7,414.7	7,838.5	8,332.5	8,793.5	9,353.5	9,951.5	10,286.2	10,642.3
Личное потребление	4,987.3	5,273.6	5,570.6	5,918.5	6,342.8	6,830.4	7,148.8	7,439.2
Валовый объём внутренних частных инвестиций	1,144.0	1,240.2	1,388.7	1,510.8	1,641.5	1,772.2	1,661.9	1,647.0
Государственные закупки товаров и услуг	1,374.0	1,421.0	1,474.4	1,526.1	1,631.3	1,731.0	1,846.4	1,983.3
Чистый экспорт	-90.7	-96.3	-101.4	-161.8	-262.1	-382.1	-371.0	-427.2

(числа в таблице даны в миллиардах долларов)

Как видно из таблицы, ВВП Соединённых Штатов за 2000 – 2002 годы вырос на 6,94%, хотя валовый объём внутренних частных инвестиций, который рос с 1995 года, упал за тот же период (за 2000 – 2002 годы) на 7,1%. Поддержку экономике США оказало увеличение потребления в стране. Личное потребление составляет большую часть

ВВП Соединённых Штатов, поэтому падение спроса, которое влечёт за собой падение потребления, может очень сильно сказаться на экономическом развитии страны.

Зарождение ипотечного пузыря и его влияние на рынок недвижимости США

Кризис доткомов стал своего рода сигналом для всего делового мира. Однако этот сигнал не был замечен и услышан. Активы компаний, акции компаний и прочее продолжали рост. Стоит отметить, что с начала 21 века цены на недвижимость в США находились в бурном росте. Вместе с этим процветали и ипотечные организации, компании и банки. Следует сказать, что цены на квартиры в США достигли своего пика в 2006 году. Нельзя сказать, что рост цен на недвижимость был в первую очередь связан с экономическим процветанием, ростом доходов населения и т.д. Да, личные доходы американцев в совокупности выросли с 2000 года по 2006 год с 8,559.4 до 11,268.1 миллиардов долларов, но это не самая главная причина роста цен на недвижимость. Лихорадочный рост цен на квартиры в США усилился по причине того, что кредиты в банках за рассматриваемый период были легкодоступны. Политика Федеральной резервной системы относительно процентной ставки оказала сильное влияние на всю экономику в целом. В мае 2000 года процентная ставка Федеральной резервной системы составляла 6,50%. После вышеописанного комитет Федеральной резервной системы по открытым рынкам стал опускать процентную ставку и довёл её до 1,00% уже в мае 2004 года. Можете посмотреть динамику изменения процентной ставки Федеральной резервной системы на графике 2.

При всём этом правительство Соединённых Штатов начало увеличивать государственные расходы (при снижении налогов), что вызвало стремительный рост дефицита бюджета со 158 миллиардов долларов в 2001 году до 412 миллиардов долларов в 2004 году. Дефицит платёжного баланса и вовсе вырос с 415 миллиардов долларов в 2001 году до 650 миллиардов долларов в 2006 году. Дешёвые деньги стали способствовать активнейшему росту, как на фондовом рынке (рост индексов с 2003 года по 2007 год составил свыше 60%), так и на рынке недвижимости, пережившем настоящий спекулятивный “бум”. Американский рынок был переполнен ликвидностью, и это стало причиной формирования нового более крупного пузыря – ипотечного пузыря. Члены Федеральной резервной системы не успели вовремя разглядеть “перегрев” и возможные будущие проблемы экономики и потому дальнейшее увеличение процентной ставки уже не помогало. Цены на недвижимость начали падать с 2006 года. В таблице 2 показаны данные по медианной цене жилья на рынке недвижимости США за 2006 – 2008 года.

Таблица 2.

Медианная цена жилья на рынке недвижимости США

Год		Медианная цена				
		США	Северо-восток	Средний запад	Юг	Запад
2006		221,900	271,900	167,800	183,700	342,700
2007		219,000	279,100	165,100	179,300	335,000
2008		198,100	266,400	154,100	169,200	271,500
2008	Сентябрь	191,200	252,300	149,100	166,200	258,100
2008	Октябрь	186,400	241,800	145,000	161,200	258,100
2008	Ноябрь	180,300	257,000	141,400	153,500	241,000
2008	Декабрь	175,700	234,300	140,700	153,500	229,700
2009	Январь	164,800	227,000	131,000	143,300	215,500
2009	Февраль	168,200	236,400	130,000	145,600	230,400
2009	Март	169,900	230,700	138,700	146,900	227,400
2009	Апрель	166,600	237,400	138,800	147,900	204,200
2009	Май	174,700	244,300	147,100	157,500	207,000
2009	Июнь	182,000	248,200	156,000	163,300	219,600
2009	Июль	181,500	251,500	155,900	162,100	217,900
2009	Август	177,300	241,100	149,300	157,200	219,800
2009	Сентябрь	174,900	234,700	147,600	153,500	219,000

По данным таблицы видно, что цены квартир в различных регионах США отличаются друг от друга и больше всего кризис повлиял на цены в западной части США (в основном это касается штата Калифорния). Например, падение с максимальной медианной цены жилья с 2006 года по апрель 2009 года в процентном выражении составило примерно 41%. Вместе с этим следует отметить, что объёмы продаж жилья на первичном и вторичном рынках также упали. Можете просмотреть данные по продажам жилья в таблице 3.

Таблица 3. Уровни продаж жилья

Период	Первичный рынок	Вторичный рынок
январь.08	588000	4890000
февраль.08	590000	5030000
март.08	526000	4930000
апрель.08	526000	4890000
май.08	512000	4990000
июнь.08	530000	4860000
июль.08	515000	5000000
август.08	460000	4910000
сентябрь.08	464000	5180000
октябрь.08	433000	4980000
ноябрь.08	407000	4490000
декабрь.08	331000	4740000

январь.09	309000	4490000
февраль.09	337000	4720000
март.09	356000	4570000
апрель.09	352000	4680000
май.09	342000	4770000
июнь.09	384000	4890000
июль.09	433000	5240000
август.09	429000	5100000
сентябрь.09	402000	5570000

Как видно из таблицы 3, на рынке первичного жилья ощутимо настоящее падение спроса, а вот на вторичном рынке ситуация, как будто бы, идёт к улучшению, хотя уровень продаж жилья на вторичном рынке в мае 2005 года составлял примерно 7,1 миллионов квартир, то есть падение продаж на вторичном рынке становится более ощутимым при рассмотрении более длительного периода времени.

Таким образом, заёмщики попали в “тиски” процентного риска. Ежемесячные расходы заёмщиков за 2003 – 2006 годы увеличились на 35%, в среднем с 840 долларов до 1132 долларов. В 2007 году из-за роста невозвратов рынок недвижимости начал обваливаться и банки начали терять деньги. При этом ипотечные облигации также начали падать в цене, а новые выпуски облигаций не находили покупателей. Сильным ударом по рынку недвижимости стало также возникновение больших проблем у ипотечных организаций Fannie Mae и Freddie Mac. Эти две организации в совокупности контролировали половину ипотечного рынка США. Для укрепления этих организаций в них влили капитал на сумму около 200 миллиардов долларов, а затем национализировали.

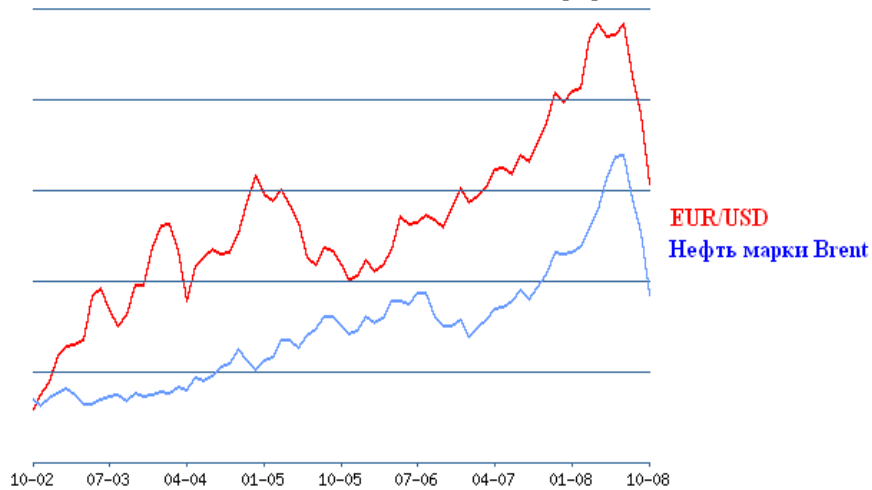
Основной удар по экономике США был нанесён после объявления о банкротстве инвестиционного банка Lehman Brothers. Это произошло в сентябре 2008 года. Аналитики всего мира прогнозировали цепную реакцию после крушения такого крупного банка. Совсем незадолго до этих событий рухнул другой не менее крупный инвестиционный банк Bear Sterns. Федеральная резервная система в срочном порядке выделила 30 миллиардов долларов в виде кредита для инвестиционного банка JPMorgan, для того, чтобы этот банк приобрёл Bear Sterns. Банкротство Bear Sterns и стало своего рода сигналом будущей укрепляющейся нисходящей тенденции.

Нефтяной рынок в период глобального финансового кризиса

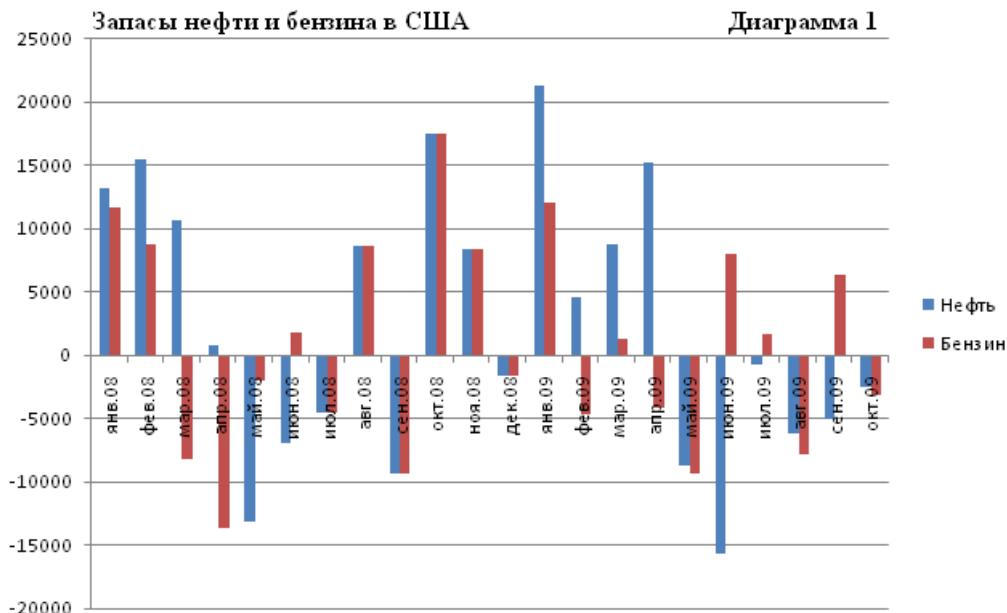
Хотелось бы немного поговорить о нефтяном рынке за 2008 год. Весь мир только и говорил о новых ценовых рекордах “чёрного золота”. Некоторые официальные лица даже заявляли о том, что цены на нефть перешагнут далеко за 200 долларов за баррель. Однако мы так и не стали свидетелями этого. Цены на нефть эталонной марки Brent поднялись почти до 150 долларов в июле 2008 года. После этого началось падение цен, которое продолжилось вплоть до декабря 2008 года. Цены на нефть в среднем упали с максимумов на 75%. Нельзя сказать того, что цены на нефть равные 120, 130 и выше долларов за баррель соответствовали справедливой цене. На самом деле рост цен на “чёрное золото” был вызван падением доллара и спекулятивным настроением нефтяных трейдеров. В этом можно убедиться, посмотрев график 3.

Динамика изменения валютного курса EUR/USD и нефти марки Brent

График 3

Как видите, на графике 3 показана динамика изменения валютного курса EUR/USD и нефти марки Brent за октябрь 2002 года по октябрь 2008 года. На графике 3 чётко видно, что за 2008 год усиление евро по отношению к доллару вызывало рост цен на нефть. За 2008 год валютной парой EUR/USD была достигнута максимальная отметка равная 1,60. Для того, чтобы убедиться в том, что цены на нефть росли по причине спекулятивных сделок обратите своё внимание на диаграмму 1, на которой показаны запасы нефти и бензина в США за 2008 – 2009 года.

(числа на диаграмме указаны в тысячах баррелей)

На диаграмме 1 ясно видно, что острого дефицита нефти и бензина в США не наблюдалось, так как падение запасов нефти и бензина менялось с течением времени увеличением запасов и наоборот, и в основном эти изменения вызывались сезонными тенденциями. Это имеет очень важное значение для всего нефтяного рынка, так как США самый крупный импортёр нефти в мире. Поэтому проблемы в экономике Соединённых Штатов Америки нередко находили своё отражение в мировых ценах на нефть. Давайте рассмотрим график 4, на котором видна тенденция изменения объёма импорта нефти и нефтяных продуктов со стороны США.

График 4 прекрасно отражает всё вышесказанное. Объёмы импорта нефти и нефтяных продуктов уверенно сокращались с середины 2007 года, когда цены на нефть начинали стремительный рост. Но даже при низких ценах на нефть объёмы импорта нефти и нефтяных продуктов оставались на низких уровнях. Это связано в первую очередь с падением спроса на автомобили и рецессией в США. Таким образом, нефтяной рынок не остался в стороне от влияния мирового финансового кризиса. В этом можно убедиться, взглянув на данные прогнозов ОПЕК по объёмам спроса нефти в 2009 году.

Таблица 4. Объёмы спроса

	1 кв.09	2 кв.09	3 кв.09	4 кв.09	2009
Январь	85.82	84.99	85.03	86.79	85.66
Февраль	85.68	84.40	84.55	85.88	85.13
Март	85.15	83.84	84.25	85.20	84.61
Апрель	84.55	83.69	83.83	84.65	84.18
Май	84.47	83.30	83.65	84.70	84.03
Июнь	83.84	83.02	83.69	84.62	83.80
Июль	83.78	82.80	83.93	84.84	83.84
Август	83.87	83.02	83.90	84.85	83.91
Сентябрь	83.90	83.17	84.13	85.00	84.05
Октябрь	83.91	83.16	84.51	85.36	84.24

(числа в таблице указаны в миллионах баррелей в день)

По данным таблицы 4 видно, что по прогнозам ОПЕК спрос на “чёрное золото” в будущей перспективе будет вновь расти. Разворотным стал отчёт за июль 2009 года, по которому в годовом исчислении объём спроса нефти в мире на 2009 год составит 83.84 миллионов баррелей в день. Однако октябрьский отчёт дал ещё более позитивный прогноз на 84.24 миллионов баррелей в день.

Возникновение проблем на рынке труда США

Другой более серьёзной проблемой для Соединённых Штатов Америки стал рост уровня безработицы. Безработица в США начала расти с 2007 года, и этот рост был в первую очередь вызван падением прибыли компаний США. Можете просмотреть диаграмму 2, на которой даны результаты по прибылям и убыткам некоторых американских компаний.

(числа на вертикале даны в миллионах долларов)

Диаграмма 2 отражает в основном убытки четырёх американских компаний, относящихся к различным индустриям. Как видно на диаграмме 2, ипотечная организация Fannie Mae понесла убытки за 2008 – 2009 года более 100 миллиардов долларов. Это прекрасно отражает ситуацию на ипотечном рынке США. Убытки компании AIG (American International Group) также прекрасно отражают реальность на рынке страхования. Как Вы понимаете, масштабы потерь компаний во время кризиса были огромны. Компании, данные которых приведены на диаграмме 2 и сотни других сокращали тысячами своих сотрудников. Например, в январе 2009 года частный сектор США потерял около 500 тысяч рабочих мест, в феврале 2009 года – 697 тысяч рабочих мест и т.д. На графике 5 видно, что уровень безработицы в США достиг максимальных высот.

За октябрь 2009 года безработица в США составила 10,2%, пробив уровень двухзначной цифры. Таким образом, безработица за 2009 год выросла до 26-летних максимумов и уже в октябре 2009 года 15,7 миллионов американцев были безработными. В этом можно убедиться, посмотрев на график 6.

Количество безработных в США

График 6

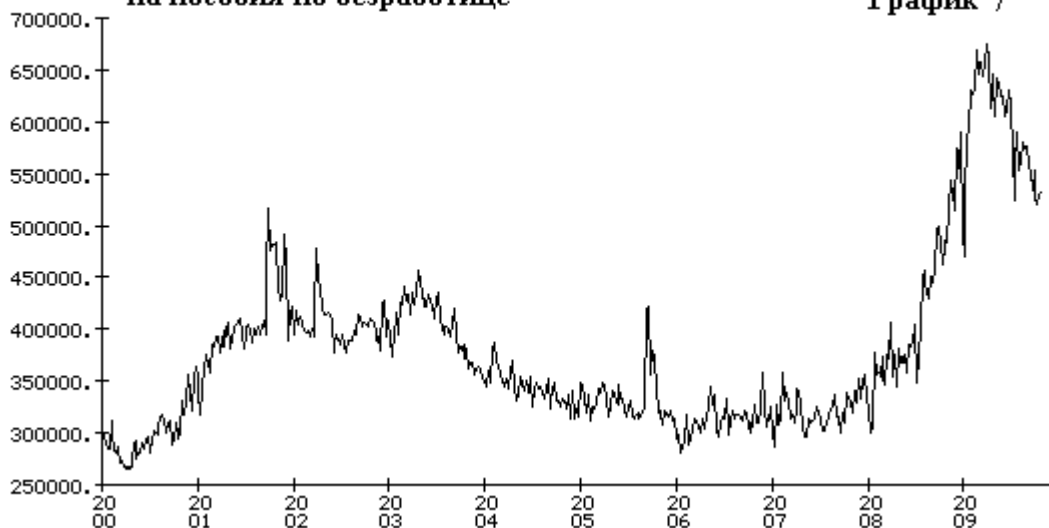

(числа на вертикале указаны в тысячах)

Конечно же, с ростом числа безработных в Штатах выросли также и первичные заявки на пособия по безработице. На графике 7 чётко видно, как с начала 2008 года количество подаваемых первичных заявок на пособия по безработице увеличивалось.

Количество первичных заявок на пособия по безработице

График 7

Правительственная помощь в рамках программы по выкупу проблемных активов

Как Вы понимаете, ситуация в США действительно заслуживала серьёзного внимания и вмешательства со стороны властей этой страны. Правительство Соединённых Штатов так и поступило. Бывшим Министром финансов США Генри Полсоном уже в сентябре 2008 года была организована программа выкупа проблемных активов (TARP-Troubled Assets Relief Program). Эта программа предусматривала оказание помощи американским компаниям на общую сумму 700 миллиардов долларов. По состоянию на июнь 2009 года Министерству Финансов США принадлежали акции 19 крупнейших банков на общую сумму более чем 200 миллиардов долларов. После выделения первой

половины средств (350 миллиардов долларов) начались дебаты относительно возможности создания специального банка для выкупа проблемных активов, а также предоставления гарантий по таким активам. Этот банк так и не был создан.

Правительство США очень пристально следило за деятельностью банков, которым была оказана помощь. По этой причине весной 2009 года Федеральная резервная система провела для 19 банков стресс-тесты на устойчивость в случае усугубления рецессии. Результаты этих тестов были опубликованы 7 мая 2009 года. По результатам тестов десяти банкам было предъявлено требование со стороны властей увеличить капитал. Суммы, на которые должны были быть увеличены капиталы банков, отличались друг от друга. Можете ознакомиться с этими десятью банками по данным таблицы 5.

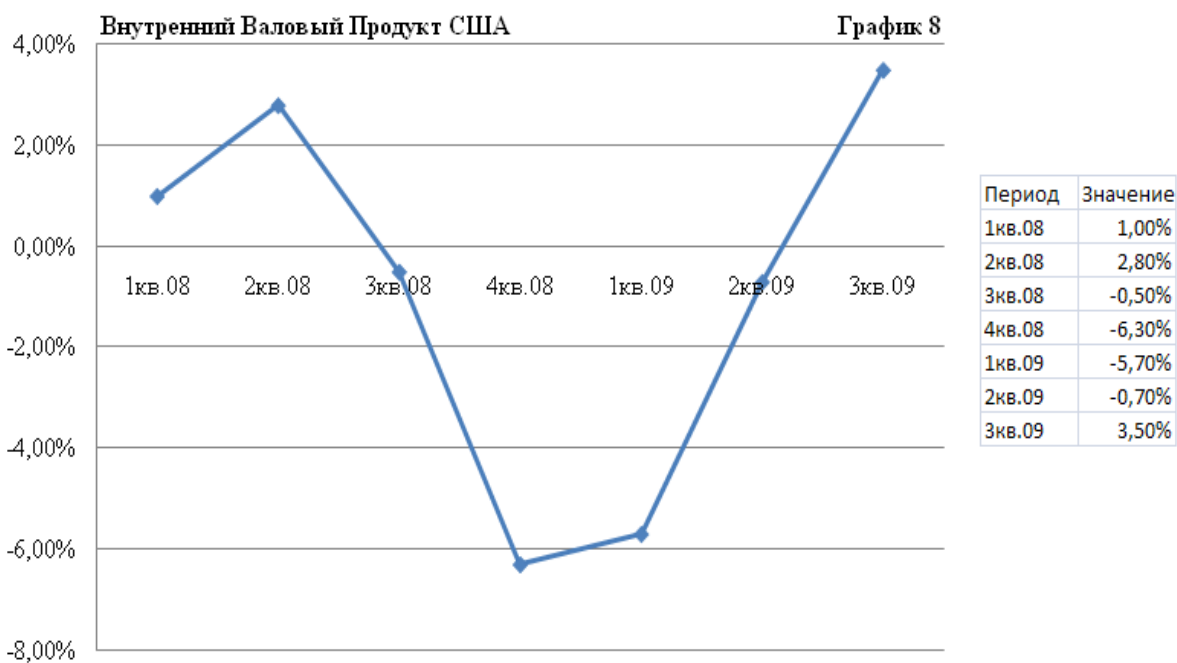
Таблица 5. Список банков и требования к ним

Название банка	Требуемая сумма увеличения капитала
1. Bank of America	33,9 миллиардов долларов
2. Wells Fargo	13,7 миллиардов долларов
3. GMAC	11,5 миллиардов долларов
4. Citigroup	5,5 миллиардов долларов
5. Regions Financial	2,5 миллиардов долларов
6. Sun Trust Banks	2,2 миллиардов долларов
7. KeyCorp	1,8 миллиардов долларов
8. Morgan Stanley	1,8 миллиардов долларов
9. Fifth Third	1,1 миллиардов долларов
10. PNC Financial	0,6 миллиардов долларов

Банки увеличивали капитал в основном за счёт выпуска ценных бумаг и надо отметить, что кроме GMAC проблем с увеличением капитала ни у одного банка не возникло. Другим девяти банкам никаких требований не предъявляли. Этими банками являются American Express, Bank of New York, BB&T, Capital One Financial, Goldman Sachs, JPMorgan, MetLife, State Street и U.S.Bancorp.

Заключение

Несмотря на то, что проблемы на рынке труда США всё ещё существуют, нельзя не сказать пару слов и об оживлении экономики со второго квартала 2009 года. Проблемы в экономике США всё ещё находят своё отражение в числе безработных и на рынке недвижимости, однако по предварительным данным ВВП Соединённых Штатов Америки за третий квартал 2009 года вырос на 3,5%. Это намного больше того, что ожидали экономисты и аналитики. К тому же, такие положительные данные говорят о том, что рецессия в Соединённых Штатах Америки завершилась. Можете посмотреть нижеуказанный график квартального изменения ВВП Соединённых Штатов Америки в процентном выражении за 2008 – 2009 года.

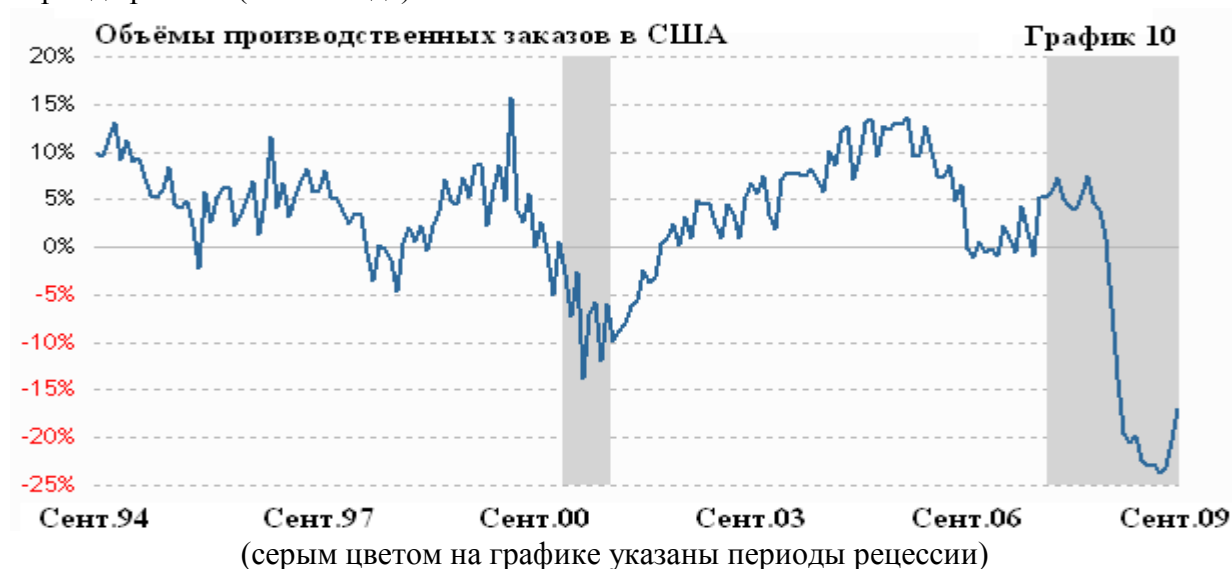

Как видно на графике 8, 2009 год действительно проявил себя в образе “быка”, а январский эффект не смог оправдать себя. Январь 2009 года запомнился падением индексов фондовых рынков, и по теории январского эффекта эта тенденция должна была продолжиться в 2009 году. Но, как мы уже упомянули, настроение участников рынков приобрели ярко-выраженный позитивных характер. Следует также отметить, что доверие потребителей также находится в состоянии постепенного выздоровления. Можете убедиться в этом, просмотрев график 9.

График 9 чётко показывает, настроение американских потребителей относительно текущей экономической ситуации. Как видно на диаграмме, в 2007 году индекс показывал уверенность американцев в силе и мощи своей экономической системы. Как Вы понимаете, за 2008 год значение индекса сильно упало, тем самым показав неуверенность потребителей в стабильности финансовой системы. Однако с апреля 2009 года индекс потребительской уверенности начал расти и перебрался выше 50 пунктов, что является сигналом постепенного оживления повреждённой экономики. Помимо этого индекса многие другие показатели также демонстрировали рост и позитивный характер. Например, показатель объёмов производственных заказов в США после длитель-

ного падения начал вновь роси. На графике 10 показана динамика изменения объёмов производственных заказов в США в годовом процентном исчислении за длительный период времени (с 1994 года).

Как видите, к сентябрю 2009 года падение объёмов заказов замедлилось, и начался рост. Это связано в первую очередь с тем, что экономика США вышла из рецессии и американские компании вновь начали получать прибыль вместо убытков (конечно же, не все компании).

Таким образом, в данном докладе мы постарались коснуться некоторых “участков” экономики США и ознакомиться с последствиями влияния финансового кризиса. Как Вы поняли, экономическая ситуация в США идёт на поправку, но проблемы всё ещё есть и власти США будут их устранять. Если взглянуть на исторические данные, то мы обнаружим, что экономические кризисы случаются в мире с перерывами в 15 – 25 лет, и, конечно же, все эти кризисы отличаются друг от друга своими масштабами и последствиями. Мы все знаем, что экономики Японии, Аргентины, России и многих других стран переживали много волнений и трудностей в конце 20 века. Однако ипотечный кризис 21 века, начавшийся в Соединённых Штатах Америки стал своего рода уникальным и с одной стороны очень полезным для понимания того, что ошибки в такой хрупкой системе как экономика могут привести к глобальным изменениям финансовой структуры всего мира, особенно, если эти ошибки были сделаны в экономике США.

Литература

1. График 1 – www.yahoo.com
2. График 2 – www.federalreserve.gov
3. График 3 – www.yahoo.com
4. График 4 – www.energy.gov
5. График 5 – www.bls.gov
6. График 6 – www.bls.gov
7. График 7 – www.bls.gov
8. График 8 – www.bea.gov
9. График 9 – www.conference-board.org
10. График 10 – www.ism.ws

11. Таблица 1 – www.bea.gov
12. Таблица 2 – www.realtor.org
13. Таблица 3 – www.realtor.org; www.census.gov
14. Таблица 4 – www.opec.org
15. Таблица 5 – www.federalreserve.gov
16. Диаграмма 1 – www.energy.gov
17. Диаграмма 2 – www.yahoo.com; www.smartmoney.com

MALİYYƏ BÖHRANINA QARŞI ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏRİ: BANK VƏ ƏMANƏT SİĞORTA SİSTEMİ (DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN REALLIĞI)

Mag. Elxan VƏLİYEV*

XÜLASƏ

Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar hazırlanır. Məhz bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar kontekstində Əmanət Sığorta Sistemi (ƏSS) fəaliyyət göstərir.

Əmanət sığorta sisteminin tətbiqatı 1930-cı illərdə ABŞ-da bank iflaslarına cavab olaraq qanuni çərçivəyə minmişdir. Əmanət sığorta sisteminin təməlləri 1933-cü ildə FDIC qurulması ilə başlanmışdır. ABŞ-da bank əmanətlərinə təminatı Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC) adlı qurum həyata keçirir. FDIC, başlangıçda 2.500\$-a qədər əmanəti sığorta edərkən, bu gün isə 100.000\$-a qədər olan əmanətləri sığorta çərçivəsinə almaqdadır.

2007-ci ildə ABŞ-da başlayan və daha sonra əksər ölkələrə yayılan maliyyə böhranı dünyanın keçirdiyi ən iritutumlu global böhran oldu. 2007-2008-ci illərdə ABŞ-da baş verən böhranın daha çox “finans infeksiyası” kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşdıqdan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

2008-2009-cu illərdə bir çox İEO və İEOÖ-in bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız iflasa uğrayan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda, banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev təsərrüfatlarını da əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısında fond indekslərində azalma 70-80 %, global maliyyə sektorunda itkilər 3 trln dollar və ya global ÜDM-in 4.3 %-ni təşkil etmişdir.

Açar sözlər: antiböhran tədbirləri, əmanətlərin sığortalanması, bank böhranı.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 8 may 2009-cu il tarixdə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etmişdir. Qəbul olunmuş qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş növbədənəknar iclasda ƏSFHŞ-ı qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini ARMB-ı ilə razılaşdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi. Qanunda dəyişikliyə uyğun olaraq, əmanətçilər sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanətin 100 %-i həcmində və hətta 30 min manat məbləğində kompensasiya ala biləcəklər. Qeyd etmək

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr Hazırlığı Mərkəzi.

lazımdır ki, bu, MDB məkanında ən yüksək kompensasiya məbləğidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Qazaxıstanda kompensasiya məbləği 33.000 dol., Rusiyada 25.000 dol. təşkil edir.

Azərbaycan böhranın iqtisadiyyata təsirini maksimum azaltmağa nail olan ölkələr sırasına aid edilir, hərçənd ki, iqtisadi inkişaf templəri bir qədər zəiflədi, amma bu təbii prosesdir. Lakin bütün sahələrdə problemlərdən və iqtisadi enmədən qurtulmaq olmadı. Sığortada sektor faktiki olaraq arzuolunmaz vəziyyətlə üzləşdi. Yəni, 2009-cü ilin I rübündə sığorta haqlarının yığılımı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 16.9 % (42.89 mln. manatadək) azaldı.

2006-cı ilin sonunda Mərkəzi Bank tərəfindən hazırlanmış və Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci il, № 30 qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən, əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir. Əmanətlərin sığortalanması məqsədləri üçün bu qanunla Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yaradılır. Fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsi üçün bank lisenziyasına malik olan bütün banklar və xarici bankların yerli filialları fondun məcburi iştirakçılarıdır. İştirakçı bankların Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarında yerləşən filiallarındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur və onlar üzrə kompensasiya ödənilmir. 8 may 2009-cu il qanunda dəyişikliyə uyğun olaraq, əmanətçilər sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanətin 100%-i həcmində və max. 30 min manat məbləğində kompensasiya ala biləcəklər. İştirakçı banklar fondun reyestrinə daxil olduqdan sonra 10 təqvim günü müddətində fondun Mərkəzi Bankda olan hesabına 10 (on) min manat məbləğində birdəfəlik üzvlük haqqı ödəyirlər.

Fond aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. İştirakçı bankların reyestrini tərtib edir və onlara şəhadətnamələr verir;
2. Sığorta haqlarını yığır və onların uçotunu aparır;
3. Öz əmlakını idarə edir və ona dair sərəncam verir;
4. Sığorta hadisəsi baş verdikdə, əmanətçilərin tələblərinin uçotunu aparır və kompensasiya ödəyir, bu qanuna müvafiq olaraq fondun qaydalarını qəbul edir;
5. Fondun funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün iştirakçı banklardan bu qanunla müəyyən edilmiş lazımi məlumatı (o cümlədən, əmanət siyasəti haqqında) və hesabatları alır;
6. Öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün vəsaiti çatışmadıqda, maliyyə bazarlarından, Mərkəzi Bankdan və ya Azərbaycan hökumətindən borc vəsaitləri cəlb edir, öhdəlikləri üzrə kompensasiya ödədikdə, həmin məbləği reqress qaydasında iştirakçı bankdan tələb edir;
7. İştirakçı banklardan sığorta haqları üzrə borcun və hesablanmış dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edir və bu barədə Mərkəzi Banka məlumat verir;
8. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin fəaliyyətini təmin edən digər funksiyaları həyata keçirir.

Fonda yaradılmış sığorta ehtiyatları kompensasiyaların ödənilməsinə, illik büdcə çərçivəsində Fondun idarə edilməsinə və əmlakının alınmasına, borc öhdəliklərinin ödənilməsinə və s. kimi məqsədlərin həllinin tapılmasında çox böyük rola malikdir.

Beynəlxalq aləmdə bank böhranın başlanması

Dünya təcrübəsində ən böyük bank böhranı 1930-cu illərdə olub. Bu illərdə ABŞ-da iflasa uğrayan bankların 20%-i, geri ödənməyən əmanətlərin 5%-i qədər olmuşdur. 1930-1933-cü illər arasında yüzlərlə bank iflas etmişdir. 1934-1935-ci illərdə əmanətlərin sığortalanmasının tətbiqi vaxt cəhətdən ABŞ iqtisadiyyatının dərin böhrandan çıxması ilə üst-

üstə düşdü ki, bu da qismən yeni sistemin aşkar uğurunu izah edir. Əmanət sığorta sisteminin təməlləri 1933-cü ildə FDİC qurulması ilə başlanmışdır. FDİC, başlanğıcda 2500\$-ə qədər əmanəti sığorta edərkən, bu gün isə 100 000\$ qədər olan əmanətləri sığorta çərçivəsinə almaqdadır. 1934-cü ildə ABŞ-da yaradılmış Əmanətləri Sığorta Sistemi dünya təcrübəsinin elementi olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha sonra Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya kimi ölkələr bu sistemi öz təcrübəsində sınaqdan keçirmişdir.

FDİC-in fəalliyəti üç nəfərdən təşkil edilən idarə heyəti tərəfindən aparılmaqdadır. FDİC-in tətbiq etdiyi iki təməl metodu var: bunlardan birincisi, ödəmə metodudur. Bu metoddan FDİC, daha öncə FDİC sığortası olan banklar tərəfindən ödənen sığorta ödəmələrindən təşkil olunan fonddan 100 000\$-a qədər olan əmanətləri ödəyir və bankı ləğv edir. Daha sonra isə FDİC bankın digər alacaqlılarını (kreditorların) sıraya alaraq ləğv edilən aktivlərdən paylarına düşən ödəməni edir. İkinci metod isə, birləşdirmə metodudur. Bu metodla FDİC zəif bankı sağlam bankla birləşdirmə əməliyyatını həyata keçirəcəkdir. Bu metodun bir özəlliyi FDİC-in yalnızca 100 000 \$-ın altında olan əmanətləri deyil, bütün əmanətləri sığorta çərçivəsinə almasıdır. Bu metod olduqca geniş bir şəkildə istifadə edilməkdədir.

FDİC-nin fəalliyətini aşağıdakı şəkildə göstərə bilərək:

- 1) Mövcud bank dəyərini qoruyur. Banklara yeni şöbə açma və birləşmə təklifləri verir;
- 2) FDİC bank qeydiyyatlarının incələnməsi və idari fəalliyətin nəzarətini həyata keçirir;
- 3) Pul çəkilməsinə yönəlik əmanət nisbətləri və şərtləri ilə əlaqədar tənzimləmə;
- 4) Zəif və problemlə banklara yönəlik üç strateji tətbiq etməkdədir:

4.1. Əmanət sahiblərinin sığorta çərçivəsində alacaqlarını tamamilən ödəyərək bankı ləğv edir;

4.2. Bankın varlıqlarının bir hissəsini ya da tamamının bir banka satılması və ya birləşməsi;

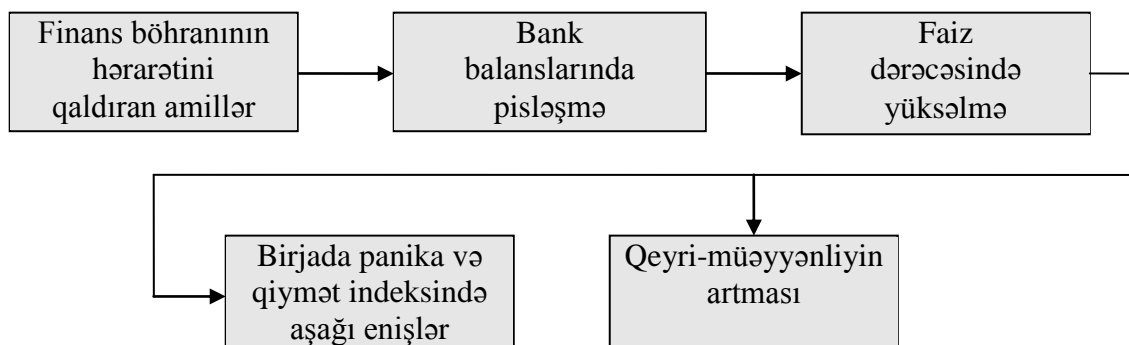
4.3. Bankın fəalliyətini yenidən qurmaqdır.

2008-2009-cü illərdə bir çox İEO və İEOÖ-in bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız iflasa uğrayan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda, banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev təsərrüfatlarını da əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısında fond indekslərində azalma 70-80 %, qlobal maliyyə sektorunda itkilər \$3 trln və ya qlobal ÜDM-in 4.3 %-ni təşkil etmişdir.

2007-2008-ci il böhranından sonra ABŞ hökumətinin banklarının struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-in 38,7 %-ni və ya rəqəmlə ifadə etsək, 5500\$ mlrd. təşkil edir. Avrozonada isə böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-in 23.4 %-i həcmində çatmışdı. (3285\$ mlrd.), o cümlədən, AFR hökumətinin antiböhran proqramının həcmi 500 mlrd. Avro, Fransada 360 mlrd. Avro, İrlandiyada 400 mlrd. Avro təşkil etmişdi.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranı (2008) və postkriz ssenarisinin inkişafı ardıcılığı aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çökməsi;
2. Kredit həcminin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağıya doğru meyillənməsi;
4. Büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda geriləmə və işsizliyin artımı;
6. İstehlak xərclərinin azalması;

Sxem 1. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının izlədiyi yol xəritəsi.

Beynəlxalq qiymətləndirmələr göstərir ki, bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilmə zamanı əksər ölkələrdə bu prosesin həyata keçirilməsinin həvalə edildiyi xüsusi institutlar yaradıldı və yaradılan dövlət agentliklərinin fəaliyyətinin maliyyələşdirmək dövlət büdcəsinin üzərinə düşdü. Bank böhranının məhsul istehsalının aşağı düşməsi şəklində hesablanan məsrəfləri və ya yenidən kapitallaşma (ləğv etməyə) üzrə məsrəfləri orta hesabla ÜDM-un 15-20%-ni təşkil edir. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Rusiyada bankların struktur yenilənməsinə sərf olan birbaşa finans məsrəfləri ÜDM-un 0,2%-ni təşkil edirdi. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması çox böyük məsrəflər tələb etmişdir: ABŞ-da ÜDM-un 2-5%-ni, İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Meksikada 30%-dən çoxunu, Türkiyədə isə 20%-dən çoxunu. Bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin məsrəfləri Çexiyada 90 mlrd. kron və ya ÜDM-un 12%-ni təşkil etmişdi. Malayziyada isə, məsələn, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-un 20,5%-i həcmində çatmışdı. 2001-ci ildə Kolumbiyada özəl bankların kapitallaşması üçün tələb olunan məbləğ ÜDM-un 4%-i həcmində qiymətləndirilmişdir. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd. dollar və ya ÜDM-un üçdəbirini təşkil edirdi. Türkiyədə bank sektorunun 25%-nin öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqanlar yaradılması, bankların sayının 37% ixtisar edilməsi və dövlət banklarının çəkisini azaldılması lazım gəldi.

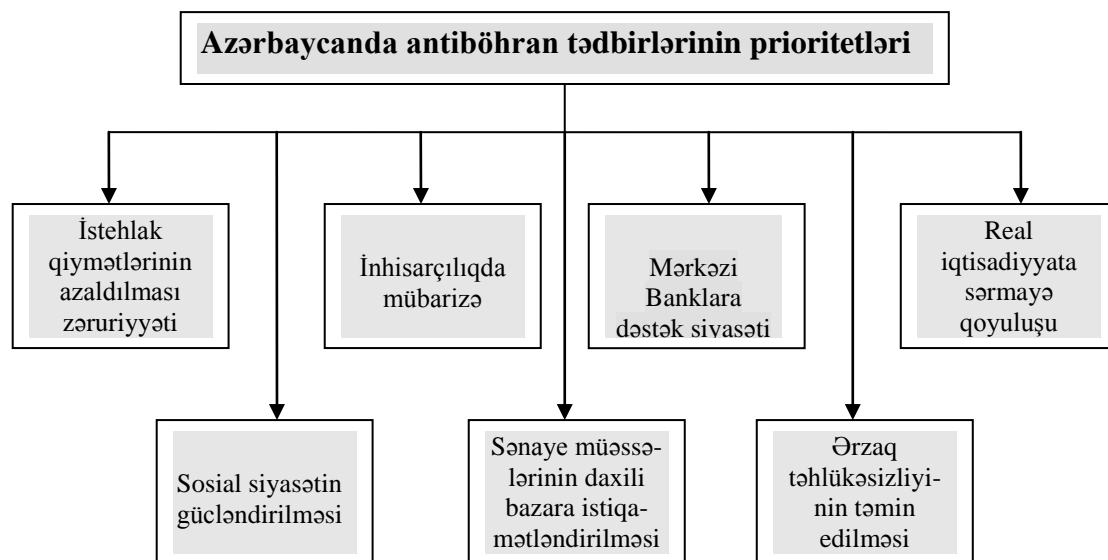
Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana təsir kanalları aşağıdakılardır:

1. Dünya bazarında neft və digər yanacaq ixrac məhsullarının qiymətinin azalması. İxracın 90 %-dən, büdcə gəlirlərinin isə 60 %-dən çoxu neft sektoru hesabına formalaşır. (AR MB hesablamalarına görə, neftin qiymətinin hər 1 % azalması qeyri-neft ÜDM-ni 0.13 %, büdcə xərclərinin hər 1 % azalması isə ÜDM-i 0.3 %).

2. Beynəlxalq maliyyə bazarında likvidlik çatışmazlığı və ya banklararası kredit böhranı nəticəsində xarici maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdud vəziyyətə düşməsi.

3. Pul baratlarının azalması (təkcə Rusiyadan Respublikaya ötən il 930 mln. \$ daxil olub). Baratların azalması istehlak fəallığına mənfi təsir göstərir. (baratların hər 1 % azalması qeyri-neft ÜDM-in 0.06 % azalması effektini verir).

4. ABŞ və AB ölkələrində resessiya. Qlobal tələbin azalması nəticəsində (əsasən, ABŞ və AB ölkələrində resessiya) qeyri-xammal ixracı azalmaqdadır. (ixracın azalması qeyri-neft sənayesində artıma mənfi təsir göstərir).

Sxem 3. Azərbaycanda antiböhran tədbirlərinin prioritetləri.

Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan maliyyə sisteminə təsiri daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə inistitutlarını inkişaf strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Əlverişsiz xarici mühitə baxmayaraq Azərbaycan bank sistemi reallaşan risklərə davamlılıq nümayiş etdirmişdir.

Maliyyə böhranı zamanı əmanətlərin sığortalanmasında dövlətin rolu

Sığorta qurumunun resurs bazasının yaradılmasında banklardan cəlb edilmiş resurslarla yanaşı, dövlət vəsaitindən də istifadə olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlətin dəstəyi olmadan, xüsusilə də əlverişsiz xarici təsirlər zamanı, ƏSS kifayət qədər davamlı olmur. Əsas Bu sistem ABŞ-da tətbiq edilir. Burada sığorta ilə Federal Sığorta Korporasiyası məşğul olur. Böyük Britaniyada bunu Depozitlərin Müdafiəsi Fondu həyata keçirir. ABŞ-da əmanətlərin sığortalanmasının orta həcmindən asılı olaraq sığorta haqlarının illik norması:

- normal maliyyə sabilliyinə malik banklar üçün – 0.23 %;
- problemlə banklar üçün – 0.31 %
- maliyyə vəziyyətinin kəskin şəkildə pisləşdiyi banklar üçün – 0.35 %;
- kreditləri yüksək risklə verildiyi banklar isə – 0.5 % təşkil edir.

Son 20 il ərzində 80-90-cı illərin bank böhranlarına cavab olaraq İEÖ-in bir çoxunda əmanətlərin sığortalanması sistemi (ƏSS) yaradılmağa başlanılmışdır. Avropada 1994-cü ildən Avropa Parlamenti və Şurasının 30 may 1994-cü il tarixli 94/19 EC sayılı “Əmanətlərin sığortalanması sxemlərinə dair təlimatı” qanunudur. Təlimatın 3-cü maddəsinin 1-ci bəndinə görə, birliyə daxil olan dövlətlərdə bank fəaliyyəti üçün icazəsi olan hər bir kredit-maliyyə qurumu əmanət sığorta sistemində iştirak etməyə məcburdur və kredit-maliyyə qurumu əmanət sığorta sistemində qatılmadıqca, əmanət qəbul etmək üçün lisenziya ala bilməz. Təlimatın 7-ci maddəsi hər bir əmanətçi üçün əmanətin zəmanət səviyyəsinin 20 000 avrodan az olmayan məbləğdə olmasını nəzərdə tutur. Bundan sonra Fransa, Almaniya və İtaliya öz təminat sistemlərində könüllülük prinsipini məcburilik prinsipi ilə əvəz etdilər. Avropada könüllülük prinsipi yalnız İsveçrə və Makedoniyada saxlanılır.

Qarışıq formalı sığorta təşkilatlarının nizamnamə kapitalı həm dövlət idarəetmə orqanlarının, həm də kommersiya strukturları hesabına formalaşır. Belə bir sistem Yaponiyada mövcuddur. Burada 1971-ci ildən «Depozitlərin Sığortalanması Korporasiyası» Fəaliyyət

göstərir. Onun kapitalı 50 % Yaponiya Bankı, 50 % özəl banklar tərəfindən təşkil edilmişdir. Korporasiya onu təşkil edən nümayəndələrdən ibarət komitə tərəfindən idarə olunur.

Son onilliklərdə bu cür sistemlər Şərqi Avropanın Ukrayna, Albaniya, Baltikyanı ölkələrində, Asiyanın Qazaxıstan, Özbəkistan, Vyetnam kimi ölkələrində yaradılmışdır. Çin, Monqolustan, Malayziya, Qırğızıstan, Tacikistan kimi ölkələr depozitlərin sığortalanmasının milli sistemin yaradılmasına hazırlıq mərhələsindədir. Asiyada Əmanətlərin Sığortalanması Sistemində könüllülük prinsipi Şri-Lanka, Tayvan, Mikroneziya, Marşal adalarında qalmaqdadır. Amerikada isə, əmanətlərin sığortalanmasının məcburi xarakteri Dominikan Respublikasından başqa bütün ölkələrdə mövcuddur. Azərbaycanda «Əmanətlərin Sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Sığorta müdafiəsinin obyekt və subyektlərinin müəyyən edilməsi müxtəlif cür həll olunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən sığortanın aşağıdakı variantları fərqləndirilir. Məsələn, Böyük Britaniya və Fransada Yalnız milli valyuta ilə qoyulmuş əmanətlər sığortalanır. Yerli bankların ölkə xaricindəki filiallarındakı əmanətlər sığortalanmır. AFR-də isə Depozitlərin Sığorta Fondu həm milli, həm də xarici valyutada yatırılmış əmanətləri sığortalayır. Bu, eyni zamanda, yerli bankların xaricdə fəaliyyət göstərən bölmələrinə də aiddir. Yaponiyada xarici bankların bu ölkədə fəaliyyət göstərən filiallarında yerləşdirilmiş əmanətlər sığorta müdafiəsinə cəlb olunmurdu.

ABŞ və Fransa hər bir əmanət üçün maksimum ödəniş nəzərdə tutulmuşdur, müvafiq olaraq, 100 000 \$ və 20 000 Avro həcmində. Kanada və Yaponiyada isə müvafiq olaraq, 60 000 Kanada \$ və 10 000 ien. AFR-də bir əmanətçi üçün sığorta kompensasiyasının miqdarı bankın özünə məxsus kapitalının 30 %-i həcmində məhdudlaşır. Bu ölkələrdə əmanətçilərin limitdən artıq itkiləri təməmilə kompensasiya olunmur. 2008-ci ilin sentyabrında Rusiya əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 100 min rubldan 200 min rubla, ödənişlərin maksimal məbləğini isə 400 min rubldan 700 min rubla qaldırmaqla əmanətlərə tətbiq olunan dövlət təminatının artırılmasını elan etdi. Böyük Britaniyada sığorta şərtləri əmanətçilərin itirilmiş depozitlərinin 5%-inə aid edilir, depozitlərin həcmi 7500 funt-sterlinqdən çox olmamaq şərti ilə.

Əmanət sığorta sistemləri ölkələrin strukturlarına görə bəzi kiçik fərqliliklər xaricində ümumi struktur etibarilə bir - birlərinə bənzər özəllikləri vardır və bu özəllikləri aşağıdakı kimi açıqlaya bilərik:

- ✓ Sistem quruluşunda tərəf olaraq dövlətin marağı olmuş və sistemin nəzarət və təftişini əlində tutmuşdur;
- ✓ Adətən, əmanət bir dövlət qurumu tərəfindən sığortalanır və özəl sığorta şirkətləri isə sistem xaricində qalmaqdadır;
- ✓ Çox ölkələrdə sistemə qatılmaq məcburi olmamasına rəğmən rəqabət şərtləri səbəbi ilə tezliklə bütün banklar sistemə qatılmaqdadır;
- ✓ Banklar əmanətlərin həcminə görə hər il müəyyən bir sığorta haqqı ödəməkdə və bu haqq sabit olub bankların risklərinə görə dəyişməkdədir;
- ✓ Əmanətin tamamı deyil, ancaq müəyyən bir hissəsi güvənc altına alınmaqdadır;
- ✓ Sistem sıxıntıya girdiyi zaman dövlət tərəfindən dəstəklənməkdədir;
- ✓ Zəif bankların fəaliyyəti idari nəzarətlə izlənməkdədir.

Sxem 2. Müxtəlif ölkələrdə dövlət orqanlarının tətbiq etdikləri antiböhran tədbirləri.

Bank sisteminin xilasetmə əməliyyatı	Puk-kredit siyasəti	Real sektora dəstək	Əhaliyə dəstək
<ol style="list-style-type: none"> 1. Bankların rekapitalizasiyası; 2. Stabil kredit xətti; 3. Bank sisteminin restrukturizasiyası (birləşmə və ya milliləşdirmə); 4. Faiz dərəcəsinin aşağı salınması; 5. Faiz şəxslərin əmanətlərinə qarşı Sığorta zəmanətinin 100 %-ə çatdırılması; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. İqtisadi artımın stimullaşdırılması; 2. Kredit resurslarından geniş istifadəyə dəstək; 3. Deflyasiya qarşı mübarizə; 4. Daxili bazarda sabitlik (faiz dərəcəsi vasitəsilə); 5. Tədiyyə balansında sabitlik (devalvasiya vasitəsilə); 6. İqtisadi siyasətin effektivliyi; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ayri-ayrı sektorların dəstəklənməsi; 2. Vergilərin düşürülməsi (birbaşa və dolaylı yolla); 3. Kiçik və orta biznesə maliyyə dəstəyi; 4. Xüsusi büdcə fondlarının təsis edilməsi 	<ol style="list-style-type: none"> 1. İşlərini itirmiş fəhlə və qulluqçulara yönəlik adaptasiya proqramları; 2. Pensiya fondlarının milliləşdirilməsi; 3. Biznes dairələri ilə iş yerlərinin qorunması haqqında saziş; 4. Təhsilə ayrılan investisiya xərclərinin artırılması;

İştirakçı bankların ödəyişi sığorta haqlarının miqdarından asılı olaraq, 2 cür sistem fərqləndirilir: vahid və diferensial şkalalı tarif cədvəli. Birinci halda sığorta haqlarının ölçüsü (həcmi) bütün banklar üçün vahid qaydada müəyyən baza əsasında hesablanmış faiz dərəcələrinə əsaslanır. Yəni, vahid faiz dərəcəsi mövcuddur. Baza olaraq sığortalanmış əmanətlərin həcmi çıxış edir. Misal olaraq, Yaponiyada banklar il ərzində sığortalanmış əmanətlərin 0.008%-i həcmində sığorta haqqı ödəyir, AFR-də bu göstərici 0.03%, Kanadada isə 0.1% təşkil edir.

Diferensial tarif cədvəlində isə, sığorta haqları hər bir bank üçün onun likvidliyi, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi kimi göstəricilərdən asılı olaraq individual şəkildə müəyyən olunur.

Ölkədə böhran təhlükəsi yarandığı təqdirdə, ƏSF oyun qaydalarını dəyişə bilər. Fond təkcə fiziki şəxslərin müdafiəsini deyil, həmçinin, banklarda ödəniş sisteminin işini də məqsəd olaraq qarşısına qoymalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı bankın maliyyə vəziyyəti ciddi təhlükə qarşısında qaldıqda, sığortaçı (ƏSF) həmin banka qarşı müəyyən profilaktik tədbirlər də görə bilər. Bu baxımdan ən bariz nümunə olaraq ABŞ-da Federal Depozitləri Sığorta Korporasiyasının təcrübəsi çıxış edir.

Təcrübə göstərdi ki, nə struktur yenilənməsinin ideal forması, nə də bank sektorunda vəziyyətin normallaşdırılmasının **universal strategiyası mövcud deyil**. Bəzi hallarda bankların xilasedilmə əməliyyatı maliyyə böhranlarının şəxələrini artıraraq daha böyük zərərlərə yol açmağa bilər. Dünya təcrübəsi kontekstində aşağıdakı antiböhran tədbirləri sistemi mövcuddur.

Beynəlxalq böhranla əlaqədar Azərbaycanda tətbiq olunan tədbirlər sistemi

Beləliklə, 2006-cı ilin sonunda Mərkəzi Bank tərəfindən hazırlanmış və Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci il, № 30

qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən, əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Qanuna edilmiş dəyişikliklə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının uçot faiz dərəcəsi ilə asılılığı aradan qaldırıldı. Qəbul olunmuş qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş növbədənənar iclasda Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi. Qeyd edək ki, 2009-cu il 1 yanvar tarixindən etibarən fonda üzv olan banklarda 15 faiz dərəcəsi ilə və bu faiz dərəcəsi həddində əmanətlər yerləşdirmiş əmanətçilərin əmanətləri qorunan əmanətlər hesab olunur və fond tərəfindən sığortalanır. Əmanətçilər əmanətlərin sığortalanması üçün heç bir ödəniş etmirlər. Sığorta haqları yalnız banklar tərəfindən ödənilir. Əmanətlərin Sığortalanması Fondu iştirakçı banklardan III rübün təqvim haqlarını toplayıb. Təqvim haqları 624 min AZN, 1 mln. 157 min ABŞ dolları, 145 min Avro təşkil edir. İştirakçı bankların sayı 42-dir. İştirakçı bankların Fondun reyesterinə daxil olarkən ödədikləri birdəfəlik üzvlük haqları ilə bərabər bütün daxil olan məbləğ 16 mln. 318 min 123 AZN təşkil edir.

Fiziki şəxslərin üzv banklarda olan cəmi əmanətləri 1 mlrd. 984 mln. AZN, qorunmayan əmanətlər 606 mln. 181 min AZN, qorunan əmanətlər isə 1 mlrd. 378 mln. AZN təşkil edir. Qorunan əmanətçilərin sayı 4 mln. 970 min 119 nəfərdir.

Azərbaycan böhranın iqtisadiyyata təsirini maksimum azaltmağa nail olan olan ölkələr sırasına aid edilir. Son 5 ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu 7 dəfədən çox artmış, ölkənin iqtisadi inkişafında və özəl sektorun formalaşmasında bank sektoru əhəmiyyətli rol oynamışdır. 2008-ci ildə sığortaçılar tərəfindən sığorta haqlarının həcmi 220 mln. \$ təşkil edib və bunun 42%-i bankların sayəsində təmin olunub.

Hazırda Azərbaycanın 15 aparıcı sığorta şirkətindən 12-nin təsisçiləri banklar və ya tərkibində bank olan holdinqlərdir. Eyni zamanda, banklar və sığorta şirkətləri qarşılıqlı əməkdaşlığın müəyyən üstünlüklərindən də faydalanır. Məsələn, banklar girovların sığortalanması, özlərinin kredit və əməliyyat risklərinin bağlanması, sığorta şirkətinin ehtiyatlarının idarə olunması, sığorta şirkəti vasitəsilə bank məhsullarının irəlilədilməsi üzrə etibarlı tərəfdaşla işləmək imkanı qazanır. Sığorta şirkətləri də sığorta məhsullarının yeni istehlakçı seqmentinə təklif olunması üçün bankların satış kanallarından istifadə edir.

Bütövlükdə isə, ötən il bank sektorundan gələn sığorta haqlarının 62 %-i avtomobil sığortasının, 26 %-i əmlak sığortasının, 11 %-i fərdi qəza sığortasının və 1 %-i digər sığorta növlərinin payına düşüb. Bazardakı 28 sığorta şirkətinin böyük əksəriyyəti ötən ilin I rübü ilə müqayisədə cari ilin I rübünə əsasən topladıqları sığorta mükafatlarının həcmi azaldıb. Belə ki, sığorta haqqı yığımını üzrə 15 şirkətdə azalma, 12 şirkətdə artım müşahidə olunub, bir şirkət isə yığımların ötən ilki həcmi qoruyub saxlaya bilib. Daha pis statistika 15 aparıcı sığorta şirkətləri sırasına daxil olan şirkətlərdə müşahidə olunub. Bu göstəricilərə əsasən, demək olar ki, sığorta bazarındakı böhran təsadüfi deyil və sığortaçılar böhrana qarşı böyük işlər görməlidirlər.

Böhranın Azərbaycanda sığorta bazarına təsir qüvvələri aşağıdakılardır:

1. Sığorta bazarında sürətli inkişafın lokomotivi məhz **bank sektoru** olmuşdur. Bank əməliyyatlarının inkişafı, xüsusilə də istehlak kreditləşdirilməsinin genişləndirilməsi,

sığortacılara yeni müştərilər və deməli, yeni daxilolmalar qazandırmaqla onların fərdi hesablarının da aktiv şəkildə böyüməsini təmin edirdi. Buna görə də, bankların problemlərlə üzləşdiyi vaxtda sığortaçılar üçün də problemlərin meydana çıxması təbii hal idi.

2. İşguzar fəallığın bir qədər azalmasıdır. Bununla bağlı ötən ilin III rübünün sonlarından başlayaraq banklar praktiki olaraq istehlak kreditləşdirmələrini, o cümlədən, avtomobil kreditləşdirməsini də məhdudlaşdırdılar bununla da sığortaçıları onların əsas daxilolma mənbələrini kompensasiya etməkdən məhrum etdilər.

3. Avtomobil kreditləşdirməsinin məhdudlaşdırılması və fərdi qəza sığortası növü üzrə itkilər. Əgər ötən ilin I rübündə sığortaçılar tərəfindən avtomobil sığortası və fərdi qəza sığortası növü üzrə münasib olaraq, 12.6 mln. manat və 4.4 mln. manat sığorta haqqı yığılmışdırsa, bu il bu rəqəm müvafiq olaraq 6.6 mln. manat və 1.4 mln. manat təşkil edib, yəni sığortaçılar 9 mln. manatdan da çox itki ilə üzləşiblər. Əmlakın yanğından sığortası üzrə haqlarının yığılımı da 250 min manat azalıb. Belə vəziyyət bu ildə olmasa, gələnlə baş verməli idi. Belə ki, avtomobil sığortası bazarı gec-tez «doymalı» idi. Sadəcə olaraq, böhran və bankların problemləri bu prosesi gücləndirdi ki, bundan da ən güclü zərbəni sığorta şirkətləri gördü.

4. Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına görə, yanvar-mart aylarında problemlər daha çox könüllü sığorta növləri üzrə müşahidə olunurdu ki, onların da həcmi 35.84 mln. manat (23.4 % azalma) təşkil edirdi. Həyat sığortası üzrə yanvar-mart ayları ərzində 0.25 mln. manat (65.3 % azalma), könüllü sığortanın digər növləri üzrə isə 35059 mln. manat həcmində ödəniş qəbul edilib. İcbari sığorta növləri üzrə vəziyyət bunun əksi oldu və hesabat dövrü ərzində sığortaçılar tərəfindən sığorta haqlarının yığılımı ötən ilin müvafiq göstəricisinə nisbətən 46 % artaraq 7.05 mln. manat olmuşdur.

Tibbi sığorta üzrə vəziyyət bundan bir qədər yaxşı olub. Sığortaçılar bu növ üzrə yığılımları 1.8 mln. manat artırmağa nail olublar.

Xatırladaq ki, qanuna edilmiş dəyişikliyə əsasən, kompensasiya məbləğinin maksimum həddi 30 min manatdır. Əmanətçilər əmanətlərin sığortalanması üçün heç bir ödəniş etmirlər. Sığorta haqları yalnız banklar tərəfindən ödənilir. Bundan başqa, Qanuna dəyişikliyə uyğun olaraq, hər hansı iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verərsə əmanətçilər sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanətin 100 %-i həcmində və max. 30 min manat məbləğində kompensasiya ala biləcəklər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, MDB məkanında ən yüksək kompensasiya məbləğidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Qazaxıstanda kompensasiya məbləği 33 min, Rusiyada 25 min ABŞ dolları təşkil edir.

Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunda istifadə olunan anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir: Əmanət—hesablanmış faizlər də daxil olmaqla, bankın milli və xarici valyutada qəbul etdiyi və müvafiq qanunvericiliyə və ya müqaviləyə əsasən geri ödəməli olduğu pul vəsaitləridir; qorunan əmanət—sığorta hadisəsi baş verdikdə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu (bundan sonra—Fond) tərəfindən qorunan əmanətçiyə kompensasiya olunan əmanətidir. Sığorta qanunvericiliyinin müddəaları fondun fəaliyyətinə şamil edilmir və bu fəaliyyət üçün xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur.

Fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsi üçün bank lisenziyasına malik olan bütün banklar və xarici bankların yerli filialları fondun məcburi iştirakçılarıdır. İştirakçı bankların

Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarında yerləşən filiallarındakı əmanətlər fond tərəfindən sığorta olunmur və onlar üzrə kompensasiya ödənilmir.

Xarici bankın öz ölkəsindəki əmanətlərin (depozitlərin) sığorta sistemi onun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən filialını (filiallarını) əhatə etdikdə, xarici bankın yerli filialındakı əmanətlər fond tərəfindən sığorta olunmur, bu şərtlə ki, həmin ölkədə əmanətlərin sığortalanması sisteminin qaydaları bu qanunla müəyyən olunmuş şərtlərdən az əlverişli olmasın. Əks təqdirdə xarici bankın yerli filialındakı əmanətlər bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada əlavə sığortalanmalıdır.

Fond aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. İştirakçı bankların reyestrini tərtib edir və onlara şəhadətnamələr verir;
2. Sığorta haqlarını yığır və onların uçotunu aparır;
3. Öz əmlakını idarə edir və ona dair sərəncam verir;
4. Sığorta hadisəsi baş verdikdə, əmanətçilərin tələblərinin uçotunu aparır və kompensasiya ödəyir;
5. Fondun funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün iştirakçı banklardan bu qanunla müəyyən edilmiş lazımi məlumatı (o cümlədən, əmanət siyasəti haqqında) və hesabatları alır;
6. Bu qanuna müvafiq olaraq Fondun qaydalarını qəbul edir;
7. Öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün vəsaiti çatışmadıqda, maliyyə bazarlarından, Mərkəzi Bankdan və ya Azərbaycan hökumətindən borc vəsaitləri cəlb edir;
8. Öhdəlikləri üzrə kompensasiya ödədikdə, həmin məbləği reqress qaydasında iştirakçı bankdan tələb edir;
9. İştirakçı banklardan sığorta haqları üzrə borcun və hesablanmış dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edir və bu barədə Mərkəzi Banka məlumat verir;
10. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin fəaliyyətini təmin edən digər funksiyaları həyata keçirir.

Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

1. İştirakçı bankların üzvlük haqları;
 2. İştirakçı bankların təqvim haqları;
 3. İştirakçı bankların əlavə haqları;
 4. Fondun buraxdığı uzunmüddətli borc öhdəlikləri hesabına cəlb olunan vəsait;
 5. İştirakçı banklar tərəfindən ödənilən dəbbə pulları;
 6. Cari xərclər çıxılmaqla, fondun vəsaitinin idarə olunması nəticəsində əldə edilmiş gəlir;
 7. Qrant, ianələr və ya qanunvericilikdə qadağan edilməmiş daxil olan vəsaitlər;
 8. Kompensasiyaların ödənilməsi üçün çatışmayan məbləğdə alınmış borc vəsaitləri;
- İştirakçı banklar fondun reyestrinə daxil olduqdan sonra 10 təqvim günü müddətində fondun Mərkəzi Bankda olan hesabına 10 (on) min manat məbləğində birdəfəlik üzvlük haqqı ödəyirlər.

Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı məqsədlərə istifadə edilə bilər:

1. Kompensasiyaların ödənilməsinə;
2. İllik büdcə çərçivəsində Fondun idarə edilməsinə və əmlakının alınmasına;
3. Borc öhdəliklərinin ödənilməsinə.

Fond risklərin bölüşdürülməsi (diversifikasiyası) məqsədilə, habelə aktivlərin təhlükəsizliyini, yetərli likvidliyini və ağlabatan gəlirliyini təmin etmək üçün sərbəst pul vəsaitlərini yalnız aşağıdakı maliyyə alətlərində yerləşdirir:

1. Dövlət qiymətli kağızlarında;

2. Mərkəzi bankların qiymətli kağızlarında;

3. Mərkəzi banklarda və yüksək reytingli digər banklarda depozitlərdə, habelə yüksək reytingli başqa maliyyə alətlərində.

Əmanətçilərin aşağıdakı hüquqları vardır: Fondun iştirakçısı olması, əmanətlərin sığortalanması şərtləri, kompensasiya ödənilməsinin şərtləri və qaydaları barədə yazılı və şifahi sorğu ilə banka müraciət etmək və ondan yazılı məlumat almaq;

- bankın fondun iştirakçısı olması, əmanətlərin sığortalanması şərtləri, kompensasiyaların ödənilməsi şərtləri və qaydaları barədə yazılı və şifahi sorğu ilə fonda müraciət etmək və ondan yazılı məlumat almaq;

- iştirakçı bankın əmanətlər üzrə qanun və ya müqavilə şərtləri ilə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi faktları barədə fonda məlumat vermək;

- bu qanuna uyğun olaraq əmanətlər üzrə kompensasiya almaq.

Milli valyutada olan əmanətlər üzrə kompensasiya manatla, xarici valyutada olan əmanətlər üzrə isə əmanətlərin valyutasında ödənilir. Əmanətlər ABŞ dolları və ya Avroda olmadıqda, kompensasiya bu valyutaların biri ilə sığorta hadisəsinin baş verdiyi günə Mərkəzi Bankın müvafiq valyutalar üzrə müəyyən etdiyi rəsmi məzənnələr əsasında hesablanmış çarpaz məzənnə üzrə hesablanır və ödənilir.

Nəticə

Partnyor ölkələrin əksəriyyətində inflyasiya getdiyi halda Azərbaycanda deflyasiyanın baş verməsi real effektiv məzənnəyə azaldıcı təsir göstərmişdir. Ölkədə inflyasiya gözləntilərinin azalmasını nəzərə alaraq və işguzar fəallığın yüksəldilməsi məqsədilə hesabat dövrü ərzində uçot dərəcəsi 8 %-dən 3 %-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi isə 13 %-dən 8 %-ə endirilmişdir. Məcburi ehtiyat normaları 6 %-dən 0,5 %-ə salınmışdır. Beləliklə, rüb ərzində Mərkəzi Bank tərəfindən likvidliyin verilməsi əməliyyatları aktivləşdirilmiş, likvidliyin cəlb olunması alətləri isə məhdudlaşdırılmışdır. Rüb ərzində Mərkəzi Bankın təkrar maliyyələşdirmə əməliyyatlarının həcmi 10 % artmışdır. Həm manat, həm də xarici valyuta ilə məcburi ehtiyat normasının azaldılması hesabına rüb ərzində bank sisteminə 247 mln. manat likvidlik verilmişdir.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranının (2008) yayılması kontekstində Azərbaycanda maliyyə sabitliyi qorunub saxlanması ilə səciyyələnmiş, bank sistemində sabitlik və artım dinamikası təmin olunmuşdur. Xüsusilə Azərbaycan Mərkəzi Bankının məzənnə siyasəti makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında təqdirəlayiqdir. Nəzərə alsaq ki, 2009-cu ilin I rübündə rus rublunun devalvasiya səviyyəsi 12 %, türk lirəsi 10 %, Qazax təngəsi 20 %, Ukrayna qrivnası 54%, Belarus rublu 34% və erməni dramı 20% təşkil etdiyi halda, Azərbaycan manatının ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi il ərzində 5,2% möhkəmlənmişdir.

İl ərzində bank sektorunun aktivləri 52,7% (müqayisə üçün: 2007-ci ildə -78 %), kapital 47,8% (93%), iqtisadiyyata təsiri isə 53,5% (98%) artmışdır. Bank aktivlərinin ÜDM-ə nisbəti ilin əvvəlindəki 25,1%-dən 27%-ə (qeyri-neft ÜDM-ə müvafiq olaraq 70,5%-dən 69,6%-ə), kapitalın ÜDM-ə nisbəti 3,8%-dən 3,9%-ə (qeyri-neft ÜDM-ə nisbətən 10,6%-dən 10,1%-ə), iqtisadiyyata kreditlərin ÜDM-ə nisbəti 17%-dən 18,4%-ə (qeyri-neft ÜDM-ə nisbətən 47,8%-dən 47,4%-ə) yüksəlmişdir. Dünya maliyyə böhranının təsirinə baxmayaraq, Azərbaycan bank sistemində mülkiyyətçi və yeni investorların əlavə vəsaitləri hesabına il ərzində xarici sərmayələrin həcmində 57% artım olmuş və 01.01.2009-cu il tarixinə 159 mln. manat (bank sisteminin nizamnamə kapitalının 16%-i) təşkil etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bank sistemində sabitliyin saxlanması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının müdafiəsidir ki, bunun üçün də dövlət müəyyən tədbirlər görməlidir. Bu səbəbdən də Azərbaycan banklarında maliyyə şəffavlığının və bazar intizamının artırılması, məlumatların açıqlanması prosesinin effektiv nəzarətlə əhatə olunması məqsədilə «Banklarda korporativ İdarəemə standartlarının tətbiqi Qaydaları» na əlavələr edilmişdir. Bu baxımdan, banklar və sığorta şirkətləri qarşılıqlı əməkdaşlıqlarından optimal variantda yararlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Мамедов З.Ф. Роль кризиса в реформировании банковского сектора стран формирующихся рынков // Финансы и кредит, 2007, март, 10(250).
2. Гайдар Егор. Финансовый кризис в России и в мире / М.: Проспект, 2009. С.43.
3. İlker Parasız. Küresel krizler. İstanbul 2009. s.234
4. Məmmədov Z.F.. Maliyyə böhranı / “Pul, kredit, banklar” kitabı. Bakı, 2009.
5. www.nba.az. 2009-cu ilin I rübünün yekunları üzrə pul siyasətinin yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında hesabat. ARM Bankı-2009.
6. www.ng.ru.

GLOBAL BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ HESABATININ FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

i.e.n. dos. Vaqif QULİYEV*
müə. Nigar ATAĞİŞİYEV†

XÜLASƏ

Məqalənin başlıca məqsədi-mühasibat (maliyyə) hesabatında maliyyə informasiyasının formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji məsələlərinin açıqlanması və bu sahədə müəyyən təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Məqalədə iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması, iqtisadiyyatın inkişafı, mikro səviyyədə biznesin idarə edilməsi üçün informasiyanın rolu və əhəmiyyəti əsaslandırılır, onun lazımı kəmiyyətdə və keyfiyyətdə formalaşması üçün hansı nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərin tədqiq edilməsi və öyrənilməsi zəruriliyi vurğulanır. Məqalədə, həmçinin, əsaslandırılır ki, müəssisə və şirkətlərdə dürüst, etibarlı və şəffaf informasiya formalaşdırmaq üçün maliyyə hesabatının məzmunu, iqtisadi və sosial mahiyyəti, onun formatı və təyinatı düzgün müəyyən olunmalıdır.

Məqalədə göstərilir və sübut olunur ki, maliyyə hesabatının informasiyası, ilk növbədə, şirkətlərin əmlak və maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini izləmək və təhlil etmək üçün formalaşdırılmalıdır. Məqalədə maliyyə hesabatına göstəricilər sistemi kimi deyil, istifadəçilər üçün lazım olan informasiyanın müəyyən formada və qaydalarda formalaşdırılması üsulu kimi baxılması tövsiyə edilir. Qeyd olunur ki, mühasibat (maliyyə) uçotunun aparılması metodologiyası, prinsipləri və standartları da həmin məqsədlər üçün tələb olunan informasiyanın formalaşdırılmasına uyğunlaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: informasiya, işgüzar informasiya, maliyyə hesabatı, maliyyə uçotu, idarəetmə uçotu.

İqtisadiyyatın beynəlxalq və regional səviyyələrdə inteqrasiyasının dərinləşməsi və qloballaşması, onun idarə olunması üçün adekvat informasiya formalaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Belə informasiya isə yalnız beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

† Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

ümumnəzəri və ümummetoloji prinsiplərə, metod və standartlara əsaslanan uçot və hesabat sistemi vasitəsilə formalaşdırıla bilər. Artıq beynəlxalq aləmdə qəti bir fikir yaranmışdır ki, dünyanın və ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının böhran vəziyyətindən çıxarılmasının əsas şərtlərindən biri bütün qurumlarda obyektiv, qərəzsiz və şəffaf maliyyə hesabatı formalaşdırmaqdır. Məsələn burasındadır ki, indiki dövrdə iqtisadiyyatın inkişafı yüksək informasiyalaşma səviyyəsi ilə müşayiət olunur.

Formal tərəfdən informasiya onun istifadəçiləri üçün yenilik elementinə malik olan və onların müəyyən qərarlar qəbul etmək üçün istifadə etdiyi məlumatlardır. Əgər istifadəçilər mövcud məlumatlar, yaxud informasiyadan istifadə edib müəyyən qərarlar qəbul etməmişsə, onda belə informasiya, demək olar ki, xammal statusuna malikdir. Lakin təbii xammaldan fərqli olaraq istifadə edilməmiş informasiya müxtəlif mənbələrdən və qeyri-məhdud miqdarda müxtəlif formalarda yaranır. Təbiidir ki, bu cür informasiyanın qiymətli olması, ya da yararlılıq səviyyəsi də müxtəlifdir. Bir qrup istifadəçilər üçün informasiyanın dəyəri ölçülməz dərəcədə yüksəkdir və yüksək mənfəət gətirir, digər qrup istifadəçilər üçün informasiya əhəmiyyətsiz ola bilər. Informasiya yalnız iqtisadi fayda gətirmək funksiyasını daşımır, onun vasitəsilə müəssisədən tutmuş makroiqtisadiyyata qədər nəzarət həyata keçirilir. Başqa sözlə, informasiya aşağıdan yuxarıya qədər nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir. Ancaq informasiya adlandırılan xammalı əldə etmək, yazmaq və emal etmək lazımdır. Özü də bu prosesdə onu zənginləşdirmək, istehlakçılar üçün əmtəə halına gətirmək lazımdır. Yalnız bundan sonra informasiya qərarların qəbul edilməsi üçün əsas ola bilər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir iqtisadi potensialdan yalnız informasiyanın köməyi ilə tam və səmərəli istifadə etmək olar.

İnformasiyalaşdırma, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi yoluna qədəm qoymamış ölkələr, geri qalmış cəmiyyət statusu əldə edir, öz iqtisadiyyatlarının strukturasını köklü surətdə transformasiya edə bilmir. Informasiya olmadan biznesin inkişafını, onun idarə olunmasını təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir. Informasiya kifayət həcmdə və keyfiyyətdə olmadıqda biznesin inkişafı ləngiyir, onun idarə edilməsi xeyli çətinləşir, ayrı-ayrı müəssisələrin, firmaların və bütövlükdə cəmiyyətin resurslarından istifadənin səmərəliliyi aşağı düşür.

Beləliklə informasiya istənilən müəssisənin və istənilən cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən fundamental əsasdır. Məhz sosial, iqtisadi inkişafın özü informasiyanı, daha doğrusu onun formalaşdırılmasını, saxlanılmasını və yayılmasını, reklam edilməsini biznes mühitində mərkəzi məsələlərdən birinə çevirmişdir.

Özü də kompyutera əsaslanan müasir informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsindən sonra aydın oldu ki, iqtisadi, o cümlədən işgüzar informasiya, eləcə də elmi-texniki informasiya nəinki təkə içtimai-iqtisadi inkişafın həlledici faktoruna çevrilir, həmçinin cəmiyyətin milli sərvətinin əsas elementlərindən biri olur.

Qeyd edildiyi kimi, informasiya, o cümlədən, iqtisadi informasiya müxtəlif mənbələrdən, müxtəlif həcmdə və keyfiyyətdə formalaşdırılır və müxtəlif iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Informasiyanın hansı pillələrdə, hansı məqsədlər üçün istifadə edilməsi həmin informasiyanın formalaşdırılması, qruplaşdırılması, təsnifatı və ümumiləşdirilməsi konsepsiyasını müəyyən edir. Ümumiyyətlə baş verən hadisə və faktlar barədə məlumatların ilkin qeydiyyatı, yığılması, işlənilib ümumiləşdirilərək informasiya həddinə çatdırılması və istehlakçılar üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi bütöv bir sistemin mərhələlərini təşkil edir. Baş verən təsərrüfat hadisələri və faktları barədə məlumatların qeydə alınması, yığılması, işlənilməsi və ümumiləşdirilərək informasiya halına salınması həm də müxtəlif metodlarla, qaydalarla həyata keçirilir. Bu proses müəyyən ümumnəzəri və ümummetodoloji

prinsiplərə arxalanır. Məlumat ilə informasiyanın qarşılıqlı əlaqələri, oxşar və fərqli cəhətləri barəsində istər ümumiqtisadi ədəbiyyatlarda, istərsə də uçot və hesabatda dair ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş açıqlamalar yoxdur. Bəzi müəlliflər «məlumat» və «informasiya» terminləri arasında fərqli heç bir şey görmür, digərləri isə onların arasında fərqlərin olduğunu vurğulayırlar. Məsələn, Alan Apçerç yazır: «Hərçənd ki, «məlumatlar» və «informasiya» anlayışları mənaca yaxındır, onlar arasında mühüm fərqlər vardır: məlumatlar- «xammal» faktları və rəqəmləridir, hansılar ki, yalnız gələcəkdə emal edilməklə informasiya olur» (Apçerç 2002:26). Müəllifin mövqeyi ilə tam razılaşmaq olar. Məsələ bundadır ki, ilkin olaraq baş verən hər bir fakt və hadisə özündə informasiya yükü daşımır, yalnız məlumatı özündə əks etdirir. Məlumat baş verən faktın, yaxud hadisənin bu və ya digər tərəfini xarakterizə edir, informasiya isə həmin məlumatların yığılması, emalı və ümumiləşdirilməsindən sonra yaranır. İqtisadi hadisə və proseslərə rəğmən məlumat yalnız yarandığı, baş verdiyi anda faydalı olur və istifadə edilir. Məsələn, malsatanlardan materialların daxil olmasına dair məlumatlar onların miqdarı, qiyməti və ümumi məbləği barədə ola bilər. Həmin məlumatlar istehsalın materiallara olan tələbatının nə dərəcədə ödənildiyini, yaxud material ehtiyatlarının hansı səviyyədə olduğunu müəyyən etmək və təhlilini aparmaq üçün zəruridir. Başqa sözlə, məlumatlar, adətən cari idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə edilir. Informasiya isə istər cari, istərsə də taktiki və strateji qərarların qəbulu zamanı istifadə olunur. Məsələn, malsatanlardan daxil olmuş materialların qiyməti barədə, yaxud onların tədarükü, daşınmış gətirilməsi, emalı, bir sözlə, istifadə üçün hazır vəziyyətə gətirilməsilə əlaqədar xərclər barədə məlumatlar ümumiləşdirildikdən sonra yaranan informasiya sonradan istehsal olunacaq məhsulun, yerinə yetiriləcək işin, xidmətin maya dəyərinn müəyyən edilməsi üçün, bazara çıxarılaçaq məhsulun rəqabətqabiliyyətinin, çevik bazar siyasətinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunacaqdır. Belə informasiya həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin təhlili üçün istifadə edilə bilər.

Əgər hər cür məlumat, hansı ki, ilkin sənədlər vasitəsilə əks etdirilir, kommersiya sirridirsə, hesabatda əks etdirilən informasiya kommersiya sirri deyil və buna görə də daxili istifadəçilərlə yanaşı, kənar istifadəçilər tərəfindən də istifadə oluna bilər.

Hesabatda əks etdirilən informasiya məlumatlardan fərqli olaraq daha geniş istifadə diapazonuna malikdir. Belə ki, hesabat informasiyasının vasitəsilə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, likvidlik səviyyəsini, rentabellik göstəricilərini, bazar və işgüzar aktivliyini bir neçə illər üzrə müqayisə və təhlil etmək olar. Bundan başqa, hesabatda əks etdirilən informasiya əsasında müəssisənin digər müəssisələrlə müqayisəsini aparmaq və bunun əsasında onun fəaliyyətinin effektiv olub-olmamasını təhlil etmək mümkündür. Bütün bunların məqsədi isə səmərəli idarəetmə və maliyyə qərarları qəbul etmək və bunun əsasında müəssisənin sürətlə dəyişən biznes mühitində mənfəətlə işləməsini təmin etməkdir.

«Məlumat» və «informasiya» anlayışları arasında sadalanan fərqlər heç də onlar arasında böyük bir səddin olduğunu deməyə əsas vermir. Həm məlumat həm də informasiya müxtəlif və eyni mənbələrdən formalaşır. Əsas mənbə kimi isə uçot sistemi çıxış edir. Uçot sistemi vasitəsilə qeydə alınan və sonradan informasiya şəklini alacaq məlumat, yaxud məlumatlar planlaşdırmanın, nəzarətin və iqtisadi qərarların qəbul edilməsi funksiyalarının etibarlı surətdə həyata keçirilməsi üçün mühüm bazaya çevrilir.

Müəssisənin idarəetmə və maliyyə fəaliyyətinin informasiya təminatının yaradılması bütövlükdə uçot və hesabat sisteminin başlıca predmetidir.

Deyilənlər əsasında daha bir nəticə çıxarmaq olar ki, məlumatlar əsasən idarəetmə qərarlarının, informasiya isə – maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Deməli,

məlumatları və informasiyanı formalaşdıran uçot və hesabat sisteminin də iki yerə ayrılması labüddür: 1) idarəetmə uçotu və hesabatı; 2) maliyyə uçotu və hesabatı.

Hər iki yarım sistem istənilən müəssisənin informasiya sistemində mühüm element kimi çıxış edir. Çünki həmin sistem bütövlükdə və onun yarım bölmələri müəssisənin fəaliyyətinə dair hamı tərəfindən əldə edilə və istifadə oluna biləcək, kəmiyyətə ölçülə və qiymətləndirilə biləcək göstəricilər vermək imkanına malikdir. İdarəetmə və maliyyə uçotu və hesabatının potensial istifadəçilərinin kimlər ola biləcəyini və onların həmin yarım sistemlərin formalaşdırdığı informasiyanın hansı məqsədlər üçün istifadə edə biləcəyini cədvəldən görmək olar (cədvəl 1.)

Göründüyü kimi, uçot informasiyasından istifadə edə biləcək iştirakçıların və həmin informasiyadan istifadənin istiqamətləri kifayət qədər geniş və müxtəlifdir. Təbiidir ki, uçot və hesabatın formalaşdırdığı, yaxud formalaşdırma biləcəyi informasiyanın həcmi, keyfiyyəti, tərkibi heç də bütün iştirakçıların tələbatını eyni dərəcədə təmin edə bilməz və görünür heç vaxt da təmin etməyəcəkdir. Çünki informasiya müxtəlif qrup iştirakçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə dərk və şərh edilir.

Cədvəl 1

Uçot və hesabat informasiyasından istifadənin iştirakçıları və məqsədləri

Informasiyanın istifadəçiləri	Informasiyadan istifadənin məqsədləri
1	2
1. Mülkiyyətçilər	Qoyulmuş investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (məsələn, dividendlərin və faizlərin müəyyən edilməsi)
2. Müəssisənin rəhbərliyi, menecerləri	Təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, təsərrüfatın idarə edilməsi (məsələn, cari, taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi)
3. Müəssisənin işçiləri	Əməkhaqqının yüksəldilməsi, iş yerlərinin saxlanılması imkanlarının qiymətləndirilməsi
4. Fiskal orqanlar	Vergilərin (ƏDV, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, gəlir vergisi və s.) hesablanması və ödənilməsinin təmin edilməsi, sosial ehtiyaclara, müxtəlif fondlara ayrılmaların aparılması, statistik göstəricilərin hesablanması və s.
5. Malsatanlar	Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin, gələcək sifarişlərin olub-olmayacağına qiymətləndirilməsi
6. Malalanlar	Mal-material qiymətlilərinin etibarlı surətdə əldə edilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi
7. Kreditorlar	Müəssisənin kreditqaytarma (borc qaytarma) imkanlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi
8. Konsaltinq firmaları	Investisiyaların qoyulması üzrə məsləhətlərin verilməsi, audit xidmətinin göstərilməsi və s.
9. İctimai əhəmiyyətli təşkilatlar, yerli əhali və s.	Regionun, şəhərin, qəsəbənin, rayonun iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmaq, ekoloji vəziyyəti sağlamlaşdırmaq, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq, müəssisədə işləmək imkanlarını öyrənmək və qiymətləndirmək

Cədvəldən göründüyü kimi, informasiyanın istifadəçilərinin iki qrupunu müəyyən etmək mümkündür: daxili istifadəçilərə, kənar istifadəçilərə. Birinci qrupa müəssisənin rəhbərləri, menecerləri, işçiləri, ikinci qrupa isə fiskal orqanlar, malsatanlar, malalanlar, kreditorlar, konsaltinq firmaları, ictimai əhəmiyyətli təşkilatlar, yerli əhali və s. daxildir. Mülkiyyətçilərin (səhmdarların) hansı qrupa aid edilməsi onların müəssisəni idarə edib-etməməsindən asılıdır. Əgər onlar müəssisəni idarə etməklə məşğuldursa, onda onlar birinci qrupa aid edilməlidir, əks halda onların ikinci qrupa aid edilməsi şübhəsizdir.

Informasiya istifadəçilərinin ikinci qrupunu da iki yerə bölmək olar: birbaşa maliyyə

maraqları olan istifadəçilər; birbaşa maliyyə marağı olmayan istifadəçilər. Birbaşa maliyyə marağı olan istifadəçilərə qeyd olunduğu kimi, investorlar, kreditorlar, malsatanlar və malalanlar daxildir. Onlar qərarlar qəbul edərkən birbaşa maliyyə uçotu və hesabatında əks etdirilmiş informasiyadan istifadə edirlər. Onları bu cür informasiya ilə təmin etmək maliyyə uçotu və hesabatının başlıca funksiyası hesab olunur. Mövcud və potensial investorlar maliyyə hesabatında dərc edilmiş informasiyanı təhlil etməklə müəssisənin gələcək maliyyə vəziyyəti, gələcəkdə həmin müəssisəyə investisiya qoyuluşları etməyin sərfəli olub-olmadığı barədə nəticə çıxarırlar.

Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, indiki zamanda insanlar ictimai fəaliyyətə daha çox cəlb edilmişlər, başqa sözlə, onlar özlərinin və ailələrinin rifahını təmin etmək üçün ictimai istehsalda çalışırlar, yəni onların əməyi getdikcə daha çox ictimai xarakter daşıyır. Bu da müəssisələrdə çalışan işçilərin iqtisadi-sosial mənafeələrinin təmin edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirməyi ön plana çəkir. Digər tərəfdən dövlət tərəfindən cəmiyyətin iqtisadi-sosial problemlərini həll etməsi üçün müəssisələrdən tutulan vergilərin vaxtında və düzgün hesablanıb dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülməsi üzərində nəzarətin aparılması zəruriliyi yaranır. Bütün bu funksiyaların dövlət fiskal orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi də müvafiq hesabat informasiyasının əsasında baş verir. Bütövlükdə vergiqoymanın həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər mürəkkəb olan uçot və hesabat sistemi formalaşdırılır ki, onun da başlıca funksiyası sözügedən orqanları lazımi informasiya ilə təmin etməkdir. Bununla belə, mövcud vergi sistemi, onun mexanizmi uçot və hesabatın metodologiyası, praktikasının inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsinə xeyli yardım göstərmişdir. Bununla bağlı görkəmli amerika alimləri E.S.Hendriksenin və M.F.Van Bredanın vergi qanunvericiliyinin uçot və hesabatın inkişafına təsiri barədə fikirlərini göstərmək yerinə düşərdi. Onlar yazırlar: «... vergi reqlamentinin ABŞ-da və digər ölkələrdə uçotun inkişafına göstərdiyi effekt, həlledici olmasa da çox əhəmiyyətli olmuşdur. Öz-özlüyündə vergilər haqqında qanunlar uçotun nəzəriyyəsində inqilabi çevrilişə gətirib çıxarmadı, ancaq qabaqcıl uçot praktikasının yayılmasını sürətləndirdi, tətbiq olunan uçot prosedurlarının və konsepsiyalarının təhlilinə tənqidi istiqamət verdi və eyni zamanda, qabaqcıl uçot fikrinin inkişafını ləngidən faktor oldu» (Hendriksen və Van Breda 1997:13).

Beləliklə fiskal siyasətin başlıca özəyini təşkil edən vergi qanunvericiliyi uçot və hesabatın inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, adıçəkilən müəlliflərin qeyd etdiyi kimi uçotun nəzəri-metodoloji konsepsiyalarının müasir biznesin tələblərinə uyğunlaşdırılması yolunda müəyyən maneələr də yaratmışdır. Görünür bunu təbii bir şey kimi qəbul etmək lazımdır. Çünki, digər elmlərdə olduğu kimi, uçot və hesabat sahəsində də nəzəriyyə və metodologiya - qanunvericiliyin, o cümlədən, vergi qanunvericiliyinin tələbləri əsasında qurula bilməz. Əksinə, vergi qanunvericiliyini işləyib hazırlayarkən uçot və hesabatın nəzəri və metodoloji xüsusiyyətləri, müvafiq informasiya formalaşdırmaq imkanları nəzərə alınmalıdır.

Birbaşa maliyyə marağı olmayan dövlət orqanlarına ölkənin uçot və hesabatı tənzimləmək üçün müvafiq normativ aktlar hazırlayan qurumları aiddir.

Investorlara, kreditorlara məsləhətlər verənlər də müəssisənin maliyyə fəaliyyətində, biznesin perspektivlərində birbaşa marağı olmayanlara aiddir. Lakin müəssisələrin və şirkətlərin hesabat informasiyasından istifadə edərək onlara pullu xidmət göstərilməsində onların marağı vardır.

Bütövlükdə cəmiyyət, cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları birbaşa maliyyə marağı olmayan qruplara aid edilsə də onlar getdikcə müəssisə və şirkətlərin maliyyə vəziyyəti və mənfəətlərlə daha çox maraqlanırlar, çünki həmin müəssisə və şirkətlərin ədalətli

rəqabət şəraitində, mənfəətlə işləməsi ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına, işsizliyin azaldılmasına, inflyasiyanın aşağı salınmasına, istehlak qiymətlərinin heç olmasa sabit saxlanılmasına, bütövlükdə sosial problemlərin həll edilməsinə və insanların həyatının keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, uçot və hesabat sistemi vasitəsilə yaradılan, yaxud formalaşdırılan informasiya müxtəlif qruplar tərəfindən müxtəlif məsələlərin həllinə dair qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə edilir.

Digər nəticə ondan ibarətdir ki, uçot və hesabatda əks etdirilən informasiya yalnız iqtisadi nəticələrə deyil, eləcə də sosial nəticələrə gətirib çıxarır, yaxud sosial məsələlərə təsir edir. Düzdür, sosial nəticələrin nədən ibarət olduğu bilavasitə hesabatın informasiyasından aydın görünmür. Ancaq ümumsosial məsələlərə aid olunan ətraf mühitin qorunması, işsizlik, qiymətlərin artması ilə bağlı dövlətin çəkdiyi əlavə xərclər maliyyə hesabatında bilavasitə ayrıca əks etdirilməsə də, vergiqoyma mexanizmi vasitəsilə cəmiyyətin həmin xərcləri birbaşa müəssisələrin üzərinə düşür.

Bütövlükdə uçot və hesabatın, xüsusilə də maliyyə uçotu və hesabatının informasiyası təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial məna daşıyır.

Uçot və hesabat informasiyasının daxili və xarici istifadəçilər arasında bölgüsü, həmin sistemin fərqləndirilməsi üçün əsas kimi qəbul edilə bilər. Uçot ədəbiyyatlarında sözügedən məsələ çoxdandır ki, tədqiqat mövzusu və mübahisə obyektini olaraq qalmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, bu məsələni tədqiq edən müəlliflərin bir çoxu daha çox həmin iki yarım sistem arasındakı oxşarlıqları deyil, fərqləri qabardırırlar. Başqa sözlə, onlar göstərilən yarım sistemlər arasındakı fərqlərin izahına daha çox yer verirlər, nəinki, onlar arasındakı oxşarlıqlara. Buradan da belə təsəvvür yaranır ki, mühasibat uçotu və hesabatı bütöv bir sistem kimi idarəetmə uçotu və hesabatı ilə maliyyə uçotu və hesabatının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Məsələyə bu cür yanaşma bir çox səhv, yaxud yanlış metodoloji nəticələrə gətirib çıxara bilər və bəzən də gətirib çıxarır. Məsələn, idarəetmə uçotu ilə maliyyə uçotu və hesabatı arasındakı fərqlər izah edilərkən bəzi müəlliflər idarəetmə uçotu sistemində ikili yazılışın mütləq olduğunu qəbul etmirlər. Zənnimizcə bu cür mövqe ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, uçot və hesabatın müvafiq olaraq yuxarıdakı göstərilən iki yarım sistemə parçalanması bilavasitə həmin sistemin verdiyi informasiyanın tərkibindən, məzmunundan və istifadəçilərinin müxtəlif olmasının təsirindən baş vermişdir. Mühasibat uçotu və hesabatı sistemi ilkin olaraq idarəetmə məqsədləri üçün meydana gəlmiş və inkişaf etdiyindən o ictimai xarakter daşımamışdır. Natural xarakter daşıyan təsərrüfat şəraitində uçot və hesabat yalnız təsərrüfatın idarə olunması üçün informasiya verməli idi. Bu şəraitdə uçotun hansısa ümumi prinsiplərindən, qaydalarından, hesabatın isə vahid formasından, tərtibedilmə qaydalarından danışmaq olmazdı. Böyük coğrafi kəşflər, dünya təsərrüfat əlaqələrinin meydana gəlməsi, ölkələr arasında əmtələrin, kapitalın, informasiya texnologiyalarının axını vahid uçot və hesabat sisteminin formalaşmasının ilkin obyektiv şərtləri hesab olunmalıdır. Məhz bu ilkin şərtlərin təsiri altında formalaşan uçot və hesabat sisteminin əsasında ümumqəbul edilmiş konsepsiya, prinsiplər, standartlar və metodlar durmağa başladı.

Mülkiyyətçinin və idarəedicinin funksiyalarının bölgüsü mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən birini – hesabatın yalnız və heç də idarəetmə aparatına deyil, investitorlara, kreditorlara, hökumət orqanlarına təqdim edilməsini ayırmağa imkan verdi. Müasir uçot və hesabat sistemi, hansı ki, getdikcə daha çox maliyyə uçotu və hesabatı adını alır, böyük şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı bəzi dəyişikliklərə uğramışdır: a) öz

mülkiyyətçilərindən ayrılmış şirkətlər yaradılmışdır; b) səhmdar kapitalı meydana çıxmışdır; v) «fəaliyyətdə olan müəssisə» anlayışı qüvvəyə minmişdir; q) iri fond birjaları meydana gəlmiş və fəaliyyət göstərir; e) ticarət əlaqələri, kapital axınları, kompyuter texnologiyası daha da genişlənmişdir. Bütün bunlar uçot və hesabatın iki yarım sistemə bölgüsünü sürətləndirmiş və rəsmiləşdirmişdir (cədvəl 2).

Bəzi iqtisadçılar maliyyə uçotu və hesabatının formalaşdırdığı informasiyanın yalnız kənar istifadəçilər, idarəetmə uçotu və hesabatının verdiyi informasiyanın isə daxili istifadəçilər tərəfindən istifadə olunduğunu vurğulayırlar. Əlbəttə, məsələnin bu cür qoyuluşu ilə razılaşmaq olmaz. Maliyyə uçotu və hesabatının informasiyası təkcə kənar istifadəçilər deyil, eyni zamanda, müəssisənin heyəti tərəfindən istifadə edilir. Müəssisənin rəhbərliyi, ilk növbədə mühasibatlıq və digər aidiyyatı bölmələr müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, ləğvilik səviyyəsini, rentabellik göstəricilərini, işgüzar və bazar aktivliyini geniş təhlil edir və hesabata əlavədə (qeydlərdə) kənar istifadəçilərə təqdim edir. Eyni zamanda, həmin təhlilin nəticəsində müəssisənin özü tərəfindən lazımı faktiki və strateji qərarlar qəbul edilir.

Cədvəl 2

Maliyyə və idarəetmə uçotu hesabatının fərqli müqayisəsi

Fərqləndirmə göstəriciləri	Maliyyə uçotu (hesabatı)	İdarəetmə uçotu (hesabatı)
1	2	3
1. Məqsəd	Kənar istifadəçilərin əsaslandırılmış və obyektiv qərarlar qəbul etmələri üçün dürüst informasiyanın formalaşdırılması	Müəssisənin rəhbərləri və onu idarədən menecerləri tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, planlaşdırmanın, proqnozlaşdırmanın və nəzarətin həyata keçirilməsi üçün informasiyanın formalaşdırılması
2. Informasiyanın istifadəçiləri	Kənar və daxili istifadəçilər	Daxili istifadəçilər (rəhbərlər, menecerlər, daxili strukturların rəhbərləri, mütəxəssisləri və müəssisənin digər işçiləri)
3. Informasiyanın vaxta görə formalaşdırılması	Bilavasitə keçmiş əməliyyatlar və faktlar üzrə informasiya formalaşdırır	Həm keçmiş əməliyyatlar və faktlar üzrə, həm də gələcəkdə baş verəcək əməliyyatlar və faktlar üzrə informasiya formalaşdırır
4. Aparılması və tərtib edilməsinin məcburiliyi (dərc edilməsi)	Aparılması məcburi xarakter daşıyır və hesabat dərc edilməlidir	Aparılması daxili tələblərdən irəli gəlir və məcburidir
5. Informasiya formalaşdırılan obyektlər	Bütövlükdə müəssisə üzrə	Müəssisənin struktur bölmələri, məsuliyyət mərkəzləri, xərc mərkəzləri, seqmentlər üzrə və s.
6. Informasiyanın formalaşdırılması üsulları	Mühasibat uçotu metodunun elementləri əsasında	Mühasibat uçotu metodunun elementləri və digər xüsusi üsullar əsasında (məsələn statistik, iqtisadi-riyazi üsullar və s.)
7. Informasiyanın ölçüləri	Əsasən dəyər, qismən də natural və əmək ölçüləri	Bütün ölçülər
8. Xərclər üzrə informasiyanın formalaşdırılması	Xərc elementləri üzrə	Kalkulyasiya maddələri və müxtəlif təsnifat əlamətləri üzrə
9. Informasiyanın dəqiqlik dərəcəsi	Sənədlərə əsaslanan, yoxlanıla bilən dürüst informasiya	Sənədlərə əsaslanan, yoxlanıla bilən dürüst informasiya və təqribi, proqnoz xarakterli informasiya
10. Informasiyanın verilməsinin dövrüliyi	Rüblük və illik	İstənilən dövrdə (illik, rüblük, həftəlik, günlük və s.)

11.Hesabatın verilməsi müddətləri	Rüblük və illik hesabatların verilməsi müddətləri rəsmi orqanlar tərəfindən müəyyən edilir	Hesabatların verilməsi müddətləri müəssisənin daxili tələbləri və ehtiyacları əsasında müəyyən olunur
12.Hesabatda əks etdirilən informasiyanın əldə edilmək üçün açıq olması	Bütün istifadəçilər qrupları tərəfindən əldə edilə və istifadə oluna bilər	Kommersiya sirri olduğuna görə yalnız daxili istifadəçilər tərəfindən əldə edilə və istifadə oluna bilər

Bununla əlaqədar uçot mütəxəssisləri arasında kök salmış belə bir müddət ilə də razılaşmaq olmaz ki, taktiki və strateji qərarlar yalnız idarəetmə uçotu və hesabatı əsasında qəbul edilir.

Bir sıra iqtisadçılar maliyyə uçotu və hesabatının aparılması və tərtib edilməsinin məcburi xarakter daşdığını, idarəetmə uçotu və hesabatı üzrə isə belə məcburiyyətin olmadığını vurğulayırlar. Bu mövqə ilə də razılaşmaq olmaz. Məsələn burasındadır ki, maliyyə uçotu və hesabatının aparılması, tərtib edilməsi müvafiq orqanların işləyib hazırlanmış olduğu normativ aktlar, uyğun olaraq həyata keçirilir. Yalnız buna görə maliyyə hesabatının məcburi xarakter daşmasını söyləmək düzgün olmazdı. Bu məcburiyyət, ilk növbədə müəssisənin özünüreklam məqsədi daşıyır, investisiyalar cəlb etmək üçün özünü yaxşı donda göstərmək məqsədini güdür. Bu zaman müəyyən prinsiplərə, qaydalara və standartlara əməl edilməsi isə informasiyanın hər cür istifadəçi tərəfindən eyni anlamda başa düşülməsi, yaxud interpretasiya edilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. İdarəetmə prosesində baş vermiş, ya da baş verən məlumatların informasiya şəklində salınması da məcburi xarakter daşıyır və sonra həmin informasiya bir çox hallarda maliyyə uçotu və hesabatının formalaşdırdığı informasiyanın bazası rolunu oynayır. Məsələn, əgər müəssisə xərclərin baş verməsilə bağlı bütün informasiyanı başdan-başa, fasiləsiz qaydada uçota almasa, onda müəssisə üzrə bütövlükdə nəticələrini maliyyə uçotu və hesabatında əks etdirmək qeyri-mümkün olardı.

Maliyyə uçotu və hesabatı ilə idarəetmə uçotu və hesabatının formalaşdırdığı informasiya arasında çoxlu oxşar cəhətlər vardır:

- hər iki yarım sistemdə informasiyanın formalaşdırılması vahid ümummetodoloji prinsiplər, metodlar əsasında həyata keçirilir;
- hər iki yarım sistemin formalaşdırdığı informasiya müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini natural və dəyər ifadəsində, başqa sözlə, miqdar və maliyyə ifadəsində əks etdirir;
- hər iki yarım sistemin formalaşdırdığı informasiyanın əsasında baş vermiş hadisə və faktlar barədə olan ilkin məlumatlar durur;
- bir yarım sistemin formalaşdırdığı informasiya digərinin formalaşdırdığı informasiyanın reallığını təsdiq edir;
- hər iki yarım sistemin formalaşdırdığı informasiya vahid məqsədinə-mənfəətlə və rentabelli işləməsinə xidmət edir.

Hər bir şeyin mahiyyəti və məzmunu onun yerinə yetirdiyi funksiya, yaxud funksiyaların məcmusu ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə hesabatının mahiyyətini açıqlamaq üçün belə bir suala cavab vermək düzgün olardı. Maliyyə hesabatında nə əks etdirilir? Bu sualın cavabı ilk baxışda çox sadədir. Maliyyə hesabatında maliyyə informasiyası əks etdirilir. Lakin onun istifadə edilməsi mütləq müəyyən iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Əlbəttə, bu iqtisadi nəticələrin nədən ibarət olacağını əvvəlcədən bilmək və demək çətindir. Buna görə də onların təzahür formaları mübahisəlidir.

Maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiyanın tərkibi və məzmunu maliyyə hesabatının mahiyyətinin açıqlanmasında mühüm rol oynayır. Hesabat ilə informasiyanın

mahiyyət və məzmun baxımından eyni olub-olmaması məsələsinin dəqiqləşdirilməsi də tədqiq edilən problemə aydınlıq gətirə bilər. Zənnimizcə hesabat ilə informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi forma ilə məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi kimidir. Ümumiyyətlə hesabat-informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmək üçün təqdim edilməsi formasıdır. Həmin formanın məzmunu informasiyasıdır. Informasiya özündə müəyyən iqtisadi, sosial, psixoloji, etik münasibətləri kəmiyyət halında xarakterizə edir. Burada kəmiyyət dedikdə biz, ilk növbədə, həmin münasibətlərin dəyərlə, pulla qiymətləndirilmiş ifadəsini nəzərdə tuturuq. Bu baxımdan, zənnimizcə uçot ədəbiyyatlarında hesabatla verilən tariflərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Söhbət ondan gedir ki, iqtisadçıların əksəriyyəti – istər keçmiş SSRİ dövründə, istərsə də hazırkı dövrdə hesabatla müxtəlif cür tərif verirlər. Həmin təriflərdə hesabatla forma və məzmunun vəhdəti baxımından yanaşılır, ona müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini, əmlak və maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini xarakterizə edən, yaxud əks etdirən göstəricilər sistemi kimi baxılır.

Məsələn, professor V.D.Novodvorskinin redaktorluğu altında dərc edilmiş «Теория бухгалтерского учета» adlı dərs vəsaitində formulə edilmiş fikrə görə mühasibat hesabatı «... hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən mühasibat uçotunun bir-biri ilə əlaqəli olan göstəricilər sistemidir» (Lyubuşin və b., 2000:125).

Digər dərs vəsaitində də hesabatla eyni mənalı tərif verilir: «Hesabat təşkilatın hesabat dövründə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir» (Kondrakov 2002:590).

Gətirilmiş bütün təriflərdə mühasibat (maliyyə) hesabatının ümumi bir əlaməti göstərilir – hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən, yaxud əks etdirən göstəricilər sistemidir. Gətirilmiş təriflərin heç birində bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz forma və məzmunun əlaqəsi açıqlanmır. Müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, hesabatda verilmiş göstəricilər sistemi özlüyündə müəssisənin istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirmir. Burada müəssisənin və onun hesabatının yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri ilə xarakterizə edilməsi düzgün deyildir. Çünki müəssisə, ilk növbədə, resurslara malikdir, nəticələr isə həmin resursların istifadəsindən yaranır. Deməli, hesabatla tərif verilməyən müəssisənin malik olduğu resursların adının çəkilməməsi onun formasını və məzmununu tam açıqlamağa imkan vermir. Bundan əlavə, müəssisənin resursları yalnız onun özünün vəsaitləri hesabına yaranmır. Odur ki, zənnimizcə məsələnin bu tərəfinin də verilmiş təriflərdən kənar qalması onları nəzəri-metodoloji baxımdan kasıblaşdırır.

Gətirilmiş təriflərin bəzilərində, eləcə də digər müəlliflərin əsərlərində verilmiş təriflərdə mühasibat (maliyyə) hesabatının mühasibat uçotu ilə üzvü vəhdət təşkil etməsi göstərilir. Başqa sözlə, hesabatın mühasibat uçotunun məlumatları əsasında tərtib edilməsi barədə heç nə deyilmir.

Göstərilən çatışmazlıqların bəziləri V.V.Kovalyov və V.V.Patrovun «Как читать баланс» adlı kitabında qismən aradan qaldırılmışdır. Müəlliflər adı çəkilən kitabda mühasibat hesabatını belə təsvir edirlər: «Mühasibat hesabatı mühasibat uçotunun məlumatları əsasında müəyyən edilmiş formada təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti barədə, onun təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemidir» (Kovalyov və Patrov 2002:5).

Bu tərifdə mühasibat hesabatı təkcə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən məlumatlar sistemi kimi deyil, eyni zamanda, müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən vahid məlumatlar sistemi kimi təsvir olunur. Bu tərifin əvvəlki təriflərdən üstünlüyü həm də ondan ibarətdir ki, burada hesabat özündə göstəricilər sistemini deyil, məhz

məlumatlar sistemini xarakterizə edən göstəricilər sistemi kimi xarakterizə olunur, eləcə də mühasibat uçotu ilə mühasibat hesabatının qarşılıqlı vəhdət təşkil etdiyi vurğulanır.

Beləliklə V.V.Kovalyovun və V.V.Patrovun hesabatı verdiyi tərifdə forma və məzmunun əlaqəsi aydın görünür. Lakin müəlliflərin hesabatı informasiya əks etdirən sistem kimi deyil, məlumatları əks etdirən sistem kimi təqdim etməsi həmin tərifin çatışmazlıqlarından birini göstərir. Bu tərifin də ən böyük çatışmazlığı yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıq hesab olunmalıdır. Yəni mühasibat, yaxud maliyyə hesabatı müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, likvidlik səviyyəsi barədə göstəriciləri əks etdirmir, həmin və digər göstəricilərin hesablanması üçün informasiyanı əks etdirir.

Qeyd edək ki, V.V.Kovalyovun və V.V.Patrovun mühasibat hesabatına verdiyi tərif, əslində Rusiya Federasiyasının «Təşkilatın mühasibat hesabatı» adlı 4/99 sayılı PBU-dan götürülmüşdür (Boçkareva və b., 2007:588).

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 18 aprel 2006-cı il tarixində I-38 sayılı əmrlə təsdiq edilmiş «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» kommersion təşkilatları üçün hazırlanmış 1 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartında da (MMUS) maliyyə hesabatına verilən tərfi uğurlu və dəqiq hesab etmək olmaz. Buna yəqinlik hasil etmək üçün adı çəkilən standartın 10-cu maddəsinə nəzər salaq: «Maliyyə hesabatları müəssisə tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların və maliyyə vəziyyətinin strukturlaşdırılmış maliyyə təqdimatıdır» (Maliyyə Nazirliyi, 2006:7).

Əvvəla qeyd edək ki, bu tərif MHBS 1-in 1997-ci il redaktəsindən götürülmüş və təhrif edilmiş şəkildə verilmişdir. Həmin redaktədə maliyyə hesabatına verilən tərif rusca tərcümədə belə ifadə edilmişdir: «Финансовая отчетность представляет собой структурированное представление финансового положения и операций, осуществляемых компанией» (Askeri 1999:69). Həmin tərifin Azərbaycan dilinə tərcüməsi bu şəkildə ifadə olunur: «Maliyyə hesabatı maliyyə vəziyyətinin və şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların strukturlaşdırılmış təqdimatıdır» (Yəqin ki, təqdimatıdır sözü əvəzinə təsviridir sözü işlənilsə daha yaxşı olardı.).

MMUS 1-də «maliyyə təqdimatıdır» ifadəsinin yersiz olduğu və heç bir mənə yükü daşmadığı aydın görünür. MMUS 1-də verilən tərifin MHBS 1-in köhnə redaktədən götürülməsinə ehtiyac yox idi. Çünki 2004-cü ildə MHBS 1-in yeni redaktəsi dərc edilmişdir. MHBSŞ köhnə redaktənin nöqsanlı olması ucbatından onu bir qədər dəyişdirməyə məcbur olmuşdur.

Yeni redaktədə maliyyə hesabatı belə təsvir edilir: «Maliyyə hesabatı təşkilatın maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim edilməsidir» (Askeri 2006:3). MHBS 1-in köhnə redaktəsi ilə yeni redaktəsi arasında sözügedən məsələ üzrə fərq, yalnız «şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar» anlayışının «təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələri» anlayışı ilə əvəz edilməsi olmuşdur. Bu isə prinsiplial əhəmiyyət daşıyır. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, MHBS 1-in həm köhnə, həm də yeni redaktəsində maliyyə hesabatının mahiyyəti də kifayət qədər açıqlanmamış qalmışdır. Burada maliyyə hesabatı müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən cədvəl mənasında təsvir edilmişdir. Həmin təriflər nə forma, nə də məzmun baxımından maliyyə hesabatını tam xarakterizə etmir.

Zənnimizcə maliyyə hesabatına verilən tərif, ilk növbədə, hesabatın mahiyyəti, məzmun tərəfini kifayət qədər dürüst açıqlamalı, onun formasını və təyinatını yığcam şəkildə göstərməlidir. Məsələnin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərinin öyrənilməsi bu sahədə olan tədqiqatların, ayrı-ayrı müəlliflərin fikirlərinin, normativ sənədlərin, beynəlxalq

standartların ümumiləşdirilməsi əsasında biz maliyyə hesabatına aşağıdakı tərif verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

Maliyyə hesabatı-iqtisadi qərarlar qəbul etmək məqsədilə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin nəticələrini izləmək və təhlil etmək üçün mühasibat uçotunun məlumatları əsasında formalaşdırılaraq istifadəçilərə lazım olan informasiyanın müəyyən formada (qaydada) əks etdirilməsi üsuludur.

Bu tərifin əvvəlki təriflərdən fərqi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tərifdə hesabatın tərtib edilməsinin məqsədi vurğulanır. Məqsəd isə ümumiyyətlə maliyyə hesabatının mövcudluğunu şərtləndirir. Yəni, tərtib edilməzdən əvvəl onun qarşısındakı məqsəd müəyyən edilməzsə onun mövcudluğu da lazım gəlmir;

2. Təbiidir ki, iqtisadi qərarları maliyyə hesabatı hazır göstəricilər şəklində vermir, o heç də müəssisənin nə maliyyə vəziyyətini, nə də maliyyə nəticələrini müəyyən etmir. Orada verilən informasiyanı müəyyən şəkildə təhlil etməklə iqtisadi qərarlar qəbul etmək mümkün olur. Deməli daim dəyişən, dinamik bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini müəyyən etmək, daha doğrusu, təhlil etmək və izləmək üçün istifadəçilərə informasiya lazımdır. Odur ki, maliyyə hesabatında müəlliflərin göstərdiyi kimi, əmlak və maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri deyil, onların göstəricilərini hesablamaq, təhlil etmək və onlar üzərində müşahidə aparmaq üçün zəruri olan informasiya əks etdirilir. Tərif məhz bu konsepsiya üzərində qurulmuşdur;

3. Tərifdə maliyyə hesabatına göstəricilər sistemi kimi deyil, istifadəçilər üçün lazım olan informasiyanın müəyyən formada və qaydalarda formalaşdırılması üsulu kimi baxılır. Bu da hesabatın deyil, hesabatda əks etdirilən informasiyanın müəyyən metodoloji prinsiplərə, qaydalara və standartlara uyğun olaraq formalaşdırılması zəruriliyini göstərir.

Maliyyə hesabatına tərəfimizdən verilən tərif onun nəzəri-metodoloji baxımdan maliyyə uçotu ilə deyil, məhz mühasibat uçotu ilə vəhdət təşkil etdiyini göstərir. Başqa sözlə, maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiya təkcə sırf maliyyə uçotunun məlumatları əsasında deyil, vahid sistem adlandırdığımız mühasibat uçotunun məlumatları əsasında formalaşdırılır.

Maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiyanın istifadəçilər üçün faydalı olmasını sübut etməyə ehtiyac duyulmur. Lakin istehlak olunan maddi nemətlərdən, sərvətlərdən fərqli olaraq «informasiya» adlanan sərvətin faydalı olub-olmaması fiziki və kimyəvi üsullarla sübut oluna bilməz. Odur ki, uçot və hesabat sistemində informasiyanın faydalılığının atributu kimi onun keyfiyyət xarakteristikaları qəbul edilir. Informasiyanın keyfiyyət xarakteristikası isə müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə edilir.

Nəticə

İnformasiyanın hansı pillələrdə və kimlər tərəfindən hansı məqsədlər üçün istifadə olunacağı, həmin informasiyanın formalaşdırılması konsepsiyasını müəyyən edir.

Maliyyə hesabatının informasiyası müəssisə və şirkətlərin maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini və onların dəyişməsinə təhlil etmək əsasında maliyyə qərarları qəbul edən kənar istifadəçilər üçün formalaşdırılmalıdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, maliyyə hesabatının informasiyası müəssisə və şirkətlər üçün əlverişli investisiya mühiti yaradan başlıca faktorlardan biridir. Odur ki, həmin informasiya müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət kriteriyalarına cavab verməli, dürüst, etibarlı, müqayisəli və şəffaf olmalıdır. Informasiyanın bu tələblər səviyyəsində formalaşdırılması üçün bütün müəssisələr və şirkətlər hesabatın tərtib olunması zamanı ümumqəbul edilmiş metodoloji prinsiplərə, standartlara və qaydalara əməl etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Апчерч А. Управленческий учет: принципы и практика: Пер. с англ./ Под ред. Я.В. Соколова, И.А. Смирновой.- М.: Финансы и статистика, 2002.
2. Бочкарева И.И., Быков В.А. и др.: под ред. Я.В. Соколова- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.
3. Кондраков Н.П. Учебное пособие- 5 издание, перерб. и доп.- М. ИНФРА- М, 2007.
4. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс.- 4-е изд., перераб. и доп.- М.: Финансы и статистика, 2002.
5. Любушин Н.П., Сарин В.В., Бородин Н.В. Теория бухгалтерского учета: Учебное пособие для вузов/ Под ред. проф. В.Д. Новодворского- М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
6. Международные стандарты финансовой отчетности 1999, М.: Аскери-АССА, 1999.
7. Международные стандарты финансовой отчетности 2006: М.: Аскери-АССА, 2006.
8. Milli Mühəsibat Ucotu Standartları. Bakı, 2006.
9. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ./ Под ред. проф. Я.В. Соколова- М. : Финансы и статистика, 1997.

DÜNYA MALİYYƏ BÖHRANI VƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNİ PROBLEMLƏRİ: REALLIQ VƏ PRİORİTETLƏR

Ceyhun HACIYEV*

XÜLASƏ

Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ekoloji vəziyyətin daimi pisləşməsi uzun tarixi bir dövrdə insan cəmiyyətinin inkişafı ilə eyni zamanda cərəyan etmişdir. Lakin bu gün ekoloji problemlər qlobal xarakter almışdır. Bu, planetar ekoloji böhran, onun texnogen sivilizasiya və sonuncunun indiki daşıyıcısı – postindustrial cəmiyyətlə əlaqəsi haqqında danışımağa əsas verir.

Ətraf mühitin çirklənməsi, onların aradan qaldırılması üçün cəmiyyətin xərclərinin artması, həmçinin planetdə təbii resurs ehtiyatlarının tükənməsi ilə əlaqədar problemlər bu gün tək-cə ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, həm də bütünlükdə dünya birliyinin bilavasitə mənafeyinə toxunur. Tullantı, zərərli tullantı və təbii mühitin pisləşməsi planet əhalisinin artması zəminində ekoloji rifah defisitliyi problemləri qlobal xarakter daşıyır, belə ki, təbiət vahid və bölünməzdir, onun üçün siyasi və milli sərhədlər mövcud deyildir. Yer kürəsinin biosferası-vəhdətliyi özündə ümumdünya zənginliyini və planetimizdə bütün canlıların mövcudluğu şərtini birləşdirir.

Bu gün cəmiyyətin mühüm qlobal problemlərindən biri planetdə baş verən demografik dəyişikliklərdir. Bu, bir çox qlobal problemlərin ilkin səbəbi olmuşdur. Məhz planetdə yaşayan insanların sayından, onların yerləşməsindən və təsərrüfat fəaliyyətinin miqyasından əhalinin resurslarla təminatı, Yer kürəsinin biosferinin, dünya sosial və siyasi mühitinin vəziyyəti kimi vacib problemlər asılıdır.

Açar sözlər: Dünya maliyyə böhranı, ekoloji təhlükəsizlik, ətraf mühit, ekoloji rifah.

Dünyanın demək olar bütün regionlarını əhatə etmiş maliyyə böhranı davamlı inkişafa nail olunma yolunda bir əngələ çevrilməkdədir. Onun aradan qaldırılması isə dövlətlərdən bütün səylərini birləşdirməni və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu tədbirlər siyahısına ekoloji məsələlərin həllini də aid etmək zəruridir. Çünki ətraf mühitin davamlılığı, enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə və onların ekoloji cəhətdən daha səmərəliləri ilə əvəzlənməsi, ucuz və ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinə investisiyaların qoyulması maliyyə böhranın aradan qaldırılması yollarından biri kimi çıxın edə bilər. Enerji, ekologiya və iqtisadiyyat üzrə aparılan tədqiqatların birgə nəticələri maliyyə böhranın

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “İqtisadi hüquq” kafedrasının müəllimi

aradan qaldırılması yolları kimi ucuz enerji daşıyıcılarının əldə edilməsi, resurslara qənaət prinsipi üzərində iqtisadiyyatın qurulmasını tələb edir. Bu isə öz növbəsində həm ekoloji təhlükəsizliyin təmininə, həm də davamlı inkişafa xidmət edə bilər. Eyni zamanda ekologiya bu gün təcür siyasət problemi kimi deyil, həm də iqtisadiyyat problemi kimi də çıxış edir. Ona görə maliyyə böhranın aradan qaldırılması və onun fəsadlarına qarşı tədbirlər iştirakında dövlətlərin həm iqtisadi, həm də ekoloji maraqlarının unifikasiyası baş verməli, onlar bu sahədə ümumi bir rəyə gəlməlidir. Başqa sözlə iqtisadiyyatla ekologiya arasında balans nail olunmalıdır. Əsas məsələlər kimi isə torpaq, su resurslarının deqradasiyası, tullantıların idarəedilməsi və bərpa edilən enerji növlərinin sistemlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsi durmalıdır.

Ölkə əhalisinin təqribən 40%-i və sənaye potensialının 70%-i Abşeron yarımadasında cəmləşdiyindən Azərbaycan Respublikasında həlli vacib olan ekoloji problemlərin əksər hissəsi bu ərazidə mövcuddur. Abşeron yarımadasının başlıca problemlərindən biri torpaqların çirklənməsi ilə bağlıdır. Ümumi sahəsi 222 min hektar olan Abşeron yarımadasının yararsız torpaqlarının ümumi sahəsi – 33,3 min ha, o cümlədən neftlə çirklənmiş torpaqların sahəsi - 10 min ha qədər təşkil edir. Ekoloji problemləri yaradan əsas səbəblər uzun illər ərzində neft-qaz hasilatı və qazma işləri zamanı torpaqların neft və 1 ay suları ilə çirkləndirilməsi, lay sularının idarə olunmaması səbəbindən neftlə çirklənmiş süni göllərin və gölməçələrin əmələ gəlməsi, neft emalı zamanı əmələ gələn tullantıların ərazilərdə toplanmasından ibarətdir. Abşeronun neft və neft məhsulları ilə ən çox çirklənmiş torpaq sahələri Qaradağ, Binəqədi, Sabunçu, Suraxanı, Əzizbəyov və Səbail rayonlarının ərazilərindədir. Digər ekoloji problem kanalizasiya sistemlərinin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bakı şəhəri ərazisində 2008-ci il ərzində təqribən 536 mln m³ həcmində tullantı suları formalaşmışdır ki, bundan da 144,5 mln m³ tullantı suları təmizlənmədən dənizə və daxili su hövzələrinə axıdılıb. Tullantı suları ilə birlikdə su hövzələrinə neft məhsulları, asılı maddələr, sulfat birləşmələri, xlorid duzları, səthi aktiv maddələr, fenol və müxtəlif ağır metallar atılır. Abşeron yarımadasının digər gərgin ekoloji sahəsi Bakı buxtasıdır. Ümumi sahəsi 50 km², sahil xəttinin uzunluğu 20 km olan buxtanın çirklənməsi öz növbəsində dənizin çirklənməsi, biomüxtəlifliyinin azalması və antisanitar vəziyyətin yaranması ilə nəticələnir. Bakı şəhəri və Abşeron yarımadasının ən ciddi ekoloji problemlərindən biri də bərk tullantıların idarə olunması ilə bağlıdır. Yarımada da olan 5 məişət tullantıları poliqonunun ümumi sahəsi- 232,5 ha-dır. Qeyri-qanuni zibilliklərin sahəsi isə 448,6 ha-dır ki, bunların da sayı 128-dir. Rəsmi fəaliyyət göstərən poliqonlar ekoloji norma və standartlara cavab vermir. Belə ki, poliqonların əraziləri hasara alınmamış və nəzarət təşkil olunmamışdır, tullantılar boşaldıldıqdan sonra torpaq qatı ilə örtülərək basdırılır. Çeşidlənmə aparılmadığından təhlükəli və bir sıra sənaye tullantıları məişət tullantıları ilə birlikdə poliqonda yerləşdirilir. 2009-cu ildə aidiyyəti qurumlar tərəfindən Balaxanı tullantı poliqonunun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsinə başlanmışdır. Civə üsulu ilə kaustik soda və xlor istehsalı zamanı əmələ gələn təhlükəli tullantılar Sumqayıt şəhərində və ümumilikdə Abşeron yarımadasında böyük ekoloji problemlər yaradan amillərdən biri idi. Lakin son zamanlar görülmüş tədbirlər nəticəsində bu problemin həllinə nail olunmuşdur. Atmosfer havasının çirklənməsi də Bakının əsas ekoloji problemlərindən biridir. Son illər əsasən köhnə avtomobillərin hesabına nəqliyyat vasitələrinin sayının artması, poliqonlarda tullantıların yandırılması səbəbindən atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin miqdarının artması atmosfer havasının çirkləndirməklə ətraf mühit və insanların sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Respublika üzrə 2008-ci ildə atmosferə 923 min ton zərərli maddələr atılmışdır ki,

bunun da 281 min tonu sənayenin, 642 min tonu isə avtonəqliyyatın payına düşüb. Bakı şəhəri üzrə isə atmosfərə atılan tullantıların 451,8 min tonu avtonəqliyyatın payına, 194,5 min tonu isə stasionar mənbələrin payına düşüb. Abşeron yarımadasında ümumi sahəsi 3325 ha qədər olan 200-dən artıq göl mövcuddur. Bu göllərə il ərzində 41,5 mln. m³ çirkab sular axıdılır. Bu göllərin ətraf mühitə təsiri torpaqların deqradasiyaya uğraması və şoranlaşmasından, səviyyənin qalxması nəticəsində əlavə torpaq sahələrinin su altında qalmasından, buxarlanma nəticəsində karbohidrogenlər və digər zərərli maddələrin atmosfərə atılmasından, yaşayış məntəqələrinə, müəssisələrinə, yollar və digər kommunikasiya xətlərinə xələl yetirilməsindən ibarətdir. Daha çox çirklənməyə məruz qalmış göllər- Böyük Şor, Bülbülə, Qırmızıgöl, Hacı Həsən və Çuxurdərə gölləridir.

Dünyada baş verən iqtisadi böhranın ölkədə həyata keçirilən ekoloji layihələrin ləngiməsinə ciddi təsiri hələ hiss olunmur. 2010-cu il Azərbaycanda “Ekologiya ili” elan edilmişdir. Ətraf mühitin qorunması, əhalinin içməli su ilə təmin edilməsi – bu istiqamətdə də kompleks tədbirlər görülür. Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin tikintisi nəzərdə tutulur. Çox böyük vəsait tələb edən layihə-Samur-Abşeron kanalının tikintisi davam edir. Artıq 122 kənddə kiçik təmizləyici modul qurğular quraşdırılıbdır və əvvəllər çay sularından, bulanıq sulardan istifadə edən 220 mindən çox vətəndaş bu gün təmiz içməli su ilə təmin edilir. Hazırda 60-dan yuxarı kənddə işlər gedir və 350 mindən çox vətəndaş təmiz içməli su ilə təmin ediləcəkdir. “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün kompleks Tədbirlər Planı” mövcud problemlərin həllinə, xüsusilə Bakı şəhəri və Abşeron yarımadasında ətraf mühitin yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan işlərə böyük təkan vermiş, bu istiqamətdə iri layihələr uğurla həyata keçirilmiş və hazırda davam etdirilir. Ətraf mühitə təsirlər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə bağlıdır və bir sıra dövlət qurumları ekoloji problemlərin həlli istiqamətində tədbirlər görürlər. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, “Azərsu” Səhmdar Cəmiyyəti, Dövlət Neft Şirkəti və digər təşkilatlar tərəfindən tullantıların və çirkab suların idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, neftlə çirklənmiş ərazilərin, Bakı buxtasının ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sair istiqamətlərdə layihələr həyata keçirilir. “Əhalinin ekoloji cəhətdən təmiz su ilə təminatının yaxşılaşdırılması proqramı” üzrə fəaliyyət davam etdirilir. 12 rayonun 122-dən çox kəndində yekunlaşdırılmış işlər nəticəsində 224 min əhali Dünya Səhiyyə Təşkilatının standartlarına cavab verən içməli su ilə təmin olunmuşdur. Bunun üçün həm də 1300-ə qədər bulaqbölmüşdürücü məntəqə, 600 kilometrədən çox su xətti inşa edilmişdir.

Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması ilə bağlı digər uğurlu proqram çərçivəsində Abşeron yarımadasında modul tipli çirkab su təmizləyici qurğulardan ibarət 16 stansiya qurularaq “Xəzər dənizinin ekoloji mühitinin mühafizəsi sistemi” yaradılmışdır. “Azərsu” SC-nin sərəncamında olan iri təmizləyici qurğularla bərabər, bu sistemin fəaliyyəti nəticəsində Pirallahıdan Novxanıyadək 86 kilometr məsafədə sahilboyu ərazilərdən gün ərzində təkcə bu stansiyaların gücü ilə 6 min kubmetrdən çox çirkab suyun təmizlənmədən dənizə axılmasının qarşısı alınmış, həmin ərazilərdə ekoloji tarazlığın bərpası istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Həyata keçirilən uğurlu siyasətə söykənərək Abşeron yarımadasında neft tullantıları və digər zərərli maddələrlə çirklənmiş torpaqların və göllərin bərpası əsas prioritet istiqamət seçilmişdir. Burada göllərin və ətrafının təmizlənməsi, torpaqların rekultivasiyası hesabına ərazilərin reabilitasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Bununla bağlı hərtərəfli araşdırmalar aparılmış, müvafiq layihə təklifləri hazırlanmışdır. Bu işlərin ilkin olaraq Zığ gölünün ətrafında aparılması məqsədilə hazırlanmış “Zığ gölünün və ətraf ərazilərin neft tullantılarından

təmizlənməsi və torpaqların reabilitasiyası” layihə-smeta sənədləri aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılır.

Digər prioritet –yaşıllaşdırma tədbirləridir. Abşeron yarımadasında yaşıllaşdırma işləridir. Bu tədbirlərin Zığ gölü və Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanı, Əzizbəyov-Sabunçu dairələri, Bakı yamacı – 20-ci Sahəarası ərazilərdə və digər yerlərdə həyata keçirilməsi üçün hazırlanmış layihə-smeta sənədləri aidiyyəti dövlət orqanları ilə razılaşdırılmamışdır. Eyni zamanda, genişmiqyaslı yaşıllaşdırma tədbirlərinin kifayət qədər suvarma suyu ilə təmin edilməsi üçün təmizlənmiş tullantı sularından təkrar istifadə məsələsi araşdırılmış, Hövsan, Binə, Lökbatan, Səngəçal və Qobustan qəsəbələri ətrafında təmizlənmiş tullantı sularının texniki bitkilərin suvarılmasına yönəldilməsi üzrə ilkin layihə hazırlanmışdır.

Növbəti prioritet istiqamət Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunmasıdır. Bu məsələdə məqsəd Abşeron yarımadasının şimal sahilboyu ərazilərində qurulmuş modul tipli çirkab sutəmizləyici qurğulardan ibarət “Xəzər dənizinin ekoloji mühitinin mühafizə sistemi”nin cənub istiqamətində davam etdirilməsidir. Hazırda mövcud 6 stansiyanın fəaliyyəti diqqət mərkəzindədir və səmərəli işini davam etdirir. Onun nəticəsidir ki, hazırda Mərdəkan-Şüvəlan ərazisindəki bataqlıqlar istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilmişdir.

Prioritet istiqamətlərdən biri də atmosfer havasının mühafizəsidir. Burada əsas çirklənmə avtonəqliyyat vasitələri ilə bağlıdır. Əgər sovet dövründə Azərbaycan Respublikası atmosferə çirkləndiricilər və karbon birləşmələrini 70 milyon ton çərçivəsində atırdısa, o dövrdən qalan iqtisadiyyatın əsaslı surətdə yenidən qurulması və bir neçə dəfə böyüməsi nəticəsində bu dəqiqə atmosferə atdığımız karbon birləşmələri və çirkləndiricilərin həcmi 38 milyon tona enmişdir. Lakin əgər 70 milyon tonun içində nəqliyyatın payı 4,5 milyon ton idisə, bu gün artıq 38 milyon tonun haradasa 14-15 milyon tonu təkcə nəqliyyatın payına düşür. Problemin həlli istiqamətində yaxın vaxtlarda qüvvəyə minəcək avtonəqliyyat vasitələrindən atmosfer havasına atılan zərərli maddələrə dair tələblərin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər planında artıq bu il Avro-2 standartlarına keçid nəzərdə tutulmuşdur. Şəhərdən kənarda yeni neft-qaz emalı kompleksinin tikilməsi nəticəsində Azərbaycanda istehsal olunacaq yanacaq-sürtkü materialları Avro-5 standartlarına cavab verəcəkdir ki, bu da artıq Avropada olduğu kimi, Avro-3 və Avro-4 mərhələlərini adlayaraq birdəfəlik Avro-5 standartlarına keçməyə imkan yaradacaqdır.

Eyni zamanda, atmosfer havasının monitorinqinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Bakıda və digər iri şəhərlərdə müasir avtomatlaşdırılmış monitorinq sisteminin qurulması məqsədmüvafiq olardı. Sizin əsas prioritetlərdən biri kimi tövsiyə etdiyiniz daha bir istiqamət tullantıların idarə olunması ilə bağlıdır.

Ölkənin yaşayış məntəqələrinin ərazilərindəki qanunsuz zibilliklərin ləğv edilməsi və torpaqların reabilitasiyası məqsədilə ilkin olaraq Şamaxı və Hacıqabulda ətraf mühitə minimum təsir göstərən və istismarı daha ucuz başa gələn müasir regional poliqonların tikintisi üçün layihə-smeta sənədləri hazırlanmışdır. Bu məqsədlə ayrılmış torpaq sahələrinin sənədləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həlli nəticəsində həmin işlərə başlamaq mümkün olacaqdır. Həmin ərazilərdə 6-8 rayon üçün bir poliqonun yaradılması tullantıların uzaq məsafələrdən Bakıya gətirilərək emal edilməsindən ucuz başa gələcəkdir. Belə poliqonların yerlərdə inşa olunması yaxın 15-20 il üçün problemin həllinə gətirib çıxaracaqdır.

Bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması da prioritetlərimiz sırasındadır. qısa müddət ərzində böyük inkişaf yolu keçmiş xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində müasir infrastrukturun yaradılması son dərəcə aktualdır. Bütün milli parklarda ən müasir ofislərin, turistləri qəbul etmək üçün imkanların yaradılması artıq faktır. Bu sırada, Azərbaycanda ən

böyük, Qafqazda ikinci olan Şahdağ Milli Parkının zəruri infrastrukturunun yaradılması gündəlikdə durur.

Araşdırmalardan məlum olur ki, müasir dövrdə əsas problemlərdən biri də təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadədir. Neft və qaz ehtiyatlarının strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən ölkəmizin bərpa olunmayan enerjinin istifadəsinin səmərələşdirilməsi, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- istilik elektrik stansiyalarında yüksək effektiv texnologiyaların tətbiqi və enerji sisteminin strukturunun optimallaşdırılması;
- istehsalat və qeyri-istehsalat sahələrində müasir enerji qoruyucusu texnologiyalarının istifadəsinin stimullaşdırılması
- məişətdə enerji qoruyucu vəsaitlərin istifadəsinin (termoslar, temperatur qoruyucu qurğular və s.) geniş tətbiqinə yönəldilmiş milli və regional proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- kiçik hidroenergetik obyektlərin sxeminin yaradılması və tətbiqi;
- günəş və külək enerjisinin istifadəsinə dair milli fəaliyyət planların hazırlanması;

Sənaye sahəsində əsas mövcud problemlərin həll edilməsi üçün, iqtisadiyyatın güclənməsinə təminat verən dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən, bərpa edilən və bərpa edilməyən ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə edən, rəqabətə davamlı və yüksək ixrac potensialına malik olan sənayenin formalaşması tələb olunur. Buna nail olmaq üçün, dayanıqlı inkişaf və ətraf mühitlə bağlı məhsul və xidmətlərin stimullaşdırılması sahəsində mexanizmlərin yaradılması və təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müəssisələrdən, təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınan cərimələr bir qayda olaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilməlidir. Ümumiyyətlə ekoloji ödəmələrin başqa ödəmələrdən fərqi başa düşmək üçün ilk növbədə onun əlamətlərini və anlayışını müəyyənləşdirmək lazımdır. Ekoloji ödəmələrə həsr edilmiş bir çox elmi əsərlərin təhlilindən sonra, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji ödəmələr başlıca olaraq ətraf mühitin qorunmasına xidmət edən, dövlətin tənzimləyici vasitəsidir. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, ödəmələrin əsas normativləri və konkret ödəmə stavkaları əsasında formalaşan regionlardakı ekoloji ödəmələr ancaq zərərli maddələrin növlərinə görə deyil həm də norma və ya normadan artıq çirklənmə səviyyəsinə görə müəyyənləşdirilir və müvafiq olaraq son nəticədə ödəmə stavkasının miqdarı yuxarı olur.

Beynəlxalq proqramın və təşkilatlar çərçivəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, inzibati – hüquqi tənzimləmə sahəsində tətbiq edilən qadağa, cərimə və sanksiyaları təbiətin mühafizəsi istiqamətlərində daha da gücləndirilməsi məqsədə uyğun olardı.

Bizim fikrimizcə, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçiriləcək və özəl bölmənin fəaliyyətini stimullaşdıracaq tədbirlər sistemində vergi mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi lazımdır. Bununla yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin tənzimlənməsi istiqamətlərində iqtisadi mexanizmlərin əsasən aşağıdakı ardıcılıqla təkmilləşdirilməsi məqbul hal hesab edilə bilər:

- ətraf mühitin çirklənməsi və təbiətdən istifadə üzrə ödəmələr;
- kreditləşdirmə, vergiqoymada güzəştlər;
- ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin planlaşdırılması və s.

Uzun illərdən bəri yığılıb qalmış bu və digər ekoloji problemlərin həll edilməsi üçün ilk növbədə külli miqdarda maliyyə vəsaiti və müasir avadanlıqlar tələb olunur. Bunlara nail olmaq üçün isə Azərbaycan müasir tələblərə cavab verən ekoloji siyasət yürütməklə beynəlxalq və maliyyə təşkilatları, donor dövlətlərlə əlaqələri genişləndirməli, ətraf mühiti mühafizə sahəsində dövlətlərarası müqavilələr bağlamaqla müvafiq öhdəliklərin tələblərini yerinə yetirməsi zəruri hal hesab edilməlidir. Maliyyə böhranın nəticələrinin ölkə üçün yumşaldılması istiqamətində ekoloji turizmin inkişaf etdirilməsi də istifadə edilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirlərə qeyri – dövlət müəssisə və təşkilatlarının hər vasitə ilə cəlb edilməsinə nail olmaq üçün xüsusi təsirli iqtisadi mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Рогожина Н. В поисках ответа на экологический вызов // МЭ и МО. – 1999. № 9.
2. Потапов А.Д. Экология. – М.: Высшая школа, 2002. С. 16.
3. «У нас есть шанс...» Размышления эколога о человечестве, экологии и жизни // Зеленый мир. – 1999. - № 24-25.
4. Словесная Н. Экологическая безопасность: уроки развивающихся стран. ИМЭМО РАН – М., 1993.
5. Данилов-Данильян В.И. Устойчивое развитие – констатация и выводы // Вестник экологического образования в России. 2002, №1, с.4.
6. Внутренний рынок и охрана природы // Коринф, №29, 1999.
7. Взаимосвязь мировой торговли и окружающей среды // Коринф, 1999. №23.

VERGİ İNFORMASIYA SİSTEMİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA İKT-nin ROLU

Elçin MƏMMƏDOV*

XÜLASƏ

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2005-ci il 21 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramını (Elektron Azərbaycan)” rəhbər tutularaq 2006-cı ildən başlayaraq Vergilər Nazirliyi sistemində vergi inzibatchılığı proseslərinin elektron qaydada aparılmasına imkan verən “Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi” (AVİS) tətbiq edilir. 2007-2009-cu illərdə AVİS-də yerinə yetirilən iş prosesləri genişləndirilmişdir. AVİS vasitəsilə həm vergi xidmətində sənəd dövriyyəsi elektron formata keçirilmiş və operativ informasiya mübadiləsi təmin olunmuş, həm də vergi bəyannamələrinin qəbulu və emalı prosesi sadələşdirilmiş, iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi və proqnozların tərtibinə imkan yaradılmışdır ki, bu da vergi xidmətinə daha səmərəli nəzarət mexanizmlərini tətbiq etməyə imkan verir.

Vergi inzibatchılığında mühüm keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olan AVİS vergi nəzarəti tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verməklə yanaşı, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması sahəsində müasir texnologiyaların tətbiqinə də geniş şərait yaratdı. ƏDV inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi və bu sahədə aparılan əməliyyatlara daha səmərəli nəzarətin təşkili zərurəti ilə əlaqədar olaraq, 1 yanvar 2008-ci il tarixdən ƏDV üzrə vahid depozit hesabının tətbiqinə və müvafiq proqram təminatının istifadəsinə başlandı. ƏDV depozit hesabının tətbiqi nəticəsində ƏDV-nin ödənilməsindən yayınmaya və ƏDV-nin qeyri-qanuni əvəzləş-

* Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi

dirilməsinə qarşı yeni və olduqca səmərəli sxemin tətbiq edilməsinə nail olundu. Nəticədə vergi ödəyiciləri tərəfindən satılan mallara (iş, xidmətlərə), görə vergi hesab-fakturaları elektron formada təqdim olunur.

Açar sözlər: vergi inzibatçılığı, avtomatlaşdırılmış vergi informasiya sistemi, «bir pəncərə», e_bəyannamə, kompüter terminalı

Giriş

Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin tam və vaxtında formalaşdırılması və inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması kimi mühüm vəzifələr vergi orqanlarının üzərinə düşür. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə icrası və eləcə də vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi isə vergi sahəsində müasir informasiya texnologiyalarının Azərbaycanda geniş tətbiqi zərurətini yaradır.

Bu baxımdan 9 mart 2004-cü ildə Prezident İ.Əliyev tərəfindən imzalanmış «Elektron imza və elektron sənəd haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri əsasında Vergilər Nazirliyi sistemində yaradılmış AVİS respublikamız üçün son dərəcədə əhəmiyyətli olan layihələrdəndir. AVİS-in başlıca məqsədi sürətli, elastik və yararlı vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün səmərəliyə informasiya dəstəyinin təmin olunmasıdır. Etibarlı, təhlükəsiz, xarici sistemlərə inteqrasiyaya açıq olan bu sistem yerli vergi orqanlarının işinin avtomatlaşdırılmasını, digər dövlət orqanları ilə inteqrasiyasını, eləcə də müxtəlif iqtisadi təhlil və proqnozların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. O, qərar qəbul edən şəxslərin vaxtında və müfəssəl məlumatlarla təmin edilməsinə, vergi inzibatçılığının hər bir funksiyasının yerinə yetirilməsinə avtomatlaşdırılmış sistemli nəzarətə və müxtəlif meyarlara əsasən işdə əsas prioritetlərin müəyyən edilməsinə imkan verəcək ki, bunlar da öz növbəsində vergi xidməti orqanlarında idarəetmənin bütün səviyyələrində səmərəli rəhbərliyin həyata keçirilməsinə, vergi yoxlamalarının səmərəliyinin artırılmasına və vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Məlumdur ki, Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Sahibkarlığa dövlət qayğısının göstərilməsini, biznes fəaliyyətinin daha da genişlənməsi üçün hökumət tərəfindən mütəmadi olaraq qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsini, qanunsuz müdaxilələrin və süni maneələrin aradan qaldırılmasını, maarifləndirmə və digər istiqamətləri əhatə edən kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Azad sahibkarlığın həyata keçirilməsi sahəsində mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 2007-ci il 30 aprel tarixdə Fərman imzalanmışdır. Bu Fərmanın icrası ilə əlaqədar hökumətdə vahid kodlaşdırmanın tətbiqi ilə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipinə uyğun təşkilinə dair geniş təhlillər və müzakirələr aparılmış, müvafiq təkliflər hazırlanmışdır. Bundan sonra, ölkə iqtisadiyyatı, xüsusilə, sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bu tədbirin reallaşdırılması dövlət başçısının 25 oktyabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə məhz Vergilər Nazirliyinə həvalə edilmişdir. “Bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi ilə bağlı qanunvericilik bazasının yaradılması ilə yanaşı, vergi orqanlarında müvafiq strukturlar və bu strukturlarda sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirmək istəyən şəxslərə xidmət göstərilməsi üçün hər cür şərait yaradılmış, qısa müddətdə kommersiya hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı sahəsində bir sıra mütərəqqi yeniliklər tətbiq edilmiş və qeydiyyat prosedurları sadələşdirilmiş, müddət isə dəfələrlə azaldılmışdır. 2007-ci ilin dekabrın 29-da Möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyev sahibkarlıq subyektlərinin "bir pəncərə" prinsipi ilə dövlət qeydiyyatına başlanılması mərasimində iştirak etmiş, öz tapşırıq

və tövsiyələrini vermişdir. Sahibkarlıq subyektlərinin “bir pəncərə” prinsipi ilə qeydiyyatı sistemi Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən müəssisələrin qeydiyyatı sahəsində ən uğurlu islahat hesab edilmişdir.

1. Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sisteminin informasiya-texnoloji mühitin inkişafında rolu

Son illərdə Vergilər Nazirliyi sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının bütün səviyyələrində məlumat mübadiləsi korporativ şəbəkə sistemi üzərindən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin AVİS-i vasitəsilə həyata keçirilir. AVİS 2006-cı ildən etibarən istifadəyə verilmişdir. AVİS-in əsas məqsədi büdcənin mədəxil hissəsinin tam və vaxtında formalaşdırılması, çevik və səmərəli vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsi üçün effektiv informasiya dəstəyinin təmin edilməsidir. Bu sistem vergi ödəyiciləri ilə bilavasitə işləyən yerli vergi orqanlarının funksional fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması, digər dövlət qurumları ilə inteqrasiya, eyni zamanda müxtəlif iqtisadi təhlillərin və proqnozlaşdırmanın aparılması imkanlarına malikdir.

AVİS Vergilər Nazirliyinin bütün strukturlarına vahid informasiya məkanında məlumatların saxlanması və emalı imkanını verir. Sistemin əsas üstünlüklərindən biri digər qurumların informasiya sistemləri ilə (İAMAS, Baş Xəzinədarlıq, Dövlət Statistika Komitəsi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, banklarla) effektiv qarşılıqlı məlumat mübadiləsi imkanının olmasıdır.

AVİS-də aşağıdakılar təmin edilmişdir: sənədlərə, hesablara, vahid istifadə hüququ; məlumatların bir dəfə yığılması; asılı olmamaq platforması; digər tətbiqi sistemlər və verilənlər bazaları ilə inteqrasiya üçün qabaqcıl texnoloji vasitələrdən istifadə olunması.

Sistem müxtəlif şəbəkə mühitində (Internet/Intranet) özündəki məlumatların icazəsiz girişinə və müdaxiləsinə qarşı yüksək dərəcədə müdafiəni təmin etmək şərti ilə fəaliyyət göstərir.

AVİS-də aşağıdakı təhlükəsizlik tədbirləri təmin edilir: istifadəçinin vəzifə səlahiyyətlərindən asılı olaraq məlumatlara baxma imkanına məhdudiyət qoyulması; istifadəçinin vəzifə səlahiyyətlərindən asılı olaraq sistemin funksiyalarına baxma imkanı; məlumatların icazə verilməmiş baxışlardan və ehtiyatsızlıq nəticəsində məhv olmadan qorunması; məlumatların ştatdankənar vəziyyətlərdən təhlükəsizliyinin qorunması; etibarlılıq; bu və ya digər fəvqəladə hallarda məlumatların və proqramların saxlanması.

Digər sistem və məlumat bazası ilə effektiv inteqrasiya üçün AVİS aşağıdakı imkanlara malikdir: açıq sistem arxitekturası; tətbiqi proqram interfeysi (API); məlumatların eksport-import imkanları.

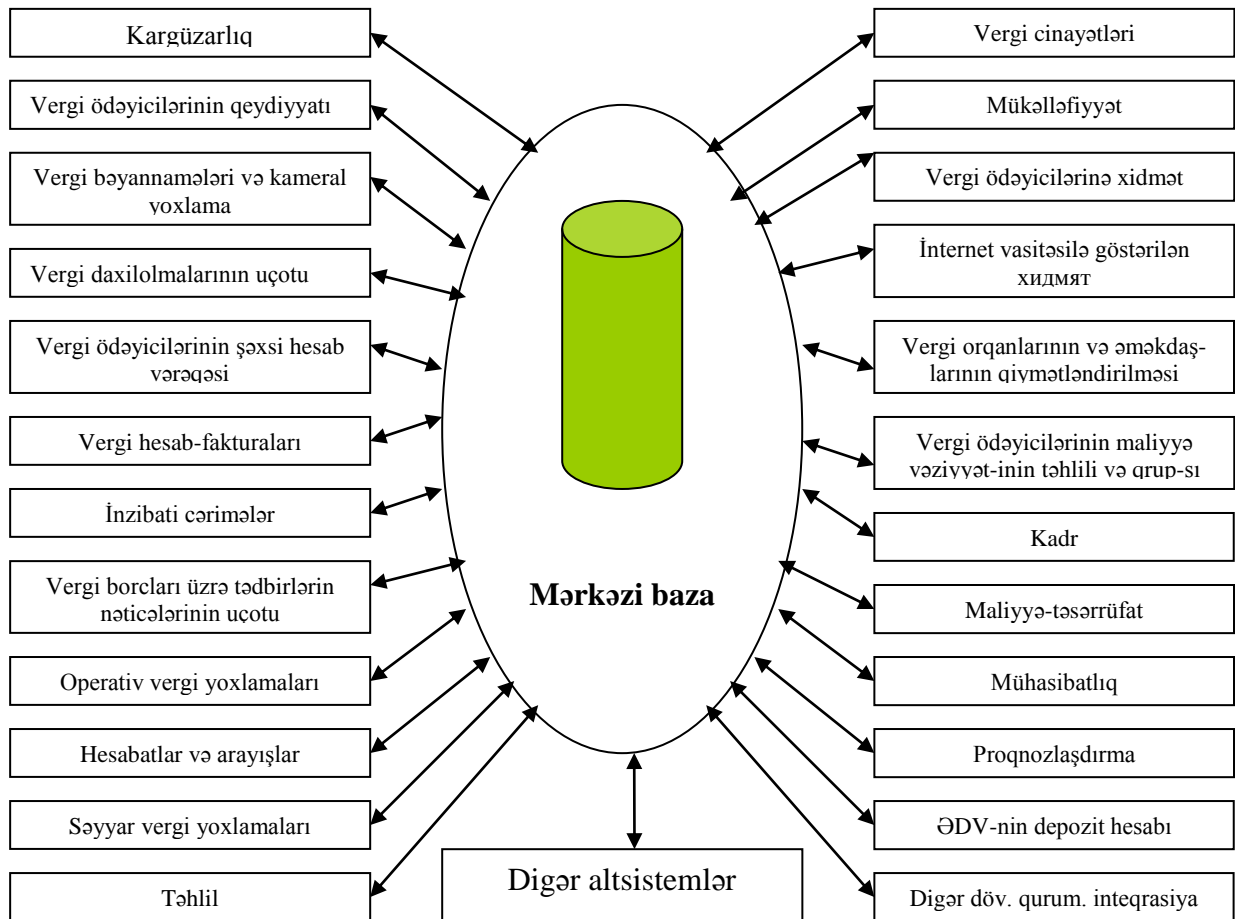
AVİS sistemin məhsuldarlığına olan yüksək tələb nəzərə alınaraq 3 səviyyəli arxitektura qurulmuşdur: Məlumat bazası serveri – Proqram əməliyyat serveri (Application server) – müştəri. Sistem məlumat bazasının serverinin və proqram serverinin ayrı-ayrı aparat platformalarında qurulması imkanına təminat verir. Sistemin məlumat bazası kimi dünya miqyasında geniş yayılmış Oracle-dan istifadə olunur.

AVİS komponentlərin inteqrasiyasına olan tələbləri ödəmək üçün məlumatların birdəfəlik sistemə daxil edilməsi konsepsiyasını, istifadəçilərin unifikasiya olunmuş interfeysini, məlumatların müxtəlif formatlarda inteqrasiyasını, müxtəlif alt proqramlara münasibətdə informasiyanın tamlığını və bir birini inkar etməməsini, informasiyaya uzaqdan daxil olma imkanını, müştərək işləmənin dəstəklənməsini və əvvəlcədən müəyyən edilmiş

formada informasiyanın World Wide Web imkanlarından istifadə etməklə təqdim olunmasını təmin edə bilir.

Altsistem Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 27 sentyabr tarixli 935 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrində kargüzarlığın aparılmasına dair təlimat”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 19 yanvar tarixli 179 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrində məxfi sənədlərlə iş üzrə kargüzarlığın aparılması Qaydası” və digər müvafiq normativ-hüquqi sənədlərin tələbləri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

Vergilər Nazirliyində müxtəlif layihələr çərçivəsində İKT-nin tətbiqi ilə əlaqədar işlər davam etdirilir. Avropa İttifaqının standartları nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) istifadə imkanlarının genişləndirilməsi prosesi çərçivəsində strateji məqsədlər və hədəflər, həmçinin onların yerinə yetirilmə müddətləri müəyyən edilmiş və Vergilər Nazirinin müvafiq əmri ilə 2009-2012-ci illər üçün “STRATEJİ PLAN” təsdiq olunmuşdur

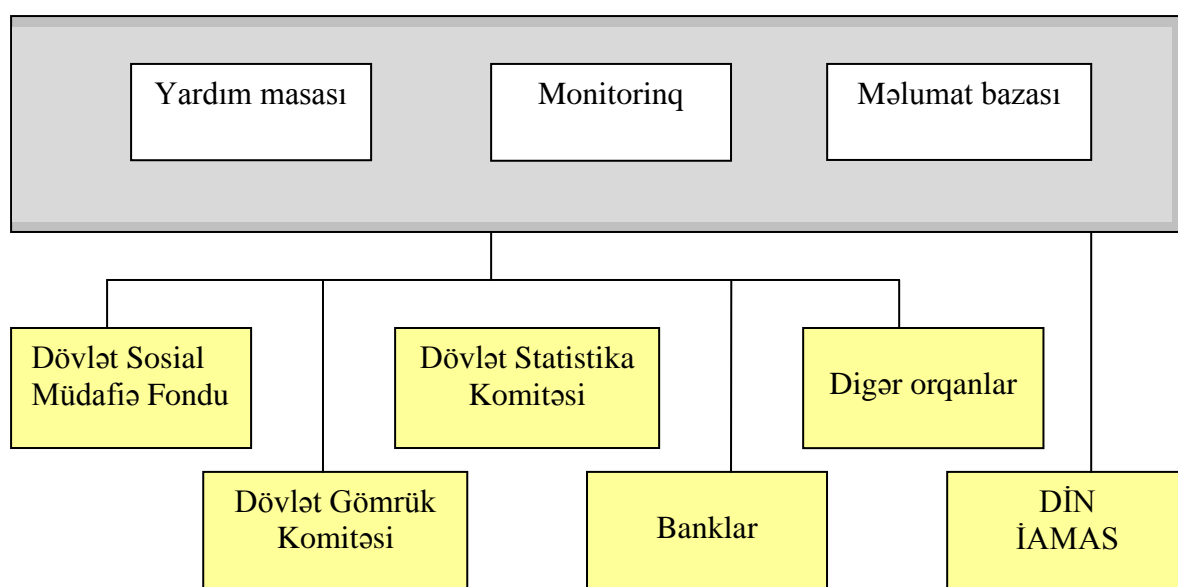
Sxem 1. AVİS-in altsistemləri

2. “Bir pəncərə” prinsipi üzrə qeydiyyatın zərurəti və mahiyyəti

2008-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına, azad rəqabət prinsiplərinin formalaşmasına dəstək olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkili təmin edilmişdir. Həmin vaxtdan Azərbaycan

Respublikasında kommertiya hüquqi şəxslərin qeydiyyat prosedurlarının (biznesə başlama) sayı 13-dən 5-dək, sərf edilən müddət isə 53 gündən 8 günədək, o cümlədən sırf qeydiyyatın aparılmasına sərf edilən müddət 3 günədək azaldılmışdır. 2008-ci il ərzində qeydə alınmış kommertiya hüquqi şəxslərin sayı 6471 təşkil etmiş və 2007-ci ildə vergi uçotuna alınmış kommertiya hüquqi şəxslərlə müqayisədə 1453 şəxs artmışdır. Ümumiyyətlə, il ərzində qeydə alınmış sahibkarlıq subyektlərinin sayı 44272 olmuşdur. “Bir pəncərə” prinsipi ilə qeydiyyat işlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət işləri təşkil edilmiş, digər qeydiyyat qurumlarına məlumatların ötürülməsi, kommertiya qurumlarının dövlət qeydiyyatı məlumatları üzrə hesabatların qəzetdə dərc edilməsi və Vergilər Nazirliyinin internet saytında yerləşdirilməsi təmin edilmişdir. Qeydiyyat məlumatları mərkəzləşdirilmiş şəkildə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna, Dövlət Statistika Komitəsinə və Dövlət Gömrük Komitəsinə ötürülür. Bu məqsədlə həmin təşkilatların hər biri ilə müvafiq razılaşmalar imzalanmışdır.

2008-ci ilin əvvəlində “bir pəncərə” prinsipi ilə qeydiyyatın aparılması ilə əlaqədar normativ sənədlərin hazırlanması işləri aparılmış və Azərbaycan Respublikası vergilər nazirinin 2008-ci il 15 yanvar və 29 mart tarixli əmrləri ilə “Vergi orqanlarında vergi ödəyicilərinin uçotunun aparılmasına dair Metodiki Göstəriş”, “Vergi orqanlarında kommertiya qurumlarının dövlət qeydiyyatının aparılmasına dair Metodiki Göstəriş”, “Vergi orqanlarında dövlət qeydiyyatına alınmış kommertiya qurumlarının qeydiyyat sənədlərinin saxlanması Qaydaları”, ərizə və digər sənəd formaları, habelə ərizələrin doldurulma qaydaları təsdiq edilmişdir. “Kommertiya hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinin aparılması, istifadəsi və mühafizəsi Qaydaları”nın və “Kommertiya hüquqi şəxslərin dövlət reyestr kitabı”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarının layihəsi hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuşdur. Verilmiş təkliflərə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 4 sentyabr 2008-ci il tarixli 202 nömrəli qərarı ilə müvafiq dəyişikliklər təsdiq edilmişdir. Həmçinin istifadədə olan proqramın təkmilləşdirməsi istiqamətində AVİS-də zəruri əlavə və dəyişikliklərin aparılması təmin edilmişdir.

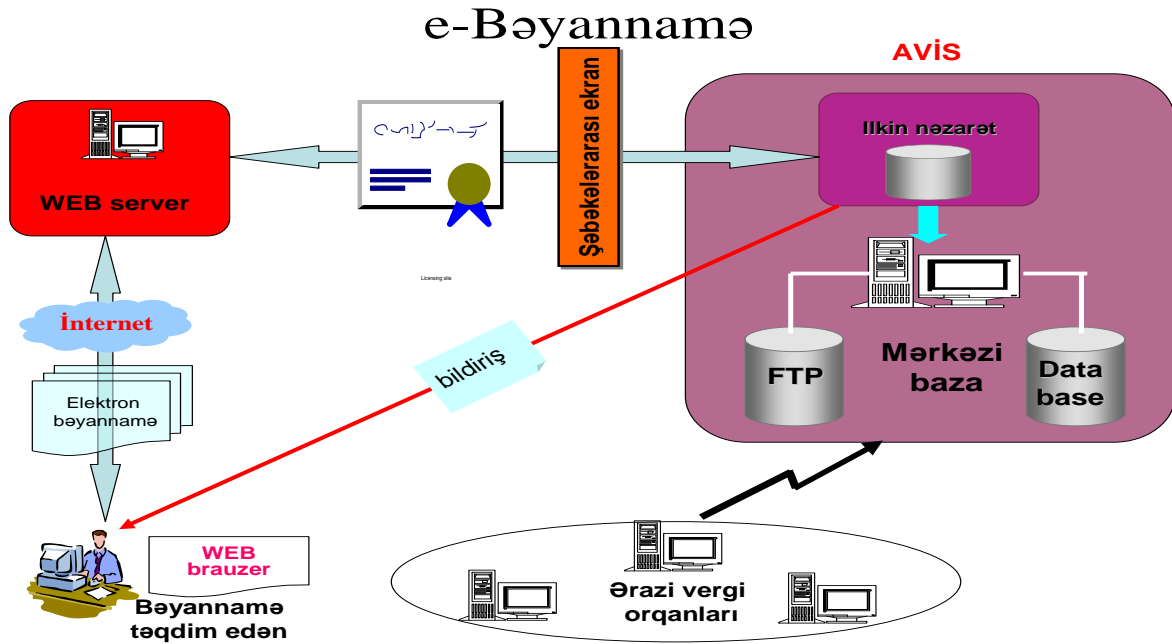
Dünya Bankının “Doing Business-2009” hesabatı 10.10.2008-ci il tarixdən etibarən rəsmi internet səhifəsində yerləşdirilmişdir. Bu hesabatda dünyanın 181 ölkəsində biznes mühitini əks etdirən göstəricilər icmal edilmiş və ölkələrin reyting cədvəli verilmişdir. Biznes mühitinin əks etdirilməsi üçün hesabatda tədqiq edilən 10 istiqamət üzrə ölkələrin göstəriciləri müqayisə edilir: biznesə başlama, lisenziyalaşdırma, işçilərin işə qəbulu, əmlakın qeydiyyatı, kreditin alınması, sərmayədarların müdafiəsi, vergi ödəmələri, xarici ticarət, kontraktların icrası və biznesin bağlanması. Hesabata əsasən, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə islahatlar aparılmış ölkələrin siyahısına ilk dəfə olaraq Azərbaycan başçılıq edir. Belə ki, 2007/2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında hesabatın araşdırıldığı 10 istiqamətdən 7-si üzrə reyting göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına nail olunmuşdur. Nəticədə “Doing Business-2008” hesabatı ilə müqayisədə reyting cədvəlində Azərbaycan Respublikası birdən-birə 63 pillə irəliləyərək 96-cı yerdən 33-cü yerə yüksəlmişdir. İl ərzində biznes mühitinin yüngüllüyü əmsali 0,51-dən 0,36-ya enərək 0,15 həddində yaxşılaşmışdır.

Hesabatda biznes mühitinin yaxşılaşmasına təsir edən faktorlardan biri kimi biznesə başlama prosedurları göstərilmişdir. Sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi ilə aparılmasına keçməklə, “Doing Business-2008” hesabatının “Biznesə başlama” bölməsi ilə müqayisədə reyting cədvəlində Azərbaycan Respublikası birdən-birə 51 pillə irəliləyərək 64-cü yerdən 13-cü yerə yüksəlmişdir. Hesabata görə, il ərzində biznesə başlama əmsali 0,39-dan 0,15-ə enərək 0,24 həddində yaxşılaşmışdır. Biznesə başlamaq üçün yerinə yetirilən prosedurların sayı 13-dən 6-yədək, sərf edilən müddət isə 53-dən 8 günədək azalmışdır.

Hesabatda biznes mühitinin yaxşılaşmasına təsir edən faktorlardan biri kimi vergi ödəmə prosedurları da göstərilmişdir. E-bəyannamələrin tətbiqi və vergi ödəyicilərinə müxtəlif çeşidli e-xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində “Doing Business-2008” hesabatının “Vergi ödəmə” bölməsi ilə müqayisədə reyting cədvəlində Azərbaycan Respublikası birdən-birə 39 pillə irəliləyərək 141-ci yerdən 102-ci yerə yüksəlmişdir. Hesabata görə, il ərzində vergi ödəmə əmsali 0,69-dan 0,56-ya enərək 0,13 həddində yaxşılaşmışdır. Hesabatda sosial sığorta ödənişləri də daxil olmaqla vergi ödənişlərinin sayının 38-dən 23-dək, bəyannamələrin tərtibinə sərf edilən müddətin 952-dən 375.5 saatadək azalması, ümumi vergi dərəcələrinin isə 40.9-dan 41.1 faizədək yüksəlməsi göstərilmişdir. Bəyannamələrin tərtibinə sərf edilən vaxtın 36 faizi (135.2 saat) əsasən sosial sığorta hesabatlarına və az bir qismi isə gəlir vergisi bəyannaməsinə aiddir.

3. E-bəyannamə sisteminin tətbiqi

Vergi ödəyiciləri elektron bəyannamə formalarını dolduraraq AVİS-in altsistemin köməyi ilə istədiyi yerdən internetə daxil olaraq doldurduqları bəyannamələri birbaşa vergi orqanına göndərmək imkanı əldə edirlər. Eyni zamanda onlar internet vasitəsilə öz şəxsi hesab və rəqəblərinə də baxa bilirlər.

Vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi hesabatlarının digər üsullarla (şəxsən təqdim olunma, rabitə təşkilatı vasitəsilə göndərilmə) yanaşı elektron sənəd formasında İnternet vasitəsilə vergi orqanına göndərilməsi üçün normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 16 iyun tarixli 392-IIIQD nömrəli Qanunu əsasən, vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi hesabatlarının digər üsullarla (şəxsən təqdim olunma, rabitə təşkilatı vasitəsilə göndərilmə) yanaşı elektron sənəd formasında İnternet vasitəsilə vergi orqanına göndərilməsinə şərait yaradacaq bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Qeyd olunan Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 27 iyul 2007-ci il tarixli 120 №-li Qərarı ilə «Vergi hesabatının elektron sənəd formasında göndərilməsi Qaydası» təsdiq edilmişdir. Həmin Qaydanın 1.4-cü maddəsinin icrasını təmin etmək məqsədilə Vergilər Nazirinin 23.08.2007-ci il tarixli Əmri ilə «Vergi hesabatlarının elektron sənəd formasında göndərilməsinə dair ərizə» və «Vergi hesabatlarının elektron sənəd formasında göndərilməsi haqqında müqavilə» formaları təsdiq edilmişdir. Məqsəd vergi ödəyiciləri üçün inzibatçılıq proseduralarını sadələşdirmək, onların hüquqlarını artırmaq və vergi sistemində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqini genişləndirməkdən ibarətdir.

Bundan sonra elektron formatda bəyannamələrin qəbuluna, hər bir vergi ödəyicisinin sərbəst şəkildə öz ofisindən və ya istənilən yerdən İnternet Vergi İdarəsinə daxil olaraq öz vergi öhdəlikləri barədə məlumatlara baxa bilməsinə, bəyannamələrini elektron formatda vergi orqanına göndərməsinə, sənədləri elektron formatda əldə etməsinə şərait yaradılmışdır.

Beləliklə, 2007-ci il vergi inzibatçılığının inkişafında daha əlamətdar dövr olmuşdur. Belə ki, Vergilər Nazirliyi vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm addım ataraq respublikamızda ilk dəfə elektron bəyannamələrin tətbiqinə başlanılmış və vergi bəyannamələrinin elektron formada təqdim edilməsini təmin etmək üçün e-taxes.gov.az - İnternet Vergi İdarəsi yaradılmışdır.

Vergi bəyannamələrinin elektron formada vergi orqanına göndərilməsinin vergi ödəyicisinin vergi orqanına gəlmədən və vergi orqanının əməkdaşı ilə kontakta girmədən, tam şəffaf şəkildə, onun üçün rahat olan mühitdə və istədiyi zamanda bəyannaməni tərtib edərək

internet vasitəsilə təqdim etmə imkanının olması, vergi ödəyicisinin öz şəxsi hesab vərəqəsinə baxa bilmək imkanının olması və büdcəyə olan borcları barədə məlumatlar əldə etmək imkanının olması kimi üstünlükləri vardır.

2007-ci ilin mart ayından başlayaraq vergi ödəyicilərinə bəyannamələrin elektron formada (e_bəyannamə) təqdim edilməsi imkanı yaradılmış və həmin il 25.000 vergi ödəyicisi bu prosesə cəlb edilmişdir.

01.01.2008-ci il tarixdən etibarən sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipinə uyğun aparılması, qeydiyyat üçün əlverişli şəraitin yaradılması nəticəsində əvvəlki dövrlərlə müqayisədə vergi ödəyicilərinin sayı artmağa başlamışdır. Eyni zamanda yeni qeydiyyatdan keçən bütün şəxslərə elektron mübadilə haqqında müqavilə üzrə xidmət göstərilməklə onlara bəyannamələrinin elektron formada göndərilməsi imkanı yaradılmışdır. Bu sahədə vergi ödəyicilərinə kömək məqsədilə elektron formada vergi bəyannamələrinin təqdim edilməsi üçün istifadəçi kodu, şifrə və parolun alınması, elektron bəyannamənin tərtibi, yardımçı proqramlar, onlardan istifadə qaydaları və digər zəruri məlumatlar əks olunmuş “Azərbaycan Respublikasında elektron bəyannamənin (e-bəyannamə) tətbiqi” kitabçası hazırlanmış və nəşr edilərək vergi ödəyicilərinə paylanmışdır.

E_bəyannamənin tətbiqinin üstünlüklərini nəzərə alaraq 2008-ci ildə bu prosesə cəlb edilənlərin sayı sürətlə artmış və ilin sonunda 110 mindən çox vergi ödəyicisinə xidmət strukturları tərəfindən müvafiq şifrə və parol verilmiş və onlara bəyannamələrin elektron formada düzgün tərtib edilərək internetlə göndərilmə qaydaları izah edilmişdir.

2008-ci il ilk dəfə olaraq mənfəət və gəlir vergisi bəyannamələrinin elektron formada təqdim edilməsinə başlanılmışdır. Mənfəət vergisi üzrə təqdim edilmiş bəyannamələrin 67,9%-i, gəlir vergisi üzrə təqdim edilmiş bəyannamələrin 44,4%-i elektron formada internetlə göndərilmişdir. 2009-cu ildə mənfəət və gəlir vergisi bəyannamələrinin elektron formada təqdim edilməsi səviyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfəyədək artmışdır. Belə ki, mənfəət vergisi üzrə 10803 bəyannamə (təqdim edilmiş bəyannamələrin 93,4 %-i), gəlir vergisi üzrə 2759 bəyannamə (təqdim edilmiş bəyannamələrin 58,6 %-i) elektron formada internetlə göndərilmişdir.

2008-ci ilin göstəricilərinə görə ƏDV ödəyicilərinin 94%-i, sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinin isə 62%-i bəyannaməni elektron formada təqdim etmişlər.

Nəticədə 2008-ci ilin yekununa görə respublika üzrə mənfəət vergisi bəyannaməsini təqdim etməli olan 12835 vergi ödəyicisindən 11566-sı (90,1%), gəlir vergisi bəyannaməsini təqdim etməli olan 4922 fiziki şəxsdən 4709-u (95,7 %) öz bəyannaməsini vaxtında təqdim etmişdir. Əvvəlki ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə mənfəət vergisi bəyannaməsini vaxtında təqdim etmiş vergi ödəyicilərinin sayı 2994 vahid və ya 34,9 %, gəlir vergisi bəyannaməsini vaxtında təqdim etmiş vergi ödəyicilərinin sayı 1944 vahid və ya 70,3 % artmışdır.

Bu sahədə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyannamələrin vaxtında təqdim edilməsi səviyyəsi 94,8%-ə, elektron formada təqdim edilməsi səviyyəsi isə 62,3%-ə çatmışdır (2008-ci ilin 4-cü rübünün yekunu üzrə).

2008-ci ilə görə gəlir, mənfəət, əmlak, yol və torpaq vergiləri üzrə, rüblük sadələşdirilmiş və muzzdlu işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergilər üzrə, aylıq ƏDV, mədən və aksiz vergiləri üzrə təqdim edilməsi nəzərdə tutulan 1005189 bəyannamənin 941249-u və ya 93,6%-i vaxtında, 532940-ı və ya 53,0%-i isə elektron formada təqdim edilmişdir.

Vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması məqsədilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən regionlarda, xüsusən vergi orqanı olmayan iri şəhər və rayonlarda kompüter terminallarının

qurulacağı yerlər müəyyən edilmiş, onların tikintisi həyata keçirilmiş və yeni mebel, müasir kompüter və kompüter avadanlıqları, sürətli internet xətti ilə təchiz olunmuş terminallar tikilmişdir. İlk mərhələdə 15 kompüter terminalı istifadəyə verilmişdir, lakin yaxın gələcəkdə terminalların sayının artırılması nəzərdə tutulur.

Kompüter terminalında Vergilər Nazirliyi ilə Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası arasında bağlanmış partnyorluq sazişinə uyğun olaraq vergi ödəyiciləri üçün xidmət Konfederasiyasının nümayəndəsi və vergi orqanının əməkdaşı vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, 2008-ci ildə artıq 19.784 vergi ödəyicisi qəbul edilərək, onlara 48125 sayda müxtəlif növ vergi xidməti göstərilmişdir.

Bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, perspektivdə kompüter terminalların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və onların rayonlarda vergi ödəyicilərinin elektron xidmət mərkəzlərinə çevrilməsi kimi təkliflər nəzərdən keçirilir. Artıq bu istiqamətdə ilk addımlar da atılmışdır - məsələn, 2009-cu ildə TQDK-nın təşkil etdiyi ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulu üzrə müsabiqəyə abituriyentlərin bir qismi tərəfindən ərizələr məhz kompüter terminalları vasitəsilə təqdim olunmuşdur.

Regionlarda sahibkarlığın inkişafı və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasına dəstək məqsədilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi ödəyiciləri üçün 15 kompüter terminalı yaradılmış və istifadəyə verilmişdir. Kompüter terminalları yeni mebel, müasir kompüter və kompüter avadanlıqları, sürətli internet xətti ilə təchiz edilmişdir.

2008-ci ildə kompüter terminallarında 19.784 vergi ödəyicisi qəbul edilərək, onlara 48125 sayda müxtəlif növ vergi xidməti göstərilmiş, o cümlədən 12.564 vergi ödəyicisinə bəyannamələrin elektron formada göndərilməsi, 10.492 vergi ödəyicisinə bəyannamələrin düzgün tərtib edilməsi ilə əlaqədar köməklik göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası arasında bağlanmış partnyorluq sazişinə uyğun olaraq vergi ödəyiciləri üçün kompüter terminallarında xidmət Konfederasiyanın nümayəndəsi və vergi orqanının əməkdaşı vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəticə

Dünya təcrübəsi göstərir ki, informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərinin tətbiqi vergi orqanlarının işində ən perspektiv və iqtisadi səmərəlik istiqamətidir. Vergi informasiyasının emalının təşkili üsulları vergilərin tam yığılmasına daha ciddi təsir edir. Buna görə də əsas məsələ vergi xidmətinin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə informasiyanın vaxtında tətbiqi, işlənməsi (emalı), saxlanması və ötürülməsindən ibarətdir. Vergi orqanlarının əməkdaşlarının gündəlik işlərinin həcmi böyük və mürəkkəb olduğundan bu işləri kompleks qaydada işləmək üçün vahid məlumat şəbəkəsinin yaradılması zəruridir.

Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılmasının tərkib hissəsindən biri korporativ telekommunikasiya şəbəkəsidir. Bu şəbəkənin əsas məqsədi vergi sisteminin bütün struktur bölmələri arasında etibarlı və fasiləsiz əlaqə yaratmaqla informasiyanın ötürülməsinin keyfiyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Korporativ telekommunikasiya şəbəkəsinin yaradılması mərhələləri aşağıdakı kimidir:

1. Yerlərdə infrastruktura və telekommunikasiyanın imkanlarının öyrənilməsi məqsədilə vergi orqanlarının mövcud infrastrukturunun araşdırılması;
2. Korporativ telekommunikasiya şəbəkəsi üçün optimal topologiyanın seçilməsi;

3. Məlumatların ötürülməsi üçün texniki vasitələrin müəyyən edilməsi: a) məlumatların kabel xətti ilə ötürülməsi; b) məlumatların optik lifli xətlərlə ötürülməsi; v) məlumatların radio xətti ilə ötürülməsi; q) məlumatların sputnik kanalı ilə ötürülməsi.
4. Telekommunikasiya sisteminin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərin həlli;
5. Vergi sisteminin bütün səviyyələrində istifadə olunacaq tətbiqi proqram təminatının hazırlanması: a) vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı; b) çoxölçülü məlumat bazasının yaradılması; v) reqlament olunmuş hesabat işlərinin aparılması; q) təhlilin aparılması; d) vergi bəyannamələrinin və mühasibat hesabatlarının kameral yoxlamasının həyata keçirilməsi; e) vergi ödəyicilərinin şəxsi hesabat və rəqəmlərinin tətbiqi; j) vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətinin təhlili və onların müxtəlif meyarlara görə qruplaşdırılması; i) inzibati cərimələrin tətbiqi; k) tədiyyə borcları ilə işin aparılması; l) vergi orqanlarının xəzinədarlıq ilə əlaqəsinin təşkili; m) sənədli yoxlamaların həyata keçirilməsi; n) proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi; o) kartoqrafik görünüşün yaradılması.
6. Vergi sistemində texniki avadanlıqlara olan tələbatın müəyyən edilməsi;
7. Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılması ilə bağlı təşkilati məsələlərin həlli;
8. Vahid məlumat şəbəkə sistemindən istifadə etmək üçün tədris kurslarının təşkil edilməsi.

Vergi orqanlarında informasiyalaşdırmanın texniki əsasını IBM PC tipli personal kompüterlər bazasında lokal hesablaşma şəbəkəsi təşkil edir.

Vergi orqanlarında informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi aşağıdakı problemlərin həllinə imkan verir: ödəniş və hesabat vergi sənədlərinin daxil edilməsi və saxlanması; vahid normativ-sorğu informasiyasının fəaliyyət göstərməsi; vergi xidmətləri subyektləri arasında informasiya mübadiləsi üçün nəzərdə tutulan kodlaşdırılmış standartlaşdırma sisteminin yaradılması; vergitutma üzrə informasiyaların eyniləşdirilməsi; sanksiyalaşdırılmamış iştirakçılardan informasiyanın mübadiləsi məqsədilə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi; informasiyanın qorunmasını və təhlükəsiz saxlanmasını təmin etmək məqsədilə əlavə vasitələrin cəlb edilməsi; vergitutma üzrə məlumatların arxivləşdirilməsi və bu məlumatlar əsasında proqnoz hesabatın tərtibinin mümkünlüyü; arxiv-sorğu sisteminin tətbiqi, informasiya bazasına, hesabat formalarına və digər başqa sənədlərə sorğunun nəticələrinin işlənməsi; giriş interfeys formalarının, çıxış hesabat formalarının, sorğu kitabxanasının, istifadəçilərin şəxsi kartotekalarının modifikasiyası; istifadəçilərin iş seansı və informasiya bazasının müxtəlif hissələrinin təhlilinin intensivliyi, müxtəlif sistemaltı proqramlara girişin fəallığı haqqında statistik informasiyanın yığılması və işlənməsi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, vergi orqanlarının inkişafının müasir mərhələsi bir sıra aşağıdakı sistemli problemlərin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur ki, bu da yalnız informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə əsasında mümkündür: vergi sənəd dövriyyəsinin durmadan artması; vergi qanunvericiliyi prosedurunun mürəkkəbliyi və daimi dəyişməsi; vergi sənədlərinin emalına böyük həcmdə əmək sərfi; nəzarət işinin aşağı səmərəliliyi; vergi orqanları səviyyəsində əsas vergi informasiyasının mərkəzləşməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 sentyabr 2005-ci il tarixli 992 sayılı Sərəncamı

2. «Elektron imza və elektron sənəd haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004
3. "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin dövlət qeydiyyatının "bir pəncərə" prinsipinə uyğun təşkili ilə əlaqədar AR bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə" AR Qanununun tətbiq edilməsi haqqında" AR Prezidentinin 2008-ci il 20 fevral tarixli 713 nömrəli Fərmanına əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə AR Prezidentinin Fərmanı (N 35, 10.12.2008)
4. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı (N 2458, 25.10.2007)
5. "Vergi hesabatının elektron sənəd formasında göndərilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi barədə AR Nazirlər Kabinetinin Qərarı (N 120, 27.07.2007)
6. "Elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqi, uçotu və istifadə Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında AR NK Qərarı (N 156, 28.09.2009)
7. Allahverdiyev D.İ. Bütçə-vergi siyasəti və iqtisadi təhlükəsizlik. Bakı 2002.
8. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov Y.A., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Dərslük, Bakı, 2005.
9. «Azərbaycanın vergi xəbərləri» jurnalı, 2004-2009
10. E.Məmmədov. Müasir vergi inzibatçılığında vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsinin rolu //İqtisadiyyat və audit elmi-praktik jurnalı № 12 (90), 2007, s.32-36
11. [www.taxes.gov..az](http://www.taxes.gov.az)

PROMOTION OF BUSINESS ETHICS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN THE PROCESS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Emin TEYMUROV*

SUMMARY

The Republic of Azerbaijan gained its independence from the Soviet Union in 1991. That's why, the concept of business ethics is kind of new for the national private companies. But nevertheless, Azerbaijan strives to promote business ethics in the process of socio-economic development of the country. Azerbaijan fully understands that there is a positive correlation between business ethics and sustainable development.

TNCs as a driving force of business ethics were able to spread successfully the notion of business ethics in Azerbaijan. Thanks to TNCs dedication, national companies, executive officers, business managers and employees were able to gain comprehensive knowledge about business ethics.

The Government of Azerbaijan was able to accomplish a lot of significant progress in promoting business ethics in the country. Several national companies have already set a Code of Conduct and operate in accordance with the best practices. Moreover, corporate social responsibility has become part of their daily business practice. Also, the Government of Azerbaijan has adopted several crucial legislations in the field of corruption,

* Azerbaijan State Economic University

good governance and transparency which is very important to attract foreign investment and ensure economic growth in the country.

But, the concern for ethics in business continues and that's why there is still a lot to do. In fact, globalization will intensify and accelerate the process of promotion of business ethics in Azerbaijan. As a result, business ethics will successfully contribute to the sustainable development process of the Republic of Azerbaijan.

Key words: business ethics, transnational corporations, socio-economic development

Introduction

After the downfall of Soviet Union, the Republic of Azerbaijan gained its independence and started rebuilding trade and economic relations with world countries. Azerbaijan's location at the crossroads of Europe and Asia offered great potential for expanded trade and transit opportunities. Being a landlocked developing country and economy in transition, Azerbaijan attached a great importance to the development of its trade relations with countries all over the globe.

Azerbaijan continues to account for a great share of FDI invested in transition economies for the last several years and remains among the top FDI inflow performers globally. In the last decade the total FDI stock in Azerbaijan exceeded 25 billion USD. The Government of Azerbaijan managed to open up economy for the international business and introduced investment friendly laws and regulations.

The bulk of foreign investments are mainly concentrated in the oil and gas sector, which is the driving locomotive for the entire economy. Vast oil and gas resources existing in Azerbaijan attracted TNCs to the country and thanks to the foreign investments country achieved socio-economic development. In this regard, development of oil and gas resources provided the engine for long-term sustainable growth and rising per capita incomes across all segments of the population.

Now the country is one of the most rapidly recovering economies in the world. The country is the regional leader not only in the overall economic growth, but in direct foreign investment attraction as well. This is mainly due to the favorable environment created in the leading sector of the economy – oil and gas industry.

It is a well-known fact that, TNCs play an important role in the sustainable development of countries. Hence, Azerbaijan signed the "Contract of Century" with leading oil and gas companies for the period of 30 years in 1994, which created favorable conditions for making investments to the economy of Azerbaijan. Since 1994, a number of international contracts for the oil and gas fields were signed with the principal oil businesses such as BP, Statoil, Total, ExxonMobil, Shell, Unocal, Itochu, Lukoil, TPAO, Ramco, Chevron, Pennzoil and others.

All these foreign companies brought with themselves new technologies, "know-how", skilled and experienced labor force and more importantly business ethics. It has to be noted that business ethics was a new concept for Azerbaijan. Since there were no private companies during Soviet times, the notion of business ethics was totally unfamiliar to the ex-Soviet Union countries. National private companies in Azerbaijan were not psychologically ready to the idea of business ethics during the first years of independence. It would require several years for national companies to understand and adapt to the concept of business ethics.

The concept of business ethics introduced to local companies by TNCs, which had already developed best practices and were very experienced in the field of business ethics. TNCs also promoted the elements of business ethics in their daily operations and activities. Moreover, TNCs started organizing educational and training programs in order to accelerate

and intensify the process of learning business ethics and best practice standards. In this regard, TNCs became a driving force of promoting business ethics in Azerbaijan.

Transnational Corporations (TNC) as a driving force of business ethics in Azerbaijan

It is a well-known fact that, TNCs such as BP, Statoil, Total, Exxon and others are very advanced in the field of business ethics. These companies totally realized that they cannot achieve successful and optimal results without having proper ethical standards and principles within their companies. These companies proved themselves as leading companies and their ethical values had a spill-over effect in the countries they established a business.

Thus, the most valuable things that Azerbaijan gained from the presence of such well-known companies in the country, was not only investment, new technologies, “know-how”, experienced professionals, but also valuable business ethics which is very important and crucial in today’s world.

It would be very useful and helpful to look through the codes of conduct (main tool for implementing an ethics policy) of the-above mentioned companies in order to understand the importance and necessity of the basic ethical guidelines:

- BP: “The BP code of conduct stands for a fundamental BP commitment – to comply with all applicable legal requirements and the high ethical standards set out in this code – wherever BP operates.
- Statoil: “In its business activities, Statoil will comply with the applicable laws and regulations and act in an ethical, sustainable and socially responsible manner”.
- Total: “Total’s commitment to ethics principles and practices is coordinated by our Ethics Committee and formally expressed in our Code of Conduct, providing a framework for real-world actions. The initiatives deployed place ethics at the heart of Total’s activities.
- ExxonMobil: “ExxonMobil’s standards of business conduct include a Code of Ethics and Business Conduct, which outlines ExxonMobil’s policies to prevent bribery and corruption”.

As we can see, ethics has become an integral and inalienable part of the process of conducting business in TNCs. Today, a lot of TNCs have a good reputation in the field of business ethics and this factor shouldn’t be underestimated. These companies fully understood that just maximizing profits was a wrong concept. As a matter of fact, ethical behavior was much more important and ethics had to be a part of every business activity. It is obvious that, TNCs have responsibilities to customers, their employees, environment and society as well. Moreover, in the era of globalization, more and more TNCs started to seriously pay a close attention to business ethics, adopted ethical codes and provided ethics training for the employees.

As a part of corporate social responsibility programs, TNCs implemented several important projects in Azerbaijan. For example, under the Environmental Investment Program, BP and other oil companies have allocated 2.7 million USD to support a number of environmental projects. Moreover, BP launched Regional Development Initiative (3.7 million USD) aimed at contributing to the sustainable socio-economic development in the region. Also, BP implemented Community Investment Programme to support positive social and community development for people living near oil and gas facilities. During 2007, BP integrated most of

its operational facilities in Azerbaijan into a single health, safety, security, environmental and social management system.

But, a lack of knowledge about good business practices is preventing Azerbaijani companies to successfully develop their businesses at national, regional and international levels. Besides, most of local companies have practically no notion of corporate social responsibility, which leads to ignoring ethical rules. The major problem is that some national directors of the local companies are mostly Soviet-style administrators rather than Western-style managers. Hence, unfortunately, directors of national companies will not be able to make optimal decisions without understanding management as well as business ethics.

That's why, in order to contribute to the prosperity of Azerbaijan, directors of companies shouldn't stick to old management styles if they want to be successful in winning severe competition both in local and world markets. Azerbaijani companies have to use existing chance and benefit from the experience of transnational corporations in order to formulate proper code of conduct focusing on ethical values within their firms.

It has to be noted that, competitive external environment play an increasingly significant role in Azerbaijan. The national business community understands the crucial importance of improving its performance in response to increasing pressures and to incorporate responsible business practices into daily operations. International investors, in particular prominent oil and gas companies, aggressively push Azerbaijan businesses to adopt best practice standards. By adopting very strict standards of ethical behavior, Azerbaijan businesses can improve their competitive market positions both domestically and abroad.

It is very essential for national companies to adhere to Western business ethics principles and standards in their practices. Application and implementation of the elements of business ethics will positively contribute to the sustainable socio-economic development in Azerbaijan. But, Western business ethics should be gradually transferred to Azerbaijan by taking into account the specifics of the local culture. In this regard, there is a need for proper continuous training for the targeted audience in order to achieve synergy effect.

Besides, in order to achieve optimal results, it is of utmost importance to ensure that the most common ethical values that national companies and employees should possess are professionalism, objectivity, team work, honesty, decency, competence, sincerity, fairness, accountability, integrity and responsibility. All these ethical values need to be regularly enforced and supervised by top management so that these values can be applied and implemented in a consistent manner.

While appreciating the role of TNCs in the promotion of business ethics, it must be also highlighted that business ethics will contribute significantly to the sustainable socio-economic development of the Republic of Azerbaijan.

The role of business ethics in the socio-economic development of Azerbaijan and future perspectives

According to International Business Ethics Institute business leaders increasingly recognize the direct relationship between fulfilling a company's responsibilities and corporate survival. This Institute found out that, an effective business practices program ensures marketplace advantage, superior employee performance, reputation management and powerful legal and financial incentives.

There is no doubt that, business ethics is a fundamental framework which provides clear vision and acts as a roadmap to achieve effective management and continuous business

success. The professionally competent business managers will always highly appreciate ethics and ensure that business practices are perfectly ethical.

Since 2005, US Department of Commerce, Transparency International, Euroasia Foundation and several TNCs got actively involved in promoting business ethics, good governance, transparency and corporate social responsibility in Azerbaijan. As a matter of fact, since 2005 several publications were introduced in the field of business ethics and a lot of business executives, managers, staff members and academics attended trainings and seminars to get in depth knowledge in the area of business ethics, conduct discussions and exchange ideas and views.

Besides, the Government of Azerbaijan has made tremendous efforts and has taken significant steps to ensure good governance, transparency and prevent corruption.

- The President of the Republic of Azerbaijan has approved a Decree on National Strategy on increasing transparency and combating corruption (July 2007). This strategy determined comprehensive, consistent and phase-by-phase, long-term and short-term anti-corruption measures to be carried out within the framework of the democratic state building and socio-economic reforms. The national strategy specifies measures aimed at developing anti-corruption legislation, engaging the civil society in closer cooperation, enhancing anti-corruption culture, providing for the functioning of government agencies, law enforcement bodies and the judiciary in line with contemporary requirements, and eliminating factors impeding the economic and social development.
- Law of the Republic of Azerbaijan on combating corruption (January 2004). This law is aimed at prevention and detection of offences related to corruption and removal of consequences thereof, protection of social justice, human rights and freedoms, the creation of favorable conditions for development of the economy, and ensuring the lawfulness, transparency and effectiveness of activities of State authorities, municipal bodies and officials.
- The Republic of Azerbaijan joined the Extractive Industries Transparency Initiative (June 2003). Through implementation of EITI, accountability and good governance will be strengthened in Azerbaijan and as result greater socio-economic development will be achieved. Endorsing and implementing Extractive Industries Transparency Initiative (EITI) was an important step for the Government of Azerbaijan to demonstrate its commitment to encouraging high standards of transparency and accountability in public life, government activities and in business within the legal framework of the country.
- State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) was established in accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on December 29, 1999. The cornerstone of the philosophy behind the Oil Fund is to ensure intergenerational equality of benefits with regard to the country's oil wealth, while improving the economic well-being of the population today and safeguarding economic stability for future generations. Financial activities of SOFAZ include solving the most important nation-wide problems and construction and reconstruction of strategically significant infrastructure facilities.

There is a consensus that business ethics contribute significantly to the socio-economic development of countries. That's why, it is very important to pay close attention to the specificities of global business ethics in order to make the world better place to live.

Hence, world countries, international organizations, civil society, academia and TNCs should closely cooperate and collaborate in promoting best practices and standards in this regard.

Business ethics played a huge role in fostering economic development and improving business environment in the Republic of Azerbaijan. In this regard, the measures taken by the Government of Azerbaijan and strong commitment of national private companies will further ensure and promote business ethics in all sectors of the economy, thus creating more favorable conditions for the sustainable socio-economic development.

Recommendations

In order to promote business ethics of Transnational Corporations in the process of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan, the following measures have to be implemented immediately:

- Students must be sent to the Western European countries to study business ethics.
- Business ethics have to be a must subject to be taken at all economic universities.
- Manual on business ethics has to be prepared and distributed to all economic institutions.
- New generation of teachers in the field of business ethics should be developed.
- Azerbaijani business companies should have a code of conduct to ensure that their employees act in a responsible manner.
- Conformity with ethical principles and norms should be controlled and monitored in all companies.
- Companies, operating in Azerbaijan, have to periodically evaluate the progress made in achieving the objectives of the corporate social responsibility.
- Center on Business Ethics should be established under the auspices of the Ministry of Economic Development.
- National companies have to regularly organize trainings on business ethics for its employees in order to foster ethical culture.
- National companies have to adopt and implement best practices existing in today's world.
- Leading transnational corporations operating in Azerbaijan should guide local national companies on the matters concerning business ethics.
- The international economic organizations together with the Government of Azerbaijan should organize annually regional seminars and trainings in the field of business ethics.

Bibliography

1. National Strategy on Increasing Transparency and Combating Corruption.
2. www.oilfund.az
3. Law of the Republic of Azerbaijan on combating corruption.
4. Marina Dabic, Mirjana Pejic Bach and Najla Podrug, Business ethics in transition countries – cluster analysis of behavior and attitudes, 2006.
5. Soproni Luminita, Global business ethics and the multinational companies.
6. BP in Azerbaijan: Sustainability Report 2007.
7. Business ethics, Manual for Azerbaijani companies.
8. Business ethics codes for 10 Azerbaijan companies.

СХЕМЫ РАСЧЕТОВ ПЛАТЕЖЕЙ ПО КРЕДИТАМ И ИНСТРУМЕНТЫ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТОВАНИЯ

Фарид ГУСЕЙНОВ*

РЕЗЮМЕ

Как правила под инструментами ипотечного кредитования понимается механизм расчета платежей заемщика по кредиту, включающий способы погашения основного долга и уплаты процентов по кредиту. Инструменты ипотечного кредитования определяют форму организации денежного потока по долгосрочному ипотечному кредиту.

Инструменты ипотечного кредитования призваны увязать интересы кредитора и заемщика путем: обеспечения прибыльности ипотечной деятельности и возвратности средств кредитора, защиты его средств от инфляции; снижение рисков ипотечного кредитования; обеспечения таких условий кредитования, при которых кредит становится доступным для заемщика.

Выбор инструмента кредитования обусловлен рядом факторов, среди которых можно назвать следующие: ситуация в экономике (уровень инфляции, доходы населения, денежная политика правительства и т.п.); источники и цена привлеченных средств для выдачи ипотечных кредитов; необходимость обеспечения простоты и доступности для понимания расчетов по кредитам.

Все инструменты ипотечного кредитования могут быть как само амортизирующимися (предусматривающими равномерные выплаты – постоянный ипотечный кредит), так и с «шаровым» платежом, с фиксированными выплатами основной суммы долга, нарастающими платежами, с переменной ставкой.

Ключевые слова: банковский кредит, ипотечный кредит, инструменты ипотечного кредитования, аннуитетный ипотечный кредит, заемщик

В системе мер по становлению и развитию жилищного ипотечного кредитования в банке важное место отводится обоснованию выбора инструментов ипотечного кредитования.

Под инструментами ипотечного кредитования понимается механизм расчета платежей заемщика по кредиту, включающий способы погашения основного долга и уплаты процентов по кредиту. Инструменты ипотечного кредитования определяют форму организации денежного потока по долгосрочному ипотечному кредиту[2,с.126].

Инструменты ипотечного кредитования призваны увязать интересы кредитора и заемщика путем:

- обеспечения прибыльности ипотечной деятельности и возвратности средств кредитора, защиты его средств от инфляции;
- снижение рисков ипотечного кредитования;
- обеспечения таких условий кредитования, при которых кредит становится доступным для заемщика.

Выбор инструмента кредитования обусловлен рядом факторов, среди которых можно назвать следующие:

- ситуация в экономике (уровень инфляции, доходы населения, денежная полити-

* АГЭУ

ка правительства и т.п.);

- источники и цена привлеченных средств для выдачи ипотечных кредитов;
- необходимость обеспечения простоты и доступности для понимания расчетов по кредитам.

Все инструменты ипотечного кредитования могут быть как самоамортизирующимися (предусматривающими равномерные выплаты – постоянный ипотечный кредит), так и с «шаровым» платежом, с фиксированными выплатами основной суммы долга, нарастающими платежами, с переменной ставкой.

Первая группа кредитов - стандартный ипотечный кредит предполагает такую организацию денежного потока, при которой платежи по кредиту осуществляются в виде равных, как правило, ежемесячных, взносов. Такой кредит называется аннуитетный ипотечный кредит. Срочный аннуитет - это денежный поток с равными поступлениями в течение ограниченного времени. Поступления делаются в конце (или в начале) равных временных интервалов [4,с.96].

Для расчета платежей по кредиту применяется следующая формула:

$$R = \frac{P \times r}{1 - (1+r)^{-n}}$$

где

R - размер месячного платежа по кредиту;

P - сумма ипотечного кредита;

n - общее число платежей по кредиту за весь срок кредита (количество месяцев);

r - процентная ставка по кредиту за месяц.

Платеж по кредиту осуществляется ежемесячно. Заемщик ежемесячно выплачивает равные суммы, часть которой идет на погашение кредита и часть – на уплату начисленных за месяц процентов, что, во-первых, дает стабильность заемщику в размере его расходов по кредиту, во-вторых, поскольку проценты начисляются на остаток невыплаченной суммы по кредиту, то заемщик выплачивает процентов меньше, чем если бы не осуществлялось ежемесячное погашение части основного долга и проценты начислялись бы на всю сумму полученного кредита. Банк в свою очередь наряду с начисленными процентами получает в погашение часть выданного кредита, т.е. данный вариант наиболее удобен для Азербайджана.

В целях анализа, а также по просьбе заемщика может быть рассчитан баланс основной суммы кредита на любой месяц кредитного срока. При этом используется следующая формула:

$$P_t = R \times \frac{1 - (1+r)^{-t}}{r}$$

где

P_t - баланс долга на конец t-го периода;

R - размер ежемесячного взноса;

t - оставшееся число платежей (количество месяцев) до окончания кредитного срока;

r - процентная ставка по кредиту за месяц.

Модификацией стандартного аннуитетного кредита с ежемесячными платежами является ипотечный кредит с двухнедельной периодичностью платежей, который позволяет сократить срок кредита и общую сумму процентных платежей.

Вторая группа кредитов - ипотечные кредиты с переменными выплатами - подразделяется на две подгруппы: кредиты, размеры платежей по которым определяются сразу при заключении кредитного договора, и кредиты с альтернативными инструментами ипотечного кредитования, использующие индексирующие коэффициенты.

Среди кредитов второй группы наиболее распространенными являются кредиты с переменной процентной ставкой, кредиты с фиксированной выплатой основной суммы долга, кредиты с «шаровым» платежом, ипотека с ростом платежей, индексируемые кредиты.

В условиях нестабильной экономики наиболее приемлем кредит с *переменной процентной ставкой*. В его основе лежит пересмотр процентной ставки в зависимости от изменения ситуации на финансовом рынке, то есть в соответствии с изменением стоимости привлекаемых ресурсов. Изначально расчеты проводятся по формуле стандартного аннуитетного ипотечного кредита. Полученная таким образом сумма платежа действует до пересмотра процентной ставки. Затем аналогичный расчет, учитывающий новую процентную ставку, делается на оставшийся срок кредита и так далее для каждого периода кредита, характеризующегося переменной ставкой.

При использовании данного кредитного инструмента важно обосновать подход к выбору индекса, на основе которого меняется процентная ставка по кредиту. В качестве индексирующих показателей могут быть использованы доходность государственных ценных бумаг; ставки по межбанковским кредитам; ставка LIBOR (Лондонская межбанковская ставка предложения кредитных ресурсов в долларах США); средний процент по депозитным сертификатам коммерческих банков; курс доллара США и т. д. Выбор индекса обусловлен, прежде всего, показателем, в наибольшей степени характеризующим стоимость ресурсов, за счет которых предоставляются ипотечные кредиты.

Применяя кредит с переменной процентной ставкой, можно столкнуться с рядом проблем, а именно:

- не все устанавливаемые индексы для пересмотра процентной ставки верно отражают инфляцию и реальную стоимость ресурсов;
- частый пересмотр процентной ставки делает кредит менее привлекательным;
- возможна несопоставимость платежей по кредиту и доходов заемщика;
- относительная сложность инструмента.

При использовании кредита с переменной процентной ставкой процент по нему, как правило, устанавливается на 1,5 - 2 % ниже, чем по кредитам с фиксированной процентной ставкой.

Чтобы повысить привлекательность для заемщиков ипотечных кредитов с переменной процентной ставкой, применяется механизм регулирования процентной ставки. Суть регулирования заключается в установлении ограничений на максимальный уровень процентной ставки. При этом возможно одновременно определить максимально допустимое увеличение процента в течение одного года и максимальный предел увеличения процента за весь кредитный период. Однако в целях защиты интересов банка может быть установлен минимальный уровень процентной ставки.

Кредит с фиксированной выплатой основной суммы долга широко применялся банками в практике потребительского кредитования. При этом заемщик осуществляет равновеликие платежи в счет погашения основной суммы долга, а проценты начисляются на оставшуюся часть долга и вносятся в составе общего платежа. Таким образом, величина ежемесячного платежа изменяется в сторону уменьшения. Недостатком данного кредитного инструмента является значительная нагрузка на заемщика в первые месяцы, что приводит к возрастанию риска невозврата. Кроме того, увеличивается требуемый порог платежеспособности потенциального заемщика, ограничивается число возможных пользователей ипотечного кредита. Учитывая эти моменты, можно сделать вывод, что кредит с фиксированной суммой основного долга в меньшей степени подходит для практики ипотечного кредитования.

В последнее время достаточно широкое применение в практике зарубежных банков нашли *кредиты с «шаровым» платежом*, когда предусматривается крупный итоговый («шаровой») платеж в счет погашения основного долга. Разновидностями такого рода кредитов являются кредиты, предполагающие:

- в течение кредитного периода выплату только процентов, а в конце срока «шаровой» платеж в счет погашения долга;
- частичную амортизацию кредита с итоговым «шаровым» платежом, то есть в течение кредитного срока уплачиваются проценты и частично погашается основной долг, а в конце срока вносится оставшаяся часть долга;
- замораживание процентных выплат до конца срока кредита, по окончании срока выплачивается вся сумма кредита и начисленный сложный процент.

Недостатком кредита с «шаровым» платежом является повышенный риск невозврата кредита, то есть кредитный риск. Это связано с тем, что возврат основной суммы отодвигается на конец срока, поэтому велика вероятность изменения финансового положения заемщика, которое может привести к его неплатежеспособности. Кроме того, с течением времени возрастает риск изменения стоимости залога, вероятность снижения цен на недвижимость, что приобретает особую значимость в условиях погашения основной суммы долга в конце срока.

Индексируемые инструменты ипотечного кредитования были разработаны для стран с высокой инфляцией. Среди таких инструментов следует назвать кредит с индексацией непогашенной суммы долга и кредит с двойной индексацией.

Кредит с индексацией долга предполагает корректировку непогашенной суммы долга на основе выбранного индекса. В качестве индекса берутся различные показатели в зависимости от ситуации в экономике, а также от источников и стоимости ресурсов, привлекаемых для выдачи ипотечных кредитов, - индекс потребительских цен, доллар США, индекс минимальной заработной платы, уровень инфляции и др. Такой инструмент позволяет производить погашение кредита одинаковыми платежами в реальных суммах при изменении номинальных величин платежей. Инфляционный риск при этом целиком переносится на заемщика. В то же время возрастает кредитный риск, так как рост индекса может опережать рост реального дохода заемщика.

Кредит с двойной индексацией позволяет более равномерно распределить риски между заемщиком и кредитором. Применяются два индекса:

- платежи индексируются по какому-либо показателю дохода, обеспечивая тем самым возвратность кредита и его доступность;

- номинальный непогашенный остаток кредита индексируется по индексу, отражающему уровень инфляции (стоимости потребительской корзины и т. д.), что позволяет защитить реальную стоимость капитала кредитора.

Таким образом, в заранее оговоренное время (чем выше инфляция, тем чаще) меняется номинальная стоимость платежей с учетом изменений в индексе заработной платы, а номинальная стоимость непогашенного остатка долга изменяется с учетом динамики индекса инфляции.

Разновидностью кредита с двойной индексацией является кредит с *регулируемой отсрочкой платежа*, который предполагает применение двух процентных ставок. Одна процентная ставка должна обеспечить прибыльность кредитных организаций для банка, а другая – сделать кредит доступным для заемщика. Первая ставка, более высокая, называется «Контрактной ставкой» и определяет размер платежа, который сделает кредитование рентабельным для банка и который клиент должен был бы в принципе выплачивать банку. Размер этого процента регулярно рассчитывается на основе ставки процента на межбанковском рынке кредитов.

Однако в действительности регулярные ежемесячные платежи по кредиту заемщик делает по достаточно низкой ставке, которая называется «платежной». Разница между величиной, которую клиент должен банку по контрактной ставке, и тем, что он платит по платежной ставке, регулярно прибавляется к сумме основного долга заемщика. Величина ежемесячного платежа заемщика периодически пересчитывается исходя из возросшей суммы задолженности таким образом, чтобы к концу срока клиент погасил ее полностью. Можно сказать, что платежи по полной «контрактной» процентной ставке взимаются в более поздний период.

В то же время использование кредитных инструментов (в частности, инструмент с регулируемой отсрочкой платежей) с индексацией основной суммы долга сопряжено с проблемой роста кредитной задолженности или «негативной амортизации», что значительно увеличивает не только риск невозврата кредита или его недостаточной обеспеченности при падении цен на недвижимость, но и риск ликвидности, который означает, что приток наличных средств в банк может оказаться недостаточным по сравнению с величиной платежей по требованиям вкладчиков (включая платежи по процентам). Очевидно, что риск ликвидности выше для тех банков, пассивы которых сконцентрированы в краткосрочных депозитах, а активы - в долгосрочных кредитах.

Поскольку существует множество различных видов ипотек (некоторые из них предусматривают равновеликие выплаты, в то время как другие - переменные платежи) и поскольку сумма залога по ним может быть различна, необходимо с должным вниманием и осторожностью относиться к определению сумм и времени осуществления платежей при оценке риска и требуемой ставки.

Заключение

Разновидностью кредита с двойной индексацией является кредит с *регулируемой отсрочкой платежа*, который предполагает применение двух процентных ставок. Одна процентная ставка должна обеспечить прибыльность кредитных организаций для банка, а другая – сделать кредит доступным для заемщика. Первая ставка, более высокая, называется «Контрактной ставкой» и определяет размер платежа, который сделает кредитование рентабельным для банка и который клиент должен был бы в принципе вы-

плачивать банку. Размер этого процента регулярно рассчитывается на основе ставки процента на межбанковском рынке кредитов.

Индексируемые инструменты ипотечного кредитования были разработаны для стран с высокой инфляцией. Среди таких инструментов следует назвать кредит с индексацией непогашенной суммы долга и кредит с двойной индексацией.

Литература

1. Иванов В.В. Ипотечное кредитование: Учебное пособие - М.: Информ.-внедр. Центр «Маркетинг», 2001
2. Цылигна Г.А. Ипотека: жилье в кредит: Учебник для вузов - М.: Экономика, 2001
3. Методические рекомендации по организации и порядку осуществления программ ипотечного жилищного кредитования, Под ред. Н.Б. Косаревой. – М.: «Институт экономики города», 2002
4. Ужegov А. Н. Квартира в кредит: ипотечная сделка. – СПб.: Питер, 2001.

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Seymur ORUCOV*

XÜLASƏ

ABŞ kredit sistemində baş verən böhran bütün dünyada öz təsirini göstərdi. ABŞ bazarlarında böhran yaranmasına baxmayaraq böhran qısa müddət ərzində dünya bazarlarına təsir etməyə başladı. Bu vəziyyət dünya bazarlarının hansı səviyyədə bir-birilə əlaqəli olduğunu araya qoydu. Beləliklə, böhran yerli bir hadisədən araya çıxıb qlobal bir hala gəldi. Böhranın təsirini nisbətən azaltmaq üçün ölkələr müxtəlif tədbirlər görməyə başladılar, lakin qısa müddət ərzində bütün dünya ölkələrinin birlikdə tədbir görmələrinin vacibliyi ortaya çıxdı.

Məlumdur ki, bu qlobal böhranın mərkəzində əsasən Amerikanın ipoteka krediti və bütövlükdə maliyyə sistemi durur. ABŞ-da faiz dərəcələrinin çox aşağı olması əhalinin ən müxtəlif təbəqələri üçün kreditlərin cəlbediciliyini, təminatlı kreditlərin sayını artırmışdır. Nəticədə getdikcə neftə olan tələbat azalaraq və neftin qiymətinin kəskin enməsi inflyasiyanın artmasına da səbəb oldu.

Açar sözlər: qlobal maliyyə böhranı, investisiya qoyuluşu, maliyyə sistemi

Dünya iqtisadi böhranının baş verməsində əsas səbəblərdən biri məhz istehsal müəssisələrinin zəifləməsi, real sektora investisiya qoyuluşunun azalması olmuşdur. Bir qayda olaraq maliyyə böhranları ani baş vermir. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, digər böhranlar kimi ABŞ-da yaranan bu böhran da öz növbəsində bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlk mərhələdə böhranlar nisbətən sakit görünsə belə sonradan ağır nəticələrə, iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxarmışdır.

Son yüzilliklərdə yaranan maliyyə böhranları əsasən oxşar cəhətlərlə yadda qalmışdır. Böhran dövrlərində iş adamları üçün kredit almaq çətinləşir, banklar borcların faiz dərəcələrini artırır və öz borclarını ödəmək imkanları da mümkünəz olur. Belə bir vaxtda

* **Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

qiymətlər aşağı enməyə başlayır və ilk növbədə belə bir şəraitdə banklar, kredit və maliyyə təşkilatları müflisləşərək öz fəaliyyətlərini dayandırmalı olurlar. Demək olar ki, bütün dövrlərdə yaranan maliyyə böhranları belə başlanırdı. Məsələn, 1825-ci ildə İngiltərədə, 1836-cı ildə İngiltərə və ABŞ-da 1841-ci ildə ABŞ-da, nəhayət 1847-ci ildə böhran ABŞ-ı, İngiltərəni, Fransanı və Almanyanı əhatə etdi. Daha sonra böhran 1858-ci ildə müəyyən etaplarla böhranlar kimi yadda qaldı.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təhlili üçün ilk öncə bu isteminin əsas elementi olan valyuta münasibətləri problemlərinə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, valyuta sözünün geniş mənasına görə dünya bazarında pul funksiyasını yerinə yetirilməsində qabiliyyətə malik olan əmtəə statusunu daşıyan bir iqtisadi kateqoriyadır. Valyuta milli və xarici valyutalara bölünür. Milli valyuta – hər hansı bir ölkə ərazisində ölkə qanunu ilə qəbul olunmuş tədiyyə vasitəsidir, xarici valyuta isə ayrı ölkələnin tədiyyə vasitəsidir. Müəyyən iqtisadi şəraitdə xarici valyuta tədiyyə vasitəsi kimi hər hansı bir ölkədə qanun və ya qeyriqanun şəkildə istifadə olunur.

Valyuta münasibətləri sferasının əsas termini konvertasiyadır. Konvertasiya dedikdə maliyyə aktivlərin sərbəst dövriyyəsi və ən əsas mübadiləsinə ifadə edir. Valyutanın konvertasiyası dedikdə isə iqtisadi subyektlərin öz hesablamalarında milli valyutanı xarici valyutaya mübadilə edilməsimümkünlüyünü və ya qabiliyyətini nümayiş edir.

Valyutaların konvertasiya dərəcəsi fərqli ola bilər. Əgər tədiyyə balansında əks olunmuş iqtisadi münasibətlərin konkret meyar nəzərdə tutulubsa bu vaxtı cari əməliyyatlar, kapital əməliyyatları üzrə konvertasiya olunmasından və tam konvertasiyanı ayırırlar. cari əməliyyatlar üzrə konvertasiya dedikdə əmtəə və xidmətlər üzrə, dövlətlər arasındakı gəlirlərin və transferlərin köçürmələri ilə bağlı ödəmələrə hər hansı məhdudiyyətlərin olmasını göstərir. Belə ki, BVF –nin sırasına qəbul olmasından qabaq ölkələr cari əməliyyatlar üzrə ödəmələrə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması barədə öhdəlik qəbul etmişdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, cari əməliyyatlar üzrə konvertasiyası olması ancaq liberallaşmış ticarət sisteminə mümkündür.

Kapital əməliyyatları üzrə konvertasiyası kapitalın beynəlxalq hərəkəti sferasında ödəmələr və transferlərin hərəkətində məhdudiyyətlərin olmamasını nəzərdə tutur. Belə məhdudiyyətlərin misalı kimi aşağıdakıları göstərmək olar: birbaşa xarici investisiyaların obyektlərinə məhdudiyyətlər; xaricdən alınmış xarici valyutaların satılması tələb edilməsi və sair.

Milli iqtisadiyyatın tədricən möhkəmlənməsi kapital əməliyyatları üzrə konvertasiyaya keçməsi bu vaxtı məqsədyönlü olur əgər ölkə xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətini həyata keçirir. Ən inkişaf etmiş forma, tam konvertasiyası, həm əmtəə, xidmətlərin və transferlərin hərəkətində həm də kapitalın hərəkəti sferasında ödəmələrdə məhdudiyyətlərin olmamasını nəzərdə tutur. Tam konvertasiya beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yüksək inkişaf səviyyədə olmasını tələb edir, buna nail olmaq üçün də milli iqtisadiyyatların makroiqtisadiyyatların sabitləşməsi, artım templərinin sabit olması, işsizliyin və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olması və sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Tam konvertasiyanın olması göstərir ki, əgər ölkə öz ödəməqabiliyyətini dəstəkləmək istəyirsə daha məqsədəuyğun olan yol makroiqtisadi korrektə edilməsidir nəinki xarici valyutanın istifadəsini məhdudlaşdırılması.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təhlili üçün ilk öncə bu sisteminin əsas elementi olan valyuta münasibətləri problemlərinə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, valyuta sözünün geniş mənasına görə dünya bazarında pul funksiyasını yerinə yetirilməsində qabiliyyətə malik olan əmtəə statusunu daşıyan bir iqtisadi kateqoriyadır. Valyuta milli və

xarici valyutalara bölünür. Milli valyuta – hər hansı bir ölkə ərazisində ölkə qanunu ilə gəbul olunmuş tədiyyə vasitəsidir, xarici valyuta isə ayrı ölkələrin tədiyyə vasitəsidir. Müəyyən iqtisadi şəraitdə xarici valyuta tədiyyə vasitəsi kimi hər hansı bir ölkədə qanun və ya qeyriqanun şəkildə istifadə olunur.

Valyuta münasibətləri sferasının əsas termini konvertasiyadır. Konvertasiya dedikdə maliyyə aktivlərin sərbəst dövriyyəsi və ən əsas mübadiləsinə ifadə edir. Valyutanın konvertasiyası dedikdə isə iqtisadi subyektlərin öz hesablamalarında milli valyutanı xarici valyutaya mübadilə edilməsinə imkanlılığını və ya qabiliyyətini nümayiş edir.

Valyutaların konvertasiya dərəcəsi fərqli ola bilər. Əgər tədiyyə balansında əks olunmuş iqtisadi münasibətlərin konkret meyar nəzərdə tutulubsa bu vaxtı cari əməliyyatlar, kapital əməliyyatları üzrə konvertasiya olunmasından və tam konvertasiyanı ayırırlar. Cari əməliyyatlar üzrə konvertasiya dedikdə əmtəə və xidmətlər üzrə, dövlətlər arası gəlirlərin və transferlərin köçürmələri ilə bağlı ödəmələrə hər hansı məhdudiyyətlərin olmasını göstərir. Belə ki, BVF –nin sırasına qəbul olmasından qabaq ölkələr cari əməliyyatlar üzrə ödəmələrə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması barədə öhdəlik qəbul etmişdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, cari əməliyyatlar üzrə konvertasiyası olması ancaq liberallaşmış ticarət sistemində mümkündür.

Kapital əməliyyatları üzrə konvertasiyası kapitalın beynəlxalq hərəkəti sferasında ödəmələr və transferlərin hərəkətində məhdudiyyətlərin olmamasını nəzərdə tutur. Belə məhdudiyyətlərin misalı kimi aşağıdakıları göstərmək olar: birbaşa xarici investisiyaların obyektlərinə məhdudiyyətlər; xaricdən alınmış xarici valyutaların satılması tələb edilməsi və sair.

Milli iqtisadiyyatın tədricən möhkəmlənməsi kapital əməliyyatları üzrə konvertasiyaya keçməsi bu vaxtı məqsədyönlü olur əgər ölkə xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətini həyata keçirir.

Ən inkişaf etmiş forma, tam konvertasiyası, həm əmtəə, xidmətlərin və transferlərin hərəkətində həm də kapitalın hərəkəti sferasında ödəmələrdə məhdudiyyətlərin olmamasını nəzərdə tutur. Tam konvertasiya beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yüksək inkişaf səviyyədə olmasını tələb edir buna nail olmaq üçün də milli iqtisadiyyatların makroiqtisadiyyatların sabitləşməsi, artım templərinin sabit olması, işsizliyin və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olması və sət pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Tam konversiyasının olması göstərir ki, əgər ölkə öz ödəməqabiliyyətini dəstəkləmək istəyirsə daha məqsədəuyğun olan yol makroiqtisadi korrektə edilməsidir nəinki xarici valyutanın istifadəsini məhdudlaşdırılması.

Maliyyə böhranının digər bir səbəbi bankların kreditlərinin yerləşdirilməsi və cəlb olan edilməsində olan nöqsanlardır. Dünyanın iri bankları böhran şəraitində likvidlik problemi ilə üzləşirlər. Böhrandan ehtiyatlanan nəhəng şirkətlərin maliyyə əməliyyatlarının dayandırılması da, bankların səhmlərinin kəskin azalması ilə nəticələndi. Eyni zamanda Neftin dünya bazarında kəskin qiymət dəyişiklikləri də təsirsiz keçmədi.

Hazırkı dövrdə dünya maliyyə bazarının tənzimlənməsi problemi ondan ibarətdir ki, dünya maliyyə sistemi praktik olaraq idarəedilməz olmuşdur. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları maliyyə axınlarının etibarlılığını təmin etməyə qadir deyillər ki, bu da dünya maliyyə böhranının yaranması ehtimalını artırır. Bununla əlaqədar olaraq yeni fəvqəlmilli təşkilatların yaradılması və artıq mövcud olan təşkilatlara dünya maliyyə bazarında proseslərin koordinasiyasının güclənməsi ilə əlaqədar funksiyaların verilməsi vacib olmuşdur. Bu istiqamətdə səlahiyyətlərin dövlət və fəvqəldövlət orqanları arasında bölünməsi təklif edilir.

Hökumətin əsas vəzifəsi beynəlxalq təşkilatlara milli iqtisadiyyatın vəziyyəti haqqında kifayət qədər dəqiq və qərəzsiz informasiyanın yığılması və toplanmasından ibarət olmalıdır. Bunun üçün bütün ölkələrə mərkəzi bankların valyuta rezervləri, tədiyyə balanslarının vəziyyəti haqqında vahid standart büdcə hesabatı tətbiq olunmalıdır.

Vahid beynəlxalq maliyyə orqanının əsas vəzifəsi ayrı-ayrı ölkələrin hökumətlərinin verdiyi informasiyanın analizi əsasında bütün maliyyə sisteminin vəziyyətinin nəzarəti və proqnozunu təşkil etməkdən ibarət olmalıdır. Bu məsələnin həlli çərçivəsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya maliyyə sisteminin vəziyyətinə görə məsuliyyətini artırmaq, üzv-ölkələrlə nəzarət üzrə səlahiyyətlərin genişləndirilməsi, onların davranış prinsiplərinin işlənməsi sahəsində funksiyalarını genişləndirmək təklif olunur.

Dünya kapital miqراسiyasının hansı formada keçirilməsindən asılı olmayaraq onun inkişafının iki tendensiyasını fərqləndirmək olar:

- Artan beynəlmiləlləşmə, kapital bazarının qarşılıqlı təsiri və qloballaşması;
- Dünya maliyyə sferasının dövlət və dövlətlərarası tənzimlənməsinin güclənməsi nəticəsində ölkələr arasında maliyyə resurslarının bölünməsində bazar mexanizminin rolunun zəiflənməsi.

Bu tendensiyaların qarşılıqlı münasibəti dünya kapital bazarının formalaşmasının yaxın perspektivlərini müəyyənləşdirir. Hazırkı dövrdə dünya maliyyə bazarının tənzimlənməsi problemi ondan ibarətdir ki, dünya maliyyə sistemi praktik olaraq idarəedilməz olmuşdur. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları maliyyə axınlarının etibarlılığını təmin etməyə qadir deillər ki, bu da dünya maliyyə böhranının yaranması ehtimalını artırır. Bununla əlaqədar olaraq yeni fəvqəlmilli təşkilatların yaradılması və artıq mövcud olan təşkilatlara dünya maliyyə bazarında proseslərin kordinasiyasının güclənməsi ilə əlaqədar funksiyaların verilməsi vacib olmuşdur. Bu istiqamətdə səlahiyyətlərin dövlət və fəvqəldövlət orqanlar arasında bölünməsi təklif edilir.

Hökumətin əsas vəzifəsi beynəlxalq təşkilatlara milli iqtisadiyyatın vəziyyəti haqqında kifayət qədər dəqiq və qərəzsiz informasiyanın yığılması və toplanmasından ibarət olmalıdır. Bunun üçün bütün ölkələrə mərkəzi bankların valyuta rezervləri, tədiyyə balanslarının vəziyyəti haqqında vahid standart büdcə hesabatı tətbiq olunmalıdır. Vahid beynəlxalq maliyyə orqanının əsas vəzifəsi ayrı-ayrı ölkələrin hökumətlərinin verdiyi informasiyanın analizi əsasında bütün maliyyə sisteminin vəziyyətinin nəzarəti və proqnozunu təşkil etməkdən ibarət olmalıdır. Bu məsələnin həlli çərçivəsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya maliyyə sisteminin vəziyyətinə görə məsuliyyətini artırmaq, üzv-ölkələrlə nəzarət üzrə səlahiyyətlərin genişləndirilməsi, onların davranış prinsiplərinin işlənməsi sahəsində funksiyalarını genişləndirmək təklif olunur.

Dünya kapital miqراسiyasının hansı formada keçirilməsindən asılı olmayaraq onun inkişafının iki tendensiyasını fərqləndirmək olar: artan beynəlmiləlləşmə, kapital bazarının qarşılıqlı təsiri və qloballaşması; dünya maliyyə sferasının dövlət və dövlətlərarası tənzimlənməsinin güclənməsi nəticəsində ölkələr arasında maliyyə resurslarının bölünməsində bazar mexanizminin rolunun zəiflənməsi. Bu tendensiyaların qarşılıqlı münasibəti dünya kapital bazarının formalaşmasının yaxın perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Böhrandan əvvəl əmlak bazarlarında qiymətlər sürətlə artmağa başladı. Neft qiymətləri yüksələn tələb gözləntiləri istiqamətində daimi bir artım araya qoydu. Neft qiymətlərindəki artım və quraqlıq səbəbilə qida maddələrinin qiymətləri yüksəldi və bir maliyyə böhranına çevrildi. Tikinti materiallarının qiyməti yüksək səviyyədə davam etdiyi üçün, banklar həmin sahədə kredit verərək yüksək qazanc əldə etməyi planlayırdı. Ödəmə gücü az

olan müştərilər belə bu kreditlərdən istifadə edə bilərdi. Kredit yardımı ilə ev satın alanlar, tikinti qiymətlərinin yüksəlməsi nəticəsində, tikintinin əlavə olunan qiymətini təminat kimi göstərərək yeni kredit aldı. Kredit verən banklar, kreditlərin geri qaytarılmasını gözləmədən, təminat daxilindəki tikintilərin qiymətini qarşılıq göstərməklə bazara istiqraz vərəqəsi ixrac edib bazardan yeni mənbələr əldə etdi və yeni kreditlər verdi.

Tikinti qiymətləri düşməyə başladığı vaxt, ödəmə gücü az olanlar çətinliklərlə üzləşdilər və kreditləri geri ödəyən tikintilər banklar tərəfindən müsadirə edildi. Müsadirə edilən tikintilər, banklara nağd olaraq geri qaytarılması üçün satışa təqdim edildilər. Tikinti qiymətlərinin düşməsi tikintiyə əsaslanan istiqraz vərəqələrinin qiymətlərinin də ucuzlaşmasına nail oldu. Bu vəziyyət həmin istiqraz vərəqələrini satın alan maliyyə qurumlarını çətinliklə üzləşdirdi. Pul sahiblərinə qarşı ödəmə məsuliyyətləri əvəz olmadı, lakin bankların varlıqlarının qiyməti azaldığı üçün sərmayə sahəsində böhran baş verdi. Belə bir şərtlərdə banklar yeni kreditlər verməyə elə müsbət yanaşmadılar və maliyyə sistemində bir zəifləmə müşahidə olundu. Bu vəziyyət maliyyə bazarında etimadsızlıq şərtləri yaratdı və problemlə banklar müflis olmağa başladı. İqtisadi böhran bütün sahələrdə də öz təsirini göstərdi.

Qlobal iqtisadi böhrandan əvvəl neft qiymətləri artaraq tarixində ən yüksək səviyyəyə çıxdı. Neft ixrac edən ölkələr qiymət artımından məmnuniyyət duyduqlar, lakin istehlakçılar yüksələn qiymətlərlə üzləşdilər. İqtisadi böhranın başverməsilə tələbin azalacağı barədəki gözləmələr bazarlara hakim oldu və bu vəziyyət qiymətlərin sürətlə düşməsinə gətirib çıxardı. Neft ixrac edən ölkələr təşkilati OPEK təcili yığıncaq keçirmə qərarına gəldi. Bəzi üzv ölkələr sürətlə düşən neft qiymətlərinin qarşısını almaq üçün istehsalatın azalmasını istədilər. OPEK dünya neft ixracatının 40 faizinə yaxın bir istehsalat miqdarına sahib olduğu üçün bir başa qiymətlərin dəyişməsində ciddi təsir imkanına malik deyildir.

Dünya bazarlarında tələbin artması yaxud azalması barədəki gözləntilər, sərmayədarları nگران etdi. Maliyyə sahəsindəki böhranın səviyyəsi yüksək olduğundan dünya bazarlarında dərin təsir bağışladı. Yaranmış böhran 1929-cu ildə ABŞ-da başlayan böyük böhranla müqayisə edilir. O dövrdə ABŞ çox böyük zərərlərə məruz qalmış, işsizlik həddi ötmüşdür. Həmin dövrdə illərlə bu böhrandan təsirlənmişdir. Kreditlərin azalması sərmayə və istehlak qərarlarında bir məhdudiyətə amil olacağından, işsizlik və durğunluq arta bilər. Həmin səbəblə bu mövzuda mühüm müdaxilələr həyata keçirilir. ABŞ liberal iqtisadiyyatın mərkəzi kimi tanınır və bazarda dövlət müdaxiləsi ən aşağı səviyyədə qalır. Lakin iqtisadi böhran o qədər dəhşətli və təhlükəli hala gəldi ki, bəzi banklar dövlətləşdirildi.

Bu maliyyə böhranı ilə bağlı dünya ölkələri müxtəlif tədbirlər görürlər. Azərbaycan dövləti bu böhranın qarşısını almaq məqsədilə son beş ildə aparılan infrastruktur layihələrinin icrası bu proqramın məqsədyönlü olduğunu bir daha sübut etdi. Bu gün inkişaf etmiş ölkələr yaranmış maliyyə böhranını aradan qaldırmaq üçün məhz infrastrukturun və sosial obyektlərin tikintisini sürətləndirmək niyyəti Azərbaycan hökumətinin maliyyə böhranına qarşı gördüyü və gələcəkdə görəcəyi anti böhran tədbirlər planının dəqiq seçildiyindən xəbər verir. Ölkəmizdə son illərdə yaranan güclü enerji potensialı bu fikri bir daha təsdiq edir.

Böhrandan təsirlənən ölkələr onun zərərini ən aşağı səviyyədə tutmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər gördü. ABŞ-ın bəzi bankları müsadirə edərək İrlandiya banklarıdakı əmanətlərə dövlət təminatı verdi. Bəzi ölkələr tədbir planlarını həyata keçirdi və çətin vəziyyətdə olan banklara sərmayə nəql etdi. Maliyyə sisteminin daraldığı dövrdə banklarda pulu olanlar bunu almağı fikirləşə bilərlər. Banklardan çıxan pullar qızıl kimi bəzi malların satın alınmasında yaxud nağd pul olaraq saxlandığı vaxt, bankların nağd pul problemi də dərinləşə bilər və adi vəziyyətdə olan bankların da müflis olmasına aparıb çıxara bilər. Həmin səbəblə bəzi ölkələr

əmanətlərdəki pullara təminat verməyə yaxud təminat altında olan pulun miqdarını artırmağa üz tutdular. Digər tərəfdən iqtisadi böhrandan təsirlənib çətinliklə qarşı-qarşıya olan, lakin yeni sərmayə nəql edilməsilə xilas ola bilən banklar, müflis olduqda iqtisadiyyatda etimadsızlıq mühiti yaradar və böhran daha dərinləşə bilər. Yenə bankların müflis olması ilə işsiz qalanlar, işsizlik sığortasında istifadə edib, sosial təminat qurumlarına təsir edə bilər və ya gəlirlərin azalmasından asılı cəmi tələbin azalması ilə üz-üzə gələ bilər. Bu vəziyyət isə əslində tələbin azalmasından mənbələnen iqtisadi durğunluğa təhrik edə bilər. Beləliklə, bəzi bankların dövlətləşdirilməsi, yaxud onlara sərmayə verilməsi daha ucuz bir iş kimi görünə bilər. Maliyyə quruluşlarının vasitəsiz yaxud vasitəli olaraq bir-birindən asılı olduğu və böhran mühitində etimad şərtlərinin təmin edilməsinin ən təsirli siyasət olduğu fikirləşildiyi üçün bankların müflis olmalarının qarşısını almaq böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin banklara nəql edilən pullar vergi ilə maliyyələşdirildiyi üçün diqqətli rəftar edilməlidir. Adı səviyyədə sərmayə verilməsilə xilas ediləbilməyən bankları yüksək miqdarda pul verərək varlıqlarını davam etdirmə cəhdləri, vergi yükünün artımı münasibətilə tələbin azalmasını amil olacaqdır ki, bu da vəziyyəti daha mənfi hala gətirə bilər. Həmin səbəblə çox çətin vəziyyətdə olan bankların müflis olmasına göz yummaq çox da səhv bir siyasət kimi görünür.

Sosial-iqtisadi islahatlar ölkəmizin hər tərəfli inkişafına xidmət etməklə yanaşı dövlətimizi gücləndirir və onun iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bütün dünyanı bürümüş maliyyə böhranı dünya iqtisadi sistemini zəiflətməmiş və çox ciddi problemlər yaratmışdır. Bəzi ölkələrdə artıq nəhəng istehsal müəssisələri öz fəaliyyətini dayandırdığı üçün işsizlik də getgicə artmaqdadır.

Gələcəkdə dünya maliyyə sistemi üçün yarana biləcək ən böyük problem dövriyyəyə tələbatdan artıq buraxılan əlavə pul vəsaitləri ola bilər. Çünki əmtəə kütləsi olmadan dövriyyəyə buraxılan pul vəsaiti infilyasiyanı sürətləndirən şərtlərdən biridir. Ölkəmizin hazırki maliyyə durumu isə dünya iqtisadi böhranın mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün əsas verir. Hal-hazırda son illər sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Respublikamız üçün çox uğurlu olmuşdur. İqtisadi artımın dinamikasına baxdıqda iqtisadi göstəriciyə görə Azərbaycan dünyada birinci yerdədir. Bu nailiyyətin əldə edilməsində son illərdə ardıcıl həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət proqramının icrası da mühüm rol oynamışdır. Yeni iş yerlərinin dinamik artımı bütövlükdə regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında bir stimül yaratmışdır. Bütün bunlar ölkədə aparılan sosial-iqtisadi siyasətin düzgün aparılması qənaətinə gəlməyə əsas verir.

Dünyada baş verən maliyyə böhranı istehsalın tənəzzülü, kütləvi şəkildə işsizlik səviyyəsinin artması şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı özünün davamlı sürətli inkişaf tempini saxlayaraq, qeyri-neft sektorunun inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması iqtisadiyyata, ölkənin maliyyə vəziyyətinə mümkün olan təsirini xeyli azaltmış oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, son beş ildə dövlət və hökumətin qəbul etdiyi proqramlar və layihələr uğurla başa çatdırılmışdır. Ölkəmizdə bərqərar olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitində iqtisadi islahatlar, aparılan iqtisadi siyasət müasir qloballaşma prosesində yarana biləcək hər hansı maliyyə böhranının mənfi təsirini xeyli azaltmağa imkan yaradır. Ölkəmizin maliyyə böhranının ciddi təsirinə məruz qalmamasının səbəblərindən biri də qeyri-neft sektorunun inkişafı və işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirmək məqsədilə son illərdə yeni daimi iş yerlərinin açılmasıdır. Bu da ölkəmizin maliyyə sistemini və onun xaricdən maliyyə asılılığını xeyli azaltmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Мэнкью Н.Г. «Принципы микроэкономики»
2. Сломан Дж. «Экономикс. Экспресс-курс»
3. Дойль П. Штери Ф «Маркетинг менеджмент и стратегии»
4. Бригжэм Ю. Эрхардт М. «Финансовый менеджмент»

AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAF MODELİNƏ KECİDİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Günay PƏNAHOVA*

XÜLASƏ

Müasir dövrdə davamlı inkişafa keçidi obyektiv zərurətə çevirən amil və şərtləri elmi praktiki cəhətdən reallaşdırmaq, transformasiya şəraitində Azərbaycanda sosial – iqtisadi inkişafın mövcud vəziyyətini sistemli təhlil etmək əsasında müasir dövrdə ölkəmizin davamlı inkişafa keçidinin başlıca yolları və imkanları aşkara çıxarılmış, milli iqtisadiyyatın mövcud strukturu, davamlı inkişaf və Azərbaycanda davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri prizmasından öyrənilmiş və onun təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirilmişdir, investisiya – innovasiya amillərinin milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsindəki rolunu araşdırılmış və innovasiya inkişaf modelinə keçidin əsas yollarını və mexanizmlərini dəyərləndirilmişdir, milli iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsinin davamlı inkişafın təmin edilməsindəki həlledici rolu aşkara çıxarılmış, onların qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edilmiş, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən amil və şərtləri davamlı inkişaf və davamlı inkişafa keçid baxımından təhlil olunmuş, respublikamızda davamlı inkişafa keçidin imkan və potensialını araşdırmaq əsasında davamlı inkişafa keçid strategiyasının prioritetləri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, qlobal maliyyə böhranı, iqtisadi təhlükəsizlik sistemi, milli iqtisadiyyat, rəqabətqabiliyyətliliyi.

Qlobal maliyyə böhranı bir mənalı göstərdi ki, iqtisadi artımın keyfiyyətini, milli iqtisadiyyatın davamlılığını, tarazlılığını, rəqabətqabiliyyətliliyini, təhlükəsizliyini təmin etmədən əslində bütövlükdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir.

Davamlı inkişaf Milli iqtisadiyyatın elə bir artımını nəzərdə tutur ki, onun sayəsində cəmiyyətin müasir tələbatlarını ödəyərək gələcək nəsillərin artan tələbatlarının daha yaxşı ödəmək qabiliyyətini məhdudlaşdırməsın.

Məqalədə transformasiya şəraitində ölkəmizin mövcud reallıqları, malik olduğu resurslar balansı, onlardan istifadə dərəcəsi, elmi – texniki tərəqqinin mövcud imkanları daxilində yaxın gələcəkdə hərəkətə gətirə biləcək potensialı nəzərə almaqla Milli iqtisadiyyatın dinamik, tarazlı və səmərəli inkişafının təmin edilməsi zərurəti davamlı inkişaf modelinə keçidin nəzəri və əməli problemlərinin, Azərbaycanda davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlərin araşdırılır.

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi, eyni vaxtda yeni iqtisadi sistemə keçməyi qarşısına məqsəd qoyması, habelə, sovet dövründə tarixən ölkəmizin əsasən ekstensiv inkişafı, təbii – mineral xammal ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə, ölkənin iqtisadiyyatının Milli maraq və mənafeələrə deyil, ümumittifaq əmək bölgüsünün tələblərinə uyğun formalaşdırılması, nəhayət, hazırki dövrdə təbiət – cəmiyyət münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “İqtisadi nəzəriyyə-2” kafedrasının müəllimi

qeyri – qənaətbəxş olması ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsi və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri baxımından bu problemlərin həllini zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2009 – cu il noyabrın 2-də Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi mərasimindəki tarixi çıxışında ölkəmizin iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatdığını bəyan etdi. Artıq başa çatmış bu prosesin yekunlarından biz nəticələr çıxarmalı, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün nailiyyətlərimizi dərin təhlil etməli, cəmiyyətimiz üçün aktuallaşan təkliflər verməli və yeni paradigmlər haqqında düşünməliyik.

Bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycanda davamlı inkişaf modelinə keçidlə bağlı nəzəri-metodoloji problemlərin, onun təmin edilməsinin başlıca yolları, vasitələri, mexanizmlərinin, davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlərin sistemli araşdırılması və dəyərləndirilməsi perspektiv dövrə tətbiqən respublikamızda işlənilən hazırlanan inkişaf konsepsiyasının əməli cəhətdən səmərəli reallaşdırılmasının çox mühüm şərtinə çevrilmişdir.

Qloballaşma şəraitində bəşəriyyətin resurslara olan tələbatlarının durmadan artımı ilə yanaşı, onların istehsalının getdikcə baha başa gəlməsi, dünyada baş verən qloballaşma proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi iqtisadi, sosial, demoqrafik və ekoloji problemlərin ümumbəşəri xarakter daşmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı həlledici dərəcədə onun davamlı inkişaf modelinə keçidlə şərtlənir.

İnkişaf etmiş ölkələrin tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl ölkənin resurs potensialı indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeləri nəzərə alınmaqla səmərəli reallaşdırılmalı, tədricən resurslara, investisiyalara əsaslanan inkişaf modelindən innovasiyalı inkişaf modelinə keçid üçün tələb olunan zəruri iqtisadi, sosial, ekoloji, texniki – texnoloji potensialı formalaşdırılmalıdır.

Məlumdur ki, hər bir ölkə obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənən iqtisadi davamlılığın potensialına məklil olur, həm də müasir dövrdə qloballaşma prosesləri iqtisadi, siyasi, texnoloji, informasiya və s. vasitələrlə inkişaf etməkdə olan Milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafı xarakterinə müəyyən təhlükələr törədə bilər.

Belə bir şəraitdə hər hansı bir konkret dövrdə iqtisadi inkişafın xarakteri və cəmiyyətdə üstün tələblər dəyişdiyinə görə resurslara olan tələbat dəyişir ki, belə bir şəraitdə də müvafiq olaraq iqtisadiyyatda yeni proporsiyalar formalaşdırılmalıdır. Ona görə də iqtisadiyyatda müvazinətin təmin edilməsi, ölkənin bütün resurslarından mümkün qədər səmərəli istifadə olunması ilə yanaşı, gələcək inkişafı təmin etmək üçün müvafiq ehtiyatların saxlanması da nəzərdə tutulmalıdır.

Davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlərinin nəzəri və praktiki probleminin təhlili göstərir ki, dünyada hər bir ölkə bu məqsədə çatmaq üçün hər şeydən əvvəl dörd problemini nəzərdən qacırmamalıdır. Birincisi, son onillikdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində ekoloji böhran, başqa sözlə təbiətlə cəmiyyətin qarşıdurması elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, bu problemə biganə münasibət bəşəriyyətin özünün mövcudluğunu şübhə altına ala bilər. İkincisi, beynəlxalq miqyasda davamlı inkişafın təmin edilməsi problemlərinin həllini özünə daxil edir. Üçüncüsü, dünya miqyasında davamlı inkişafın təmin edilməsinin digər problemi bir çox ölkələrdə yaranan gərgin demoqrafik proseslərlə şərtlənir. Dördüncüsü, ayrı-ayrı ölkələr üzrə davamlı inkişafı təmin edən amillərin

sistemli təhlili göstərir ki, həmin problemlərin həlli imkanları həlledici dərəcədə iqtisadi inkişafın səviyyəsi və xarakterindən asılı olur.

Davamlı inkişafın əməli problemlərini və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlərini obyektiv dəyərləndirmək üçün onu ümumən ölkədə reallaşdırılan iqtisadi proseslərin təkrar istehsalının səmərəliliyi prinsipindən qiymətləndirmək lazımdır.

Məlumdur ki, hər bir ölkə obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənən iqtisadi davamlılıq potensialına malik olur. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata və Milli reallıqlara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, bu potensial özünə aşağıdakıları daxil etməlidir:

- milli iqtisadiyyatın resurs və ehtiyatlarını;
- iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini;
- təsərrüfatın idarə olunmasının institusional quruluşunu;
- xarici konyukturanın dəyişməsinə müvafiq reaksiya vermək qabiliyyətini;
- beynəlxalq maliyyə, siyasi təşkilatlarda iştirakı dərəcəsini və s.

Əlbəttə, davamlılıq potensialı ümumən inkişaf ölkənin malik olduğu mütləq üstünlüklərlə müəyyənləşsə də düzgün, optimal, çevik iqtisadi siyasət, və onun reallaşdırılması prosesində qlobal, regional, milli maraqları uzlaşdırmaq cari və perspektiv məqsədləri həllinin optimal mərhələləyini gözləməklə onun imkanlarını artırmaq olar. Bu baxımdan transformasiya şəraitində mövcud imkanlar daxilində hərəkətə gətirilə bilən potensial resursların elə bölgüsü optimal hesab edilməlidir ki, onlar bir tərəfdən cəmiyyətin bu günkü sosial-iqtisadi tələbatını yaxşı ödəməyə imkan versin, digər tərəfdən isə bu tələbatların perspektivdə daha yaxşı ödənilməsinin maddi əsaslarını aradan qaldırmasın.

Davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlərin öyrənilməsi və iqtisadiyyatın davamlı inkişafının konsepsiyasının və strategiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması son nəticədə bazar sisteminin təsərrüfat strukturunun tələblərinə uyğun gələn mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu sahədə iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasının iqtisadi, sosial, siyasi şərtlərinin institusional amillərlə uzlaşdırılması tələb edilir. Bu zaman perspektiv strateji, taktiki vəzifə və məqsədlər nəzərə alınaraq müxtəlif səviyyəli maraqların tarazlığının təmin edilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan ümumi halda ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəldilən perspektiv inkişaf modelini və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri xarakterizə etməyə cəhd etsək reallaşdırılması nəzərdə tutulan aşağıdakı prioritet istiqamətlərinə əsas və tərəqqi amillərinin optimal nisbətlərinin göstərilməsinə; milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin, prioritetlərin düzgün seçilməsinə, iqtisadi artımın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə təkrar istehsal baxımdan yanaşılmasına, sosial səmərəliliyin ön plana çıxarılmasına və nəhayət, bir amildən səmərəli istifadənin digərindən istifadənin səviyyəsinə neqativ təsir göstərməməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Hər hansı bir və ya bir neçə göstəricinin dinamikası bir çox hallarda Milli iqtisadiyyatın inkişaf meyillərinin dəyişməsinə tam obyektiv xarakterizə etməyə imkan vermir.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi potensialının davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlər baxımından qiymətləndirilməsi mahiyyət və struktur etibarilə mürəkkəb, eyni zamanda çoxaspektli bir problemdir. Təcrübədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafının mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün müxtəlif səviyyələri əhatə edən göstəricilər sistemindən və meyarlardan istifadə olunur.

Davamlı inkişafın iqtisadi potensialının meyarları və metodoloji prinsipləri haqqında vahid bir beynəlxalq standartlar bu günə kimi mövcud deyildir. Bu zaman iki yanaşma diqqəti xüsusi cəlb edir. Birinci yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, resursların qiymətləndirilməsi milli iqtisadiyyatın malik olduğu resurslara uyğun müəyyənləşdirilir. İkinci halda isə iqtisadi potensial bütün resurslardan istifadə sayəsində əldə olunan nəticə nəzərə alınaraq hesablanır.

Davamlı inkişafın və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri qiymətləndirilməsi ilk növbədə onun meyarlarının düzgün müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Davamlı inkişafın meyarları hər şeydən əvvəl özündə iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin vəhdət halında həllinə və inkişafına əsaslanmalıdır. Həm də bu zaman elə bir inkişaf tipinin formalaşdırılması başa düşülməlidir ki, o, dəyişən şəraitə və tələbata daha effektiv uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olsun.

Müxtəlif ölkələrdə davamlı inkişafın və iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyənləşdirilməsi metodu, göstəricilər sistemi və statistik məlumatların işlənməsi qaydası da bir - birindən fərqlidir. Bu zaman problemi mürəkkəbləşdirən əsas cəhətlərdən də biri ondan ibarətdir ki, rəsmi statistika və hesabatlarda iqtisadiyyatın yeniləşməsini, modernləşməsini xarakterizə edən real göstəricilər bəzən də təhrif olunur.

Göründüyü kimi, Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlərin qiymətləndirilməsi çox saylı və müxtəlif təyinatlı göstəricilər sistemi və meyarlar vasitəsilə müəyyənləşir. Bu baxımdan hər hansı bir ölkədə davamlı inkişafın real səviyyəsini qiymətləndirərkən qeyd olunanla yanaşı onların cari və perspektiv Milli məqsədlərin reallaşmasına nə dərəcədə cavab verməsi nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Hər bir milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf səviyyəsini və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri qiymətləndirmək üçün irəli sürülən meyarlar və göstəricilər sistemi nə qədər əhatəli olsa da, son nəticədə real vəziyyətin cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınaraq dəyərləndirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafının real vəziyyətinin, potensialının konkret sistemli təhlilini tələb edir.

Son illərdə Azərbaycanda Milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafa keçidini təmin etmək üçün kompleks iqtisadi, təşkilatı, siyasi ilkin şərtləri formalaşdırmaqla bağlı görülən işlər sayəsində ölkəmizdə kifayət qədər iqtisadi, sosial, elmi – texniki, kadr potensialı, institusional, hüquqi baza, start kapitalı yaradılmışdır.

Bu illərdə həyata keçirilən iqtisadi strategiya nəticəsində ölkənin təbii və insan resursları iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmiş, səmərəlilik prinsipləri gözlənilməklə aparılan islahatlar ölkə iqtisadiyyatının keyfiyyətcə yeni mərhələyə davamlı inkişafa keçid üçün zəruri şərtlər formalaşdırmışdır.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi imkanları və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlər bir çox hallarda həlledici dərəcədə təbii və əmək resurs potensialı və onlardan səmərəli istifadə dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Bu baxımdan son illərdə sosial – iqtisadi inkişafın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasının sistemli təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun 26,4%, 2006-cı ildə 34,0%, 2007-ci ildə isə 25,0%, 2008 – ci ildə 11,1, 2008 – ci ildə ÜDM – in real həcmi 2003 – cü illə müqayisədə qeyd olunduğu kimi 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manata çatmış, o cümlədən qeyri – neft sektoru 1,8 dəfə, neft sektoru isə 4,1 dəfə artmışdır. Ümumən 2003-2008-ci illərdə ÜDM 2,6 dəfə artmışdır ki, bu da MDB ölkələri arasında ən yüksək göstərici hesab olunur.

Hazırkı global maliyyə və iqtisadi böhran şəraitində də dinamik inkişafın təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün müvafiq qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, qeyri – neft sektorunun, regionların inkişafının daha da sürətləndirilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin göstərilməsi, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması Azərbaycanda Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının güclü zəmininin yaradıldığını göstərir.

Müasir dövrdə ölkəmiz iqtisadi inkişafın elə bir mərhələsinə daxil olmuşdur ki, onun gələcək inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə həyata keçirilən struktur siyasətinin xarakteri, miqyası və səmərəliliyi ilə birbaşa bağlıdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatda baş verən quruluş dəyişiklikləri elmi – texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi və xarakteri ilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqla olan bir prosesdir. Elmi – texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin mühüm şərti kimi çıxış edir. Bu baxımdan respublikamızda elə elmi – texniki və struktur siyasətin formalaşdırılmasına çalışmaq lazımdır ki, o bir tərəfdən Azərbaycanın malik olduğu bütün resurslarından səmərəli istifadə və ölkəmizin qarşısında duran sosial – iqtisadi problemlərin mümkün qədər optimal müddətdə həll etməyə şərait yaratsın və ən başlıcası isə, perspektivdə iqtisadi artımın imkanlarını məhdudlaşdırməsın.

Milli iqtisadiyyatın strukturunun davamlı inkişaf və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri baxımından dəyərləndirilməsinin çox mühüm istiqaməti onun təkrar istehsal quruluşunun təhlili ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təkrar istehsal nəzəriyyəsi əsasında xalq təsərrüfatı strukturunun təhlili Milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini, əsas elementlərini, inkişafının qanunauyğunluqlarını, onun dəyişməsinin xarakterinə təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirməyə və dəyərləndirməyə imkan verir. Milli iqtisadiyyatın müasir ictimai təkrar istehsal strukturu hər şeydən əvvəl daim yeniləşən təkrar istehsal tsikli şəklində ifadə edilə bilər. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın əsas struktur asılılıqlarını, iqtisadi təkrar istehsal sisteminin özünütəşkil, özünüidarə mexanizmini, əsas özünüinkişaf amillərinin formalaşması prosesini əməli baxımdan dəyərləndirməyə imkan verir.

Milli iqtisadiyyatın innovasiya inkişaf modelinin tələblərinə uyğun keyfiyyətə yeni iri miqyaslı struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi külli miqdarda investisiya qoyuluşları tələb edir. Bütün bunlar isə öz növbəsində davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsini effektivliyinin artırılmasını tələb edir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə davamlı inkişafın və davamlı inkişaf modelinə keçidin, yönəldilən investisiya – innovasiya siyasətinin çoxşaxəli, kompleks bir problem olduğunu nəzərə alaraq investisiya resurslarının məhdud olduğu hazırkı mərhələdə onun miqyasının, istiqamətinin və təyinatının optimal və səmərəli müəyyən edilməsi və reallaşdırılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmiz iqtisadi inkişafın elə bir səviyyəsinə çatmışdır ki, bu zaman əsas problem heç də, milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun ümumi kəmiyyət artımında deyil, əsas məsələ onların texnoloji, sahə, təkrar istehsal quruluşunu təkmilləşdirilməsindən, onun reallaşdırılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Innovasiya siyasəti əslində dövlətin ümumi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olmaqla, onun həyata keçirilməsinin imkan, vasitə və yollarını özündə əks etdirir.

Təhlil göstərir ki, transformasiya şəraitində ölkəmizdə investisiyaların strukturunda daxili və xarici mənbələrin nisbəti iqtisadi inkişaf potensialından asılı olaraq fərqli nisbətdə ola bilər.

2000 – 2008 – ci illərdə Azərbaycanda ÜDM – in, iqtisadiyyata yönəldilmiş məcmu, daxili və xarici investisiyalar

İllər	ÜDM artım		İqtisadiyyata yönəldilmiş məcmu investisiyalar		İqtisadiyyata yönəldilmiş xarici investisiyalar		İqtisadiyyata yönəldilmiş daxili investisiyalar				
			Artımı	ÜDM-də xüsusi çəkisi	Artımı	ÜDM-də xüsusi çəkisi	Artımı	ÜDM-də xüsusi çəkisi			
2000	100		100		100		100				
2003	151,5		329,4		59,4		46,3		203,8		13,1
2004	180,8		451,3		68,2		52,7		287,6		15,5
2005	265,5	100	522,1	100	53,8		37		457,3	100	16,8
2006	397,3	149,6	574,9	110,1	29,6		24,1		630,3	137,8	15,5
2007	601,1	226,3	802,8	153,8	36,5		20,2		983,4	219,8	16,3
2008	805,5	311,2	1033,3	197,9	34,9		14,7		1673,3	365,9	20,2

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2008 ci ildə səh.380, 503, 504, 505, 506, Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2009-cu ildə səh. 342, səh 375 əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəlin materiallarından görüldüyü kimi, 2000-2008 –ci illərdə ÜDM- nisbətən ümumi və daxili investisiyalar daha sürətlə artmış, xarici investisiyaların isə az artımı müşahidə olunmuşdur. Belə ki, məcmu investisiyaların bu dövrdə ÜDM-in artımını ötmə əmsalı 1,28, daxili investisiyalarına isə 2,1 dəfə olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu meyil 2005 – 2008 – ci illərdə əksinə ÜDM ümumi və xarici investisiyalardan daha sürətlə artmış, ancaq əksinə, son 3ildə daxili investisiyalar sürətlə artmışdır. Təhlil onu da göstərir ki, bu illərdə ÜDM – də məcmu investisiyaların, xüsusən xarici investisiyaların xüsusi çəkisi kəskin aşağı düşmüş, lakin daxili investisiyaların xüsusi çəkisi 13,35-dən 20,2%-ə yüksəlmişdir. Bütün bu mütərəqqi meyillər ölkəmizdə keçidin ilkin mərhələsində neft sektoruna qoyulmuş külli miqdarda investisiyaların əməli səmərə verməsinin mühüm nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Davamlı inkişafın və davamlı inkişaf modelinə keçidin maddi zəmininin yaradılması baxımından iqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyaların strukturunda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların dinamikası, habelə onun istehsal və qeyri – istehsal təyinatlı nisbətinin dəyişməsi milli iqtisadiyyatın istehsal güclərinin dəyərləndirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Ümumən, 2000 – 2008 – ci illərdə Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar 10,3 dəfə artmışdır. Təhlil göstərir ki, bu illərdə neft sektoruna nisbətən qeyri – neft sektoruna investisiya qoyuluşunun üstün artması nəticəsində bu illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların strukturunda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 48,1%-dən 70,6%-ə yönəlmişdir.

Müvafiq olaraq neft sektorunun xüsusi çəkisi 51.9%-də 29,4%-ə düşmüşdür. Bu isə öz növbəsində 1996 – 2000 – ci illərdə ölkəmizdə neft sektoruna yönəldilən investisiyaların əməli nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Son illərdə əsaslı kapitalla yönəldilmiş investisiyaların texnoloji quruluşunda müəyyən irəliləyişlər olsa da, hələ də onun strukturu fikrimizcə texniki texnoloji tərəqqinin müasir tələblərinə kifayət qədər cavab vermir. Belə ki, bu illərdə ümumi xərclərin strukturunda tikinti – quraşdırma işlərinə sərf olunan xərclərin xüsusi çəkisi 42,6%-dən 59,5%-ə, 23,5%-dən 27,5%-ə yüksəlmiş, bunun müqabilində sair əsaslı işlər və xərclər maddəsi 33,9%-də 13%-ə enmişdir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya olduğu müasir bir şəraitdə Milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə investisiya siyasəti və Milli innovasiya sisteminin yaradılması əsasında innovasiya inkişaf modelinə keçilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan müvafiq iqtisadi strategiyanın və reallaşma

mexanizminin işlənilib hazırlanması bu prosesin bir sıra nəzəri və əməli problemləri dissertasiya işində təhlil olunur və müvafiq ümumiləşdirmələr edilir.

Məlumdur ki, milli iqtisadiyyatın innovasiya prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi mövcud resurslardan səmərəli istifadə olunması, onların hər vahidindən daha çox son nəticə əldə olunması, son nəticədə iqtisadiyyatın strukturunun müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsinin çox mühüm mənbəyinə çevrilir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsinin və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtlər üzrə sistemli təhlili bir mənalı göstərir ki, milli təhlükəsizlik sisteminin əsas tərkib hissəsi kimi iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi iqtisadiyyatın formalaşdırılması və davamlı inkişafının təmin edilməsinin həlledici, ilkin şərti hesab edilməlidir.

Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi, sabitliyi, cari və perspektiv məqsəd və vəzifələrin uyulaşdırılmasının, dinamik və davamlı inkişafını, habelə onun daima yeniləşməsinə, özü – özünün inkişafını təmin etmək, təkmilləşdirmək qabiliyyətini əhatə edən daxili və xarici amil və şərtlərin məcmusu kimi ifadə oluna bilər. Başqa sözlə, müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin başlıca məqsədi davamlı inkişafın prinsip və tələblərinə uyğun olaraq mövcud əmək, kapital, təbii resurslardan səmərəli və optimal istifadə etməklə, dövlətin, vətəndaşın, bazarın normal ahəngdar və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək həm də onlar arasında mövcud olan, yarana bilən ziddiyyətləri vaxtında və effektiv həll etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası nəinki milli maraqların qorunmasını, habelə milli maraqların mühafizəsi və reallaşdırılması mexanizmini, habelə milli sahibkarlığın və istehsalın inkişafını, cəmiyyətdə sosial – iqtisadi sabitliyi təmin etmək qabiliyyətini özündə əks etdirməlidir. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə davamlı insan inkişafını təmin etmədən, iqtisadi və sosial inkişafın vəhdətinə nail olmadan yeni biliklərə, informasiyaya malik intellektual potensial formalaşdırmadan, milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafına nail olmaq əslində mümkün deyildir. Bütünlükdə milli iqtisadiyyatın davamlılığının təmin edilməsinin amillər üzrə təhlili göstərir ki, o ölkələr davamlı inkişaf istiqamətində uğurlar qazanırlar ki, onların bu sahədə siyasəti çevik, dəyişən tələbə və şəraitə vaxtında uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olurlar.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi problemi, iqtisadiyyatın miqyas və dinamikasını, onun potensialından istifadənin effektivliyini, bazar infrastrukturunu və maliyyə sisteminin inkişaf dərəcəsini, iqtisadiyyatın açıqlığını, intellektual potensialın mövcud vəziyyətini, innovasiyanın tətbiqi səviyyəsini, sosial – iqtisadi proseslərə dövlət təsirinin dərəcəsini nəzərə alaraq onun prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsini aktual bir problemə çevirir.

Son illərdə milli iqtisadiyyatın inkişafında regionların rolunun artması iqtisadi təhlükəsizliyin regional səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Müasir dövrdə ölkəmizin innovasiya inkişaf modelinə keçid şəraitində Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının tələblərinə müvafiq olaraq onun iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət qədər imkan yaranmışdır.

Müasir dövrdə davamlı sosial inkişafı təmin etmədən nə iqtisadi inkişafın, nə də onun təhlükəsizliyini uzun müddətə təmin etmək mümkün deyildir. Odur ki, milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirilərkən xüsusi sosial göstəricilərdən də geniş istifadə olunması çox zəruridir. Makrosəviyyədə sosial göstəricilərə bir qayda olaraq aşağıdakılar aid edilir: yaşayış vasitələrinə olan qiymətlərlə əməkhaqqı və gəlirlərin artım nisbəti; istehlakın diferensiasiya dərəcəsi; əhalinin şəxsi istehlakında idxalın xüsusi çəkisi; əhalinin həyat

fəaliyyəti xidmətləri ilə və mənzillə təminatının göstəriciləri; təhsilin səviyyəsi; insanların orta ömür müddəti, doğum, ölüm əmsalı və s.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin davamlı inkişaf və davamlı inkişaf modelinə keçidi şərtləndirən obyektiv amil və şərtləri baxımından nəzəri səpkidə tədqiqi və əməli problemlərinin araşdırılması bir mənalı göstərir ki, sistemin transformasiyasına məruz qalan, dünya təsərrüfat sisteminə fəal inteqrasiya olan Azərbaycan kimi ölkələrdə bu problemin optimal həlli müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi imkanları dəyərləndirmək və onun başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün belə bir müddəaya üstünlük verilir ki, bu problemin həlli bir çox obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında reallaşan bu proses bir neçə mərhələdən keçməlidir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsində ən əsas şərtlərdən biri beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan və əməli cəhətdən reallaşdırılması mümkün olan düzgün iqtisadi strategiyanın seçilməsidir.

Bunlarla yanaşı digər mühüm cəhət rəqabətqabiliyyətliliyi ilə iqtisadiyyatın açıqlığının optimal həddinin gözlənilməsi problemidir. Çünki, milli iqtisadiyyatın, inkişaf səviyyəsinə uyğun olmayan dərəcədə açıqlığı daxili istehsalı məhdudlaşdırır, milli valyutanın məzənnəsini aşağı salır, bir sözlə onun rəqabətqabiliyyətliliyini azaldır. Bu problemə belə yanaşdıqda aydın olur ki, bu gün Azərbaycanda iqtisadiyyatın açıqlığı dərəcəsi onun rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsinə bəzi hallarda tam cavab vermir ki, bu da son nəticədə iqtisadiyyatın xammal təyinatlı inkişafına və daxili istehsalın rəqabətqabiliyyətliliyinin səviyyəsinə neqativ təsir göstərə bilər. Qeyd olunan problemlərin tədqiqi əsasında belə qənaətə gəlinir ki, Azərbaycanın malik olduğu zəngin təbii resursla balansına, intellektual potensialına, qloballaşma proseslərində fəal iştirakına və son onillikdə bütün istiqamətlər üzrə yaradılmış keyfiyyətə yeni potensiala əsaslanaraq davamlı inkişaf konsepsiyası işlənib hazırlanmalıdır. Həm də bu inkişaf konsepsiyasında liberallaşdırma, institusional dəyişikliklər və geosiyasi prinsiplər üçlüyü üzvi vəhdətdə nəzərə alınmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyi və rəqabətqabiliyyətliliyi daimi əlaqədə və təsirdə olan bir prosesdir. Belə ki, son nəticədə beynəlxalq miqyasda səmərəli fəaliyyət göstərən Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması bu iki prosesin bəzə səmərəli həllini tələb edir. Doğrudur, bunların hər hansı birinin təmin edilməsi və reallaşdırılması mexanizmləri fərqli olsa da, onların biri digərini təmin edilməsində çox mühüm rol oynayır. Belə ki, Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi beynəlxalq miqyasda ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini səmərəliliyini və onun nə dərəcədə effektiv reallaşdırılmasını xarakterizə edərsə, Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyi ölkədə həyata keçirilən təkrar istehsal prosesinin cəmiyyətin, bazarın və hər bir vətəndaşın uzun müddətli maraq və mənafeələrinin təmin edilməsinin çox mühüm şərtidir. İqtisadi təhlükəsizlik gözlənilməklə təmin olunan Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi ölkənin maraq və mənafeələrinin əməli cəhətdən reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabətqabiliyyətinin artırılması müxtəlif səviyyələrdə: mikro, makro, mezo səviyyələrdə bazar subyektləri üçün bərabər rəqabət mühitinin yaradılmasını tələb edir. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması səviyyəsini qiymətləndirərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, makro, mezo və mikro səviyyələrdə onun səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər fərqlənə bilər, həm də meyarları da uyğun gəlməyə bilər.

Məlumdur ki, əsaslı struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi cəmiyyətdən külli miqdarda investisiya qoyuluşu və onların reallaşdırılması üçün müvafiq elmi – texniki, maddi kədr potensialının olmasını tələb edir. Aydındır ki, sırf daxili mənbələr hesabına bu prosesi

reallaşdırmaq mümkün deyildir. Bu prosesə xarici kapital qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün ölkədə əlverişli investisiya mühiti yaradılmalı və investisiya risklərinin minimuma endirilməsi çox zəruridir.

Əlbəttə, bu zaman Milli prioritetlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi, inhisarçı müəssisələrin məhsullarına qiymətin səviyyəsinin tənzimlənməsi, regional inkişaf problemləri də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bütün bu problemlərə dissertasiya işində xüsusi diqqət yetirilir.

Məlumdur ki, Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabət İndeksi məruzəsində 2007 – 2008-ci illərdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə güclü inkişaf müşahidə olunduğu qeyd olunub.

Ölkəmiz sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi istiqaməti üzrə MDB ölkələri arasında birinci dünya ölkələri arasında 80-ci, innovasiya istiqaməti üzrə 54-cü, sahibkarlığın rəqabət davamlılığı indeksinə görə 78, şirkətlərin əməliyyat incəlikləri və strategiyalarına görə 78, Milli sahibkarlıq mühitinin keyfiyyətinə görə isə 72-ci yerdədir.

Konkret materialların təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin dünya standartlarına tam uyğun olması üçün hələ bu istiqamətdə çox işlər görmək lazımdır. Bu baxımdan Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək üçün onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması prinsipi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında qoyulmalıdır.

Nəticə

Müasir dünyada tələbatların durmadan artıdığı, lakin resursların məhdudluğu şəraitində hər bir iqtisadi artımın hansı amillər və nə qədər resurs sərfi nəticəsində əldə olunması davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrini nəzərə alaraq iqtisadi artımın keyfiyyətə yeni tipinin formalaşması müasir dövrdə Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidinin təmin edilməsinin başlıca istiqamətini təşkil edir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi, səmərəliliyi, iqtisadi təhlükəsizliyin və nəhayət onların effektiv qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təmin edilməsi, son nəticədə Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsinin zəruri şərtidir. Bütün bunlar öz növbəsində mövcud reallıqları nəzərə alaraq milli iqtisadi inkişafın optimal inkişaf strategiyasının seçilməsini tələb edir. Bu zaman işlənib hazırlanan strateji proqramların reallaşması imkanları müəyyənləşdirilməli, ən başlıcası isə onlar çevik olmaqla davamlı inkişafı təmin etmək üçün vaxtaşırı yeniləşməli və korrelyasiya edilməlidir.

1993-2008 – ci illərdə iqtisadi artımın dinamikası və onun amillər üzrə təhlili göstərir ki, bu illərdə ölkəmizin davamlı və dinamik inkişafını təmin etmək üçün kifayət qədər güclü start kapitalı formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2009-cu il noyabr ayının 2-dəki tarixi bəyanatında qeyd etdiyi Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrü başa çatmış və davamlı inkişafa keçid üçün imkan və şərait yaradılmışdır. Bütün bunlar ölkəmizdə son illərdəki iqtisadi inkişafın paradiqmasının davamlı inkişaf baxımından dəyərləndirilməsini və müxtəlif təkliflərin verilməsini tələb edir.

Davamlı inkişaf baxımından rəqabətqabiliyyətliliyini dəyərləndirərkən milli iqtisadiyyatın üç cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır - birinci, milli resurslar üzərində dövlət nəzarətinin, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə bərabər əsasda iştirak etmək üçün Milli rəqabət üstünlüklərindən istifadə etmək qabiliyyəti, bütün iqtisadi sistemin möhkəmliyi və davamlılığı, səmərəli sahibkarlığın inkişafına təminatın verilməsi, bütün mülkiyyət subyektlərinin marağının qorunmasını, özü öz inkişafına real zəmin yaratmasını tələb edir.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyini xarakterizə edərkən milli iqtisadiyyatın davamlılığını, rəqabətqabiliyyətliliyini, mövcud potensialdan səmərəli istifadəni, dinamik və davamlı inkişafı təmin edən amil və şərtlər milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyin meyarları hesab olunmalıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hər bir ölkənin milli reallıqlara əsaslanan Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Гаджиев Ш. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000. с. 99-101.
2. «2006-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf dövlət proqramının hazırlanması haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamı (20 iyun 2005-ci il) Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, №6.
3. «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfransın plenar iclasının materialları. Bakı: «İqtisad universiteti» Nəşriyyatı, 2006, I-II hissə.
4. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (11 fevral 2004-cü il) // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, №2.
5. «Azərbaycan» qəzeti 25 noyabr 2008 – ci il.
6. «Azərbaycan» qəzeti, 2009, 22 yanvar.
7. «Azərbaycan» qəzeti, 2009, 3 noyabr.
8. «Dünya iqtisadi forumu, qlobal rəqabətə davamlılıq indeksi» 2007-2008-ci il
9. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2008 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı: Səda 2009.

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAİTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ QIYMƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Kazımlı Ə.X.*

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatının özünütənzimlənmə mexanizmində onun dinamikası və səmərəliliyinə dövlətin təsirində qiymət mərkəzi yer tutur. Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatında heç bir iqtisadi hesablamalar qiymətsiz mümkün deyil. Bu hesablamaların etibarlılığı yalnız o halda təmin edilə bilər ki, qiymətlər xərclərin həqiqi səviyyəsini və strukturunu əks etdirsin və təkrar istehsalın normal fəaliyyəti üçün əlverişli ictimai şəraiti təmin olunsun. Buna görə də, qiymətləri dövrə olaraq dəyişmək lazım gəlir.

Qiymət və tariflər, yerli, regional, milli və dünya bazarlarında, bazarın miqyası və açıqlığından asılı olaraq, həm səviyyə və nisbət, həm də dinamikası üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqli ola bilər. Eyni zamanda, qiymətlər vahid sistem təşkil edir, ümumi qanunauyğunluqlara tabedir. Müxtəlif qiymət növləri və müxtəlif bazarların qiymətləri qarşılıqlı əlaqəlidir.

Açar sözlər: global maliyyə böhranı, dövlət tənzimləməsi, kənd təsərrüfatı, qiymətlərin tənzimlənməsi

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı

Əsası 2007-ci ilin payızında ABŞ-ın ipoteka banklarının demək olar ki, kütləvi şəkildə müflisləşməsi ilə qoyulan maliyyə problemləri sonralar müxtəlif amillərin təsiri altında daha da genişlənməyə başladı. Belə ki, 2007-ci ilin sentyabrından 2008-ci ilin avqustunadək ipoteka banklarının müflisləşməsi zamanı özünü göstərən destruktiv meyillər ilk növbədə ABŞ iqtisadiyyatının maliyyə sektorunu əhatə edirdisə, 2008-ci ilin avqustundan etibarən proseslərə siyasi təsirlər də yetərincə güclü impuls verdi.

Artıq məlum həqiqətdir ki, baş verən qlobal maliyyə böhranı nəticəsində ABŞ-ın bank sektoru 3,5 trilyon dollara qədər itkiyə məruz qalmışdır. İstər ABŞ-da və istərsə də dünyanın digər sənaye nəhənglərində qlobal maliyyə böhranının artıq ilkin dalğası özünəməxsus itkilərlə demək olar ki, yekunlaşmaqdadır. Qlobal maliyyə böhranının yaratdığı iqtisadi gərginliklər nəhəng transmilli şirkətlərin resessiyası fonunda ikinci mərhələyə daxil ola bilər ki, bu da son nəticədə dünya iqtisadiyyatının kəskin şəkildə maliyyə itkilərinə məruz qalmasına gətirib çıxara bilər.

Qlobal maliyyə böhranının birinci dalğası ilk növbədə maliyyə-bank sektorunun öz iqtisadi dayanıqlılığını itirməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin bank sektoruna etimadının kəskin şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Qlobal maliyyə böhranının birinci dalğasının gedişində daşınmaz əmlakın qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi özünü büruzə vermişdir.

Maraqlı məqamlardan biri kimi xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan uzaqgörən daxili və xarici siyasətin respublika Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən eyni siyasi müdrikləklə davam etdirilməsinin və uğurla gerçəkləşdirilməsinin məntiqi nəticəsidir ki, artıq qlobal maliyyə böhranının birinci dalğası demək olar ki, arxada qalsa da, ölkəmiz sosial-iqtisadi baxımdan bu prosesdən itkisiz çıxmışdır. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 2008-ci ilin yekunları üzrə dünyanın aparıcı sənaye nəhənglərində əvvəlki illə müqayisədə məhsul istehsalının həcmində aşağı düşməsi müşahidə olunsada transformasiya prosesinin ikinci mərhələsini uğurla davam etdirən respublikamızda iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf meyilləri müşahidə olunmuşdur. 2008-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən olan ümumi daxili məhsul istehsalı 13%-ə qədər artmışdır. İqtisadi artım tempi sənaye sektorunda 12%, kənd təsərrüfatında isə 10% təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, istər sənaye və istərsə də kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın təmin edilməsi qlobal maliyyə böhranının fəsadlarının bütövlükdə milli iqtisadiyyatdan yan keçməsinin əyani təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində ərzaq bazarında sabitliyin təmin edilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsini tələb edir. Xüsusilə respublikamızda daxili ərzaq bazarında sabitliyin qorunub saxlanılması məqsədilə bu prosesdə dövlətin aktiv iştirakının genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Dövlətin ərzaq bazarının formalaşmasında və inkişafında aktiv şəkildə iştirakı ilk növbədə bazar münasibətləri şəraitində dolayı vasitələrlə həyata keçirilməlidir. Bu dolayı vasitələr ilk növbədə aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaradılmasını özündə əks etdirir. Aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsullarının nisbətən yüksək olan reallaşma qiymətləri səviyyəsində gəlir əldə etmələrinə şərait yarada bilər. Təbii ki, bu zaman istehlakçıların maraqlarının da nəzərə alınması vacibdir. Aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdığı şəraitdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə emal müəssisələri, eləcə də, müxtəlif topdansatış ticarət strukturları arasında razılaşdırılmış qiymət münasibətlərinin formalaşmasına üstünlük verilməlidir ki, bu da bir tərəfdən dövlətin öz üzərinə götürdüyü ağırlıq yükünün azaldılmasına səbəb ola bilər.

Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsində və eləcə də qiymət münasibətlərinin tənzimlənməsində gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqaisədə gəlirlərin aşağı olması ilə fərqlənir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə siyasəti ilk növbədə milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə istiqamətlənməli və az gəlirli sahələrin maraqları nəzərə alınmalıdır. Təbii ki, bu zaman son məhsulun reallaşdırılmasından əldə edilən gəlirin artırılması ön plana çəkilməlidir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi tənzimləmə tədbirləri ilə yanaşı zəruri hallarda təşkilati və idarəetmə yönümlü tədbirlər də həyata keçirilməlidir. Respublikamızda iqtisadi islahatların aparılmasının ilkin mərhələlərində aqrar ərzaq kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisələrin özəlləşdirilməsi bir sıra hallarda əvvəlki təsərrüfat əlaqələrinin dağılmasına da öz təsirini göstərdi. Ölkənin ərzaq təminatı və istehsal prosesləri üzərində sərt nəzarətin itirilməsi nəticə etibarilə, dövlətin kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələrdən nəzarət funksiyalarının zəifləməsinə gətirib çıxardı. Məlum olduğu kimi, ərzaq bazarında konyunktur tərəddüdlər bir sıra hallarda kəskin ərzaq böhranlarının yaranmasını da qaçılmaz prosesə çevirir. Belə ki, ərzaq bazarı beynəlxalq münasibətlər sistemində iqtisadi liberallaşmanın tərkib hissəsi olaraq şəffaf şəkildə sərbəst hərəkəti özündə əks etdirir. Qeyd olunmalıdır ki, dünya bazarında bu və ya digər məhsulların qiymətlərinin kəskin artımı, eləcə də istehsalının azalması nəticə etibarilə, ayrı-ayrı ölkələrin ərzaq bazarlarına öz təsirini göstərir. Təbii ki, bu zaman milli iqtisadiyyatda aqrar ərzaq kompleksini beynəlxalq böhranlardan qorunması istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu zaman qlobal maliyyə böhranının kənd təsərrüfatına mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması da ön plana çəkilməlidir. Dövlət tərəfindən zəruri sağlamlaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, eləcə də iqtisadiyyatın real sektorunun dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, bu tədbirlər də kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə davamlılığının yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bütün hallarda iqtisadi tənzimləmə tədbirlərinin səmərəliliyi o zaman özünü göstərir ki, bu bazar özünü tənzimləməsinin müstəqil mexanizmləri ilə uyğunluq təşkil etsin, mahiyyət etibarilə bazar və dövlət tənzimləmələri arasında optimal əlaqənin yaranması ilə müşahidə olunsun.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi sistemində ən mühüm məqamlardan biri də inteqrasiya olunmuş strukturların yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, əslində çoxşaxəli interasiya münasibətlərinin formalaşdırılması özünü aşağıdakı formada təzahür etdirə bilər:

- Sahə miqyasında inteqrasiya münasibətlərinin həyata keçirilməsi. Bu əsas etibarilə müvafiq sahədə bir məhsul növünün istehsalı, emalı və yaxud da satışı üzrə dar ixtisaslaşmanı özündə əks etdirir.

- Sahələrarası inteqrasiya münasibətlərinin yaradılması. Bu əsas etibarilə bir-sıra sahələrin məhsullarının istehsalı və emalının qarşılıqlı şəkildə birləşdirilməsini özündə əks etdirir.

- Ərazi inteqrasiya münasibətlərinin formalaşdırılması. Bu prinsip əsas etibarilə aqrar ərzaq kompleksi strukturlarını özündə əks etdirməklə bütövlükdə müəyyən bir ərazidə yerləşən qurumların qarşılıqlı birliyini özündə əks etdirir.

Kənd təsərrüfatında davamlı inkişafın təmin edilməsi hal-hazırda kənd təsərrüfatında qiymət münasibətlərinin tənzimlənməsindən bilavasitə asılıdır. Kənd təsərrüfatında qiymət siyasiyasının yaxşılaşdırılması ilk növbədə iki fəaliyyət istiqamətində həyata keçirilməlidir ki,

bunlardan biri maya dəyəri və ikincisi satış qiymətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, bazar münasibətlərinə keçid, azad rəqabət mühiti nəticə etibarilə, bu və ya digər sahibkarın öz məhsullarını daha aşağı maya dəyəri hesabına əldə etməyə təşviq edir. Daha doğrusu azad rəqabət mühitində bu və ya digər məhsul ucuz başa gəlsə təbii ki, bazarda da kifayət qədər aşağı qiymətə təklif edilir. Bu da nəticə etibarilə, aqrar əmtəə istehsalçıları daha ucuz qiymətə məhsul istehsalı həyata keçirməyə sövq edən amillərdən biridir. Lakin etiraf etməliyik ki, bütün bunlar prosesin kifayət qədər nəzəri tərəfi kimi çıxış edə bilər. Daha doğrusu kənd təsərrüfatında bir sıra problemlərin mövcud olduğu və aqrar əmtəə istehsalçılarının hətta geniş təkrar istehsalı həyata keçirmək iqtidarında olmadığı şəraitdə, bundan əlavə yanacaq və enerji daşıyıcılarının artan qiymətləri fonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş hər hansı potensial ehtiyatların hərəkətə gətirilməsindən söhbət gedə bilməz. Təbii ki, maya dəyərinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş tədbirlər ilk növbədə dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin gücündən bilavasitə asılıdır. Başqa sözlə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri ilk növbədə maya dəyərinin strukturunda formalaşan ayrı-ayrı xərc elementlərinin çəkisinin aşağı salınması ilə müşahidə olunmalıdır ki, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının məhsul istehsalına çəkdikləri xərclərin aşağı düşməsinə stimullaşdırmaqlıdır. Bundan əlavə, ikinci mühüm amil reallaşdırma qiymətləri ilə bağlıdır. Təbii ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması qiymətlərində fərqliliyin yaranması ilə əlaqədar əmtəə istehsalçısı daha yüksək qiymət nisbətlərinin mövcud olduğu bazarlara üz tutmalıdır. Bu da ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkilində ayrı-ayrı kanalların mövcudluğu ilə sıx bağlıdır. Daha doğrusu kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulun satışında bir və yaxud da iki kanalın mövcud olması ilk növbədə inhisarçılığın və oliqopolianın yaranmasına gətirib çıxarır və bu isə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının hətta sahənin xüsusiyyətləri baxımından zərər çəkməsinə, daha doğrusu daxili təhdidlərlə və inhisarçılıq meyilləri ilə üzləşməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının üzləşə biləcəyi problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə təminatlı qiymət münasibətlərindən istifadə edilməsi zəruridir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında yarana biləcək hər hansı destruktiv proseslərdən istehsalçının müdafiə etmək məqsədilə dövlətin zəmanətli qiymətləri mövcud olmalıdır ki, bu da qiymətlərin aşağı düşən hədlərində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının müdafiəsinə istiqamətlənməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə dünya səviyyəsində kəskinləşən qlobal maliyyə böhranında kənd təsərrüfatı istehsalının sağlamlaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər sisteminin ən mühüm tərkib hissəsi kimi regional səviyyədə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkilinə köməklik göstərilməsi, daha doğrusu regional aqrar bazar infrastrukturalarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətəmələgəlmədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması ilk növbədə müxtəlif aqrar əmtəə istehsalçıları üçün demək olar ki, eyni şəraitin yaradılması, onların paritet əsaslarda bazar infrastrukturaları ilə təmin edilməsi zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, tənzimləmənin ayrı-ayrı metodlarının formalaşdırılması və dövlət yardımına istiqamətlənmiş tədbirlərin effektiv şəkildə bölüşdürülməsi ilk növbədə aqrar bazar konyunkturunun öyrənilməsilə həyata keçirilməlidir. Mövcud şəraiti təhlil etməklə qiymət əmələgəlmənin xüsusiyyətlərinə təsir göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və dövlətin aqrar ərzaq siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə bilavasitə təsir göstərən element kimi çıxış edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən müdaxilə tədbirləri ilk növbədə qiymət və maya dəyərinin idarə edilməsinə

istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşdırılması ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar konyunkturunun öyrənilməsi ilə bağlı bu və ya digər tədbirin reallaşdırılması zamanı əslində aqrar əmtəə istehsalçılarının konyunkturda baş verən dəyişikliklərə çevik şəkildə uyğunlaşdırılması ön plana çəkilməlidir. Daha doğrusu dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər ilk növbədə konyunkturda baş verən tərəddüdlərlə bağlı əmtəə istehsalçılarının əvvəlcədən məlumatlı olmasını şərtləndirməlidir. Təbii ki, bütün bunlar marketing tədqiqatlarının həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının hazırkı maliyyə imkanları və hətta iqtisadi maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması onların marketing xidmətini həyata keçirməklə bu cür strukturları öz fəaliyyətlərində reallaşdırmaq və təşkil etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Başqa sözlə kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sahibkar tam mənası ilə marketing xidmətindən, onun vəzifəsindən demək olar ki, xəbərsizdir. Belə bir şəraitdə regional idarəetmə orqanları tərəfindən ayrı-ayrı regionlarda aqrar bazarın konyunkturunu öyrənən marketing xidmətləri fəaliyyət göstərməlidir. Nəticədə həmin marketing xidmətləri bazarı və istehsalçıların fəaliyyətini çevik şəkildə öyrənməklə növbəti ildə baş verə biləcək qiymət nisbətləri ilə bağlı istehsalçılara əvvəlcədən səhih məlumatlar verməlidir. Təbii ki, bütün bunlar sonradan özünümaliyyətləşmə prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir. Hal-hazırda isə bu prosesin, yəni bu xidmətin təşkili dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməlidir.

Nəticə

Dünya iqtisadiyyatının sürətli qloballaşdığı və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması şəraitində Azərbaycan dövlətinin qiymət siyasəti ilk növbədə dünya bazarında fəaliyyət göstərən və ölkələrarası iqtisadi münasibətlərdə qarşılıqlı faydanı təmin edən qaydalar nəzərə alınmaqla milli maraqları qoruyan və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən fəal alət kimi istifadə olunmalıdır. Bunun üçün daxili bazarda transmilli korporasiyaların öz məhsullarına yüksək qiymət qoyması cəhdlərinin məhdudlaşdırılması zəruridir. Ona görə ki, bu idxal və ixrac əmtəələrinin qiymətlərinə bilavasitə təsir göstərən, valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi, yerli istehsalçıların maraqları nəzərə alınmaqla gömrük tarifləri səviyyəsinin müəyyən edilməsi, həm də qiymət siyasəti dünya bazarına birgə çıxış mövqeyindən razılaşdırılmalıdır. Qeyd edək ki, dünya bazarının fəaliyyəti qanunauyğunluqlarına və inkişaf perspektivlərinə uyğun fəal qiymət siyasəti aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Экономическая безопасность России. Общий курс. Под редакцией В.К.Сенчагова. Москва, 2005. 896 с.
2. Экономика. Под редакцией А.С.Булатова. 4 изд., Москва, 2005, 831 с.

GLOBAL İQTİSADI BÖHRAN VƏ AZƏRBAYCANIN ENERJİ TƏMİNATI STRATEGİYASI

Ceyhun OSMANLI*

XÜLASƏ

Azərbaycanda iri beynəlxalq investisiya layihələrinin reallaşdırılması regionda və eləcə də Xəzəryanı ölkələrin öz aralarında qarşılıqlı münasibətlərdə mövqeləri tədricən dəyişdirilmişdir. Xüsusilə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində çox əhəmiyyətli və pozitiv istiqamətdə dəyişikliklər yaranmağa başladı. Azərbaycan region dövlətləri içərisində öz ardıcıl siyasətini həyata keçirən ölkə kimi, bu dövlətlə münasibətlərin inkişafında milli maraqlarının təmin olunmasına nail ola bilmişdir. 1990-cu illərin əvvəllərində Rusiya Xəzərin dəniz kimi statusunun yalnız SSRİ- İran müqaviləsi əsasında müəyyənləşdirilməsi mövqeyində israr edir və bu statusun tam müəyyənləşdirilməsindən sonra Xəzər neftinin istismarının və qərbə ixracının mümkünlüyü ehtimalını ortaya qoymağa davam edirdi. “LUK oyl” rus şirkətinin Azərbaycanın neft layihələrində iştirakına dəstək verilməsi və onun “Əsrin müqaviləsinə” qoşulmasından sonra, 1993-cü ilin noyabrında Azərbaycanla-Rusiya arasında imzalanmış dövlətlərarası sazişdə “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru” hüquqi cəhətdən təsbit olunmağa başladı. Bununla ilk dəfə mövcud praktikadan fərqli olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyası beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı şəraitində Xəzərin hüquqi statusunu müəyyən edən münasibətlərin formalaşmasına imkan yaratdı. Bundan sonra 1996-cı ilin yanvarında Azərbaycan neftinin Rusiyadan tranziti haqqındakı sazişlə Rusiya tərəfi Xəzərdə Azərbaycan sektorunun mövcudluğunu növbəti dəfə hüquqi cəhətdən təsbit etmiş oldu.

Azərbaycanda Avropa İttifaqı tərəfindən dəstəklənən investisiya layihələri və proqramlar ölkənin regionda geoiqtisadi rolunu xeyli artırmağa imkan vermişdir. GUAM regional əməkdaşlıq qurumunun yaradılması və neft-qaz kəmərləri proqramının (INOGATE) reallaşdırılması Cənubi-Qafqaz və Xəzər regionunda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 1999-cu ildə istismarı nisbətən təhlükəsiz olan və Xəzər neftini ən qısa yolla və az vaxtla Avropa bazarına çıxarmağa imkan verən Bakı-Supsa neft kəməri (827 km) geoiqtisadi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Supsa limanının inşasına yönələn 565 mln dollar həcmində investisiya qoyuluşları neft tranziti sahəsində ilk alternativ təşəbbüslərin əsasını qoydu.

Açar sözlər: global iqtisadi böhran, geosiyasət, enerji təminatı strategiyası, difersifikasiya.

2007-ci ildə Ukrayna və Rusiya arasında öz məzmunu etibarilə əsil komediyanı xatırladan, nəticədə isə Avropanın böyük bir hissəsini istiliksiz qoyan enerji böhranından sonra Qərbdə Rusiya qazından olan asılılığı aradan qaldırmaq haqqında ciddi fikirləşməyə başladılar. Bəzi mütəxəssislər isə həmin vaxt özlərini daha təmkinli apararaq, tələsməməyi və bu böhranı Moskvanın Avropaya deyil, narıncı inqilab edərək, MDB məkanında Qərbin təsir imkanlarına geniş meydan vermiş Kiyevə xəbərdarlıq kimi qiymətləndirməyi tövsiyə etmişdilər. Lakin eyni ssenarinin 2008 və 2009-cu illərin əvvəllərində təkrarlanması göstərdi ki, hər şey heç də deyildiyi kimi sadə deyil. Çünki, Moskva Kiyevi hədələməkdən daha çox Avropa ilə aralarında yaranan fikir ayrılıqlarını məhz bu cür təzyiq vasitəsilə yoluna qoymağa qərarlı görünürdü. Xüsusilə də 2008-ci ilin avqust böhranından, yəni Rusiya-Gürcüstan münaqişəsindən sonra Moskva enerji silahından bütün kobudluğu ilə bəhrələnməyə başladı. Nəticədə 2009-cu ilin milad bayramını əksər Avropa ölkələri soyuqda və qazsız qarşılamağa məcbur oldular.

Avropada tədricən alternativ enerji mənbələri haqqında səslənən fikirlər öz əksini siyasi bəyanatlarda və ciddi iqtisadi layihələrdə tapmağa başladı. 2007-ci ildən etibarən haqqında bəhs olunan “Nabucco” layihəsi 2008 və 2009-cu illərin başlıca müzakirə mövzusunda çevrildi. Qərbdə sözügedən layihəyə böyük ümidlər bəsləyən ekspertlərin fikrincə Rusiyanın Avropaya olan enerji təzyiqlərini azaltmağın yeganə yolu məhz Yaxın Şərq qazı ilə bağlıdır. İlk baxışdan avropalıların fikirləri məntiqli və sərfəli görünürdü, çünki, ABŞ-ın nəzarətində

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin aspirantı.

olan İraq qazı əvvəlcə Türkiyəyə, oradan da Avropaya ötürülə bilərdi. Ancaq İraq qazını Avropaya istənilən həcmdə və fasiləsiz çatdırmağa imkan verən müvafiq infrastrukturun olmaması, həmçinin bu qazın bütün Avropanın tələbatını ödəməkdə çətinlik çəkəcəyi qərbdəkiləri alternativ variantlar haqqında düşünməyə vadar etdi. Aydın məsələdir ki, belə olan halda ilk olaraq yada Qafqaz regionu, daha dəqiq desək Azərbaycan, həmçinin özünü doğrultmuş Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərləri düşür. Belə olan təqdirdə isə bölgə dövlətlərinin özləri də baş verənlərə münasibətdə konkret mövqe nümayiş etdirməyə borclu idilər. İlk vaxtlardan bu sərfəli layihəyə müsbət yanaşan Türkiyənin razılığını almaq Avropa üçün çətin deyildi. Maraqlıdır ki, siyasi cəhətdən Qərblə qarşıdurma vəziyyətində olan İranın da bu layihəyə münasibəti kifayət qədər müsbət idi. ABŞ tərəfindən yaradılan iqtisadi maneələri dəf edə bilmək üçün İran Avropaya istiqamətlənmiş hər cür layihənin icrasını enerji ilə təmin etməyə daima istəkli və həvəslidir. Aydın məsələdir ki, bu qəbildən olan təşəbbüslərin icrasında İrənlə yanaşı, digər maraqlı ölkələrdə var ki, onlardan biri də Türkmənistandır. Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun gəlişindən sonra Rusiyadan olan qaz asılılığını azaltmaq üçün bütün mümkün variantları nəzərdən keçirən Aşqabad üçün “Nabucco” təklifi kifayət qədər cəlbədidir. Lakin bütün sadalanan məsələlərin, yəni sırf iqtisadi məqamların reallaşdırılması bu və ya digər şəkildə siyasi məqamlarla sıx bağlıdır. Daha dəqiq desək, bu layihənin icrasında maraqlı olan və ona o qədər də ürək qızdırmayan dövlətlərin tutduqları siyasi mövqe enerji marşrutlarının difersifikasiyasında həlledici amil qismində çıxış edir. Bu ölkələrin mövqelərini qısaca təhlil etməmişdən əvvəl Qərb və Şərq arasında icrası nəzərdə tutulan istənilən iri enerji layihəsində mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Azərbaycanın mövqelərini təhlil etmək lazımdır. Çünki, Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin daima təkrarladığı kimi “bizim iştirakımız olmadan regionda heç bir ciddi layihə gerçəkləşə bilməz”. Azərbaycan mövcud siyasi reallıqlar fəvqündə Qərbə istiqamətlənmiş yeni enerji layihələrinin icrasında nə qədər maraqlıdır? Güman ki, bu məsələnin araşdırılması bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmiş olar. Bu sualın ətraflı öyrənilməsi həm də ölkəmizin yaxın perspektivdə difersifikasiya məsələlərində hansı istiqamətə meyil edəcəyinə aydınlıq gətirməyə imkan verərdi.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandığı dövrdən bu yana üzleşdiyi başlıca problem məhz Dağlıq Qarabağ münəqişəsidir. Həmin münəqişənin həllində ölkəmiz lap əvvəldən Qərbin iştirakına müsbət yanaşaraq, ABŞ-ın və Fransanın bu məsələnin nizamlanmasına cəlb edilməsinə razılıq verib. Lakin ötən 15 il ərzində Azərbaycan özünə münasibətdə kifayət qədər ikili yanaşmanın şahidi olub. Azərbaycan ərazisinin 20% işğal edildiyi halda Qərb dövlətlərinin heç biri işğalçını, yəni Ermənistanı cəzalandırmaq üçün heç bir ciddi addım atmır, əksinə əksər hallarda Azərbaycana təzyiq göstərmək üçün dəridən qabıqdan çıxırlar. Ölkəmizin əzəli torpaqları olan Dağlıq Qarabağda yaradılmış separatçı rejimə münasibətdə həm siyasi, həm də açıq maddi dəstək nümayiş etdirməkdən çəkinməyən Qərb münəqişənin həllində özünü kifayət qədər subyektiv aparır. Bir sözlə, Azərbaycanın hesabına öz enerji təhlükəsizliyini təmin edən Qərb ölkəmizin həyati problemini həll etməyə ümumiyyətlə cəhd göstərmir, bu isə Bakını gələcək enerji layihələrinin icrasında fərqli mövqe tutmağa sövq edir.

Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyevin “Nabucco” – ya dair suala cavab verərkən, “Azərbaycan bu layihənin maliyyələşdirilməsində iştirak etmək niyyətində deyil” deməsi də bir növ Qərbə hesablanmış mesaj kimi qiymətləndirilə bilər.

Onu da unutmamaq olmaz ki, bu məsələnin, yəni difersifikasiyanın həyata keçirilməsində istənilən ölkə bilavasitə siyasi təzyiq vasitəsinə işə salır. Bu mənada Azərbaycanın da “xoş”

istisna təşkil etməsi əsla onun maraqlarına cavab vermir. Qərbin Azərbaycanı separat sülhə vadar etmək üçün atdığı addımlara cavab olaraq, rəsmi Bakı da enerji məsələsində müvafiq addımlar atmağa sövq edildi. Təsadüfi deyil ki, 2009-cu ildə Azərbaycan qazının Rusiyaya satışına dair imzalanmış müqavilə Qərbi kifayət qədər çətin vəziyyətə saldı. “Nabucco” üçün Azərbaycan qazına ümid bağlayan Avropa bu müqavilə nəticəsində bəzi maraqlarından əl çəkməyə vadar oldu.

Sözgedən müqavilədən bir müddət sonra Azərbaycan qazının İrana satılması ilə bağlı razılığın əldə edilməsi isə rəsmi Bakının Qərbin davranışlarına verdiyi növbəti reaksiya kimi qiymətləndirilməlidir. Qərbin hər vasitə ilə sıxmağa cəhd göstərdiyi İran öz tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulan benzin ehtiyacını öz qonşusu olan Azərbaycan vasitəsilə təmin edərək, kifayət qədər vəsaitə qənaət etmiş olur. İqtisadi mənfəət baxımından Azərbaycana da öz difersifikasiya siyasətini qonşularının iştirakı ilə aparmaq daha əlverişlidir. Birincisi ona görə ki, Qərb istiqamətində həyata keçirilən layihələrdən fərqli olaraq regional təşəbbüslərin icrası üçün milyon dollarla qiyməti olan infrastruktur gərək deyil. İnfrastrukturun tikilməsi və işlək hala gətirilməsi təkcə vəsait deyil, həm də vaxt istəyir. Bu isə Azərbaycana ümumiyyətlə sərf etmir. Çünki, müharibə şəraitində olan və daima özünün müdafiə qabiliyyətini artırmağa çalışan bir ölkə üçün vaxt itkisinə yol vermək məqbul deyil. Məsələnin iqtisadi baxımdan digər sərfəli tərəfi isə infrastruktura sərf edilən miqdarın regional layihələrin icrasında xammalın qiymətinə təsir etməməyi ilə bağlıdır. Yəni, qonşu ölkələrə ixrac edilən enerji, neft və qaz yol xərcləri kimi ikinci dərəcəli məsrəflərdən azaddır.

Ölkəmizin difersifikasiya zamanı nəzərə almağa borclu olduğu başqa bir mühüm məsələ isə Rusiya və Qərb arasında daima davam edən enerji qarşıdurmasıdır. Həmin qarşıdurmanın gedişində tərəflərdən hər biri öz təhlükəsizliyi naminə müəyyən siyasi strategiyalara əl atmalı olur. Qərb əsasən Rusiyanın təsirini alternativ mənbələrin təmin edilməsi hesabına azaltmağa, Rusiya isə Qərbi həmin mənbələrin neytrallaşdırılması ilə çətin vəziyyətə salmağa səy göstərir. Moskvanın Azərbaycan və Türkmənistan qazını baha qiymətə alaraq Qərbə satması məhz bu strategiyanın davamıdır. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan bu qarşıdurmadan xeyli mənfəət əldə etmiş olur. Birincisi ölkəmiz bizə qarşı müxtəlif təzyiqlər mexanizmlərindən istifadə edən Qərbə layiqli cavab vermək imkanı qazanır. Çünki, Azərbaycan dövlətinə qarşı bu gün ediləcək effektiv təzyiqlər Qarabağ problemi ilə bağlı olduğu qədər, Avropaya qarşı atılacaq ən effektiv addımlar məhz enerji sahəsi ilə bağlıdır. 2008 və 2009-cu illərin böhranları göstərdi ki, Qərb qaz çatışmazlığı ucbatından digər məsələlərlə müqayisədə daha çox psixozə məruz qalır və daha çox güzəştə getməyə meyilli olur. “Nabucco” isə Qərbin özünü bu məsələdə sığortalamaq üçün nəzərdə tutduğu bir layihə olduğundan onun icrası Avropa üçün hava-su qədər əhəmiyyətlidir.

Digər tərəfdən Avropa ilə nüvə proqramı məsələsində ortaq məxrəc tapa bilməyən İranın da tədricən öz neft emalı sənayesini Çinin sərəncamına verməsi Qərbin vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Əgər əvvəllər İran öz dövlət büdcəsini Avropaya satdığı neftin hesabına doldururdusa, indi həmin funksiyanı Çin icra etməyə iddialıdır. İran rəhbərliyinin 2009-cu ildə Çinlə imzaladığı 5 milyard dollar dəyərindəki müqavilə, həmçinin bir neçə neft emalı zavodunun inşasına dair razılaşma sözünün bütün mənalarda “Nabucco” – nun gələcəyini sual altında qoyur. Çinin Orta Asiya bölgəsində fəallaşması da vəziyyətin heç də Qərbin lehinə olmadığına dəlalət edir. Pekinin Türkmənistan və Özbəkistanla imzaladığı qaz razılaşmalarının mahiyyəti də iqtisadi imkanlardan istifadə edərək, Avropanın enerji məsələlərindəki təzyiqlərinin effektivliyinə heçə endirməyə hesablanıb. İstisna olunmur ki, gələcəkdə İran–Qərb və Çin–Qərb münasibətlərinin gərginləşəcəyi təqdirdə Orta Asiya

məkani Avropanın siyasi maraqlarına ziddiyyət təşkil edən silsilə layihələrin icra məkanına çevriləcək. Həm İranın, həm Çinin, həm də Rusiyanın yaxın gələcəkdə Avropa ilə sıx münasibətlər qurmayacaqları nəzərə alınarsa o zaman Azərbaycanın əhəmiyyəti birə-beş artmış olur. Əksinə, son dövrlərdə ABŞ –in Türkiyə və Azərbaycana qarşı tutduğu qərəzli mövqe onu özünün bölgədəki yeganə müttəfiqi olan Ankaradan da uzaqlaşdırmış olur.

Əvvəllər Türkiyə vasitəsilə Avropaya istiqamət götürəcək layihələrin həyata keçirilməsi mümkün görünürdüsə, indiki vəziyyətdə, yəni ABŞ hakimiyyətinin qondarma erməni soyqırımı məsələsində Ankaranı şantaj etməsi hər şeyi, o cümlədən də enerji layihələrini təhlükə altında qoymuş olur. Təsadüfi deyil ki, ABŞ-da Nümayəndələr palatası tərəfindən qəbul edilən bu qərarın, yəni qondarma erməni soyqırımının tanınmasına dair bəyanatın qəbulundan dərhal sonra Avropanın ən tanınmış nəşrləri bu hərəkəti siyasi cəhətdən böyük naşılıq kimi qiymətləndirdilər. Əslində Avropadan eşidilən bu etirazlar onun öz təhlükəsizliyindən narahat olmasından qaynaqlanır. Çünki, Türkiyə ilə münasibətlərin pozulması nəticəsində Qərb birmənalı şəkildə Rusiya qazından asılı vəziyyətə düşəcək. Bu isə onun Moskvaya siyasi təzyiq göstərməsi imkanlarını heçə endirən amillərdən biridir.

2008-ci ildən etibarən dünyanı bürüyən iqtisadi böhran isə siyasi məqamları bir az da kənara sıxışdırmağa müvəffəq oldu. Azərbaycanın öz qazını və neftini daha sərfəli qiymətlərlə öz qonşularına satması ölkəmizi iqtisadi böhrandan sığortalayan əsas səbəblərdəndir. Əgər “Nabucco”- nun icrası ən azından bir neçə il tələb edirsə, Bakı-Novorossiysk kəməri sadəcə texniki təmir işləri ilə məhdudlaşa bilər. 2010-cu ilin 1 yanvar tarixindən etibarən Rusiyaya ixrac edilən Azərbaycan qazı ölkəmizə iqtisadi böhran dövründə Qərbə ixrac edilən neftdən daha artıq gəlir gətirməkdədir.

Neft strategiyasının icrası həmişə dövrün siyasi tələblərinin nəzərə alınmasını mütləq hesab etməkdədir. Təcrübə göstərib ki, neft ölkələrinin daima yüksək gəlir əldə etdiyi dövrlər həmin neftə maraqlı olan böyük güclər arasındakı qarşıdurmaların gücləndiyi vaxta təsadüf edir. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan üçün Qərblə İran və Rusiya arasındakı ixtilafın daha da geniş vüsət alması əlverişlidir. Gələcəkdə bu cür ixtilafın daha da dərinləşməsi nəticəsində Azərbaycan həm İranın, həm də Rusiyanın icrasında maraqlı olduğu bir sıra enerji layihələri üçün əlverişli tranzit məkanı ola bilər. Bu proseslərin gedişində Avropanın özünü müdafiə edə bilmək üçün müəyyən addımlar atması qaçılmazdır. Əgər regiondakı vəziyyətə baxsaq görərik ki, bütün mümkün siyasi kombinasiyaların icrası halında belə Azərbaycan hadisələrin mərkəzində qalacaq. Ölkəmizin strateji mövqeyi bizi vadar edir ki, öz difersifikasiya siyasətimizi tarixin təcrübəsinə və günümüzün reallıqlarına müvafiq şəkildə quraq. Regional siyasətə üstünlük vermək şərti ilə Qərbi müəyyən güzəştlərə vadar etmək, paralel olaraq da Azərbaycan nefti ətrafında regional siyasi inhisarın formalaşmasına imkan verməmək ölkəmizin enerji strategiyasının ana qayəsini təşkil etməkdədir. Difersifikasiyalar zamanı siyasi tarazlığı qoruya bilmək, qarşıdurmalardan bəhrələnərək maksimum gəlir əldə etmək siyasi uğurlarımızın təməlini təşkil edən strategiya olmalıdır. İraqın, Nigeriyanın, Niderlandın təcrübəsi bu mənada dəqiqliklə təhlil edilməli və bu ölkələrin yol verdiyi xətalər üzərində müvafiq enerji kombinasiyaları qurulmalıdır.

Uğurlu difersifikasiyaların həyata keçirilməsi ölkənin xarici siyasətinə olduğu kimi daxili siyasətinə də müsbət təsir etmək iqtidarındadır. Belə ki, daha çox gəlir əldə etmək imkanını verən bu strategiya ölkəmizin iqtisadi inkişafına da əlavə stimül təşkil edə bilər.

Nəticə

Mövzunu yekunlaşdırarkən mən qısaca da olsa bir məqamın üzərində dayanmaq istərdim. Həmin məqam isə ölkəmizin enerji siyasətinə dair müasir qanunvericilik bazasına malik olması ilə əlaqədardır. Belə ki, əsrin müqaviləsi imzalanandan bu tərəfə Azərbaycan parlamenti bir sıra qanunlar qəbul etsə də, bu qanunlar ölkənin enerji təhlükəsizliyi doktrinasını tam şəkildə əhatə etmir. 1996-cı ildə “Enerji resurslarından istifadəyə dair qanun”, 1998-ci ildə “Qaz təminatı” və “Energetika haqqında” qanunları qəbul etmiş Azərbaycan parlamenti ölkənin gələcək neft strategiyasının mütəhərrik hüquqi əsaslarını hazırlamaq haqqında ciddi-ciddi düşünməlidir. Həmin strategiyanın ölkəmizin siyasi maraqları ilə vəhdət halında hazırlanması gələcəkdə Azərbaycan diplomatiyasına geniş manevr imkanları etmək üçün əlverişli hüquqi məkan vermiş olar.

Ədəbiyyat

1. Левченко А.К. Каспий: море процветания или яблоко раздора?» // Возрождение, 1999. №17 .
2. Лоран Э. Нефтяные магнаты. М., 2010;
3. А. Мурадвердиев. Азербайджанская нефть и капитал. М., 2001;
4. Федоров Ю. Каспийская нефть и международная безопасность. М., 1996;
5. Шкута А.А. Российский газ в Центральной и Восточной Европе. М., 1999.

GLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ REGIONAL İNKİŞAFA TƏSİRİ

Orxan HACIƏLİYEV*

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, regionların davamlı inkişaf modelinə keçid onun bir sıra nəzəri-metoloji və əməli məsələlərin araşdırılması və dəyərləndirilməsini tələb edir. Regionlarla mərkəz arasında maraqların ziddiyyətli olmasının aradan qaldırılmasını, iqtisadiyyatın müxtəlif seqmentlərinin eyni şəkildə regionlarda inkişaf etməməsini, regionların sosial fərqliliyinin aradan qaldırılmasını, təsərrüfatçılıq üçün əlverişli mühitə malik olmamasını və s. qarşıya qoyur. Bu isə bir-birindən asılı olmayan, bəzən isə rəqib hesab olunan amillərin nəzərə alınmasını şərtləndirir ki, onları çox zaman proqnozlaşdırmaq çətin olur, hətta bəzi hallarda mümkün hesab edilmir. Ona görə davamlı ola biləcək iqtisadiyyatın miqyasının müəyyənləşdirilməsi, yəni onun təminatının ekoloji sisteminin mövcudluğu, ölkənin və hər bir regionun malik olduğu resurlardan səmərəli, ədalətli və tam istifadəsi, təbii kapitalı adekvat nəzərə alaraq resursların zaman üzrə düzgün bölüşdürülməsi önəmlidir.

Müasir inkişaf mərhələsində regional siyasətin qarşıya qoyduğu strateji və cari məqsədlərə çatmağın başlıca vasitəsi respublikanın bütün iqtisadi rayonlarının istehsal potensialından, təbii-iqtisadi imkanlarından, xarici investisiyadan, elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə etməklə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına və respublikanın iqtisadi rayonlarında daha səmərəli yerləşdirilməsinə nail olmaqdır. Dövlət regional sosial-iqtisadi inkişafın tənzimləmə mexanizmi elə strukturlarda formalaşmalıdır ki, o, «vasitə» və «son məqsədin» köməkçisinə çevrilsin.

Açar sözlər: regional inkişaf, regional sosial-iqtisadi sistemlər, dövlət tənzimlənməsi, regional model.

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi» kafedrasının dissertantı

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın davamlılığın təmin edilməsinə bütünlükdə iqtisadiyyatın sabitliyinin və etibarlılığının təmini kimi baxmaq daha düzgün hesab edilir. Bu regional sosial-iqtisadi sistemlər üçün isə daha aktual xarakter alır. Belə ki, milli davamlı inkişaf modelinin əsas şərti kimi müstəqil, asılı olmayan inkişaf çıxış edir. Regional baxımdan belə yanaşma özünü tam təmin edə biləcək, real öz imkan və potensialına arxalanan regional iqtisadi inkişafı nəzərdə tutur. Davamlı inkişafa keçid isə perspektivdə sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin balanslı həllini və təbii-resurs potensialının saxlanmasını təmin etməlidir. Bu isə bir sıra prinsiplial məsələlərin həllini, yəni:

- Ölkənin hər hansı bir böhrandan çıxışı prosesində təbii-resurs potensialından istifadənin sabitliyinin təmini;

- İnstitusional və struktur dəyişikliklərinin aktivləşməsi və nəticədə yeni təsərrüfat modelinin qurulması ilə yanaşı müasir idarəetmə metodlarının tətbiqini,

Təsərrüfat fəaliyyətinin ekosistemin tutumluğu həddində qurulması, yəni enerji və resurslara qənaət texnologiyalarının kütləvi tətbiqi əsasında məqsədyönlü iqtisadiyyatın strukturunun, şəxsi və ictimai tələbin strukturunun dəyişməsinə tələb edir. İslahatların geniş miqyasda aparıldığı bir dövrdə məhz dövlətin regional iqtisadi siyasəti səmərəli fəaliyyət göstərən davamlı inkişafa keçidə zəmin yaradan iqtisadiyyatın formalaşdırılması strategiyasına əsaslanmalıdır. Bu baxımdan regional iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas müddəalarına aşağıdakıların daxil edilməsi məqsədə uyğundur:

- regionlarda məqsədyönlü elmi-texniki struktur və investisiya siyasətinin aparılması,
- iqtisadiyyatın yenidənqurulması dövründə sosial problemlərin həlli
- iqtisadiyyatın real sektorunun iş fəaliyyətinin stimullaşdırılması

Məqsədyönlü elmi-texniki struktur və investisiya siyasətinin aparılmasında məqsəd kimi regional iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulmasının əsas istiqaməti mülkiyyətçilərin orta təbəqənin formalaşması və bunun əsasında effektiv fəaliyyət göstərən mülkiyyətçinin meydana gəlməsi və fəaliyyətinin stimullaşdırılmasıdır.

Məlumdur ki, regionların sənaye potensialının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşması istiqamətində struktur yenidənqurulması yalnız elmi-texniki kompleksin təşkilati-iqtisadi yenidən təşkili əsasında, tədqiqat və elmi işlərin effektiv sisteminin təşəkkülü, elmin və həyatda ona nail olmağın reallaşdırılmasının bu baza üzrə fəallaşdırılması əsasında mümkündür. Elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsinin əsas mexanizmi regional inkişafın milli, regional sosial-iqtisadi proqramlar kompleksinin əsas tərkib hissəsi olan məqsədli elmi-texniki proqramlardır. Bunun üçün inteqrasiya mərkəzlərinin, ali təhsil və elmi-texniki tədqiqat işlərinin tətbiqi üzrə tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, regional iqtisadiyyatın yenidənqurulması dövründə əhalinin tələbatının təmin edilməsi üçün sosial problemlərin həlli müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Məhz onların həlli bütün təşkilati-idarəçilik qərarlarının aparılması üzrə təyinedici meyar olmalı, regional sosial problemlərin həlli konkret imkan və vəziyyətdən asılı olaraq qarşıya qoyulan məqsəd və onun reallaşma mexanizmi fərqli ola bilər:

- regional sosial siyasətin aparılması üzrə uzunmüddətli perspektiv çərçivədə global məqsəd əhalinin həyat səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin cəmiyyəti standartlarına yaxınlaşması hesab edilir.

- operativ məqsəd qismində cəmiyyətdə sosial partlayışın aradan qaldırılması (əgər belə təhlükə varsa), insanların fiziki mövcudluğu üçün şəraitin təmini məsələsi çıxış edə bilər.

Regional iqtisadiyyatın real sektorunun tərkib hissəsi kimi onun fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həll edilən bir problemdir.

Dövlətin regional iqtisadi siyasətinin sistemli reallaşdırılması hal-hazırda ölkədə mövcud olan məqsədlərə və real imkanlara uyğun regional iqtisadi siyasət konsepsiyasının işlənməsini tələb edir. Fikrimizcə, dövlətin regional iqtisadi siyasət konsepsiyasının işlənilməsi və əməli cəhətdən reallaşdırılması aşağıdakı cəhətləri nəzərə almalıdır:

➤ regional iqtisadiyyatda mövcud vəziyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi. Bu zaman regionun iqtisadiyyatında sahələrinin, bölmələrinin “ağrılı nöqtələr” seçilir, problemin həlli müddəti, mənfə halların aradan qaldırılması və ya qaldırılmamasının alternativ nəticələri qiymətləndirilir.

➤ məqsədlərin hazırlanır və əsaslandırılır, prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilir. Daha sonra hər bir məqsədin xüsusiyyəti, onun reallaşma mexanizmi və imkanları əsaslandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional inkişafın qarşısında qoyulan məqsədləri həmçinin milli iqtisadiyyatda həyata keçirilmə təsiri miqyasına görə, xərclərin kəmiyyət parametrlərinə görə, institusional, maliyyə və kadr təminatı imkanlarına görə fərqləndirirlər. Məqsədlər arasında qarşılıqlı münasibətlər harmonik, neytral və mübahisəli ola bilər.

Təhlil göstərir ki, regional davamlı inkişafı təmin etmək üçün məqsədlərin işlənilməsi prinsipləri kimi aşağıdakılar əsas götürülməlidir:

➤ regionların mövcud ictimai-iqtisadi quruluşunun və dövlət fəaliyyətinin ali məqsədinin mahiyyətə uyğunlaşdırılması - mövcud quruluşun saxlanması, möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

➤ regionların inkişafının elmi əsaslandırılması-başqalarına ziyan vurmada iqtisadi vəziyyəti bütövlükdə, ayrı-ayrı sektorlarda və ya təsərrüfat obyektlərində yaxşılaşdıran istənilən məqsədin qoyulması və həyata keçirilməsinə bəraət qazandırılmasıdır. Əgər verilmiş məqsədə nail olma digər obyektlərə ziyan vurulmasına səbəb olarsa, onda bu ziyanın əvəzi tamamilə ödənilməlidir.

➤ regional və dövlət məqsədlərin qarşılıqlı əlaqəsi. Dövlət tənzimlənməsinin istənilən məqsədi yalnız qalan digər məqsədlərlə onların başlıca sistemindəki yerlərinə uyğun, qarşılıqlı əlaqəsinə görə qoyula və nail oluna bilər.

➤ regional məqsəd qoyuluşunun reallığı. Qoyulan məqsədlər mümkün çərçivədə, belə ki, yalnız hüquq normaları dairəsində deyil, həmçinin real sərhədlər dairəsində yerləşməlidir. (onları yalnız qoyulan prosedurlara uyğun olaraq zəruri halda dəyişmək olar.)

➤ regionun əhalisinin məqsədləri qəbul etməsi. Qoyulan məqsədlər seçicilərin geniş kütləsinə, iqtisadi maraqlar üzrə birliklərə aydın, başa düşülən və arzu olunan olmalıdır.

Dövlətin regional iqtisadi siyasət konsepsiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən mühüm sual ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatının prinsipləri nə dərəcədə toxunulmaz dəyərlidir, onların qorunması və bu prinsiplərin aliliyinin saxlanması üçün onlardan nə dərəcədə kənara çıxmaq olar. Belə ki, tənzimlənmənin idarəetmə vasitələrinin tətbiqi imkanları, dövlət proqramlaşdırılması, milliləşdirmə və dövlət bölməsinin inkişafı ondan asılıdır.

Regional siyasətin əsas məqsədi ümumi qaydada region iqtisadiyyatının hərtərəfli, optimal və davamlı inkişafı nəzərdə tutulur. Həmin məqsədləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- region əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi; regionun istehsal resurslarının effektiv istifadəsi; regionda sosial sabitliyin müdafiəsi; regionun iqtisadi təhlükəsizliyi; regionun iqtisadiyyatının gələcək inkişafının təmini; regionun ekoloji təhlükəsizliyi.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyatda və təcrübədə regional davamlı inkişafın iqtisadi indikatorlar qrupuna ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşmasının nəzərə alınması şərti ilə yerli iqtisadi siyasətin formalaşdırılması, daxili-xarici tələbə uyğunlaşma və tələbin xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin nəzərə alınması, yerli maliyyə resurslarından və mexanizmlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, ekoloji təmiz texnologiyaların əldə edilməsi və ötürülməsi, mövcud potensialın saxlanması və yenisinin yaradılması istiqamətində əməkdaşlıq daxil edilir.

Regionlarda bazar iqtisadiyyatının davamlı fəaliyyəti və inkişafı şəraitinin yaradılmasına daxildir.

- regionlarda bazarın normal fəaliyyətinin təmini (ödəməmələr probleminin həlli, iqtisadiyyatın antiinhişar tənzimlənməsinin ölçü sistemi, region büdcəsinin müstəqil tərkib hissəsi kimi regional inkişaf büdcəsinin formalaşması)

- regionlarda dövlət əmlakının idarəetmə effektivliyinin artırılması (ixtisaslaşmada iqtisadi effektivliyin artırılması, real sektorun inkişafı istiqaməti, unitar müəssisələrə rəhbərliyin stimullaşdırılma sisteminin işlənməsi, regionlarda dövlət mülkiyyətindən istifadənin effektivliyinin artırılması)

Regional sosial, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyinin təmini aşağıdakıları öz məsələləri tərkibinə daxil edir:

- region təhlükəsizliyinin bu və ya digər aspektini xarakterizə edən mühüm indikatorlarının əhəmiyyətinin dəqiq təyini

- regional səviyyədə təhlükələrə yol verməmək və ya onların aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin işlənməsi.

Son illərdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının inkişafında yeni keyfiyyət halına keçməsi müvafiq əldə edilmiş makroiqtisadi sabitlik, iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşması, son illərdə həyata keçirilən geniş miqyaslı iqtisadi islahatların aparılmasına imkan vermişdir. 2004-cü ildə «Regionların sosial-iqtisadi inkişafı» proqramının qəbulunu bu istiqamətdə atılan mühüm bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Göstərmək kifayətdir ki, dövlət investisiya xərclərində regionlardakı layihələrin həyata keçirilməsinə ayrılan vəsaitin məbləği 2004-cü illə müqayisədə 2008-ci ildə 6 dəfə artaraq 3,9 milyard manat təşkil etmişdir. Bu isə ümumi investisiyaların 83 faizidir. Ümumilikdə, son beş il ərzində regionlara 6,8 milyard manat həcmində dövlət investisiyaları qoyulmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına yanacaq, mühərrik yağları, buğda, toxum və gübrəyə görə subsidiyaların verilməsi, texnika, gübrə və toxum təchizatının yaxşılaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən vəsaitin ayrılması və vergi güzəştlərinin tətbiqi nəticəsində son beş ildə məhsul istehsalının nominal dəyəri 2,4 dəfə artmışdır. Güzəştlə şərtlərlə, qiymətin cəmi 25% ilə fermerlərə gübrə verməyə başlandı. Ondan sonra yanacaq, toxumlar. Meliorasiya məsələlərinə böyük diqqət göstərildi və suvarılan torpaqların sahəsi artırıldı. Bunun nəticəsində bir il ərzində 300-400 min ton artıq taxıl istehsal edildi.

Bu müddət ərzində ölkənin, həmçinin regionların inkişafında böyük rolunu oynayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin inşası, Şimal-Cənub, şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması kimi möhtəşəm layihələrin başa çatdırılması, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun inşasına başlanmış və beləliklə, Azərbaycan regionun mühüm iqtisadi güc mərkəzinə çevrilmişdir. Nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə beş ildə regionlarda 1000 kilometrədən çox magistral yollar çəkilmiş və ya əsaslı təmir edilmiş, 600 kilometr respublika əhəmiyyətli və 2700 kilometr yerli əhəmiyyətli yollarda təmir işləri aparılmış, 69 yeni körpü tikilmiş, 34 körpü təmir edilmişdir.

Elektrik enerjisi ilə təminatın yaxşılaşdırılması üçün 7-si regionlarda olmaqla, 9 müxtəlif tipli elektrik stansiyasının tikintisi başa çatdırılmışdır. Şirvan şəhərində, Dəvəçi, Quba və Füzuli aryonlarında stansiyaların tikintisi davam etdirilir.

Dövlət proqramının qəbulundan sonra bütün bölgələrdə yeni müəssisələr yaradılmış, quruculuq və abadlıq işləri uğurla davam etdirilmişdir. Belə ki, son beş ildə bütün regionları əhatə etməklə, 27 min 500 yeni müəssisə və 766 mindən çox yeni iş yeri açılmışdır. Bu müəssisələrin 40 faizi, iş yerlərinin isə 80 faizi regionların payına düşür.

Ötən beş il ərzində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və digər mənbələr hesabına 1300-ü regionlarda olmaqla, 1600 məktəb binası inşa edilmişdir.

Regionlarda səhiyyə xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idmanın inkişafı məqsədi ilə son beş ildə 16 yeni xəstəxana, 42 ambulatoriya-poliklinika, 42 özəl tibb müəssisəsi, 8 diaqnostika mərkəzi, 19 feldşer məntəqəsi, 18 olimpiya idman kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir. 15 Olimpiya idman kompleksinin və 9 diaqnostika mərkəzinin tikintisi davam etdirilir.

Ölkə iqtisadiyyatında, həmçinin regionların həyatında mühüm rolunu oynayan sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühiti yaradılmışdır. Beş il ərzində dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi ilbəil artırılmış, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə 7 min investisiya layihəsinə 324 milyon manat kredit verilmişdir. Bu layihələrin 87 faizi, kreditlərin isə 70 faizi regionların payına düşür.

Dövlət proqramının icrası ilə bağlı regionlarda həyata keçirilən layihələrin maliyyələşdirilməsinə beynəlxalq maliyyə qurumlarından 2,2 milyard dollar məbləğində kredit cəlb edilmişdir.

Müasir inkişaf mərhələsində regional siyasətin qarşıya qoyduğu strateji və cari məqsədlərə çatmağın başlıca vasitəsi respublikanın bütün iqtisadi rayonlarının istehsal potensialından, təbii-iqtisadi imkanlarından, yerli və xarici investisiyadan, elmi-texniki və kadr potensialından səmərəli istifadə etməklə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına və respublikanın iqtisadi rayonlarında daha səmərəli yerləşdirilməsinə nail olmaqdır.

Məhz regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda bu gün bir sıra normativ – hüquqi aktlarla yanaşı belə alətlərin istifadəsinə böyük ehtiyac duyulur. Regionların daxili vəziyyətlərində və inkişaflarında mövcud olan əhəmiyyətli fərqlərin olması onların hər birinin daxili inkişafı üçün xüsusi şəraitin olmasını tələb edir ki, bu da özünü regional planlaşdırmanın, yerli, mərkəzdən asılı olmayan idarəetmənin və onların hər birinin inkişafı üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyd etmək istərdik ki, aşağıda göstərilən prinsiplərin xeyli hissəsi regional inkişaf gedişində nəzərə alınmışdır, lakin həll ediləsi problemlər də çoxdur.

Məlumdur ki, regionlarında müstəqil təsərrüfat sisteminin qurulmasının ən mühüm şərti mülkiyyət məsələsinin həlli, sahibkarlığın inkişafıdır. Regionlarda özəlləşdirilmə aparılarkən müəssisələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, sağlamlaşdırılması, rekonstruksiyası, istehsalının genişləndirilməsi və yenidən qurulmasına özəl investisiyaları cəlb etmək və investisiya-innovasiya layihələri əsasında həyata keçirilməsi əsas meyar kimi götürülməlidir.

İkincisi, regionlarda selektiv struktur siyasəti həyata keçirmək, təkrar istehsalın fazalarını nəzərə alaraq səmərəli iqtisadi strukturun qurulmasına nail olmaq lazımdır. Regionlar arası əlaqələr nəzərə alınmalı və genişləndirilməlidir. Prioritet sahələrin müdafiəsi və inkişafı regional davamlı inkişafa əsaslanmalıdır.

Üçüncüsü, tənzimləmə sistemi kor-təbii deyil, əksinə iqtisadi səmərəlilik və məqsədyönlülük, sosial ədalətlik və ekoloji təhlükəsizlik baxımından əsaslandırılaraq tarazlığı təmin edəcək səviyyədə həyata keçirilməli, onların qarşılıqlı uyğunluğunu və onlara eyni vaxtda nail olma istiqamətində reallaşdırılmalıdır.

Dördüncüsü, seçilmiş iqtisadi tənzimləmə alətlərini hər sahənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq əsaslandırılmış şəkildə tətbiq etmək, islahatlarda səhvlərin olmaması və çətinliklərin aradan qaldırılması üçün islahatların gedişinə nəzarəti gücləndirmək lazımdır. İslahatların gedişində müəyyən dəyişikliklər aparən zaman isə müəssisələrin, regionun və dövlətin maraqları arasında kompromisin tapılması vacibdir. Bunun üçün regionun sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərini, investisiya mühitini, regional büdcənin vəsaitlərinin həcmi, regionda özəlləşdirmənin gedişini nəzərə alaraq sənaye siyasəti üzrə xüsusi komissiya, şura yaratmaq lazımdır. Onun tərkibində dövlət məmurları ilə yanaşı, iş adamları, iri müəssisələrin və strateji obyektlərin rəhbərləri, bankirlər və digər əlaqəli sahələrin mütəxəssisləri daxil edilməlidir.

Beşinci, regionun davamlı inkişafına ziyan vura biləcək daxili və xarici təhlükələr nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, dövlət regional iqtisadi siyasəti və onu tənzimləmə və idarəetmə mexanizmi regionların və təsərrüfat sahələrinin inkişafı qarşısında perspektiv məqsədlər qoymalı, cəmiyyətin və regionların mənafeyi baxımından onun yerinə yetirilməsini stimullaşdırmalı və təmin etməlidir. Bu baxımdan, fikrimizcə, regional siyasətin son məqsədi respublikamızın bütün regionlarında xarici bazara çıxarılan məhsulların miqdarının artmasına, keyfiyyətinin, çeşidinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə nail olmaq, azad sahibkarlıqdan, rəqabətdən irəli gələn ziddiyyətlərin və itkilərin imkan daxilində qarşısını almaqdır.

Burada ilk növbədə bazar münasibətlərinə keçid prosesində Azərbaycan Respublikasında regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi bilavasitə obyektiv zərurətə çevrilir. Yeri gəlmişkən nəzərə almaq lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində bir çox onilliklər boyu fəaliyyət göstərən ölkələrin təcrübəsi regional inkişafında dövlətin bütövlükdə iqtisadi inkişafına müdaxilə etməsinin ən səmərəli tənzimləyici rolunu aşkarlayıb. Məsələn, Yaponiya, Fransa, Rusiya hökumətləri tərəfindən «ölkənin ərazisinin kompleks inkişafını» nəzərdə tutan bir sıra normativ-hüquqi aktlar və proqramlar qəbul edilərək regionlarda istehsal infrastrukturunu və digər ümumdövlət kapital qoyuluşunun konkret yolları müəyyənləşdirilərək həyata keçirilmişdir.

Regional sistemin funksiyalarının prioritetlik prinsipi pozularaq daha çox struktur dəyişikliklərin nəzərə alınması nəticədə onun kompleks və balanslı inkişafına mənfi təsir etmişdir. Dicər tərəfdən unitar dövlət olan ölkəmizin regionlarına bazar şəraitində öz əsas elementlərinin güclü qarşılıqlı əlaqələri olan iqtisadi altsistem kimi baxmaqla burada regional mübadilənin bazar əsasında həyata keçirilməsini nəzərə almaq lazımdır. Yəni regional istehsalatla ödəniş qabiliyyətli tələbin və gəlirlərin təsiri artır, istehsalın gəlir və məşğulluğa təsiri, istehlak və investisiyalara, sosial sferanın inkişafına təsiri güclənir. Artıq region özü ayrılıqda götürülən bazar kimi xarici təsir amillərinə məruz qalır. Ona görə depressiyanı yaradan və davamlı inkişafa təsir edən amilləri daxili və xaricilərə bölməklə onların hər birinin təsirini müəyyən etmək vacibdir.

Azərbaycanda regional inkişaf sahəsində indiki miqyasda ayrı-ayrı rayonlarda məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişaf vəzifələrinin həlli ilk növbədə bu işdə çoxcəhətli dövlət tənzimləmə sisteminin yaradılması və onun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan

Respublikasında ümumi iqtisadi islahatın həyata keçirilməsi prosesinə regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi əsasən, respublikanın maliyyə və digər resurslarının hazırda iqtisadi cəhətdən, xüsusilə müxtəlif sənaye sahələri zəif inkişaf etmiş rayonlara və şəhərlərə yönəldilməsindən ibarət olmalıdır. Bütün yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi, bu iki yolla həyata keçirilə bilər. Birincisi, birbaşa təsir metodlarının, yəni, dövlət kapital qoyuluşu, dotasiya və subvensiya, kontrakt (dövlət sifarişi) sisteminin tətbiqi, xüsusi inkişaf fondları və müxtəlif səviyyəli büdcələrin ayrılan vəsaitlərin köməyi ilə, ikincisi, dolaylı təsir metodları, yəni kredit və vergi sistemləri, qeyri-büdcə vasitələri, o cümlədən amortizasiya ayrılımları hesabına, hər hansı müvafiq rayonun, şəhərin xüsusi statusu olması, güzəştli gömrük-tarif, azad təsərrüfatçılıq zonası elan olunması yolu ilə və s.

Bunlardan əlavə yaranmış konkret şəraitə məxsus xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikası gerçəkliyində regional inkişafın tənzimləndirilməsinin daha bir istiqaməti tətbiq oluna bilər. Burada respublikanın əsas sənaye mərkəzləri olan Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində yeni müəssisə və obyektlərin yaradılmasına kvota qoyulmasıdır. Bununla yanaşı, hazırda onlarda fəaliyyət göstərən və həmin şəhərlərin bilavasitə profillərinə və yaranmış elmi-texniki potensiallarından səmərəli istifadə olunması mənafeyinə uyğun gəlməyən müəssisələrin, bəzilərinin respublikanın müvafiq regionlarına və şəhərlərinə köçürülməsi də təşkil oluna bilər. Hesablamalar göstərir ki, yalnız Bakı şəhərlərində fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri və istehsalatların 18-20 faizi onun istehsal profiline, mövcud elmi-texniki potensialından səmərəli istifadə olunması mənafeyinə tam uyğun gəlmir və başqa rayonlara köçürülən müəssisələr sırasına daxil oluna bilər.

Bu məsələlərin həllinə konseptual formada yanaşılmalıdır. Dövlətin mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşu, nəinki sadəcə olaraq respublika daxili regionlar arasında mövcud sosial-iqtisadi fərqlərin silinməsinə, ayrı-ayrı regionlarda dövlət əhəmiyyəti infrastrukturaya obyektlərinin yaradılması və beləliklə də, gələcəkdə bu regionlarda təsərrüfatın yeni-yeni sahələrinin, həm də ixrac yönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsinə, orta sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş vüsət alması, məşğuliyyət probleminin həlli və i.a. üçün möhkəm zəmin ola bilər. Bu məqsədlə dövlətin mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşunun ilk növbədə hansı rayonlara, şəhərə və hansı məqsədlə (məqsədli proqramlar üçün) yönəldilməsi davamlı inkişaf üçün əsas meyar rolunu oynayır. Dövlət dotasiyası və subvensiyası inkişafı ön plana çəkilən regionun az gəlirli, yaxud zərərlə işləyən mövcud müəssisələrinin, fermer təsərrüfatının, qeyri-dövlət sektoruna daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin inkişafı üçün, zəruri infrastruktur obyektlərinin saxlanması xərclərinin bir hissəsinin ödənilməsi, habelə yeni sosial obyektlərin, əlavə iş yerlərinin yaradılması üçün yönəlməlidir və burada sui istifadə hallarına yol verilməməlidir. Çünki regionların davamlı inkişafı baxımından belə köməklik və yardımlar müvəqqəti xarakter daşdığından onlar məhz inkişafa təkan verici məqsədini güdməlidir.

Regional inkişafın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin birbaşa metodlarından biri də mühüm əhəmiyyətli məqsədli regional proqramların həyata keçirilməsi, xüsusi təyinatlı büdcə fondlarının yaradılması ola bilər. Belə məqsədli proqrama misal olaraq regional məşğulluq, regional struktur, regional ərzaq, regional ekoloji və enerji təhlükəsizliyi və s. problemlərin qoyulması və həlli, həmçinin bir sıra dağlıq və Ermənistanla sərhəd rayonlarında, Qarabağın dağlıq hissəsində müharibə nəticəsində məhv olunmuş istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin, nəqliyyat-kommunikasiya qurğularının yenidən yaradılması, bərpa olunması və i.a. göstərmək olar.

Dövlət kontrakt sistemi (yaxud dövlət sifarişi) inkişafı vacib hesab olunan regionlarda ayrı-ayrı məhsulların (həm sənaye-hasilat və xüsusilə də kənd təsərrüfatı məhsulları) həmin müəssisələrə zərərlə başa gəlməsi nəticəsində yaranmış xərci dotasiya yolu ilə ödəməkdən ibarətdir. Belə kontrakt sistemi iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan və dağətəyi rayonlarında tütünçülük, baramaçılıq, üzümçülük və s. bu kimi vacib ixrac potensialı sahələrin inkişafı üçün tətbiq oluna bilər.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin dolayı, daha doğrusu iqtisadi metodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu iqtisadi metodların arasında ən əsası kredit və vergi siyasətidir. Kredit və vergi sistemləri vasitəsilə regionlarda istehsalı stimullaşdırmaq da olar, məhdudlaşdırmaq da. Söhbət inkişafı vacib hesab olunan regionlarda müəssisələrə geniş miqyasda güzəştli (faizsiz, aşağı faizlə) kreditlər, borclar verilməsi, vergilərdən tamamilə azad olunmasından gedir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikası şəraitində regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi sahəsində ən mühüm istiqamətlərdən biri də onun müvafiq ərazi bölgülərində sərbəst (azad) iqtisadi (təsərrüfat) zonalarının yaradılması təşkil edə bilər. Respublikadaxili iqtisadi rayonların iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və inkişafının vacib problemlərindən biri Azad İqtisadi Zonaların yaranması, fəaliyyəti ilə əlaqədar nəzəri-metodoloji, təşkilati və idarəetmə məsələlərinin kompleks halda və qarşılıqlı əlaqədə həllidir. Bu vacib məsələlərin həlli də yalnız dövlətin ciddi təşkilatçılıq, idarəetmə işi və tənzimləmə mexanizminin köməyi ilə yerinə yetirilə bilər.

Dövlət regional siyasətin bütün bu məsələlərinin həllində hər bir regionun konkret xüsusiyyətini nəzərə almaqla bütün ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına nail olmuş və bazar şəraitində regional təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaqla regionların davamlı inkişaf modelinə keçid üçün zəruri zəmin yaradar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
2. Котилко В.В. Региональная экономическая политика. М., 2001.
3. Сакс Дж. Д. Макроэкономика. «Глобальный подход». М., Из-во «Дело», 1993.
4. Социально-экономический потенциал региона: проблемы оценки, использования и управления. Екатеринбург, 1997.

**KONFRANSIN YEKUN
BƏYANNAMƏSI**

**“GLOBAL MALİYYƏ BÖHRANI: İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN
AZƏRBAYCAN MODELİ VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ”
BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS**

21-22 dekabr 2009, Bakı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

YEKUN BƏYANNAMƏ

“Global maliyyə böhranı: iqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Türkiyə Respublikası Sakarya Universiteti və Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin birgə təşkilatçılığı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Türkiyə və UNCTAD-dan olmaqla, 300-ə yaxın dövlət və elm xadimlərinin iştirakı ilə 21-22 dekabr 2009-cu il tarixində Bakı şəhərində, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin əsas binasında keçirilmişdir.

Konfransın açılışında Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru, Milli Məclisin Elm və Təhsil komitəsinin sədri, prof. Şəmsəddin HACIYEV, Türkiyə Respublikası Sakarya Universitetinin prorektoru prof. Binnaz BAYTEKİN, Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin sədri prof. Turan YAZGAN, Azərbaycan Milli Məclisinin İnsan Hüquqları Komitəsinin sədri, prof. Rəbiyyə ASLANOVA, Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Hulusi KILIÇ, Türkiyə Respublikası Hacettepe Universitetinin prorektoru, prof. Hüseyin Selçuk GEÇİM, Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı Səfirliyinin Ticarət Baş müşaviri Gazi BİLGİN, Türkiyə Sənayeçi və İş adamları Birliyinin (TÜSİAB) İdarə Heyətinin sədri Yavuz KELEŞ və Türkiyə Respublikası İzmir İnkişaf Agentliyinin baş katibi Dr. Ergüder CAN çıxış edərək konfransın əhəmiyyətini vurğulamışlar.

“Global maliyyə böhranı: konseptual baxışlar və mülahizələr”, “Böhranın dünya iqtisadiyyatına təsiri: empirik qiymətləndirmə” və *“Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modelinin spesifik xüsusiyyətləri”* adlı bölmələr üzrə həyata keçirilən konfransda, 100-dən çox məruzə dinlənilmişdir.

İştirakçılar yuxarıda göstərilən bölmələr üzrə təqdim etdikləri məruzələrində mövcud global maliyyə böhranının müxtəlif aspektləri və bu kontekstdə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modelinin spesifik cəhətləri ilə bağlı əhatəli fikirlər irəli sürmüş və aşağıdakı istiqamətlər üzrə fikir birliyinə varmışlar:

- Bu böhran bir daha göstərdi ki, global və milli inkişaf paradigması və konsepsiyalar bir daha gözdən keçirilməli və müasir global gerçəklərə adekvat olan yeni paradigma formalaşdırılmalıdır;
- Böhran göstərdi ki, ölkələr geniş təkrar istehsal prosesinin milli tamlığını qorumağa çalışmalı, ifrat borclanma siyasətindən uzaqlaşmalı, güclü infrastruktura malik maliyyə sektoru formalaşdırmalı və real sektoru təşviq etməlidirlər;
- Böhran göstərdi ki, kapitalın və maliyyə axınlarının əlahiddə sistem yaratmaları yolverilməzdir; Bu baxımdan həm maliyyə, həm də real sektorun şəffaf tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması zəruridir;

- Böhran ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə yeni yanaşmaların zəruriliyini bir daha təsbit etdi. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin ən mühüm hədəfi kataklizmlər fonunda inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsi olmalıdır;
- Böhran bir daha göstərdi ki, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində inkişaf etmiş ölkələrdən gələn təhlükələrin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasına xüsusi önəm verilməlidir;
- Mövcud maliyyə böhranı müəyyən mənada uçot və nəzarət böhranı kimi də ifadə edilə bilər. Bu baxımdan mikroiqtiadiyyat səviyyəsində uçot və nəzarət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və xüsusilə də bu sahədə şəffaflığın artırılması təmin edilməlidir;
- Global maliyyə böhranının ən mühüm təsiri insan faktoru üzərindədir. Bu təsir əsasən yoxsulluq və gəlirlərin bölgüsündə ədalətlik formasında ortaya çıxmaqdadır. Bu baxımdan sosial müdafiə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və yoxsulların böhranlar qarşısında təkmil qorunma mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması zəruridir;
- Bu böhran onu da göstərdi ki, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik modeli mövcud modellər içərisində uğurlu sayıla biləcək bir modeldir və onun xüsusilə keçid iqtisadiyyatları üçün nümunə kimi qəbul edilməsi mümkündür.

Təşkilat Komitəsi

FOTOSESSIYA

“Dünyada müşahidə olunan maliyyə böhranı bir sıra ölkələrin iqtisadi potensialına zərbə vurub. Lakin Azərbaycan düşünülmüş siyasət və güclü iqtisadiyyatla özünü bu böhranlı durumdan qoruyur.”

İlham ƏLİYEV, Azərbaycanın Prezidenti

“Bu günkü sistem istehsalı deyil, spekulasiyanı təşviq edir. Bazar həmişə haqlıdır fikri, artıq tarixin arxivinə atıldı. Yeni və əxlaqlı bir sistem naminə dünya liderləri təcili olaraq bir yerə toplanmalıdır”

Nicolas SARKOZY, Fransanın Prezidenti

“Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı restrukturzasiya edilməli, dünya maliyyə sistemi dəyişməlidir.”

Gordon BROWN, İngiltərənin Baş Naziri

“Hazırda yaşadığımız böhran, bizi fəlakətlərə sürükləyən iqtisadi modelin və azad bazar iqtisadiyyatının həmişə ən doğru yol olduğu tezisinin də sonudur.”

Prof. Dr. Joseph Stiglitz, Nobel mükafatı almış ABŞ iqtisadçısı

“Karl Marks haqlıymış. Kapitalist sistem insanlığı bu hala gətirdi.”

Rowan WILLIAMS, Anqlıkan Kilsəsi lideri

“Maliyyə sistemini bu vəziyyətə gətirib çıxaran zəngin Nyu-Yorklu bankirlərə yüz milyardlarla dollarlıq yardım planı, Amerika xalqında etiraz doğurur.”

Financial Times

“Kapitalizm ölmür, qabıq dəyişdirir. Cibimizdəki pulun artıq təhlükəsiz şəraitdə olmadığını qəbul edərək, daha mükəmməl maliyyə demokratiyası yaratmağımız zəruridir.”

Washington Post

“Əvvəlcə Avropa liderləri kapitalizmi topa tutmağa başladı, indi də din xadimləri. Müzakirələr aparaq, amma kapitalizmi zibiliyə tullamağın vaxtı deyil.”

New York Times

**“QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANİ:
İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN AZƏRBAYCAN
MODELİ VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ”
MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ
ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANSIN
M A T E R İ A L L A R I**

**The global financial crisis:
Azerbaijan model of economic
security and world practice**

International confrence

(II KİTAB)

21-22 dekabr 2009, Bakı –Azərbaycan

*Çapa imzalanıb 06. 05. 2010. Kağız formatı 60x84 1/8.
Həcmi 60 ç.v. Sifariş 115. Sayı 500.*

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.*
